

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

**HISTORY.
PHILOSOPHY**
Series

2024 • Volume 29 • Issue 4(116)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2024

29-том • 4(116)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 4(116)
Volume 29 • Issue 4(116)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторлары

тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**; филос. ғыл. д-ры **Б.И. Карипбаев**

Жауапты хатшылары

PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**; PhD д-ры **М.М. Манасова**

Редакция алқасы

- Пол Верт**, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов, «Философия» секциясы бойынша шақырылған редактор; филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (Қазақстан);
Рико Снеллер, PhD д-ры, Мандевилл академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова, филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Али Рафет Озкан, PhD д-ры, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек, PhD д-ры, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия);
Мондира Дутта, «Тарих» секциясы бойынша шақырылған редактор; проф., Халықаралық зерттеулер мектебінің Азияны ішкі зерттеу орталығының негізін қалаушы-төрағасы, Джавахарлал Неру университеті, Нью-Дели (Үндістан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор

PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2024. — 29-т., 4(116) шығ. — 352 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.12.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 44 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 132.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главные редакторы:

д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**; д-р филос. наук, профессор **Б.И. Карипбаев**

Ответственные секретари:

д-р PhD **С.Б. Стамбулов**; д-р PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

- Пол Верт**, д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Оренбургский государственный педагогический университет (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова**, д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан**, канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев**, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов, *гостевой редактор по секции «Философия»*, д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
- Д.К. Кусбеков**, канд. филос. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (Казахстан);
- Рико Снеллер**, д-р PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
- Н.А. Шермухамедова**, д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
- Али Рафет Озкан**, д-р PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек, д-р PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Мондира Дутта — *гостевой редактор по секции «История»*, проф., председатель-основатель Центра исследований внутренней Азии Школы международных исследований, Университет Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — Т. 29, вып. 4(116). — 352 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.12.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 44 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 132.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**; Doctor of philosophical sciences, professor **B.I. Karipbayev**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**; PhD, associate professor **M.M. Manassova**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples “L’Orientale” (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Orenburg State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Guest editor for “Philosophy” Section, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan);
Rico Sneller, PhD, Mandeville Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina, Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova, Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan, PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek, PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)
- Dutta Mondira** Guest editor for “History” Section, Professor, Founder Chairperson of Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2024. — Vol. 29. — Iss. 4(116) — 352 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.12.2024. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 44 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 132.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Balchikh A.O., Kurmangaliyeva G.E.</i> Religious education in Akmola region: historical analysis (XIX century and early XX century).....	7
<i>Джумабеков Д.А., Козина В.В., Ныгметова Ж.Т., Саккулакова Ф.Д.</i> 1920 жылдардың соңында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны.....	18
<i>Zhaksylyk Ye.Ye., Seyfettin Ershahin.</i> History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century	32
<i>Жолдасұлы Т., Бодеев К.Т.</i> Атеизмнің Қазақстандағы киелі орындарға ықпалы: Қызылорда облысы мысалында (1960-1980 жж.).....	39
<i>Кенжеғали Ж.М., Досова Б.А., Мухатаева Г.А., Смагулов С.Г.</i> Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастар тарихы: табиғи фактор.....	52
<i>Курбонов Б.Г.</i> О славной истории Управления мусульман Узбекистана.....	60
<i>Malikova A.M., Makulbekov A.T., Abdaliev G.K.</i> Oratorical Principles of Educating Youth Audiences in the Turkic Worldview.....	66
<i>Makhortykh S., Kotova N., Stadler P.</i> Bronze belts with zoomorphic images in the Koban culture	77
<i>Mondira Dutta</i> Mitigating Child Exploitation and Abuse during Disasters: History, Preparedness and Policy Framework in India	89
<i>Мунхбаяр Б.Ч., Ковалев А.А.</i> Изображения оленей на плитах чемурчекских ритуальных оград (Монгольский Алтай) и их особенности.....	98
<i>Myrzakhmetova A.Zh., Khlebnikov I.D., Ote D., Momosheva N.K.</i> The civic education of young people in the education system: a review of the normative and legal acts of the Republic of Kazakhstan..	114
<i>Нарымбет Г.Б., Мулдахметова Ж.И., Лабенова Р.С., Байбосынова Г.Д.</i> Жошы Ұлысының саяси құрылысы: тарихы және мәселелері.....	124
<i>Novozhenov V.A.</i> On the origin of the animal style in the Kazakh steppe	132
<i>Отарбаева Г.К., Отарбаева А.К.</i> XX ғ. 20-30 жылдарындағы Түркия мен Кеңес Одағының өзара байланыстарының тарихы	149
<i>Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ.</i> 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі.....	156
<i>Tashtanov Zh., Vezhikhi Sefa Fut Hekimoglu</i> Methodological foundations of the study of everyday history (on the example of Sayram district in the 30-60s of the XX th century).....	167
<i>Tairov A.D.</i> Saryarka in the system of economic and ethnocultural relations of the early nomads of the southern Trans-Urals.....	174
<i>Ткачев А.А.</i> Основные компоненты погребальной и материальной культуры скифо-сакского населения горностепных районов Восточного Казахстана.....	186
<i>Турекулова Ж.Е., Жұмабеков М.У., Таукебаева Э.С.</i> Батыс-Шығыс ықпалдастығы мәселесі аясындағы Египет тарихы және еуропалық елдердің саясаты (XIX ғасырдың бірінші жартысы)	201
<i>Тұрмахан Н.Ж., Байғунаков Д.С.</i> Батыс Қазақстан ерте сармат мәдениеті қалыптасуының кейбір мәселелері.....	211
<i>Yskak A.S., Iskakova G.Z., Zhumatay G.B.</i> The development of office work and postal service in the Semirechye oblast (1865-1905).....	220

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Бадмаев В.Н.</i> Востоковедение и полицентричность современного мира	235
<i>Донских О.А.</i> О деформации этического дискурса в советской философии.....	244
<i>Иванов А.В.</i> Крах европоцентризма и два лика русского западничества.....	252
<i>Ozkan A.R.</i> Paradoxes of Gender and Ritual in Turkish Romani: An Ethnographic Analysis.....	261
<i>Полтораднева Н.Л.</i> Проектирование теории национальной экономической безопасности: мета-теоретический подход.....	272
<i>Теслинов А.Г.</i> Принципы очередного этапа преодоления нарастающей сложности реальности.....	282
<i>Шастин А.В.</i> Подходы к управлению с точки зрения оценки сложности реальности (обсуждение статьи А.Г. Теслинова).....	299
<i>Шимшек Х.А.</i> Мәулевилік тариқаты	306
<i>Сухачев Е.А.</i> Применение аппарата теории динамических информационных систем в исследовании спортивной тренировки как целостного сложноорганизованного объекта	313

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

<i>Разумов В.И.</i> Интеллект естественный и искусственный: развитие от Малых к Большим логическим формам.....	320
<i>Сапунков А.А.</i> Критика искусственного интеллекта и когнитивной науки: вспоминая о «чистом разуме»	329
<i>Черняк Н. А.</i> Кантовский корреляционизм и проблема познания абсолюта	339

2024 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия”сериясы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”» в 2024 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series» in 2024	347
--	-----

A.O. Balchikh ^{*1}, G.E. Kurmangaliyeva ²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Ankara Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey

(E-mail: aitolkyn.balchikh@gmail.com; guljanatke@gmail.com)

Religious education in Akmola region: historical analysis (XIX century and early XX century)

The purpose of this study is an in-depth study of spiritual and educational activities in new method schools that influenced the consciousness of Kazakh students during the tsarist period in the Akmola region of Kazakhstan. The article conducted historical analyses of archival documents and scientific works. Additionally, content analysis was carried out to uncover new historical data. The research materials were classified into several factors that characterize the formation of religious and educational institutions as one of the main aspects of the popularization and preservation of Islam. In this regard, the role of Jadidism in different historical periods and its role in preserving Islam in Kazakhstan was assessed. The results obtained indicate that Jadidism played an essential role in the life of the Kazakh people; in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the desire of the Kazakh people for education was hampered by the colonial policy of the Russian Empire aimed at destroying the language, religion, traditions, and customs of the local population, as well as its Russification. The colonial administration did not attach importance to the development of the education system for the Kazakh people. The results obtained using a qualitative approach served as an empirical basis for considering Kazakhstan's spiritual and educational movement from the Enlightenment perspective.

Keywords: Kazakhstan, Akmola, colonial policy, education, Muslim movement, Islam.

Introduction

More studies need to be devoted to analyzing religious education in the Akmola region at the turn of the XIX-XX centuries, which is associated with the movement of Jadidism, which is a catalyst for this process. Therefore, this article, focused on the study of the influence and role of Jadidism in the promotion of enlightenment ideas in this area of Kazakhstan and Central Asia as a whole, is of particular relevance from a scientific and social point of view [1; 11].

Education and spiritual and educational activities play an essential role in shaping society's cultural and intellectual landscape, especially in the context of its historical development. The Akmola region, located in the northern part of modern Kazakhstan, is a land where many cultural, ethnic, and religious traditions are closely intertwined. In the nineteenth and twentieth centuries, this region experienced many significant events and transformations, the influence of which is firmly entrenched in the historical heritage. This is because, on the one hand, the Russian authorities pursued a policy of colonization of the Kazakh steppes [2; 154] and implemented several measures to improve people's lives [3; 16]. The young Kazakh intelligentsia and far-sighted Muslim religious leaders quickly adopted fantastic ideas and fought ignorance among local people [4; 265]. Kazakh intellectuals, such as Ch. Valikhanov, I. Altynsarin, A. Kunanbayuly, Sh.

* Corresponding author's e-mail: aitolkyn.balchikh@gmail.com

Kudaiberdiuly played a massive role in uniting the heads of the Kazakh people and awakening their consciousness [5; 15]. They understood the leading role of Russia in Kazakh society in the field of education. They encouraged their people to study Russian science and absorb the achievements of Russian culture [6; 224]. The educational work of the Kazakh intelligentsia was carried out in a timely manner because the development of the Russian language for the Kazakh people at that time was relevant, as well as the development of education. About 30 million people were under Russian rule — Tatars, Bashkirs, Kazakhs, Kirghiz, Karakalpaks, Uzbeks, Turkmens, peoples of the Caucasus, etc. According to state police, at that time, it was impossible for non-Russians to study in Russian higher educational institutions; the region's leadership opened particular higher educational institutions and organized events of a national and cultural nature. Very few were able to get an education and join the culture. They were either rich people or those who had converted to the Christian faith. Therefore, this category of people could study at madrasahs in their districts only at their own expense. In such schools, the basics of religion were mainly taught; students received only primary education in arithmetic and could learn to read and write, taking into account the specifics of the Arabic language, which did not correspond to the phonetic characteristics of the native language of the Turkic peoples [7]. Currently, the problems of reforming religious education, developing the ideology of national education for the Kazakh people and other indigenous peoples of Central Asia, and various elements of the Jadid movement attract the attention of researchers and specialists in the humanities. For example, the works of such researchers as S.S. Gylmani [8], A.K. Muminov [9], Allen J. Frank [10], R.M. Mustafina [11], N.D. Nurtazina [12, 13], Z.T. Sadvokasova [14, 15] and others are devoted to the analysis of political factors determining the spread of religious education in Central Asia. However, there is a lack of historical analysis in the context of the Akmola region.

The main subjects of the work are the moral and educational life of Kazakhs in the Akmola region within the framework of the historical process, which is considered an extraordinary socio-cultural phenomenon. Therefore, the primary purpose of this article is to review the religious and philosophical views of spiritual teachers and the educational and reform ideas of Jadidism, as well as to analyze their relationship in the integration of knowledge and faith. In addition, the article interprets the role and importance of Jadidism in the mental development of the people of this region. The article includes a historical analysis of the activities of ethical education in the Akmola region in the nineteenth and twentieth centuries, taking into account historical, cultural, and social contexts. Such an analysis will allow for a more in-depth understanding of the formation processes of society and culture during this period and identify the main trends, factors, and events that influenced these processes.

Let's consider the main questions that arise in the study of this problem:

1. What are the unique characteristics of religious education in the Akmola region?
2. How did the introduction of new schooling methods among the Kazakh population during the Akmola region's reign affect people's thinking?
3. What role did spiritual and educational leaders play in improving the educational system of the people in the Akmola region in the XIX — early XX century?

Materials and Methods

For a comprehensive analysis of religious education formation in the Akmola region in the nineteenth and early twentieth centuries, it is necessary to use various methodological approaches. Taking into account the current situation, including the Jadidism movement, which played a vital role in the changes in Kazakhstan during the Russian Empire, a historical approach was adopted. Within the framework of this study, a qualitative diagnostic method was used to compare societies where the ideas of Jadidism were promoted in the early twentieth century. The analysis focuses on the role of spiritual teachers in improving the educational system in the Akmola region in the nineteenth and early twentieth centuries. To do this, a problematic method is used to identify the features of the influence of spiritual enlighteners on society and draw conclusions about the enlightened elite's role in the modernization of culture and consciousness.

The research consisted of several stages, each of which is based on the principles of historicism and appropriate methods. The stages of the study were structured as follows, which allowed for a detailed analysis of the goals set. First, for a deeper understanding of the processes of change in Kazakh society, a study of historiographical materials, literature, and archival documents was carried out for each item. Taking into account the political, social, and economic spheres, the causes and factors of the emergence of new method schools were reviewed in the second stage. In the third stage, the educational systems of the formation of new method schools, including secular and religious education, are studied in detail, with particular attention

to their interrelationship and influence on the intelligentsia and society. The influence of Jadidism on the formation of the views of the intelligentsia and its impact on the educational system was studied in the fourth stage. At the final stage, the transformations carried out by spiritual educators in the Akmola region in the nineteenth and early twentieth centuries were studied. Completing these stages made it possible to analyze deeply the various specifics of the formation of spiritual mentors' activities and achieve their goals.

This article uses the thematic structure of the literary review. Scientists conducting a comparative analysis of the tsarist and Soviet regimes classify religious education in Kazakhstan into two main periods: the first is associated with the era of the old rule (the tsarist period), the second with the era of the new rule (the Soviet period) [16; 13]. Benigsen's work examines in detail the status and appearance of Muslims in the USSR during various historical periods, starting from the nineteenth century [17]. The monograph of N. Sabitov is a fundamental source on the history of religious education in Kazakhstan, covering an overview of mektebs and madrasahs among Kazakhs, including their organization, educational content and socio-cultural influence [18]. The work of Professor Zhambyl Artykbayev explores traditions and changes in Kazakh society in the nineteenth century, including aspects of education. It determines how religious education influenced social changes and the cultural landscape of Kazakhstan [19]. Historian Gulfairuz Zhapekova, in her article, evaluates the influence of religion and traditions of the population of Kazakhstan on the changes that took place in society in the XVIII-XIX centuries; the author also describes an additional context for the study of religious education [20]. D.V. Mukhetdinov's article describes theological knowledge from the point of view of Islam and its influence on Kazakhstan's cultural and cult landscape [21]. Ashirbek Muminov's research on Gilmani reflects a valuable object for research in the field of Islamic studies because it reflects the views of a Muslim intellectual and considers an internal perspective on the situation in the spiritual sphere of that time [8; 9]. Abuev's works provide additional information about religious education in the Islamic context in the Akmola region. The author explores the history and influence of religious education in the area and also describes the life of the great educator Nauryzbai Talasov [22, 23]. The study of these sources allows for a deeper understanding of the situation of Muslims and the organization of their religious education in the Akmola region during the Soviet period. These scientific works provide a base necessary for studying and analyzing the development of education in this region. In his works, scientist Nazira Nurtazina analyzes the principles of spiritual and cultural interaction between the peoples of Turkestan and explores the activity of the Jadid movement, the processes of decolonization and modernization of the region [12; 13].

The archives contain information about various moments in the Akmola region's history. They include documents on the school system, the rights of the Kyrgyz population, legal cases such as requests for permission to build a wooden mosque in the city of Akmola, and court cases related to accusations of spreading illegal and religious propaganda among the Kazakh population of the Akmola region.

Results

In the middle of the nineteenth century, the Russian government conducted educational activities in Kazakhstan in two main directions: religious and civil. Religious education was carried out in schools, teachers' madrasahs by mullahs based on Arabic script. Theological schools and madrasahs occupied a significant place in the life of the Kazakh population. Travelers who studied Central Asia and Kazakhstan were the first authors of scientific papers in this field. The fusion of Islamic and non-Islamic views, as well as insufficient strict adherence and reverence for the statutes of the Koran, was noted in his fundamental research by the Russian scientist A.I. Levshin [24; 313-314]. In the reforms of the tsarist government aimed at managing the Kazakh lands, there were some privileges for baptized Kazakhs. For example, in the fourth section, "On the rights of the Kyrgyz" of the Regulations on Governance in the Ural, Turgai, Akmola, and Semipalatinsk regions of 1868, the following is indicated: "247. Kyrgyz who have converted to Christianity can remain in their societies or migrate to Russian villages on the steppe while preserving the rights granted to Kyrgyz. 248. If they wish, Kyrgyz who have converted to Christianity can be assigned to urban and rural communities of all names, without first seeking the consent of the designated societies" [16; 33]; [25]. In forming their policy towards the Muslim population, the Russian authorities adhered to two strategic approaches described by S. Yu. Witte, representing a liberal view, and P.A. Stolypin, describing a stricter position. The political and statesmen of the Romanov dynasty, despite the differences in their views on the "Muslim question" in the final period of their rule, unanimously agreed in recognizing the primary need for the unification of the Russian Empire. The transformation of "Islam" into an integral element of the "unified state body" of the Empire was carried out by integrating the Russian language into the general socio-cultural space of the country through the implementation of the Russian-language education system [26]. The Governor of the Akmola

region emphasizes: “In informing Your Excellency about this, I found it necessary to note that this circumstance deserves serious attention since its causes are rooted in the conviction of the upper classes about the government's determined intention to undermine Islam among the people” [27].

In 1850, the first secular school for Kazakh children with a six-year course of study was founded in Orenburg, where teaching was conducted in Russian and Tatar languages. In subsequent years, Russian-Kazakh educational institutions were opened in various cities of Kazakhstan [28; 55]. In the period from 1861 to 1864, such educational institutions were established in the towns of Troitsk, Uralsk, Kazalinsk, Perovsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk, Kostanay and Torgai [29; 135]. One of the first to complete their studies at the Orenburg School was an outstanding teacher and educator, Ibrai Altynsarin, who devoted his life to the development of education among Kazakhs, their integration into Russian culture, and strengthening friendship with these people [30; 116]. He developed the initial draft of the school system in the Kazakh steppe. He sought to solve the problems of confessional education, considering the people's vital needs and interests. The most critical problem, according to I. Altynsarin was the issue of teaching Kazakhs the Russian language [31; 47].

I. Altynsarin, an outstanding orientalist and one of the organizers of education in the Kazakh lands at the end of the nineteenth century, is characterized by A.E. Alektorov as a person who sincerely cares about school teachers, is ready to help those in need, responsive, reasonable, honest and constantly working for the benefit of the Russian and Kazakh people [32; 110]. In the regions of Akmola and Semey, the dissemination of the Russian education system proceeded with limited speed. In the 1870s, out of the total number of 71 schools in the Akmola region, only one was both Russian and Kazakh, and four schools were taught in the Russian-Tatar language [33; 185]. The works of I. Gasprinsky and A. Bayazitov refuted the belief of Islam as a religion capable of progress. They emphasized the need to reform all spheres of public life of the Muslim people of Russia [34; 37].

In the last quarter of the nineteenth century, there were significant changes in the educational sphere of the Muslim society of Russia. H. Faizkhanov, Sh. Marjani, K. Nasiri, M. Aknulla, M. Umetbayev, R. Fakhretdinov, and other progressive teachers actively advocated school reforms and the need to introduce the study of secular sciences [22; 28–30]. Modernizing schools and madrasahs at the end of the nineteenth century was associated with the progressive educational movement. In these academic institutions, education was conducted using sound reading, which differs from the letter-syllabic method used in pre-existing schools. The main educational institutions of the Jadids were Usmania madrasah, Galiya in Ufa, Khusainiya madrasah in Orenburg and Rasulia madrasah in Troitsk.

In 1895, 64 educational institutions operated in the Zhetysu district, where 1,251 people studied there. In 1897, the number of academic institutions increased to 88, and the number of students was 12835. In 1892, there were 1,487 schools and 35 madrasahs in the Syrdarya region, whereas in 1894, 547 students studied at 59 educational institutions in the Turgai region. In 1896, 13 schools and madrasahs in the Akmola region provided education to 547 students, and by 1907, this number had grown to 970 students in 15 educational institutions. These are the statistics of the scientist N. Sabitov [19; 44]. Thus, despite the colonial policy of the Russian Empire, the number of schools and students continued to increase.

Historical evidence confirms that the emergence of the Jadid movement was a reaction to the introduction of the colonial education system implemented by the government. The Jadid movement was focused on modernizing traditional Islamic educational institutions and introducing modern civilizational standards. It should be noted that this movement did not deny the achievements of Western culture but, at the same time, preserved traditional internal values. Its goal was to prove that Islam is compatible with the scientific progress of the twentieth century and that Islamic principles do not contradict scientific discoveries.

In the process of forming a new methodic education system, the term “Jadidism” arose, which is closely related to the term “ysul-i jaded” (new method). The term describes a reform movement introducing secular subjects and new teaching methods into Islamic schools. The movement emerged in the late nineteenth and early twentieth centuries [2; 249]. Based on a modernist interpretation of Islam, the Jadids argued that only through progress and civilization would Muslims be able to understand their religion truly. However, the royal government considered the Jadid movement a threat to national identity. It took measures to suppress its educational initiatives, especially when the Jadids sought to create a secular and national school system reflecting the ideology of national revival.

Among the Kerey tribe of Northern Kazakhstan, Jadidism is still considered a resistance movement to Russian colonialism. Kerey's genealogical treatises mention several figures, including religious scholars, who supported it from 1821 until his defeat in 1825. The most famous among them was Yesieniei

Estemysuli (1798–1867), a spiritual, military, and political leader of Kerey, who served Maral Ishan during his uprising and, by all accounts, was one of his murids but subsequently held some positions as a tribal leader under the Russians. In the turbulent and confusing Soviet historiography of the Kazakh uprisings, the decision to exclude Maral Ishan seems to demonstrate a certain degree of scientific consensus, undoubtedly due to his connection with Sufism, both in Russian sources and in the Kerey tradition [10; 49]. The introduction in 1868 of the “Regulations on Management in the Steppe regions of the Orenburg and West Siberian Governorate General” stimulated the creation and expansion of this school. It contributed to the emergence of new Kazakh madrasahs and schools attached to various mosques. However, the primary purpose of this provision was to manage the Kazakh steppe and isolate it from the influence of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly (1788–1917). Such institutions include private madrasahs of Nahuan Khaziret, Kondybai Khaziret, Aktamak Halpa, Kozhakhmet Alimbayuly, as well as madrasahs in Kokshetau, Karagash, Kaylan, Zhanen, Akmola and others. Education in these educational institutions was carried out according to the traditional method, and the number of students varied from 20 to 200. Such scientists as Mukhamediyar Mukhtaruly (1807–1870), Tok-Muhammad-Haziret Dumaully (1851–1916), Galymtai Nauanuly (1895–1920), Aliaskar Aitkozhauly (1887–1937), Aldabergen-Haziret (1850–1922), Shaimerden Koshygululy (1874–1932), Gabbas Gumaruly and many others were educated in these schools. The system of denominational education suffered severe losses in the period from 1928 to 1932. The buildings and equipment of madrasahs and mosques were confiscated, mudarris were arrested, many prominent representatives of the Akmola school were subjected to repression, and some died. Having left Kazakhstan, only a few students of this school managed to survive. When creating the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan, specialists from different regions were involved: Saduakas Gilmani (1890–1972) was invited from the Omsk region, Hakim Omaruly (1906–1974) returned from the Khabarovsk Territory, Momakan Aliuly (1897–1969) arrived from the mines of the Akmola region [9; 111].

On August 22, 1832, when the Akmola Outer District was formed, Konyrkulja Kudaimendin, the great-grandson of Khan Sameke, was elected as a senior Sultan. The senior Sultan, sultans, elders, and judges swore an oath on the Koran in the prescribed form. In 1887, the pilgrim Mursalim Mirgalimov sent a letter to the Governor of the Akmola region with a proposal to build a mosque at his own expense [35]. The construction project of the mosque of the General Assembly of Muslims was outlined. In the same year, a rejection letter arrived. The Governor indicated that there was no need to build a mosque for 542 Muslims. Thus, the construction issue was temporarily closed. However, M. Mirkamalov's initiative was addressed. It was only in 1895 that the Tatar merchant Nurmukhamed Zabirov, one of the wealthiest people in Akmola, began construction of the “Green Mosque” (“Tatar Mosque”) [36; 60].

The propagandists of innovative approaches to education in Kazakhstan were n. Talasov (Nahuan Khazret), Sh. Zh. Aubakirov and others. The movement that aimed at reforming the school system gradually turned into a political movement of Muslims of the Russian Empire. The Ittifaq-el-Muslimin (Union of Muslims) party was created by the joint efforts of representatives of the intellectual elite of the Turkic-speaking peoples to unite Muslims in Russia. On August 15, 1905, the first All-Russian Congress of Muslims was held in Nizhny Novgorod, attended by about 150 delegates from various regions of Russia, including Shaimerden Koshygulov, from the Kazakh people. Ismail-bek Gasprinsky led the congress, and it was held on the steamer Gustav Struve due to the official ban of the authorities [37; 80]. Among the teachers of mektebs and madrasahs were outstanding personalities who enjoyed the popularity of the Kazakh population. Nauryzbai Talasov studied in Bukhara and then worked there as a teacher. After returning to Kokshetau, he established a traditional madrasah in the city [12; 48]. Mullah N. Talasov, a teacher at the boarding school at the Koshygulov Mosque, and other judges and mullahs opposed Russia's colonial policy, seeking to create an independent religious organization uniting a freedom-loving and democratic society. The Kazakh society was subordinate to the mufti, and these figures linked their hopes and actions with Abai Kunanbayev, an outstanding figure of the Kazakh society. At the end of the first quarter of the nineteenth century, the tsarist government began colonizing the Kazakh steppe, creating an urgent surveillance system from St. Petersburg to the village of Abay. This process was completed in 1867–1868 by the decrees of the “Temporary regulation of the management of the Kazakh steppe” [23; 18]. Historian K. Abuev noted that Nahuan Hazret wrote protest appeals, copied them on a hectograph, and distributed them among the Kokshetau mosque workers and other Muslims. Through his assistant Shaimerden Koshygulov, he invited Abai to lead the movement for preserving the Independence of Kazakh cultural life [24; 26]. In his report to the military Governor of the Akmola region, Lieutenant Colonel Troitsky, the head of the peasantry of the first section of the Kokshetau district, it was indicated that on April 1, 1903, a search was conducted at the school at the Kokshetau mosque

near Mullah Talasov. During the search, 164 books belonging to the school and students were found, and 108 books were in Talasov's possession. In addition, significant correspondence and hectographic prints in the Kyrgyz language were found, and postal receipts from the mosque were addressed to various persons, including Abai Kunanbayev [38], were seized. According to archival documents, Sh. Koshygulov was born in 1877 in the village of Kokshetau, Akmola region, where, from early childhood, he studied Islam and the basics of the Koran and actively promoted charity and religious beliefs among the population. At his own expense, he purchased about 100 books in Kazan and other Russian cities, freely distributed among the population. Little Mullah Jakip received these books and expressed his gratitude with a poem.

It was decided to close such educational institutions from 1910 to 1911 in schools in Akmola province. The education there was conducted exclusively in German, and Russian was not included in the curriculum. The opening and teaching in schools by Russian subjects were considered an example of the "unworthy behavior" of the colonists [39]. In a region with a population of 1.5 million people, only 321 educational institutions were serving 22,988 students, but despite this, actions were carried out to close non-Russian-speaking schools. The average interval between schools was 1,490 versts; these are simple arithmetic calculations [39]. These measures illustrate that the priority for the authorities was instead the Russification of foreigners and adherents of other faiths through their education in Russian-speaking schools and not just the education of the population.

Based on documents from other archives, the tsarist government actively introduced new methods of managing the Kazakh territory at the beginning of the twentieth century. Part of this territory was transferred to religious institutions and schools. At that time, mosques in Akmola, Petropavlovsk, Kokshetau, and Pavlodar regions were closed. Mullahs were forbidden to provide services under Islamic law-Sharia. Such actions caused public discontent; letters of protest and complaints were sent to Omsk and St. Petersburg. The tsarist governors, county heads, and peasants reacted with horror to these protests; their authors were identified and severely punished.

Discussion

The decisive factor in the Islamization of Kazakhstan, which was incorporated into the Russian Empire in the XVIII-XIX centuries, was the attitude of Russia itself to Islam. From 1867 to 1916, there was a significant increase in the population in the border areas between Siberia and the Akmola region, reaching one hundred percent [40; 116]. At the beginning of the colonial rule, the Russian government began to spread Christianity among the nomadic population. However, having failed to achieve the expected results, it moved on to the promotion of Islam, using Tatar mullahs and Russian religious figures to introduce and control [1; 180].

Modern historical science relies on a vast arsenal of archival documents and republished sources. Historians pay special attention to the study of socio-political and cultural processes that took place on the territory of Kazakhstan during its entry into the Russian Empire. The growth of the Russian population in the steppe regions, including the northern region. It led to the division of the territory of Kazakhstan into southern and northern parts, stimulating mass conversion to Islam. At the beginning of the twentieth century, the colonial policy of the Russian Empire was assessed as a threat to its unity. However, in the spring of 1906, the First Congress of Muslims of the Turkestan region was held in Verny, where about 100 delegates were present. The founding decree noted the need to create a Muslim religious association dealing with religious governance, the selection of religious figures from the mufti to the call to prayer, the management of schools and madrasahs, as well as the issuance of permits for the construction and repair of mosques. For Muslims living in Russia, religious knowledge has traditionally been disseminated through oral transmission and manuscripts. The appearance of the Islamic press in the nineteenth century in Russia contributed to broader access to Islamic literature. However, the appearance of printed texts did not replace handwritten production and did not reduce their sacred significance. In the second half of the nineteenth century, figures who supervised Islamic educational institutions among the Tatar, Bashkir, and Kazakh communities in Russia tried to oblige the use of printed books exclusively as educational materials subject to official control through censorship. This policy effectively prohibited the use of manuscripts, which, although not censored, were practically beyond the competence of official censors [10; 125].

Missionaries developed various methods of attracting Kazakhs to the Orthodox faith, realizing how children can fulfill their plans. Indeed, the school is the optimal means for spreading Christian truths among foreigners and their integration with the Russian people, and they knew this. This strategy has been widely informed in the context of the implementation of the Russification policy [16; 34]. In the spiritual life of the

Kazakhs, madrasahs represented the primary source of spiritual mentoring, while the teaching methodology was based on traditional Islamic principles. The importance of Islamic education exceeded the educational institutions' framework and impacted the socio-cultural environment. The analysis of these aspects of Islamic teaching in Kazakhstan during this period allows us to penetrate deeper into the historical, social, and cultural features of the development of Kazakh society. As A. Benigsen noted, modernism is the "diamond" of Islamic civilization [18]. Scientist Nazira Nurtazina, like several Western researchers, considers the Alash movement a national variant of Muslim Jadidism. However, later, she deviates from this position, referring to the Jadids not to the reform movement but to modern interpreters of Islam [12; 141].

As the study showed, by the end of the XIX–beginning of the XX century, Kazakhs sent their children to Muslim schools and attended mosques, which indicates that they belong to the Muslim faith with pronounced religious activity supported by the activities of the Muslim clergy and those who only had basic knowledge of Muslim doctrine and followed its prescriptions [11].

Conclusion

From the point of view of the analysis, there is a significant dialogue between East and West, which is a constructive movement that promotes spiritual enrichment and creative growth as the formation of national identity and culture. Modernism in the Muslim countries of the Russian Empire at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, including Kazakhstan, is aimed at modernizing Islam by adapting it to modern conditions. The leaders of this movement sought to rid society of backwardness and fanaticism and promote its civilizational development. They saw Jadidism as an opportunity to return to the path of civilization. The Russian Empire was unable to solve the problems of public education in Central Asia and other national regions due to colonial interests and the desire for cultural assimilation. This led to the destruction of the local education system. However, it is an artistic and educational movement representing an alternative to the national liberation movement. Despite the strength and armament of the enemy, the Kazakhs actively resisted the imposed orders of the Russian autocracy and were decisive in their desire to achieve freedom. Representatives of the national intelligentsia and the Muslim clergy were united in striving for a common goal — preserving national identity. New pages in the history of Kazakhstan are associated with the activities of Muslim intellectual leaders in the Akmola region, who left a noticeable mark on the national liberation movement of the Kazakh people. Assessing the importance of Kazakh imams and mullahs in the struggle against the colonial policy of tsarism, we strive to fill in the gaps in historical knowledge and identify the still little-known facts of their participation in the protest movement.

References

- 1 Allen J. Frank. Saduaqas Ghilmani, Biographies of the Islamic Scholars of Our Times / Allen J. Frank. — 2nd ed., co-editor with Ashirbek Muminov and Aytzhan Nurmanova. — Istanbul, 2018. — 576 p.
- 2 Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы) / К.Е. Бендриков. — М., 1960. — 513 с.
- 3 Чичерина В.С. Как началось дело просвещения восточных инородцев / В.С. Чичерина. — СПб.: Сенат. типогр., 1907. — 92 с.
- 4 Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен) / С. Асфендияров. — Алматы, 1998. — 304 с.
- 5 Une Samyte. Bilimsellik ve misyonerlik arasinda: rusya'da mir islama dergisi (1912–1914) yüksek lisans tezi / Samyte Une. — Istanbul, 2015. — 179 p.
- 6 Бейсембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана: дореволюционный период / К.Б. Бейсембиев. — Алма-Ата: Казахстан, 1976. — 427 с.
- 7 Государственный архив города Астаны. — Ф. 430. — Оп. 11. — Д. 21.
- 8 Ғылмани С.С. Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары / С.С. Ғылмани. — Алматы: Дайк-Пресс, 2013. — 576 б.
- 9 Муминов А.К. Традиционный ислам в Казахстане: исторические данные преемственности традиций / А.К. Муминов // Вестн. Евраз. нац. ун-та. Сер. История. — 2018. — № 1(122). — С. 107–113.
- 10 Allen J. Frank. Bukhara and the Muslims of Russia / J. Allen. — USA, 2012. — 215 p.
- 11 Мустафина Р.М. Ислам в Казахстане (XIX в.) Ислам: история и современность / Р.М. Мустафина. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. — 168 с.
- 12 Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана. Проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX–XX веков) / Н.Д. Нуртазина. — Алматы, 2008. — 166 с.

- 13 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие Независимости (1991–2021) / Н.Д. Нуртазина // Вестн. Каз. нац. ун-та. Сер. историч. — 2021. — № 3(102). — С. 3–11.
- 14 Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX–начало XX веков) / З.Т. Садвокасова. — Алматы, 2005. — 277 с.
- 15 Садвокасова З.Т. Методологический аспект изучения политики Российской Империи в отношении ислама на современном этапе / З.Т. Садвокасова // Всеросс. журн. науч. публ. — 2012. — № 1(11). — С. 74–77.
- 16 Biyiklioğlu Hayrunnisa Hacer. Sovyetlerin ilk döneminde rusya müslümanlarının dini dergisi: islam mecellesi (1924–1928) / Hacer Hayrunnisa Biyiklioğlu. — Yüksek Lisans Tezi. — İstanbul, 2021. — 169 p.
- 17 Бенигсен А. Мусульмане в СССР / А. Бенигсен. — М., 1983. — 90 с.
- 18 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов / Н. Сабитов. — Алма-Ата, 1950. — 342 с.
- 19 Артыкбаев Ж. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации / Ж. Артыкбаев. — Караганда, 1993. — 159 с.
- 20 Zhapekova G.K. The impact of religion and traditions widespread among the population of Kazakhstan on the changes that took place in society in the 18th–19th centuries (in the context of the foreign policy of Russia European / G.K. Zhapekova // European Journal of Science and Theology. — 2020. — № 16(4). — P. 115–125.
- 21 Мухетдинов Д.В. Х. Фаизханов и его взаимоотношения с А.К. Казембеком и Ш. Марджани: опыт переосмысления / Д.В. Мухетдинов // Теологическая мысль в исламе. — 2023. — № 19 (1). — С. 28–46.
- 22 Абуев Қ.Қ. Науан Хазрет / Қ.Қ. Абуев. — Астана, 2011. — 234 б.
- 23 Абуев Қ.Қ. Науан Хазрет / Қ.Қ. Абуев. — Астана, 2014. — 233 б.
- 24 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / А.И. Левшин. — Алматы, 1996. — 656 с.
- 25 Садвокасова З.Т. Политика самодержавия в религиозной сфере Казахстана (на примере миссионерской деятельности) / З.Т. Садвокасова // Вестн. Каз. нац. ун-та. Сер. Религиоведение. — 2016. — № 1(5). — С. 30–36.
- 26 Государственный архив города Астаны. — Ф. 430. — Оп. 2. — Д. 2.
- 27 ЦГА РК. — Ф. 15. — Оп. 2. — Д. 22.
- 28 Адиб Халид. Создание Узбекистана. Нация, империя и революция в раннесоветский период / Халид Адиб. — СПб.: Academic Studies Press, 2022. — 623 с.
- 29 Храпченков Г.М. Проблемы содержания и методов обучения в школах Казахстана / Г.М. Храпченков. — Алма-Ата: Мектеп, 1983. — 172 с.
- 30 Джумагулов К.Т. Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа / К.Т. Джумагулов. — Алма-Ата: Казахстан, 1984. — 203 с.
- 31 Алтынсарин И. Собрание сочинений: [В 3-х т.] / И. Алтынсарин. — Т. 2. — Алма-Ата: Наука, 1976. — 423 с.
- 32 Алекторов А.Е. Тургайская область. Статистические очерки / А. Алекторов. — Оренбург: Типо-литография И.И. Евфимовского-Мировицкого, 1891. — 187 с.
- 33 Shylmambetov S. Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity / S. Shylmambetov, B. Saparov // Bilig. — 2023. — № 104. — P. 179–205.
- 34 Баязитов А. Отношение ислама к науке и иноверам / А. Баязитов. — СПб., 1887. — 105 с.
- 35 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 1. — Д. 2125.
- 36 Садыкова С.Ш. Региональные особенности мечетей Северного и Восточного Казахстана сер. XIX–нач. XX в. / С.Ш. Садыкова // Проблемы сохранения памятников материальной культуры: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы, 2005. — С. 60–65.
- 37 Казиев С.Ш. Ислам, тюркизм и становление казахской этнонациональной идентичности в начале XX века / С.Ш. Казиев // Вестн. СВФУ. — 2015. — № 1. — С. 75–83.
- 38 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 1. — Д. 871.
- 39 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 5935.
- 40 Thomas A. Kazakh Nomads and the New Soviet State, 1919–1934. Thesis submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy / A. Thomas. — The University of Sheffield, 2015. — 252 p.

А.Ө. Балчих, Г.Е. Құрманғалиева

Ақмола облысындағы рухани ағартушылық қызметі: тарихи талдау (XIX ғ. мен XX ғасырдың басы)

Зерттеудің мақсаты Қазақстанның Ақмола облысында патшалық дәуірде қазақ халқының санасына әсер еткен жаңа әдісті мектептердің қалай қалыптасқанын тарихи талдау арқылы Ақмола өңіріндегі рухани-ағартушылық қызмет туралы түсінікті жетілдіру. Тарихи талдау әдісі арқылы архив құжаттарына зерттеу жүргізіліп, ғалымдардың ғылыми еңбектері сараланды. Жаңа тарихи деректерді

анықтау үшін мазмұнды талдау жасалды. Нәтижелер ислам дінінің таралуы мен сақталуының негізгі аспектілерінің бірі ретінде діни оқу орындарының қалыптасуын сипаттайтын бірнеше факторларды жіктеп, жәдидшілдіктің әртүрлі тарихи кезеңдердегі рөлін анықтай отырып, жәдидизм өкілдерінің Қазақстандағы ислам дінін сақтау жөніндегі еңбектерін саралайды. Сонымен қатар жәдидшілдік қазақ халқының өмірінде маңызды рөл атқарғаны, XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы қазақ халқының білімге алуға деген ұмтылысы жергілікті халықтың тілі мен дінін, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жоюға мүдделі патша империясының отаршылдық және орыстандыру саясатымен бетпе-бет келгені дәлелденген. Отаршыл әкімшілік қазақ халқының оқу-ағарту ісін дамытуға мән бермеді. Сапалық тәсілді қолдану арқылы алынған нәтижелер Қазақстандағы рухани ағартушылық қозғалысты халықты тәрбиелеудің әртүрлі нысандары тұрғысынан қарастыруға эмпирикалық негіз болды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ақмола, отарлау саясаты, білім, мұсылман қозғалысы, ислам.

А.Ө. Балчих, Г.Е. Құрманғалиева

Религиозное образование в Акмолинской области: исторический анализ (XIX в.—начало XX в.)

Целью данного исследования является улучшение понимания о духовно-просветительской деятельности в Акмолинском регионе путем исторического анализа того, как были образованы новометодные школы, которые повлияли на сознание среди казахского населения в царский период в Акмолинском регионе Казахстана. Используя метод исторического анализа, было проведено исследование архивных документов и проанализированы научные труды ученых. Контент-анализ проводился для выявления новых исторических данных. Результаты классифицировали несколько факторов, характеризующих образование религиозных учебных заведений как на один из основных аспектов распространения и сохранения ислама, определяющих роль джадидизма в разные исторические периоды, анализирующих труды представителей джадидизма по сохранению ислама в Казахстане. Результаты подтверждают, что джадидизм играл важную роль в жизни казахского народа, стремление казахского народа к образованию во второй половине XIX—начале XX веков столкнулось с колониальной политикой царской империи, которая была заинтересована в уничтожении языка и религии, традиций и обычаев местного населения и его русификации. Колониальная администрация не уделяла внимания развитию образования казахского народа. Результаты, полученные с использованием качественного подхода, послужили эмпирической основой для рассмотрения духовно-просветительского движения в Казахстане с точки зрения разных форм просвещения народа.

Ключевые слова: Казахстан, Ақмола, колониальная политика, образование, мусульманское движение, ислам.

References

- 1 Allen, J. (2018). Frank. Saduaqas Ghilmani, Biographies of the Islamic Scholars of Our Times 2nd ed., (co-editor with Ashirbek Muminov and Aytzhan Nurmanova). Istanbul.
- 2 Bendrikov, K.E. (1960). Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniia v Turkestane (1865–1924 gody) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865–1924)]. Moscow [in Russian].
- 3 Chicherina, V.S. (1907). Kak nachalos delo prosveshcheniia vostochnykh inorodtsev [How the work of education of eastern foreigners began]. Saint-Petersburg: Senatskaia tipografiia [in Russian].
- 4 Asfendiarov, S. (1998). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen) [History of Kazakhstan (from ancient times)]. Almaty [in Russian].
- 5 Une Samyte (2015). Bilimsellik ve misyonerlik arasinda: rusya'da mir islama dergisi (1912–1914) [Between scientific and missionary: Mir Islam magazine in Russia (1912–1914)]. *Master's thesis*. Istanbul.
- 6 Beisembiev, K.B. (1976). Ocherki istorii obshchestvenno-politicheskoi i filosofskoi mysli Kazakhstana: dorevoliutsionnyi period [Essays on the history of socio-political and philosophical thought of Kazakhstan: pre-revolutionary period]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archives of Astana]. — F. 430. — Op. 11. — D. 21 [in Russian].
- 8 Gylmani, S.S. (2013). Zamanymyзда bolgan gulamalardyn gumyr tarikhtary [Historical data on the continuity of traditions]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 9 Muminov, A.K. (2018). Traditsionnyi islam v Kazakhstane: istoricheskie dannye preemstvennosti traditsii [Traditional Islam in Kazakhstan: historical data on the continuity of traditions]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of the Eurasian National University. History series*, 1(122), 107–113 [in Russian].
- 10 Allen, J. (2012). *Frank. Bukhara and the Muslims of Russia*. USA.

- 11 Mustafina, R.M. (2001). Islam v Kazakhstane (XIX v.) Islam: istoriia i sovremennost [Islam in Kazakhstan (19th century) Islam: history and modernity]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 12 Nurtazina, N.D. (2008). Narody Turkestana. Problemy islama, integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii (na rubezhe XIX–XX vekov) [Peoples of Turkestan. Problems of Islam, integration, modernization and decolonization (at the turn of the XIX–XX centuries)]. Almaty [in Russian].
- 13 Nurtazina, N.D. (2021). Islam v istorii Kazakhstana: novye podkhody i itogi izucheniia problemy za 30-letie Nezavisimosti (1991–2021) [Islam in the history of Kazakhstan: new approaches and results of studying the problem over the 30th anniversary of independence (1991–2021)]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya istoricheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 3(102), 3–11 [in Russian].
- 14 Sadvokasova, Z.T. (2005). Dukhovnaia ekspansiiia tsarizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniia i religii (II polovina XIX — nachalo XX vekov) [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (second half of the XIX — early XX centuries)]. Almaty [in Russian].
- 15 Sadvokasova, Z.T. (2012). Metodologicheskii aspekt izucheniia politiki Rossiiskoi Imperii v otnoshenii islama na sovremennom etape [Methodological aspect of studying the policy of the Russian Empire towards Islam at the present stage]. *Vserossiiskii zhurnal nauchnykh publikatsii — All-Russian journal of scientific publications*, 1(11), 74–77 [in Russian].
- 16 Biyiklioglu Hayrunnisa, Hacer (2021). Sovyetlerin ilk döneminde rusya müslümanlarının dini dergisi: islam mecellesi (1924–1928) [Religious journal of Russian Muslims in the early Soviet period: Islamic Mecellesi (1924–1928)]. *Master's Thesis*. İstanbul.
- 17 Benigsen, A. (1983). Musulmane v SSSR [Muslims in the USSR]. Moscow [in Russian].
- 18 Sabitov, N. (1950). Mekteby i medrese u kazakhov [Schools and madrasahs among the Kazakhs]. Alma-Ata [in Russian].
- 19 Artykbayev, Zh. (1993). Kazakhskoe obshchestvo v XIX veke: traditsii i innovatsii [Kazakh society in the XIX century: traditions and innovations]. Karaganda [in Russian].
- 20 Zhapekova, G.K. (2020). The impact of religion and traditions widespread among the population of Kazakhstan on the changes that took place in society in the 18th–19th centuries (in the context of the foreign policy of Russia European. *European Journal of Science and Theology*, 16(4), 115–125.
- 21 Mukhetdinov, D.V. (2023). Kh. Faizkhanov i ego vzaimootnosheniia s A.K. Kazembekom i Sh. Mardzhani: opyt pereosmysleniia [Faizkhanov and his relationship with A.K. Kazembek and Sh. Mardzhani: experience of rethinking]. *Teologicheskaiia mysl v islame — Theological thought in Islam*, 19 (1), 28–46 [in Russian].
- 22 Abuev, K.K. (2011). Nauan Khazret [Nauan Khazret]. Astana [in Kazakh].
- 23 Abuev, K.K. (2014). Nauan Khaziret [Nauan Khazret]. Astana [in Kazakh].
- 24 Levshin, A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty [in Russian].
- 25 Sadvokasova, Z.T. (2016). Politika samoderzhaviiia v religioznoi sfere Kazakhstana (na primere missionerskoi deiatelnosti) [Policy of autocracy in the religious sphere of Kazakhstan (on the example of missionary activity)]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Religiovedenie — Bulletin of the Kazakh National University. Religious Studies Series*, 1(5), 30–36 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archives of Astana]. — F. 430. — Op. 2. — D. 2 [in Russian].
- 27 TsGA RK [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Op. 2. — D. 22 [in Russian].
- 28 Adib, Khalid (2022). Sozdanie Uzbekistana. Natsiia, imperiia i revoliutsiia v rannesovetskii period [Creation of Uzbekistan. Nation, empire and revolution in the early Soviet period]. Saint-Petersburg: Academic Studies Press [in Russian].
- 29 Khrapchenkov, G.M. (1983). Problemy soderzhaniia i metodov obucheniia v shkolakh Kazakhstana [Problems of content and teaching methods in schools in Kazakhstan]. Alma-Ata: Mektep [in Russian].
- 30 Dzhumagulov, K.T. (1984). Ibrai Altynsarin i razvitie kultury kazakhskogo naroda [Ibrai Altynsarin and the development of culture of the Kazakh people]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 31 Altynsarin, I. (1976). Sbranie sochinenii [Collected Works]. Vols. 1–3. Vol. 2. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 32 Alektorov, A.E. (1891). Turgaiskaia oblast. Statisticheskie ocherki [Turgai region. Statistical essays]. Orenburg: Tipolitografiia I.I. Evfimovskogo-Mirovitskogo [in Russian].
- 33 Shylmambetov, S., & Saparov, B. (2023). Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity. *Bilig*, 104, 179–205.
- 34 Baiazitov, A. (1887). Otnoshenie islama k nauke i inovertsam [The attitude of Islam to science and non-believers]. Saint-Petersburg [in Russian].
- 35 TsGA RK [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — Op. 1. — D. 2125 [in Russian].
- 36 Sadykova, S.Sh. (2005). Regionalnye osobennosti mechetei Severnogo i Vostochnogo Kazakhstana sredina XIX–nachalo XX veka [Regional features of mosques in Northern and Eastern Kazakhstan mid 19th–early 20th century]. *Problemy sokhraneniia pamiatnikov materialnoi kultury: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Problems of Preservation of Monuments of Material Culture: Collection of Materials of the International Scientific and Practical Conference*, Almaty, 60–65 [in Russian].
- 37 Kaziev, S.Sh. (2015). Islam, tiurkizm i stanovlenie kazakhskoi etnonatsionalnoi identichnosti v nachale XX veka [Islam, Turkism and the formation of Kazakh ethnonational identity at the beginning of the twentieth century]. *Vestnik Severo-Vostochnogo Federalnogo universiteta — Bulletin of North-Eastern Federal University*, 1, 75–83 [in Russian].

38 TsGA RK [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — Op. 1. — D. 871 [in Russian].

39 TsGA RK [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Op. 1. — D. 5935 [in Russian].

40 Thomas, A. (2015). Kazakh Nomads and the New Soviet State, 1919–1934. *Thesis submitted in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy*. The University of Sheffield.

Information about the authors

Balchikh Aitolkyn — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0007-2724-8224>

Kurmangaliyeva Guljanat — Doctor of historical science, professor, Ankara Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey; <https://orcid.org/0000-0003-3945-7238>

Д.А. Джумабеков *, В.В. Козина , Ж.Т. Нығметова , Ф.Д. Саккулакова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: azmukhan@mail.ru, vkozina55@mail.ru, kunaichy@mail.ru)*

1920 жылдардың соңында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны

Мақалада 1920 жылдардың аяғында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны зерттеу нысанына алынған. XX ғасыр бұл Кеңес үкіметі қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістерді бастаған кезең еді. Мал шаруашылығын қайта құру және нығайту, ұжымдастыру және оның негізінде кедейлерге көмек көрсету, большевиктердің пікірінше, патриархалдық-тайпалық қатынастарды бұзбай, бай-патриархалдық шаруашылықтарды жоймай ойға келмейтін. Кеңес үкіметінің ауылдағы ең ірі революциялық оқиғасы — малды, дүние-мүлікті тәркілеу, қожаларды көшіру. Авторлар дәстүрлі қазақ қоғамында байдың үлкен беделге ие болғанын және өз халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінде шешуші рөл атқарғанын атап көрсетеді. Байларды «тап» ретінде жою үдерісі құпиясы жойылған мұрағат құжаттары негізінде авторлармен талданды. Сонымен қатар бай шаруашылықтарының малдары мен мүлкін тәркілеу шараларының жергілікті халықтың басым көпшілігінің көшпелі шаруашылығы мен тұрмысының өзіндік ерекшеліктерін ескермей жүргізілгендігіне тоқталады. Мақалада жаппай террордың механизмі және бұл оқиғалардың аймақтық ауқымдағы қайғылы салдары көрсетілген. Бай шаруашылықтарын тәркілеу және көшіру науқаны кезінде егіншілік зардап шегіп, қоғамның әлеуметтік тобы — бай — мал шаруашылығы туралы ғасырлар бойы қалыптасқан білім иелері жойылды деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, Орталық Қазақстан, саяси террор, тәркілеу, бай шаруашылығы.

Kіpіcne

1920 жылдардың ортасында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасында (ҚАКСР) «Кіші Қазан» жүргізілді. Ф.И. Голощекиннің қазақ қоғамы өмірінің барлық саласына ықпалы болды. Қазақ ауылында дәстүрлі өмірдің қалыптасқан салты жойылып, ең түбегейлі өзгерістер ене бастады. Кеңес өкіметінде қазақтардың көшпелі шаруашылығын өзгертуге бағытталған мемлекеттік саясатының екі негізгі бағыты болды: көшпелі шаруашылықтарды ұжымдастыру және «негізгі қанаушы тап — байларды» жою.

Кеңес өкіметінің «байды тап ретінде жою» саясаты ауылдағы бай үстемдігін мықтап жеңу және сонымен бірге социалистік қоғамның таптық негізін құрудың соңғы кезеңі ретінде түсіндірілді. Қазақ шаруасының «қанаушылары» — шығанақтардың табанының астынан іргесін құлату үшін Кеңес өкіметінің пікірінше, олардың дүние-мүлкін — малын тартып алып, халықтың кедей топтарына тарату қажет болды. Ал ең ауқаттылардан — колхоздар — мал шаруашылығы колхоздарын құрады. Билік өкілдерінің айтуынша, осы оқиғалардың нәтижесінде «ауыл алға жылжуға, өндіргіш күштерді толық дамытуға, мал шаруашылығының рентабельділігі мен тауарлылығын арттыруға, мал шаруашылығын қайта құру және ұжымдастыру жолына батыл көшуге мүмкіндік алды» [1].

1920 жылдардың аяғында, Орталық Қазақстанда байырғы халық көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына тән әлеуметтік-экономикалық қатынастарды, дәстүрлер мен тәртіп нормаларын сақтады. Қазақ көшпелі қоғамының дәстүрлі құрылымында бай елеулі тұлға болып, қанаушы ретінде мүлдем қабылданбаған. Бұлар көшпелі қауымдарды басқарған, қазіргі тілмен айтқанда, халқының амандығына жауапты басқарушы рөлін атқарған аға-туыстар, ақсақалдар болатын. Бай туыстарымен бірге жайылымдық жерлерді иеленіп, қоғамда туындаған қиындықтарды жеңіп, әл-ауқатын арттыруға көмектесті.

Сонымен байлар күрделі экологиялық жағдайда көшпелі қауымның өмір сүруін қамтамасыз еткен негізгі әлеуметтік таптардың бірі еді. Алайда олардың болуы Кеңес үкіметі үшін ЖЭС дамуының нәтижесінде кеңестік дәуірге дейінгі ескі дәстүрлі тәртіпті қалпына келтірудің қаупін тудырды. Сондықтан 1920 жылдардың аяғындағы Кеңес үкіметі үшін «бай мәселесінің» маңызы орасан зор болды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: azmukhan@mail.ru

Зерттеу әдістері

Зерттеудің іргелі принциптері оқиғалар мен фактілерді олардың өмір сүруінің нақты тарихи жағдайларын және бір-бірімен өзара байланыстылығын ескере отырып, адекватты бағалауға мүмкіндік беретін объективтілік пен тарихшылық болды. Зерттеудің бастапқы ғылыми принципі жоғары тұрған органдардың жұмыстарына, КСРО және Қазақ КСР (ҚазКСР) прокуратурасының нұсқауларына, жергілікті атқарушы және партия органдарының актілеріне, мемлекеттік органдардың алқаларының жабық отырыстарының материалдарына объективті сыни талдау жасау. ҚазКСР Әділет Халық Комиссариаты және т.б., Қарағанды облысы партия комитетінің отырыстарының хаттамалары пайдаланылды.

Зерттеу міндеттерін жүзеге асырудың баламалы жолдарын шешудің әдіснамалық тәсілі ретінде модернизация теориясының негізгі ережелері, отандық және шетелдік ғылымның жалпы теориялық ережелері мен тұжырымдамалары, аймақтық ерекшеліктер, саяси қуғын-сүргін тәжірибесіндегі жалпы және арнайы туралы идеяларды дамыту, пайдаланылды.

Мақала Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР АП), Қарағанды облысының Мемлекеттік архиві (ҚОМА), Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) қорларында анықталған архив құжаттары негізінде жазылған. Сонымен қатар құжаттардың негізгі бөлігі алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, зерттеліп отырған кезеңдегі Орталық Қазақстандағы репрессиялық саясатты жүзеге асырудың аймақтық ерекшеліктерін ашады.

Талқылау

Кеңестік репрессиялық саясаттың барлық аспектілерін зерттеу өзекті мәселе. Сонымен бірге, бүгінгі күнге дейін бұл тарих беттері, әсіресе, аймақтық деңгейде әлі де ақтаңдақ күйінде қалып отыр. Соңғы жылдары Қазақстанда саяси қуғын-сүргін тарихын зерттейтін ғылыми орталықтар жұмыс істей бастады. Бұл мәселе әр түрлі дереккөздердің үлкен санын тарта отырып, негізінен мына бағыттар бойынша зерттеледі: жазалау саясатын жүзеге асыру тетіктері, қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың категориялары, террорды ұйымдастырушылар мен жасаушылар, ГУЛАГ жүйесі, жер аударылғандар мен арнайы қоныстар, этникалық депортациялар, демографиялық шығындар, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргіннің жан-жақты зерттелуі саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық құқықтық және саяси ақтау және оларға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі мемлекеттік міндеттермен байланысты. Елімізде жаппай саяси қуғын-сүргін тарихына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар [2] өтіп, жаңа мұрағаттық деректер ғылыми айналымға енгізілуде. Мәселен, тарихнамада қазақ ғалымдары М.Қ. Қозыбаев, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков, Ж.Б. Абылхожин, Д.А. Шаймұханова, Т.К. Алланиязов, Н.О. Дулатбеков, М.П. Лайгер, З.Г. Сактаганова және т.б. тарихшылардың саяси қуғын-сүргіннің әртүрлі субъектілеріне арналған еңбектері бар [3–10]. Сонымен бірге 1920 жылдардың аяғындағы Орталық Қазақстанда байдың «тап» ретінде жойылу үдерісі әлі арнайы зерттеу нысанына айналған жоқ. Біздің мақала тарихнамадағы осы олқылықтың орнын толтыруға жасалған қарапайым әрекет.

1925 жылы БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин «Ауылды кеңестендіру» ұранын алға тартты. Бұл мәселені шешу қажеттілігі Қазан төңкерісі ауылдардағы бұрын үстемдік еткен артықшылықты тап топтарына іс жүзінде әсер етпегендігімен, еңбекші бұқараны «басу мен қанаудың» капитализмге [11-12] дейінгі қатынастарға тән мұндай формаларымен негізделді. Сол жерде әлі де сақталды және «патша заманындағы билеуші олигархия өзінің ірі меншігін, ең жақсы жайылымдық жерлерін жалғастырды және құлдық пен езгіліктің негізгі дәстүрлерін, оларды пайдаланудың орта ғасырлар формасынан капиталистікке дейінгі формаларын өте тиімді пайдаланды. Сондықтан коммунистік партияның алдында «ауылды ұжымдастыру», экономикалық қатынастарды «еңбекші бұқараның игілігіне» өзгерту, қазақ ауылын «кеңестендірудің» алғышарттарын жасау міндеті тұрды [13].

Бұл мәселені ойдағыдай шешуге «тап» ретінде жою Қазақстандағы Кеңес үкіметінің ішкі саясатының негізгі бағыттарының біріне айналған бай шаруашылығы кедергі болды. Алғашында Ф.И. Голощекин барлық кейінгі оқиғалардың өңін белгілеп берді: «Кімде-кім біздің саясатты жігерлі жүргізсе, ол бізбен бірге және біз оны Кеңес өкіметінің нақты қызметкерлері деп санаймыз. Кім мұны орындамаса, кім оны бұрмаласа, бізбен бірге емес, ол бізге қарсы, біз онымен дұшпан ретінде соғысамыз» [14], – деді. Жоғарыда айтылғандар аясында республикада бай шаруашылығын тәркілеу

арқылы «кедейлерді ғасырлар бойы қалыптасқан бай-феодалдық қанаудан азат ету» қажеттігін негіздейтін идеологиялық науқан басталды.

1927 жылы қарашада Бүкілодақтық Коммунистік партияның (Большевиктер партиясы) VI Бүкілқазақ конференциясында ірі мал иелерінің малдары мен құрал-жабдықтарын тәркілеуге және оны халықтың кедей топтарына бөлуге рұқсат беруге болады деп тапты. Партиялық «теоретиктердің» пікірінше, бұл ауылды орталандыруға және оның өндіргіш күштерін дамытуға, пролетариаттың ауылдың еңбекші бұқарасымен одағын одан әрі нығайтуға әкелуі керек еді.

1927 жылы желтоқсанда большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясының XV съезінде ұжымдастыру мәселесі көтерілді, бірақ ұжымдастырудың бірде-бір формасы анықталмады. Тек кулактарға қарсы шабуыл туралы сөз болды, бірақ кулактарды тап ретінде жою туралы емес. Кулактарды күйрету және тікелей қуғын-сүргін әдістерімен емес, экономикалық әдістермен (салықтар, жер рентасы, жұмысшыларды жалдау, т.б.) қуады деп болжанған.

Бүкілодақтық коммунистік партия большевиктер партиясының XV съезінің шешімдерін орындау мақсатында Қазақстанда ірі шаруалардың қожалықтарын тәркілеу туралы заң жобасын әзірлеу жөніндегі комиссия құрылды. Құжат Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Орталық Комитеті мен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің бекітуіне ұсынылды. 1928 жылы 14 наурызда «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумының ірі байлар мен мал иелерін отбасыларымен тұрақты тұратын жерлерде жер пайдалану және тұру құқығынан айыру және оларды тәркілеу туралы» қаулысы шықты. Олардың «мүлкі» деген құжат шығарылды, онда алдағы ауқымды науқанның себептері түсіндірілді. Осы құжаттан маңызды үзінді келтірейік: «РСФСР-нің кейбір артта қалған ұлттық шеттері, мысалы, Қазақстан РСФСР-дің орталық губерниялары бастан өткерген революциялық даму кезеңдерін басынан өткерген жоқ, сондықтан бұл шеттерде революция ескі дәуірге әлсіз әсер етті. Революцияға дейінгі қарым-қатынастар күшті рулар мен байлардың толық экономикалық және көп жағдайда саяси үстемдігін қалдырды. Шеттегі Кеңес өкіметінің өмір сүру тәжірибесі байлар мен күшті отбасылар мен бұрынғы артықшылықты таптардың өкілдері әлі де Кеңес өкіметінің бітіспес жаулары болып табылатынын көрсетеді; олар Кеңес үкіметінің ауыл мен ауылдағы негізгі қызметіне жан-жақты араласып, арам пиғылды үгіт-насихат жүргізіп, Қазақстан ұлттары арасында рулық араздық пен ұлттық араздықты қоздырады. Сонымен бірге олар рулық қатынастарды және кедейлердің экономикалық тәуелділігін пайдаланып, сол арқылы шаруашылық пен мәдени даму қарқынын кешіктіреді» [15]. Осыны негізге ала отырып, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Президиумы:

«1-бап. Ірі шаруа қожалықтары мен 100-ден астам малы бар отбасылар ірі қожалық иелерін олардың барлық мүлкі тәркіленіп, жер пайдалану және тұрақты тұрғылықты жерінде тұру құқығынан айыру, ауылшаруашылық құралдары, мал, ғимараттар, киіз үйлер, т.б.

2-бап. Бұрынғы артықшылықты топтар мен топтардың: сұлтандардың, хандардың және дихан ұрпақтарының жер пайдалану және тұрақты тұратын жерлерде тұру құқығынан айыру; арнайы марапаттарға ие болған тұрақты болыс басқарушылары; олардан барлық тірі және тірі емес ауылшаруашылық техникасын, малын және басқа да мүлкін тәркілей отырып, жалдамалы жұмыс күшін пайдаланып шаруашылықты басқаратын, айналадағы халықпен қарым-қатынасы құлдық сипатта болатын дін өкілдері» [16].

Құжатқа жазылған ескертпеде ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесіне (ХКК) жергілікті жағдайларға байланысты қаулыға жататын шаруашылықтар үшін бапта көрсетілген норманы арттыру немесе азайту құқығы берілгені атап өтілді. Сондай-ақ, онда төңіректегі халықпен қарым-қатынасы құлдық сипаты жоқ және қоғамға қауіпті емес адамдар тұрақты тұрғылықты жерінде қалдырылуы мүмкін екені де көрсетілді. Бұл ретте қаулының 1 және 2-баптарының критерийлеріне сәйкес келмейтін, бірақ жергілікті атқарушы органдар қоғамдық қауіпті деп таныған адамдар жер пайдалану және тұрақты тұрғылықты жерінде тұру құқығынан айырылуы мүмкін [17]. Көлеміне қарамастан барлық ауылшаруашылық мүлкін тәркілеу Қаулыда бай және олардың отбасы мүшелері шығарылатын аумақтар ҚАКСР шекарасымен шектеледі және тек Кеңес үкіметі үшін қауіпті деп танылған республикадан қуылды.

Қаулыға сәйкес, тартып алынған жер, ауылшаруашылық құрал-саймандары, мал және басқа да мүліктер байырғы халықтың кедейлерінің қорына кедей халық арасында бөлу үшін берілуі тиіс, ал артықшылық ауылшаруашылық ұжымдары, артельдер ұйымдастыру жағында болатын. Бұл жарлық ҚАКСР аумағында тек жергілікті халыққа қатысты ғана күшіне ие болды. Мүлікті алып қою және

адамдарды көшіру осы қаулы жарияланған күннен бастап үш айдың ішінде, яғни 1928 жылдың жазына дейін аяқталуы керек еді [18].

Алайда ауылдардағы қалыптасқан жағдайға байланысты Қаулының орындалуы 9 айға кешіктірілді. Ал бұл Кеңес үкіметінің малды тәркілеу шаралары соңғысының ірі шаруашылықтардың жаппай сатылуына себеп болды. 1928 жылы маусым айында Қазақ Орталық Атқару Комитеті төрағасының барлық уездік комитет хатшыларына жолдаған жеделхатында ірі байлардың мүлкін тәркілеу туралы заңның тез арада әзірленуі туралы айтылғаны кездейсоқ емес: «Соңғы кездегі Кеңестік элементтер байлардың мүлкін тәркілеу туралы ұсыныстың сипаты туралы арандатушылық қауесет таратып отыр. Осы қауесеттердің әсерінен тіпті еңбек мал шаруашылығымен айналысатын шаруашылықтар тарапынан да мал сату фактілері орын алуда, бұл шаруашылықтардың жол берілмейтін әлсіреуіне әкеп соғады және халық шаруашылығының одан әрі табысты дамуына қауіп төндіреді» [19].

Сол жеделхатта барлық атқару комитеттері мен кеңестерінен көшіру мен мүлікті тәркілеу тек 1928 жылы 1 сәуірде мындаған отар, бірнеше жүз бас ірі бай шаруашылықтарына ғана әсер ететінін Қазақстанның еңбекші халқына дереу және кеңінен хабарлауды сұрады. Ауқымды терминдер және олар Кеңес өкіметіне анық жау болды. Арандатушы қауесет таратқаны үшін «қатаң жауапкершілікке» тарту ұсынылды.

Әйтсе де мал сату әдеті кең етек алды. Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағатынан өнеркәсіптік округтік атқару комитеті (ОАК) төрағасының Минковский селолық кеңесі төрағасының атына жолданған, кулак бөлігінде малды сатуға дереу тыйым салу туралы хатын таптық (Ауыл, 1 қазан 1928 ж.).

Басқа директивалық құжатта «Төлемдер мен мемлекеттік баж салығын төлеуден жалтару мақсатында қоныс аударуға кетіп, мүлкін жоюға кетіп жатқан кулак байлары мен ауқатты шаруашылықтар жер телімінен (қоныс аудару орындарынан айырылатыны туралы халықты кеңінен хабардар ету керектігі көрсетілген – автор) дереу учаскелік полицияға хабарлаңыз, егер бұл шаруашылықтар қоныс аударуға кеткен болса, оларды жауапқа тарту үшін тұрғылықты жеріне хабарлаңыз» [20].

«Қазақстанның жалпы жағдайы» әлдеқайда кейінірек, Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Қазақ өлкелік комитетінің 1928 жылғы 18 қазандағы мәжілісінің хаттамасындағы қаулыда: «...Қазақ Республикасы мен оның бүкіл орны енді ғана ұйымдасты. Экономика әлсіз болды. Мемлекеттік аппарат тоқырап қалды. Жер қатынастары мен жаңа жер саясатына байланысты әкімшілік бөліну, байырғы ұлттандырудың әлсіздігі, аз ұлттар арасында жұмыстың болмауы, ұлтаралық қатынастар өте шиеленісе түсті. Қазақстан ол кезде тікелей социалистік құрылыс алаңына өзінің алғашқы қадамын енді ғана жасап жатқан еді...». Бұл жағдайда «барлық формадағы кооперацияны жан-жақты дамыту» саясатын әміршіл-озбырлық күш арқылы ұжымдастыруға айналдыру әдісі басталды [21].

Бай шаруа қожалықтарын тәркілеу шараларын орындау күтілген мерзімде орындалмады. Мұрағат құжаттарын талдай отырып, мақала авторлары бұл өте қиын деген қорытындыға келді, өйткені елде бір мезгілде әртүрлі науқандар жүріп жатты — астық сатып алулар, бюджеттерді толықтыру мақсатында (мемлекеттік, республикалық, округтік, болыстық және т.б.). Даладағы жағдай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аудандардағы қолайсыз климаттық жағдайларға байланысты малдың жаппай шығынға ұшырауымен қиындады.

Көптеген фактілер Қазақстандағы өзін-өзі салық салу науқаны әкімшілік қысыммен қатар жүргізілгенін көрсетеді. Біраз берейік. Сөйтіп, 1928 жылы 28 шілдеде Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық комитетіне И.В. Сталиннің атына Семей губерниясының азаматтарынан жергілікті биліктің заңсыз әрекеттеріне шағымданған жеделхат келген. Құжатта өзін-өзі салық салу науқаны мал шаруашылығын толықтай экономикалық күйреуге және құлдырауға әкелгені айтылған. Қазақтар жергілікті биліктің қалған малдарын жоққа шығаруға мәжбүрлеп, жалғыз өмір көзінен айырып, қайыршыға айналдырғанына шағымданды [22]. Құжатта аймақта шектен тыс озбырлықтың орын алғанын айғақтайды. Жергілікті билік жасанды айыптаулар жасап, барлық малды тәркілеу туралы заңсыз үкімдер шығарып, кассациялық шағымдар ескерілмеді. Мал жасырғаны үшін сот толқыны басталып, сот үкімі бірден орындалды. Мал толығымен іріктелді. «Қазір біздің отбасыларымыз кедейлікте... Болашаққа деген сеніміміз жоғалып, экономика талқандалған және күйреген, экономиканы дамыту және одан әрі басқару іс жүзінде мүмкін емес, бұл біз үшін таусылмайтын азап пен қиыншылықтың көзі. Жергілікті биліктің іс-әрекеті бізге де, халыққа да

зиянын тигізіп, мемлекетке нұқсан келтіруде, өйткені орасан зор мал өсіретін аудан, үлкен өндірістік база шөлге айналып бара жатыр». Шаруалар олардың И.В. Сталинге жазған үндеулері жағдайды өзгертеді деп үміттенді: «Сізден орталықтың толық сенімін білдірген беделді комиссияны жедел түрде жіберіп, тексеру жүргізіп, тұрғындарды міндетті түрде сұрастыруды және кінәлілерді сотқа әкелуіңізді сұраймыз. Халық соттарының, губерниялық соттың заңсыз үкімдерінің, губерниялық комитет пен губерниялық атқару комитетінің шешімдерінің орындалуын тоқтатуды сұраймыз. Тәркіленген малды бізге қайтарыңыз... Алқамунов, Ченгожина, Нұрақов, Нұрақова және басқалар (барлығы 28 қол). Қазақстанда өзін-өзі салық деп аталатын салық ауқатты шаруаларға соққы беруді көздеді. Көріп отырғанымыздай, большевиктер бұл істе айтарлықтай сәтті болды [23].

1928 жылы 15 тамызда бай шаруашылықтарын тәркілеу науқанын тікелей бақылайтын комиссия құрылды. Комиссия төрағасы болып Е. Ерназаров тағайындалып, оған О. Исаев, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоқжанов, О. Жандосов және басқалар енгізілген. Большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы «...ірі байлардың — жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу — бұл ауылды жартылай феодалдық, патриархалдық және рулық бұғаудан босатудың революциялық шарасы, сайып келгенде жаңа Кеңес құрылысына жағдай жасау. Сонымен бірге бұл науқан... қазақтардың арасынан интернационалист кадрлардың өсуін қамтамасыз етіп, фракциялық және ұлтшылдық сезімдерді жоюға жағдай жасайды...» [24].

1928 жылы 27 тамызда республиканың Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісінде «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және көшіру туралы» қаулы қабылданды. «Олар өздерінің мүлктік және қоғамдық ықпалымен ауылдарды кеңестендіруге кедергі келтіргендіктен» бай шаруашылықтарын тәркілеуге, меншік иелері мен отбасы мүшелерін тұрғылықты жерінен шығаруға рұқсат етілді. Науқан 5 қыркүйекте басталып, 1928 жылы 1 қарашада аяқталады деп жоспарланған (кейінірек ол 10 күнге ұзартылды).

1928 жылы 5 қыркүйекте Бүкілодақтық коммунистік партия өлкелік комитетінің «Қазақстанның барлық еңбекшілеріне» үндеуі жарияланды. «Үндеудің...» өзінде, баспасөз беттерінде және аудандық ұйымдастыру бюролары мен ауылдық кеңес төрағаларына жіберілген циркулярлық хаттарда Кеңес үкіметінің бұл шарасы тек қана халық мүддесі үшін жүзеге асырылды деген ой табанды түрде айтылды. Кедейлерді байларға қарсы күресуге итермелей отырып, билік «халықтың арасында оларға деген жалпы өшпенділік тудыруға тырысты».

1928 жылы 30 тамызда «ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу және көшіру туралы қаулысын қолдану жөнінде» нұсқаулық жарияланды. Тәркілеу заңын ойдағыдай жүзеге асыру үшін үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу әдістемесін жан-жақты түсіндіру үшін жер-жерлерге нұсқаушылар жіберілді. Республика аудандарында тәркілеуді жүзеге асыру үшін комиссарлар тағайындалды. Партиялық комиссиялар тәркіленген шаруашылықтардың тізімдерін, сондай-ақ селолық ячейкаларға, коммунистер мен комсомолдарға үндеу хаттарын жасауы керек еді [25]. Нұсқауларға сәйкес республикада 700 шаруа қожалығын тәркілеу жоспарланған болатын. Құжатта шаруа қожалықтарын әлеуметтік топтастырудың критерийлері қарастырылған. Сонымен, көшпелі жерлерде 400-ден астам, жартылай көшпелі жерлерде 300-ден астам, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы бар, ірі қараға ауыстырылғандарды ірі бай шаруашылықтарына жатқызу ұсынылды. Нұсқауда: «Белгіленген нормадан аз болса да, көп малы бар, бірақ жергілікті өкімет «әлеуметтік қауіпті» деп таныған адамдар да тәркіленуге жатады» деп жазылған. Бұл категорияға қазақ қоғамының артықшылықты әлеуметтік топтары: сұлтан мен хан ұрпақтары, бұрынғы болыстық әкімдер, билер және т.б. Олардың барлығының малы мен мүлкі жалпы тәркіленіп, кейін мүлктік жағдайына қарамастан көшірілді.

Орталық Қазақстан аумағы жартылай көшпелі аймақ ретінде анықталды. Орталық, округтік, облыстық комиссиялар ұйымдастырылып, тәркілеуге жататын шаруашылықтарды ашық тіркеуге кірісті. Нақты тәркілеу орындарында комиссиялар құрылды. Учаскелік комиссияларға көмек көрсету үшін көмек комиссиялары құрылды, олардың міндеті байлардың мүлкін есепке алуға, жасырын малды анықтауға және тәркілеуді болдырмау үшін «байлардың түрлі айлаларын» әшкерелеуге көмектесу болды [26]. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының губерниялық комитеттері егіс алқабына баратындарға бірқатар нұсқаулар берілді: «1. Қалай болғанда да, сот ісін сотқа сот ісін жүргізіп, олар міндетті түрде тәркілеуге жатады. 2. Осы тұлғаларға қатысты қуғын-сүргін шарасы күшейтілсін. 3. Істерді беру және оларды қарау тәртібін жеңілдету. 4. Үкім дереу орындалуы керек. 5. Рақымшылық қолданбау және т.б.

Орталық Қазақстандағы бұл науқанның нәтижесін Қарқаралы ауданының құжаттарынан байқауға болады. Сот істері негізінен ҚазКСР Қылмыстық кодексінің 60 (салықтарды, сақтандыруды төлемеу) және 62-(салық салу объектілерін алдын ала сөз байласу арқылы жасыру) баптары бойынша мемлекеттік қылмыстар қатарына жатқызылғаны анықталды. Толық емес және нақты емес деректер бойынша (дереккөздің өзінен байқағандай) 60-бап бойынша 21 адам сотталған. Осы бап бойынша салынған айыппұл сомасы біршама [27]. Бірнеше белгісіз және ақпарат, сот істерінде айтылғандай, «ешбір органда жоқ». 62-бап бойынша айыпталғандар саны 1261 адам; мүлкі тәркіленгені шамамен 250 адам (Павлодар ауданымен); салынған айыппұлдар — 44 962 рубль.

Көріп отырғанымыздай, осы баптар бойынша салынған айыппұл мөлшері мен бір ғана Қарқаралы ауданында сотталғандардың саны өте әсерлі. Оның үстіне, айыппұл мүлдіктік жағдайына қарамастан барлық айыпталушыларға қолданылды [28]. Қарқаралы ауданында сот үкімдерімен барлығы мал тәркіленді: жылқы — 6295; ірі қара мал — 1301; түйе — 323; қошқар — 15605; барлығы 23524 бас.

1928 жылы 30 тамызда ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы бойынша көшіруге жататын адамдарды көшіру аймақтарын белгілеу туралы» қаулысы шықты. 1928 жылғы 27 тамыздағы КАКСР» деген қаулысымен байлар мен олардың отбасыларын бір ауданнан екінші ауданға көшіру тәртібі белгіленген. Мысалы, Қостанай ауданына Қарқаралы ауданынан байлар жіберілді; Ақтөбе уезінен — Қарқаралыға, т.б.

Қостанай облысының Мемлекеттік мұрағатында 1928 жылы 15 қыркүйекте Қостанай ауданына келген Қарқаралы ауданы байларының аты-жөні табылды [29]. Кейбір деректерді келтірейік, 1-кестені қараңыз.

1 - кесте

**Қарқаралы округінен Қостанай округіне келген тәркіленген байлардың тізімі
(1928 жылғы 15 қыркүйектегі жағдай бойынша)**

№	Аты-жөні	Отбасы мүшелерінің саны	Қайда қоныстанған	
			Ауыл №	Аудан атауы
1	Оспанов Абдильда	4	2	Аманқарағайлы
2	Оспанов Қошпан	8	2	Аманқарағайлы
3	Жомартов Жептысбай	11	2	Аманқарағайлы
4	Курманов Нугман	4	1	Аманқарағайлы
5	Санекін Қасым	4	1	Аманқарағайлы
6	Сатанов Игибай	10	5	Аманқарағайлы
7	Темиржанов Айгожа	3	5	Аманқарағайлы
8	Жантокешев Амир	8	1	Наурызым
9	Бағылханов Абенъ	3	2	Наурызым
	т.б....			
	Барлығы	304 адам, оның ішінде 7 отбасы адам санын көрсетпеген		

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан бір айдан соң, яғни 1928 жылы 24 қазанда Қарқаралы ауданынан Қостанай ауданына тағы 20 шаруашылық жіберілген құжатты таптық [30].

Бастапқыда «байларды жою» науқаны әрбір байдың саяси және «халыққа қарсы» негізі айқын көрінетіндей етіп, бүкіл науқан мемлекеттік-идеологиялық сипатта емес, тәркілеу сипатында жүргізілді. Сондықтан да дәл осы тұста республикада қазақ байларының беделін түсіруге, оларды халық «жауы» етіп көрсетуге бағытталған саяси науқан басталды. Сонымен, бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы мұрағаттық тергеу істерінде: тайпалық топтардың қатысуы және жетекшілігі, мал ұрылар тобын ұстауы, салық салу объектілерін жасыру, аса ірі көлемдегі қылмысты пайдалану, төңірегіндегі кедейлерге күн көрсетпейді, бүкіл жағдайда үкіметтің шараларын жүзеге асыруға кедергі жасайды, кедейлерді экономикалық құлдыққа айналдырады, кедейлер мен орта шаруалардың малдары мен ең жақсы жерлерін тартып алды, сатып алды, кедейлердің әйелдерін ауыр жұмысқа, оған бағынбаған азаматтарға айыппұлдар салды, азаматтарды ұрып-соғып, өзіне ұнамайтын адамдарды келеке етті деген және т.б. деген айыптар бар.

Құжаттар куәландыратындай, қазақ қоғамының негізгі экономикалық тірегі — байлыққа қатысты большевиктік саясаттың сипаты жаугершілік сипатта болды [31], ал тәркілеу заңсыз соттан тыс органдар — «үштіктер», «бестіктер», арнайы жиналыстар арқылы жүзеге асырылды.

Көптеген мұрағат материалдарын талдау көшіруге жататын байлардың малы заңда көзделгеннен әлдеқайда аз болғанын көрсетеді. Мал өсірушілердің шаруашылықтарын тәркілеуге жататын стандартқа жеткізу үшін жасанды түрде біріктіру фактілері көп болды. Жер аударылғандар комиссиялардың шешімдеріне шағымдануға тырысып, шағымдар жазды. Сөйтіп, 1928 жылы Қарқаралы уезінің Қу ауданының № 1 ауылынан 9 жандық Мағат Ақаевтың 13 бас ірі қара мен 10 қойын, киім-кешек және т.б. тұрмыстық заттарын тәркілеп, Қостанай уезіне қуған. Ағасы Хасен Ақаевпен бірге М. Ақаев РКФСР Халық Комиссарына жазған мәлімдемесінде жазғандай, «ескі күндері оның ықпалында да ең танымал болып саналды... Мен оған жаулық көзқарастан басқа ешнәрсе көрмедім, біз 50 жылдай бөлек тұрдық».

Қарқаралы ауданына қарасты № 1 ауыл тұрғындары — Якуп Туқышев, Кәрім Якупов, Рахила Хамитованың арызында да осыған ұқсас мәліметтер бар: 1929 жылы байларды көшіріп, мал-мүлкін тартып алу науқаны кезінде Якуп Туқышев байлар құрамына енгізілген. Демек, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысы бойынша оны жүзеге асыру мүмкін емес еді. Көшіруге басқа негіз жоқ [32]. «Алғашында ол шынымен жалғыз қалды, бірақ он күннен кейін тәркілеуді жүзеге асыруға уәкілетті адамдар оны тәркілеу туралы қаулымен әйтеуір бір жолмен әкелгісі келіп, оған менің үйімді — әкесінен бөлек тұрған Кәрім Якуповты қосты. 5 жылдан астам, сондай-ақ Халит Якуповтың қайтыс болған ұлының әйелі Рахима Халитова 1919 жылдан бері мүлдем бөлек тұрады. Сөйтіп, бұл көрсеткіш 150-дей болды, содан кейін малды тартып алып, бізді Қостанай ауданына жіберді». Өтініш берушілер өз шағымында 1928 жылы наурызда науқан кезінде оларға Қылмыстық кодекстің 62-бабы бойынша айып тағылғанын келтірген. Халық соты шаруашылықтардың заңды түрде де, іс жүзінде де бір-бірінен мүлдем бөлек екенін анықтады. «Дегенмен, бәріміз бір-бірімен байланыста болдық. Бірақ, соған қарамастан, Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысында көрсетілген норманың жартысы үшеуімізде де жоқ, т.б. Жартылай көшпелі халық үшін 300 бас ірі болып аударылды [33].

Шаруа қожалықтарын біріктірудің тағы бір мысалы. Малдары тәркіленгеннен кейін Қарқаралы ауданы, Шет ауданы № 1 ауылының қазақтары Қостанай уезіне жер аударылды: Жақып Қыдырбаевтың отбасы — 7 жан; Серік Жүнісовтер отбасы — 3 жан; Күлжәмила Жүсіпкелінінің отбасы — 11 жан. Жүсіп пен оның ұлдары Серік, Ақан, Мұбарак Қарқаралыдағы түзеу үйінде қамауда болды. 2-кестені қараңыз.

2 - к е с т е

Қарқаралы ауданы, Шет ауданы № 1 ауылының қазақ отбасынан тәркіленуге жататын мал басының саны

№	Байлар	Жылқы	Қой	Түйе	Сиыр
А.	Жакуп Қадырбаев	130	160	4	—
Б.	Серік Жунусов	100	160	7	6
В.	Кульжамилә Жусупкелины	79	180	6	4
Г.	Ақан Жусупов	50	70	4	1
	Барлығы:	359	530	21	11

Жеке парағында сақталған Жақып Қадырбаевты тәркілеу және көшіру туралы өкіметтің ресми негіздемелерін келтірейік: «Патшалық кезінде ол болыс басқарушысы болған. Ол халық арасында және әсіресе кедейлер арасында үлкен бедел мен ықпалға ие, ол малын маусымдық пайдалану үшін таратады. Кеңестердің қайта сайлауы кезінде ұлдарымен тығыз байланыста рудағы ықпалын пайдаланып, топтарға белсене қатысады [34]. Балқаш болысындағы барымталарға қатысушы. Алаш-Орда үкіметі тұсында Жақып Ақаевтың отрядын салт атты және жылқымен қамтамасыз етті». Комиссияның қорытындысында «аталған шаруа қожалығы оның ұлдарымен бөлінген, бірақ іс жүзінде олар бірге тұрады» деген қорытынды бар.

Мақала авторлары қазақстандық ауқатты адамдардың отбасын шынайы көшіруден босату үшін әйелдерімен жалған ажырасу әрекеттері болғанын көрсететін құжаттарды анықтады.

Көп жағдайда эвакуациялаушылардың өтініштері ескерілмеді. Мұрағатта анықталған байсалдылардың мүлкін тәркілеу жөніндегі облыстық комиссияның хаттамаларына талдау жасағанда, өтініштердің көпшілігі шындыққа жанаспайтыны «бас тарту» белгілерімен дәлелденген.

Бірқатар арыз-шағымдар мен нақты істерден жергілікті атқарушы органдардың халық арасында малдың бар-жоғын іс жүзінде тексермегені байқалады [35]. Жасырылған малдың табылғаны туралы хаттамалардың басым бөлігі, оның негізінде үкім шығарылған, мал иелерінің қатысуынсыз жасалған.

Шаруа қожалықтарының бытыраңқылығы туралы актілердің көпшілігі дәл осылай жасалған. Бұл биліктің қатаң, директивті нұсқаулары «істерді тіркеу» арқылы байлар мен ықпалды адамдардың мүлкін тәркілеуді талап еткенімен түсіндіріледі. Оның үстіне істер бір апта ішінде, ал сотқа түскенде үш күн ішінде қаралуы тиіс болатын. Бұл асығыс жер бетінде көптеген шектен шығушылықтарды тудырды. Тергеу арқылы қатысқандардың кінәсін анықтау үшін істерді кері қайтаруға әрекеттенген судьялар бірден қызметінен шеттетілді. Осылайша, соттар үкім шығару үшін ұсынылған материалды сот қарауына жіберу мүмкіндігінен айырылды, өйткені бұл үшін олар қатаң қудалауға ұшырауы мүмкін. Семей губерниялық соты төрағасының айтуынша, науқан барысында 25 сот қызметкері қызметтерінен шеттетілген.

Комиссарлар тәркілеу кезінде көп жағдайда қолда бар мал басын тексермей, 1927–1928 жылдардағы есеп айырысу тізіміне көшкен. Ал, ақпан-наурыз айларында халық өз-өзіне салық салу және басқа да шығындарды өтеу үшін малын сатуға мәжбүр болды. Сондай-ақ, малдың бір бөлігі жұттан (жем жетіспеуінен) қырылып, көптеген шаруашылықтарда мал саны азайып кеткені сөзсіз. Сондықтан тәркілеу кезінде сотталғандардың көпшілігінің малы үкімде көрсетілгеннен аз қалды, ал басқаларында мүлде ештеңе қалмады. Мұндай жағдайларда атқарушы органдар бөтеннің малын тартып алды немесе бір рудың жоғалған малының орнына екінші рудың малын алды. Малдан басқа басқа да дүние-мүліктерді көбіне үкімнен тыс алған [36]. Олар тек ірі малды іріктеп алды, тек жас малдарды қалдырды, т.б. Мысалы, сот үкімі бойынша Кент болысының азаматтары Құмартовтар мен Оңғарбаевтардан 569 жылқы, оның ішінде 164 жылқы; 176 бас сиыр, оның ішінде 16 бас; 17 түйе, оның ішінде 6 түйе; 1701 бас қой, оның ішінде 534 бас қой тәркіленді.

Сот үкімімен мал басы бірден тәркіленіп, оларды бордақылау міндеттемесімен ауыл шаруашылығы серіктестіктерінің қарауына берілді. Бір жерге көп шоғырланған мал қоректенуге шамасы келмей қырылып қалды. Нәтижесінде орта есеппен малдың шамамен 20 % азық-түлік тапшылығынан қырылды [37]. Сондай-ақ, Қарқаралы ауданынан алынған құжаттардан көрініп тұрғандай, тәркіленген малдың едәуір бөлігі не ұрланған, не құнынан айтарлықтай арзан сатылған. Ресми материалдардан бір ғана мысал келтірейік: «Ақаевтың малын тәркілеу туралы сот үкімі шыққаннан кейін Бүкілодақтық коммунистік партияның (большевиктер) мына мүшелері одан ертегідей арзан бағаға мал сатып алды: Абдулин М., Өтебаев С. — ауылдық кеңестің төрағасы; Айтбаев М. — ауылдық кеңес төрағасының орынбасары; Айтбаев Қ. — жұмыссыз; Алсанов М. — болыс комитетінің жауапты хатшысы; Одан әрі Т.-да — болыс атқару комитетінің төрағасы; Байталин А. — аға полицей; Омаров Р. — болыс атқару комитетінің жауапты хатшысы. Соңғысы Ақаевтан ат, киіз үй және басқа да тұрмыстық заттар сатып алған. Селолық кеңес төрағасы Р.Жүнісов сот үкімінен кейін Ақаевтан арзан бағаға ұзындығы 4 метр бір ат пен екі кілем сатып алды».

Лауазымды тұлғалардың бірде-бір қылмысы бойынша қылмыстық іс қозғалған жоқ. Жоғарыда аталған тұлғалар тек партиялық жауапкершілікке тартылып, басым көпшілігі сөгіспен қуылған. Көптеген құжаттарға қарағанда, мұндай мысалдар олардың жүйелі және тұрақты сипаты туралы айтуға болады және кең таралған және кең таралған. Сонымен, 1928 жылдың мамыр айында ғана Семей губерниялық бақылау комиссиясының көшпелі үштігі Қарқаралы ұйымының коммунистеріне қатысты 49 істі қарады, оның ішінде Қу — 14 іс, Едірей — 2 іс, Бауыр — 6 іс, Абыралы — 3 іс, Кент — 4 жағдай, Қарқаралыда — 20 жағдай. Коммунистердің басым көпшілігі пара алды, тәркіленген мал мен халық өз-өзіне салық салу үшін сатқан дүние-мүлкіне ие болды, өзіне салық салу кезінде жеке басын қорғады және басқа да қылмыстар жасады деп айыпталды. Олардың көпшілігі тек сөгіспен де құтылды.

Көбінесе тәркілеу комиссарлары малдан бөлек дүние-мүлкін тәркілеп, нағыз озбырлық көрсетті. Осылайша, Қарқаралы ауданындағы аудандардың бірінде әйелдерді ұрып-соққан комиссарлар олардың ыдыс-аяқ, киім-кешек және басқа да тұрмыстық заттарын ұрлап кеткен. Осыған ұқсас құбылыстар Берікқара және Шет ауылдарынан да табылды. Шұбартау ауданының 9-ауылында ВКП(б)-ның уәкілетті мүшесі «Жапар Мыңжасаров халықты тура мағынасында келеке етті: ол № 9 ауылдың азаматы Оразғалиеваны бай Байбағаровтың жасырған мүлкін ашуға мәжбүрледі, содан

кейін... оны таяқпен жазалады; бай Түсіпбековтің мүлкін (кесе, т.б.) сақтау үшін алған кедей Тұрабекті баймен бірге ұрып-соғып, тұтқындайды; азамат Богаеваны винтовканың ұңғысымен ұрып-соғып, түсік түсірді, ол басқа әйелдерді киізге орап, түйеге мінгізді; азамат Сартыбаеваны таяқпен жазалады; Мәкен азамат Малаеваны зорламақ болып, өзге әйелдерді жалаңаш шешіндіруге мәжбүрлеген. Қарқаралы ауданында барлығы 40107 істер анықталды (дәл емес деректер бойынша).

Ең болмағанда мүлкінің бір бөлігін сақтап қалу үшін адамдар туыстарына заттарды таратуға немесе оңаша жерлерге жасыруға мәжбүр болды. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Қарқаралы уездік комитетінің құжаттарында жасырын мүліктің табылу фактілері және осы негізде комиссарлардың қиянаты: «Комиссар мен алқа төрағасы, заттардан бай Нарымбаев Кейсықбасты түгендеу бойынша далада жасырып жатқанын анықтап, 4 метр каликонды иемденді... 14 наурызда комиссар бригадирлерді жұмыстан шығарып, олардың жұмысының нәтижесінде жасырын меншігін анықтауға жіберді, олар өз жұмысының нәтижесінде екі үлкен және бір кішкентай жастық, бір кілем, көрпе, алаша-текемет, үш ағаш кесе тыққан жерді тауып алды. Қайтар жолда бригадирлер Қаржыбаев Құлжамбек бай ауылына тоқтап, оларды Қаржыбаевтың қызы Саран деген қыз көзіне жас алып: «Етігімізге тым болмаса табаныңызды қалдырыңыз», – деді.

Жағдайдың шиеленіскені соншалық, 1929 жылғы 18 қазандағы Бүкілодақтық коммунистік партия Қазақ өлкелік бақылау комиссиясының III пленумының «Коммунистердің тәркілеуге қатынасы туралы» қаулысының жобасында мыналар айтылды. Атап айтсақ, «Науқан барысында тәркілеудің саяси және әлеуметтік-экономикалық маңызын шектен шығарумен ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының белгілі бір бөлігінің тікелей ауытқуынан да көрінетін бірқатар келеңсіз құбылыстар анықталды. Коммунистердің партияның нақты белгіленген таптық саясатынан... Бірқатар жекелеген ұяшықтар мен жекелеген ауыл коммунистері бір жағынан, директиваларда белгіленгеннен де кеңірек шеңберді басып алып, шектен шығуды іздеп, көрсетіп отырса, екінші жағынан, байларды тәркілеу мен көшіруде таптық қатаң көзқарасқа қатысты партиялық жүйелілік танытпады... Жекелеген ауыл коммунистерінің байлардан пара алу фактілері де бар» [38].

Байлардың мүлкін тәркілеу шараларының жүзеге асырылуы ауылдардың жаппай наразылығын тудырды. Мысалы, Қарқаралы өңірінде 1929 жылдан бастап наразы шаруалар жекелеген топтарға бөлініп, биліктің әкімшілік озбырлығына тойтарыс бере бастады. Ауылдарда малды жасыру және ұрлау, белсенділерді ұрып-соғу және басқа да әрекеттер үйреншікті жағдайға айналды. Халықтың наразылығы 1930 жылдың қысы-көктеміндегі мал дайындау науқаны кезінде ерекше ұйымдасқан сипат алды. Қу, Абыралы, Қоңырат аудандарына іргелес жатқан ауылдардың шаруалары жаппай қарсылық көрсетіп, соның салдарынан облыс билігі Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) Семейде орналасқан 66-шы атты әскер дивизиясының қарулы отрядын шақыруға мәжбүр болды. Осы рейдтің нәтижесінде жасақ Томар, Кедей, Совет, Бақты ауылдарынан 150-ден астам адамды тұтқындап, оның 23-і сол жылдың жазында ату жазасына кесілді.

Қарағанды қалалық прокуратурасының құжаттарындағы мәліметтерді келтіре кеткен жөн: «1931 жылы 12 сәуірде 15 әкімшілік поселкеде мал сатып алуды жүзеге асыруға, жеке шағымданған наразылық акциясы болып, нәтижесінде сотталушы азаматтар мен сотталушы басқа да адамдар босатылып, сотталмағаны үшін түрмеге жабылды. Баяндамашыларға кедейлер де қосылды. Нәтижесінде 50 адам қамауға алынды, оның 39-ы «өздігінен» атылды. Орындауға «Қызыл киіз үйдің» судьясы, РИК төрағасы, мұғалім және т.б. қатысты (құжатта тегі көрсетілген).

Билік үшін ең қауіпті аймақтар ауыл шаруашылығы өндірісінің негізін мал шаруашылығы құрайтын аймақтар болды. Жергілікті жерлерде тәртіпсіздіктердің алдын алу мақсатында жылжымалы жоспарлар жасалып, жауынгерлік әзірлік бөлімшелері құрылды. Биліктің озбырлығына наразылықтың бір түрі ретінде бұл жылдары қазақтардың жаппай қашуы орын алды. Прокуратураның мәліметі бойынша: «Кулактармен бірге кедейлер мен орта шаруалар шаруашылықтарын тастап кетті». Көшпелілер «орманға, тауға» қашып қана қоймай, ақша табу үшін қалаларға да барды. Ашаршылықтан өлмеу үшін малынан айырылған бейшара халық Қарағанды индустриалды аймағына шахта салуға, солтүстік Балқаш өңіріне зауыт салуға ағыла бастады. «Қанаушылар мен қоғамға қауіпті элементтерге» ымырасыз қатынас саясаты, оларды бейтараптандыру, содан кейін «тап ретінде жою» оларға лайықты қатынасты талап етті. Сонымен Қарқаралы аудандық бөлімшесінің бастығы Дроздовтың баяндамасында былай делінген: «Қарқаралы ауданында жүргізіліп жатқан құрылыс, мысалы: Қоңырат, Көктас-Жартас, Казмедстрой, темір жол құрылысы үлкен көлемдегі қаржыны және еңбекті қажет етеді. Науқан кезінде иеліктен айырылған кулактар мен байлар қазірдің өзінде жұмысқа кірісе бастады, олар кейіннен одаққа кіреді және т.б.

Мендегі мәлімет бойынша, Берікқара барлау партиясының құрамына қалалық кулактардан шыққан таптық жат элементтердің 50 %-ға дейіні кіреді. Қоңыратта да солай. Кулактар жұмыс тауып қана қойған жоқ, партиялар қаладағы отбасыларын азық-түлікпен қамтамасыз етті. Сондай-ақ кулактар мен шаруалардың темір жол салуға деген ұмтылысын байқауға болады. Кулактар мен шаруалардың құрылысқа жіберілуін жол беруге болмайтын құбылыс деп есептей отырып, аудандық кәсіподақ кеңесінен айтылғандардың мәні бойынша шұғыл шаралар қабылдауды сұраймын».

Қазақстандағы науқанның қорытындысы ресми деректер бойынша мынадай болды: 696 шаруашылық тәркіленді, оның ішінде 619-ы тұрғылықты жерінен тыс жерлерге шығарылды. 145 мың бас мал экспроприацияланды (ірі қара бойынша есептегенде), оның басым бөлігі кедейлерге берілді. Сонымен қатар, тәркіленген мал кедей шаруашылықтарды партия тұрғысынан қолайлы қалыпты шаруашылық жүргізу міндеттеріне жеткізу үшін жеткіліксіз болды. Мәселен, Қарқаралы ауданында малы жоқ 198 шаруа қожалығы, 1-ден 5 басқа дейін малы бар 1374 шаруа қожалығы, 6–7 бас малы бар 27 шаруа қожалығы тәркіленген малды алды. Барлық осы шаруашылықтардың қалыпты жұмыс істеуі үшін 12 139 бас мал қажет болса, тек 2 065 бас ауыстырылды, яғни тапшылық 5 мың басты құрады. Осылайша, кедейлердің әлеуметтік жағдайын өзгерту мүмкін болмады. Алған малдары сатылған немесе сойылған. Сонымен қатар, қағаз жүзінде мұндай шаруашылықтар орта шаруалар қатарына енді. [35; 304-305]. Сонымен, ҚАКСР үкіметінің, ВЛКСМ Орталық Комитетінің және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің мал-мүлкін тәркілеу және көшіру науқанын өткізу және қорытындылары туралы есебінде: «Егер біз тәркілеуге дейін ауылда қарама-қарсы екі әлеуметтік полюс бар десек: бір жағында кедейлер бұқарасы, ал екінші жағында байлардың тар, күшті тобы, қазір бүкіл сомамен, яғни бай шаруашылығын нығайту және тәркілеу шаралары туралы, орта шаруа ауылдың орталық тұлғасына айналды» [39].

Қорытынды

Большевиктердің пікірінше, мал мен дүние-мүлкін тәркілеу, сондай-ақ байларды көшіру партияның ауылды кеңестендірудегі ең үлкен революциялық шарасы. Дәстүрлі қазақ қоғамының нақты тарихи шындығын елемеген бай шаруашылықтарын жою науқаны іс жүзінде түсініксіз ғана емес, жергілікті халық үшін де жат нәрсе болды. Қоғамның едәуір бөлігі бұл шаруашылықтардың жалпы күйреуіне және толық кедейлікке әкелетінін түсініп, бай мал иелерін жоюға наразы болды. Науқанның өзі зорлық-зомбылық әдістерімен, заң мен адам құқықтарын өрескел бұзып, халықтың байға деген жанашырлығын тудырды.

Кеңес үкіметінің шаралары бұрын-соңды болмаған апатқа әкелді: мал басы күрт азайып, дәстүрлі мал шаруашылығы жойылды. Байлардың тәркіленген дүние-мүлкінің қарабайыр бөлінуі ауылдың біртектес болуына әкелмеді [40]. Науқан кезіндегі билікті жаппай асыра пайдалану және толық қуғын-сүргін мал мен дүние-мүлкін тәркілеу, байларды туған жерінен көшіру саясатына қарсы белсенді қоғамдық әрекетке себеп болды. Көптеген отбасылар Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударды.

Тәркілеу және көшіру нәтижесінде зардап шеккендердің толық санын анықтау мүмкін емес, өйткені ауылдарда Кеңес үкіметінің қызметін жүзеге асырған өкілдердің көпшілігі сауатсыз болғандықтан, байларға айыптау ауызша қозғалған, жазбалар болмаған, сақталмаған, ал көпшілігі тәркілеуге және сотсыз және салдарсыз көшіруге толығымен ұшырады. Авторларда Қарқаралы ауданы бойынша толық емес деректер ғана болған. Басқа аудандардың құжаттары жойылған. Өкініштісі, сол деректерде кездесетін мағлұматтар бізге жетпеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 5-қ. — 21-т. — 15-іс. — 64-п.
- 2 Козыбаев М. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М. Козыбаев, Ж. Абылхожин, К. Алдажуманов. — Алма-Ата, 1992. — 35 с.
- 3 Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов / М.К. Койгелдиев. — Алматы, 2009. — 448 с.
- 4 Омарбеков Т. Политические репрессии против крестьянства: исторический анализ решений тоталитарного государства (1925–1935) / Т. Омарбеков // Вестн. Казах. гос. ун-та. Сер. историч. — 1998. — № 8. — С. 33–39.
- 5 Алланиязов Т. Карлаг: Кенгирское восстание: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая–26 июня 1954 года) / Т. Алланиязов. — Караганда: Болашак-Баспа, 2010. — 304 с.

- 6 Шаймұханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймұханов, С.Д. Шаймұханова. — Алматы, 1997. — 104 б.
- 7 Лайгер М.П. Из истории немцев Казахстана: уроки истории / М.П. Лайгер. — Алматы, 2003. — 344 с.
- 8 Дулатбеков Н.О. и др. Карлаг. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959) / Н.О. Дулатбеков и др. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. — 831 с.
- 9 Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920–1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации / З.Г. Сактаганова // Отан тарихы. — 2021. — № 3. — С. 136–144.
- 10 Круглый стол о работе Проектного офиса Карагандинской области по реабилитации жертв политических репрессий 30 ноября 2021 г. — Караганда, 2021.
- 11 Қазақстан Республикасының Президенттік архиві (әрі қарай — ҚР ПА). — 141-қ. — 1-т. — 2968-іс. — 141-п.
- 12 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 2968-іс. — 148-п.
- 13 ҚР ОМА. — 9-қ. — 1-т. — 92-іс. — 44–46 п.
- 14 ҚР ПА. — 141-қ. — 1687-іс. — 38-п.
- 15 ҚР ПА. — 141-қ. — 1687-іс. — 39-п.
- 16 ҚР ПА. — 141-қ. — 1687-іс. — 40-п.
- 17 ҚР ПА. — 141-қ. — 1687-іс. — 41-п.
- 18 Шығыс Қазақстан облысының Қазіргі заман тарихы құжаттамасының орталығы. — 1-қ. — 1-т. — 1583-іс. — 87-п.
- 19 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 1687-іс. — 11-п.
- 20 ҚР ОМА. — 677-қ. — 1-т. — 1-іс. — 46-п.
- 21 ҚР ОМА. — 677-қ. — 1-т. — 1-іс. — 58-п.
- 22 ҚР ПА — 30-қ. — 1-т. — 813-іс. — 117-124 п.
- 23 ҚР ПА — 141-қ. — 1-т. — 1675-іс. — 124-п.
- 24 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 1675-іс. — 125-п.
- 25 ҚР ОМА. — 822-қ. — 1-т. — 1-іс. — 11–13 п.
- 26 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 1675-іс. — 12-п.
- 27 ҚР ОМА. — 822-қ. — 1-т. — 1-іс. — 75-п.
- 28 ҚР ПА. — 30-қ. — 1-т. — 813-іс. — 117-п.
- 29 ҚР ПА. — 30-қ. — 1-т. — 813-іс. — 118-п.
- 30 ҚР ПА. — 30-қ. — 1-т. — 813-іс. — 119-п.
- 31 ҚР ОМА. — 28-қ. — 1-т. — 92-іс. — 20–21-п.
- 32 ҚР ОМА. — 822-қ. — 1-т. — 1-іс. — 11–13 п.
- 33 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 2067-іс. — 1–5 п.
- 34 ҚР ОМА. — 28-қ. — 1-т. — 105-іс. — 7-п.
- 35 Коллективизация сельского хозяйства и оседания кочевого и полукочевого казахского населения на территории Кустанайской области 1927–1938 гг. — Костанай, 2004. — 412 с.
- 36 ҚР ОМА. — 28-қ. — 1-т. — 105-іс. — 7-п.
- 37 ҚР ОМА. — 501-қ. — 2-т. — 2-іс. — 26-п.
- 38 ҚР ОМА. — 9-қ. — 1-т. — 2-іс. — 6-п.
- 39 История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерк. — Алматы: Дәуір, 1993. — 416 с.
- 40 ҚР ОМА. — 5-қ. — 21-т. — 15-іс. — 42–64 п.

Д.А. Джумабеков, В.В. Козина, Ж.Т. Ныгметова, Ф.Д. Саккулакова

Кампания по уничтожению байства в Центральном Казахстане в конце 1920-х гг.

В статье объектом изучения стала кампания по ликвидации байства в Центральном Казахстане в конце 20-х гг. XX в. Это был период, когда советская власть приступила к радикальным преобразованиям в казахском обществе. Реконструкция и укрепление скотоводческого хозяйства, коллективизация и на их основе помощь бедноте, по мнению большевиков, были немислимы без ломки патриархально-родовых отношений, уничтожения байско-патриархальных хозяйств. Крупнейшим революционным мероприятием советской власти в ауле стали конфискация скота, имущества и выселение баев. Авторы отмечают, что в традиционном казахском обществе баи обладали большим авторитетом и играли ключевую роль в социально-экономической жизни своего народа. Процесс ликвидации байства, как «класса», авторами анализировался на основе рассекреченных архивных документов в ходе выполне-

ния региональной научно-исследовательской темы 442-И-23 — «Услуга по организации и проведению исследовательской деятельности по реабилитации жертв политических репрессий в Карагандинской области», в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева за № 456 от 24 ноября 2020 г. «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». Авторы акцентируют внимание на том, что мероприятия по конфискации скота и имущества байских хозяйств проводились без учета специфических особенностей — кочевого образа ведения хозяйства и быта подавляющей части коренного населения. В статье показаны механизм осуществления массового террора и трагические последствия этих событий в региональном масштабе. Сделан вывод о том, что в ходе кампании по конфискации и выселению байских хозяйств пострадало сельское хозяйство, была уничтожена социальная прослойка общества — байы — носители многовековых знаний о ведении скотоводческого хозяйства.

Ключевые слова: советский Казахстан, Центральный Казахстан, политический террор, конфискация, байство.

D.A. Dzhumabekov, V.V. Kozina, Zh.T. Nygmetova, F.D. Sakkulakova

The campaign to destroy the bai in Central Kazakhstan in the late 1920s.

The article examines the campaign to eliminate the bays in Central Kazakhstan in the late 1920s. This was the period when the Soviet government began radical transformations in Kazakh society. According to the Bolsheviks, reconstruction and strengthening of the cattle-breeding economy, collectivization and, on their basis, assistance to the poor were unthinkable without breaking patriarchal-clan relations and destroying the bais-patriarchal households. The largest revolutionary measure of the Soviet government in the village was the confiscation of livestock, property and the eviction of the bays. The authors note that in traditional Kazakh society, the bays had great authority and played a key role in the socio-economic life of their people. The process of liquidation of the bai as a “class” was analyzed by the authors on the basis of declassified archival documents in the course of the implementation of the regional research topic 442-I-23 “Service for organizing and conducting research activities on the rehabilitation of victims of political repression in the Karaganda region”, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev No. 456 of November 24, 2020 “On the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression”. The authors emphasize that the measures to confiscate livestock and property of bai farms were carried out without taking into account specific features — the nomadic way of doing business and life of the overwhelming majority of the indigenous population. The article shows the mechanism for implementing mass terror and the tragic consequences of these events on a regional scale. It is concluded that during the campaign of confiscation and eviction of the bai farms, agriculture suffered, and a social stratum of society was destroyed — the bai, the bearers of centuries-old knowledge about cattle breeding.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Central Kazakhstan, political terror, confiscation, baidom.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 5-q. — 21-t. — 15-is. — 64-p. [in Kazakh].
- 2 Kozybaev, M., Abylkhozhin, Zh., & Aldazhumanov, K. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]*. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Koigeldiev, M.K. (2009). *Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov [Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s]*. Almaty [in Russian].
- 4 Omarbekov, T. (1998). Politicheskie repressii protiv krestianstva: istoricheskii analiz reshenii totalitarnogo gosudarstva (1925–1935) [Political Repressions against the Peasantry: A Historical Analysis of the Decisions of the Totalitarian State (1925–1935)]. *Vestnik Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya istoricheskaiia — Bulletin of the Kazakh University. Historical Series*, 8, 33–39 [in Russian].
- 5 Allaniazov, T. (2010). Karlag: Kengirskoe vosstanie: k istorii vosstaniia zakliuchennykh 3-go otdeleniia Stepnogo lageria MVD SSSR (16 maia–26 iyunia 1954 goda) [Karlag: Kengir Uprising: On the History of the Uprising of Prisoners of the 3rd Department of the Steppe Camp of the USSR Ministry of Internal Affairs (May 16 — June 26, 1954)]. Karaganda: Bolashaq-Baspa [in Russian].
- 6 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova S.D. (1997). *Karlag [Karlag]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Laiger, M.P. (2003) Iz istorii nemtsev Kazakhstana: uroki istorii [From the history of Germans in Kazakhstan: lessons of history]. Almaty [in Russian].

- 8 Dulatbekov, N.O., & et al. (2012). Karlag. Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU–NKVD–MVD SSSR (1931–1959) [Karlag. Essays on the history of the Karaganda corrective labor camp of the OGPU–NKVD–MVD of the USSR (1931–1959)]. Almaty: Poligrafkombinat [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G. (2021). Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1920–1980-e gg.: etapy, posledstviia i problemy reabilitatsii [Political repressions in Kazakhstan in the 1920s–1980s: stages, consequences and problems of rehabilitation]. *Otan tarikhyy — History of the homeland*, 3, 136–144 [in Russian].
- 10 (2021). Kruglyi stol o rabote Proektnogo ofisa Karagandinskoi oblasti po reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 30 noiabria 2021 g. [Round table on the work of the Project Office of the Karaganda region on the rehabilitation of victims of political repression November 30, 2021]. Karaganda [in Russian].
- 11 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2968-is. — 141-p [in Kazakh].
- 12 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2968-is. — 148-p [in Kazakh].
- 13 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 9-q. — 1-t. — 92-is. — 44-46-p [in Kazakh].
- 14 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 38-p [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 39-p [in Kazakh].
- 16 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 40-p [in Kazakh].
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 41-p [in Kazakh].
- 18 Shygys Qazaqstan oblysynyn Qazirgi zaman tarikhyy quzhattamasynyn ortalygy [Center for Documentation of the Modern History of East Kazakhstan Region]. — 1-q. — 1-t. — 1583-is. — 87-p [in Kazakh].
- 19 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 11-p [in Kazakh].
- 20 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 677-q. — 1-t. — 1-is. — 46-p [in Kazakh].
- 21 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 677-q. — 1-t. — 1-is. — 58-p [in Kazakh].
- 22 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 117-124 p [in Kazakh].
- 23 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1675-is. — 124-p [in Kazakh].
- 24 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 38-p [in Kazakh].
- 25 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 1-is. — 11-13 p [in Kazakh].
- 26 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1675-is. — 12-p [in Kazakh].
- 27 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 1-is. — 75-p [in Kazakh].
- 28 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 117-p [in Kazakh].
- 29 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 118-p [in Kazakh].
- 30 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 119-p [in Kazakh].
- 31 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 28-q. — 1-t. — 92-is. — 20-21-p [in Kazakh].
- 32 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 91-is. — 11-13-p [in Kazakh].
- 33 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2067-is. — 1-5-p [in Kazakh].
- 34 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 28-q. — 1-t. — 105-is. — 7-p [in Kazakh].
- 35 Kollektivizatsiia selskogo khoziaistva i osedanie kochevogo i polukochevogo kazakhskogo naseleniia na territorii Kustanaiskoi oblasti. 1927–1938 gg. [Collectivization of agriculture and the settlement of the nomadic and semi-nomadic Kazakh population in the territory of the Kustanai region in 1927–1938]. Kustanai [in Russian].

- 36 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 28-q. — 1-t. — 105-is — 7-p [in Kazakh].
- 37 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 501-q. — 2-t. — 2-is — 26-p [in Kazakh].
- 38 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 9-q. — 1-t. — 1-is — 6-p [in Kazakh].
- 39 (1993). Istoriia Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei: Ocherk [History of Kazakhstan from ancient times to the present day. Essay]. Almaty: Daur [in Russian].
- 40 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 5-q. — 21-t. — 15-is — 42-64-p [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Джумабеков Джамбул — т.ғ.к., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Козина Валерия — т.ғ.д., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0005-8478-8046>

Ныгметова Жаксыгуль — PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

Саккулакова Фариза — п.ғ.м., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-4824-7551>

Information about the authors

Dzhumabekov Dzhambul — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Kozina Valeriya — Doctor of historical sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0005-8478-8046>

Nygmotova Zhaksygul — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

Sakkulakova Fariza — Master of pedagogical sciences, Lecturer of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0008-4824-7551>

Ye.Ye. Zhaksylyk ^{1*}, Seyfettin Ershahin ²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Ankara University, Ankara, Turkey*

(E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru; [ersahins\[at\]ankara.edu.tr](mailto:ersahins[at]ankara.edu.tr))

History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century

In the article the object of study was the religious policy of the Soviet power, carried out in Kazakhstan, particularly in the south of the country in the 40–80 years of the twentieth century. In Kazakhstan in these years there is a tightening of anti-religious policy and intensification of anti-religious struggle. In this connection, the article focuses on the legislative basis of the religious policy of the Soviet state, forms and methods of anti-religious struggle, considers the religious situation and the role of Islam in the daily life of South Kazakhstan. The authors analyze the most important direction of the state policy connected with the cessation of pilgrimage to Muslim “holy places”, bringing pilgrims and organizers of pilgrimage to responsibility, activation of scientific and atheistic work in the relevant context, refurbishment of “holy places” for economic needs, etc. The authors conclude that, despite the opposition of state authorities, the proportion of believers in the period under consideration in southern Kazakhstan was significant, the harsh course of the Soviet authorities in relation to Islam did not prevent the inhabitants of South Kazakhstan to adhere to their religious principles and national cultural values.

Keywords: Soviet Union, religious policy, religion, Islam, South Kazakhstan, “holy places”, pilgrimages, anti-religious struggle.

Introduction

Today in Kazakhstan, religion plays an important role in the socio-political life of society. However, there is an imbalance in the presence of religious elements in the public sphere, which can aggravate social and ethnic conflicts and damage the stability of social relations. The contradictory and inconsistent behaviour of the state towards religious communities, excessive politicization of religion, and violations of constitutional rights in the area of freedom of conscience pose serious risks to the integrity and normal functioning of a multi-ethnic state. The roots of this complex situation lie in the recent Soviet past.

Analyzing the role of religion in society is key to understanding socio-political and spiritual life. This is particularly important in understanding the place of religion and issues of freedom of conscience in the specific conditions of Soviet power. From the very beginning, the Soviet state’s policy towards religious organizations was contradictory. According to the decree of 1918, freedom of conscience was officially proclaimed, which was reflected in the constitutions of the Union republics. Laws were passed to guarantee this right. At the same time, however, legislation restricted believers’ right to disseminate their religious ideas, to engage in charitable activities and to grant their associations the status of legal entities. As a result, believers did not have the rights that international conventions refer to as freedom of conscience.

The Muslim religious leaders in South Kazakhstan played a significant role in the area’s social and religious dynamics, holding distinct viewpoints on social progress that clashed with the Bolsheviks’ radical plans for restructuring society, which marginalized religion altogether. The Soviet regime implemented a series of anti-religious strategies, which included propaganda efforts, discriminatory practices, and punitive actions aimed at diminishing the clergy’s societal influence, ultimately seeking to eradicate it.

Thus, examining the state’s approach to religion becomes a crucial area of study within the humanities. In contemporary Kazakhstan, formulating a distinct policy to tackle these issues is essential. To create an effective policy framework, it is important to scrutinize the approaches taken by prior regimes in Kazakhstan, particularly in the southern regions. One such regime was the Soviet Union, religious policies of which were driven by specific objectives and evolved over the course of its existence, often influenced by various social, political, economic, and international developments.

---

* Corresponding author’s e-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

Research methods

The basis of this study is rooted in the concepts of historicism and objectivity. The principle of historicism allows us to uncover the historical context of the persecution of the clergy by state authorities, to examine its causal links and results, and to identify the elements that led to these effects. Conversely, the principle of objectivity helps to shed light on the nature of such persecution and facilitates an assessment of its effects and outcomes. Throughout the research, we used scientific-comparative analysis along with problem-chronological methods. The problem-chronological approach allowed for an organized presentation of the material in a sequential order. The comparative and systematic approaches proved to be the leading methods in the analysis of documentary sources, facilitating a detailed examination of the Soviet Union's anti-Muslim policies. Using historiographical sources, the researchers applied techniques aimed at identifying and outlining the discursive practices of modern authors, capturing their evaluative assessments and conclusions regarding the challenges of Soviet religious policy from the 1940s to the 1980s. Overall, the application of these principles and methodologies enabled a comprehensive exploration of the evolution of Soviet strategies towards Islam during this period, thereby helping to understand and justify the factors that contributed to their intensification.

Discussion

If we take a brief look at the history of the formation of Soviet power in Kazakhstan, especially in the South of Kazakhstan, we know that in 1917 the processes of liquidation of Islamic foundations began to intensify: mekteb (primary schools where reading and writing of the Koran were taught), madrasas (higher Islamic schools), mosques, Muslim courts (Sharia) were closed, it was forbidden to celebrate religious holidays. For example, in one of the districts of the South Kazakhstan region, 30 out of 30 mosques were closed [1]. Relations between the state and religion were regulated by the Decree “On the Separation of Church and State and School and Church” of 20 January 1918. In the twenties of the last century, the state was neutral towards religion, but the mention of religion was forbidden. The Muslim Socialist Commissariat, organized under the People's Commissariat, and its representative offices in the Kazakh SSR (in Semey and Verny) attracted people who professed Islam to socialist rather than religious ideas. Although Friday was declared a public holiday in 1918 with the support of the Commissariat, the celebration of Eid al-Ait was allowed in 1919. But a year later, in 1920, the People's Commissariat began to tighten its grip on religion in general and Islam in particular. By decree, all property belonging to Islamic mosques and Koranic schools was transferred to the state: “...the property of Muslim organizations was declared to be the property of the people, the teaching of religion in schools was abolished” [2; 9]. In the period from 1920 to 1940, religious believers were the victims of the most brutal struggle with religious institutions. This struggle usually ended with the deprivation of a person's life or freedom, declaring him or her socially dangerous and forcing him or her into a particular type of work. In the Soviet Union, with its totalitarian system, special attention was paid to the ethnic composition of the population, rather than to the confessional one. According to B.M. Auanasova, “the 1920–1930s became an objective turning point between the development of Islam in the 19th and early 20th centuries and the Soviet period from 1941 to 1991” [3; 14].

Before the beginning of the Great Patriotic War (1941–1945), religion was persecuted by the state, i.e. the relationship between the state and religion was strained. However, the war served as an occasion to revise the state's policy on religion in order to unite the people; the most important thing for the state was an ideological truce. The establishment of Muslim spiritual administrations in Ufa, Baku and Tashkent did not mean the opening of a similar institution in Kazakhstan. According to the Decree of the Council of People's Commissars of the Soviet Union (No. 1944 of 19 December 1944) “On the Order of Opening Prayer Houses of Religious Cults”, prayer houses were opened in many cities of the Kazakh SSR (Alma-Ata, Semey, Pavlodar, Oral, etc.) in 1945, and in Akmola, Dzhambul and Shymkent in 1948. The total number of registered prayer houses was 30 [3; 18]. From the second half of the 1950s to the 1970s, the number of mosques reached 25 [4; 19]. The war and the “uselessness” of the fight against believers (as it sometimes had the opposite effect) served as a reason to stop the fight against religious representatives, at least under Stalin. On 28 January 1946, a decree was issued “On the Prayer Houses of Religious Communities”, according to which local authorities could not close down religious organizations in an uncontrolled manner. In 1948 there were 30 mosques in the KazSSR, and by the early 1950s there were 20. In the 1950s, with the rise to power of Nikita Khrushchev, the persecution of religion resumed, as evidenced by the small number of people who wanted to make the pilgrimage (hajj) to Mecca. The researcher Mustafina R.M. quotes the following

facts: “In 1958, 53 applications were made for the pilgrimage to Mecca, in 1959 — 52, in 1960 — 17. Of these, 1 person made the pilgrimage in 1958, 1 in 1959 and none in 1960” [5; 33].

Khrushchev’s time is considered the most “deplorable” period for Islam and other religions on the territory of Kazakhstan. The “cosmopolitan” religions, which included all confessions operating in the territory of the USSR, were persecuted. One of the main objectives of this anti-religious campaign was the liquidation of religious places of worship, including mosques, churches, synagogues, etc. In the 1960s there was one synagogue, one Armenian church, one Baptist congregation and one mosque [6], while in 1910 there were 36 mosques registered in Shymkent, 4 — in Perovsk, 5 — in Kazalinsk and 21 — in Aulie-Ata [7; 29].

In 1954–1964 there was a tightening of anti-religious policy, an intensification of the anti-religious struggle and the spread of “scientific atheism”. Destalinization in the religious policy of the “warming” 1941–1953-ies led to a powerful anti-religious campaign in Khrushchev’s time. After Stalin’s death, significant adjustments were made to religious policy and two decrees were adopted in 1954, four months apart (July and November). Their adoption is evidence of the dichotomy in the state’s policy towards confessions. On the one hand, the resolution “On Major Deficiencies in Scientific-Atheistic Propaganda and Measures for its Improvement”, which, noting the “activation of the Church and various religious sects” and the growing number of citizens practicing religious rites, urged party and Komsomol organizations and other institutions to carry out anti-religious work “systematically, with all perseverance, using the method of persuasion, patient explanation and individual approach to believers”. On the other hand, the resolution of the Central Committee of the CPSU “On Errors in the Conduct of Scientific Atheist Propaganda Among the Population” condemned the methods of slander, insult, administrative interference in the activities of religious organizations, and also demanded “the use of systematic, painstaking work in the propaganda of scientific knowledge and the ideological struggle against religion” [8; 66].

But not even two years had passed before the anti-religious policy became dominant, and although the period of Khrushchev’s rule is called the “thaw”, there was a significant cooling of relations between the state and religious organizations. And after a series of resolutions by the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR in 1958 (“On the note of the Propaganda and Agitation Department of the CPSU Central Committee for the Union Republics “On the Shortcomings of Scientific-Atheistic Propaganda””, “On Monasteries in the USSR”, “On Increasing Taxes on the Income of Diocesan Enterprises and Monasteries”), an active struggle against “religious vestiges and the tightening of conditions for the existence of religious communities” began, which signaled a new stage in the offensive against the church. One should agree with the well-known Russian researcher of the history of religion in the USSR M.I. Odintsov, who believes that for state-church relations “Khrushchev’s thaw” turned into a setback to the 1930s. [9]. In the leadership of the CPSU, the supporters of a rigid course towards religion and the church won the victory, finally pushing the state away from the formation of church policy. Under the new conditions, the Soviets were assigned the task to contribute to the reduction of the number of religious organizations as much as possible. As a result, if at the beginning of 1954 in the USSR there were 18,474 active religious societies (including 13,423 Orthodox), in 1965 there were 11,702 (including 7,551 Orthodox) [9], i.e. in ten years there was a decrease by more than a third (36 %) [8; 66].

One of the main directions of the atheist struggle was also directed against the cult of saints and everyday religious traditions. All religious groups were monitored, especially in places where there were more pilgrimage sites. The worship of holy places played an important role in the lives of Muslim believers. Prominent figures of the Muslim religion, tribal ancestors and representatives of the Sufi clergy were considered holy and retained their influence during this period. The south of Kazakhstan remained a concentration of many sacred places. The largest Muslim shrine is the mausoleum of Kozha Akhmed Yasawi. The pilgrimage to the tomb of the Sufi preacher, who had a great influence on the Muslims of the region, did not stop throughout the year; during religious holidays the mausoleum was visited by a very large number of believers not only from Kazakhstan but also from other republics. In addition, there were places especially venerated by Muslims, such as Arslan Bab, Ibrahim Ata, Karashash Ana, Husain-Gazi-Kazi-Bai-Zauai, Mirali Bab, Khizir, Khoja-Tali, Abdil Gaziz Bab, Uzyn Ata, Asyk Ata, Ukash Ata, Baba Daruish, Ismail Ata, i.e. 14 most famous mazars in the South Kazakhstan region, where believers regularly visited as pilgrims.

The party report of 29 June 1959 on the implementation of the resolution of the Central Committee of the CPSU of 28 November 1958 “On measures to stop pilgrimages to holy places” states that “On the territory of Kazakhstan there were 26 “sacred places” — water sources (lakes), caves, mausoleums where “saints” and “nobles” were buried”. By decision of the Central Committee of the CPSU, 13 of these (sacred) places were closed and pilgrimages to them were practically stopped. In the South Kazakhstan region, five mauso-

leums were closed: the mausoleums of Uzyn ata, Asyk ata, Ukash ata, Baba Daruish and Islam ata. On the territory of the tomb of Ukash's father, a pioneer camp for children of workers of the city of Kentau was organized. At present there are 13 other mausoleums in the republic. There are 9 in the South Kazakhstan region and 4 in the Zhambyl region. In other regions of the republic there are no such "shrines" or other "holy places" where believers worship.

This document shows that the state authorities reduced the number of sacred sites in Kazakhstan. At the time, there were only 26 sacred sites in the country. Of the 13 sites registered and protected by the state, only the mausoleum of Akhmet Yasawi had the official status of a saint. All of these historical monuments were located in the South Kazakhstan and Zhambyl regions. No sacred sites from other regions of the country were found. Moreover, the mausoleum of Akhmet Yasawi, considered one of the most important shrines in Kazakhstan and Central Asia, was under strict Bolshevik control. In order to reduce the number of pilgrims, it was planned to create a large museum in the mausoleum, which would serve as a means of anti-religious propaganda. It should be noted, however, that the population actively resisted the state's actions against holy sites. In 1959, for example, the faithful in Turkestan protested and questioned the imam leading the Friday prayers about the closure of the Akhmet Yasawi mausoleum. The imam replied that the mausoleum had been built by Amir Temir to confirm his status. He also pointed out that Amir Timur was known for his "cruelty" and "bloodlust" towards Muslims. This suggests that both the state authorities and their imams were opposed not only to the Akhmet Yasawi mausoleum but also to Amir Timur, who built it. During Khrushchev's religious attacks, Communist Party officials hatched plans to turn the Akhmet Yasawi Mausoleum into a museum of atheism, rather than just a normal museum, as a means of combating religious beliefs [10].

The religious policy of the Soviet state under Nikita Khrushchev was characterized by persecution of the Islamic faith and believers. Private examples confirm this: the number of those wishing to make the pilgrimage (hajj) to Mecca fell sharply. In 1958 there were 53 applications for pilgrimage to Mecca, in 1959 — 52, in 1960 — 17; of these, 1 person made the pilgrimage in 1958, 1 in 1959, and none in 1960 [11; 152]. Let us compare the situation with the pre-revolutionary period: in 1905, 500 Kazakhs in Omsk received permission to perform the Hajj [6; 116]. On the basis of the 1958 resolution of the Central Committee of the CPSU "On measures to stop pilgrimages to the so-called "holy places", 13 out of 26 holy places in the Kazakh SSR were closed. The holy spring "Ayak-Kalkan" (Almaty region) became a holiday resort, the mausoleum of Ukach-Ata — a camp for pioneers, "Uzun-Ata" — a veterinary station [3; 37]. If in 1959 there were 839 Muslim "holy" places registered with the USSR authorities, by 1974 their number had fallen to 612 [12; 328]. Most of the functioning mosques in the USSR were closed down; from 1,500 in 1954, less than 500 remained ten years later (in 1964). Massive anti-Muslim propaganda was unleashed in the press, radio, television and theatre [13; 10]. The publication of anti-religious literature in different languages of the USSR increased. In the period 1962–1964, 210 such works were published in the USSR, including 50 in Kazakh language [8; 65].

The authorities did not allow an increase in the number of mosques, which ranged from 22 to 28 throughout Kazakhstan in the 1960s and 1980s. It is known from the sources that the policy of the Soviet authorities to eradicate religion did not lead to the complete elimination of this spiritual phenomenon from the social and public life of the Kazakhs. For example, the results of studies conducted in Kazakhstan in the late 1980s showed a relatively high level of religiosity. The proportion of people who described themselves as "believers" and "sympathizers" of religion ranged from 20 to 70 % in different regions of the country [14; 11].

Based on field research, Kazakh religious scholars distinguish two groups of believers in the 1950s and 1960s. The first was represented by people of the older generation who sincerely considered themselves Muslims, knew the basics of Muslim doctrine and performed Muslim rituals. Such believers were characterized by a tolerant attitude towards the atheistic worldview of others. The second group consisted of elderly and middle-aged people, including young people. They were not characterized by strict observance of religious rules, and in their minds their fragmentary, often vague religious ideas were combined with scientific knowledge, and many of them were even communists. There were reports in the press about the celebration of the main Muslim holiday, Eid-al-Adha: there were cases of people not going to work because of the celebration of Eid-al-Adha. For example, it was noted that on the day of the celebration of Eid al-Fitr, more than 350 residents did not go to work in just two collective farms in the Georgievsk district of the South Kazakhstan region. In the Dzhambul collective farm in the Dzhambul region, half of the population did not come to work. The number of sheep sacrificed was given: in particular, in the Andreyev collective farm in the Kaskelen district, 60 sheep were slaughtered during Eid-al-Adha [15; 65]. In the archives there is very little

information about absenteeism and lateness to work on the days of Eid. From the information received it is clear that in Karaganda there were 27 cases of absenteeism and lateness to work, including five cases in the mine named after Kostenko and three cases in mine No. 31. In the collective farm of Enbek (South Kazakhstan region) on the first day of Eid-al-Adha no one was working in the collective farm fields (everyone was celebrating), in the collective farm of Yntaly (South Kazakhstan region) only 45 out of 90 people were working in the collective farm fields until 12 noon. In the collective farms of the Shaulder district (South Kazakhstan region) only 700 out of 2,825 people were at work, in the collective farms of the Chayanovsk district (South Kazakhstan region) only 983 out of 2,496 people went to work [15; 66-67].

Conclusion

In this way, religious policy and anti-religious propaganda in Kazakhstan, especially in the south of Kazakhstan, affected every Soviet family and certainly played a negative role in the spiritual development of society, but religion continued to play an important role in the everyday life of the southern Kazakhs, without being driven out of the sphere of everyday life. In the mentality of Soviet Kazakhs and in Kazakh family traditions, Muslim customs and pre-Islamic beliefs were strangely and peacefully combined with the Soviet way of life.

In terms of whether the Communist Party's decade-long campaign to suppress pilgrimages to Islamic shrines was successful, it can be argued that it did not achieve its aims. Although the Bolsheviks limited the number of pilgrims, they did not succeed in eradicating the phenomenon. The creation of a totally atheist society, which the Bolsheviks dreamed of, did not take place. Even between 1958 and 1964, when attacks and agitation against holy places reached a significant level, the number of pilgrims decreased, but did not stop. And even after Khrushchev left office, the number of pilgrims continued to increase every year.

During the war and the post-war period, the struggle against religion continued with varying degrees of activity. The period of N.S. Khrushchev was marked by an intensification of the anti-religious struggle. It is known that the construction of mosques in Kazakhstan was stopped in the early 1960s. At the turn of the 80s and 90s, a period of ethnic revival, revival of old traditions and customs, including religious ones, began on the territory of Kazakhstan.

References

- 1 ЦГА РК. — Ф. 789. — Оп. 1. — Д. 29. — Л. 52.
- 2 Абдусамедов А.И. Ислам в СССР. Особенности процесса секуляризации в республиках Советского Востока / А.И. Абдусамедов, И.Ш. Алискеров, А.А. Артыков, Э.Г. Филимонов. — М.: Мысль, 1983. — 173 с.
- 3 Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Б.М. Ауанасова. — Уральск, 2007. — 135 с.
- 4 Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество / А.К. Султангалиева. — Алматы: КИСИ, 1998. — 188 с.
- 5 Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане / А.А. Мустафаева // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. востоковедения. — 2012. — № 3 (60). — С. 31–35.
- 6 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917–1991 годы): дис. ... д-ра ист. наук / Г.Д. Мухтарова. — Уральск, 2007. — 310 с.
- 7 Мустафина Р.М. Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XX веков) / Р.М. Мустафина. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 176 с.
- 8 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. / З.Г. Сактаганова // История повседневности. — 2017. — №1(3). — С. 60–77.
- 9 Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века): дис. ... в виде доклада д-ра ист. наук / М.И. Одинцов. — М.: РАГС, 1996. — 50 с.
- 10 Жолдасұлы Т. Кеңестік Қазақстандағы исламдық қасиетті жерлер: атеистік шабуыл мен үгіт-насихат / Т. Жолдасұлы, Г.Н. Байжанова // Отан тарихы. — 2024. — № 27 (2). — Б. 328–346.
- 11 Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество / А.К. Султангалиева. — Алматы: КИСИ, 1998. — 188 с.
- 12 Ислам и советское государство (1944–1990): сб. док. — Вып. 3 / сост. Д.Ю. Арапов. — М.: Изд. дом Марджани, 2011. — 528 с.
- 13 Бенигсен А. Мусульмане в СССР / А. Бенигсен. — Казань: Иман, 1999. — 84 с.
- 14 Религиозные объединения в Казахстане: Справоч. — Астана: МЦКР КДР МКС РК, 2015. — 42 с.
- 15 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5/1. — Д. 617.

Е.Е. Жақсылық, Сейфеттин Ершаһин

XX ғ. 40-80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы Кеңес үкіметінің діни саясатының тарихы

Мақалада зерттеудің нысанына XX ғасырдың 40-80 жылдарындағы Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстандағы Кеңес үкіметінің дін саласындағы саясаты алынған. Бұл кезеңде Қазақстанда дінге қарсы саясат қатаңдап және қарсы күрес белсенді жүре бастаған болатын. Осыған байланысты, мақалада Кеңес мемлекетінің діни саясатының заңнамалық негізіне, дінге қарсы күресінің түрлері мен әдістеріне назар аударылған, Оңтүстік Қазақстанның күнделікті өміріндегі исламның рөлі мен дінге қатысты жағдайы қарастырылған. Авторлар мұсылмандық «киелі орындарға» қажылықты тоқтатуға, қажылар мен қажылықты ұйымдастырушыларды жауапкершілікке тартуға, тиісті контексте ғылыми-атеистік жұмысты жандандыруға, «киелі орындарды» шаруашылық қажеттіліктерге айналдыруға байланысты мемлекет саясатының маңызды бағытын талдайды. Сонымен қатар мемлекеттік органдардың қарсылығына карамастан, Оңтүстік Қазақстанда қаралып отырған кезеңде діндарлардың үлесі айтарлықтай болғанын атап өтілген. Кеңес өкіметінің исламға қатысты қатаң бағыты Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының өздерінің діни принциптері мен ұлттық мәдени құндылықтарын ұстануына кедергі болмады деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, діни саясат, дін, ислам, Оңтүстік Қазақстан, «киелі орындар», тәу ету, дінге қарсы күрес.

Е.Е. Жақсылық, Сейфеттин Ершаһин

История религиозной политики Советской власти в Южном Казахстане в 40–80-е годы XX века

В статье объектом изучения стала религиозная политика Советской власти, осуществлявшаяся в Казахстане, в частности на юге страны в 40–80-е годы XX века. В Казахстане в эти годы происходят ужесточение антирелигиозной политики и активизация антирелигиозной борьбы. В связи с этим в статье акцентируется внимание на законодательной базе религиозной политики Советского государства, формах и методах антирелигиозной борьбы, рассматриваются религиозная ситуация и роль ислама в повседневной жизни Южного Казахстана. Авторами проанализировано важнейшее направление политики государства, связанное с прекращением паломничества к мусульманским «святым местам», привлечение к ответственности паломников и организаторов паломничества, активизация научно-атеистической работы в соответствующем контексте, переоборудование «святых мест» под хозяйственные нужды и т.д. Сделан вывод о том, что, несмотря на противодействие государственных органов, доля верующих в рассматриваемый период в Южном Казахстане была значительной, жесткий курс Советской власти в отношении ислама не помешал жителям Южного Казахстана придерживаться своих религиозных принципов и национальных культурных ценностей.

Ключевые слова: Советский Союз, религиозная политика, религия, ислам, Южный Казахстан, «святые места», паломничество, антирелигиозная борьба.

References

- 1 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 789. — Op 1. — D. 29. — L. 52 [in Russian].
- 2 Abdusamedov, A.I., Aliskerov, I.Sh., Artykov, A.A., & Filimonov, E.G. (1983). Islam v SSSR. Osobnosti protsessa sekularizatsii v respublikakh Sovetskogo Vostoka [Islam in the USSR. Features of the Process of Secularization in the Republics of the Soviet East]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Auanasova, B.M. (2007). Istoriiia evoliutsii religioznykh otnoshenii v Kazakhstane (na primere islama 1941–1991 gg.) [History of the evolution of religious relations in Kazakhstan (on the example of Islam 1941–1991)]. *Candidate's thesis*. Uralsk [in Russian].
- 4 Sultangalieva, A.K. (1998). *Islam v Kazakhstane: istoriia. Etnichnost i obshchestvo* [Islam in Kazakhstan: History. Ethnicity and society]. Almaty: KISI [in Russian].
- 5 Mustafaeva, A.A. (2012). Istoricheskii obzor evoliutsii islama v sovetskom Kazakhstane [Historical review of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriiia vostokovedeniia — Bulletin of Kazakh National University. Series of Oriental Studies*, 3(60), 31–35 [in Russian].

6 Mukhtarova, G.D. (2007). Islam v sovetskom Kazakhstane (1917–1991 gody) [Islam in Soviet Kazakhstan (1917–1991 years)]. *Candidate's thesis*. Uralsk [in Russian].

7 Mustafina, R.M. (1992). *Predstavleniia, kultury, obriady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX–XX vekov) [Representations, cultures, rites at Kazakhs (in the context of everyday Islam in South Kazakhstan at the end of XIX–XX centuries)]*. Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].

8 Saktaganova, Z.G. (2017). Sovetskaia model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazakhstane i religioznaia povsednevnost kazakhstantsev vo vtoroi polovine XX v. [Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and religious everyday life of Kazakhs in the second half of the twentieth century]. *Istoriia povsednevnosti — History of everyday life*, 1(3), 60–77 [in Russian].

9 Odintsov, M.I. (1996). Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v Rossii (na materialakh otechestvennoi istorii XX veka) [State-church relations in Russia (on the materials of domestic history of the twentieth century)]. *Candidate's thesis*. Moscow: RAGS [in Russian].

10 Zholdasuly, T., & Baizhanova, G.N. (2024). Kenestik Qazaqstandagy islamdyq qasietti zherler: ateistik shabuyl men ugitanasikhat [Islamic holy places in Soviet Kazakhstan: atheist attack and propaganda]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 27 (2), 328–346 [in Kazakh].

11 Sultangalieva, A.K. (1998). *Islam v Kazakhstane: istoriia. Etnichnost i obshchestvo [Islam in Kazakhstan: History. Ethnicity and society]*. Almaty: KISI [in Russian].

12 Arapov, D.Yu. (Comp.). (2011). *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944–1990): sbornik dokumentov [Islam and the Soviet state (1944–1990): collection of documents]*. Moscow: Izdatelskii dom Mardzhani, 3 [in Russian].

13 Benigsen, A. (1999). *Musulmane v SSSR [Muslims in the USSR]*. Kazan: Iman [in Russian].

14 (2015). *Religioznye obedineniia v Kazakhstane: Spravochnik [Religious associations in Kazakhstan: Handbook]*. Astana: MTsKR KDR MKS RK [in Russian].

15 AP RK [Archive of the President of Republic of Kazakhstan]. F. 08. Op. 5/1. D. 617 [in Russian].

Information about the authors

Zhaksylyk Yerlan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8378-7712>

Seyfettin Ershahin — Doctor of history sciences, professor of the Department of Islamic history and Art, Ankara University, Ankara, Turkey; <https://orcid.org/0000-0003-2551-9629>

Т. Жолдасұлы ^{1*}, К.Т. Бодеев ²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;
² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zholdassuly2018@gmail.com; bodeev-78@mail.ru)

Атеизмнің Қазақстандағы киелі орындарға ықпалы: Қызылорда облысы мысалында (1960-1980 жж.)

Мақалада 1960-1980 жылдар аралығындағы большевиктердің исламдық қасиетті жерлерге қатысты ұстанымы мен әрекеті Қызылорда облысындағы қасиетті орындар мысалында қарастырылады. Негізгі идеологиясының бірі атеизм болған большевиктер жаңа кеңестік қоғам құруды көздеді. Бұл жолда оларға ең үлкен кедергінің бірі мұсылман халықтардың діні мен дәстүрі болды. Орталық Азияда бұрыннан әулиелердің кесенелерін қасиетті санау, зиярат ету дәстүрі бар еді. Орталық Азия халқы үшін қасиетті саналатын әрі Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен мұсылмандар келіп зиярат ететін Ахмет Яссауи кесенесі секілді қасиетті жерлер көп болды. Осындай діни дәстүр мен қасиетті жерлер, дінді жойғысы келген большевиктерді қатты алаңдатты. Осылайша кеңестік билік Сыр бойындағы халықтың қасиетті жерлерге бару дәстүріне қарсы күресін үдетті. Қасиетті жерлерге қарсы үгіт-насихат күшейтілді. Большевиктер үгіт-насихат арқылы қасиетті жерлердің мүлде қасиетті емес екенін дәлелдеуге тырысты. Үгіт-насихат әулиелердің кесенесіне ғана емес, кесенеден жерленген әулиелердің культіне де қарсы жүргізілді. Сонымен қатар, қасиетті жерлерге қарсы коммунистік партияның қабылдаған шешімімен бірге жергілікті мұсылмандардың Діни басқармасының пәтуасы да қолданылды. Мақалада кеңестік биліктің Қызылордадағы қасиетті жерлерге қарсы осындай атеистік ұстанымдары архив деректері негізінде қарастырылып, талданатын болады. Атеистік идеология жағдайында большевиктер исламдық қасиетті жерлерге қатысты нақты қандай шешімдер қабылдап, қандай әрекеттер жасады және көздеген мақсатына жете алды ма деген мәселелерге жауап іздеу зерттеудің мақсаты мен міндетін құрайды.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақстан, Қызылорда, діни басқарма, коммунизм, атеизм, ислам, мұсылмандар, қасиетті жер, кесене.

Кіріспе

Кеңес Одағы тарихында негізгі идеологиялардың бірі атеизм болғаны белгілі. Кеңес үкіметі үшін дін, діни түсінік және діни дәстүрлер ескіліктің қалдығы, ал дінбасылар қанаушы тап болып саналды. Сондықтан жаңа кеңестік қоғам құру үшін большевиктерге дінді, діни дәстүрлер мен түсініктерді жою керек болды. Бірақ кеңестер билікке келгеннен кейін исламға бірден шабуыл жасаған жоқ. Белгілі бір саяси жағдайларға байланысты 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі он жыл ішінде мұсылмандардың дініне тікелей шабуыл болған жоқ деуге болады. Өйткені ол кезде кеңестер мұсылман халықтары мен мұсылман дінбасыларының қолдауына мұқтаж болатын. Бірақ, ол кезде кеңестер өте мұқият әрекет ете отырып, біртіндеп дінге қарсы үгіт-насихаттың негізін қалауға кірісті. Кейін дінге тікелей шабуыл басталып, жаппай үгіт-насихат күшейтілді.

Мұсылман дінбасыларына саяси қысым жасалды және діни білім беруге тыйым салынып, діни мектептер мен медреселер жабылды. Мешіттер де жаппай жабылып жатты және соған байланысты мұсылмандардың ғибадат жасауы, діни рәсімдер мен діни дәстүрлерін орындауы қауіпті жағдайға айналды. Сонымен қатар большевиктер Орталық Азияда үлкен үгіт-насихат жүргізу арқылы сопылық дәстүрлерді жою көздеді. Орталық Азия халықтарының жойылуы керек болған үлкен дәстүрдің бірі әулиелердің кесенелері мен қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі. Орталық Азияда қасиетті жерлер көп еді, ал олардың ішіндегі ең үлкені әйгілі Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі болатын. Қазақтар үшін «Екінші Мекке» саналатын Ахмет Яссауи кесенесіне жыл сайын зияратшылардың көп келетіні кеңестік билікті қатты алаңдатты. Осылайша компартия, мемлекет тарапынан құрылған Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) пәтуасы арқылы кесенелердің мұсылмандар тарапынан зиярат етілуіне қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында Ресейлік жарияланған архив құжаттарымен бірге негізінен Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің (ҚОМА) Р-808-қорындағы (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қызылорда облыстық дін істері жөніндегі уәкілетті кеңес) материалдар (есептер, шешімдер, хаттамалар) қолданылды. Кеңестік Қазақстандағы исламдық қасиетті жерлердің тарихы мен жағдайы, 1960-1980 жылдар аралығындағы Сыр өңіріндегі қасиетті жерлердің саны, оларға байланысты мемлекеттік және партиялық шешімдер мен мемлекеттің кесенелердің сенушілер тарапынан зиярат етілуін тоқтату әрекеттері архиві деректері арқылы берілді.

Бұл архив құжаттарының барлығы атеистік идеология үстемдік еткен Кеңес Одағының мемлекеттік және партиялық құжаттары екендігін естен шығарылмады. Соған байланысты деректерді өңдеу барысында құжаттардың шынайылығын анықтау, талдау, салыстыру және сипаттау зерттеу әдістері қолданылды. Кеңестік Қазақстандағы исламдық қасиетті жерлерге байланысты мемлекеттің атеистік ұстанымдарының себептерін, барысы мен нәтижесін зерттеу барысында, тарихи деректерді, оқиғаларды талдауда тарихи объективтілік принципі басшылыққа алынды. Хронологиялық, салыстыру және логикалық ой қорыту әдістері арқылы кеңестік кезеңдегі исламдық саясаттың әр кезеңде әртүрлі болғандығы хронологиялық тұрғыда баяндалып, компартияның әртүрлі кезеңдердегі кесенелерге қатысты қатаң және жұмсақ ұстанымдары салыстырылып, қасиетті жерлерге бағытталған атеистік шабуылдың нәтижелері талданды. Сонымен бірге, тарих ғылымындағы тарихилық, жинақтау, жүйелеу, бірізділік, нақтылық, қорыту секілді әдістер мен тәсілдер қолданылды.

Талқылау

Зерттеу барысында кеңестік (С.М. Демидов, Л.И. Климович, Г.Р. Балтанова, П.С. Кривошеев), ресейлік (В.А. Ахмадуллин, Д.Ю. Арапов), батыстық (Ш. Келлер, П. Сартори, Е. Тасар, Дж. Еден, С. Ершахин), қазақстандық (Н. Нуртазина, Ю.А. Ёлгин, Т. Жолдасұлы, А.Р. Хазбулатов) және өзбекстандық (Б. Бабаджанов, А.М. Салмонов) ғалымдардың еңбектері қолданылды. Бұлардың ішінде атеистік идеологияның үстемдігінде өмір сүрген кеңестік ғалымдардың еңбектерінде мәселеге қатысты объективтік тұрғыда тұжырым жасалмағаны белгілі. Себебі С.М. Демидов, Л.И. Климович секілді ғалымдар мемлекеттің дінге қарсы атеистік үгіт-насихатына қатыстырылды. Бірақ атеизм үстемдік құрған қоғамда жазылған олардың еңбектерінен кеңестік биліктің исламдық қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қатысты теріс көзқарасы мен саясаты туралы жан-жақты дерек алуға болады. Кеңес Одағы тарағаннан кейін Ресейде де, Орталық Азия елдерінде атеистік көзқарастан бейтарап жазылған еңбектер жарық көре бастады. Мысалы, ресейлік ғалымдардан кеңестік ислам саласында негізінен Ресей архив деректері негізінде сапалы зерттеулерімен танылған В.А. Ахмадуллин мен Д.Ю. Араповтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Сонымен қатар, тарихшы Н. Нуртазинаның кеңестік Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы исламға қарсы шабуыл туралы, Т. Жолдасұлының компартия мен САДУМ-ның қазақ жеріндегі исламдық қасиетті жерлерге, сопылық дәстүрлерге бағытталған саясаты жөнінде А.Р. Хазбулатовтың, Ю.А. Ёлгиннің атеистік шабуылға ұшыраған Ахмет Яссауи кесенесіне қатысты зерттеулері мен Ш. Келлер, П. Сартори, Е. Тасар, Б. Бабаджанов, А.М. Салмонов секілді ғалымдардың кеңестік Өзбекстандағы мұсылмандардың діни өмірі, исламдық қасиетті жер мен діни дәстүрлерге байланысты еңбектері пайдаланылды. Зерттеу тақырыбына қатысты аталған еңбектердегі әртүрлі деректер мен тұжырымдарды салыстыру мәселені жан-жақты қарастырып, талдауға мүмкіндік берді.

1918-1928 жылдар аралығында большевиктер мұсылмандардың қолдауына мұқтаж еді, сол себептен де исламға төзімділік танытуға мәжбүр болды. Осылайша большевиктер ислам әлемінің қолдауына ие болу үшін Кеңес Одағындағы мұсылмандарды саяси мақсатта қолданды. Салыстырмалы түрде сол жылдардағы исламның жағдайы орыс православие шіркеуінен жақсырақ болғанын да айта кету қажет [1; 53-56]. Сонымен бірге сол кезеңде кеңестік дінге қарсы үгіт-насихат ұйымдары мен баспасөзі де біртіндеп қалыптаса бастады. Ал, 1929-1941 жылдары Кеңес Одағында исламға қарсы тікелей шабуыл мен жаппай үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Мешіттер түгелдей жабыла бастады. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында мемлекет мұсылмандардың ірі сәулет ескерткіштерін тәркілеп, оларды діни мақсатта пайдалануға тыйым салды [2; 178-180]. Аймақта сопы-ишандардың ықпалы да зор болғаны белгілі. Коммунистік партияның шешімімен барлық дін қызметкерлерімен қоса сопылар мен ишандарға қарсы үгіт-насихат жүргізіле бастады және олардың діни әрекеттерін тоқтату туралы шешім қабылданды. Орталық Азияның кейбір

аймақтарында сопылардың зікір ғибадатына да тыйым салынды. Осылайша ишанизмнің/ишандардың беделін түсіру көзделді. Сөйтіп большевиктер ишандар мен дәруіштерге алаяқ, өтірікші деген ат қойды. Коммунист үгітшілер өз дәрістерінде сопылар мен әулиелерге де тоқталып, мүридтері (шәкірттері) бар ишандарды паразит деп атады [2; 122, 128, 159].

Діндарлардың кемсітілуі, ішімдік ішуге, темекі шегуге мәжбүрленетін кездері аз болған жоқ. Кейбір әулиелердің кесенелері қиратылып, құнды дүниелері ол жерден алынып тасталды [3; 14]. Орталық Азияда 1930 жылдардағы дінге қарсы жан-жақты насихаттың негізгі үш тақырыбы болды, яғни: 1. Молдалар, ишандар және басқа да дін өкілдері жұмысшы және шаруа табының жауы ретінде көрсетілді. 2. Ғылыми білім берудің маңыздылығы түсіндірілді. 3. Ислам әйелдерге қысым жасайтын және оларды қанайтын дін ретінде түсіндірілді. Дінбасылар келемежденіп, байлар мен бірге ишандардың да карикатуралары салынды. Дінге қарсы «Безбожник» журналында 1928 жылы қазан айында жарияланған «Ишандар мен мүридтер» атты мақалада сопылар алаяқ деп сипатталды. Үлкен саяси қысымға ұшыраған ишандардың көпшілігі 1937-1938 жылдардағы үлкен тазарту (немесе үлкен террор) жылдарында атылды. Олардың көбі жоғалып кетті, кейбірі қайыршыға айналса, кейбірі қашып жүріп коммунизмге қарсы үгіт-насихат жасады [2; 162-165, 226]. Көріп отырғанымыздай, Кеңес үкіметінің негізгі атеистік үгіт-насихатының бірі жұмысшы табының «жауы» және қанаушы тап ретінде насихатталған сопыларға қарсы жүргізілді. Осылайша, сопылар қатты қысымға ұшырады және олардың рәсімдері қауіпті болды.

1929-1941 жылдардағы дінге қарсы шабуыл жылдарында мешіттер және медреселермен бірге тарихи ескерткіш болған кесенелер, сопы-әулиелердің мазарлары да көп зардап шекті [4; 76]. Мысалы, Қазақстандағы ең үлкен әрі ең көп зиярат етілетін қасиетті жер Қожа Ахмет Яссауи кесенесі еді. Жалпы Ахмет Яссауи кесенесінің салынған күннен бастап Орталық Азиядағы ең танымал және ең көп баратын қасиетті орындардың бірі болғаны белгілі. Тіпті, қазақтар арасында Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне үш рет бару Меккеге зиярат етумен тең деген пікір болған. Бұл Яссауи кесенесін қасиетті жер ретінде жұртшылықтың ерекше құрметтегенін көрсетеді. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зиярат ету халық арасында «кіші» қажылық саналса, Түркістан «Екінші Мекке» деп аталған еді [5; 116].

1920-1930 жылдары кеңестік кезеңнің басында А.А. Семенов, М.Е. Массон, Н.М. Бачинский сияқты зерттеушілер Ахмет Яссауи бейіті орналасқан кесене кешенін зерттеу үшін тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізді. 1920 жылдары революцияға дейінгі кезеңмен салыстырғанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зерттеуде үлкен қадам жасалды. Зерттеуші Ёлгин, Қазақстан сәулет өнері тарихы Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зерттеуден басталды деген пікір айтады. Сол жылдары халық тіпті Яссауи кесенесін жөндеуге ақша жинаған. Бірақ 1930 жылы Яссауи кесенесіндегі зерттеу жұмыстары уақытша тоқтатылды [6; 109-127]. Бұл дегеніңіз 1929 жылы басталған дінге қарсы жаппай шабуыл кезеңіне сәйкес келеді. Бірақ алдағы уақытта айтылатынындай, кейін мемлекет қарауына алынған Ахмет Яссауи кесенесінде большевиктер дінге қарсы музей ашуды жоспарлап шешім шығарған.

Екінші дүниежүзілік соғыстың саяси жағдайларына байланысты кеңестік биліктің діни саясаты өзгеріп, сенушілерге салыстырмалы түрде еркіндік берілді. Осылайша соғыстың қиын жағдайында мұсылман халықтарын фашистік Германияға қарсы соғысқа жұмылдыру мақсатында мұсылмандарға діни сенім бостандығы қамтамасыз етілді. Кеңес Одағының мұсылман дінбасылары да Германияға қарсы жихад жариялап, діни ұрандар арқылы мұсылмандар арасында үндеулер таратты. Осылайша, большевиктер дінді саяси мақсатта пайдаланудан тартынбады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кеңес мұсылмандарының жаңадан үш діни басқармасы құрылған еді. Олар: Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ), Солтүстік Кавказ мұсылмандары діни басқармасы және Закавказье мұсылмандары діни басқармасы. 1930 жылдары жұмысы тоқтап қалған және орталығы Уфа қаласында орналасқан Ресей мұсылмандары Орталық діни басқармасының да қызметі соғыс жылдарында қайта жандандырылып, ол 1948 жылы КСРО және Сібірдің Еуропалық бөлігіндегі мұсылмандардың діни басқармасы болып қайта құрылды. Бұл діни басқармалар кеңес үкіметінің қолдауымен құрылып, басшылары мемлекет тарапынан тағайындалып отырды. Діни басқарма басшылары большевиктерге адал қызмет етті. [7; 103-114]. Көп ұзамай большевиктер Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын өз мақсаттары үшін сопылыққа және қасиетті жерлерге қарсы күресуге қолдана бастады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында халықтың басынан өткен қиын сынақтардың әсерінен халық арасында айтарлықтай діни жаңғыру орын алды.

Кейбір ескі діни дәстүрлермен қатар, қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі де қайта жанданды. Бұл тек исламға ғана емес, Кеңес Одағындағы барлық діндерге қатысты болды [8; 18].

Соғыс кезінде мемлекет дінге салыстырмалы түрде еркіндік бергенімен, оның сопылық дәстүрлерге деген теріс көзқарасы ешқашан өзгермеді. Большевиктер мемлекетке бағынышты діни басқармаларға мүше болған немесе оларда тіркелген дін қызметкерлерін исламның «ресми» өкілдері деп атаса, діни басқармада тіркелмеген дін қызметкерлері мен сопыларды «бейресми» ислам деп сыныптады. «Ресми» исламға сол кезеңде жұмыс істеген Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ), КСРО-ның Еуропалық бөлігі мен Сібір мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМЕС), Закавказье мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМЗ) және Солтүстік Кавказ мұсылмандарының діни басқармасы (ДУМСК) секілді төрт діни басқарма өкілдік етті. Сонымен қатар, кеңестік билік сопылық ғұрыптарды «исламнан тыс», «исламға дейінгі» деп атады. Қасиетті жерлерді зиярат ету болса сопылық рәсім ретінде қабылданды. Большевиктер сопыларды «фанатик», «шарлатан», «паразит» деген сияқты әртүрлі атаулармен де атады [9; 241-242].

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде берілген діни еркіндікке байланысты қасиетті жерлерді зиярат ету 1950 жылдары арта бастады. Мұсылмандардың мұндай әрекеттері коммунистерді қатты алаңдатты. Өйткені коммунистік партияның 1954 жылғы 7 шілдедегі «Ғылыми-атеистік насихаттағы үлкен кемшіліктер және оны жақсарту бойынша қолға алынған шаралар туралы» атты қаулысында діни құлшылықтарды орындау, қасиетті жерлерді зиярат ету жандана түскені айтылған. Әсіресе, Орталық Азиядағы қасиетті жерлерді зиярат етушілердің көбейгені және мұндай «діни қате түсініктер» мен «жалған сенімдердің» кеңес халқының бір бөлігінің санасын улап жатқаны, олардың коммунизм құрылысына белсенді қатысуына кедергі екендігі айтылды [10; 51]. Осылайша, Кеңес үкіметі қасиетті жерлерге қарсы жаңа шабуылға дайындалды.

Аталған шешімнен екі жыл бұрын, яғни 1952 жылы 25 наурызында САДУМ тарапынан ишанизм мен мюридизмге, яғни сопылыққа қарсы «Жалған ишанизм және мюридизмнің, бақсылық пен шарлатандықтың шариғатқа қайшылығы» атты арнайы пәтуа шығарылған болатын. 1959 жылдың 23 қаңтарында аталған Діни басқарма тарапынан «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуа қабылданып, онда кесенелерге сенудің және оларға құлшылық етудің Құранға, пайғамбар хадистеріне, шариғатқа және бүкіл мужтахидтердің түсіндірмелеріне мүлде қайшы екендігі жазылды. Жалпы САДУМ өз тарихында қасиетті жерлер мен әулиелердің кесенелерінің зиярат етілуіне қарсы бірнеше пәтуа шығарды. Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының сопылыққа қарсы күресі мемлекеттік тапсырыспен жүргізілгенімен, Діни басқарманың басшысы/мүфтиі Зияуддин Бабаханов үшін бұл «Исламды бидғаттардан тазарту» жолындағы қасиетті іс болып саналғанын да айтуға болады. Осылайша З. Бабаханов және оның САДУМ-дағы таңдаулы ізбасарлары, сопылық және оның қасиетті жерлерді зиярат ету, әулиелік культі секілді дәстүрлерінің мемлекетке ұнамсыз болғаны үшін оған қарсы күрес жүргізді (7; 182-194).

Мұсылмандардың қасиетті жерлерді көптеп зиярат етуі кеңестік билікке ұнамады. Өйткені олардың дінге қарсы жылдар бойы жүргізген күресі күткен нәтижесін бермеді. Мұсылмандар тарапынан қасиетті жерлерді зиярат ету барысында басқа да көптеген діни рәсімдер жасалатын. Мешіттен тыс жерде орындалатын мұндай үлкен діни дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды коммунистер бақылай алмады, ал бұл діни дәстүр өз кезегінде жастардың санасына әсер ете берді. Сондықтан мұндай діни дәстүрлер атеистік қоғам құрғысы келген коммунистер үшін үлкен қауіп әрі кедергі саналды.

Мешіттен тыс ислам деп саналатын сопылық большевиктер үшін қауіпті саналған себебі, сопылар, бір жағынан Орталық Азияда өз түсініктерімен, тұрмыс-тіршілігімен халықты исламға шақырса, екінші жағынан патшалық және кеңестік кезеңде билікке қарсы көтерілістердің көпшілігін қолдап, тіпті кейбіреулеріне жетекшілік еткен болатын. Осы себептен мемлекет САДУМ-ды сопыларға қарсы тұруға, қасиетті жерлермен күресуге шақырды. Халықты жақындастырып, діни орта қалыптастырғаны үшін сопылықтың маңызды элементі болған зікір ғибадатына да тыйым салынды. Діни басқарма бұл мәселеге де қарсы пәтуа шығарды. Пәтуада «салаф ғұламалары көрсеткендей ең дұрыс зікір — Құран оқу және оның әмірлерін орындау» екені айтылды [11; 293-294]. Сопылар алғашқы кеңестік кезеңде большевиктерге қарсы басталған қарсылық қозғалыстарының көпшілігін қолдап жатса, кейбір қасиетті жерлер сол қарсылық қозғалыстарының бекінісіне айналғанын да айта кету керек. Мысалы, Ресейдегі азамат соғысы кезінде, Ферғанадағы (Өзбекстан) көтерілісшілер Әзіреті Әлидің есімімен байланысты жергілікті Шахмардан кесенесін басмашылар қозғалысының бекінісіне айналдырған. Әзіреті Әли олардың қамқоршысы әрі қорғаушысы саналған. Қасиетті

Шахимардан кесенесінің шырақшылары басмашыларды жаудан құтқару үшін арнайы тұмарлар да жазып беріп отырған [12; 276]. Демек, бұл большевиктердің сопылыққа және қасиетті жерлерге қарсы күресінің негізгі себептерінің біріне айналды деуге болады. Осылайша мемлекеттің тыйым салғысы келген діни ғұрыптарының бірі әулиелердің кесенелерінің зиярат етілуі болды.

Кеңес Одағында қасиетті жерлерге қарсы күрестің шырқау шегі 1959-1964 жылдар аралығында орын алды. Ол кезең ғылыми әдебиеттерде Н. Хрущевтің дінге қарсы шабуылы кезеңі деп аталады. З. Бабаханов басқарған САДУМ-ның екінші буыны сопылыққа қарсы радикалды көзқарас ұстанды. 1960-1970 жылдары З. Бабахановтың Исмаил Махдум Саттиев, Абдулложон Калонов секілді таңдаулы ізбасарлары үшін ең маңызды іс халықты әулиелерге табыну мен сопылық дәстүрден алыстату болды. Бірақ Орталық Азияның кейбір аймақтарында сенушілердің көзінде сопылардың беделі Діни басқарма өкілдерінен жоғары болды. Діни басқарманың түбегейлі түрде әулие культіне, қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күресуі қоғамда З. Бабаханов пен оның көмекшілері ханафилік мазхабтан бас тартты деген күдік туғызды [13; 125-126, 155-156]. Кеңестердің сопылыққа, қасиетті жерлердің зиярат етілуіне деген теріс көзқарасы Кеңес Одағы ыдырағанша жалғасты. Бірақ халық қасиетті жерлерді зиярат етуін тоқтатпады.

Орталық Азияның бір бөлігі болған Қазақстан аумағында, оның ішінде Сыр өңірінде де большевиктердің қасиетті жерлерге деген ұстанымы осы сипатта болды. Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1949 жылғы 17 ақпандағы № 133 «Мәдениет ескерткіштерін қорғауды жақсарту шаралары туралы» қаулысымен Қызылорда облысында мемлекеттік қорғауға алынған 7 сәулет, археологиялық және тарихи ескерткіштерінің ішінде дінге сенушілер тарапынан жиі зиярат етілетін Сараман-Қоса мұнара кесенесі, Бегім ана мұнарасы, Сығанақ қалашығы қасындағы Сунақ ата кесенесі секілді қасиетті жерлер болған еді [14; 24].

Жоғарыда аталған 1959 жылдың 23 қаңтарындағы САДУМ-ның қасиетті жерлерге қарсы «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуасы қабылданбай тұрып, 1958 жылдың 28 қарашасында КОКП Орталық Комитетінің «Қасиетті жерлерге зиярат етуді тоқтату шаралары туралы» қаулысы қабылданды. Одан соң сол қаулыны жүзеге асыру мақсатында Қызылорда облысында қасиетті жерлерге қатысты атеистік жұмыстар атқарылды. Соған байланысты бұқаралық саяси жұмыспен қатар ғылыми-атеистік насихаттың қарқыны айтарлықтай болды. Соның нәтижесінде Қызылорда облысындағы 14 қасиетті жер жабылып, діндарлардың оларға зияраты етуі тоқтатылды [15; 53].

Орталық Азияның кеңестік бес республикасында да жағдай бірдей еді. Мысалы, 1960 жылдың 14 наурызында Өзбекстан Министрлер Кеңесі елдегі барлық исламдық қасиетті орындарды қадағалауды Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қарауынан алып, Материалдық мәдениет ескерткіштерін сақтау министрлігіне беру туралы қаулы шығарды. Н. Хрущев кезеңіндегі қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күрес жұмысына қатысты жергілікті деңгейде әртүрлі іс-шаралар жасалды. Қасиетті жерлерге қарсы жергілікті аудиторияға арналған дінге қарсы әдебиеттер шығарылып, белгілі бір әулиелердің кесенелерін музейге айналдыру үрдісі күшейді [16; 395]. Мәселен, 1962 жылы Жамбылдағы Қарахан кесенесі дінге қарсы мұражайға айналдырылса, Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі жанынан республикалық дінге қарсы музей ұйымдастыру туралы Қазақ КСР-і Коммунистік партиясы Орталық комитетінің қаулысы шықты. Ал, Арыстан баб кесенесі Шымкент облысы атеистер үйіне айналдырылды. Қасиетті жерлерге қатысты коммунистердің бұл саясаты тіпті шетелдіктерді таңқалдырды. Мысалы, 1965 жылы мамырда САДУМ-ға келген Германияның КСРО-дағы елшісі Р. Вестенгаузен, өзінің де атеист болғанына қарамастан, Самарқандағы Шахи-Зинда кесенесінің жанынан дінге қарсы музей салынғанына өкініш білдірген. Ал, 1966 жылы мамырда бұл мәселе фин мұсылмандарының делегациясын таңқалдырған [17; 320].

Н. Хрущев кезеңінде қасиетті жерлерге қарсы күрес қарқынды жүргізілгеніне қарамастан, қасиетті жерлердің халық тарапынан зиярат етілуі тоқтамады. Діни культтер істері кеңесінің 1961 жылдың шілдесіндегі есебінде республиканың бірқатар облыстарында (Гурьев, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан) қасиетті жерлерге зиярат ету әлі толық тоқтатылған жоқ делінген [18; 102]. Діни культтер істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1963 жылғы есебінде, облыста зиярат етілетін қасиетті жерлер жоқ екендігі жазылған. Бірақ одан әрі оған керісінше сол есепте, жергілікті тіркелмеген молдалар Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы жабылған Оқшы ата мен Есабыз кесенелерін жөндеп, зияратқа ашпақ болғаны да айтылған. Сонымен қатар, тіркелмеген бірнеше молда аталған қасиетті орындарды жөндеуге жергілікті тұрғындардан ақша жинап, жөндеуге адам жалдаған. Артынан тіркелмеген бұл молдалар жауапқа тартылып, олардың «шарлатандық» әрекеттері

газетте жарияланған [19; 21]. Ал, 1962-1963 жылдары Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылынан 5 шақырым жерде орналасқан Дәуіт әулие мазарының қасына жаңа бір мешіт салынған. Оның орнында соғысқа дейін де мешіт болған және ол салынған жаңа мешітті тіркелмеген діни бірлестік өз қаражатымен тұрғызған. Мешіттің ұзындығы 14 метр, ені 13 метр, биіктігі 3-4 метр болған. Сонымен қатар, мешіттің жанында ұзындығы 6 метр, ені 4 метр болатын бір бөлмеден тұратын үй де орналасқан. Үй діни қызметкерлер мен мешітке келушілердің демалуына арналған [20; 80]. Ал, Қармақшы ауданындағы беделді әрі ықпалды Қауғаев Ешмағамбет есімді тіркелмеген молда 1965 жылы Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етіп барып қайтқан. Барып келген соң өңірдегі рухани орта оны сопы деп таныған [21; 92]. Осылайша қасиетті жерлердің зиярат етілуін толық тоқтатуға талпынған большевиктердің әрекеті ойлағандай нәтиже бермеген.

Қасиетті жерлермен күресудің неше түрлі әдісі жасалған, соның бірі мерзімді басылымдар арқылы насихат жүргізу еді. Мысалы, 1967 жылдың 8 ақпанында облыстық «Ленин жолы» газетінде «Қасиетті жерлер туралы», «Кезбе молдалар және жауынгер атеизм туралы» атты тақырыпта дінге қарсы сипаттағы мақалалар жарық көрген [22; 22]. 1968 жылғы Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің есебінде, Қызылорда облысында 14 қасиетті жер болғаны жазылған [23; 89]. Олар Жаңақорған ауданында Қара сопы, Сунақ ата, Қойлақ ата, Ақтас мешіті, Хорасан ата кесенесі, Шиелі ауданында Есабыз, Оқшы ата, Дәуіт әулие кесенесі, Жалағаш ауданында Мүлқалан, Сырдария ауданында Қожан қожа, Қармақшы ауданында Марал ишан, Қорқыт ата, Қармақшы ата кесенесі және Арал ауданында Бегім ана атты қасиетті жерлер болған. Есепте, бұл жерлерде шырақшылар жоқ және сенушілер тарапынан зиярат етілмейді делінген [24; 11-12]. Сонымен қатар, 1969-1971 жылдары да облыс бойынша қасиетті жерлер саны 14 деп көрсетілген [25; 15, 58. 26; 2].

Большевиктер тарапынан бұрын жабық деп саналған кейбір қасиетті жерлер 1970 жылдардың басында жандана бастаған. Қармақшы ауданында 1972 жылдың шілде-тамыз айларында қасиетті Қорқыт мекеніне бірнеше зияратшылар барған, оның ішінде тіпті Өзбекстан ССР-і мен Тәжік ССР-нен келген 4-5 адам болған. Сонымен қатар, діндарлар зияраттарды басқару функциясын өздері иеленіп, кейбір жеке мазарлар мен жерлеу құрылыстарын қасиетті жер деп жариялаған жағдайлар да орын алған. Мәселен, 1960 жылдардың соңында Арал, Қазалы өңірінде тұратын кейбір тіркелмеген молдалар Жанқожа батырдың бейітін алдымен қасиетті жер деп жариялап, кейін оны қалпына келтіру үшін дінге сенушілерден қаражат жинап, оған діндарлардың жаппай зиярат етуін ұйымдастырмақ болған [24; 11-12].

1972 жылғы 22 желтоқсанда облыстық атқару комитеті «Нысандарды республикалық және жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы» арнайы қаулы қабылдаған. Олардың ішінде республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне, Сунақ ата кесенесі, Қорқыт ата мазары, ескі Ақтас мешіті, Оқшы ата кесенесі, Қара сопы кесенесі, Бегім ана мұнарасы секілді алты қасиетті жер жатқызылса, жергілікті маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштеріне Есабыз кесенесі, Қожан қожа кесенесі және Марал ишан кесенесі жатқызылған. Осыған байланысты Қызылорда облыстық атқару комитеті Қазақ ССР-ның 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» Заңына сәйкес осы қаулымен республикалық және жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызылған объектілерді қорғауды және күтіп ұстауды қамтамасыз ету жұмысын облыстық мәдениет басқармасы мен оның жергілікті органдарын, аудандық және ауылдық атқару комитеттеріне міндеттеген. Сонымен қатар, аудандық және ауылдық атқару комитеттеріне, КОКП Орталық комитетінің 1958 жылғы 28 қарашадағы қаулысының орындалуына тұрақты, пәрменді түрде бақылау орнатып, кең ауқымды жаппай түсіндіру және ғылыми-атеистік жұмыстардың негізінде діндарлардың қасиетті жерлерге зиярат етуін толық тоқтатуға қол жеткізу жүктелген. Оған қоса, аудандарда орналасқан барлық қасиетті орындарды тағы бір рет мұқият анықтап, олардың шығу тегі мен зиярат жасалатын аймақтарын жан-жақты зерттеп, ол қасиетті жерлерге зиярат етуді тоқтатудың нақты шараларын әзірлеу, қасиетті жерлерге зиярат жасауды ұйымдастыратын дін қызметкерлерінің жолын кесу, қажет болған жағдайда халық арасында жалған діни сенімдерді қоздыру мақсатында алаяқтық әрекеттерге барғаны және діни сенімдерді ақша табу мақсатында пайдаланғаны үшін құқықтық жауапкершілікке тарту жөнінде дер кезінде шаралар қабылдау тапсырылған [15; 53-55].

Тағы бір архив құжаты бойынша, Қазақ ССР-інің 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» Заңының 3-бабына сәйкес Қызылорда облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңесінің атқару комитеті, Қызылорда облысындағы жалпы 25 нысанды республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы шешім шығарған. Олардың

ішінде, Айқожа ишан кесенесі, Жалаңаш кесенесі, Асан ата мазары, Жүніс әулие мұнарасы, Мүлқалан мазары, Іңкәрдария ауылындағы Сырлытам мазары, Сараман-Қоса мұнарасы, Қос күмбезді Қарасау кесенесі, Сунақ ата кесенесі, Қорқыт ата мазары, бұрынғы Ақтас мешіті, Оқшы ата кесенесі, Қара сопы мазары және Бегім ана мұнарасы секілді он төрт нысан орын алған [27; 78-79].

Сол кезеңдегі архив құжаттарынан мемлекет тарапынан қасиетті жерлердің зиярат етілуін бақылау және тоқтату қиынға түскенін байқауға болады. Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1973 жылғы есебінде, қасиетті жерлерді зиярат етудің толық тоқтатылуы мақсатында КОКП Орталық Комитетінің 1958 жылғы 28 қарашадағы қаулысының орындалуына байланысты бақылау жұмыстарының әлсіреуі нәтижесінде, кейбір аудандарда бұрын жабық болып саналған кейбір қасиетті жерлер соңғы уақытта қайта жандана бастағаны айтылған. Арал, Қазалы аудандарында зияраттарды басқару функциясын өздері иеленіп алған дінге сенушілер, жеке мазарлар мен жерлеу құрылыстарын қасиетті жер етіп жариялаған жағдайлар да болған. Тіпті олар ол жерлерді қалпына келтіру және оларға діндарлардың жаппай зияратын ұйымдастыру үшін сенушілерден қаражат жинауға тырысқан [15; 53]. Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің 1969 жылғы 23 маусымдағы № 396 «Діни сенімдер туралы заңның орындалуына бақылаудың қанағаттанғысыз жәйі туралы» қаулысына қатысты Қармақшы аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Н. Егізбаевтың 1973 жылдың 20 желтоқсандағы есебінде, бұрынғы кезде дінге сенушілердің Марал ишан, Қармақшы ата мазарлары секілді әулиелік жерлерге түнеп, соларға табыну әрекеттерін жасағаны, ал кейінгі кезде жүргізіліген саяси үгіт жұмыстарының нәтижесінде ондай әрекеттер жойылғаны жазылған [28; 122].

Кейбір деректерде, егер 1959 жылы билік органдарында, Кеңес Одағы бойынша тіркелген әрі нақты жұмыс істеп тұрған 839 исламдық қасиетті орын болса, 1974 жылдың 1 қаңтарында олардың саны 612-ге дейін қысқарған. 1972 жылмен салыстырғанда қасиетті жерлер санының біршама артуы Өзбек КСР-де 6, Қазақ КСР-де 3 қасиетті жердің анықталуына байланысты болған. Ал, Түрікменстандағы қасиетті жерлер саны 5-ке азайған. Орталық Азиядағы қасиетті жерлердің басындағы шырақшыларға мемлекет тарапынан «шарлатан» деп ат қойылып, олардың әрекеттеріне қарсы газеттерде мақалалар жарияланғаны айтылған еді. Ал, Өзбек КСР-де олардың кейбіріне ескерту жасалса, кейбірі қылмыстық жауапқа тартылып, 3-4 жылға сотталған. Жабылып қалған қасиетті жерлердің қайта ашылған кездері де, бұрын белгісіз болып келіп, жаңадан ашылған қасиетті жерлерде болған. Мұндай жағдай Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында да орын алған [29; 328-333].

Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілінің 1974 жылғы есебінде:

«Осы жылдар ішінде КОКП Орталық Комитетінің 1958 жылғы 28 қарашасындағы қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтату туралы ереженің талаптарын мүлтіксіз сақтау туралы қаулысының орындалуын бақылау біршама жақсарды. Қасиетті жерлер орналасқан аудандарда (Жаңақорған, Шиелі, Сырдария және Қармақшы) діни ғұрыптар туралы заңнаманың сақталуын бақылау жөніндегі көмек комиссияларымен бірлесе отырып, әрбір қасиетті жердің шығу тегі зерттелді. Жергілікті Кеңестердің атқару комитеттерінің төрағаларымен, мәдениет, денсаулық сақтау, халық ағарту мекемелерінің басшыларымен, әкімшілік органдардың өкілдерімен кездесулер өткізіліп, дінге сенушілердің бұл жерлерге зиярат етуін қайта бастауды болдырмаудың қажетті шаралары белгіленді.

Сонымен қатар, кейбір кесенелер мен жерлеу құрылыстары басқа да көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер секілді қасиетті жер ретінде ұсынылатынын ескерсек, олар қазақ халқының өткен өмірі мен өнерін көрсетеді, сондықтан олардың көркемдік және мәдени мәні зор...

Алайда, аудандық еңбекші халық депутаттары кеңестерінің жекелеген атқару комитеттері мен діни культтер туралы заңнаманың сақталуын бақылау жөніндегі көмекші комиссия, Облыстық еңбекші халық депутаттары кеңесі атқару комитетінің бұл шешімінің мәнін халыққа түсіндіруді ұйымдастырмаған және сондай-ақ Қазақ КСР-нің 1971 жылғы 17 желтоқсандағы «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы» заңында белгіленген тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мен пайдалану тәртібі мен қасиетті жерлерге зиярат етуге тыйым салатын заңның орындалуына бақылауды әлсіретіп жіберген.

Осы елеулі олқылықты пайдаланып, кейбір аймақтарда мұсылман дінбасылар қасиетті жерлерге діндарлардың зиярат етуін қайта бастауға әрекеттенген. Мысалы, Жаңақорған ауданында тіркелмеген молдалар тарихи және мәдени ескерткіштер санатына жататын қасиетті жер — Қара сопы кесенесіне сенушілердің зиярат етуін қайта жандандыру үшін қадамдар жасаған. Аталған қасиетті жердің жанында орналасқан үй-жайларды кеңейту үшін ағаштар,

фанерлер, бояулар мен шегелер әкелінген. Текемет, көрпеше, қазан, самауыр, қол жуғыш, керосин шамы, шелек және т.б. заттар жеткізілген.

Жаңақорғандағы бұл заңсыз әрекеттер дер кезінде тоқтатылды...» [30; 36-38] делінген.

Мемлекеттің халық тарапынан қасиетті саналатын кесенелерді республикалық және жергілікті маңызы бар тарихи ескерткіш ретінде қорғауға алуының да бір себебі, оларға толық бақылау жүргізе отырып, сенушілердің зиярат етуін тоқтату болған деуге толық негіз бар. Бірақ бұл діни дәстүрді халық санасынан өшіріп толық тоқтату мүмкін болмады. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1974 жылдың 7 маусымындағы № 338 «Қазақстанның мемлекеттік қорғауға жататын сәулет ескерткіштері туралы» қаулысы бойынша мемлекеттік қорғауға алынған облыстық 11 сәулет ескерткішінің ішінде Айқожа ишан кесенесі, Ақтас мешіті, Асан ата кесенесі, Оқшы ата кесенесі, Жалаңаш кесенесі, Қара сопы кесенесі, Аққорған мазары, Қалан молда кесенесі, Жүніс әулие мұнарасы секілді исламдық қасиетті жерлер орын алған [14; 24-25]. Облыстық атқару комитетінің 1974 жылғы 22 желтоқсандағы № 567 «Нысандарды тарих және мәдениет ескерткіштеріне жатқызу туралы» шешімімен Қызылорда облысында Есабыз, Қожан қожа және Марал ишан кесенелері тарих және мәдениет ескерткіштері ретінде жергілікті билік органдарының қорғауына алынған [14; 25]. Алайда, 1976 жылы 24 тамыздағы Дін істері кеңесінің Қызылорда облыстық өкілі Ж. Боташевтің есебінде, сол кезеңде облыстық атқару комитеттерінің қасиетті саналатын жерлерге зиярат етуге тыйым салуға қатысты діни культтер туралы заңнаманың сақталуына бақылау жүргізуді қатты әлсіретіп жібергені жазылған. Мұсылман дінбасылары осы олқылықты пайдаланып, кей жерлерде қасиетті жерлерге зиярат етуді қайта жаңғыртуға әрекет жасаған. Мысалы, 1976 жылы Жаңақорған ауданындағы Сунақ ата кесенесінен шамамен 200 метр қашықтықта бір бөлме мен кіреберістен (32 шаршы метр) тұратын үй-жай анықталған. Сунақ ата ауылының тіркелмеген молдалары И. Жакудаев пен Ж. Мұхамеджанов, Сунақ ата кесенесіндегі бұл үй-жайды сол жердің шырақшысы (орысша деректерде шейх деп жазылады) салып, күтіп ұстағанын жеткізген. Тексерістен соң, Сунақ ата кесенесі шырақшысының Жаңақорғанда тұратын коммунистік партия мүшесі Наметов Махмұт екені анықталған. Наметов Махмұт 1930 жылдың сәуір айынан бастап КОКП мүшесі болған және теміржол саласында қырық жыл еңбек етіп, 1960 жылы зейнетке шыққан. Сонымен қатар, Жаңақорған селолық кеңесі партия ұйымының есебінде тұрған. Наметов әдетте әр бейсенбі сайын Жаңақорғаннан Сунақ ата кесенесіне келіп, жұма күні кешке Жаңақорғанға қайтатын болған. Бұл күндері оның Сунақ атаның мазарын бақылап, сыпырып, жөндеп, төсек-орындарын жаңартып, зияратшылардың ақшалай және заттай садақаларын жинайтыны анықталған. Сонымен бірге, зияратшылардың қалауымен құран оқу, дұға жасау секілді басқа да діни рәсімдерді орындайтыны белгілі болған. Наметов сондай-ақ сенушілердің үйін аралап жүріп, заңмен тыйым салынғанын біле тұра қаражат пен материалдар жинап, Қара сопы, Сунақ ата кесенелері және Құмсаба зиратын сыммен қоршауға бастамашы болып белсенділік жасаған [31; 95-97].

Ж. Боташев, бұл фактілердің коммунистік партия мүшесі Махмұт Наметовтің біріншіден, әрбір коммунистке діннен бас тартуды ғана емес, сонымен бірге діни наным-сенімдерге, ырымдарға және басқа да ескіліктің қалдықтарына қарсы табанды күрес жүргізуді талап ететін КОКП Жарғысының 2-тармағын терең бұзғанын көрсететінін білдірген. Екіншіден, оның халық бұқарасы арасында діни нанымды тудыру мақсатында алдау әрекеттерін жасауға және сондай-ақ осы жолмен пайда табуға тыйым салатын «Дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөлу туралы» мемлекеттік Заңды өрескел бұзғанын баяндаған. Сонымен бірге, аумағында Сунақ ата кесенесі орналасқан Төменарық ауылдық атқару комитеті мен Наметов тұратын Жаңақорған селолық атқару комитеті оның заңсыз әрекеттерінің жолын кесу шараларын жасамағанын ескерткен. Тіпті, Жаңақорған селолық атқару комитеті (Шәкетов, Бұрдырықов) Наметовке зираттарды және көне ескерткіштерді күтіп ұстауға және жөндеуге құқық беретін ресми анықтама берген. Одан соң Махмұт Наметовтің әрекеті Жаңақорған бастауыш партия ұйымының жиналысында қаралып, оған партиялық жаза тағайындалған. Осылайша М. Наметовтың Сунақ ата кесенесіндегі және басқа да зираттардағы мұндай әрекеттері тоқтатылған [31; 98].

1976 жылдың 16 тамызындағы Қармақшы аудандық еңбекшілері депутаттары кеңесінің мәлімдемесінде, ауданда бұрынғы кездерде қасиетті жерлер қатарына Қорқыт Ата, Марал ишан және Қармақшы ата кесенелері жатқызылып келгені және одан кейін бұл орындарда ешқандай да қасиетті жердің белгісі сезілмегені жазылған. Ол құжатта, Қорқыт ата бейітінің дарияға құлап кеткені айтылса, Марал ишан мазарының маңында елдімекен жоқ екендігі және қаладан 20 шақырымдай жерде орналасқандықтан оған адамдардың бармайтындығы айтылған. Ал, Қармақшы ата мазары көп

бейіттің ортасында орналасқаны, қоршалғаны және мазардың бір жағы құлағаны жазылған. Бұлардан басқа аудан көлемінде қасиетті орындар жоқ екендігі білдірілген [32; 54]. Архив деректерінен жергілікті басшылардың облыс көлемінде сенушілер тарапынан зиярат етілетін қасиетті жерлердің санын азайтып көрсетуге талпынғанын да байқауға болады. Мысалы, Қармақшы ауданына қатысты деректерде аудан көлемінде тек 3 қасиетті жер бар екендігі айтылады. Бірақ Ораз ахун, Әлібай ахун және Алдашбай ахунның кесенелерінің зиярат етілгені айтылмайды.

Большевиктер өз есептерінде қасиетті жерлер мен оларды зиярат ететіндердің санын қанша азайтып көрсетуге талпынса да, сенушілердің зияратының тоқтамағанын мойындауға мәжбүр болып отырған. Мәселен, Ж. Боташеев өзінің 1977 жылғы есебінде, Қызылорда облысындағы 14 қасиетті жер туралы жан-жақты мәлімет бере келе, сенушілер қасиетті жерлерді не үшін құрмет тұтады деген бөлімге, мұсылмандар ол жерлердің барлығы адамды әртүрлі дерттен сауықтырып, түрлі тілектердің орындалуына себепші болады деп сенеді деп жазған [33; 14-19. 34; 111]. Ал, 1978 жылдың 4 тамызы мен 2 қыркүйегі арасында болған ораза айынан кейінгі Айт намазы күні, негізінен облыстың Жаңақорған және Шиелі аудандарынан құралған 20-25-ке жуық діндар Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне зиярат еткен [34; 11].

Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының қасиетті жерлерге қарсы саясатын жүзеге асырудағы ең тиімді құралы пәтуа шығару болды. 1960-шы жылдардың басынан 1980-ші жылдарға дейін Орталық Азия мұсылмандарының едәуір бөлігі САДУМ-ның қасиетті жерлерді зиярат ету, Алланы зікір ету (ұжымдық еске алу) сияқты діни рәсімдерге тыйым салу саясатына қарсы САДУМ атына хаттар жіберу арқылы ашық түрде наразылық білдіріп отырған [35; 312]. Деректер көрсеткеніндей, кеңестік тарихта мемлекеттің Орталық Азиядағы қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрін тоқтату әрі оның сенушілердің санасынан өшіру әрекетінің нәтиже бермегенін байқаймыз. Қасиетті жерлерге баруды тоқтату былай тұрсын, тіпті сенушілер САДУМ-ның қасиетті жерлерге қатысты ұстанымына наразылық білдірген.

1980 жылдардың ортасындағы қайта құру саясатымен бірге мемлекеттің дінге және діни рәсімдерге қатысты саясаты жұмсара бастаған. Кеңестік зерттеуші Г.Р. Балтанова, 1980 жылдардың ортасына дейін исламға қарсы шабуыл мешіттер мен қасиетті жерлерді жабу, қалаусыз дінбасылар мен дінге сенушілерді қудалау арқылы тікелей әрі ашық түрде жүргізілген болса, одан кейін мұсылмандық діни рәсімдерге қарсы саясаттың жұмсарып, жасырын түрде жүргізіле бастағанын, сөйтіп мемлекеттің әкімшілік қысымының орнына рухани-идеологиялық қысымы келгенін жазған [36; 59-60]. Сонымен қатар Балтанова, 1960-1980 жылдары атеистік саясат қатаң жүргізілсе де барлығының тіркелмеген мешіттердің жұмыс жасап жатқанын білгенін және тіркелмеген молдалар үйлерді мешіт, медресе қылғанын мойындаған. Оның үстіне жер аударылған немесе қысым көрген мұсылман халықтар өздерінің жасырын діни әрекеттері арқылы өзін-өзі қайта жаңғыртуға негіз болған сопылықтың арқасында өздерін сақтап қала алды деп топшылаған [36; 100-102].

Қорытынды

Исламдық қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуіне байланысты кеңестік биліктің ұстанымы оның атеистік саясатымен астасып жатты. Әулиелік культі қазақ халқының діни сенімінде үлкен орын алды. Қазақ даласындағы исламдық қасиетті жерлерді оның зияратшыларымен, қорғаушы-шырақшыларымен, кесенелерде сақталған діни жәдігерлермен, ол жерлерде жерленген әулиелер туралы діни аңыз-әңгімелермен және орындалатын діни рәсімдерімен тұтас қарастырар болсақ мұның үлкен діни дәстүрлер жиынтығы екенін аңғаруға болады. Қасиетті жерлер қазақ халқының санасында тұтас бір күрделі діни ұғымды білдірді және ол халықтың салт-дәстүрімен және діни түсінігімен астасып жатты. Бұл дегеніңіз атеистік қоғам құруды мақсат еткен большевиктер үшін үлкен кедергінің бірі болатын. Сол мақсатта большевиктер бұл діни дәстүрді тоқтатып, әулиелік/қасиеттілік түсінігін халық санасынан жоюға талпынды. Сондықтан да кеңестік кезеңде қараусыз қалған немесе қиратылған қасиетті жерлер аз болмады. Қасиетті жерлерге алғашқы шабуыл 1930-шы жылдардағы жаппай дінге қарсы қысым күшейген кезеңде жүзеге асырылды. Ол кезеңде сопылық дәстүрдің бір бөлігіне жататын әулиелік/қасиеттілік түсінігіне қарсы күрес аясында ишанизмге, көзі тірі ишандар мен олардың мұридтеріне қарсы жаппай үгіт-насихат жүргізіліп, ишандар саяси қысымға ұшырап жатты. Халық арасында әулие саналған қожа-ишандарға және олардың кесенелеріне қарсы күресте большевиктер барлық әдісті қолданып бақты.

Кеңес Одағы бойынша 1958-1964 жылдары қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы қатаң түрде жүргізілген күресте, большевиктер орталығы Ташкентте орналасқан Орта

Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын да қолданды. Аталған діни басқарма коммунистік партияның нұсқауымен, қасиетті жерлерге және ишанизмге қарсы бірнеше пәтуә шығарды. Осылайша большевиктер бұл дәстүрге атеистік тұрғыда ғана емес, діни басқарма тарапынан да шабуылдар ұйымдастырды. Сонымен қатар, кейбір кесенелер қараусыз қалып немесе қиратылып жатқанда, Ахмет Яссауи кесенесі секілді кейбір атақты қасиетті орындар тарихи ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынды. Бірақ ондай қасиетті жерлерде дінге қарсы музейлер немесе дінге қарсы бұрыштар ұйымдастырылды. Қызылорда облысында да 1970 жылдардың басында қасиетті орындар мемлекеттік және жергілікті маңызы бар тарихи, мәдени ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынды. Мемлекет ол жерлерді заңдық тұрғыда өзінің қорғауына ала отырып, олардың сенушілер тарапынан зиярат етілуіне тиым салды. Осылайша мемлекет қасиетті мекендерді қатаң бақылауда ұстады. Дін істері кеңесінің есептерінде қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күрес нәтижесінде оларға келушілердің азайғаны немесе тоқтағаны жазылды. Сонымен қатар, ол есептерде қасиетті жерлердің саны азайтылып көрсетілді. Жалпы алғанда архив деректерінен қасиетті жерлердің сенушілер тарапынан зиярат етілуінің ешқашан тоқтамағандығына да көз жеткізе аламыз. 1960 жылдардағы қатаң шабуыл кезеңінің өзінде сенушілер Қызылорда облысындағы кейбір қасиетті орындарды өз күштерімен жөндеп, зияратты жандандыруға талпынғанын байқаймыз. Тіпті Қызылорда облысында қасиетті жерлердің басындағы шырақшылардың арасында коммунистік партия мүшелері де болған. Бұдан шығатын қорытынды, коммунистер әулиелік культі мен қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрін қазақ халқының санасынан қанша жоюға талпынса да одан нәтиже шықпады. Діни дәстүрлерге үлкен зиян келтірілсе де, большевиктердің мақсат еткеніндей толық атеистік қоғам құрылмады және қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі жойылмады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жолдасұлы Т. Совет билігінің исламға қатысты саясаты (1922-1930 жж.) / Т. Жолдасұлы // Қазақ тарихы. — 2019. — № 8. — Б. 53–56.
- 2 Keller S. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941 / S. Keller. — London: Praeger Publishers, 2001. — 277 p.
- 3 Нуртазина Н. Исламға қарсы шабуыл / Н. Нуртазина. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 35 б.
- 4 Салмонов А.М. Узбекистонда мусулмон диний ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация: 07.00.02 / А.М. Салмонов. — Фарғона: Фарғона давлат университети, 2008. — 156 с.
- 5 Хазбулатов А.Р. Живая традиция в условиях перемен: институт паломничества к сакральным объектам Туркестанского оазиса (на примере мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави) / А.Р. Хазбулатов, Ж.Н. Шайгозова // Материалы исследований городища Культобе: итоги и перспективы: сб. науч. тр. — Алматы: КазНИИК, 2020. — С. 114–126.
- 6 Ёлгин Ю.А. Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. — середина 1950-х годов: Очерки и материалы / Ю.А. Ёлгин. — Алматы: Ғылыми қазына, 2013. — 225 с.
- 7 Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990) / T. Zholdassuly. — Ankara: Hitabevi, 2023. — 336 s.
- 8 Демидов С.М. Легенды и правда о «святых» местах / С.М. Демидов. — Ашхабад: Ылым, 1988. — 132 с.
- 9 Eden J. A Soviet Jihad Against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War / J. Eden // Journal of the Economic and Social History of the Orient. — 2016. — No 59. — P. 237–264.
- 10 Закон, религия, церковь / сост.: П.С. Кривошеев, У.А. Рустамов, Н.И. Хасанов. — Ташкент: Узбекистан, 1987. — 150 с.
- 11 Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar / S. Erşahin. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. — 342 s.
- 12 Климович Л.И. Ислам / Л.И. Климович. — М.: Наука, 1965. — 332 с.
- 13 Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991 / E. Tasar. — New York: Oxford University Press, 2017. — 432 p.
- 14 Қызылорда облыстық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚОМА). — Р-808-қ. — 1-т. — 26-іс. — 24-п.
- 15 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 8-іс. — 53-п.
- 16 Sartori P. Of Saints, Shrines, and Tractors: Untangling the Meaning of Islam in Soviet Central Asia / P. Sartori // Journal of Islamic Studies. — 2019. — № 3 (September). — P. 367–405.
- 17 Ахмадуллин В.А. Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / В.А. Ахмадуллин. — М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2020. — 538 с.
- 18 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 3-іс. — 102-п.
- 19 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 4-іс. — 21-п.

- 20 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 6-іс. — 80-п.
- 21 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 11-іс. — 92-п.
- 22 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 20-іс. — 22-п.
- 23 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 5-іс. — 89-п.
- 24 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 9-іс. — 11-12-п.
- 25 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 10-іс. — 15, 58-п.
- 26 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 15-іс. — 2-п.
- 27 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 19-іс. — 78-79-п.
- 28 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 21-іс. — 122-п.
- 29 Ислам и советское государство (1944–1990): сб. док. — Вып. 3 / сост.: Д.Ю. Арапов. — М.: Изд. дом Марджани, 2011. — 528 с.
- 30 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 23-іс. — 36-38-п.
- 31 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 27-іс. — 95-97-п.
- 32 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 28-іс. — 54-п.
- 33 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 29-іс. — 14-19-п.
- 34 ҚОМА. — Р-808-қ. — 1-т. — 33-іс. — 111-п.
- 35 Sartori P. Tell the Mufti: Looking for Spiritual Guidance in Soviet Uzbekistan (1960s–1980s) / P. Sartori, B. Babajanov. Muslim Religious Authority in Central Eurasia. Ed: Ron Sela, Paolo Sartori, Devin DeWeese. — Leiden | Boston: Brill, 2023. — P. 303–334.
- 36 Балтанова Г.Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций / Г.Р. Балтанова. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. — 146 с.

Т. Жолдасулы, К.Т. Бодеев

Влияние атеизма на святые места в Советском Казахстане на примере Кызылординской области (1960–1980-е гг.)

В статье на примере святых мест Кызылординской области авторы рассмотрели позицию и действия большевиков в 1960–1980-е годы в отношении исламских святынь. Большевики, основной идеологией которых был атеизм, хотели создать новое советское общество. Одним из самых больших препятствий для них на этом пути были религия и традиции мусульманских народов. В Средней Азии мавзолей святых издавна почитались и считались святынями. Существовала традиция их посещения. В Средней Азии было много мест, таких как, например, мавзолей Ахмета Ясави, которые считались святынями для местных жителей и куда приезжали мусульмане со всего Советского Союза. Такие религиозные традиции и святые места вызывали обеспокоенность большевиков, борющихся с религией. В указанный период советские власти ужесточили борьбу с традицией посещения святынь народов Сыра. Проводилась не только пропаганда против святых мест, но и происходили настоящие нападения. Путем пропагандистской работы большевики пытались доказать, что святые места вовсе не святы. Пропаганда велась не только относительно посещения мавзолеев святых, но и против культа захороненных в мавзолее святых. Кроме того, наряду с решением, принятым Коммунистической партией, в отношении святых мест, также была использована фетва Духовного управления местных мусульман. В статье на основе архивных данных проанализированы подобные атеистические позиции советской власти в отношении святых мест Кызылординской области. В случае атеистической идеологии цель и задача настоящего исследования — найти ответы на следующие вопросы: «Какие решения и действия принимали большевики в отношении исламских святынь?», «Смогли ли они достичь своих целей?».

Ключевые слова: Советский Союз, Казахстан, Духовное управление, Кызылорда, коммунизм, атеизм, ислам, мусульмане, святыня, мавзолей.

Zholdassuly T., Bodeyev K.T.

Atheistic ideology impact on holy places in Soviet Kazakhstan: A case study of Kyzylorda region (1960–1980)

In the article the position and actions of the Bolsheviks in the from 1960s to 1980s regarding Islamic holy places on the example of holy places in Kyzylorda region were examined. The Bolsheviks, driven by atheistic ideology, aimed to create a new Soviet society. The deeply revered mausoleums of saints in Central Asia held a longstanding sacred significance, with a tradition of pilgrimage. This aspect of religious devotion concerned

the Bolsheviks, who sought to eradicate religion as part of their agenda, viewing it as a significant obstacle in implementing their goals. In this way, the Soviet authorities accelerated the fight against the tradition of visiting holy places of the people along the Syr. There were both actual attacks and propaganda against holy places. The Bolsheviks used propaganda to argue that the sacred sites held no real significance. They targeted not only the mausoleums themselves but also the reverence for the saints buried within them. They even employed religious decrees from local Muslim authorities and decisions from the Communist Party to discredit these holy places further. The article will examine the atheistic stance of the Soviet authorities' towards holy sites in Kyzylorda region, using archival data for analysis. It aims to explore the Bolsheviks' decisions and actions concerning Islamic sacred places and assess whether their goals were accomplished.

Keywords: Soviet Union, Kazakhstan, Religious Board, Kyzylorda, communism, atheism, Islam, Muslims, holy place, mausoleum.

References

- 1 Zholdassuly, T. (2019). Sovet biliginin islamga qatysty saiasaty (1922-1930 zhzh.) [The policy of the Soviet authorities towards Islam (1922–1930)]. *Qazaq tarikhı — Kazakh History*, 8, 53–56 [in Kazakh].
- 2 Keller, S. (2001). *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*. London: Praeger Publishers.
- 3 Nurtazina, N. (2008). *Islamga qarsy shabuyl [Attack on Islam]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Salmonov, A.M. (2008). *Uzbekistonda musulmon diniy va tashkilotlar faoliyati tarixi (1917–1950 iillar) [History of activities of Muslim religious and organizations in Uzbekistan (1917–1950 years)]*. *Candidate's thesis* [in Uzbek].
- 5 Khazbulatov, A.R., & Shaigozova, Zh.N. (2020). *Zhivaia traditsiia v usloviakh peremen: institut palomnichestva k sakralnym obektam Turkestanskogo oazisa (na primere mavzoleia Khodzha Akhmeda Yasavi) [Living tradition in conditions of change: the institution of pilgrimage to the sacred objects of the Turkestan oasis (on the example of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi)]*. *Materialy issledovaniia gorodishcha Kultobe: itogi i perspektivy: sbornik nauchnykh trudov — Research materials of the Kultobe settlement: results and prospects: a collection of scientific papers*. Almaty: KazNIK [in Russian].
- 6 Elgin, Yu.A. (2013). *Arheologicheskie i istoriko-arkhitekturnye issledovaniia mavzoleia Khodzhi Akhmeda Yasavi: Vtoraia polovina XIX v. — seredina 1950-kh godov: Ocherki i materialy [Archaeological and historical-architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: Second half of the 19th century — mid. 1950s: (Essays and materials)]*. Almaty: Gylimi qazyna [in Russian].
- 7 Zholdassuly, T. (2023). *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943-1990) [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia]*. Ankara: Hitabevi [in Turkish].
- 8 Demidov, S.M. (1988). *Legendy i pravda o «sviatiykh» mestakh [Legends and truth about “holy” places]*. Ashgabat: Ylym [in Russian].
- 9 Eden, J. (2016). *A Soviet Jihad Against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, 237–264.
- 10 (1987). *Zakon, religiia, tserkov [Law, religion, church]*. Compilers: P.S. Krivosheev, U.A. Rustamov, N.I. Khasanov. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].
- 11 Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkestan]*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi [in Turkish].
- 12 Klimovich, L.I. (1965). *Islam [Islam]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Tasar, E. (2017). *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press.
- 14 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 26-is. — 24-p [in Kazakh].
- 15 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 8-is. — 53 p [in Kazakh].
- 16 Sartori P. (2019). *Of Saints, Shrines, and Tractors: Untangling the Meaning of Islam in Soviet Central Asia*. *Journal of Islamic Studies*, 3, 367–405.
- 17 Akhmadullin, V.A. (2020). *Gosudarstvenno-musulmanskie otnosheniia v SSSR v 1944–1965 gg. [State-Muslim relations in the USSR in 1944–1965]*. Moscow: MGU imeni M.V. Lomonosova [in Russian].
- 18 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 3-is. — 102 p [in Kazakh].
- 19 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 4-is. — 21 p [in Kazakh].
- 20 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 6-is. — 80-p [in Kazakh].
- 21 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 11-is. — 92 p [in Kazakh].

- 22 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 20-is. — 22 p [in Kazakh].
- 23 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 5-is. — 89 p [in Kazakh].
- 24 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 9-is. — 11-12 p [in Kazakh].
- 25 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 10-is. — 15, 58 p [in Kazakh].
- 26 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 15-is. — 2 p [in Kazakh].
- 27 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 19-is. — 78-79 p [in Kazakh].
- 28 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 21-is. — 122 p [in Kazakh].
- 29 (2011). *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944–1990): Sbornik dokumentov* [Islam and the Soviet State (1944-1990): Collection of documents]. Moscow: Izdatelskii dom Mardzhani, 3 [in Russian].
- 30 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 23-is. — 36-38 p [in Kazakh].
- 31 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 27-is. — 95-97 p [in Kazakh].
- 32 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 28-is. — 54 p [in Kazakh].
- 33 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 29-is. — 14-19 p [in Kazakh].
- 34 Qyzylorda oblystyq Memlekettik arhibi [Kyzylorda Regional State Archive]. — R-808-q. — 1-t. — 33-is. — 111 p [in Kazakh].
- 35 Sartori, P., & Babajanov, B. (2023). Tell the Mufti: Looking for Spiritual Guidance in Soviet Uzbekistan (1960s–1980s). *Muslim Religious Authority in Central Eurasia*. Ed: Ron Sela, Paolo Sartori, Devin DeWeese. Leiden | Boston: Brill, 303–334.
- 36 Baltanova, G.R. (1991). *Islam v SSSR: analiz zarubezhnykh kontseptsii* [Islam in the USSR: analysis of foreign concepts]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Жолдасұлы Талғат — PhD, тарих және археология кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>

Бодеев Канат — PhD, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2172-1558>

Information about the authors

Talgat Zholdassuly — PhD, Acting associate professor of the Department of History and Archeology, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

Bodeyev Kanat — PhD, Assistant professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Ж.М. Кенжеғали¹ *, Б.А. Досова¹ , Г.А. Мухатаева² , С.Г. Смагулов³

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан;

³Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: zharas_k@mail.ru; bibigul.dosova@mail.ru;

gauhar-mukhataeva@yandex.kz; sakensmagulov1964@gmail.com)

Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастар тарихы: табиғи фактор

Орталық Азия су-энергетикалық ресурстармен байланысты проблемаларға тап болды. Ең алдымен, біз қысымның жоғарылауына ықпал еткен климаттық жағдайлар, мұздық сулардың еруі және деградациясы сияқты табиғи факторлар туралы айтып отырмыз. Нәтижесінде, бұл аймақ мемлекеттері арасында су мен энергияға қол жеткізу үшін бәсекелестікке әкелді. КСРО кезеңіндегі технологиялардың ескіруі, құқықтық тетіктердің, ережелер мен технологиялық қорытындылардың жетілмеген базасы Орталық Азия мемлекеттері арасындағы саяси келіспеушіліктер мен күрделі қатынастарға алып келді. Орталық Азия өңірінде су-энергетикалық қатынастар проблемаларының кешенді өңдемелері жоқ, зерттелетін проблеманың кейбір аспектілері ғана қарастырылады. Оларға Орталық Азияның су-энергетикалық ресурстары факторының қауіпсіздікке, экономикаға, саясатқа, көші-қонға әсеріне арналған жұмыстар жатады. Мақалада авторлар архив материалдары, сұхбат, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізінде Орталық Азия мемлекеттерінің су-энергетикалық қатынастары тарихындағы табиғи факторды зерттеді. Авторлар су-энергетикалық ресурстарды пайдалануда өңір мемлекеттері арасындағы жанжалды әлеуетті болдырмау бойынша болжамдар келтіреді.

Кілт сөздер: Орталық Азия, су-энергетикалық қатынастар, табиғи фактор, табиғи апаттар, Арал теңізі, экология, климат, сел көшкіні, су тасқыны, келісімдер.

Kipicne

Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастар жағдайы бойынша статистиканы болжау мүмкін емес. Бұл салада үлкен қарама қайшылықтар орын алуда. Осыған қоса су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану аймақ елдері үшін күн тәртібінде тұрған мәселе табиғи фактордың орнын айқындап, оның салдарының алдын алу бойынша бірлескен іс-шаралар ұйымдастыру бойынша жұмыстар жүргізу қажеттілігінде.

Қазақстан Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында су ресурстарының қолжетімділігі мен сапасы проблемасының өзектілігіне назар аударылды. Атап айтқанда, халық санының өсуі 2040 жылдарға қарай, соның ішінде Қазақстанда су тапшылығына әкелетіні туралы айтылды. Сонымен қатар, біздің су ресурстарымыз көрші мемлекеттердің аумағынан ағып жатқан трансшекаралық өзендерге байланысты. Мемлекет басшысының пікірінше, бұл маңызды мәселеде көршілерімізбен өзара тиімді консенсус табу қажет. «Жан-жақты ойластырылған су саясатын жүргізу, трансшекаралық суларды пайдалану мәселелерін шешу — Үкіметтің алдында тұрған аса маңызды міндеттер» [1].

Орталық Азия мемлекеттері 20-дан астам қауіпті табиғи құбылыстардың әртүрлі типтеріне ықпалына ұшырайды, осыған орай су факторымен байланысты апаттар ерекше орын алып отыр. Бұл бірінші кезекте табиғи факторлардың ықпалымен орын алып отырған апаттармен, сонымен бірге антропогендік сипаты бар апаттарды жатқызуға болады.

Сөз жоқ, осы жағдайда ол Орталық Азия мемлекеттерінің ішінде Қырғызстан мен Тәжікстанның таулы аймақтарындағы су тасқындары мен сел көшкіндері болса, екінші жағдайда ол өңірдегі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық жағдайға ықпал етіп отырған Арал теңізінің тартылуы және мұздықтардың еруі мен табиғи гидрометеорологиялық құбылыстардың жиі орын алуына ықпал етіп отырған климаттың өзгеруі.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: zharas_k@mail.ru

Зерттеу әдістері

Мақалада зерттеліп отырған мәселе әдіснамалық аспектісінде су-энергетикалық жүйелердің аналитикалық және сипаттау әдістері қолданылды. Су-энергетикалық қатынастарды зерттеуде мемлекетаралық конгломераттан еларалық құрылымға өту барысындағы Орталық Азияны зерттеудің жүйелік-құрылымдық әдісі қолданылды. Сонымен бірге, мақалада аймақ мемлекеттері мен аймақтық құрылымдардың эволюциясын кеңестік жоспардағы ескірген су шаруашылық саясатының ескіруінің нақты жағдайларымен байланыстыра отырып қарастыруды және ұсынылған стратегияны дамыту жолындағы Орталық Азияның су-энергетикалық шаруашылық кешенін қақтығыссыз дамытуды қарастыру барысында құрылымдық системологияны көздейтін тарихи әдіс қолданылды.

Талқылау

Тәуелсіздік алғаннан бері Орталық Азия елдерінің экономикасы «суға тәуелді» болғандықтан су ресурстарын басқару мәселесі өте өткір болды. 1990 жылдары Қырғызстан мен Тәжікстан сәйкесінше Сырдария және Әмудария өзендерінің су электр станцияларының құрылысын қайта бастау туралы шешім қабылдағаннан бері қызу фазаға айналмаған қақтығыстар басталды. Осы өзендердің төменгі ағысында орналасқан Өзбекстан бұл әрекеттерді өз қауіпсіздігіне тікелей қатер деп санады. Осыған байланысты Орталық Азия мемлекеттері үшін су-энергетикалық қатынастарды реттеудің жаңаша жолын іздестіру қажеттіліктері туындауда.

Орталық Азия мемлекеттері алдында тұрған тәуекелдердің ішінде табиғи фактордың орны ерекше. Табиғи апаттар салдарынан туындайтын тәуекелдер су-энергетикалық ресурстар саласындағы толассыз шешімдер қабылдауды қажет етеді. Алайда соңғы жылдары қол жетімді таза ауыз су, климаттың өзгеруі жағдайындағы мұздық суларының еруі, шөлейттену мәселелері аймақ мемлекет басшыларының сөздерінен жиі естілуде.

Ыстық және құрғақ климаты бар территориялар үшін тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз ету әр уақытта, әсіресе суармалы жер шаруашылығы жағдайында өзекті болып қала береді. Тек ХХІ ғасырдың басында тұщы су үшін қол жетімділік қарулы қақтығыстарға итермелеген болатын. Бұл мәселенің өзегі 1930-1940 жж. кеңес үкіметі тау өзендері негізінде электрэнергетикалық саланы дамытуды қола алған кезеңнен бастау алады. Сол уақыттан бастап экономикалық тұрғыдан көбірек дамыған төменгі ағыс мемлекеттері мен өзендер бастау алатын, жоғарғы таулық аймақтарды бақылауда ұстайтын мемлекеттер қызығушылықтары негізінде қақтығысты жағдайлардың алғышарттары қалыптаса бастаған болатын.

Мемлекеттер КСРО құрамында болған кезде су ресурстары екі өзеннің бойында орнатылған су қоймалары мен су электрстанциялары жүйесі арқылы басқарылды. Ландшафттық-климаттық жағдайға байланысты су қоймалары судың жоғарғы жағындағы штаттарда салынып, төменгі ағыстағы штаттарда суару үшін пайдаланылды. Бірақ Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін геосаяси өзгерістерге және нарықтық экономикаға көшуге байланысты Орталық Азия өзендерін кеңестік басқарудың негізін салу өзекті емес екені белгілі болды. Осының салдарынан суды пайдалану мәселесіне қатысты жоғарғы (су энергетикасы) және төменгі ағыс (суару) мемлекеттері арасындағы қайшылықтар күшейе түсті. Азық-түлік және энергетикалық қауіпсіздік мәселелері табиғи ресурстарды экстенсивті пайдалану қоршаған ортаны қорғаудан даусыз басымдыққа ие болған кеңестік кезеңнен мұраға қалдырылған экологиялық мәселелерге назар аудармаумен қиындады.

Аймақтағы пайдаланатын судың басым бөлігі басты екі өзендер — Памир мен Тянь-Шань тауларынан мұздықтары мен қарлы шыңдарында қалыптасатын Сырдария мен Әмудариядан бастау алады. Сырдария — Орталық Азиядағы ең ұзын өзен ғана емес (Нарын бастауынан есептегенде ұзындығы 3019 км), сонымен бірге Әмудариядан кейінгі аймақтың екінші сулы өзендерінің бірі (орташа жылдық ағысының көлемі 36,57 км³). Өзен мен оның ағыстары Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан территорияларымен өтеді. Әмудария бассейнімен Сырдария бассейні Орталық Азияның су ресурстарының басты жүйесі Арал теңізін құрайды [2; 3].

Арал теңізінің экологиялық апаты мемлекеттер арасындағы территориялық бөліністерге қарамастан шектесіп жатқан аймақ мемлекеттерінің барлығына әсер ететін ең алғашқы мысалдардың бірі.

Арал теңізіне қатысты Қазақстан Республикасы Президентінің архивінен 1991 ж. КСРО Жоғарғы Кеңесінің экология бойынша Каспий теңізін тұрақтандыру және Арал теңізін қалпына келтіру бойынша ұсыныстар мен оларды қарастыру бойынша құжаттарды талдадық. Құжатта Каспий теңізін

тұрақтандыру мақсатында және оның суларын Арал теңізін толықтыру үшін ауыстыру туралы мәліметтер келтірілген болатын [3; 19-45]. Бұл кезеңде жүргізілген өңдемелер бойынша «в Каспийском море ежегодно образуется, в среднем около 60 км^3 / год избыточных водных ресурсов. Их общий объем с 1977 г. вырос на 700 км^3 , а уровень моря повысился с -29 до $-27,2$ м и продолжает интенсивно расти» [3; 19] және сол кезеңдегі көтеріліп келе жатқан Каспий теңізінің суларын Арал теңізін қалпына келтіріп, деңгейін сақтап тұруға ықпал ету үшін пайдалану бойынша жоспарлар болған. «Эффективная мощность переброски состоит при восстановлении Аральского моря 80 км^3 / год, при нормальном режиме, т.е. для поддержания его уровня 40 км^3 / год. Это значит, что необходимо изыскание и второй переброски мощностью 60 км^3 / год. Тогда суммарное изъятие воды из Каспия будет соответствовать объему ежегодно формирующихся в нем дополнительных водных ресурсов...» [3; 20] делінген.

Алайда, Каспий теңізінің есебінен Арал теңізін толтыру жөніндегі жоспарлар толық жүзеге асырылған жоқ. Кеңестік жүйе ыдырағаннан кейінгі жағдай өзіндік орны бар мұндай ірі жобалардың технологиялық қорытындылары мен сметаларының жасалмағандығын көрсетті. Әрине қазіргі Каспий теңізінің экологиялық ахуалы бұл өңдемелердің болашаққа деген жоспарларына күмән тудырады.

Гидролог, географ маман С.К. Аламановтың пікірінше қазіргі уақытта толықтай Арал теңізін қалпына келтіру мүмкін емес, тек оның экожүйесін тұрақтандыру жұмыстарын жүргізу керек. «"Арал теңізін қалпына келтіру" терминінен гөрі, экологиялық жүйе ретіндегі "су қойманы қалпына келтіру туралы" айтқан дұрыс» [4].

Орталық Азияның су-энергетикалық балансында сын-тегеуріндердің қатарында климаттық өзгерістер ерекше орынға ие. Соңғы жылдары өзен суларының толуын қамтамасыз ететін мұздық көлемдерінің азаюы байқалуда. Зерттеушілердің пікірінше мұздық суларының еруінің жылдамдауы қысқа мерзімдік уақытта су көлемінің көтерілуіне әкелетін болса, ұзақ мерзімдік жоспарда су ағыстарының азаюына әкеледі.

Ресейлік зерттеуші А.Е. Гаглоевтің пікірінше климаттың жылынуы салдарынан Тянь-Шань мұздықтарының тұрақты қысқаруына және оның мұздықтық коэффициентінің азаюына алып келеді, бұл өз кезегінде мұздықтардың барлық көлеміне мұздық заттарының аккумуляциясының барлық көлемінің барлық қатынасын көрсетеді. Аз мұздық коэффициенттердің болуы мұздық затының кірісі оның шығындарын өтемейтін деградацияға түскен мұздықтарға тән. Осылайша Кіші Нарын, Талас және Асы, Күнгей Алатаудың оңтүстік баурайында мұздандудың құлдырау процесінің тереңдеуі байқалады. Бұл жерлердегі мұздық коэффициенті $0,45$ құрап отыр [5; 53]. Автор бұл жағдайдың өзге де мемлекеттерінде орын алып отырғандығын атап кетеді, мысалы ХХ ғ. Тәжікстан өзінің 20 км^3 астам мұздықтарынан айырылды, климаттың жаһандық жылыну нәтижесінде Қазақстанның негізгі өзендерінің су ресурстары $20-40 \%$ қысқаруы ықтималдылығы бар.

Осындай тұжырымдарды тәжікстандық мамандар да келтіреді, мысалы Х.М. Мухаббатовтың ойынша климаттың өзгеруі жағдайында мұздықтардағы су қорының азаюы мен өзен бассейндерінің мұздардан босаған жоғарғы жақтарында шығындардың өсуі салдарынан таулық мұздықтанудың деградациясы есебінен өзендерге сулардың келуі шектеледі. ХХІ ғ. соңғы онжылдықтарында таулық мұздықталудың толық деградациясы нәтижесінде таулы аймақтардың су ресурстары $10-12 \%$ қысқарады... Тәжікстанның су ресурсына бай екендігіне қарамастан оны тұтыну қарапайым: мемлекетте қалыптасатын ағыстың тек 18% , немесе Арал теңізі бассейнінің су ағыстары көлемінің $11,3 \%$ тұтынады [6; 29].

Осылайша Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастардың табиғи факторларының ішінде климаттың өзгермелілігі жағдайында аймақ мемлекеттері үшін мұздық суларының азаюы салдарынан үлкен су қорын жоғалту қатерлері күтіп тұр. Климат өзгеруімен қатар өзге де қатерлі табиғат құбылыстарының салдарынан Орталық Азия мемлекеттері бірқатар қиындықтарда тап болуда. Жер сілкіністерінен бөлек аймақ мемлекеттеріне топырақ көшкіндері, су тасқындары, сел көшкіндері, құрғақшылық, қар көшкіндері және ауа температурасының экстремалдық мазмұны қатер туғызады. Осы табиғат өзгерістері едәуір үлкен көлемдегі экономикалық шығындарға әкеледі. Мамандардың бағамдауынша олардың көлемі жыл сайын 10 млрд АҚШ долларын құрайды [7].

Орталық Азиядағы табиғаттан келетін қауіп-қатерді сел мен көшкін жүруінің кездейсоқ факторынан туындаған тау сілемдеріндегі сулар келтіреді. Ең қиратушы селдер жоғары таулы көлдердің жарылуы салдарынан пайда болады, осы кезде үлкен мөлшердегі жауын-шашын мен мұздықтардың еруі салдарынан су қысымы табиғи бөгеттерге ұлғаяды. Осының салдарынан су, лай

және тастардан тұратын көл суларының үлкен ағыны төмен қарай ағылады. Су тасқындары мен селдер ирригациялық каналдар мен олардың үстінде тұрған көпірлерді қиратады.

2000 мен 2010 жылдар аралығында Қырғызстан территориясында 449 топырақ көшкіні мен 1077 селдер мен су тасқындары тіркелген болатын. Осы селдер мен тасқындардың 30-40 % жоғары таулық көлдердің жарылуымен байланысты болды. Осы аралықта селдер мен тасқын салдарынан 15 адам қаза тапты. 2010 ж. Төтенше жағдайлар министрлігінің мәлімдеуінше Қырғызстан территориясында тіркелген 40 топырақ көшкіні мен 131 сел нәтижесінде мемлекетке 402 миллион сом (шамамен 6,4 млн евро) шығын келген. Климаттың өзгеру жағдайындағы қолайсыз табиғат құбылыстары проблеманы шешуде кешенді тәсілдің қажеттіліктерін анық көрсетеді [8; 97].

Экологтар мұндай табиғи апаттар санының артуы Орталық Азия мемлекеттерінің әлсіз экономикаларының одан әрі нашарлауына алып келетін көлемді экологиялық апаттар санының артуына ықпал етеді деп болжайды. Бөгеттер мен каналдардың бұзылуы су ағыстары мен сел тасқындары салдарынан қирауға ғана әкелмейді. Бұл уран қалдық қоймаларындағы радиоактивті қалдықтардың ойпатқа ағып кету қаупін де арттырады.

Осылайша Орталық Азия мемлекеттері су ресурстарын үйлестіруде және тиімді пайдалануда бірқатар проблемалармен жолығып отыр. Мысалы, Тәжікстан мен Қырғызстан суды суэлектрэнергиясын өндіру үшін пайдаланады, бұл әсіресе қысқы мерзімде электр қуаты үшін сұраныс жоғары болған уақытта су қоймаларда жинақтауды қажет етеді. Адайда, төменгі ағыс мемлекеттері, Өзбекстан, Қазақстан және Түрікменстан ауыл шаруашылығына қажетті су тапшылығына шалдығады. Бұл аймақтағы суэнергетикасы мен ауыл шаруашылығы салаларында қызығушылықтар қақтығысына алып келеді.

Өзбекстанның су саласындағы қызығушылықтары Қырғызстанның ұстанымдарымен сәйкес келмейді. Қырғызстан суды электрэнергиясын алу мақсатында пайдалануды көздесе, Өзбекстан үшін ауыл шаруашылығын дамыту маңыздырақ. Бірінші кезекте бұл мақта өндіру үшін аса маңызды. Оның жерлерінің тек 10 % егістік алқаптар болғанына қарамастан, мақта маңызды өнім болып есептелінеді және мақта шаруашылығы қажеттілігі үшін жалпы су тұтынысының 90 % кетеді.

Өзбекстан мақта өсірудегі су тәуелділігін азайту мақсатында бірқатар шараларды жүргізген болатын. 1990 жылдарға таман олар мақта өндірісін суармалы жерлердің жалпы көлемінің шамамен 30 %-ға дейін қысқартты және оны бидай және көкөністер секілді өзге де дақылдармен алмастырған болатын. Өзбекстан Қырғызстан тарапынан трансшекаралық өзендердің жоғарғы ағыстарына жаңа гидроэлектростанциялар құрылысын салуға қарсылық танытады [9; 301].

1998 жылғы Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігінің Орталықазиялық одақтың мемлекетаралық кеңесіне жолдаған құжаттарында Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасында су-энергетикалық ресурстарды бірлесе пайдалану проблемасы қақтығысты сұрақтардың бірі екендігі айтылып, үш жақты Келісімге қол қою қажеттіліктері аталып өткен болатын [10; 5-6]. Әрине, 1998 ж. Орталықазиялық одақ атауы Орталық Азия Экономикалық қауымдастық болып өзгертіліп бұл ұсыныстар толық жүзеге асырылған жоқ.

2008 ж. Қазақстан мен Өзбекстан арасында соңғысының, яғни Қырғызстаннан суды транзиттау бойынша міндеттемелерді орындамауына байланысты жағдай ушыққан болатын. Бұл жағдайда Қырғызстан электрэнергиясын сатуға айырбас ретінде Қазақстанға секундына 150 текше метр су жеткізіп тұруға уағдаласқан болатын, алайда Достық каналына судың тек 35 м³ жеткізілді. Қақтығыс Өзбекстанның өз территориясы арқылы Тоқтағұл су қоймасынан Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы мақта егістіктеріне арналған суларды жібермеуінен туындады [11; 48].

2016 ж. Қырғызстан мен Өзбекстан арасында Жалал-Абад облысындағы Орто-Токой су қоймасына байланысты дау туды. Қырғыздар көршілес Өзбекстанға жалдау ақысын төлемегені үшін суға қол жеткізуді тоқтатты [12]. Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы су дауы 2021 жылдың сәуір айының соңында тәжіктердің «Головной» су жинау станциясында бақылау камераларын орнатуына байланысты болды. Өкінішке орай, бұл жағдай қарулы қақтығысқа ұласты, нәтижесінде екі тараптан 50-ден астам азамат қаза тауып, 200-і жарақат алды [13]. Су ресурстарына байланысты осы және басқа да қақтығыстар болашақта Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастың қақтығыстық триггеріне айналуы мүмкін.

Отандық саясаттанушы Н. Кузьминнің пікірінше Халықаралық Аралды құтқару қоры су мәселесіне қатысты мүше-мемлекеттердің тәсілдерін біріктіре алмады. 2003 ж. ОАЫҰ алаңында Н. Назарбаевпен қозғалған Халықаралық су-энергетикалық консорциум құру бастамасы басқа мемлекеттер тарапынан қолдау таппады. Бүгінде осындай консорциум құру бастамасын президент

Қ.-Ж.К. Тоқаев көтеріп жүр, дегенмен өткен жиырма жылда біздің көршілерімізде құлшыныс артқан жоқ дейді сарапшы. Соған қарамастан аймақ мемлекеттерінің екі жақты деңгейде едәуір сұрақтарды шешу мүмкіндіктері бар. Мысалы, 2023 ж. Өзбекстан мен Қырғызстан Әндіжан (Кемпір-Абад) су қоймаларын басқару туралы келісе алды [14].

Қазіргі уақытта Орталық Азияда су-энергетикалық сұрақтарды реттеуге бағытталған бірнеше келісімдер бар, мысалы Мемлекетаралық үйлестіру су шаруашылығы комиссиясы (МУСК). Дегенмен ықпалды мәжбүрлеу механизмдерінің және ресурстарды бөлу бойынша келіспеушіліктер бұл келісімдердің тиімді жүзеге асуына кедергі жасайды. БҰҰ, Дүниежүзілік банк, ШЫҰ секілді бірқатар халықаралық ұйымдар су-энергетикалық ресурстарды тұрақты басқару стратегияларын өңдеу мен қақтығыстардың алдын алу бойынша ықпалдасады.

Орталық Азия мемлекеттерінің су-энергетика мәселесіндегі ұстанымдары қатаң, бұған ұлттық қызығушылықтың басым тұруы ықпал етеді. Сондықтан аймақ мемлекеттері үшін су-энергетикалық ресурстарды бірлесе пайдалану мәселесінде ортақ шешімдерді талап етеді. Қазіргі экологиялық және энергетикалық дағдарыстарда аймақ мемлекеттерінің ұлттық ерекшеліктерін ескеру керек. Ұлттық және аймақтық қауіпсіздіктің шынайы жағдайын анықтау үшін оның барлық құрамдас элементтеріне, соның ішінде су-энергетикалық ресурстарына жан-жақты және объективті талдау қажет.

Қорытынды

Осылайша Орталық Азиядағы суға қатысты мәселелердің ішінде суды бөлу, суару және гидроэнергетикаға қатысты даулар, сондай-ақ су сапасының нашарлауы, қоршаған орта, биоәртүрліліктің жоғалуы және климаттың өзгеруі туралы алаңдаушылық бар.

Орталық Азия елдері Арал теңізі алабында, құрғақ аймақта орналасқандықтан, бұл елдердің экономикасы мен экологиялық жағдайын аймақ арқылы ағып жатқан өзендерге тәуелді. Жағалау елдері халықаралық су ресурстарын басқаруда бір-бірінің мүдделерін елеусіз қалдыра алмайды. Егер олар суды пайдаланудың саяси, экономикалық және экологиялық мәселелерін шешпесе, бұл экологиялық апатқа немесе Орталық Азия мемлекеттері арасындағы күрделі қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Су-энергетика мәселелерін шешу ақпарат алмасу және сенімді нығайту немесе экономикалық серіктестік сияқты қауіпсіздік қатынастарын дамытуға біршама серпін бере алады.

Су сапасының жай-күйі де күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі болып қала береді, себебі мемлекеттердің экологиялық саясаты судың сапасы мен оның ластану дәрежесін тексеруді көздейді. Ал аймақтық су-энергетика саясатын тиімді жүзеге асыру үшін бірінші кезекте судың ластануын бақылауға назар аудару және су-энергетикалық ресурстарды бірлесіп басқару мәселелерін шешу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі Қазақстан халқына Жолдауы. — [Электрондық ресурс]. — Қол жетімділік тәртібі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletty-kazakstannyn-ekonomikalyyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333>

2 Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. Согласование использования ресурсов в трансграничных бассейнах: анализ системы взаимосвязей «вода–продовольствие–энергия–экосистемы» в бассейне реки Сырдарья, расположенном на территории Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NEXUS/2017/Syr-Daria-RU-WEB-final_for_upload.pdf

3 АП РК. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 1295.

4 Интервью с С.К. Аламановым. — Бишкек, 2016. — 16 февр.

5 Гаглоева А.Е. Влияние изменения климата на водные ресурсы Центральной Азии / А.Е. Гаглоева // География и водные ресурсы. — 2016. — № 3. — С. 51–56.

6 Мухаббатов Х.М. Проблемы формирования и использования водных ресурсов Таджикистана / Х.М. Мухаббатов // Водные ресурсы Центральной Азии и их использование: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. подведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни». — Алматы, 2016. — С. 27–31.

7 Бурунчук Л. Центральная Азия ежегодно теряет 10 млрд долларов в результате стихийных бедствий. Достаточно ли мы делаем для их предотвращения? / Л. Бурунчук. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/natural-disasters-cost-central-asia-10-billion-year-are-we-doing-enough>

- 8 Турсуналиева Д.М. Основные проблемы использования водных ресурсов и охраны водных объектов в Кыргызской Республике / Д.М. Турсуналиева, Ч.Т. Токтосунова // Вестн. Исык-Кул. ун-та. — 2022. — № 51. — С. 91–98.
- 9 Захарова К.С. Водно-энергетические проблемы в Центральной Азии на современном этапе / К.С. Захарова // Проблемы постсоветского пространства. — 2018. — № 5(3). — С. 298–308.
- 10 АП РК.—Ф. 75-Н. —Оп. 1. —Д. 4034.
- 11 Борисова Е.А. Водные и энергетические ресурсы «Большой» Центральной Азии: дефицит воды и ресурсы по его преодолению / Е.А. Борисова. — М.: ЛЕНАНД, 2015. — 236 с.
- 12 На грани воды. Что стоит за конфликтом Киргизии и Таджикистана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11287787>
- 13 Что послужило причиной наихудшего Кыргызско-Таджикского конфликта за многие годы? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://dialogue.earth/ru/542/73591/>
- 14 Кузьмин Н. Интеграция в Центральной Азии: что еще мы можем сделать внятером / Н. Кузьмин // Газета «Курсив». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2024-08-29/print1049-nklk-ca/>

Ж.М. Кенжеғали, Б.А. Досова, Г.А. Мухатаева, С.Г. Смагулов

История водно-энергетических отношений в Центральной Азии: природный фактор

Центральная Азия столкнулась с проблемами, связанными с водно-энергетическими ресурсами. В первую очередь, речь идет о таких природных факторах, как климатические условия, таяние и деградация ледниковых вод, которые способствовали повышению давления. В результате это привело к конкуренции за доступ к воде и энергии среди государств региона. Устаревание технологий периода СССР, несовершенная база правовых механизмов, правил и технологических заключений привели к политическим разногласиям и сложным отношениям между государствами Центральной Азии. Комплексных проработок проблем водно-энергетических отношений в Центрально-Азиатском регионе нет, рассматриваются лишь некоторые аспекты изучаемой проблемы. К ним можно отнести работы, посвященные влиянию фактора водно-энергетических ресурсов Центральной Азии на безопасность, экономику, политику и миграцию. Авторы статьи, на основе архивных материалов, интервью, работ зарубежных и отечественных ученых, исследовали природный фактор в истории водно-энергетических отношений государств Центральной Азии. Они приводят прогнозы по предотвращению конфликтного потенциала между государствами региона в использовании водно-энергетических ресурсов.

Ключевые слова: Центральная Азия, водно-энергетические отношения, природный фактор, природные бедствия, Аральское море, экология, климат, селевые потоки, новоднения, соглашения.

Kenzhegali Zh., Dosova B., Mukhatayeva G., Smagulov S.

History of water-energy relations in Central Asia: natural factor

Central Asia has faced problems related to water and energy resources. First of all, it is about such natural factors as climatic conditions, melting and degradation of glacial waters, which contributed to increased pressure. As a result, this has led to competition for access to water and energy among the states of the region. The obsolescence of Soviet-era technologies and the imperfect basis of legal mechanisms, regulations and technological conclusions have led to political disagreements and complex relations among the Central Asian states. There are no comprehensive studies of water-energy relations in the Central Asian region; only some aspects of the problem under study are considered. These include works devoted to the impact of water and energy resources in Central Asia on security, economy, politics, and migration. In the article, the authors studied the natural factor in the history of water-energy relations of Central Asian states on the basis of archival materials, interviews, works of foreign and national researchers. The authors provide forecasts on prevention of conflict potential between the states of the region in the use of water and energy resources.

Keywords: Central Asia, water and energy relations, natural factor, natural disasters, Aral Sea, ecology, climate, mudflows, floods, agreements.

References

- 1 Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevtyн «Adiletти Qazaqstannyn ekonomikalыq bagdary» atty 2023 zhyldyn 1 qyrkuiegindegi Qazaqstan khalkyna Zholdauy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan on September 1, 2023 “Economic orientation of just Kazakhstan”]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-adiletти-kazakstannyn-ekonomikalыq-bagdary-atty-kazakstan-zholdauy-18333> [in Kazakh].
- 2 Evropeiskaia ekonomicheskaiа komissiiа Organizatsii Obedinennykh Natsii. Soglasovanie ispolzovaniia resursov v transgranichnykh basseinakh: analiz sistemy vzaimosviazei «voda–prodovolstvie–energiа–ekosistemy» v basseine reki Syrdaria, raspolzhennom na territorii Kazakhstana, Kyrgyzstana, Tadjhikistana i Uzbekistana [United Nations Economic Commission for Europe. Coordination of the use of resources in transboundary basins: analysis of the system of interrelations “water — food — energy — ecosystems” in the Syrdarya River basin (located on the territory of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan)]. Retrieved from https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NEXUS/2017/Syr-Daria-RU-WEB-final_for-upload.pdf [in Russian].
- 3 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 7. Op. 1. D. 1295 [in Russian].
- 4 *Interviu s S.K. Alamanovym (16.02.2016) [Interview with S.K. Alamanov]* [in Russian].
- 5 Gagloeva, A.E. (2016). Vliianie izmeneniia klimata na vodnye resursy Tsentralnoi Azii [The impact of climate change on the water resources of Central Asia]. *Geografiа i vodnye resursy — Geography and water resources*, 3, 51–56 [in Russian].
- 6 Mukhabbatov, Kh.M. (2016). Problemy formirovaniia i ispolzovaniia vodnykh resursov Tadjhikistana [Problems of formation and use of water resources in Tajikistan]. *Vodnye resursy Tsentralnoi Azii i ikh ispolzovanie: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi podvedeniui itogov obiavlennogo OON desiatiletiia «Voda dlia zhizni» (22–24 sentiabria 2016 goda) — Water resources of Central Asia and Their use: materials International Scientific-Practical conference devoted to the summing-up the “Water for Life” decade declared by the United Nations*. Almaty, 27–31 [in Russian].
- 7 Burunciuc, L. Tsentralnaia Aziia ezhegodno teriaet 10 milliardov dollarov v rezultate stikhiinykh bedstviі. Dostatochno li my delaem dlia ikh predotvrashcheniia? [Central Asia loses \$10 billion annually as a result of natural disasters. Are we doing enough to prevent them?]. Retrieved from <https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/natural-disasters-cost-central-asia-10-billion-year-are-we-doing-enough> [in Russian].
- 8 Tursunaliyeva, D.M., & Toktosunova, Ch.T. (2022). Osnovnye problemy ispolzovaniia vodnykh resursov i okhrany vodnykh obektov v Kyrgyzskoi Respublike [The main problems of water resources use and protection of water bodies in the Kyrgyz Republic]. *Vestnik Issyk-Kulskogo universiteta — Bulletin of Issyk-Kul University*, 51, 91–98 [in Russian].
- 9 Zakharova, K.S. (2018). Vodno-energeticheskie problemy v Tsentralnoi Azii na sovremennom etape [Water and energy problems in Central Asia at the present stage]. *Problemy postsovetskogo prostranstva — Problems of the post-Soviet space*, 5(3), 298–308 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 4034 [in Russian].
- 11 Borisova, E.A. (2015). Vodnye i energeticheskie resursy «Bolshoi» Tsentralnoi Azii: defitsit vody i resursy po ego preodoleniiu [Water and energy resources of the “Big” Central Asia: water scarcity and resources to overcome it]. Moscow: LENAND [in Russian].
- 12 Na grani vody. Chto stoit za konfliktom Kirgizii i Tadjhikistana [On the edge of the water. What is behind the conflict between Kyrgyzstan and Tajikistan]. Retrieved from <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11287787> [in Russian].
- 13 Chto posluzhilo prichinoi naikhudshego Kyrgyzsko-Tadjhikskogo konflikta za mnogie gody? [What caused the worst Kyrgyz-Tajik conflict in many years?]. Retrieved from <https://dialogue.earth/ru/542/73591/> [in Russian].
- 14 Kuzmin, N. Integratsiia v Tsentralnoi Azii: chto eshche my mozhem sdelat vpiaterom [Integration in Central Asia: what else can the five of us do]. *Gazeta «Kursiv» — Newspaper “Kursiv”*. Retrieved from <https://kz.kursiv.media/2024-08-29/print1049-nklk-ca/> [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Кенжеғали Жарас — PhD д-ры, бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-0888-7190>

Досова Бибигуль — т.ғ.к., бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының ғылыми қызметкері, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-8427-2027>

Мухатаева Гаухар — гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының профессор ассистенті, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-0247-682X>

Смагулов Сакен — Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0000-5376-8150>

Information about the authors

Kenzhegali Zharas — PhD, Associate professor of the Department of World history and international relations, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Dosova Bibigul — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of World history and international relations, Karaganda Buketov University, Researcher at the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda, Kazakhstan;

Mukhatayeva Gauhar — Master of humanities science, Assistant professor of the Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

Smagulov Saken — Senior lecturer at the Department of Socio-Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.

Б.Г. Курбонов

*Каршинский государственный университет, Карши, Узбекистан
(E-mail: uzbkurbonov@gmail.com)*

О славной истории Управления мусульман Узбекистана

В Узбекистане религия является неотъемлемой частью культурных и духовных традиций страны и основой духовной зрелости населения. На сегодняшний день в Узбекистане действуют около 2300 религиозных организаций, принадлежащих представителям более 130 национальностей и народов и 16 религиозных конфессий. Люди разных национальностей и вероисповеданий живут мирно на основе принципа толерантности. Правительство активно поддерживает деятельность каждой конфессии. Управление мусульман Узбекистана — одна из самых влиятельных неправительственных некоммерческих организаций Узбекистана. Обеспечение единства верующих и мусульман — это четкое и правильное донесение до народа исламских правил, создание условий для послушания и богослужения, поддержание идеологического единства мусульман, исследование исторического наследия наших предков, осуществление благотворительной деятельности, обеспечение согласия в обществе, которые являются основными направлениями деятельности Управления мусульман Узбекистана.

Ключевые слова: религиозное управление, государство и религия в Узбекистане, мусульманские организации, САДУМ, медресе, мечеть, представительства, религиозное образование.

Введение

Если вернуться к истории, то в советское время в Узбекистане преобладала политика секуляризма и безбожия. В то время религия, ислам, люди религиозной веры подвергались жесточайшим гонениям, их сажали в тюрьмы, их жизни подвергались опасности, страдали женщины, переживаниям и страданиям подвергались дети верующих. В советское время, когда в стране действовала тоталитарная атеистическая система, важнейшим институциональным органом в Узбекистане было Управление мусульман Узбекистана (Средней Азии) и Духовное управление мусульман Казахстана, именуемое в дальнейшем Духовным управлением. Изучение деятельности Управления мусульман Узбекистана, системного развития этой организации, исследование факторов, влияющих на интеграционные процессы мусульманских стран, несомненно, является важным и значимым для истории государств Центральной Азии.

После вступления Советского государства во Вторую мировую войну в 1941 году на территории Союза изменилось отношение к религии и религиозным людям, особенно к мусульманам. Вопрос религии стал идеологическим оружием как для нацистской Германии, вторгшейся в Советское государство, так и для советского правительства, готовившегося к защите своей Родины. Поскольку нацисты хорошо понимали, что в этой войне одного оружия будет недостаточно, они, осуждая гегемонию и атеистическую политику коммунистической системы, стремились создать политическую разобщенность среди представителей разных национальностей и религий внутри альянса и проводить политику религиозного покровительства на оккупированных территориях. Советское правительство со своей стороны, осознав важность вовлечения людей разных национальностей и вероисповеданий в борьбу с нацистскими силами, временно прекратило или ослабило преследования религии. Кроме того, такие страны-гегемоны, как США и Англия, претендующие на роль борцов за демократию в мире, были вынуждены резко смягчить религиозную политику, чтобы привлечь население на фронт. Когда встал вопрос об открытии второго фронта, среди условий, которые были выдвинуты западными странами для его открытия, было требование к советскому правительству дать людям религиозную свободу. Эти требования были, в частности, озвучены во время встречи И.В. Сталина с известным британским религиозным и общественным деятелем, членом Всемирного Совета Мира Хьюлеттом Джонсоном в Москве. Советское руководство было вынуждено принять высказанные рекомендации и требования и значительно смягчить политику

* Автор-корреспондент. E-mail: uzbkurbonov@gmail.com

«истребления религиозных деятелей». Это отвечало и интересам простых граждан страны, поскольку большинство населения было религиозным. Это касалось и мусульманского населения Советского Союза. В то же время предпринимались попытки создать религиозный офис среди местных верующих и религиозных деятелей [1; 27].

Итак, чтобы мусульманское население поддержало советскую власть, ей пришлось смягчить применявшееся к нему жесткое обращение. В разные периоды советской истории советское правительство пыталось изменить свое нетерпимое отношение к мусульманам и исламу.

Методы исследования

Методологической основой исследования являются методы анализа, синтеза и сравнительно-исторический метод. Метод анализа позволяет составить общую целостную картину с выявлением характерных закономерностей и тенденций. Метод синтеза применяется как процесс практического или мысленного воссоединения целого из частей или соединение различных элементов исторического процесса в единое целое. С помощью сравнительно-исторического метода выявляется общее и особенное в исторических процессах в различные исторические периоды в различных географических локациях. Материалы исследования представлены специальной научной и учебно-методической литературой и информационными сайтами государственных органов по проблематике этнической политики и сферы межнациональных отношений. Также в исследовательской работе были процитированы государственные нормативные документы, относящиеся к объекту, Постановления и Указы Президента Республики Узбекистан.

Статья выполнена на основе информации, полученной из действующих архивов Ташкентского исламского института, и записей первых лет Независимости, хранящихся в библиотеке института.

Результаты

Религиозное управление Средней Азии и Казахстана впервые было создано в 1943 году, в самые тяжелые годы Второй мировой войны отношение жителей Советского Союза к исламу стало меняться в положительную сторону. Вместо атеизма узбеков спасала мусульманская толерантность. По просьбе местного населения группа активистов во главе с Его Святейшеством Эшоном Бобоханом попросила разрешения у Председателя Президиума Верховного Совета Узбекской ССР Юлдоша Охунбобоева на создание организации, которая объединила бы мусульман. Ю. Охунбобоев вел по этому поводу переговоры с Москвой и ему удалось получить разрешение. В 1943 году Эшон Бобохан встретился с И.В. Сталиным в Москве. Сталин поручил ему созвать Съезд мусульманских ученых, чтобы предложить способы помочь им добиться победы в войне [2; 52].

В целом, во времена бывшего Союза существовало 4 исламских религиозных организаций, таких как Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана в Ташкенте, Управление мусульман РСФСР в Уфе, Управление мусульман Азербайджана в Баку и Управление мусульман Кавказа [3; 16].

На съезде с участием 160 человек было принято решение о создании Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана и избрании Эшон Баба-хана муфтием. Организационной структурой коллегии стали комитет (11 человек), ревизионная комиссия (5 человек) и судьи по республикам. Мусульмане получили возможность совершать паломничество, вновь начало функционировать медресе «Мир Араб» (1945), было разработано Положение о мечетях, основана библиотека религиозного управления, расширились международные связи [4; 155].

С 1957 года муфтием правления был избран Его Превосходительство Зиёвуддин Хан ибн Эшан Бобохан. По инициативе нового муфтия на территории СССР были изданы копии и переводы Священного Корана, сборник хадисов имама аль-Бухари «Аль-Джами' ас-Сахих». Созданный в 1971 году в здании мечети Намазгох в Ташкенте Ташкентский исламский институт имени Имама Бухари открыл путь к мусульманскому образованию. В 1929 году в Узбекистане была полностью остановлена система религиозного образования. Почти сорок лет спустя Его Святейшеству Зиёвуддин-хану ибн Эшану Баба-хану удалось восстановить систему религиозного образования в официальном виде [5; 62].

Центральное управление Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана было расположено в Ташкенте, в остальных четырех республиках действовали «казиеты», то есть представительства. Конец 80-х–начало 90-х гг. XX века был достаточно сложным периодом в истории религиозного управления мусульман Средней Азии и Казахстана. До распада Советского государства судьи в республиках стали самостоятельно управлять своими делами. С 1990 г. газииоты

вышли из-под юрисдикции религиозной администрации и основали собственные независимые религиозные учреждения. В результате возникла необходимость изменить название религиозного управления с центром в Ташкенте.

В 1990 году судебная власть Казахстана была отделена от религиозного управления и создано Управление мусульман Казахстана. По решению V Съезда мусульман Узбекистана, Казахстана, Киргизии, Таджикистана, Туркменистана и Каракалпакстана, состоявшегося 27 февраля 1992 года, оно было названо Управлением мусульман Моваруннахра [6; 18]. Согласно Положению, утвержденному на собрании мусульманских ученых Моваруннахра 4 декабря 1995 года, название «Управление мусульман Моваруннахра» было изменено на «Управление мусульман Узбекистана». Данное изменение было утверждено Свидетельством № 05 Министерства юстиции Республики Узбекистан от 12 августа 1998 года [7; 3].

Управление мусульман Узбекистана — официальная неправительственная религиозная организация, объединяющая мусульман страны, обеспечивающая им духовное руководство и покровительство, имеющая большое влияние. Высшим руководящим органом Управления мусульман Узбекистана является Совет улемов. Совет улемов открытым голосованием избирает председателя Управления мусульман Узбекистана — муфтия сроком на пять лет.

Высшим законодательным органом Управления мусульман Узбекистана является Совет улемов, высшим исполнительным органом — Верховный Совет, возглавляемый муфтием. Поддержку оказывают заместители муфтия и юрисконсульты, а также руководители ведомств. Управление назначает своих представителей в регионах и Республике Каракалпакстан и совместно с ними реализует все мероприятия, связанные с религиозной жизнью мусульман.

Управление мусульман Узбекистана помогает мусульманам в четком и правильном толковании исламских правил через мечети, собирает и исследует редкие рукописи и книги, связанные с историей ислама, организует паломничества к святым местам. На сегодняшний день (по состоянию на 10 апреля 2024 года) в ведении Управления мусульман Узбекистана действуют 2132 мечети. В мечетях население обслуживают более 5 тысяч имамов, заместителей имамов и муэдзинов.

В настоящее время в ведении Управления мусульман Узбекистана находятся представительства, расположенные в территориальных единицах (областные, городские представительства), 2132 мечети, 10 средних специальных исламских учебных заведений (медресе), 3 высших религиозных учебных заведения, издательства. Действуют Благотворительный общественный фонд «Вакф», фетвы и научно-исследовательские центры, 5 специализированных научных школ. Кроме того, в религиозных образовательных учреждениях и научных школах действуют образовательные курсы «Коран Карим и Таджвид».

Религиозную должность в разные годы занимали шейх Эшон Бобоханов (1943–1957) [8; 65], шейх Зиёвуддин Хан Бобоханов (1957–1982) [9; 144], Шамсиддинхан Бобоханов (1982–1989) [10; 150], шейх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф (1989–1993) [11; 53–55], Мухтаржан Абдулла Бухари (1993–1997), Абдурашид Бахромов (1997–2006), Усмонхан Алимов (2006–2021), Шейх Нуриддин Халикназар (2021–2021).

Их усилиями проделана большая работа в сферах восстановления национальных ценностей, религиозного образования, паломничества и умры, налаживания связей с мусульманскими странами, издания и фетвы Ташкентского исламского института под руководством Управления мусульман Узбекистана Высшего Мирарабского университета. Своими возможностями пользуются медресе, Школа хадисоведения и 10 специальных средних исламских школ, в том числе 2 женских медресе. Здесь обучаются более 2000 студентов. Кроме того, Центр исламской цивилизации, Международные исследовательские центры имама Бухари и имама Термизи служат изучению и популяризации нашего богатого научного и исторического наследия.

Творческое издательство «Шамсуддин Хан Бобоханов» действует в ведении Управления мусульман Узбекистана. Также в качестве периодических изданий Управления мусульман Узбекистана издаются журналы «Хидаят» и «Моминалар», газета «Ислам нури».

Обсуждение

Среди работ, выполненных по этой теме в годы Независимости, несколько книг и статей профессора С. Азамхожаева [12; 77], докторов исторических наук Б. Бободжонова и А. Моминова, А. Салмонова, также можно назвать исследования, проведенные Ю. Джахонгировым и Р. Юсуповым под руководством профессора И. Алимова. Отдельно хотелось бы назвать достаточно обширную

статью и диссертацию о религиозном контроле над мусульманами Средней Азии и Казахстана Сейфитдина Эршахина из Германии, который, к сожалению, почти не уделил внимания в своих исследованиях периодическим публикациям ведомства и довольно кратко осветил деятельность несколько учёных того времени. Также в его исследованиях встречается неточная информация по изучаемой нами теме [13; 2–19]. Большая работа в этом направлении проделана Марией Элизабет Лоу из Дании, Адибом Халедом из Пакистана [14; 272], Джоном Шоберляйном, Ахмед Нур Фуадом российскими специалистами, которые, в частности, опубликовали ряд ценных документов по нашей теме.

Выводы

В заключение можно сказать, что деятельность Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана в Узбекистане в 1943–1991 годах имела определенное значение в возрождении исламских традиций в культурно-просветительской жизни мусульман страны. Давление и угнетение со стороны советской власти оказывали определенное влияние на внутреннюю и внешнюю деятельность Духовного департамента. Одним из важных изменений в жизни мусульман в советское время можно назвать официальное разрешение на деятельность исламских учебных заведений. Руководители Духовного управления приняли активное участие в организации просветительской деятельности религиозных учебных заведений. Это видно по такому факту: были осуществлены ряд мер по увеличению количества студентов, повышению качества образования, их обучению в зарубежных исламских университетах. Проведено изучение основных принципов Управления мусульман Узбекистана, его роли и значения в республике.

Управление мусульман Узбекистана сегодня объединяет мусульман республики, удовлетворяет их потребности в вере в ислам, обеспечивает их религиозное единство и солидарность, а также удовлетворяет потребности мусульман в приобретении религиозных знаний, обеспечивает их духовным руководством и является официальной религиозной и независимой организацией, имеющей особое влияние в современном обществе.

Существующие и действующие в настоящее время религиозные организации делятся на типы в зависимости от их уровня и характера. Управление мусульман Узбекистана является одной из исламских организаций, неправительственной, некоммерческой организацией и принимает независимые решения. Оно поддерживает отношения с Конгрессом исламского мира, Лигой исламского мира и Международной ассоциацией исламских банков.

При этом Управление мусульман Узбекистана руководит деятельностью мечетей и религиозных образовательных учреждений нашей республики в целях создания необходимых условий для обеспечения религиозных нужд и гармонично организует их деятельность. Помимо этого, одним из важных направлений деятельности Управления мусульман Узбекистана является улучшение добрых отношений мусульман нашей республики друг с другом, а также с представителями других национальностей и религий.

Список литературы

- 1 Maria Elisabeth Louw. *Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia* / Louw Maria Elisabeth — New York: Routledge, 2007. — 208 p.
- 2 Ислам и мусульмане в Стране Советов. — М., 1980. — 180 с.
- 3 Национальный архив Узбекистана. — Ф.М-152. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 16.
- 4 Ахмадуллин В.А. Особенности советской двухуровневой подготовки исламских кадров: опыт и уроки / В.А. Ахмадуллин // Ислам в современном мире: внутрисоциальный и международно-политический аспекты. — М., 2015. — 164 с.
- 5 Salmonov A. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydirma va tarix haqiqati / A. Salmonov. — Toshkent: Tafakkur, 2015. — 160 b.
- 6 Кароматов Х. Ислам зиёси ўзбегим сиймосида / Х. Кароматов. — Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. — 365 б.
- 7 Алимов У. Ўзбекистон мусулмонлари идораси / У. Алимов. — Тошкент: Мовароуннахр, 2020. — 99 б.
- 8 Йўлдошхўжаев Х. Ўзбекистон уламулари / Х. Йўлдошхўжаев. — Тошкент: Мовароуннахр, 2015. — 496 б.
- 9 Бобохонов Ш. Сўнмас зиё. Шайх Зиёвуддинхон хазратларининг хаёт ва фаолиятлари / Ш. Бобохонов. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 144 б.

- 10 Усмонхўжаев А. Дарёдил аллома. Рисола / А. Усмонхўжаев. — Тошкент: Фафур Ғулом нашриёти, 2017. — 150 б.
- 11 Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. — Вып. 4 / Мухаммад Юсуф Шайх Мухаммад Содик. — М.: Восточная литература, 2003. — 184 с.
- 12 Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси / С. Аъзамхўжаев. — Тошкент: Маънавият, 2000. — 174 б.
- 13 Ersahin S. The Official Interpretation of Islam under the Soviet Regime a Base for Understanding of Contemporary Central Asian Islam / S. Ersahin // Journal of Religious Culture (Journal für Religionskultur). Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, 2005. — No 77.
- 14 Khaled A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia / A. Khaled — University of California Press 2007. — 253 P.

Б.Г. Курбонов

Өзбекистан мұсылмандары басқармасының даңқты тарихы туралы

Өзбекстанда дін елдің мәдени-рухани дәстүрлерінің құрамдас бөлігі және халықтың рухани кемелденуінің негізі. Бүгінде Өзбекстанда 130-дан астам ұлттар мен халықтардың өкілдері мен 16 діни конфессияның өкілдеріне кіретін 2300-ге жуық діни ұйым бар. Түрлі ұлт пен дін өкілдері толеранттылық қағидаты негізінде тату-тәтті өмір сүруде. Үкімет әр конфессияның қызметіне жан-жақты қолдау көрсетіп келеді. Өзбекстан мұсылмандары басқармасы Өзбекстандағы ең ықпалды үкіметтік емес коммерциялық емес ұйымдардың бірі. Өзбекстан мұсылмандары басқармасы қызметінің негізгі бағыттары мынадай: діндар мен мұсылмандардың бірлігін қамтамасыз ету, ислам ережелерін халыққа анық және дұрыс жеткізу, мойынсұну және ғибадат ету үшін қолайлы жағдайлар жасау, мұсылмандардың идеологиялық бірлігін сақтау, ата-бабаларымыздың тарихи мұраларын зерттеу, қайырымдылық істерін жүргізу, қоғамдағы келісімді қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: діни кеңсе, Өзбекстандағы мемлекет және дін, мұсылман ұйымдары, САДУМ, медресе, мешіт, өкілдіктер, діни білім беру.

B.G. Kurbonov

About the glorious history of the Muslim Board of Uzbekistan

In Uzbekistan, religion is an integral part of the country's cultural and spiritual traditions and the basis of the spiritual maturity of the population. Today in Uzbekistan there are about 2300 religious organizations belonging to representatives of more than 130 nationalities and peoples and members of 16 religious denominations. People of different nationalities and religions live peacefully on the basis of the principle of tolerance. The government has been closely supporting the activities of each denomination. Office of Muslims of Uzbekistan is one of the most influential non-governmental non-profit organizations in Uzbekistan. Ensuring the unity of believers and Muslims, clearly and correctly conveying Islamic rules to the people, creating facilities for obedience and worship, maintaining the ideological unity of Muslims, researching the historical heritage of our ancestors, carrying out charity work, and ensuring harmony in society. These are the main areas of activity of the Office of Muslims of Uzbekistan.

Keywords: religious office, state and religion in Uzbekistan, Muslim organizations, SADUM, madrasa, mosque, representative offices, religious education.

References

- 1 Maria, Elisabeth Louw. (2007). *Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia*. New York: Routledge.
- 2 (1980). *Islam i musulmane v Strane Sovetov [Islam and Muslims in the Land of the Soviets]*. Moscow [in Russian].
- 3 Natsionalnyi arkhiv Uzbekistana [National Archives of Uzbekistan]. F.M–152. Op.1. D.3. L. 16 [in Russian].
- 4 Akhmadullin, V.A. (2015). Osobnosti sovetskoi dvukhurovnevoi podgotovki islamskikh kadrov: opyt i uroki [Features of the Soviet two-level training of Islamic personnel: experience and lessons]. *Islam v sovremennom mire: vnutrigosudarstvennyi i mezhdunarodno-politicheskii aspekty — Islam in the modern world: domestic and international political aspects*. Moscow [in Russian].
- 5 Salmonov, A. (2015). O'zbekistonda sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydirma va tarix haqiqati [The religious policy of Soviet power in Uzbekistan]. Toshkent: Tafakkur [in Uzbek].

- 6 Karomatov, X. (2001). *Islom ziesi ýzbegin siimosida* [Islamic intellectuals in the image of an Uzbek]. Toshkent: Toshkent islom universiteti [in Uzbek].
- 7 Alimov, U. (2020). *Ўzbekiston musulmonlari idorasi* [Office of Muslims of Uzbekistan]. Toshkent: Movarounnaxr [in Uzbek].
- 8 Iyldoshkhýzhaev, X. (2015). *Ўzbekiston ulamolari* [Scholars of Uzbekistan]. Toshkent: Movarounnaxr [in Uzbek].
- 9 Bobokhonov, Sh. Sýnmas zie. (1998). *Shaikh Zievuddinkhon xazratlarining xaet va faolliatlari* [An indelible wound. The life and activities of Sheikh Ziyovuddin Khan]. Toshkent: Maienaviiat [in Uzbek].
- 10 Usmonkhýzhaev, A. (2017). *Daredil alloma. Risola* [Daryodil alloma. Risola]. Toshkent: Fafur Fulom nashrieti [in Uzbek].
- 11 Shaikh Mukhammad Sodik, Mukhammad Yusuf. (2003). *Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskii slovar* [Islam in the territory of the former Russian Empire: Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 12 Aiezamkhýzhaev, S. (2000). *Turkiston mukhtoriati: Millii-demokratik davlatchilik qurilishi tazhribasi* [The autonomy of Turkestan: the experience of building a national-democratic state]. Toshkent: Maienaviiat [in Uzbek].
- 13 Ersahin, S. (2005). The Official Interpretation of Islam under the Soviet Regime a Base for Understanding of Contemporary Central Asian Islam. *Journal of Religious Culture (Journal für Religionskultur)*, 77. Johann Wolfgang Goethe-Universitat Frankfurt am Main.
- 14 Khaled, A. (2007). *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press.

Сведения об авторе

Курбонов Бекжон — специалист учебно-методического отдела Ташкентского исламского института имени Имама Бухари, докторант Каршинского государственного университета, Карши, Узбекистан; <https://orcid.org/0000-0003-4555-6937>

Information about the author

Kurbonov Bekjon — Specialist in the Educational and methodological department, Tashkent Islamic Institute named after Imam Bukhari, Doctoral student at Karshi State University, Karshi, Uzbekistan; <https://orcid.org/0000-0003-4555-6937>

A.M. Malikova ^{1*}, A.T. Makulbekov ¹, G.K. Abdaliev ²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Kyrgyz State University named after I. Arabayev, Bishkek, Kyrgyzstan*

(E-mail: malikova.asel@mail.ru; aidossozak@mail.ru; gulzadaabdaliev@gmail.com)

Oratorical Principles of Educating Youth Audiences in the Turkic Worldview

This article will make a pioneering attempt to perform a scientific analysis of the Turkic worldview in the context of oratory principles of educating youth audiences. We will analyze cultural upbringing attitudes and principles through the prism of the historical aspect. We consider it necessary to make a brief overview of the historical and logical background of the Eastern Muslim culture. History testifies that social, economic, political, and cultural life of Turkic peoples has been closely intertwined since ancient times. It goes without saying that the Eastern Muslim culture was nourished by the roots of the spiritual and cultural heritage of the ancient Turkic peoples. Every year more and more researchers are attracted to historical, social and political, philosophical, cultural and moral, literary and poetic, didactic, linguistic, pedagogical, and psychological aspects of the cultural heritage. It is the first time when the essence of the phenomenon of the Turkic-speaking cultural heritage expressed in the oratorical word as well as its cultural principles and attitudes become the object of cultural analysis. When analyzing the eastern peoples' standard of speech, literature, social life, architecture, and cultural aspects, we discover their similarities. If we look at the common ground of the Turkic society, i.e. the ancient Turkic culture and the art of speech in the context of Eastern culture, we easily reveal their shared historical roots. As evidence, archeological studies at hundreds of sites and settlements within the territory of modern Kazakhstan show cultural similarities with the eastern countries.

Keywords: Turkic worldview, oratory, audience, education, cultural phenomenon, overview, existence, value.

Introduction

Many of the shared Turkic-speaking literary and cultural treasures pertaining to the art of the word dated between the fourth and ninth centuries have been already found. These include: 1. Monuments of the ancient Turks of the period from the sixth to the ninth centuries. These are the written monuments of Orkhon: the stone-carved poems of Kultegin, Bilge Kagan, and Tonyukok. The list can be extended by the Book of Korkyt (the eighth century), Oguz Name (the ninth century), and works by Al-Farabi. 2. Literary heritage of the Karakhanids dated to the 10–12th centuries, written in the Turkic language. Didactic dastan “Blessed Knowledge”, Dictionary of Turkic Languages by Mahmud Kashgari, collection of poetic instructions “Diwani Hikmet” by Khoja Ahmet Yassawi, collection of didactic poems “Gift of Truth” by Ahmet Yugnaki, Suleimen Bakyrangani's collections of poems “Hakim Ata”, “Zhuban Ata”, “Holy Mary”. 3. Literary heritage of the 13th and 14th centuries, being the epoch of Altyn Horde — Khorezm. Works of that period are written in the Kypchak (Chagatai) dialect. Codex Kumanikus (dictionary of the Kypchak language), Khorezmi's dastan “Makhabbat Name”, “Zhusyp and Zliha” by Durbek, “Hissa Rabguzi” or “Hissa sul Anbiya” by Nasreddin Rabguzi, “Hisrov and Shirin” by Kutyp, dastans “Gulistan Bit Turik” by Sayfi Sarayi. We can also name here Kadyrgali Jalairi's “Zhamigat Taurih”, Haidar Dulati's “Tarikhi Rashidi” and Zahiriddin Babur's “Babur Name”, which were all written in the same period. Those pieces describe people's lives, along with their cultural and spiritual existence, and it is not difficult to see commonalities in them [1].

The above-mentioned works of art constitute cultural monuments not only of the Turkic world, but they rightfully occupy a prominent place in the global cultural arena. There are enough scientific studies and papers devoted to the cultural cognitive and moral significance as well as to the characterization of orator skills and language, but as to the cultural aspect, our work is the first in the row.

Let us start with the Orkhon-Yenisei writings. It is known that even researchers of the Turkic culture, famous scientists V. Bartold, V. Radlov, P. Melioransky, and S. Malov, identified the similarity of the linguistic composition and poetic structure of the heroic poems carved on stones and narrating about the rulers, who led the Turkic clans at that time, to the ancient Kazakh language.

* Corresponding author's e-mail: malikova.asel@mail.ru

Researching methods

The methodological basis of the research are used anthropological, theoretical methods in the article. The study used methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction, deduction. The cultural and historical analysis of the field of Turkic Worldview was carried out, including the methods of critical thinking were implemented. The research work used methods of structural analysis, systematization, with objective research through historical and philosophical research methods.

Discussion

The culture of speech of our ancestors, imprinted in writing reflected traditions and customs of oral narration. In particular, we can get acquainted with the orators' *tolgau* in the text of the poem about *Kultegin*. The following is a text excerpt from the poem. These stanzas show us the culture of the people and, at the same time, the culture of oratory. *Iolyg-tegin* is the author of the poem about *Kultegin*. As proof, we can say that there is a carved inscription at the end of the first stanza: "These writings are carved on behalf of *Iolyg-tegin*, the author" [2]. It once again proves the existence of both oral literature and written culture in the Turkic Khaganate, besides it is the evidence that their sources are oratory and improvisatory art. Let us pay attention to the cultural principle of the given political *tolgau*. Firstly, the passage recognizes the duality of the world, which means that the Turkic culture corresponds to the concept of Yin and Yang in the ancient spiritual realm of China. Secondly, it can be said that it indicates the principle of cultural regularity. Thirdly, recognizing the truth of the statement that humanity originated from the social and political creation means that social and political environment tends to acknowledge that the space of humanity's existence is the principle of cultural regularity. Fourthly, it says that the space of society is regularized by the existence of power, which should be represented by the noble class — *beks*, and this is the cultural regularity. Fifthly, the idea of the cultural constant of peace and enemy serves as a political concept of the essence of human existence, as a standard principle of this concept. Sixthly, we can clearly see cultural principles of the Turkic patriotism, national identity, and love for the land. Seventhly, we can trace the significance of the faith in the Turkic culture of oratorical *tolgau*. Here, faith is one of the parts of the continuum of human existence and it recognizes the compulsory existence of man on earth within the framework of cultural cognition. Eighthly, it is not difficult to notice that the word of oratory must be based on political-social reality, which is a cultural principle. Ninthly, analyzing the oratorical *tolgau*, we can feel the cultural principle that the ruler should be strong, which raises him to a cultural height. Tenthly, we are here introduced to the principle of perception in the Turkic heroic culture, communicated through oratorical language.

These lines of the poem "*Kultegin*" make it clear that there was a direction of military and political oratory. Before attacking, warriors were inspired to heroic deeds and to victory by fiery appeals in oratorical style, and it is not difficult to notice such cultural patterns in the text.

Ancient written monuments and works of oral folk art that have survived to our days show that our ancestors defined a good man by the culture of speech, by language. In other words, a person respected the language and used it only for good purposes. Therefore, we can define the following stylistic standards and principles:

- the word needs to be meaningful, substantial;
- the word should be simple and understandable;
- when speaking, it is necessary to take into account the state of the person, his peculiarities;
- the word should be expressive, full of beauty;
- the word should be logically clear;
- the word should be brief and precise;
- the speech should meet all these requirements and comply with ethical norms;
- the speech should be free from coarse words, it should be logically meaningful and be directed to the fulfillment of a certain task;
- the word should be perceivable and accurate, arousing trust;
- the language should be strong and powerful.

All the conditions listed above correspond to the lines of the *tolgau*, where it is said about the power of the word, which "makes the enemy bow his head, makes him fall on his knees", serving the cultural policy and revealing specific features of the ethnic and linguistic system [3].

Korkyt is a native of the *Oguz-Kipchak* tribe that lived on the banks of the *Syr Darya* River. He was an outstanding thinker, poet and orator, whose fame was known throughout Central Asia, the Caucasus and Ka-

zakhstan. Researchers note that his works contain more than 400 words of edification, describing 366 heroes, 24 biys (elected judges), and 36 rulers.

Let us turn to his words of edification. *“Bitter grass that horses do not eat had better not sprout, bitter water that cannot be drunk had better not flow. A descendant that will not glorify the name of an ancestor had better not be born, a word generated by falsehood had better not appear”*, Korkyt says. In another passage he remarks: *“The racehorse is famous for his frisky legs, the poet for his verses. The arrogant is not pleasing to Tengri, wealth does not go to a weak-hearted dzhigit (man)”*. *“Another man's child will not be an honorable son, do not expect anything good from him”*. *“A horse will not recognize the road until it stumbles, an enemy will not retreat until he knows the dagger”*. *“A daughter without a mother will not be sensible, a son without a father is not a gift”*. *“A donkey will never become a tulpar, even if it's wearing a golden harness”*. *“If you dress a slave in a khan's swan-trimmed coat, he will still remain a slave”*.

The problem of a human being, his attitude to the world and essence of a human life constitutes the centerpiece of philosophy, being its principal issue. For instance, the present-day systemic crisis, which we all face, is a crisis of the radical attitude of the mankind to the world and a complicated human problem [4]. Let us try to analyze those words of edification by relating them to the topic of our study. For example, Korkyt firstly shows how to determine the human existences of useful and useless, suitable and unsuitable, valuable and devalued through rational thinking and using the culture of expressiveness of the oratorical word, as he shows examples of aphorisms in the system. Secondly, there are grounds to argue that Korkyt, by introducing the samples of suitable favorable traits of human beings, raised their perception to the degree of cultural principle. Thirdly, the sage, having formulated the cultural conceptual framework that *“Arrogance is the latest in bad character”*, proposes a spiritual principle by which the cultural limits of detrimental attributes in human beings are measured. Fourthly, by defining the difference between fast and slow, advanced and backward, strong and powerless, near and far, willful and spineless, as well as by revealing the significance of cultural values, Korkyt created Turkic patterns in the principle system of oratorical culture. Fifthly, the seer, reasoning about human existence, puts forward the ethical principle and promotes the idea of harmonious relations in his environment and tolerance between people that should be highly valued.

Let us now consider another specimen of Korkyt's oratorical art in the genre of bata, i.e. the blessing. *“Listen to my word, Baibori-bek! The Creator has gifted you with a son, may his life be long! Let him be the support of the Oguzes, let him be a warrior that carries the banner! If he wishes to climb a high peak covered with eternal snows, let him reach the highest one! If he wishes to pass through rivers smelling of blood, let Tengri help him cross the turbulent waters! If the son gets among hordes of enemies, may Tengri help him with luck! You have named your son Bamish, let this son bear the name Bamsi-Bairak!”*. This blessing of Korkyt reveals, first of all, the cultural concept of Tengri as the creator of the universe, the culture of Tengrianism, inherent in the Turkic culture. Secondly, it contains the definition of a son as a stronghold and a defender of the fatherland, recognizing his high dignity, and, thirdly, the sample of the cultural principle of a respectful attitude towards the heroic, warriorlike attributes of the son. Fourthly, there is one more cultural attitude within the framework of the Eastern worldview that a hero comes off as a banner, and fifthly, the blessing promotes such moral principle, which is actually common to the Eastern Muslim culture, as cultivating good qualities in young people and focusing them on good deeds.

The collapse of the Turkic Khaganate in the ninth and tenth centuries led to the rise of the Arab Caliphate and its unlimited power over the countries of Central Asia and, specifically, over the peoples living in the territory of modern Kazakhstan. The spiritual cognitive system, national consciousness as well as ethnical and pedagogical approach of the Kazakh, Uzbek, Turkish, Kyrgyz, Turkmen, Karakalpak and other Turkic-speaking countries are rooted in *“Diwani Hikmet”* [5].

The Arab civilization took the course of introducing the religion of Islam through education and science. Therefore, in the tenth and thirteenth centuries, scientists common to all Turkic peoples — ibn Sina, Biruni, Navoiy, Balasaguni, Kashkari, Yassawi, Ferdowsi, Farabi, Nizami and others — began to teach the Arabic language and to introduce the culture of the Arabs. The Arab Muslim world made a progress and scientific revolution in the territory of Central Asia. Institutions of religious knowledge were established in towns and villages, and the importance of education and science increased. *“Madrasahs, not limited to the study of religious doctrines, also taught arithmetic, medicine, falsafa, religious studies, astrology and other subjects of the global culture”* [5; 87]. B.G. Nurzhanov connects the main feature of culture with the fact that it is a historical phenomenon of human existence throughout the world [6]

Speaking about medieval oratory in that epoch, scholars, having encyclopedic knowledge in all fields of science, were excellent orators, fluent in the art of speech; they acted as connoisseurs of people's problems

and defenders of people's interests, expressing their views on the solution of problems and the future of states and ordinary people. We know from history that Al-Farabi, nicknamed the second Aristotle, who united the cultures of East and West in the Middle Ages, was a famous and profound orator and poet.

Let us consider the works of one of the world's most prominent thinkers, Al-Farabi, related to the subject of oratory. He touched upon one of the main problems in his time — the culture of speech, that is, he spoke about the oratorical qualities of poets, rulers, imams. In Farabi's opinion, people and their graceful deeds should support the word, the culture of speech, and the art of oratory. In this regard, he stated a number of requirements.

A thinker who made a significant contribution to the world culture, a famous philosopher of Central Asia, a scientist with truly encyclopedic knowledge, he spoke more than 70 languages of the world. His name is associated not only with many scientific discoveries of the Middle Ages, but also with the development of enlightenment, social, cultural and philosophical ideas in the countries of the Middle and Central East. Farabi not only studied all the sciences of his time, but made a significant input into the development of each and every of them. His commentaries on the works of Greek philosophers were very highly appreciated. Those commentaries helped popularize the knowledge of Greek philosophy, and Farabi was called the Second Teacher. There are many studies of well-known European and Eastern scientists devoted to Al-Farabi and his treatises on Eastern philosophy, logic, medicine, mathematics, ethics and aesthetics, literature and linguistics, along with other natural and social sciences. The reason for this deep interest in Farabi's writings is that his works address cultural, social and ethical, and also social and cultural issues.

Considering Farabi's views on the issues of oratory, let us turn to his works on poetics, principles of the artistic word, and rhetoric. In particular, his ideas about the culture of speech, poetic word, peculiarities of language can be found in “The Book of Words and Letters”, “On the Meaning of the Word Philosophy”, “Words of Al-Farabi”, “The Book on the Art of Writing”, “The Book on Languages”, “On the Art of Verse Composition”, “On the Rules of the Art of Verse Composition”, and “The Virtuous City”. At the same time, it should be noted that in 1973, just before the anniversary celebrations dedicated to the 1100th anniversary of Al-Farabi's birth, A. Derbisaliev, a famous Turkic scholar, introduced everyone to the content of the philosopher's book “Treatise on the Principles of Poetic Art” [7].

Now let us turn to Al-Farabi's poems translated in 1971 by Ayan Nysanalin: “*When you find yourself far away from your homeland, from your relatives, even riding a fast horse is not helpful. I am tormented, yearning, my body is on fire, I am tired, my wings are sagging, and I am staring ceaselessly at the dusty road*”. In these lines we can see the principle of cultural imperative expressed through respect and love for the native land and native people, which is characteristic for the spiritual world of the Muslim Middle Ages. Here is another example: “*The honeysweet silence is all around, the stars have opened their night embrace. I am lying alone without sleep, the moonlight is enveloping me from all sides*”. This oratorical passage shows us the phenomenon of the art of words, showing the height of the sensual culture of nature compared to the paradise of the existent world. Also Farabi says, “*Be patient in life, no matter how many deceptions you see. Never reproach fate, even if the devil tempts you*”. And here are more lines of his poems: “*Seek for a true friend from among those who are your equals and matching your good deeds. There are many who call themselves friends, but do not be deceived by them*”. Let us draw attention to the system of cultural attitudes in this excerpt. Farabi, firstly, states the existential cultural principle that subordinates the mechanism of the word “existence” in the world as a cultural value. Secondly, he speaks of the reality of the principle that raises such attribute as “patience” to the level of a cultural value. Thirdly, Farabi designates the phenomenon of fate as a principle of the cultural universe. Indeed, the “fate”, if we call it the ethos of humanity's cultural existence, cannot be bypassed or defeated, and we acknowledge it as a cultural axiom attributed to the entire existence of mankind. Fourthly, there is the concept of “exemplarity”, i.e. of the exemplary morality, exemplary deed, exemplary existence, being a moral category that creates a way of life. If we compare it in accordance with our issue, it should be called a spiritual concept, which has cultural origins. Fifthly, we can see here a distinct cultural and philosophical position of Farabi with regard to enhancing the fundamental cultural status of the notion of “honesty”.

In his book “On the Views of the Inhabitants of the Virtuous City”, Farabi reflects: “*There is no stronger reproduction besides the living reproduction of language and its understanding*”. According to Farabi, a person who has realized this good and has decided to master it must have undoubtedly good qualities. In particular, “*the orator should be a person who knows how to respect knowledge and wise people*”. Analyzing what has been said, we do justice to Farabi's words that public speaking as a form of measurement of oratory

is a basic idea. At the same time, we see that Farabi, recognizing oratory, education, and wisdom as spiritual values, along with cultural principles of paying respect to them, builds a cultural stratagem in the same row.

When specifying what kind of rulers, imams and writers should be in a virtuous city and what requirements they should meet, Al-Farabi emphasizes their views on language and oratorical skills. For example, the ruler of a virtuous city should be by nature a man of *“sharp mind, paying attention to the content of the word, quickly perceiving, able to convey his thoughts to the listener, for which he should have the ability to choose beautiful and expressive words”* [8]. Here Al-Farabi shows that the ruler standing at the head of the state must possess all these attributes, and that this is a cultural standard. He also points out that the clarity of thought and words directly depends on the artistry of words and linguistic perfection, defining this phenomenon as a manifestation of cultural norm. Farabi defines six virtuous qualities that the imam of a virtuous city should have: *“The fifth quality, which is needed to make the people in his parish obey the laws of the former imam and the laws of the present one, is that the imam should have eloquence, so that through heartfelt speeches he can compel the flock to listen, and he should be a master of oratory”*. Analyzing these statements, we see the religious-conceptual idea of the cultural attitude that the fiery words of church workers call people to a certain motivation. The point here is that impassioned speeches as a cultural principle have a powerful spiritual force and effect.

Al-Farabi calls logic the third science. Speaking about philosophy, logic, cognition, consciousness, humanity, spirituality, etc. Al-Farabi pays special attention to the role and importance of language. Defining 12 qualities of a good man and associated requirements, he imposes the following expectations to language, speech culture and oratory: *“to quickly, clearly and correctly grasp the discussed problems, to go deep into their meaning, to be able to distinguish truth and untruth in the speaker's speeches, to know his real plans and motives, to convey his own opinion to the listener, to love those who are close to the truth and stand on the side of honest people, to hate lies and liars”*. Judging from the words quoted — *“to quickly and correctly grasp”*, we can, above all, say that receptivity is a cultural principle in oratory. Secondly, it is possible to raise the aspect of subtextual meaning to a cultural standard. Thirdly, the ability to distinguish truth from falsehood for the owner of oratorical skill also goes back to the level of cultural principle, and means the dependence of such concepts as accuracy, certainty and ingenuity on the art of speech. Here, truth is a cultural phenomenon as well as a measure of culture. Fourthly, the concept of *“to love the truth and those who defend it, to hate lies and liars”* brings us in context to Farabi's cultural principle that truth is an indicator of honesty and justice. Fifthly, *“Love the truth”* leads to the idea that it is a cultural pinnacle, while the concept *“hate lies and liars”* is a cultural principle of striving for spiritual purification.

Looking at the above passages, we notice that requirements that are assigned to the culture of speech are fully applicable in our time: to fully and deeply understand the speaker's speech, to grasp a major understanding of the speaker's task and purpose, to use precise, meaningful words, to speak clearly, without stammering, without pauses and stops, to speak the word based on truth, to reject those who use speech for gossip, lies or irrelevant news, to be sincere, etc. All of these can be used to write a spiritual script as an important cultural principle system in the modern transitional society.

Al-Farabi evaluates lies and falsity as follows: *“Just as counterfeit money is not taken seriously, falsity and lies cannot be recognized as truth”*. As we can see, the great thinkers of the East left us as an immense cultural and spiritual inheritance, including the language, the art of word, the culture of speech, requirements to them, standards of use and interpretation of language, and other important achievements. One of the important tasks in linguistics and pedagogy resides in educating a present-day person in spiritual respect for the language and in the correct use of this priceless spiritual treasure.

Treating the language with respect and care, using it for reasonable purposes and in the right place, evaluating it as an instrument of education and human improvement — all of these are issues that have a very deep history. Our ancestors understood the usefulness of language and words since ancient times. They believed that words could lead a person to the right road, exert a good impact and could even change his life for the better. They assumed that a word could bring both happiness and misfortune, and there were special rules and principles for using language with special purpose and careful attitude to it. Preserving these norms and rules gradually formed the basics of speech culture. Nowadays, when we face the important task of educating a perfect human being, the problem of respect for language and culture cannot become less important for all of us. We believe that the heritage of wise ancestors, especially the works of Abu Nasir Al-Farabi, plays a great role in solving the said problem. In this regard, there is full scientific reason to believe that the above-mentioned views have become irrefutable cultural principles of oratory. If we combine them with another set of cultural principles that show the art of oratory, namely, speaking persuasively and lucidly, incul-

cating the mind, speaking understandably, speaking evidently, showing the art of truthful speech and full knowledge, as well as using index words, all of them make it possible to explain the principle concepts in the system. There are two works dated to the tenth — thirteenth centuries that refer to the Turkic oratory of Central Asia, which were written on the land of Zhetysu in the Karakhanid era: “Gracious Knowledge” by Zhusup Balasaguni and the dictionary “Diwani Lugat at-Turk” by Mahmut Kashgari. Both are considered to be the first written samples composed in the language of the Turkic tribes living in the territory of Zhetysu.

If we refer to the problems of cultural attitudes of Balasaguni's oratorical art, let us first point out that the author was a highly educated scholar who spoke several languages (Turkic, Persian, Arabic, Chinese) and had extensive knowledge of the literature of the time, history, astronomy, geometry, etc. We consider it appropriate to share scholars' opinions and views on pertaining the “Graceful Knowledge” to oratorical works.

In the introduction to his book Zhusup Balasaguni states: “Sages of different nations give different names to our book. Chinese thinkers call it “Wise Rules for Rulers”, Indian thinkers call it “The Book of Convenient Governance”, Oriental sovereigns refer to it as “Ornament for Rulers”, Persians say this book is “The Science of Happiness”, while some others call it “The Book of Reference for Rulers”. In the Turkic land it is known as “Graceful Knowledge”. Askar Yegeubai, a scholar of ancient Turkic literature, calls this work an ethical dastan, a philosophical treatise, a political and didactic dastan, and sometimes didactic materials or sense-based reflections, i.e. a sensible dastan [9]. Zh. Zh. Moldabekov, a renowned scientist and philosopher, studied dialogues of Kuntoldy and Aitoldy, where they discuss the topics of governing the people by viziers or reflect on the rules, in which wise words are presented in the form of oratorical precepts, or when Ogdulmysh, the son of the vizier, and the khan communicate in the form of questions and answers. In fact, the majority of dialogues consist of questions and answers. Based on the fact that songs and tales of Turkic tribes at that time were composed and performed in the genre of reflections, song contests, and terme (a form of folk art), and there were certain requirements in the culture of language, the scientist writes: “*the structure of dialogues of characters as well as the development of thoughts through questions and answers offer more oratorical constructs than poetry. The truth is revealed through the answers of those who enter into dialog. The task of oratory is to convey the truth to the listeners not only through intelligent thoughts, but also through feelings and emotions. For Kazakhs, oratorical words were such words that could serve as a useful advice, a testament for people. In this regard, we may call “Graceful Knowledge” an oratorical dastan*”.

Taking scholars' statements as a basis, defining the text of the dastan as a stylistic model, and recognizing the material it contains as cultural content, the dastan becomes a form of oratorical covenant, oratorical dedication, oratorical propaganda, oratorical sermon, and oratorical reflection in the political and social context. At the same time, paying attention to the requirements of the linguistic culture of dastan, we see the timeless search for answers to such questions as “How should hakims speak to commoners?”, “How should palace people talk to the crowd?”, “How should a child be brought up?”, “How should a person speak at a holiday?”, and the way they are handled in the form of samples of traditional culture proves that they are works of oratorical art.

Now let us try to give a brief culture-related overview of the principles of oratory in the dastan. Above all, allow us to focus on the concept of “generosity”, which is the cultural and philosophical cornerstone. According to researchers, the notion of generosity is the center of principles leading to the teaching that has a thousand-year history in the Turkic space. The dastan is based on four pivotal cultural and moral ideas: 1. Justice (Kuntoldy). 2. Wealth, contentment (Aitoldy). 3. Reason and intelligence (Ogdulmysh). 4. Moderation, endurance (Ogdulmysh). In this regard, the dastan rests on four cultural principles: justice, wealth, reason & intelligence, and restraint & moderate consumption. It is not difficult to see that these are the foundations of the cultural principles of oratory. While, for example, justice shows the cultural substantive principle of oratory, the sphere of reason and intellect speaks of the cultural strategic conceptual principle. The principle of temperance and moderation defines moral rules and attitudes in a stratagem aspect.

Let us appeal to the oratorical precept in the text: “*No one can escape death. We must stop entertaining empty hopes. Leave all doubts behind, now I am leaving too*”. Here Balasaguni explains that the concept of “death” in traditional Muslim culture is a cultural axiom, a cultural constant; there is a limit to human existence, and this must be recognized as a rule. The author says: “*Brother, do not follow those who follow the wrong path, stay away from them, follow the road of justice. This world is not given to us forever, man is granted only a moment of a short life*”. Justice here is the highest cultural value and a unicom goal — this is the core idea that lies at the heart of Balasaguni's words. In the following passage of the dastan he writes:

“Justice is a great treasure and value, it has reality and humanity in it. It will bring glory and honor as they will be embedded in humanity. There is no lack of humans, there is lack of humanity, while the number of just people is less”. As we see, such currents of oratorical exhortations embed the cultural system of the Eastern Muslim oratory universum. The analysis from the standpoint of cultural hermeneutics enables us to trace that justice is the substance of oratory culture, its meaning and functional task, the condition of oratory's existence, its rule and principle. Justice gives the space of honesty, and the realm of truth is the high rank of its cultural maxim. Justice is an eternal cultural phenomenon that defines the dignity of humanity, the basis of cultural principle. One more thing to remember: one can be quite confident in saying that oratorical reflections lead to the conclusion that there is a cultural constant of creation within the struggle between justice and fairness on the battlefield of humanity. This demonstrates the existence of a cognitive principled system in oratory. That is why justice is both a cultural treasure and a cultural value.

In addition, the religious and cultural paradigm of principles is divided into motifs of the earthly existence and eternal world. One could say that this is a cultural setting that reminds us of prescriptive constraints in the culture of thought and speech. In other words, it defines a cultural principled system that seeks to explain that there are earthly and eternal lives.

In Balasaguni's oratorical reflections, the main cultural-cognitive category is the concept of “wisdom”. The semiotic credo of this concept, as it seems to us, is its political and cultural context. So, the author considers the wisdom of political power as the highest cultural attitude of the ruler. For example, he urges rulers to avoid five unpleasant habits: *“let the beks steer clear of them, if they have reason, if they have dignity. The first is vanity, the second is avarice, the third is anger and ignorance, the fourth is stubbornness, and the fifth is lying and falsehood. Let them all will be hidden under the ground. Becks, keep away from these five enemies, otherwise the bird of good fortune will fly away”*. Here the eastern seer points out that the judge of these five poor traits is self-esteem or dignity, which in the eastern culture plays an important role in the eastern culture. At the same time, he puts forward the idea that ethos is the main cultural episteme. So, “dignity” is a very typical and specific concept of the eastern culture, and we have all reasons to define this concept as a cultural phenomenon of the entire Muslim oikumene.

Summarizing the cultural attitude of Balasaguni's oratory, we can connect his human cultural philosophy with the following elements: “Humanity, righteousness, truthfulness and love of humanity, devotion to language, knowledge, religion, reason and intellect, spiritual health, strong will, businesslike manner, leading by good example, defense of the motherland, assertion of honor, courage, upbringing of descendants, arrangement of marriage of sons and daughters, kindness to allies, severity to enemies, moderateness, friendliness, honesty”. The episteme of cultural attitudes in Balasaguni's oratory can be defined through the characterization of moral images of beks, through the assessment of political rulers from the prism of morality, through allegorical images of the thinker, through deep analysis of human feelings and emotions, and through all these factors together to clarify the paradigm of evil and perfidy. And this is how the cultural humanistic ideas of the thinker manifest themselves.

Let us now speak about Mahmud Kashgari. He lived in the eleventh century and was a great philologist, collector of folklore, researcher-scientist and a famous traveler. It is known that he thoroughly knew both Turkic and Persian culture as well as many languages. He was the author of “Divani lugat at Turk”, having created the first scientific basis of the grammar of Turkic languages. His work is not just a Turkic-Arabic explanatory dictionary, but also an unparalleled scientific work on the study of Turkic languages. The most valuable thing for us is that the author enriched the explanatory dictionary with samples of ancient folklore, especially with very valuable materials of his time — songs and poems on various topics, fairy tales and legends, proverbs and sayings, winged words, aphorisms, etc. [10]. Researcher Kh. Suyinshaliyev defines “Diwani Lugat at-Turk” as the first collection of ancient Turkic poetry. Askar Yegeubay calls this work the essence of spiritual treasure that has preserved its sacred qualities, serving as a sign of our culture, the language of literature and art, and even of the nation. At the same time, the scholar says that Kashgari was a master of eloquence, an orator with bold and daring thoughts. He was an unsurpassed orator, it is demonstrated by his own words: “Analyzing the activities of Turkic peoples from ancient times to our days, I have collected beautiful samples of words that have survived from the ancestors to subsequent generations. I have presented specimens of poems and songs reflecting life, along with deep thoughts containing joy, longing and sorrow expressed in proverbs and admonitions. Educated people, I hope, will use these pearls and transfer to their descendants afterwards. This way, my book will remain a valuable legacy to pass folk treasures from father to son and will be preserved for centuries to come. I am sending it on a long journey with this

hope". This statement of Kashgari allows us to conclude that he was skillful with words, he was a warrior and orator, both witted and silver-tongued.

In the medieval period, in the works of Kashgari, we can see that the personality qualities that determine the formation system of human consciousness were analyzed [11]. At the same time, Kashgari describes pictures of life of his time, bringing together the best examples of literary culture and culture of speech. Let us highlight some of them and analyze them according to our subject of study. It should be noted that Kashgari's dictionary makes a masterful presentation of ideas and thoughts about science and education, ethics, and parenting, as well as various social and political, spiritual and cultural, moral and psychological humanistic characteristics, used as samples of oratorical propaganda.

In his work, the author criticizes such detrimental traits as greed, cowardice, careerism, meanness, indecisiveness, while such attributes as heroism, virtue, humanity, justice, friendliness are defined as a cultural and moral attitude, expressed through the system of oratory. Through the promotion of oratory, the sage calls the younger generation to heroism, bravery, patriotism and devotion. Thus, Kashgari is the creator of the system of principled values in the cultural and educational space of the Eastern Turkic culture.

Kashgari believes that the main distinguishing feature of a human being as a reasonable creature lies in his virtuous qualities: in his intelligence, knowledge, justice, pursuit of truth, kindness and humanity. Having harshly criticized greed and avarice, his sermons say that an educated man is kind and sympathetic, and if there is a lot of kindness in the nation, people will live in peace and harmony, helping the homeless and beggars. It is not difficult to see that the sage formulates the idea that the guarantor of people's unity resides in knowledge, intelligence and virtue as a cultural value.

For example, the following words of Kashgari: "*Why would a literate man collect good things? Property spoils a man, greed blinds him. An intelligent person cannot be arrogant, and yet if you praise an unintelligent person, he will go mad. Take intelligence from the knowledgeable, delve into the good word, memorize it. Do as many righteous deeds as you need with your own hands. If a sick or poor person comes to your door, welcome him kindly, feed him well, treat him with respect*", which are oratorical propaganda and sermons, confirm the presence of cultural devaluation and a system of values.

Here is another passage from the dastan: "*None of the kin lives forever. The world, the universe, the stars are born every day and extinguished every day. Wealth and fame become the main enemies of man. Only an educated man can survive from such an enemy*". It is clear from the passage that using oratorical admonitions, Kashgari shows the universe of eternal moral principles of the Muslim culture. Here, firstly, the relationship between the "eternal" and the "non-eternal" is defined, it is clarified that man is a creature existing between "is" and "is not", and secondly, he tries to explain what man should stay away from and what he should be closer to in terms of spiritual and cultural values.

It is noteworthy that Farsi-Dari poetry flourished in the Tajik culture in the tenth to twelfth centuries. Let us start with the legacy of Abu Abdullah Rudaki, the founder of Tajik classical literature, an outstanding representative and author of the early period of development of folklore and written culture in Persian within the territory of Central Asia. In all his works, Abu Abdullah Rudaki wrote that a man choosing his life path should not seek fame and fortune, but rely on his reason, honesty and courage, and from the line of his texts we discover his oratorical thoughts on the desires of mankind, on people's positive and negative traits, and on the content of cultural values.

To conclude, let us say that in this paper we have made an attempt to consider some aspects of the principles of oratory in the Eastern Muslim culture. Serving the people is the condition for the existence of eloquence, and revealing its cultural and attitudinal significance is the task of culturology [5; 46]. Oratorical art, no doubt, has every reason to be regarded as a true art that has a strong influence on the feelings and consciousness, imposing an indelible lasting impression on the entire spiritual life of humankind. The highest peak of oratorical art comes when "the orator fully masters the richness of thought, knows how to control his voice and emotions, and when he can influence the listener with his thoughts and words". We cannot but agree with this postulate [12].

Let us summarize the overall results.

1. When we treat oratory as a cultural and historical phenomenon, we find out that the natural essence of oratory lies in the following ethnogenesis conceptual postulates: "oratory is a civilizational phenomenon", "oratory is culture", "history is the mechanism of oratory", and "oratory is a continuum of historical space". At the same time we considered the cognitive purposes of the oratorical art of Greece, where theater and poetry appeared first. The oratory of Rome served the Roman Empire, protecting the interests of one particular group. Antique oratory, in turn, gave rise to religious oratory. Oratory was recognized as a cultural phenom-

enon of mankind, distinguished by special national characteristics, nurtured in the spiritual space of good deeds. Oratory is a value that has never not lost its importance in modern times [13].

2. With the aim of determining the positions of oratory in the Western Christian culture, a historical-comparative analysis of the periods of oratory formation and its degrees has been carried out. We determined its place and role in culture as well as directions in the national development — social and political, social and domestic, academic, judicial and legal, religious and ecclesiastical. Thus, in the formation of cultural principles of oratory in the ancient period the measuring factor was the political and pragmatic demand of the society, while in the Middle Ages there was an overpowering of religious foundations and religious concepts. Having absorbed Christian dogmas, the art of oratory merged into the religious oratorical current of homiletics, which was intended to influence the minds and consciousness of the people. In the Renaissance oratory came to people as unlimited creative possibilities for the development of consciousness, feelings and freedom. Therefore, the main task resides in the formation of beliefs through the influence of words, oratorical propaganda, deterrence of linguistic aggression, and verbal conflicts.

3. Recognition of the following principles of oratory in the Turkic culture: the essence core of the oikumene, the “truth” of the social and political creation of humanity, political concept of “enmity” and “peace”, Turkic cultural principle of patriotism and national identity, continuum of human life existence, that is “faith” in the Turkic culture, Turkic heroic culture, goodness, humanity, justice, love for humanity, “existence”, “patience” — all of them as mechanisms of cultural values are recognized as existential cultural principles. Farabi distinguished the phenomenon of the “fate” as a principle of the cultural universe. Besides, he raised the notion of “honesty” to the status of a cultural principle, denoting the cultural identity of the Kazakh people.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972784, The problem of transformation and institutionalization of public speaking in the modern world).

References

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті / Н. Келімбетов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 265 б.
- 2 Есім Ғ. Ғұлама — Наме: ғылыми трилогия / Ғ. Есім. — Нұр-Сұлтан: Хас-Сақ баспасы, 2019. — 640 б.
- 3 Молдабеков Ж. Шешендік: оқу құралы / Ж. Молдабеков. — Алматы: Қарасай, 2009. — 432 б.
- 4 Яссауи. Диуани хикмет: отбасы хрестоматиясы. — Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2021. — 144 б.
- 5 Нуржанов Б.Г. Культурология в новом ключе: учеб. пос. для ун-тов / Б.Г. Нуржанов, А.М. Ержанова. — Алматы, 2011. — 372 с.
- 6 Раев Д.С. Қазақ шешендігі философиясы: оқу құралы / Д.С. Раев. — Алматы: Қарасай, 2011. — 264 б.
- 7 Форобий А.Н. Фозил одамлар шахри / А.Н. Форобий — Ташкент: ЯНГИ АСР АВЛОДИ, 1993. — 320 с.
- 8 Егеубай А. Кісілік кітабы: ғылыми эссе / А. Егеубай. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 320 б.
- 9 Қашқари М. Түрік сөздігі: [3-т.]. / М. Қашқари; ауд. А.Қ. Егеубай. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — Т. 1. — 448 б.
- 10 Ивин А.А. Риторика — искусство убеждать / А.А. Ивин. — М.: Гранд, 2002. — 299 с.
- 11 Әмірова Б.А. Этнопсихология / Б.А. Әмірова. — Қарағанды: Акнұр, 2012. — 260 б.
- 12 Malikova A.M. Development of oratory by ancient theologians / A.M. Malikova, R. Imanzhusup // European Journals of Science and Theology. — 2019. — Vol. 15, No 5. — P. 107–117.
- 13 Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарного знания / М.Фуко; пер. с фр. — СПб.: А-сад, 1994. — 406 с.

А.М. Маликова, А.Т. Мақұлбеков, Г.К. Абдалиева

Жастар аудиториясын шешендік өнер контекстінде түркі дүниетанымында тәрбиелеудің ықпалы

Мақалада түркі мәдениетінде шешендік өнер контекстіндегі жастар аудиториясын тәрбиелеудің ықпалын тарихи-мәдени ұстаным-қағидалар тұрғысынан талдауға қадам жасалған. Бұл мәселенің

өзіндік болмысына бойлайтын тұста, шығыс-мұсылмандық мәдениеттің тарихи-логикалық астарына қысқаша шолу жасауды жөн көреміз. Түркі халықтарының әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени өмірі ежелден өзара байланыста болғанына тарих куә. Шығыс мұсылман мәдениетінің көне түркі тілдес халықтардың рухани-мәдени мұраларынан нәр алғаны анық. Бұл мәдени мұралардың тарихи, әлеуметтік, саяси, философиялық, мәдени-құндылықтық, әдеби-поэтикалық, дидактикалық, лингвистикалық, педагогикалық, психологиялық тұстарын этнотарих, этноәлеуметтану, этносаясаттану, ұлттық философия, этномәдени, ұлттық әдеби, этнолингвистика, этнопедагогика, этнопсихологиялық мәселе тұрғысынан зерттеулер қатары өсуде. Ал түркі тілдес мәдени мұраның шешендік сөз ретіндегі феномендік болмысы және ондағы мәдени қағидалық ұстанымдары алғаш рет талдау нысанына айналуға. Шығыс халықтарының сөйлеу мәдениетін, әдебиетін, әлеуметтік өмірін, архитектурасын, мәдениеттік аспектілерін зерделей келе ұқсас тұстарының бар болатыны анықталады. Шығыс мәдениеті контекстіндегі түркі қауымына ортақ көне түркі мәдениеті мен сөз өнеріне көз жіберетін болсақ, олардың тарихи тамырластығын анық байқаймыз. Оған дәлел ретінде археологиялық зерттеулер барысында қазіргі Қазақстан территориясында жүздеген тұрақтар мен қоныстардың шығыс мемлекеттерге тән мәдени ұқсастығы бар.

Кілт сөздер: түркі дүниетанымы, шешендік өнер, аудитория, білім, тарихи құбылысы, шолу, болмыс, құндылық.

А.М. Маликова, А.Т. Мақұлбеков, Г.К. Абдалиева

Влияние ораторского искусства в контексте воспитания молодёжной аудитории в тюркском мировоззрении

Статья ставит целью проведение научного анализа в контексте ораторского искусства воспитания молодёжной аудитории в тюркском мировоззрении. В этой связи авторы проанализировали культурно-воспитательные установки и принципы в историческом аспекте. Считается необходимым составить краткий обзор историко-логической подоплеки восточно-мусульманской культуры. История свидетельствует, что социальная, экономическая, политическая и культурная стороны жизни тюркских народов издревле находятся в тесной взаимосвязи. Очевидно, что восточная мусульманская культура берет свое начало в духовно-культурном наследии древних тюркских народов. Исторические, социальные, политические, философские, культурно-ценностные, литературно-поэтические, дидактические, лингвистические, педагогические и психологические компоненты культурного наследия с каждым годом все активнее находят своих исследователей. Сущность феномена тюркоязычного культурного наследия, выраженного в ораторском слове, а также его культурные принципы и установки впервые становятся объектом культурологического анализа. При анализе структуры и норм речи восточных народов, литературы, социальной жизни, архитектуры и прочих культурных аспектов обнаруживается их значительное сходство. Если взглянуть сквозь призму восточной культуры на единую основу тюркского общества — древнюю тюркскую культуру и искусство слова, то увидим однозначную общность исторических корней. Среди прочих доказательств в ходе археологических исследований на сотнях стоянках и поселениях на территории современного Казахстана были выявлены культурные сходства с восточными государствами.

Ключевые слова: тюркское мировоззрение, ораторское искусство, аудитория, образование, исторический феномен, обзор, существование, ценность.

References

- 1 Kelimbetov, N. (1991). *Ezhelgi dauir adebieti* [Literature of ancient times]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Esim, G. (2019). *Gulama — Name: gylymi trilogiia* [Ghulama — Name: scientific trilogy]. Nur-Sultan: Khas-Saq baspasy [in Kazakh].
- 3 Moldabekov, Zh. (2009). *Sheshendik: oqu quraly* [Rhetoric: educational tool]. Almaty: Qarasai [in Kazakh].
- 4 Yassau. (2021). *Diواني khikmet: otbasy khrestomatiiasy* [Diwani hikmet: family anthology]. Almaty: Otbasy khrestomatiiasy [in Kazakh].
- 5 Nurzhanov, B.G., & Erzhanova, A.M. (2011). *Kulturologiia v novom kliuche* [Kulturalogy in a new key]. Almaty [in Russian].
- 6 Raev, D.S. (2011). *Qazaq sheshendigi filosofiiasy* [Philosophy of Kazakh eloquence: textbook]. Almaty: Qarasai [in Kazakh].
- 7 Forobii, A.N. (1993). *Fozil odamlar shakhri* [Fossil people shakhri]. Tashkent: IaNIGI ASR AVLADI [in Uzbek].
- 8 Egeuba, A. (1998). *Kisilik kitaby: gylymi esse* [The book of personality: a scientific essay]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 9 Kashkari, M. *Turik sozdigi* [Turkish dictionary]. (Volm. 1–3). Vol. 1. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 10 Ivin, A.A. (2002). *Ritorika — iskusstvo ubezhdat* [Rhetoric is the art of persuasion]. Moscow: Grand [in Russian].

11 Amirova, B.A. (2012). *Etnopsikhologiya [Ethnopsychology]*. Qaragandy: Aknur [in Kazakh].

12 Malikova, A.M., & Imanzhup, R. (2019). Development of oratory by ancient theologians. *European Journals of Science and Theology*, 15(5), 107–117.

13 Fuko, M. (1994). Slova i veshchi: arkhologiiia gumanitarnogo znaniia [Words and things: archeology of humanitarian knowledge]. Saint-Petersburg: A-cad [in Russian].

Information about the authors

Malikova Assel — PhD, senior lecturer of the Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8052-9371>

Makulbekov Aidos — PhD, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-2572-3892>

Abdalieva Gulzada — Doctor of historical sciences, Associate professor of the Department of Pedagogical and humanitarian disciplines, I. Arabayev Kyrgyz State University, Bishkek, Kyrgyzstan; <https://orcid.org/0000-0003-4149-381X>

S. Makhortykh ^{1*}, N. Kotova ¹, P. Stadler ²

¹*Institute of Archaeology Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine;*

²*Natural History Museum Vienna, Vienna, Austria*

(E-mail: makhortykh@yahoo.com; nadja.kotova@hotmail.com; peter.stadler@univie.ac.at)

Bronze belts with zoomorphic images in the Koban culture

The bronze belts represent one of the most notable artefacts left by the ancient cultures of the Caucasus, and indeed the most striking ones from an artistic point of view. These belts represent the development of various artistic styles and are remarkable expressions of the advanced metalworking that developed in the mountainous highlands of the region at the beginning of the Early Iron Age. An article is devoted to the consideration of sheet bronze belts decorated with various zoomorphic images that were found in graves of the Central Caucasus region, mostly in Tli and Koban cemeteries (North and South Ossetia). Belts accompanied male or female individuals were essentially personal objects. Many of them have highly distinctive incised designs featuring animal and less often human figures. There are two main groups among them — belts decorated with zoomorphic images, made in the local Koban art style and belts executed in the southern, Transcaucasian traditions. Statistical analysis of numerous funerary objects found with decorated belts allowed us to clarify their chronological position between the 9th and 7th century BC. The gender correlation of finds also revealed certain regularities in their distribution.

Keywords: Central Caucasus, Koban culture, Tli and Koban cemeteries, graves, 9th–7th century BC, bronze belts, zoomorphic images, snakes, seriation, correspondence analysis.

Introduction

Belts made of thin bronze sheet are found in the sites of the Koban culture exclusively in the mountainous areas of the Central Caucasus, in the Tli and Koban cemeteries (Fig. 1). While approximately 150 bronze belts have been unearthed in the Tli burials (South Ossetia), only about 25 examples are known from the Koban necropolis (North Ossetia), indicating the priority of the southern slope of the Great Caucasus in the spread of this category of material culture [1; Fig. 38–41]; [2; 360]. Most of the belts are decorated with dotted bands along the edges or have no decoration. Practically all of them are accompanied by bronze buckles. These belts are considered to be products of local Caucasian craftsmen [3; 138].

Materials

Bronze belts of the Koban culture with zoomorphic decoration have been widely published and described. Various interpretations of these images have also been proposed, so we will focus only briefly on their characteristics [2], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10]. The width of the belts with animal motifs varies between 10 and 15 cm. There are several groups among them, which will be analyzed below.

Belts with zoomorphic images made in the Koban art style

The most numerous of this group are belts decorated with snakes, which should be regarded as a local, Koban production that did not spread outside the Central Caucasus (Fig. 2, 3). Similar images of serpents are represented on axes, daggers, belt buckles and tweezers in this region. In the cemetery of Tli, 17 such belts are known. Five of them are associated with male burials (№ № 50, 57, 101, 112, 266). Seven belts were found with female remains (№ № 141, 148, 256, 276, 346, 349, 380). In graves 18b and 158a the skeletons of a man and a woman were disturbed. Burials 82 and 208 contained mixed male and female bones. Two belts were found in both, one of which was decorated with a snake. A “serpent belt” was also found in burial 401, which was a heap of bones from several skeletons. In grave 4 (1883) of the Koban cemetery a belt decorated with the image of two snakes was accompanied by a typical female inventory, including temple pendants, amulets in the form of birds and a ram's head, a clay pyxis, etc. [11].

In most cases, a single image of a snake was placed on the belts. However, there are cases where two or even three images of snakes were presented simultaneously (Fig. 2, 1, 2, 10; 3, 7, 8). The snakes generally have triangular heads. This suggested that they belong to the viper family typical for the Caucasus Mountain

*Corresponding author's e-mail: makhortykh@yahoo.com

plateau [2; 65]. Practically all the belts with serpent images were accompanied by rectangular bronze buckles decorated with geometric designs. The available materials indicate that images of snakes on belts, as the main and sole personage, were characteristic only of the Central Caucasian region. An exception can be observed in grave 104 of the Krasnyj Majak cemetery in Abkhazia [2; pl. 112]. On the Southern Caucasian belts, single small snakes are inconspicuously situated amidst the multitude of animal images.

In addition to the belts decorated with serpents' motifs, two other bronze belts were found at the Tli cemetery, which warrant consideration as local Koban production. The belt from grave 208 features 11 birds arranged in a row, while the belt from tomb 224 portrays 21 running horses (Fig. 4, 1, 2). The edges of these belts had round holes to attach them to a leather base.

Belts with zoomorphic images made in the Transcaucasian art style

The accumulation of bones from burial 161 at Tli, which probably comprises the remains of two individuals, included two bronze belts. One of these was made in the Koban tradition. It is evident that the belt included a curved buckle [5; Fig. 111, 3, 13]. The second belt exhibited distinctive characteristics when compared to the local products, namely a decorative border of triangles and rhombuses, as well as the images of six fantastic predators in "blankets" decorated with solar symbols (Fig. 4, 3).

The composition of the belt from male burial 363 of the Tli cemetery includes a central figure of a horse and two figures of fantastic beasts on the sides (Fig. 4, 4). All the animals are depicted in "blankets" with solar signs. There are numerous images, presumed to be dog heads, that run along the contour of the belt. Reduced images of animal heads are a common feature of the Koban artistic tradition, as evidenced by their appearance on belt buckles and axes [3; Fig. 69; 5; tab. 89]. In contrast, they are not typical of Transcaucasia, where the main centers of production of richly ornamented bronze belts were located.

Belts with scenes, including depictions of animals and humans

Belts belonging to this group were discovered in four male burials of the Tli necropolis. All of the belts feature a decorative border comprising triangles, semi-ovals, spirals, or concentric circles. Three belts from burials 74b, 76b and 350 depict various animals (deer, predators, bulls) in "blankets" with solar motifs and warriors with bows. The belt from burial 74b also had a figure of a goat and probably a scene of a feast with two men (Fig. 4, 5).

The belt from grave 76b included images of birds, a pig and a rider with a severed human head attached to the horse's neck (Fig. 4, 6). The belt from grave 350 portrays a pig and two horses harnessed to a chariot with a driver positioned on it (Fig. 4, 7). The belts from burials 74b and 76b depict writhing snakes in a vertical position. They are "stinging" a deer (Fig. 4, 5, 6).

Another "Transcaucasian" style of imagery is illustrated by the belt from grave 419, which also shows a figure of a man with weapons as well as a variety of animals, including goats, bulls, deer, birds, and fantastic creatures with wings (Fig. 4, 8). It is noteworthy that the belts from burials 74b, 350, and 419 lacked buckles, a feature characteristic of the Transcaucasia where the belt was fastened with leather straps [12].

The Koban belts in question exhibit a border frame and a series of animal figures (bulls, goats, pigs, predators) that are typical of the Transcaucasian region. However, in contrast to the South Caucasian examples, the depictions of horses on these belts are more realistic and demonstrate a greater respect for body proportions [cf. 2; Figs. 74; 75]. "Blankets" are depicted on the torsos of most of the animals.

The Urartian belts

The three belts from male burials 40b, 215b, and 425 are regarded as predominantly Urartian imports and are dated to the 7th or 7th-6th century BC [7; 13]. They all have holes around the perimeter for attaching to the leather base. The belt from burial 425 is divided into horizontal ornamental zones by a series of "ribbons" [7]. One end of the belt has a vertical zoning of the decoration. Bulls, horsemen and sacred trees are placed there. The main decoration of the belt from tomb 40b is also divided into three ornamental zones by horizontal lines. The succession of the figures is reproduced identically on all three bands. They include animals, hybrid creatures, horsemen and soldiers on chariots [5; tab. 94]. The series of figures on the Tli belt from tomb 215b is identical in all three registers which are not separated from each other. The figures are mostly horsemen, bulls, lions, and hybrid creatures [5; Tab. 127].

The belts from Tli graves 40b and 215b are completed by a belt clasp in the form of a ring, which is characteristic of Urartian belts. The belt from grave 425 lacks such a ring, as well as a bronze buckle, that is a specific feature of the local Koban belts.

Methods

In order to determine the chronological position of the burials with bronze belts in the Tli cemetery, we employed the typological method, which is an indispensable tool in the analysis of archaeological evidence. Furthermore, we utilized modern computer technologies based on quantitative methods for processing large databases. More than 13,000 images of various grave goods from reliable and well-documented Caucasian Late Bronze and Early Iron Age complexes have been entered into the Montelius image database [14]. The typological analysis and classification of the archaeological material was carried out using the “Dragon Drop” computer program integrated with the Montelius database*. Only Early Iron Age burial assemblages were used for the current research, as the Correspondence Analysis (CA) shows that the Middle and Late Bronze Age burials (№ № 29, 43, 45, 46, 58) are alien to the Koban culture. Assemblages from destroyed burials containing the remains of several skeletons were also eliminated. Artefact types occurring in more than three chronological groups and complexes with only two types available for analysis were also eliminated from the seriation and CA. Children's graves and adult burials without categories of inventory characteristic only for men (weapons) or only for women (leg rings, needles, spindles, etc.) were also excluded from the chronological analysis. Two variants of seriation and two variants of CA were developed separately for male and female burials (Fig. 5, 6). The male and female variants were synchronized by comparing parts of the parabolas and by joint burials containing male and female skeletons together.

Our seriation and CA are not the first to be developed for the Tli cemetery. Taking into account the seriation proposed by S. Reinhold [15], we decided to keep the same nomenclature for the chronological groups: KoA, KoB, KoC, KoD, KoE. Our parabola of CA bears resemblance to that of S. Reinhold, exhibiting a comparable distribution of chronological groups of burials. However, the sets of graves within each group are not identical. The point is that an alternative computer programme and typology was used. We also have discrepancies with S. Reinhold in the dating of some periods of the Koban culture, who, following B. Tekhov [3], and V. Kozenkova [16] uses the “long” chronology, according to which the existence of this culture begins about 1300–1200 BC and ends in 500–400 BC [15; 279]. Our chronology of the Koban culture of the Central Caucasus, beginning with the Styrfaz (KoA) and ending with the latest burials of Tli (KoF), may be described as “short” (1000–500 BC).

Furthermore, radiocarbon dating was employed to ascertain the age of grave 4 (1883) in Koban cemetery, which contained a belt with a snake image.

Results and Discussion

The gendered relationship between the belt and the images of animals

A significant part of the skeletons from the Tli necropolis have anthropological determinations [4–7]. In their absence, the sex of the deceased was determined by the composition of the grave goods, which indicated either female (leg rings, needles, spinners, etc.) or male (weapons) burials. This approach was also used in the analysis of the burials in the Koban cemetery.

Of the 17 belts with snake images from the Tli burial ground, six graves belonged to men and eight to women. A further three tombs contained mixed bones from several skeletons. The majority of male burials with “serpent belts” were accompanied by a bronze axe and dagger. In burial 57, a dagger and a mace were discovered, along with a pin decorated with an axe image. Tomb 112 contained only a dagger and a fibula, but given its partial preservation, it is plausible that some of its original contents may have been lost [4; 28]. Burials with “snake belts” also contained images of serpents on other objects. Snakes were depicted on axes in graves 18b, 101 and 208, and on tweezers in grave 50.

Female burials with “snake belts” included leg rings and beads covered with gold or silver foil. The jewellery of four skeletons is represented by temple pendants of silver and gold (№ № 148, 276, 349, 380). Based on the material available from Tli, we can assume that anklets were typical of women of fertile age who had children. Precious metal pendants and beads indicate the high social status of the family.

The discovery of “serpent belts” in both single modest graves and in more numerous rich burials indicates that these belts, along with snake images on axes, daggers, tweezers, and buckles, were symbols of the deceased's affiliation with a clan that worshipped a snake deity. According to B. Tekhov, the wearing of belts with images of snakes was also a means of protection against evil forces or disease [3; 127].

* More information about the software developed by Dr. P. Stadler can be found at <https://www.winsersion.org>.

The belts, which depict horses and birds, are representative of the local Koban artistic tradition. The belt from the male Tli burial 224, which features the figures of horses, can be assumed to have belonged to a military leader or priest, as evidenced by the crozier finial in the form of a bull's head that was found within it. The deceased from Tli bone accumulation № 208, whose belt was decorated with numerous birds and whose grave goods included a pin with bird images and bird-shaped pendants, also occupied an unusual social position [4; tab. 90]. As with the belts adorned with serpent motifs, it seems reasonable to posit that the images of birds and horses are associated with the totems of the deceased. This hypothesis is corroborated by the discovery of analogous figures on a range of other Koban artefacts, including axes, belt buckles, fibulae and pins.

Belts, probably of Transcaucasian origin, with images of animals and humans, were found only in male warrior graves. All of them contained an axe and a dagger. The assortment of other grave goods varied. Graves 76b and 350 yielded gold foil beads. In contrast, no gold or silver items were recovered in the burials 74b, 363, 419. It can be assumed that the above belts belonged to warriors who participated in the southern campaigns. However, these individuals belonged to families of different wealth, as evidenced by the presence or absence of precious metal jewelry and other funerary objects (bronze vessels, ingots, etc.). The diversity of the inventory could also correlate with the age of the buried persons, but unfortunately this cannot be verified on the basis of the Tli material. Tli burials with Urartian belts also probably belonged to warriors who took part in the southern campaigns. The best-preserved complexes 215b and 425 contain an axe and a dagger, supplemented by an iron knife.

Chronology of the belts

B. Tekhov assumed that belts decorated with snake figures were in use from the 12th to the 7th century BC. He attributed burials 18b, 50, 57, 82, 101, 112, 148, 158a, 208, 266, 276 to the 12th-10th century BC [4]. Tombs 141 and 349 have been included by B. Tekhov in the complexes dated to the end of the 10th and/or 9th century BC, while grave 346 was dated to the 7th century BC [5; 6; 7; 14, 17]. S. Reinhold has placed the above belts within a similar chronological framework (1150–900 BC) [15; 279, Abb. 64].

In our seriation and CA, several burials with “snake belts” fall into the KoB period (50, 112, 349), while the remainder fall into the KoC group. Accordingly, the time of their existence is determined within 900–700 BC. This dating is also confirmed by the radiocarbon date of 750–570 BC obtained for tomb 4 (1883) of the Koban cemetery, which contains a belt with serpent figures* [11].

The belt with an image of a horse herd (Tli, grave 224) was initially considered to be among the complexes dating to 1200–1000 BC [4]. In the seriation proposed by S. Reinhold, this tomb is assigned to the KoB2 period (1000-900 BC) [15; 279, Abb. 55]. Our CA, however, places it at the beginning of the KoC period, i.e. between 800 and 750 BC. In addition to the sites of the Koban culture in the Central Caucasus, horse images are known from northern Armenia. The burial at Kurtan includes a bronze belt with several running horses, which reminds of the images on the belt from Tli burial 224 [17; Fig. 4]. A bone figurine of a horse, crafted in a realistic style, has also been recovered from the Lori Berd cemetery [17; Fig. 12]. The horse images from Lori Berd and Kurtan have been dated from 8th to the first half of the 7th century BC [17; 86].

According to the burial inventory, the belt decorated with bird figures (Tli, tomb 208), which was not included in our CA due to the mixed male and female grave goods, belongs to the same period. The chronological proximity of these two belts is indicated by the presence of an unornamented smooth section on the left side, as well as through holes for connection with the leather base.

It seems reasonable to posit that imported belts from the Tli cemetery may be indicative of distant cultural, trade and potentially military contacts. So, the belt from burial 419, which dates to the end of the 8th century BC, displays stylistic similarities to the depiction of figures on belts from Azerbaijan, particularly in grave 95 of Kalakent [2; pl. 96]. Other “southern” belts from Koban culture sites are similar to those from Georgia (Samtavro, Pasaauri, Sagarejo, Maralin Deresi) [2; pl. 90, 290; 98, 303; 100, 309; 101, 312; 102, 313].

In the 1980s, Tli burials 74b and 76b with belts of the Transcaucasian type were dated to the 12th–10th century BC [4]. Of particular interest to researchers was the belt from grave 76b, which depicted a horseman with the severed head of an enemy (Fig. 4, 6). The interpretation of this image has led scholars to attribute it to the Scythian period [18], [19], [19; 45]. However, we should take into account the opinion of B. Tekhov,

* Radiocarbon date is calibrated with quickcal@calpal-online.de and calibration curve [CalPal2007_HULU](#).

who points out that the burials of the Scythian time in the Tli cemetery after 650 BC are already characterized by numerous iron objects, which are absent in burial 76b [8; 232].

In later publications, the Tli belts of the “southern” type B. Tekhov began to date within the 7th century BC. The similarity of the images on the belts from tombs 350 and 76b was also highlighted [7; 17, 23, 214; 8; 242]. B. Tekhov considered that the belts from tombs 74b, 76b, 350 and 363 belong to the Cimmerian-Scythian period and were made in the style of Koban-Tli-Scythian art [8; 357]. Besides, an alternative dating of 800–600 BC has been proposed for the belts from graves 74b, 76b and 161 at Tli [10; 84, 85].

The “Transcaucasian” belts from the Tli burials 74b, 76b, 350, 363 and 419 in Reinhold’s seriation and our CA belong to the KoC period, which is dated to 900–700 BC [15; 279] or 800-700 BC according to our scheme. S. Reinhold attributes Tli grave 161 to the Early Scythian period (KoD, 700-600 BC) [15; 279, Abb. 55]. In our CA it correlates with KoC period, as is the case with the other “southern” belts. The belt from tomb 419 is probably the youngest of this series, because it adjoins to the group of burials with elements of the Early Scythian culture.

It is notable that depictions of humans are scarce in the art of Koban culture, with the earliest known examples dating to the 8th century BC. For instance, in the Tli cemetery, where over 400 burials were investigated, bronze pendants in the shape of a female figure and a human head are known only in two cases [4; tabs. 91, 3; 105, 4]. It is symptomatic that anthropomorphic images are frequently associated with those of horses. This phenomenon is not mere coincidence; rather, it reflects significant shifts in the ideology and social structure of the local Koban society. These changes are shaped by the influence of nomadic, steppe traditions and the spread of the prestigious institution of horsemanship in the south of Eastern Europe.

Three belts from Tli burials 40b, 215b and 425 were considered by B. Tekhov to be Urartian imports and dated to the 7th century BC [7; 48, 210]. Other researchers have attributed these belts to the period between the 7th and 6th century BC [13].

In S. Reinhold's seriation, burial 425 is assigned to the Late pre-Scythian period KoC2, while graves 40b and 215b are positioned in the Early Scythian period KoD1. However, in the text of her book, both 425 and 40b are included in the KoC group [15; 148, Abb. 55]. Unfortunately, we were unable to use the grave goods from tomb 40b in our seriation, as they contained only of a belt lying on a heap of bones.

The material from grave 425 and the accumulation of bones from grave 215b in our SA are consistent with the Early Scythian chronological horizon. The 7th century BC dating is also supported by the way the sacred tree buds are depicted on belts from Tli burials 40b and 215b, which are similar to the images on the belt from Kani Koter (Iran). The latter correlate with the images depicted on the artefacts from the time of the Urartian king Rusa II (680–639 BC) [20; 65].

Conclusions

Bronze belts with zoomorphic images in the Koban culture can be divided into two categories. The first category comprises local production belts, characterized by a series of convex dots running along both edges. The second category consists of belts with a richly decorated border along the contour, presumably to have been imported from Transcaucasia. Bronze buckles are a characteristic element of belts of the Koban culture in the Central Caucasus, while their absence, and thus a different way of fastening the belt at the waist, is typical of the South Caucasus. The locally produced belts are mainly characterized by the depiction of snakes and, to a lesser extent, birds and horses. These animals were also part of a wider set of images on the Koban bronzes: axes, daggers, buckles and fibulae. Additionally, the native bestiary included fish, dogs and deer. The above assortment of animals is executed in the form of sculptures that served as pendants, belt plaques or crozier heads. Among the bronze figurines, there are also images of rams, goats and bulls, which were not usually depicted on local products. It may be assumed that these animals were totems of indigenous clans, recorded in the elements of the funerary inventory.

The images of animals on the belts, which were imported or custom-made, have a different semantic content, where, in addition to the animals common to Koban art, there are also depictions of fantastic beasts, bulls, goats, pigs and humans that are not typical of the Koban culture. Most of these animals are depicted in “blankets” decorated with solar symbols, suggesting that the belts represent scenes associated with religious rituals and animal sacrifice.

The Koban belts close to Transcaucasian examples were probably imported in most cases. Some of them may have been produced in workshops of the South Caucasus on behalf of representatives of the Tli community and in accordance with their tastes. This is evidenced by the more realistic depictions of horses on the imported Tli belts compared to the Transcaucasian ones, which are similar to horse images on axes

and buckles of the Koban culture, as well as the specific border of the belt from burial 363 in the form of “waves” of dog heads. Interestingly, that the other animals depicted on these belts were rendered in a style characteristic of Transcaucasian craftsmanship.

Koban burials, with weapons and Urartian belts belonged to warriors. They should probably be considered in the context of the Scythian campaigns to the Near East and the participation of the Koban population in these events. The belts decorated with zoomorphic images are clearly gender-specific. For example, the local bronze belt depicting horses, as well as those likely imported from the South Caucasus and Urartu, accompanied the burials of male warriors occurring between 800–650 BC. Belts with images of snakes were characteristic of both female and male burials dated to around 900–700 BC.

Acknowledgements

The publication was carried out within the framework of the MSCA4Ukraine project (ID number 1233005), with the financial support of the European Union.

Figures

Figure 1. Map of findings of Koban bronze belts with zoomorphic images and their Transcaucasian analogues: 1 — Koban; 2 — Tli; 3 — Krasnyj Majak; 4 — Pasanauri; 5 — Narekvavi; 6 — Samtavro; 7 — Sagarejo; 8 — Maralin Deresi; 9 — Kurtan; 10 — Kalakent.

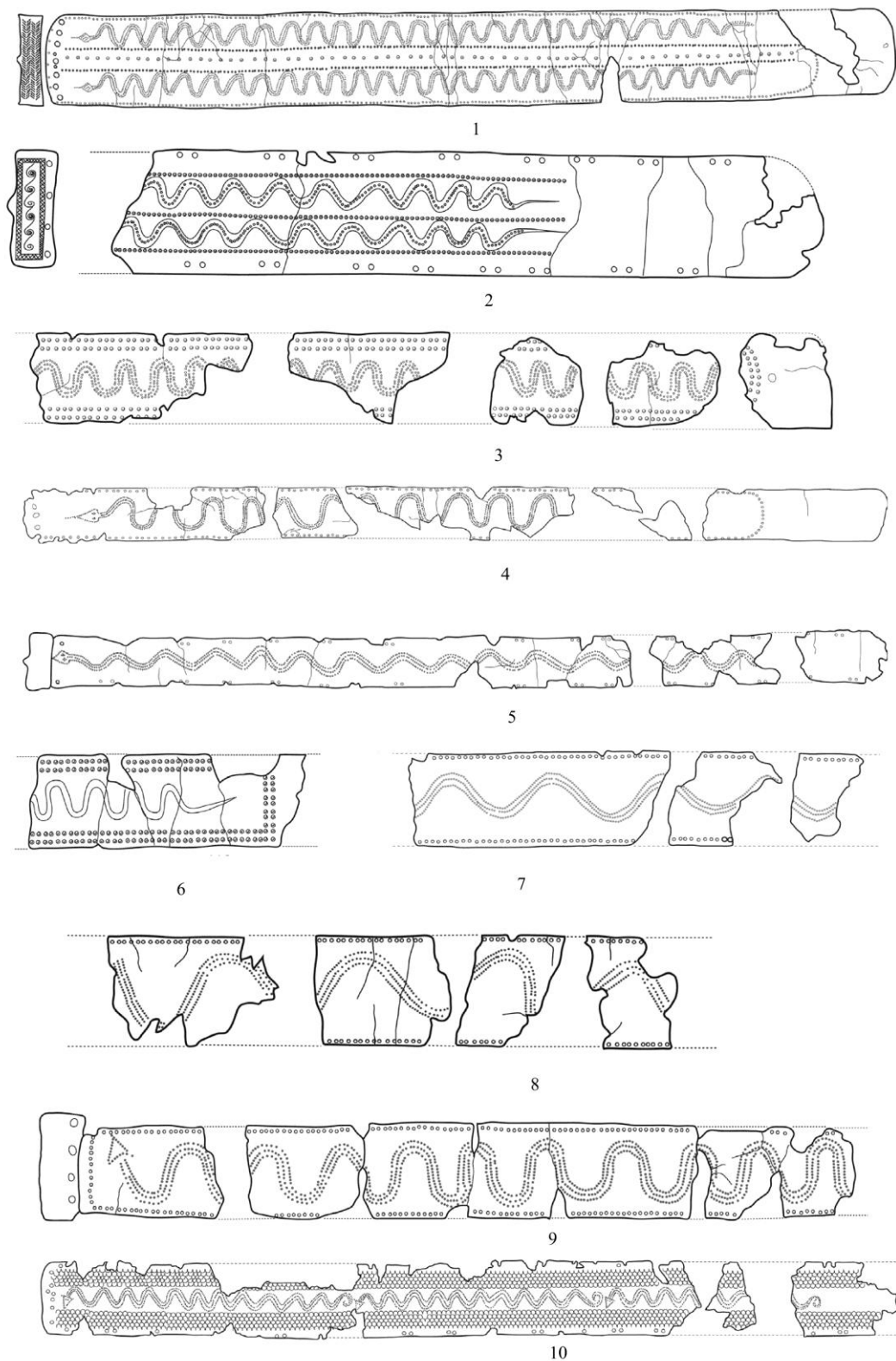

Figure 2. Snakes depicted on belts from Tli cemetery: 1 — grave 18b; 2 — grave 50; 3 — grave 57; 4 — grave 82; 5 — 101; 6 — grave 112; 7 — grave 141; 8 — grave 148; 9 — grave 158a; 10 — grave 208 [2; 4].

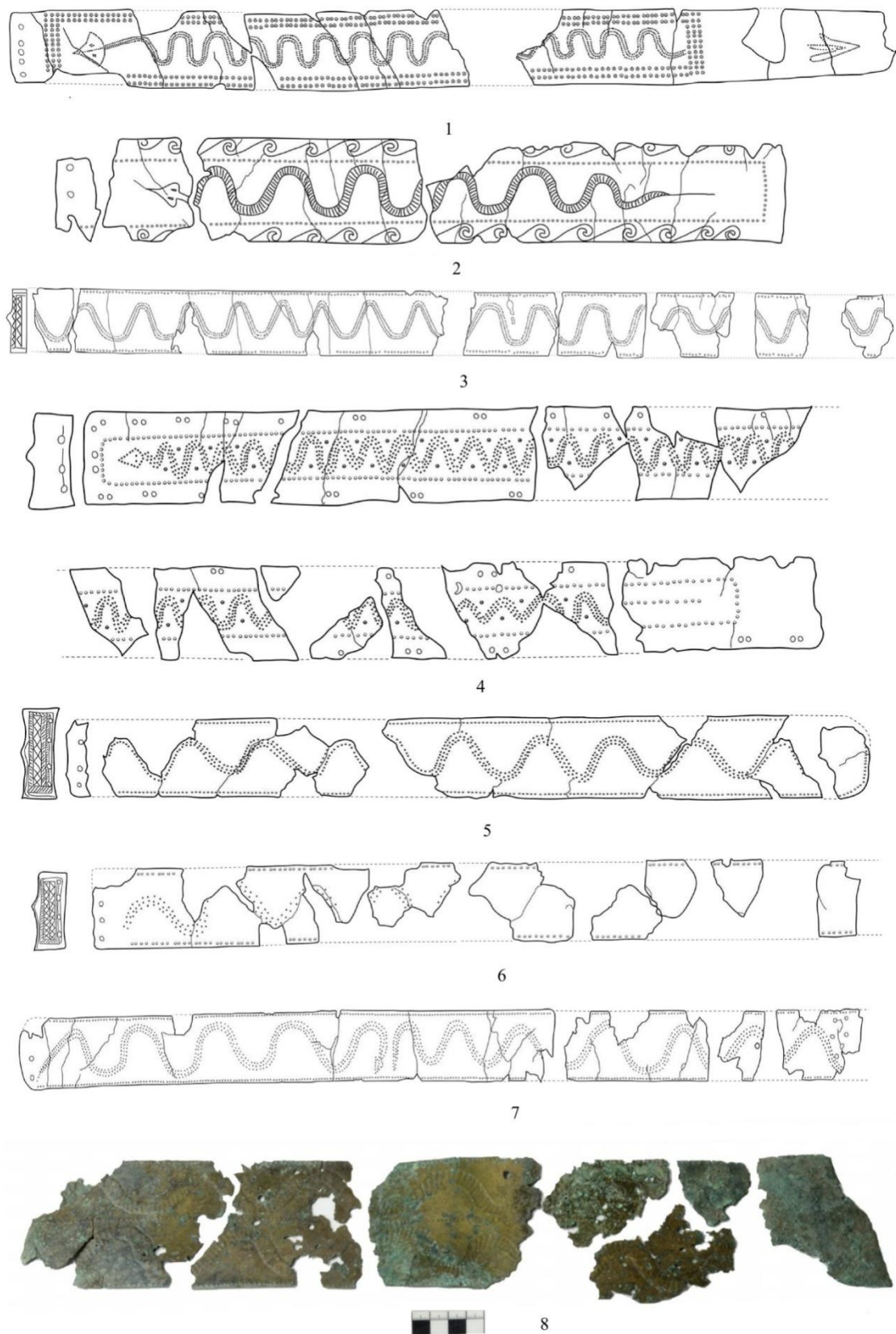

Figure 3. Snakes depicted on belts from Tli (1–7) and Koban (8) burial grounds: 1 — grave 256; 2 — grave 266; 3 — grave 276; 4 — grave 346; 5 — grave 349; 6 — grave 380; 7 — grave 401; 8 — grave 4 (1883) [2; 11].

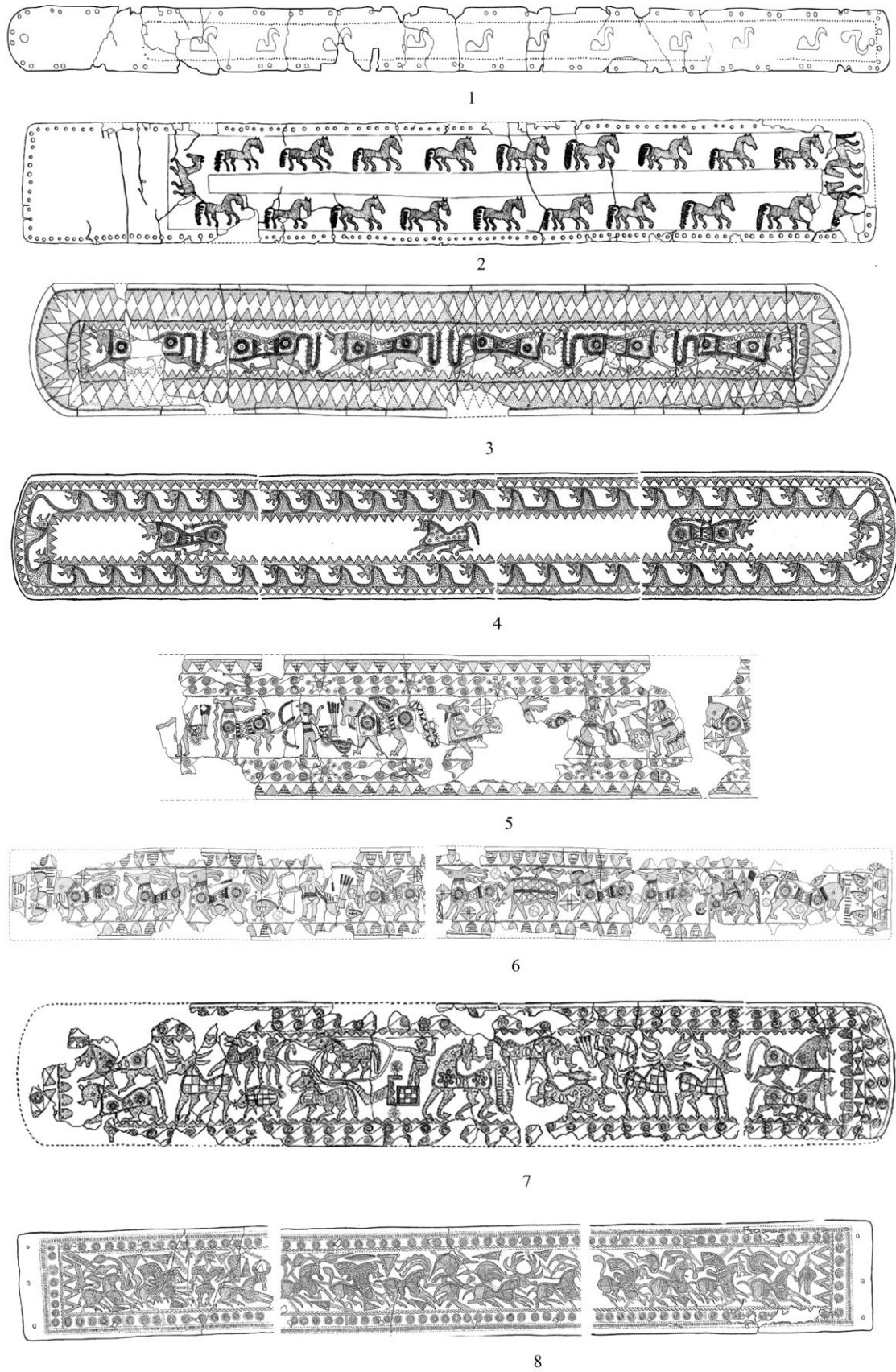

Figure 4. The figurative belts from Tli cemetery: 1 — tomb 208; 2 — tomb 224; 3 — 161; 4 — tomb 363; 5 — tomb 74b; 6 — tomb 76b; 7 — tomb 350; 8 — tomb 419 [2; 7].

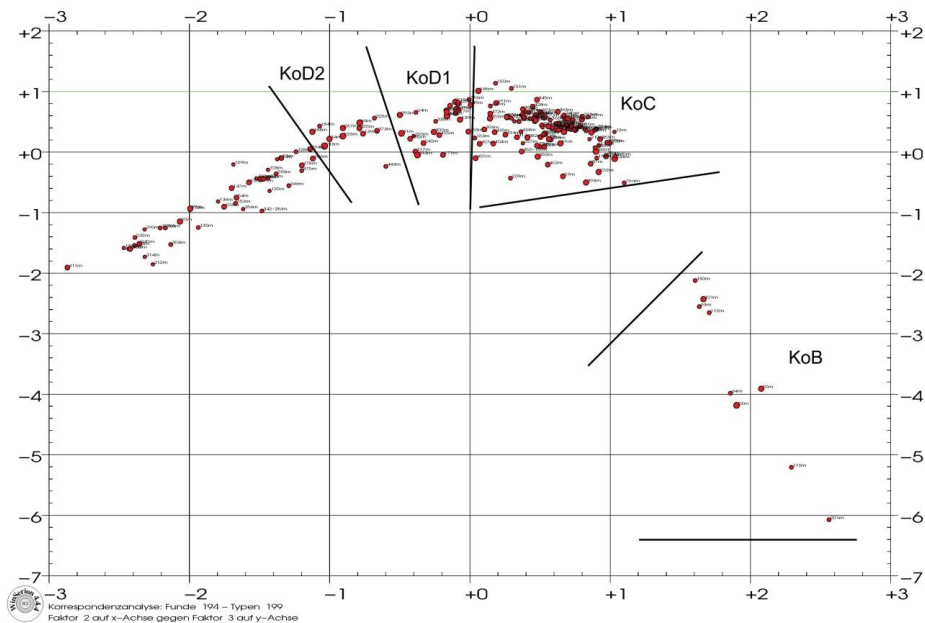

Figure 5. Correspondent Analysis of the male burials of the Tli cemetery.

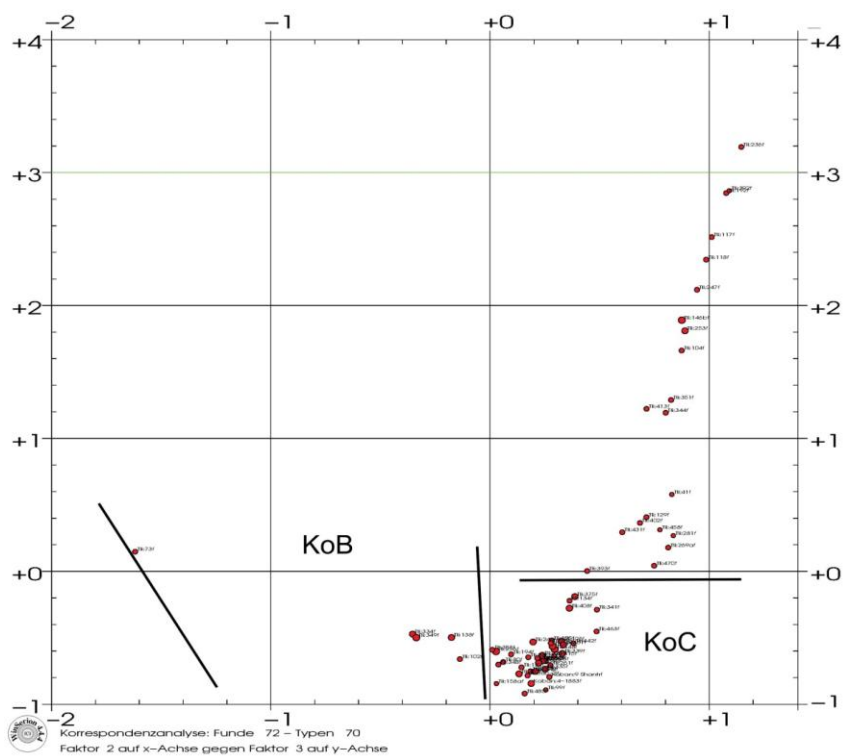

Figure 6. Correspondent Analysis of the female burials of the Tli and Koban cemeteries.

References

- 1 Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа / П.С. Уварова. — М.: Товарищество типографии Мамонтова, 1900. — 381 с.
- 2 Castelluccia M. Transcaucasian bronze belts / M. Castelluccia. — Oxford: BAR Publishing, 2017. — 419 p.
- 3 Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н.э. / Б.В. Техов. — М.: Наука, 1977. — 239 с.

- 4 Техов Б.В. Глийский могильник I / Б.В. Техов. — Тбилиси: Мецниереба, 1980. — 58 с.
- 5 Техов Б.В. Глийский могильник II / Б.В. Техов. — Тбилиси: Мецниереба, 1981. — 73 с.
- 6 Техов Б.В. Глийский могильник III / Б.В. Техов. — Тбилиси: Мецниереба, 1985. — 69 с.
- 7 Техов Б.В. Тайны древних погребений / Б.В. Техов. — Владикавказ: Проект-пресс, 2002. — 512 с.
- 8 Техов Б.В. Археология южной части Осетии / Б.В. Техов. — Владикавказ: Ир, 2006. — 546 с.
- 9 Chidašeli M. Die Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Georgien / M. Chidašeli // Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie. — 1986. — № 8. — S. 7–72.
- 10 Погребова М.Н. Закавказские бронзовые пояса с гравированными изображениями / М.Н. Погребова, Д.С. Раевский. — М.: Восточная литература, 1997. — 152 с.
- 11 Makhortyk S. Elite female burial of the pre-Scythian period from the Koban necropolis / S. Makhortyk, K. Grömer, G. Tiefengraber // Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien. — 2025 (in press).
- 12 Esayan S.A. Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien / S.A. Esayan // Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie. — 1984. — № 6. — S. 97–198.
- 13 Bonfanti A. The Greater and Lesser Caucasus: an analysis of the belts from the Tli burial ground and their contexts (graves 40b, 215b, 425) / A. Bonfanti, R. Dan, A. Cesaretti // Archäologischer Anzeiger. — 2021/2. — P. 39–57.
- 14 Stadler P. Quantitative methods with image database Montelius and software package WinSerion for archaeologists: examples of different analyses / P. Stadler. — Vienna: University Press, 2014. — 159 p.
- 15 Reinhold S. Die Spätbronze- und frühe Eisenzeit im Kaukasus. Materielle Kultur, Chronologie und überregionale Beziehungen / S. Reinhold. — Bonn: R. Habelt, 2007. — 383 p.
- 16 Козенкова В.И. Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке / В.И. Козенкова. — М.: Институт археологии, 1996. — 163 с.
- 17 Davtyan R. The Kurtan belt / R. Davtyan, M. Herles // Systemizing the Past. — Oxford: Archaeopress, 2023. — P. 79–87.
- 18 Черненко Е.В. Скифские лучники / Е.В. Черненко. — Киев: Наук. думка, 1981. — 168 с.
- 19 Ильинская В.А. Изображения скифов времени переднеазиатских походов / В.А. Ильинская // Древности степной Скифии. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 38–47.
- 20 Amelirad S. Kani Koter, Iron Age Cemetery from Iranian Kurdistan / S. Amelirad, E. Azizi // Iran. — 2021. — 59/1. — P. 57–76.

С. Махортых, Н. Котова, П. Штадлер

Қобан мәдениетіндегі зооморфты бейнелері бар қола белдіктер

Қола белбеулер Кавказдың ежелгі тұрғындарынан қалған көркемдік жағынан ең таңғаларлық жәдігерлер қатарына жатады. Олар өнердің әртүрлі стильдерінің дамуын білдіреді және ерте темір дәуірінің басында аймақтың таулы аймақтарында белсенді дамып келе жатқан металл өңдеу процесінің жаңашыл көрінісі. Мақала Орталық Кавказдың (Солтүстік және Оңтүстік Осетия) Тли және Қобан қорымдарынан табылған әртүрлі зооморфтық бейнелермен безендірілген жұқа жайма қоладан жасалған белдіктерді қарастыруға арналған. Ерлердің де, әйелдердің де жерлеуіне ілесіп жүретін белдіктер жеке пайдалануға арналған заттарға жатқызылды. Олардың ішінде екі негізгі топ ерекшеленді: зооморфтық бейнелермен безендірілген, жергілікті қобандық стильде жасалған белдіктер және оңтүстік, Закавказье дәстүрінде жасалған белдіктер. Қарастырылып отырған ою-өрнекті белдіктермен бірге анықталған көптеген бейіт бұйымдарының статистикалық талдауы олардың б.э.д. IX-VII ғасырлардағы қолданылуының хронологиялық шеңберін анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижелердің гендерлік корреляциясы да олардың таралуының маңызды заңдылықтарын айқындайды.

Кілт сөздер: Орталық Кавказ, Қобан мәдениеті, Тли және Қобан қорымдары, б.э.д. IX-VII ғғ., қорымдар, қола белдіктер, зооморфтық бейнелер, жыландар, серияция, корреспонденциялық талдау.

С. Махортых, Н. Котова, П. Штадлер

Бронзовые пояса с зооморфными изображениями в Кобанской культуре

Бронзовые пояса относятся к числу наиболее ярких, с художественной точки зрения, артефактов, оставленных древним населением Кавказа. Они представляют развитие различных стилей искусства и являются инновационным выражением процесса металлообработки, который активно развивался в горных областях региона в начале раннего железного века. Статья посвящена рассмотрению поясов, изготовленных из тонкой листовой бронзы, украшенных различными зооморфными изображениями, которые найдены в Глийском и Кобанском некрополях Центрального Кавказа (Северная и Южная

Осетия). Пояса, найденные в погребениях как мужчин, так и женщин, относились к предметам личного пользования. Среди них выделяются две основные группы: пояса, украшенные зооморфными изображениями, выполненные в местном кобанском стиле, и пояса, изготовленные в южных, закавказских традициях. Статистический анализ многочисленных предметов погребального инвентаря, выявленных вместе с рассматриваемыми орнаментированными поясами, позволил определить хронологические рамки их использования, а именно IX–VII вв. до н.э. Кроме того, гендерная корреляция находок выявила важные закономерности в их распределении.

Ключевые слова: Центральный Кавказ, Кобанская культура, Тлийский и Кобанский некрополи, IX–VII вв. до н.э., погребения, бронзовые пояса, зооморфные изображения, змеи, серияция, анализ соответствий.

References

- 1 Uvarova, P.S. (1900). *Mogilniki Severnogo Kavkaza* [North Caucasus burial grounds]. Moscow: Tovarishchestvo tipografii Mamontova [in Russian].
- 2 Castelluccia, M. (2017). *Transcaucasian bronze belts*. Oxford: BAR Publishing.
- 3 Tekhov, B.V. (1977). *Tsentralnyi Kavkaz v XVI–X vv. do n.e.* [Central Caucasus in the 16th–10th century BC]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Tekhov, B.V. (1980). *Tliiskii mogilnik I [Tli cemetery I]*. Tbilisi: Metsniereba [in Russian].
- 5 Tekhov, B.V. (1981). *Tliiskii mogilnik II [Tli cemetery II]*. Tbilisi: Metsniereba [in Russian].
- 6 Tekhov, B.V. (1985). *Tliiskii mogilnik III [Tli cemetery III]*. Tbilisi: Metsniereba [in Russian].
- 7 Tekhov, B.V. (2002). *Tainy drevnikh pogrebenii [Mysteries of ancient burials]*. Vladikavkaz: Proekt-press [in Russian].
- 8 Tekhov, B.V. (2006). *Arkheologiia yuzhnoi chasti Osetii [Archaeology of South Ossetia]*. Vladikavkaz: Ir [in Russian].
- 9 Chidašeli, M. (1986). Die Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Georgien. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 8, 7–72 [in German].
- 10 Pogrebova, M.N. & Raevskii, D.S. (1997). *Zakavkazskie bronzovye poiasa s gravirovannymi izobrazheniiami* [Transcaucasian bronze belts with engraved images]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 11 Makhortykh, S., Grömer, K., & Tiefengraber, G. (2025). Elite male burial of the pre-Scythian period from the Koban necropolis. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* (in press).
- 12 Esayan, S.A. (1984). Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 6, 97–198 [in German].
- 13 Bonfanti, Dan, A., & Cesaretti, A. (2021/2). The Greater and Lesser Caucasus: an analysis of the belts from the Tli burial ground and their contexts (graves 40b, 215b, 425). *Archäologischer Anzeiger*, 39–57.
- 14 Stadler, P. (2014). *Quantitative methods with image database Montelius and software package WinSerion for archaeologists: examples of different analyses*. Vienna: University Press.
- 15 Reinhold, S. (2007). *Die Spätbronze- und frühe Eisenzeit im Kaukasus. Materielle Kultur, Chronologie und überregionale Beziehungen*. Bonn: R. Habelt.
- 16 Kozenkova, V.I. (1996). *Kulturno-istoricheskie protsessy na Severnom Kavkaze v epokhu pozdnei bronzy i v rannem zheleznom veke* [Cultural and historical processes in the North Caucasus in the Late Bronze Age and Early Iron Age]. Moscow [in Russian].
- 17 Davtyan, R., & Herles, M. (2023). The Kurtan belt. *Systemizing the Past*, 79–87. Oxford: Archaeopress.
- 18 Chernenko, E.V. (1981). *Skifskie luchniki [The Scythian archers]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- 19 Ilinskaia, V.A. (1982). *Izobrazheniia skifov vremeni peredneaziatskikh pokhodov* [Images of the Scythians at the time of the Near Eastern campaigns]. *Drevnosti stepnoi Skifii — Antiquities of the steppe Scythia*, 38–47. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- 20 Amelirad, S., & Azizi, E. (2021). Kani Koter, Iron Age Cemetery from Iranian Kurdistanrad. *Iran*, 59/1, 57–76.

Information about the authors

Makhortykh Serhii — Doctor of historical sciences, Principal researcher, Institute of Archaeology Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7865-0263>

Kotova Nadiia — Doctor of historical sciences, Principal researcher, Institute of Archaeology Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-8197-7782>

Stadler Peter — Doctor of historical sciences, Natural History Museum Vienna, Vienna, Austria; <https://orcid.org/0000-0003-4000-3778>

Mondira Dutta *

*Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India
(E-mail: mondiradutta@gmail.com)*

Mitigating Child Exploitation and Abuse during Disasters: History, Preparedness and Policy Framework in India

India has lost an estimated total of 79,732 people with 108 crores displaced as a result of 321 separate natural disasters between 2000–2019. Together with China, this accounts for approximately 70 % of the global loss during disasters. As the second-most-affected nation in the world, India suffers maximum from floods. Every year, almost 34.5 billion people in India are impacted due to an average of almost 17 floods that hit the region every year. Vulnerability of children in such situations, exacerbates their weaknesses significantly. This makes them an easy prey for abuse and exploitation. More girls than boys seem to mysteriously disappear, according to official statistics. A girl child is coerced into prostitution or domestic servitude which is more difficult to track down than in the case of missing boys. To safeguard the well-being and rights of children during such challenging times, the development and implementation of effective strategies and policies become of significance. The present paper attempts to highlight the link between disasters and exploitation of children while assessing the vulnerabilities that prevail in child exploitation during such a situation. The paper is mainly based on secondary sources of information. It would review and analyse the existing protection and policy framework in India from a child's perspective. The study attempts to focus on available local organizations and the role of stakeholders concerned in the implementation of the laws and policy framework. An in-depth analysis will be attempted on the collaboration between government bodies, international organizations, non-governmental entities, and local communities. The main objective is to spell out the mitigating factors that impact children during a disaster and developing a framework that creates a safe environment to build back better.

Keywords: Child Exploitation, Trafficking of Children, Disaster Risk Reduction, Policy and Preparedness, Protection Policies for Child Abuse, Build Back Better.

Introduction

Natural disasters, armed conflicts, or any humanitarian crises create an ideal ground for exploitation of children, placing them at heightened risk of abuse, neglect, trafficking, and forced labour. To safeguard the well-being and rights of children during the challenging times, the development and implementation of effective strategies and policies become of significance. Vulnerability of children in such situations, exacerbates their weaknesses significantly. This makes them an easy prey for abuse and exploitation. Addressing these unique vulnerabilities especially for children during a disaster will usher in the essential protective measures, support, and prevention against child abuse. In this context, a comprehensive approach to develop a strategy and policy framework becomes imperative. This needs to focus on the collaboration between government bodies, international organizations, non-governmental entities, and local communities. Such an initiative will help in mitigating the impact of disasters on children and create a safer environment to build back better. Children are the most vulnerable during times of crisis such as disaster, ethnic cleansing or political upheaval. Vacuums of exploitation and slavery automatically get created during such a crisis that target children in particular. When children are orphaned or separated from their parents, they become gullible and fall prey to trafficking for abusive purposes like child labour, sexual abuse, organ trade, forced labour, debt bondage, domestic servitude, child soldiers and camel jockeying. They even are subjected to physical injury by their abusers for gaining sympathy in activities like begging, illicit adoption and becoming a victim of forced marriages as well. They get trapped in being sold off for commercial sexual exploitation, child sex tourism or as victims of paedophilia and much more newer trends of child abuse. Disaster oriented ground situations compound the pre-existing vulnerabilities demanding people-centric attention by the officials. The situation gets worse during displacement with children getting separated from their parents or orphaned. This makes it an ideal situation for the traffickers. With prevailing deficit in reserve resources and governance, the officials get mostly engaged in supplying humanitarian needs like food, water and safety. Survival itself becomes an ordeal while government machinery gets weaker and thinner. In fact little children become substitutes for

---

* Corresponding author's e-mail: mondiradutta@gmail.com

their injured or deceased family members. When human beings are running helter-skelter during a natural disaster in search of livelihood options or to protect their young ones, the situation becomes just ideal for the exploiters and traffickers to make hay while the sun shines! Sometimes traffickers act as NGOs who pretend to be the rescuers themselves. Thus this becomes an opportune moment for the traffickers to “strike the iron while it is hot”.

Most displacements in the world are caused by disasters. According to the “Internal Displacement Monitoring Centre” in Geneva, natural disasters, particularly severe floods, and cyclones, have resulted in internal displacement. In 2022, India alone had a figure to the tune of approximately 2.5 million. This is despite the fact, that the report takes into account only the large-scale or medium threats for South Asian countries like Bangladesh, India, Nepal, and Pakistan. The lesser disasters although it might have had larger displacement, go undocumented. In the year 2021, China recorded 6 million, Philippines 5.7 million and India 4.9 million displaced persons. The greatest number of displaced people was due to natural disasters implying vulnerability had a major role to play. Natural disasters do not restrict itself to any administrative boundaries or to a particular community. It hits those who are extremely vulnerable. The degree of vulnerability varies from person to person. The greater the vulnerability the greater the chances of exploitation. People belonging to lower socio-economic strata always tend to get left behind. Moreover, it is usually a child particularly a girl child who is found to be more vulnerable than an adult during any disaster. Such studies therefore need to be studied with a multi-pronged approach.

There are innumerable examples of such child exploitation and child abuse all over the world. To quote a few, there are instances of how boats carrying 100 infants were being trafficked away from Aceh Province in Sumatra following the 2004 Indian Ocean Tsunami [1]. The 2010 Haiti Earthquake which was of 7.0 magnitude displayed how “survivors continued to experience high levels of sexual assault and limited access to durable shelter”. Cases emerged when hundreds of children were being illegally sold for international adoption. Families remained unaware about their children. Their loved ones just disappeared, and the cases remained hanging in the absence of details [2]. The then Prime Minister of Haiti Jean-Max Bellerive, observed that orphaned children were trafficked for the purposes of organ trafficking. In 2013 the Typhoon Haiyan or Yolanda in Philippines had 2.6 million workers who had been engaged in vulnerable employment. Following the disaster several hundred lost their lives including many UN officials. In 2015, evidence shows as per the International Labour Organization (ILO) & International Organization for Migration (IOM), children who worked in the rural areas got trafficked to Manila for sexual and labour exploitation. There was a tremendous increase of child trafficking during that period. Children as young as nine years of age got engaged as labourers in sugar plantations, under treacherous conditions. In India the issue of child trafficking has been a grave problem despite national and international efforts. Its quite common to come across reports stating thousands of youngsters trapped in domestic servitude and forced labour in the country's urban slums. Kidnapping and selling of children are unfortunately found to be on the rise.

Materials and methods of research

Besides a detailed literature review based on secondary sources of information, the methodology includes a series of field visits undertaken in November, 2018, 2019 and March 2020. The primary survey, throws light on the magnitude and interlinks between disaster and human trafficking, the policies and protocols, the international MoUs and the crucial role played by community and institutions. The field survey was undertaken along the Indo-Bangladesh border to identify the laws and protocols adopted on either side of the borders. Additionally the city of Kolkata in West Bengal was mainly selected based on secondary sources of information from ‘the National Crime Record Bureau’ (NCRB). The state of West Bengal recorded the highest trafficked victims and also the highest rescuers besides being disaster prone in India.

The field study included meetings with the State Commission for Protection of Child Rights, West Bengal (SCPCR), Director – West Bengal Task Force, 60 Trafficked Women Victims, 22 second generation victims, Additional District Magistrate, 24 South Parganas, West Bengal State Legal Services (SLS), West Bengal Anti-Human Trafficking Units (AHTU), and District Magistrate, 24 South Parganas, West Bengal. The Information collected from the stakeholders was authenticated through triangulation and validation of data. The focused group discussion held among the trafficked victims with the help of NGOs clearly revealed why and how the instruments of disaster mitigation are not in sync with the activities undertaken by the help of Civil Society Organization and NGOs. It was important to observe the institutional mechanisms in operation in the state for rescuing the trafficked victims. A majority of the concerned stakeholders from the government and non-government organizations were interviewed directly or through focused group discussion.

*Discussion**The Indian Perspective*

India's border with over seven countries is porous in nature. It is thus very easy to enter India from various sides of the border. The support from the border police on either side at times facilitates traffickers in moving across the borders. Undoubtedly Political uncertainty and financial pressures force the young girls from South Asian borders like Nepal, Bangladesh, Myanmar to get trafficked and exploited as minors. There have been cases as far as Uzbekistan who have been trafficked to India. At the micro level, studies do confirm trafficking cases that has taken place during and after a disaster. Huge number of men from Bangladesh, India and Sri Lanka had been trafficked to Maldives following the Tsunami, with promises of livelihood options. Some of these men claimed to have been cheated by the agent both in India and in Maldives. Dutta's study [3] reveals how the men from Rajasthan had sold off all their assets to come to Maldives for earning a livelihood. They had been shuffled into a "cage like accommodation" without proper food, rest or wages. Their job skills were ignored and were put to all kinds of labour. They starved for days on end until some of them managed to be back in India with the help of the Indian High Commission. Yet another study revealed [4], how women in the age group of 10–24 left their villages in search of livelihood options during the annual floods that inundates Murshidabad area. Some of these had been trafficked to the brothel for commercial sexual exploitation.

In terms of natural disaster, India is among the top three nations that have suffered immense damage in the recent years. The Office of United Nations for Disaster Risk Reduction estimates that between 2000 and 2019, approximately 280 crore people in India and China, were affected by disasters, which account for approximately 70 % of the global total. During the same period of time, it is estimated that a total of 79,732 people lost their lives and 108 crore people were displaced as a result of 321 separate natural disasters for India alone. According to the Minister of Earth Sciences, "Extreme climatic events or disaster, due to climate change have increased significantly across India in the 21st century". According to him, natural calamities such as heavy rainfall, flooding, drought, cyclones, heat and cold waves, have all been on the rise around the world, and this trend has also been witnessed in India. As the second-most-affected nation in the world, India suffers maximum from floods. Almost 34.5 billion people in India are impacted by a total of 17 floods on an average that occur every year [5].

The issue of child trafficking in the Indian context has been a grave problem despite national and international efforts. It's quite common to come across reports stating thousands of youngsters trapped in domestic servitude and forced labour in the country's urban slums. According to the National Crime Records Bureau (NCRB), majority of cases reported under "Crime Against Children" belongs to the category of "Kidnapping & abduction" (56.6 %) and "Protection of Children from Sexual Offences Act, 2012" (30.8 %). In 2021, the total number of missing children was 77535 out of which girls were 59544 (75 %) in number while, boys were 17977. Another 14 children belonged to the transgender community. Nonetheless, it is believed that this is just the tip of the iceberg, and the government agencies were unable to assess the scope of the problem, and their estimates remained significantly lower than those quoted by scholars and activists. The country's legal framework is poorly placed to deal with this transnational organised crime. There is a serious concern among the social workers that the law enforcement officials are not serious about such a situation. More girls than boys seem to mysteriously disappear, according to official statistics. A girl child coerced into prostitution or domestic servitude is more difficult to track down than boys. Unfortunately there is no well-defined legal framework in India for dealing with human trafficking. In this day of globalisation, it is clear that caution is required when attempting to explain and resolve trafficking. Official organisations rarely make any connections between kidnapping, forced labour, child labour, or child marriage and child trafficking. Moreover, most perpetrators are not adequately punished by the legal system. In terms of disposal of cases that were arrested under human trafficking in 2021, the situation looks even more bleak. Data from NCRB clearly show that a total number of 5755 people were arrested out of which 4120 were charge sheeted and only 64 were convicted. There were 520 cases which were discharged. The modern ways of child trafficking in the digital era, have completely been overlooked by anti-trafficking laws, which mainly focus on sexual exploitation, domestic servitude, commercial, industrial, or bonded work; tourism; and various forms of exploitation such as organ selling, adoption, begging, criminal activity, and camel jockeying.

As per Census of India, 2011, the total child population in India in the age group (5–14) years is 259.6 million. Of these, 10.1 million (3.9 % of total child population) are working, either as "main worker" or as "marginal worker". In addition, more than 42.7 million children in India are out of school. There are still

12.66 million children working in India, even though it is illegal to do so. Child trafficking has been related to cases of labour migration. Although the Prohibition of Child Marriage Act of 2006 was passed in an attempt to curb this widespread social scourge, the practise of forcing minors into marriage continues secretly even today. The annual estimate to the tune of around one million children that get trafficked in India every year is mind-boggling. It's time for some serious consideration.

Data Deficit in Child Trafficking during & Post Disaster

The inadequate data documentation diminishes the importance of such phenomena making the whole issue questionable. Therefore, the significance of the subject has not yet been fully exploited. Additionally, the clandestine nature of the problem mostly leads to collection of information that is mostly ethnographic and qualitative in nature. Unfortunately data on child trafficking is not available in an organised manner. Researchers are now getting more and more apprehensive and are interrogating on this continuous media reporting about the link between human trafficking and disaster leading to missing children. This has particularly gained momentum post tsunami on the Indian Ocean in 2004. Experts [6] feel that since there is a lack of empirical data, such a threat may be just an exaggeration. They argue that while the aftershock of a natural disaster is “considered by many to be prime environments for trafficking in persons ... the evidence for this is thin” as there is a total lack of empirical figures. Despite several research and documentation showing an increase in the trafficking cases during and following the 2004 Tsunami on the Indian Ocean, there are others who feel it is only an inflated trend hyped up by the western media [6]. Yet there are others [7] that have confirmed the trafficking cases post 2004 tsunami. Several other cases had also been confirmed by the Centre for Child Protection and Study. This is a local Acehnese organization in Indonesia. Further it has been attested post tsunami by the Indonesian government agencies themselves that several hundreds of children were taken away to orphanages located outside Aceh. So much so that the government had put a ban to taking any children out of the country without proper verification. No investigations were undertaken for those cases of trafficking which existed although unconfirmed. This was mainly due to investigation difficulties and lack of capable and skilled officers. Hence these were often very cumbersome to prove as to whether the adoption was genuine or fake.

While it is a fact that there is a dearth of data but at the same time micro level studies across India has shown how disaster plays an important role in exacerbating the problem of child trafficking [8]. Other studies undertaken by the civil society organizations and NGOs based on field based case studies cannot simply be washed away. It is possible that the poorer the country is, disaster is expected to exacerbate human trafficking significantly. A major problem facing the researchers was the deficit in empirical data gathering. Such information was not available either prior or post disaster. The absence of the exact magnitude of human trafficking cases posed a hurdle in the thorough analysis of concerned legal issues and policy strategies. A U.N. Environmental Program had suggested on the basis of data obtained from organizations that worked on anti-trafficking issues, that trafficking possibly has enhanced to the tune of 20 to 30 percent at the time of disasters. Nevertheless such arguments were brushed aside saying the “uncertainty regarding the possible elevated levels of exploitation that existed even during political conflicts or climate-related disasters” [9].

Policies and Protocols

Indicative of larger societal issues plaguing India, the prevalence of child trafficking goes well beyond the reach of the law. The diverse nature of these issues calls for an equally complicated approach to solving them. Because human trafficking frequently occurs with the victim's and their family's tacit knowledge, it is notoriously difficult to both detect and prevent. Therefore, a comprehensive strategy to counteract the crime is required. A plan to safeguard victims' access to their human rights must include actions at the governmental and community levels, as well as coordination among stakeholders. There are steps that the government, businesses, and individuals can take to make the world a safer place for children especially girls. The adoption of the Palermo Protocol in 2000, did set the ball rolling when the world community got active. More legislation criminalizing all forms of human trafficking, collaboration efforts among the civil society and human trafficking survivors have been introduced ever since. Despite the best efforts, traffickers around the world leave no stone unturned to exploit millions of victims particularly the vulnerable for forced labour and sex trafficking. Although governments continue to bear the primary responsibility for addressing human trafficking, support comes pouring in from the civil society and international organizations who have no doubt significantly contributed towards evolving a more holistic and effective anti-trafficking solution. Not only community participation but enhancing the community preparedness programs can be introduced at regular

intervals as an advance capacity of a community to respond to the consequences of an adverse event so that people know what to do and where to go if a warning is issued or when a hazard is ensuing. The role of Community Participation and Institutions are significant in connecting the top to the bottom. The NGOs, CSOs and government officials need to work in conformity to get the message home! Community based preventive measures forms an integral part of any strategy for eliminating trafficking in women and girls and go a long way in addressing the gendered dynamics of demand at the destinations. Preventive measures highlight the socio-economic and cultural background that makes men, women and children vulnerable in the absence of disaster risk mitigation strategy to being trafficked in the first place. These measures provide a platform for the target group to access the rights based redressal mechanisms. At the global level some of the international protocols such as the Palermo Protocol on trafficking and the MDGs both evolved in the same year in 2000, but these seem to be divergent and apart from each other. The factor of Gender Equality and empowerment of women have been emphasized in the third goal of MDG and continues to be a focus area under the SDG. The fifth goal under SDG states “Eliminate all forms of violence against all women and girls in the public and private spheres, including trafficking and sexual and other types of exploitation”.

The UNISDR has also expressed concern over vulnerable children especially during a disaster. When children get separated from their families and are left on their own they become extremely vulnerable. It elaborates about the chaotic environment that gets created in the absence of a humanitarian aid. The system of emergency that follow a disaster can be easily exploited by criminal elements. The sale of children was also noted by the U.N. Special Rapporteur. It stated that “the collapse or absence of a state system during and after an emergency will result in a protection vacuum for children who may become separated from their families” [7]. On the other hand, women’s potential contributions to the disaster risk reduction are often ignored. Building community resilience to disasters under the female head is frequently disregarded. Several organizations (UNDP, IUCN and UNISDR) have now come together to synergize their effort towards this regard. The World Health Organization (WHO) too expressed apprehension over the vulnerabilities that children face during a disaster. Not only the children but even men and women become vulnerable when livelihood options begin to deplete post-disaster. This creates an ideal situation for traffickers to prey upon. In fact, a “protection vacuum” gets created particularly for the children (Samuels, 2015). The World Health Organization noted that when women’s options for a livelihood gets restrained like in the case following a disaster they would do anything to feed their young ones. Therefore, sexual exploitation and trafficking is bound to increase [10].

Tracing back the history of disaster policies and protocols, the disaster relief Act was the first step adopted in 1974 by the United States. This established the Presidential Disaster declaration processes based on the series of annual disasters that hit the country. Following this many conferences have been held on “disasters” and “Climate Risk Management”. Notable among them is the “Yokohama Strategy and Plan of Action for a Safer World” held in May 1994. This was held in Yokohama (Japan). The main outcome was the “International Decade of Natural Disaster Reduction (IDNDR)” which focused on a set of ten principles. Based on this, the strategy, plan of action, and the follow up was carried out. The ten principles were based mainly on the risk appraisals, disaster deterrence and readiness, capacity building measure, early warnings and preventive and protective measures. The subsequent major conferences were coordinated by the “United Nations International Strategy for Disaster Relief (UNISDR)” which is now referred to as the “United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR)”.

Subsequently the “Hyogo Framework for Action (HFA)” was held at Kobe in Japan in 2005 in the month of January. A total of 168 governments participated at the world conference. The conference on disaster reduction adopted a 10-year plan aiming for a better and safer world free from natural hazards. It was here that the International Early Warning Programme got further recognition after it was first introduced in 2003 at Bonn in Germany. The concept became of crucial importance following the 2004 Indian Ocean Tsunami. This disaster had claimed 200,000 lives besides injuring more than half a million people. This programme besides other tools also included a quick data sharing and educating communities at risk. The major aim was to significantly reduce disaster losses by the year 2015 in terms of lives and assets.

From Yokohama to Sendai, in the two decades there has been an enormous continuous effort put in by international organizations for a paradigm shift towards disaster management policy framework. The shift has been from “response and relief centric” to “mitigation and preparedness”. The approach is now multi-dimensional, multi-sectoral, multi-tier. The emphasis is to incorporate risk reduction measures in development planning. Today the disaster risk reduction and disaster mitigation measures are being implemented in the country on a war footing.

The government of India has come forward with comprehensive laws, covering trafficking offences, together with a range of protection measures and support services for victims/survivors, including establishing a special police, anti-human trafficking Units and/or other prosecution units. The training programme, materials on human trafficking, guidelines for investigation and prosecution, are being provided to police and the prosecutors with the help of partner organizations. Subsequently after five years, in 2005 the Disaster Management Act and the Hyogo Framework of Action was also formulated, followed by the Sendai Framework of Action in 2015 to 2030. It is important that these protocols be developed in a manner such that there is a connect among them and can strengthen from the synergy of each other. Individual Protocols and Framework of Action have their own strength but the synergy of all these become stronger in addressing the overlapping areas. It becomes a need-based strategy which is area and context specific as well. Unless these protocols supplement each other, the main issue remain unanswered. The Sustainable Development Goals (SDG) on the other hand, has emerged as the linking factor among many of the protocols and goals. In fact, the SDG 16, that is, "Peace, Justice and Strong Institutions" is an important goal which seemed to have been an omission during the MDGs, like that of governance, inclusion, participation, rights and security. SDG 16 seems to be both an end in itself and a crucial part of delivering sustainable development in all countries. It would not be incorrect to state, that SDG 16 is the transformational goal and key to ensuring accomplishment of the agenda.

India's "Disaster Management Act" popularly referred to as the DMA was set up on 23 December 2005, soon after the Hyogo Framework of Action. It provided efficient running of disaster mitigation and all connected matters. The National Executive Committee (NEC) under the Central Government comprises of Secretary level officers from various ministries under the government of India with the Home Secretary served as the Chairperson. The NEC is the authority responsible for preparedness of the National Disaster Management Plan. It ensures to regularly review and get updated. Way back in 1999, a high-powered committee (HPC) was set up with a National Committee after Gujarat was hit by an earthquake. It recommended the preparation of Disaster Management plans and suggested disaster mitigation through effective mechanisms. Finally the act was enacted. The Prime Minister, headed the National Disaster Management Authority (NDMA), the State Disaster Management Authorities (SDMAs) were headed by respective Chief Ministers. The committees were to lead and implement the all-inclusive integrated approach of Disaster Management in India. The State Disaster Management Authority (SDMA) has the states Chief Minister as the Chairperson. Members (a maximum number of 8) are appointed by the Chief Minister. The State disaster management plan is prepared by the State Executive Committee who is also responsible for the national plan's implementing. The SDMA makes sure that all the state departments are on a common platform and design the disaster management plan according to requirement specified by the National and State Authorities.

Building a safe and disaster-resilient India was incorporated into the National Policy framework by NDMA. It was prepared after a thorough discussion and deliberation on developing an all-inclusive, practical, multi-disaster and technology-oriented plan for Disaster Management. This framework is nevertheless in agreement with international strategies such as "the International Strategy for Disaster Reduction", "the Rio Declaration", "the Millennium Development Goals" and the "Hyogo Framework 2005–2015".

Similarly the District Magistrate/Collector/ Deputy Commissioner is the Chairperson of the District Disaster Management Authority (DDMA). Members of the DDMA are the elected representatives. The act empowers the Central Government to appoint a Director General by establishing a "National Disaster Response" for handling situations of disaster threat. The National Disaster Response Force (NDRF) played a significant role during the 2014 Kashmir floods. It rescued several people including many tourists. They were awarded for their heroic contribution by the government of India. The act also addresses the creation of the "National Institute of Disaster Management (NIDM)". The NIDM further mandates funds at various levels to mitigate disasters.

The act nevertheless has not been forthright In Its Implementation. It has been criticized for overlooking the importance of the roles of NGOs, elected legislatures, local groups and municipal group. It is criticised for adopting a top-down approach, nurturing a graded ranking of administrative Officers' authoritative control. Such an approach gives undue advantage by transferring sweeping powers to the authorities at the central, state, and district levels. It is assumed that this act has "become a law almost at the will of the bureaucrats who framed it". The DMA has been modified in 2016 in order to make it in sync with the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction and Community Resilience. Its act envisages punishments for creating impediments, wrongful demands and embezzlement. There is no favouritism in providing compensation and relief on the basis of caste, community, gender and colour.

Without a Disaster Management strategy in place, no development policy can be complete. The inbuilt component of Disaster Management is a must in all the segments and departments of Development planning. Disaster mitigation and sustainable development are interconnected and necessarily people oriented. A lack of disaster mitigation will result in imbalanced development involving “horizontal inequalities” which will remain short in achieving the 2030 development agenda.

There are many complex factors like poverty, gender discrimination, lack of awareness, foreclosure of livelihood options, which operate to make people vulnerable to trafficking. In the Indian context, other causes besides the social, economic are the cultural factors that play an important role. Factors such as disparities of wealth, persisting and unescapable inequality as a result of class, caste and most importantly gender biases make the people extremely vulnerable. The gradual breakdown of the traditional family systems and values throughout the region also contribute to the factor of vulnerability. Other sinful social conventions, lack of transparency in regulations governing labour migration (domestic and cross border) and weak implementation of the enforcement mechanisms of internationally agreed-upon human rights standards contribute profusely towards a flourishing business of the exploiters. The enormous profits earned in the trafficking business only guarantees the traffickers further of their share of the profits.

There are officials from UNICEF and Save the Children as well who attempt to reunite children that are separated from their families. The process involves identifying, registering, and provide the separated children with interim care. Several aid organizations have recognized the fact that the main urgency during the post-disaster situation is to make sure that children are quickly able to resume normal activities. Especially activities like returning back to schools, at the earliest instance. Availability of safe spaces in the absence of schools which may have been destroyed in the disaster becomes particularly important. Several of the buildings may be in need of urgent repairs so that they may be converted into emergency evacuation centers. Debris clearance becomes important from the view point of physical safety hazards. The children may be at risk. Since the Tsunami of the Indian Ocean tsunami in 2004, awareness has enhanced about the role human trafficking plays after the disaster.

Conclusion

Despite the deficit in data, there is a general agreement that the root cause that lead human trafficking to succeed are instability and poverty. These are often exacerbated in the aftermath of a disaster. Studies show that the future of natural disaster is even more fearsome and treacherous. They will be more frequent and more severe. This makes the work of organizations even more tough. India has come a long way in terms of addressing climate change and the factor of Disaster Risk Reduction.

The following are some of the important initiatives taken:

- Criminalization of Survivor Victims (invoking section 8 and 20 of the ITP Act). This makes it more Victim Centric
- Amendments to existing ITP Act — this is in tune with the international commitments. It adopted new trafficking definition and decriminalizing the victims, ensuring that proving innocence is the responsibility of traffickers and customers
- Book cases against traffickers under Section 374 of the IPC on forced and compulsory labour
- Sections 372 and 373 of the IPC was invoked (non-bailable, non-compoundable and triable). Provides stringent punishment for selling and buying minors for purposes of prostitution extending to imprisonment for 10 years and a fine/penalty
- India has adopted an Integrated National Plan of Action to Prevent and Combat Trafficking in human beings especially Women and Children. Under the plan issues of prevention, protection, prosecution and rehabilitation are addressed.
- The Central Advisory Committee of the Ministry of Women and Child Development was constituted in 2012, to discuss major issues and strategies for preventing and combating trafficking of women and children. The advisory committee included members from NGOs and UN agencies like UNICEF and UN Women. Trafficking of Persons (Prevention, Protection and Rehabilitation) Bill, July 26, 2018 is a reality now which proposes a punishment of 10 years in jail to life term for trafficking humans.
- The Anti-terror probe agency National Investigating Agency (NIA) is empowered to investigate cases of human trafficking. The move will also require amending the law that gave birth to the counter-terrorism agency — the National Investigation Act, of 2008

References

- 1 The Age. (2005). UN confirms tsunami child trafficking case. Retrieved from <https://www.theage.com.au/world/asia/un-confirms-tsunami-child-trafficking-case-20050108-gdzbu2.html>, January 8, 2005.
- 2 Kolbe, Athena R. (2010). Mortality, crime and access to basic needs before and after the Haiti earthquake: a random survey of Port-au-Prince households. *Journal of Medicine, Conflict and Survival*, 26(4).
- 3 Dutta, M. (2015). Understanding Maldives in the Context of Trafficking in Development and Regional Cooperation in Central and South Asia: Euro-Asian Perspectives. New Delhi, Pentagon Press.
- 4 Dutta, M. (2011). A Study on “Mapping Vulnerability to Trafficking of Women and Children in India”. *UN Women and the National Commission for Women, March, UN Women, New Delhi*.
- 5 Sharm, Samrat (2021). *India Today*.
- 6 Gozdzik and Walter (2014). Misconceptions about human trafficking in a time of crisis. *Forced Migration Review*, 45.
- 7 Samuel. (2015). Narratives of Uncertainty: The Affective Force of Child-Trafficking Rumors in Post disaster Aceh. *Indonesia, American Anthropologist*.
- 8 Dutta, M. (2010). Evaluation study on the UNIFEM Regional Anti-trafficking Programme in South Asia. Retrieved from <http://www.unwomenouthasia.org/2012/evaluation-of-regional-anti-trafficking-programme-2000-2009-2/>
- 9 Nellemann, C., Verma, R., & Hislop, L. (2001). Women at the frontline of climate change: Gender risks and hopes: A Rapid Response Assessment. *United Nations Environment Programme, GRID-Arendal*.
- 10 WHO. (2005). Department of Injuries and Violence Protection, Violence and Disasters. Retrieved from http://www.who.int/violence_injury_prevention/publications/violence/violence_disasters.

Мондира Дутта

Табиғи апаттар кезінде балаларды қанау мен қорлауды азайту: тарихы және саяси негізі

Мәліметтерге сәйкес, табиғи апаттар кезінде Үндістанда барлығы 79 732 адам қайтыс болды деп есептелген, оның 108 миллионы 2000-2019 жылдар аралығында 321 табиғи апат салдарынан басқа жаққа қоныс аударды. Қытаймен бірге бұл табиғи апаттар кезіндегі әлемдік шығындардың шамамен 70 %-ын құрайды. Әлемдегі екінші ең көп зардап шеккен ел ретінде Үндістан су тасқынынан ең көп жапа шегеді. Үндістанда орта есеппен аймақта жыл сайын болатын 17-ге жуық су тасқынынан шамамен 34,5 миллиард адам зардап шегеді Мұндай жағдайларда балалардың осалдығы және олардың әлсіздігін едәуір күшейтеді. Бұл оларды қатыгездік пен қанау үшін оңай олжа етеді. Ресми статистикаға сәйкес, ұлдарға қарағанда қыздар жұмбақ түрде жоғалады. Қыздар жезөкшелікпен айналысуға немесе үй қызметшісі ретінде жұмыс істеуге мәжбүр, бұларды жоғалған ұлдарға қарағанда қадағалау қиынырақ. Осындай қиын кезеңдерде балалардың әл-ауқаты мен құқықтарын қорғау үшін тиімді стратегиялар мен саясатты әзірлеу және жүзеге асыру маңызды болады. Мақалада осындай жағдайда балаларды қанауда басым болатын осалдықтарды бағалай отырып, апаттар мен балаларды қанау арасындағы байланыс зерттелген және қосымша ақпарат көздеріне негізделген. Яғни Үндістандағы қорғаныс пен саясаттың құрылымын бала тұрғысынан қарастырады және талдайды. Зерттеу қолданыстағы жергілікті ұйымдарға және заңдар мен саясатты жүзеге асыруға мүдделі тараптардың рөліне назар аударуға тырысады. Мемлекеттік органдар, халықаралық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар мен жергілікті қоғамдастықтар арасындағы ынтымақтастықты терең талдауға әрекет жасалды. Негізгі мақсаты — апат кезінде балаларға әсер ететін жеңілдететін факторларды анықтау және «бұрынғыдан да жақсы» қағидаты бойынша қауіпсіз ортаны қалпына келтіру мүмкіндіктерін қарастыру.

Кілт сөздер: балаларды қанау, бала саудасы, апат қауіпін азайту, саясат және дайындық, балаларға қатысты зорлық-зомбылықтан қорғау саясаты, «бұрынғыдан да жақсы» қағидатын қалпына келтіру.

Мондира Дутта

Смягчение эксплуатации и жестокого обращения с детьми во время стихийных бедствий: история и политическая основа в Индии

По последним сведениям, в Индии погибло в общей сложности 79 732 человека, из которых 108 млн были перемещены в результате 321 стихийного бедствия в период с 2000 по 2019 год. Параллельно с Китаем это составляет примерно 70 % мировых потерь во время стихийных бедствий. Будучи второй

по степени пострадавшей страной в мире, Индия больше всего страдает от наводнений. Ежегодно почти 34,5 млрд человек в Индии страдают из-за в среднем почти 17 наводнений, которые происходят в регионе каждый год. Уязвимость детей в таких ситуациях значительно высока. Это делает их легкой добычей для жестокого обращения и эксплуатации. Согласно официальной статистике, больше девочек, чем мальчиков, таинственно исчезают. Девочек принуждают заниматься проституцией или работать в качестве домашней прислуги, что усложняет этапы слежения, по сравнению с пропавшими мальчиками. Для защиты благополучия и прав детей в такие сложные времена разработка и реализация эффективных стратегий и политик становятся очень важными. В настоящей статье предпринята попытка подчеркнуть связь между бедствиями и эксплуатацией детей, с учетом уязвимости, которая преобладает в эксплуатации детей в такой ситуации. Работа полностью основана на вторичных источниках информации. Автор статьи рассматривает, анализирует существующую в Индии структуру защиты и политики с точки зрения ребенка и пытается сосредоточиться на имеющихся местных организациях и роли заинтересованных сторон, причастных к реализации законов и политики. Со стороны автора приложены усилия и по углубленному анализу сотрудничества между государственными органами, международными организациями, неправительственными организациями и местными сообществами. Основная цель — изложить смягчающие факторы, которые оказывают влияние на детей во время бедствия, и разработать структуру, которая создаст безопасную среду для восстановления по принципу «лучше, чем было».

Ключевые слова: эксплуатация детей, торговля детьми, снижение риска бедствий, политика и готовность, политика защиты от жестокого обращения с детьми, восстановление по принципу «лучше, чем было».

Information about the author

Dutta Mondira — Professor and Founder Chairperson, Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India; <https://orcid.org/0000-0001-6670-1326>

Б.Ч. Мунхбаяр¹ *, А.А. Ковалев²

¹Монгольский государственный университет, филиал Западного региона, Ховд, Монголия;

²Институт археологии Российской академии наук, Москва, Россия
(E-mail: munkhbayar.ch@num.edu.mn; chemurchek@mail.ru)

Изображения оленей на плитах чемурчекских ритуальных оград (Монгольский Алтай) и их особенности

В 2015–2019 годах Российско-монгольской археологической экспедицией под руководством А.А. Ковалева и Ч. Мунхбаяра в бассейне верхнего течения реки Ховд, вблизи озера Даян-нуур (Баян-Ульги аймак Монголии) были проведены полные научные раскопки двух ритуальных оград чемурчекской культуры — Хар чулуут и Хулагаш (в плане, соответственно, 25x35 и 18x31 м), а также начато исследование третьей ограды — Чулуут булаг (в плане около 40x60 м). Раскопки показали, что эти сооружения представляют собой прямоугольные ограды широтной ориентации из вертикально установленных, по большей части хорошо обработанных каменных плит, сплошь украшенных снаружи изображениями фантастических антропоморфных существ, животных, а также символическими изображениями. Рисунки были нанесены и на массивные камни, уложенные в центре ограды Хар чулуут. 1. Раскопанные сооружения были построены и использовались как святилища в один период — вторая половина III тыс. до н.э. В статье рассмотрены изображения оленей на плитах чемурчекских оград. Эти рисунки, выполненные в «реалистичной» манере, силуэтной технике с контурным желобком, находят аналогии на местонахождениях Баян-Ульги и Горного Алтая, однако большинство таких фигур оленей здесь имеет лишь частичное заполнение, в отличие от чемурчекских петроглифов, покрытых сплошной забивкой. Заполнение туловища сплошной выбивкой прослежено на некоторых фигурах оленей из урочища Калбак-Таш I, что можно объяснить чемурчекским влиянием. Здесь имеются два случая перекрытия фигур оленей с частичным заполнением фигурами со сплошной забивкой и один случай обратной последовательности, что подчеркивает синхронность бытования обеих традиций на определенном этапе. И на плитах чемурчекских святилищ, и на плоскостях Калбак-Таша изображения оленей (в Калбак-Таше — с частичным заполнением) входят в композиции с фигурами сверхъестественных существ: соответственно «параболических» антропоморфов и антропоморфов с «полосчатым» основанием, имеющих ряд общих атрибутов. Археологическое и радиоуглеродное датирование чемурчекских святилищ дает возможность отнести появление таких композиций в Горном Алтае к периоду не позднее середины III тыс. до н.э.

Ключевые слова: чемурчекский культурный феномен, эпоха ранней бронзы, петроглифы, древние святилища, изображения оленей, антропоморфные сверхъестественные существа, Монгольский Алтай, Горный Алтай, культурные связи.

Введение. Материалы и методы

В первые два десятилетия XXI века на территории Монгольского Алтая монголо-российской Международной Центрально-Азиатской экспедицией в главе с Д. Эрдэнэбаатаром, А.А. Ковалевым и Ч. Мунхбаяром были впервые обнаружены памятники периода энеолита (афанасьевская культура) и раннего бронзового века (чемурчекский культурный феномен). В том числе Ч. Мунхбаяром и А.А. Ковалевым были найдены и исследованы единственные в своем роде чемурчекские ритуальные сооружения — прямоугольные ограды из каменных плит, украшенных изображениями божеств, демонов и животных: Хар чулуут 1–1 (далее — Хар чулуут), Хулагаш 1–1 (далее — Хулагаш) и Чулуут булаг.

На первом этапе раскопок ограды Хар чулуут в 2015 г. было найдено 229 целых плит и их фрагменты с изображениями, которые находят надежные аналогии в материалах культур III тыс. до н.э. [1]. В 2019 году, при завершении раскопок Хар чулуут, было обнаружено 240 таких плит и фрагментов [2]. Более двух сотен плит и фрагментов с изображениями были обнаружены при раскопках ограды Хулагаш [3], а также в небольшом тестовом раскопе на памятнике Чулуут булаг [2]. В дальнейшем авторами планируется монографическая публикация памятников, в которой будут представлены все найденные петроглифы.

* Автор-корреспондент. E-mail: munkhbayar.ch@num.edu.mn

Особое значение находкам петроглифов Хар чулуут и Хулагаш придает то обстоятельство, что в большинстве они имеют достоверную связь с археологическими комплексами святилищ и могут быть с определенной точностью датированы с использованием археологических и естественнонаучных методов. В радиоуглеродной лаборатории ИИМК РАН по образцам из Хар чулуут 1 были получены даты: Le-11698 4350 ± 40 л.н., после калибровки в программе OxCal 3.1 с вероятностью 86,6 % — 3040–2890 г. до н.э. (calBCE) (уголь на горизонте под каменной засыпкой), Le-11700 3970 ± 95 л.н., после калибровки в программе OxCal 3.1 с вероятностью 95,4 % — 2900–2200 г. до н.э. (calBCE) (дерево на горизонте под каменной засыпкой). В той же лаборатории для памятника Хулагаш по костям погребенного была получена радиоуглеродная дата Le-11822 3990 ± 105 л.н., что после калибровки в программе OxCal 3.1 относит захоронение с вероятностью 95,4 % к периоду 2900–2200 л. до н.э. (calBCE), а по образцу дерева из «помоста», перекрывающего выкид из погребения, — дата Le-11821 3990 ± 25 л.н., что после калибровки относит образец с вероятностью 95,4 % к периоду 2580–2460 г. до н.э. (calBCE) [4; 84–85]. Эти даты подтверждают культурную атрибуцию памятников и их датировку по типологическим параллелям второй половиной 3 тыс. до н.э.

В 2015 году авторами была предпринята предварительная публикация результатов первого этапа исследования комплекса Хар чулуут [1]. Найденные на плитах Хар чулуут, Хулагаш и Чулуут булаг изображения демонстрировались на международных конференциях, проходивших в Пекине [5] и Улан-Баторе [4, 6]. Материалы последнего доклада были опубликованы дважды, причем в журнале, издаваемом Улан-Баторским университетом, фотографии изображений приведены в надлежащем размере. Кроме того, авторами были опубликованы работы, посвященные изображениям повозок [7], рожениц [8, 9], маскоидов [10], антропоморфных изображений [11] и топоров [12] на каменных плитах Хар чулуут и Хулагаш. А.А. Ковалев использовал данные о петроглифах Хар чулуут, Хулагаш и Чулуут булаг в работе, посвященной традициям атлантического мегалитизма в чемурчешском культурном контексте [13].

Результаты

В статье приводятся предварительные данные, связанные с изображениями оленей на плитах святилищ Хар чулуут и Хулагаш.

Ранее нами уже было опубликовано изображение оленя, которое было нанесено на плиту восточной стенки ограды ХЧ163 еще до ее использования в ограде, поскольку часть плиты с рисунком была погружена в траншею, а сам рисунок перевернут [1; 196, рис. 46] (рис. 1. — 1). Была ли эта плита ранее установлена в той же или аналогичной ограде рисунком — оленем вверх, неизвестно. Однако этот кусок плитняка должен был быть выломан из скалы до нанесения изображений, а значит, быть частью какой-то конструкции. Олень с плиты ХЧ163 — наиболее детализированное и изящно оформленное изображение этого животного из материалов святилищ. Прослеживается контурный желобок. Это притом, что силуэт животного в основном заполнен выбивкой, на месте глаз, носа и губ выбивки нет, контуром дано и основание рога. После установки плиты в ограду в ее окончательном положении на ней с внешней стороны было выбито изображение какого-то животного с относительно коротким туловищем и мощной грудью (голова не сохранилась). Это изображение также окаймлено контурным желобком, но заполнено выбивкой только в передней (шея) и задней части.

Плита ХЧ455 была обнаружена *in situ* в западной стенке ограды Хар чулуут (рис. 1. — 2). Боковые грани ее подработаны. Верхняя часть плиты утрачена. Небольшая фигура самца или самки (голова не сохранилась) оленя, выбитая на внешней стороне плиты, повернута мордой к изображению параболического антропоморфа, занимающего правую половину плоскости. Между этими двумя фигурами выбито еще одно изображение, от которого сохранилась вертикальная полоса, соединяющаяся перемычкой с антропоморфом. Задняя нога оленя перекрывает фрагмент какого-то неоконченного рисунка. Фигура оленя заполнена сплошной выбивкой, по контуру желобок.

Плита ХЧ462 (рис. 2. — 2) была найдена на своем первоначальном месте в западной части южной стенки ограды. Она была выдавлена камнями, заполнявшими платформу, и наклонилась рисунком вниз. В верхней части наружной плоскости нанесены два изображения. Фигура оленя окаймлена желобком и заполнена сплошной выбивкой. Показаны только лишь два надглазничных отростка рога. Перед мордой оленя изображен прямоугольный контур, рассеченный линиями. Возможно, вверх от него отходят две «антенны». Вероятно, это незаконченная антропоморфная фигура.

Плита с изображением оленя ХЛГ164 (рис. 2. — 1) в ограде Хулагаш была найдена *in situ*, стоящей в середине северной стенки ограды. Изображения нанесены на ее внешнюю сторону. Верхняя

часть плиты не сохранилась, к сожалению, вместе с ней утрачена и почти вся голова оленя. Фигура животного заполнена сплошной выбивкой и окаймлена желобком, показан характерный короткий хвостик. Вплотную к крупу животного в той же технике изображен «соразмерный» оленю параболический антропоморф.

Обсуждение. В трех случаях из четырех изображения оленей были нанесены с внешней стороны ограды в сочетании с характерными для чемурческих ритуальных памятниках антропоморфными фигурами [14], в четвертом случае плита с изображением оленя была вынута из того же или аналогичного сооружения и переиспользована в ограде. Во всех четырех случаях олени изображены в одной и той же технике и с одними и теми же стилистическими особенностями (рис. 3). Фигуры заполнены сплошной выбивкой и имеют хорошо проработанный выровненный и заглаженный контурный желобок. Такая же техника характерна для большинства изображений на оградах [1; 4; 6]. Изображаются две ноги и один рог. В трех случаях из четырех ноги животного расставлены, в одном случае занимают вертикальное положение. В тех случаях, когда мы видим изображение рога, подчеркивается наличие двух направленных вперед надглазничных отростков, характерных для благородного оленя. Рог на изображении с плиты ХЧ163 изображен направленным назад. Фигуры в целом можно назвать реалистичными, в трех случаях даже переданы особенности строения задней конечности. Таким образом, не только привязка изображений оленя к композициям на плитах чемурческих оград, но и их стилистическое единство позволяет относить эти рисунки к «чемурческому» пласту петроглифов наряду с параболическими и прямоугольными антропоморфами, «одноногими» антропоморфными персонажами, изображениями «двуногих» быков с S-видными рогами и треугольной кисточкой на хвосте, лошадей с «чепраком» [6; 86–88]; [15; 34–35]; [16].

Рассматриваемые изображения оленей не обнаруживают таких характерных признаков так называемого «минусинского» стиля, как «грузность» туловища, «подкошенные» или «свисающие» ноги, частичное заполнение фигуры выбивкой [17]. В то же время они не страдают излишней грацильностью, вытянутостью или гипертрофированной «поджаростью», как рисунки оленей периода поздней бронзы–раннего железа [см. 18; 59, 96–98].

В высокогорье Монгольского Алтая к настоящему времени обнаружены десятки изображений оленей, которые можно было бы отнести к бронзовому веку, однако среди опубликованных петроглифов мы практически не видим полных аналогий нашим находкам. Схожие по общему абрису и с относительно горизонтальным направлением рога фигуры оленей, как правило, даны контуром, лишь частично заполненным выбивкой: таковы большинство аналогичных изображений с ближайших местонахождений Арал толгой, Цагаан салаа/Бага ойгур, Шивээт хайрхан [18: Прил. 2, рис. 17, 18]; [19: рис. 15, 19д, 23, 25, 32, 34, 63, 70, 84]; [20: Прил. 1, рис. 413, 476] (рис. 4).

Полные аналогии нашим изображениям наряду с такими же фигурами, частично заполненными забивкой, представлены на скальных плоскостях урочища Калбак-Таш I в Горном Алтае, у слияния рек Чуя и Катунь, что примерно в 300 км к северу от Хар чулут [21; Прил. II, рис. 89, 132, 143, 156, 196, 220, Прил. III, рис. 19, 20, 1–10, Прил. V, фото 18, 20, 21, 49] (рис. 5–7). В.Д. Кубарев относит всех их ко «второй группе» и характеризует как «стилистически однородные и удивительно одинаковые»; по его наблюдениям, эти фигуры маралов и маралух «сочетаются с синхронными изображениями женщин в позе адорации, быками, лошадьми, козлами, кабанами и различного рода хищниками» [21; 23]. Из всего перечисленного наиболее интересным является возможное композиционное единство изображений оленей «второй группы» и так называемых «женских» фигур, с основанием в виде трапеции или прямоугольника, расчерченным вертикальными полосами [21: Прил. II, рис. 89, 156, 196] (рис. 6, 5–6): такие фигуры имеют на месте головы выступ, в ряде случаев с антеннами, трехпалые руки, бахрому, подпрямоугольное или скругленное вверху (параболическое) туловище, иногда заполненное сеткой или «елочкой». Вполне возможно, что для авторов петроглифов Калбак-Таша эти изображения сверхъестественных существ играли ту же «главную» роль, что и схожие по ряду признаков с ними «параболические» безголовые антропоморфы с антеннами для чемурческого населения Монгольского Алтая [14].

При этом необходимо отметить, что в Калбак-Таше антропоморфы на «полосчатом» основании встречены с теми фигурами оленей «второй группы», которые выполнены контуром или контуром с частичной забивкой (рис. 6, 5–6). Такие изображения оленей здесь наиболее многочисленны и нередко встречаются группами. В двух случаях группы частично заполненных и контурных фигур перекрываются одиночными изображениями оленей, заполненных сплошной забивкой, как в Хар чулуут и Хулагаш [21: Прил. II, рис. 132, 220, Прил. V, фото 20] (рис. 7, 1–2). В одном случае, напротив, ком-

позиция из двух фигур оленей со сплошным заполнением туловища перекрыта изображением марала с частичным заполнением [21.; Прил. II, рис. 143] (рис. 7, 3).

Выводы

Представленные данные позволяют считать появление изображений оленей рассматриваемого облика в Горном Алтае свидетельством чемурчекского влияния, проявившегося в период создания композиций с аналогичными, но частично заполненными фигурами оленей и антропоморфными фигурами на «полосчатом» основании. Радиоуглеродные даты святилищ Хар чулуут и Хулагаш позволяют отнести позднейшие петроглифы этого изобразительного пласта в Горном Алтае ко второй половине III тыс. до н.э. Вероятно, сплошное заполнение фигур оленей было инновацией чемурчекского населения, воспринявшего традиции зооморфизма, бытовавшие на Алтае к моменту его вторжения (около 2700–2600 гг. до н.э.) [13], а изображения оленей в аналогичной манере, но частично заполненных выбивкой, начали появляться на скалах Горного и Монгольского Алтая не позднее середины III тыс. до н.э.

В композициях Калбак-Таша и чемурчекских святилищ олени сопровождают фигуры первостепенных сверхъестественных персонажей, чем, видимо, подчеркивается их уникальная связь с миром богов. В западной части святилища Хар чулуут был обнаружен захороненный на древнем горизонте фрагмент черепной крышки марала с основаниями рогов, что может означать использование оленьих черепов в ритуале [2] (рис. 8, 5). Глубокую древность подобных представлений у народов Евразии показывает обнаружение в Центральной Германии (Бад-Дюрренберг, окр. Сале) погребения женщины в шаманском одеянии с головным убором из черепа благородного оленя, относящегося к началу VII тыс. до н.э. [22, 23] (рис. 8–1, 2). Еще более древние черепа оленей с рогами, искусно обработанные для использования в качестве основы головных уборов, в количестве 24 штук (!) были найдены на мезолитическом поселении Стар Карр (Северный Йоркшир, Великобритания), относящемся к IX тыс. до н.э. [24]. В 2019 году сотрудники Ховдинского университета в ходе археологической разведки обнаружили на горе Цамбагарав (Эрдэнэбурэн сомон Ховд аймака) наскальный рисунок, видимо, изображающий ритуальное жертвоприношение с использованием оленьих голов [25; 59, рис. 28] (рис. 8–3). Этот рисунок выполнен в традициях культуры оленных камней Монголии и Забайкалья, в которой образ оленя играл ведущую роль. Несколько позже использование образа оленя в погребальном обряде мы можем наблюдать в Пазырыкской группе курганов, где на захороненных лошадях были надеты маски в виде оленьих голов [26; 96–97] (рис. 8–6). Несколько черепов оленей были обнаружены в гробницах сянби (III–IV вв.) у горы Гавил-уул в Дархан-Уул аймаке [27] (рис. 8–4). Роль оленя в религиозных представлениях и обрядах населения Центральной Евразии от ранней древности до современного шаманизма, несомненно, будет все более проясняться с обнаружением новых ритуальных комплексов и детальным изучением петроглифов.

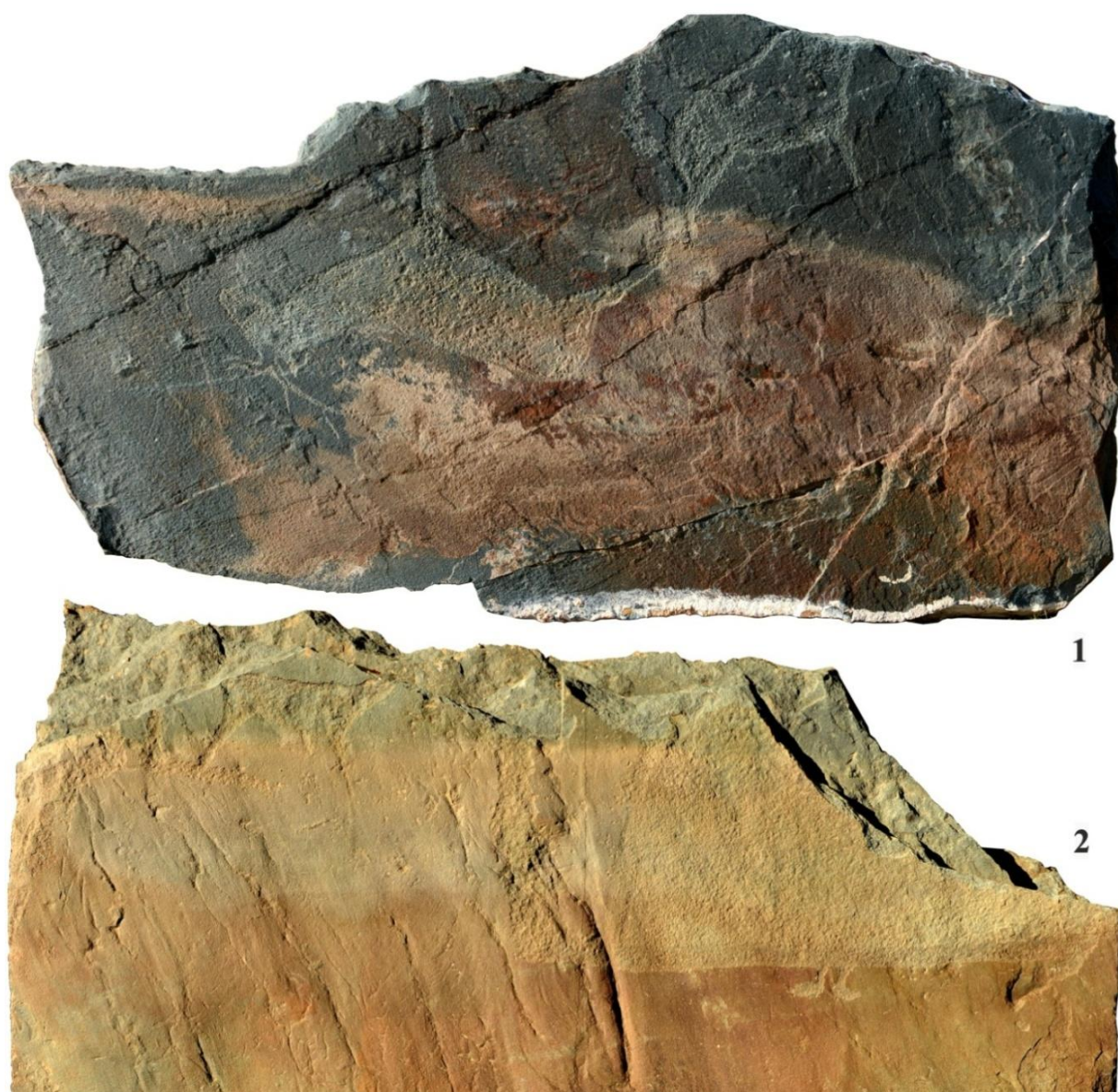

Рисунок 1. Ограда Хар чулуут, плиты с изображениями оленей: 1 — плита ХЧ163; 2 — плита ХЧ455.
Без масштаба

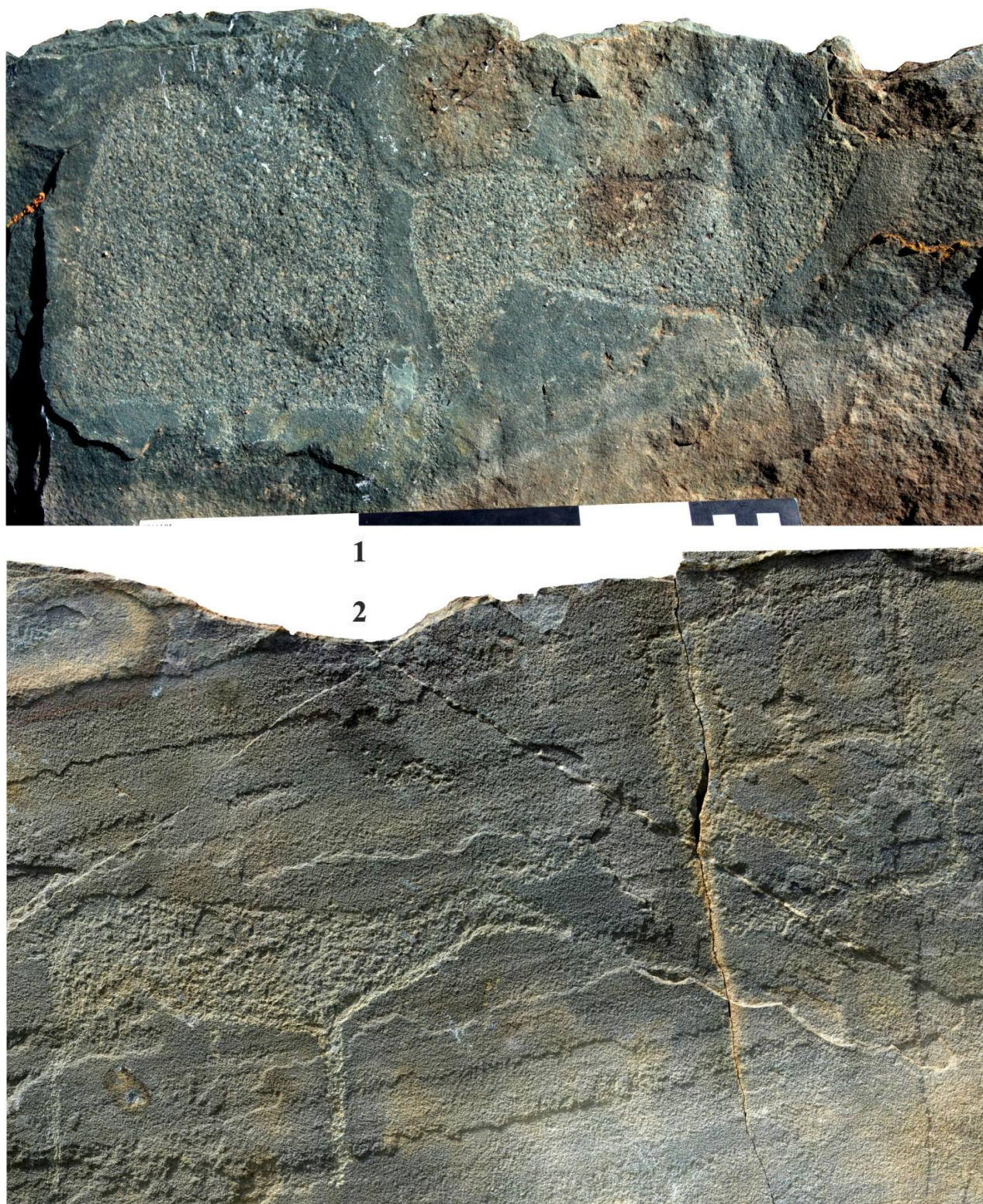

Рисунок 2. Плиты с изображениями оленей: 1 — ограда Хулагаш, плита ХЛГ164; 2 — ограда Хар чулуут, плита ХЧ462. Без масштаба

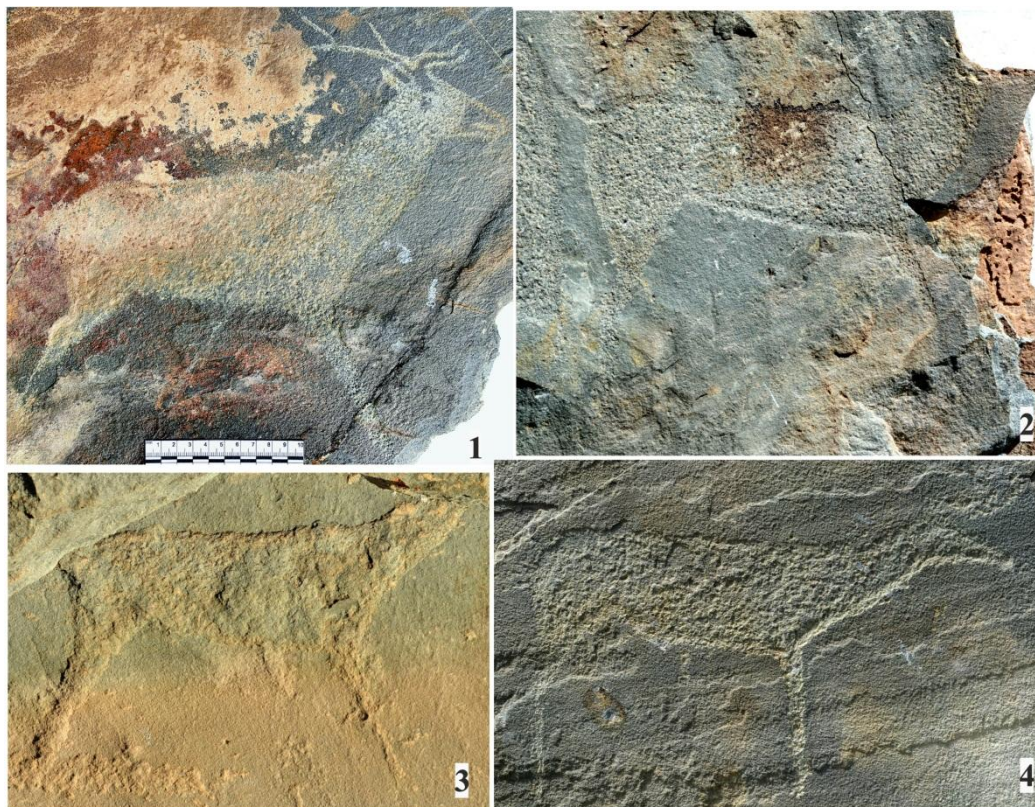

Рисунок 3. Изображения оленей на плитах чемурчекских ритуальных оград: 1 — плита ХЧ163; 2 — плита ХЛГ164; 3 — плита ХЧ455; 4 — плита ХЧ462. Без масштаба

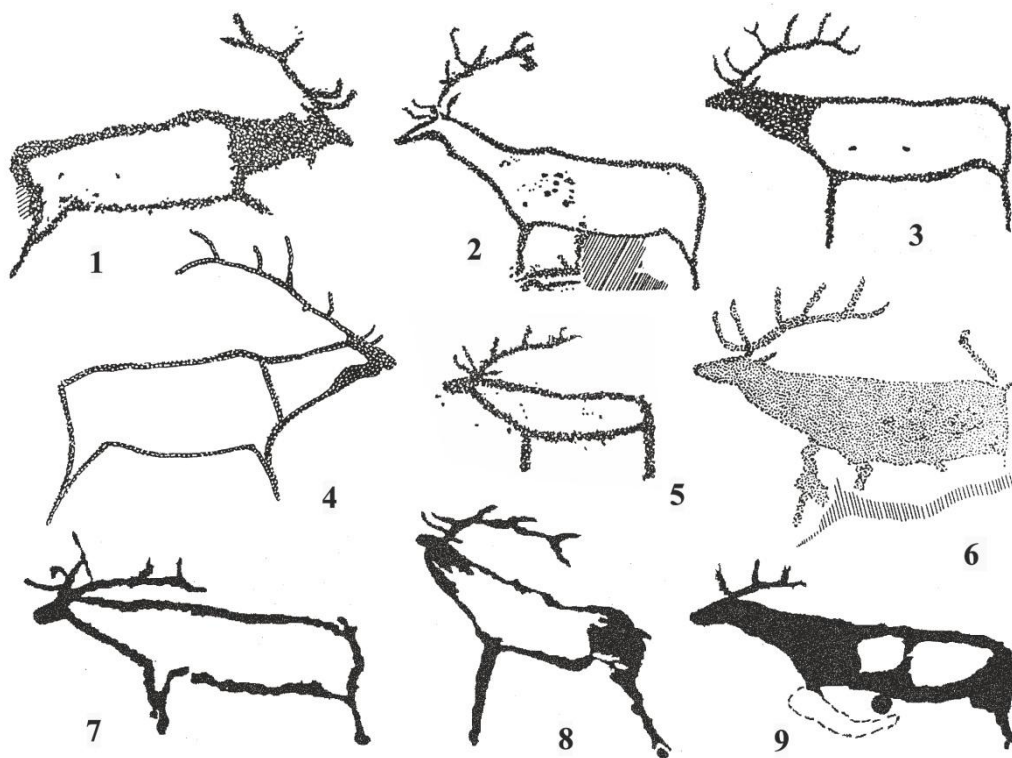

Рисунок 4. Изображения оленей в петроглифах Монгольского Алтая: 1–6 — Арал толгой [по 19]; 7–9 — Цагаан салаа/Бага ойгур [по 18]. Прорисовки. Без масштаба

Рисунок 5. Изображения оленей со сплошным заполнением контура в петроглифах Калбак-Таш I: 1a, 1б — фото и прорисовка фигуры; 2, 3 — фото [по 21]. Без масштаба

Рисунок 6. Изображения оленей в петроглифах Калбак-Таш I: 1-4 — фигуры с частичным заполнением; 5-6 — композиции, включающие фигуры оленей с частичным заполнением [по 21]. Прорисовки. Без масштаба

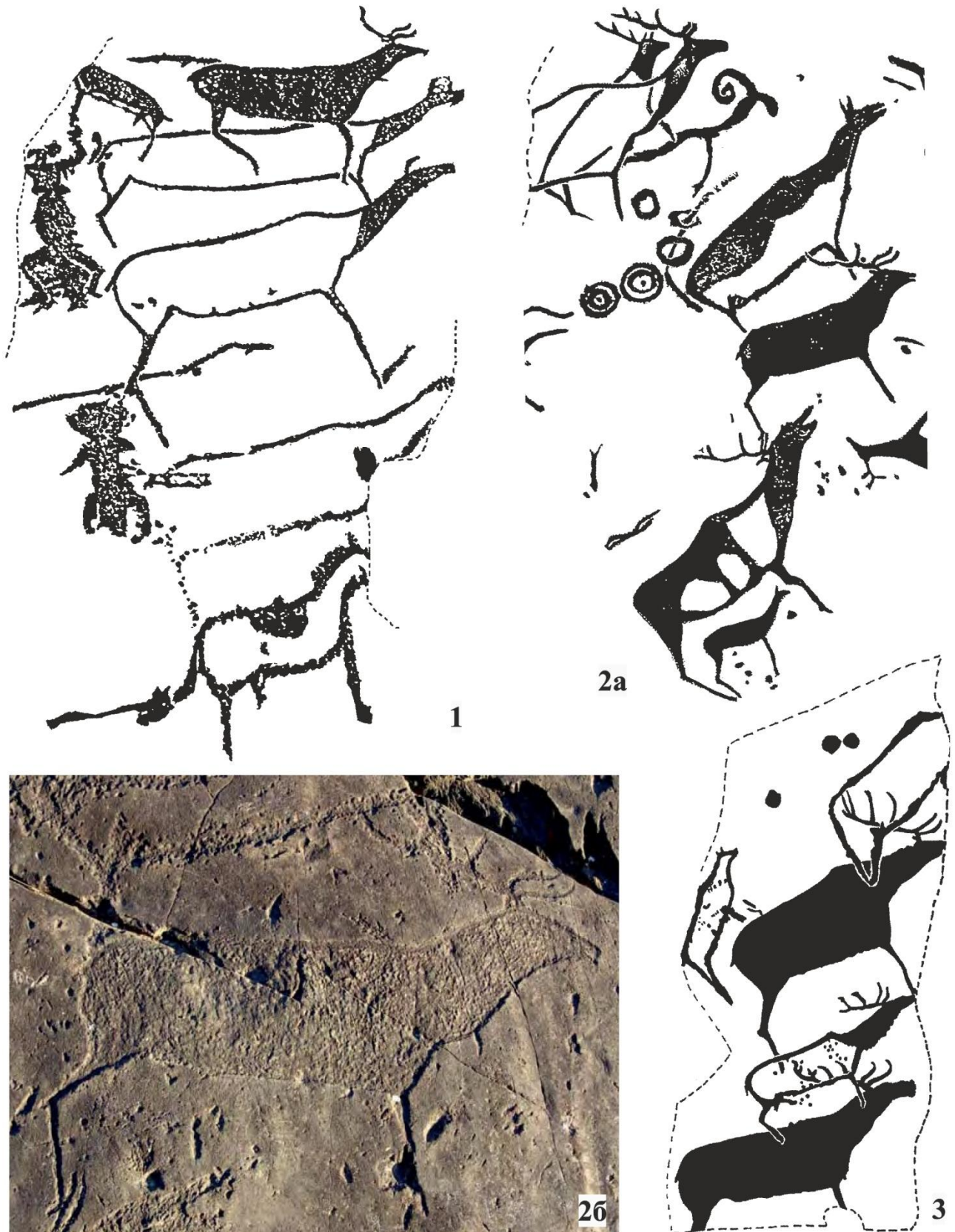

Рисунок 7. Калбак-Таш I. Стратиграфические ситуации с фигурами оленей: 1, 2 — фигуры со сплошным заполнением, выполнены поверх фигур с частичным заполнением; 3 — фигуры с частичным заполнением, выполнены поверх фигур со сплошным заполнением [по 21]; 2 а, б — прорисовка и фото, остальные — прорисовки. Без масштаба

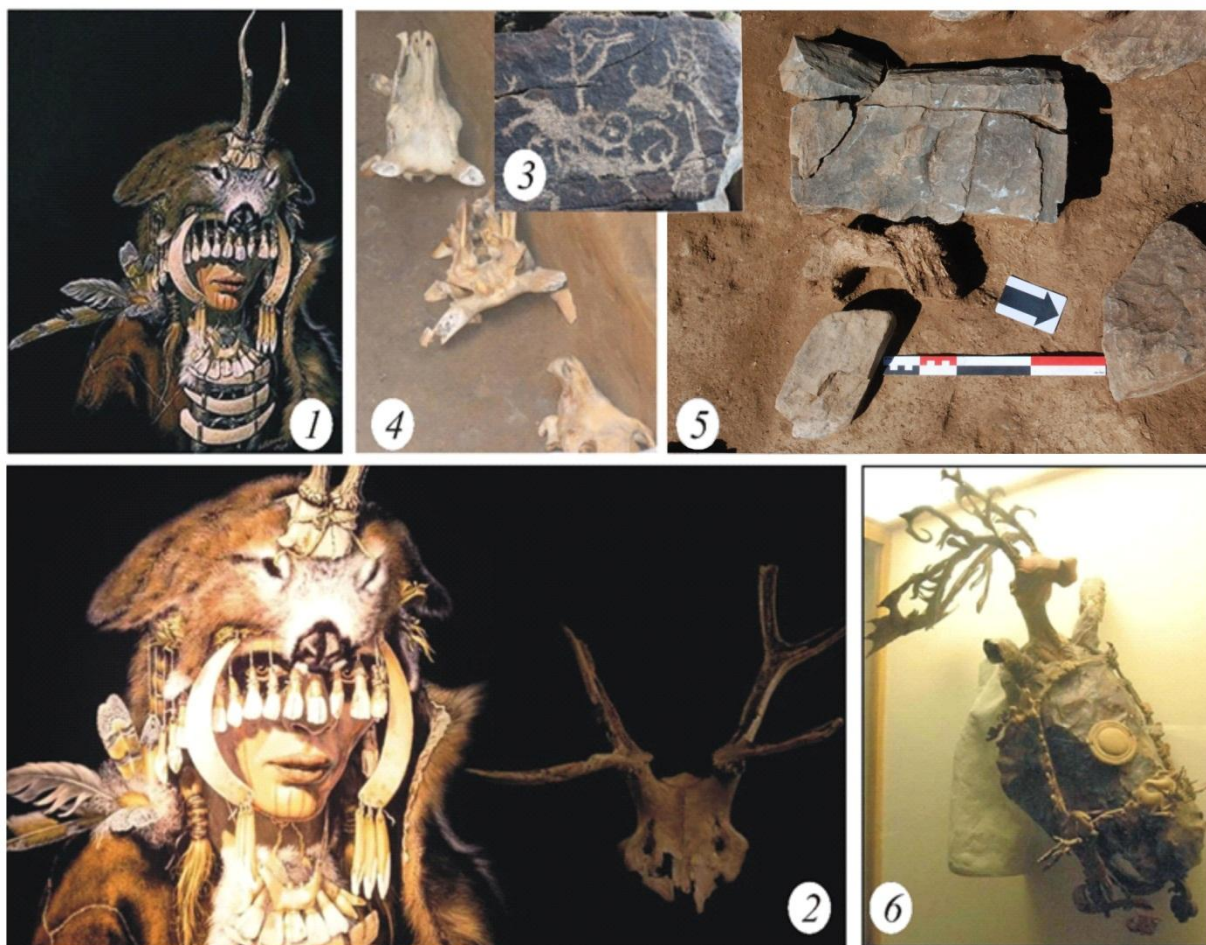

Рисунок 8. Свидетельства культа оленя в археологическом контексте: 1, 2 — реконструкция облика «шаманки» из мезолитической могилы в Бад-Дюрренберг (Германия) [по 23]; 3 — фото нескольких изображений на горе Цамбагарав (Эрдэнэбурэн сомон Ховд аймак) [по 25]; 4 — фото черепов оленей, захороненных в гробнице сяньби у горы Гавил-уул в Дархан-Уул аймаке [по 27]; 5 — фрагмент черепной крышки оленя с основаниями рогов, захороненный на древнем горизонте в ограде Хар чулуут, фото с северо-востока; 6 — реконструкция маски коня из Пятого Пазырыкского кургана

Статья написана в соответствии с планом работы проекта Erasmus+ MoneuL, финансируемого Европейским союзом.

Список литературы

- 1 Ковалев А.А. Чемурчекский ритуальный комплекс Хар чулуут 1 в истоках реки Ховд (Кобдо) (предварительное сообщение) / А.А. Ковалев, Ч. Мунхбаяр; сост. и науч. ред. А.А. Ковалев // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. — СПб.: МИСР, 2015. — С. 155–214.
- 2 Мөнхбаяр Ч. Монгол-Оросын хамтарсан хээрийн шинжилгээний ангийн Баян-Олгий аймгийн Улаанхус сумын нутаг Хар чулуут булагийн археологийн дурсгалын судалгаа / Ч. Мөнхбаяр, А.А. Ковалев, Ц. Буян-Орших, Д. Сүхбаатар, Ц. Мөнхбат // Монголын археологи — 2019. — Улаанбаатар, 2019. — Т. 176–189.
- 3 Мөнхбаяр Ч. Монгол — Оросын хамтарсан хээрийн шинжилгээний ангийн Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Их хулагаш, Ямаатын голын археологийн дурсгалын судалгаа / Ч. Мөнхбаяр, А.А. Ковалев, Ц. Буян-Орших, Д. Сүхбаатар // Монголын археологи—2018. — Улаанбаатар, 2019. — Т. 70–86.
- 4 Ковалев А.А. Петроглифы на чемурчекских ритуальных оградах в высокогорье Монгольского Алтая (3 тыс до н.э.): репертуар образов / А.А. Ковалев, Ч. Мунхбаяр // Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн хадны зураг (Чулуун зэвсгийн сүүд, хүрлийн эхэн үе). МУ-ын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн байгуулагдсаны 20 жилийн ой (Улаанбаатар хот. 2022.11.11–13)-д зориулсан эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхтгэл. — 2022. — Т. 84–95.
- 5 Kovalev A.A. Chemurchek (Qie'muerqieke) rectangular stone enclosures with pictured fences in the headstream of Khovd river / A.A. Kovalev. Доклад на VIII Междунар. науч. конф. «Древние культуры Монголии, Байкальской Сибири и северного Китая». — Пекин, 2021.

- 6 Ковалев А.А. Петроглифы на чемурчекских ритуальных оградах в высокогорье Монгольского Алтая (3 тыс до н.э.): репертуар образов / А.А. Ковалев, Ч. Мунхбаяр // *Journal of the archaeology, history and culture // Journal of Ulaanbaatar state university Mongolia*. — 2022. — Vol. 18(17). — Ф. 3. — Р. 61–76.
- 7 Мөнхбаяр Ч. Хар чулуут I Чемурчек булшны дараас чулуун дахь тэрэгний зургийн дүрслэл / Ч. Мөнхбаяр, А.А. Ковалев, Ц. Буян-Орших // *Journal of the archaeology, history and culture. Journal of Ulaanbaatar state university Mongolia*. — 2018. — № 14(13). — Ф.4. — Улаанбаатар. — Т. 28–47.
- 8 Мөнхбаяр Ч. Хар чулуут I чемурчек оршуулга-тахилгын цогцолборын төрж буй эмэгтэйн дүрслэл / Ч. Мөнхбаяр, А.А. Ковалев // *Нүүдэлчдийн өв соёл. УБ*. — 2020. Том. XXI-II. Fasc. 2. — Т. 17–23.
- 9 Ковалев А.А. Хар Чулуут I чемурчек оршуулга-тахилгын цогцолборын төрж буй эмэгтэйн дүрслэл / А.А. Ковалев, Ч. Мөнхбаяр // *Древние культуры Монголии, Южной Сибири и Северного Китая: Материалы XI Междунар. науч. конф. (8–11 сентября 2021 года, г. Абакан / отв. ред. А.В. Поляков, М.Т. Кашуба, А.Д. Цыбиктаров*. — Абакан: ИИМК РАН, 2021. — С. 51–57.
- 10 Мөнхбаяр Ч. Чемурчек соёлд холбогдох нүүрний багны дүрслэлийн тухай / Ч. Мөнхбаяр, А.А. Ковалев // *Тез. докл. XVI Междунар. науч. конф. по теме «Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов» (28–30 сентября 2023 г., г. Ховд, Монголия)*. — Улаанбаатар, 2023.
- 11 Ковалев А.А. Плита с антропоморфным изображением из ограды чемурчекского ритуального комплекса Хулагаш 1-1: особенности рисунка, аналогии и вопросы семантики (Stone slab with anthropomorphic picture in the fence of Chemurchek ritual complex Khulagash 1-1: features of picture, analogies and questions on semantic) / А.А. Ковалев, Ч. Мунхбаяр // *Изв. лаборатории древних технологий*. — 2021. — Т. 17, № 1. — С. 47–62. Изд-во Иркут. нац. исслед. тех. унив. Иркутск.
- 12 Ковалев А.А. Всемогушество топора: чемурчекские антропоморфы и керносовский идол / А.А. Ковалев, Ч. Мунхбаяр; отв. ред.: Г.Г. Король, Е.А. Миклашевич // *Тропюю тысячелетий. Памяти М.А. Дэвлет*. — М.: ИА РАН, 2023. — С. 154–170.
- 13 Kovalev A.A. Megalithic traditions in the Early Bronze Age of the Mongolian Altai: the Chemurchek (Qie'muerqieke) cultural phenomenon / A.A. Kovalev // *Megaliths of the World*. — 2022. — P. 767–789.
- 14 Ковалев А.А. Параболические и прямоугольные антропоморфы в древнем искусстве Монгольского Алтая, Западной Европы и Тибета / А.А. Ковалев // *Археологические памятники Южной Сибири и Центральной Азии: от появления первых скотоводов до эпохи сложения государственных образований. Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 85-летию д-ра ист. наук Эльги Борисовны Вадецкой (1936–2018) и 90-летию д-ра ист. наук Глеба Алексеевича Максименкова (1930–1986)*. — СПб.: ИИМК, 2021. — С. 122–127.
- 15 Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен (статья 1999 года) / А.А. Ковалев // «А.В.»: сб. науч. тр. в честь 60-летия А.В. Виноградова. — СПб: Культ-информ-пресс, 2007. — С. 25–76.
- 16 Молодин В.И. Палимпсестс местонахождения Цагаан-Салаа IV (Монгольский Алтай): относительная хронология изображений / В.И. Молодин, Л.В. Зоткина, К. Кретэн, Д.В. Черемисин, Н. Батболд, Д. Цэвээндорж // *КСИА*. — 2020. — Вып. 260. — С. 134–150.
- 17 Зоткина Л.В. «Минусинский» стиль в наскальном искусстве Минусинской котловины: особенности построения изображений и их атрибуция / Л.В. Зоткина; отв. ред.: Г.Г. Король, Е.А. Миклашевич // *Тропюю тысячелетий. Памяти М.А. Дэвлет*. — М.: ИА РАН, 2023. — С. 137–143.
- 18 Кубарев В.Д. Петроглифы Цагаан салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай) / В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, Э. Якобсон. — Новосибирск, 2005. — 640 с.
- 19 Цэвээндорж Д. Арал толгойн хадны зураг / Д. Цэвээндорж, В.Д. Кубарев, Э. Якобсон. — Улаанбаатар: ШУА-ын Археологийн хүрээлэн, 2005. — 204 с.
- 20 Кубарев В.Д. Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай) / В.Д. Кубарев. — Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2009. — 420 с.
- 21 Кубарев В.Д. Петроглифы Калбак-Таша I (Российский Алтай) / В.Д. Кубарев. — Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2010. — 444 с.
- 22 Orschiedt Jörg. The Shaman and the Infant: The Mesolithic Double Burial from Bad Dürrenberg, Germany / Jörg Orschiedt, Wolfgang Naak, Holger Dietl, Andreas Siegl, Harald Meller // *Kinship, Sex, and Biological Relatedness. The contribution of archaeogenetics to the understanding of social and biological relations (pp. 125–136) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Bd. 28)*.
- 23 Ben Hume. The Earliest Shamans: 4 Discoveries of Mesolithic Shamanism. May 7, 2023. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.thecollector.com/shamans-mesolithic-period/>
- 24 Little A. Technological Analysis of the World's Earliest Shamanic Costume: A Multi-Scalar, Experimental Study of a Red Deer Headdress from the Early Holocene Site of Star Carr, North Yorkshire, UK / A. Little, B. Elliott, C. Conneller, D. Pomstra, A.A. Evans, L.C. Fitton, et al. — *PLoS ONE*. — 2016. — 11(4): e0152136.
- 25 Мөнхбаяр Ч. «Андерграунд голд Майнинг» ХКК-ий xv-021232 тоот тусгай зөвшөөрлийн талбайд хийсэн археологийн хайгуул, малтлага судалгааны ажлын тайлан (2019 оны 04 сарын 03–17. Ховд аймаг, Эрдэнэбүрэн сум) / Ч. Мөнхбаяр. — Ховд, 2019. — 55 т.
- 26 Очир-Горяева М. Маскировка коней под мифических животных в пазырыкской культуре Горного Алтая / М. Очир-Горяева // *Вестн. Калмыц. ин-та гуманитар. исслед. РАН*. — 2014. — № 3. — С. 94–99.
- 27 Идэрхангай Т. Гавилуй уулын Сяньбигийн үеий бунхонт булшнаас олдсон палеозоологи болон археозоотомологийн хэрэглэгдэхүүн / Т. Идэрхангай, Б. Батчимэг, Ц. Намуун // *Нэрт археологич Цогзандангийн Доржсүрэн, Намсрайн Сэр-*

Б.Ч. Мунхбаяр, А.А. Ковалев

Чемурчек (Моңгол Алтайы) қорғанының тақтасындағы бұғы бейнесі және оның ерекшелігі

Чемурчек ритуалдық қоршауларының (Моңгол Алтайы) плиталарындағы бұғылардың бейнелері және олардың ерекшеліктері 2015-2019 жылдары А.А. Ковалев пен Ш. Мунхбаярдың басшылығымен Ресей-Моңгол археологиялық экспедициясы Ховд өзенінің жоғарғы ағысы бассейнінде, Даян-нуур көлінің жанында (Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы) хемурчек мәдениетінің екі салттық қоршауына — Хар чулуут пен Хулагашка толық ғылыми қазба жұмыстарын жүргізді (сәйкесінше, 25x35 және 18x31 м), сондай-ақ — Чулуут булаг (жоспарда шамамен 40x60 м), яғни үшінші қоршауды зерттеу басталды. Қазба жұмыстары көрсеткендей, бұл құрылымдар тігінен орнатылған, көбінесе жақсы өңделген, тас тақталардан жасалған, сыртынан фантастикалық антропоморфты тіршілік иелерінің, жануарлардың суреттерімен, сондай-ақ символдық бейнелермен безендірілген тікбұрышты ендік-бағдарлы қоршаулар. Суреттер Хар чулууттың I-қоршауының ортасына қойылған үлкен тастарға да салынды. Қазылған құрылымдар бір кезеңде — б.з.д. III мыңжылдықтың екінші жартысында қасиетті орындар ретінде салынды және пайдаланылды. Мақалада хемурчек қоршауларының плиталарындағы бұғылардың суреттері қарастырылады. «Шынайы» түрде жасалған бұл суреттер, контурлы ойығы бар силуэт техникасы, Баян-Өлгей және Таулы Алтай жерлерінде ұқсастықтарды табады, бірақ бұғылардың мұндай фигураларының көпшілігі мұнда тек жартылай толтырылады, ал хемурчек петроглифтерінен айырмашылығы, олар үздіксіз бітеліп қалады. Денені үздіксіз нокаутпен толтыру I Қалбақ-Таш шатқалдарындағы кейбір бұғы фигураларында байқалады, оны хемурчек әсерімен түсіндіруге болады. Мұнда бұғы фигураларының бір-бірімен қабаттасуының екі жағдайы бар, олар қатты соққылармен ішінара толтырылады және белгілі бір кезеңде екі дәстүрдің болуының синхрондылығын көрсететін кері реттіліктің бір жағдайы бар. Хемурчек храмдарының тақталарында да, Қалбақ-Таш жазықтықтарында да бұғылардың бейнелері (Қалбақ-Ташада — ішінара толтырылған) табиғаттан тыс тіршілік иелерінің фигуралары бар композицияларға енеді: сәйкесінше «параболалық» антропоморфтар және «жолақты» негізі бар антропоморфтар, олар ортақ атрибуттарға ие. Чемурчек храмдарының археологиялық және радиоқөміртекті даталануы Таулы Алтайда осындай композициялардың пайда болуын б.з.д. III мыңжылдықтың ортасынан кешіктірмей кезеңге жатқызуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: чемурчек мәдени құбылысы, ерте қола дәуірі, петроглифтер, ежелгі қасиетті орындар, бұғылардың бейнелері, антропоморфты табиғаттан тыс тіршілік иелері, Моңгол Алтайы, Таулы Алтай, мәдени байланыстар.

Munkhbayar Ch.B., Kovalev A.A.

Images of a deer on the slabs of the Chemurчек ritual enclosures (Mongolian Altai) and its peculiarities

In 2015–2019, the Russian-Mongolian archaeological expedition led by A.A. Kovalev and Ch. Munkhbayar in the basin of the upper reaches of the Khovd River, near Lake Dayan-Nuur (Bayan-Ulgi aimag of Mongolia) carried out complete excavations of two ritual enclosures of the Chemurчек culture — Khar Chuluut and Hulagash (in plan, 25x35 and 18x31 m, respectively), and excavation has also begun on the third fence — Chuluut Bulag (in plan, about 40x60 m). Excavations have shown that these structures are rectangular fences of latitudinal orientation made of vertically installed, mostly well-processed, stone slabs, entirely decorated on the outside with images of fantastic anthropomorphic creatures, animals, as well as symbolic images. Petroglyphs were also applied to massive stones laid in the center of the Khar Chuluut fence. The excavated structures were built and used as sanctuaries in one period — the second half of the 3rd millennium BC. The article examines images of deer on the slabs of these Chemurчек fences. These drawings, made in a “realistic” manner, silhouette technique with a contour groove, find analogies at the sites of Mongolian and Russian Altai, however, most of similar figures of deer in Altai mountains have only partial filling, in contrast to the Chemurчек petroglyphs, covered with entire filling. Filling of the body with entire piquetage is traced on some figures of deer from the Kalbak-Tash I site, which can be explained by the Chemurчек influence. Here there are two cases of overlapping figures of deer with partial filling with figures with entire filling and one case of the reverse sequence, which emphasizes the synchronicity of the existence of both traditions at a certain stage. Both on the slabs of the Chemurчек sanctuaries and on the rocks of Kalbak-Tash, images of deer (in Kalbak-Tash — with partial filling) are included in compositions with figures of supernatural creatures:

respectively, “parabolic” anthropomorphs and anthropomorphs with a “striped” base, having a number of common attributes. Archaeological and radiocarbon dating of the Chemurчек sanctuaries make it possible to date the appearance of such compositions in the Altai Mountains to a period no later than the mid-3rd millennium BC.

Keywords: Chemurчек cultural phenomenon, early Bronze Age, petroglyphs, ancient sanctuaries, images of deer, anthropomorphic supernatural creatures, Mongolian Altai, Russian Altai, cultural connections.

References

- 1 Kovalev, A.A., & Munkhbaier, Ch. (2015). Chemurчекskii ritualnyi kompleks Khar chuluut 1 v istokakh reki Khovd (Kobdo) (predvaritelnoe soobshchenie) [Chemurчек ritual complex Khar chuluut 1 at the source of the Khovd (Kobdo) River (preliminary report)]. *Drevneishie evropeitsy v serdtse Azii: chemurчекskii kulturnyi fenomen. Chast II. Rezultaty issledovaniia v tsentralnoi chasti Mongolskogo Altaia i v istokakh Kobdo; pamiatniki Sintsiana i okrainnykh zemel — The earliest Europeans in the heart of Asia: the Chemurчек cultural phenomenon. Part II. Results of research in the central part of the Mongolian Altai and at the source of the Kobdo. Saint Petersburg: MISR* [in Russian].
- 2 Mönkhbaier, Ch., Kovalev, A.A., Buian-Orshikh, Ts., Sukhbaatar, D., & Mönkhbat, Ts. (2019). Mongol-Orosyn khamtarsan kheeriin shinzhilgeenii angiiin Baian-Olgii aimgiin Ulaankhus sumyn nutag Khar chuluut bulagiin arkheologiin dursgalyn sudalгаа [Mongolian-Russian joint field research unit, Ulaankhus sum area, Bayan-Olgii Province, Ulaankhus sum area, archaeological research of the Black stone spring]. *Mongolyn arkheologi–2019 — Mongolian archeology–2019. Ulaanbaatar*, 176–189 [in Mongolian].
- 3 Mönkhbaier, Ch., Kovalev, A.A., Buian-Orshikh, Ts., & Sykhbaatar, D. (2019). Mongol — Orosyn khamtarsan kheeriin shinzhilgeenii angiiin Baian-Өlgii aimgiin Sagsai sumyn nutag Ikh khulagash, Imaatyn golyn arkheologiin dursgalyn sudalгаа [Mongolian-Russian joint field survey study of the archaeological monuments of the Great Hulagash, Yamaat River, Sagsai sum area, Bayan-Olgii province]. *Mongolyn arkheologi–2018 — Mongolian archeology–2018*, 70–86. Ulaanbaatar [in Mongolian].
- 4 Kovalev, A.A., & Munkhbaier, Ch. (2022). Petroglify na chemurчекskikh ritualnykh ogradakh v vysokogore Mongolskogo Altaia (3 tysiacheletie do n.e.): repertuar obrazov [Petroglyphs on Chemurчек ritual fences in the highlands of the Mongolian Altai (3 thousand BC): repertoire of images]. *Töv Aziin ermii nyidelchdiin khadny zurag (Chuluun zevsgiin syyl, khyrliin ekhen ye). MU-yn ShUA-iin Arkheologiin khyreelelen baiguulagdsary 20 zhiliin oi (Ulaanbaatar khot. 2022.11.11–13)-d zoriulsan erdem shinzhilgeenii khurlyn iltgeliin emkhtgel — Rock paintings of ancient nomads of Central Asia (Late Stone Age, Early Bronze Age). Proceedings of the academic conference dedicated to the 20th anniversary of the establishment of the Institute of Archeology of the MAS of MU (Ulaanbaatar city. 2022.11.11–13)*, 84–95. Ulaanbaatar [in Russian].
- 5 Kovalev, A.A. (2021). Chemurчек (Qie’ muerqieke) rectangular stone enclosures with pictured fences in the headstream of Khovd river. *Doklad na VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Drevnie kultury Mongolii, Baikalskoi Sibiri i severnogo Kitaia» — Report at the VIII International Scientific Conference “Ancient Cultures of Mongolia, Baikal Siberia and Northern China”*. Peking.
- 6 Kovalev, A.A., & Munkhbaier, Ch. (2022). Petroglify na chemurчекskikh ritualnykh ogradakh v vysokogore Mongolskogo Altaia (3 tysiacheletie do n.e.): repertuar obrazov [Petroglyphs on the Chemurчек ritual fences in the highlands of the Mongolian Altai (3 thousand BC): repertoire of images]. *Journal of the archaeology, history and culture. Journal of Ulaanbaatar state university Mongolia*, 18(17), 3, 61–76. Ulaanbaatar [in Russian].
- 7 Mönkhbaier, Ch., Kovalev, A.A., & Buian-Orshikh, Ts. (2018). Khar chuluut I Chemurчек bulshny daraas chuluun dakh teregiiin zurgiin dyrslel [Illustration of a chariot in stone from the tomb of Chemurчек I in Black Stone]. *Journal of the archaeology, history and culture. Journal of Ulaanbaatar state university Mongolia*, 14(13), 4, 28–47. Ulaanbaatar [in Mongolian].
- 8 Mönkhbaier, Ch., Kovalev, A.A. (2020). Khar chuluut 1 chemurчек orshuulga-takhilgyn tsogtsolboryn tэрzh bui emegtein dyrslel [Depiction of a woman giving birth from the 1 Chemurчек burial-sacrificial complex in Black Stone]. *Nyidelchdiin өv soel — Heritage and Culture of Nomads, XXI-II. 2*, 17–23. Ulaanbaatar [in Mongolian].
- 9 Kovalev, A.A., & Mönkhbaier, Ch. (2021). Khar Chuluut 1 chemurчек orshuulga-takhilgyn tsogtsolboryn tэрzh bui emegtein dyrslel [1 chemurчек burial in Black Stone-depiction of a woman in labor of the ritual complex]. *Drevnie kultury Mongolii, Yuzhnoi Sibiri i Severnogo Kitaia: Materialy XI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (8–11 sentiabria 2021 goda, g. Abakan) — Ancient Cultures of Mongolia, Southern Siberia and Northern China: Materials of the XI International Scientific Conference (September 8–11, 2021, Abakan)*, 51–57. Abakan: IIMK RAN [in Russian].
- 10 Mönkhbaier, Ch., & Kovalev, A.A. (2023). Chemurчек soeld kholbogdokh nyymii bagnyy dyrsleliin tukhai [On the representation of face masks related to the Chemurчек culture]. *Tezisy dokladov XVI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii po teme «Prirodnye uslovia, istoriia i kultura Zapadnoi Mongolii i sopredelnykh regionov (28–30 sentiabria 2023 goda, g. Khovd, Mongoliia) — Abstracts of the reports of the XVI international scientific conference on the topic “Natural conditions, history and culture of Western Mongolia and adjacent regions” (September 28–30, 2023, Khovd, Mongolia)*. Ulaanbaatar [in Russian].
- 11 Kovalev, A.A., & Munkhbaier, Ch. (2021). Plita s antropomorfnyim izobrazheniem iz ogrady chemurчекskogo ritualnogo kompleksa Khulagash 1–1: osobennosti risunka, analogii i voprosy semantiki (Stone slab with anthropomorphic picture in the fence of Chemurчек ritual complex Khulagash 1-1: features of picture, analogies and questions on semantic) [Lab with anthropomorphic image from the fence of the Chemurчек ritual complex Khulagash 1-1: features of the drawing, analogies and semantic issues (Stone slab with anthropomorphic picture in the fence of Chemurчек ritual complex Khulagash 1-1: features of picture, analogies and questions on semantic)]. *Izvestiia laboratorii drevnikh tekhnologii. Izdatelstvo Irkutskogo natsionalnogo issledovatel'skogo*

tekhnikeskogo universiteta — News of the Laboratory of Ancient Technologies, 17(1), 47–62. Publishing House of the Irkutsk National Research Technical University. Irkutsk [in Russian].

12 Kovalev, A.A., & Munkhbaier, Ch. (2023). Vsemogushchestvo topora: chemurchekskie antropomorfy i kernosovskii idol [The Omnipotence of the Axe: Chemurchek Anthropomorphs and the Kernosov Idol]. *Tropoiu tysiacheletii. Pamiati M.A. Devlet — Along the Path of Millennia. In Memory of M.A. Devlet*. Moscow: IA RAN, 154–170 [in Russian].

13 Kovalev, A.A. (2022). Megalithic traditions in the Early Bronze Age of the Mongolian Altai: the Chemurchek (Qie'muerqieke) cultural phenomenon. *Megaliths of the World*, 767–789.

14 Kovalev, A.A. (2021). Parabolicheskie i priamougolnye antropomorfy v drevnem iskusstve Mongolskogo Altaia, Zapadnoi Evropy i Tibeta [Parabolic and Rectangular Anthropomorphs in the Ancient Art of the Mongolian Altai, Western Europe and Tibet]. *Arkheologicheskie pamiatniki Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii: ot poiavleniia pervykh skotovodov do epokhi slozheniia gosudarstvennykh obrazovaniia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 85-letiiu doktora istoricheskikh nauk Elgi Borisovny Vadetskoi (1936–2018) i 90-letiiu doktora istoricheskikh nauk Gleba Alekseevicha Maksimenkova (1930–1986). — Archaeological Monuments of Southern Siberia and Central Asia: from the Appearance of the First Pastoralists to the Era of the Formation of State Formations. Proceedings of the International Scientific Conference Dedicated to the 85th Anniversary of Doctor of Historical Sciences Elga Borisovna Vadetskaya (1936–2018) and the 90th Anniversary of Doctor of Historical Sciences Gleb Alekseevich Maksimenkov (1930–1986)*. Saint Petersburg: IIMK, 122–127 [in Russian].

15 Kovalev, A.A. (2007). Chemurchekskii kulturnyi fenomen (statia 1999 goda) [Chemurchek cultural phenomenon (article of 1999)]. «A.V.»: *Sbornik nauchnykh trudov v chest 60-letiiu A.V. Vinogradova — Collection of scientific papers in honor of the 60th anniversary of A.V. Vinogradov*. Saint Petersburg: Kult-inform-press [in Russian].

16 Molodin, V.I., Zotkina, L.V., Kreten, K., Cheremisin, D.V., Batbold, N., & Tseveendorzh, D. (2020). Palimpsests mestonakhozhdeniia Tsagaan-Salaa IV (Mongolskii Altai): otноситelnaia khronologiiia izobrazhenii [Palimpsests of the Tsagaan-Salaa IV site (Mongolian Altai): relative chronology of images]. *KSIA*, 260, 134–150 [in Russian].

17 Zotkina, L.V. (2023). «Minusinskii» stil v naskalnom iskusstve Minusinskoi kotloviny: osobennosti postroeniia izobrazhenii i ikh atributsiia [Minusinsk style in rock art of the Minusinsk basin: features of image construction and their attribution]. *Tropoiu tysiacheletii. Pamiati M.A. Devlet*. Moscow: IA RAN [in Russian].

18 Kubarev, V.D., Tseveendorzh, D., & Yakobson, E. (2005). Petroglify Tsagaan salaa i Baga-Oigura (Mongolskii Altai) [Petroglyphs of Tsagaan branch and Baga-Oigura (Mongolian Altai)]. Novosibirsk [in Russian].

19 Tseveendorzh, D., Kubarev, V.D., & Yakobson, E. (2005). Aral tolgoin khadny zurag [Picture of Aral Head Rock]. Ulaanbaatar: ShUA-yn Arkheologiin khyreelen [in Mongolian].

20 Kubarev, V.D. (2009). Petroglify Shiveet-Khairkhana (Mongolskii Altai) [Petroglyphs of Shivet-Khairkhana (Mongolian Altai)]. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN [in Russian].

21 Kubarev, V.D. (2010). Petroglify Kalbak-Tasha I (Rossiiskii Altai) [Petroglyphs of Kalbak-Tash I (Russian Altai)]. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN [in Russian].

22 Orschiedt Jörg, Haak Wolfgang, Dietl Holger, Siegl Andreas, & Meller Harald. The Shaman and the Infant: The Mesolithic Double Burial from Bad Dürrenberg, Germany. *Kinship, Sex, and Biological Relatedness. The contribution of archaeogenetics to the understanding of social and biological relations* (pp. 125–136).

23 Ben Hume. The Earliest Shamans: 4 Discoveries of Mesolithic Shamanism. May 7, 2023. Received from <https://www.thecollector.com/shamans-mesolithic-period/>.

24 Little, A., Elliott, B., Conneller, C., Pomstra, D., Evans, A.A., & Fitton, L.C., et al. (2016). *Technological Analysis of the World's Earliest Shamanic Costume: A Multi-Scalar, Experimental Study of a Red Deer Headdress from the Early Holocene Site of Star Carr, North Yorkshire, UK*. PLoS ONE.

25 Mönkhбаяр, Ч. (2019). «Andergraund gold Maining» KhKK-ii xv-021232 toot tuscgai zövshørliin talbaid khiisen arkheologiin khaiguul, maltlaga sudalgaany azhlyn tailan (2019 ony 04 saryn 03–17. Khovd aimag, Erdenebyren sum) [Report of the archaeological exploration and excavation research conducted in the area of special license No. xv-021232 of “Underground Gold Mining” HCC (April 3–17, 2019. Hovd Province, Erdeneburen Sum)]. Khovd [in Mongolian].

26 Ochir-Goriaeva, M. (2014). Maskirovka konei pod mificheskikh zhivotnykh v pazyrykskoi kulture Gornogo Altaia [Disguise of horses as mythical animals in the Pazyryk culture of the Altai Mountains]. *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniia RAN — Bulletin of the Kalmyk Institute of Humanitarian Research of the Russian Academy of Sciences*, 3, 94–99 [in Russian].

27 Iderkhangai, T., Batchimeg, B., & Namuun, Ts. (2023). Gavilui uulyn Sianbigiin yeii bunkhant bulshnaas oldson paleozoologi bolon arkheontomologiin khereglegdekhyyн [Palaeozoological and archaeontomological materials found in the tombs of Xianbi period in Gavilui Mountain]. *Nert arkheologich Tsogzandangiin Dorzhysuren, Namsrain Ser-Odzhav naryn mendelsnii 100 zhiliin oid zoriulsan «Mongolyn arkheologi — 2023» erdem shinzhilgeenii khurlyn emkhtgel (2023 ony 12 dugaar saryn 22–23) — Proceedings of the academic conference “Mongolian Archeology — 2023” dedicated to the 100th anniversary of the birth of famous archaeologists Dorjsuren and Namsrain Ser-Ojav of Tsogzandang* (December 22-23, 2023). Ulaanbaatar [in Mongolian].

Сведения об авторах

Мунхбаяр Боролдой — кандидат исторических наук, доцент, Монгольский государственный университет филиал Западного региона, Ховд, Монголия; <https://orcid.org/0000-0003-0398-1927>;

Ковалев Алексей — научный сотрудник, Институт археологии Российской академии наук, Москва, Россия; <https://orcid.org/0000-0003-2637-3131>.

Information about the authors

Munkhbayar Boroldoy — Candidate of historical sciences, Associate professor, Western Regional School of National University of Mongolia, Khovd province, Jargalant soum, 84000 Khovd, Mongolia;

Kovalev Alexey — Sc. researcher, Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.

A.Zh. Myrzakhmetova ¹, I.D. Khlebnikov ¹, D. Ote ², N.K. Momosheva ³

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda;

²IEF «Bilim-Innovation», Astana;

³Kyrgyz National University named after Zh. J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyz Republic

(E-mail: amyrakhmetova@gmail.com; press.ksu@mail.ru; darhan.ote@bil.edu.kz; naziramomosheva@gmail.com)

The civic education of young people in the education system: a review of the normative and legal acts of the Republic of Kazakhstan

The article gives an overview of the state policy in the sphere of civic education and education of the Republic of Kazakhstan. The normative-legal basis in the sphere of civic education of youth is analyzed, the main directions, forms and projects are defined. Civic education of youth plays a key role in the formation of active and responsible citizens capable of participating in the public and political life of the country. In the Republic of Kazakhstan, the issues of civic education occupy an important place in the educational system, which is reflected in several normative and legal acts aimed at the development and implementation of relevant programmes and activities. The article is devoted to a review of normative-legal acts of the Republic of Kazakhstan regulating the issues of civic education of young people. It analyses the main laws and regulations that define the goals, objectives and methods of civic education, as well as the mechanisms of their implementation in educational institutions. Special attention is paid to programmes and initiatives aimed at the formation of civic responsibility and legal culture of Kazakh youth. The purpose of the article is to identify the main directions and approaches to civic education in the educational system of the Republic of Kazakhstan, as well as to assess the effectiveness of existing normative and legal acts in this area.

Keywords: Civic education, education, history teaching, textbooks, history of Kazakhstan, state policy, youth policy, citizenship, normative and legal support.

Introduction

Education as one of the mechanisms of cultural transmission involves a person in the process of familiarization with norms, values of various types and levels. The role of school as one of the basic social institutions of modern society is extremely high. In modern realities, school is often the only cultural centre in the lives of many young people. The role of the school in this respect cannot be overestimated, as it is the school that participates in the process of not only secondary but also primary socialization, forming values and norms, social needs and interests, rules of behaviour and strategies of interaction in society. The effectiveness of the process of socialization in educational institutions is directly related to the success of strategic tasks of the state in the sphere of economy, social policy, formation of socio-cultural community and national identity. Socially significant values are formed in specially created conditions of an educational institution. These conditions are created by special practices of transmitting positive values and norms, on the basis of which the personality of the learner develops. Consciousness of values is formed in the school environment and is actually the social mechanism that regulates activity and interaction with other people. This fact makes it possible to organize and implement a whole complex of purposeful activities within the functioning of the educational organization. Such activities are based on the value approach to education. This approach is aimed, first of all, at the formation of universal, civil and national values related to respect for human rights and freedoms, life and health, patriotism, civic and social responsibility. All this contributes to increasing the educational potential of the educational process, to realizing not only the educational but also the pedagogical function of the school, which is also inconceivable without the simultaneous renewal of the methodology, content and structure of education.

In this context, civic education for young people is a fundamental component of the educational process. It is aimed at socializing young people into active and responsible citizens who are able to participate consciously in the social, political and economic life of their country. In the Republic of Kazakhstan, civic education of young people is the focus of attention of the State and society, which is reflected in various normative and legal acts regulating the activities of educational institutions.

The participation of educational institutions in programmes of international cooperation and exchange of experience is essential in the system of civic education. In this regard, Kazakhstan actively cooperates with various international organizations and foundations implementing projects in the field of civic and legal

education. The national legal and regulatory framework for civic education takes into account international experience. This makes it possible to adopt best practices and adapt them to national conditions, which helps to improve the quality of the educational process.

At the same time, work with parents and local communities is an important part of civic education. The legislation of the Republic of Kazakhstan provides for mechanisms of interaction between educational institutions and students' families, local authorities and community organizations. Such cooperation helps to create a favourable environment for the all-round development of young people and the formation of their civic responsibility and social activity.

The normative and legal acts of the Republic of Kazakhstan are designed to create a solid basis for effective civic education of young people in the education system. Legislative and programme documents define the goals, objectives and methods of educational work and ensure the implementation of measures aimed at developing civic competences. At the same time, in order to create active and responsible citizens, ready to contribute to the development and prosperity of their country, it is important to further improve the system of civic education, taking into account modern challenges and trends.

Research methods

Based on the principles of historical analysis, the study of the existing world and Kazakhstan practice of the content of civic education, the development of its normative and legal bases in the context of teaching in secondary schools is carried out.

In this connection, civic education is considered as a process of formation of key socially significant personality qualities, conditioned by social demand. The presence of these qualities allows being a conscious and active participant in social relations on the basis of formed values of civic responsibility and national identity. This seems to be particularly important in the Kazakh context due to the need for further development of socio-cultural community and national identity. The nature of such values, cultural orientations, their dynamics, as well as norms, ideas, opinions, perceptions that dominate at the level of civic identity, reflect the trends of social development.

The preliminary analysis of the research problem allowed us to assume that the systematic nature of the main content of civic education in the Republic of Kazakhstan at the normative-legal level requires further specification in terms of the practice of civic education within the framework of the youth policy of the country. Accordingly, the research tools are based on the use of methods of complex historical analysis.

The study of the legislative documents of the Republic of Kazakhstan in the sphere of the content of the state educational policy of the Kazakhstan youth with regard to the formation of citizenship and patriotism was carried out. For this purpose, the methods of historical science, interdisciplinary approaches, including the use of qualitative analysis of documents were used. The main methods of historical research were applied, including logical analysis and synthesis of information based on general scientific methods. During the analysis of the normative-legal bases of civic education in the Republic of Kazakhstan, its system analysis was carried out, including structural and functional aspects. The general character of normative-legal elaboration at the legislative level of the concept and foundations of civic education is given; the study of its changes in the chronological context is carried out. Accordingly, the implementation of the research problems in terms of theoretical study is based on the totality of historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-dynamic, historical-systemic approaches.

Discussion

According to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" of 2007, the concept of "education" is defined as "a continuous process of upbringing and training carried out for the purpose of moral, intellectual, cultural, physical development and formation of professional competence" [1]. Accordingly, the tasks of the educational system are defined, which are aimed at the formation of the personality on the basis of national and universal values, and educational programmes in educational organizations are "an integral part of the educational process and are aimed at the formation of patriotism, citizenship, internationalism, high morals and ethics, as well as at the development of various interests and abilities of pupils and students" [1].

The Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029 (hereinafter the Concept) [2] contains provisions according to which the education of the young generation of Kazakhstanis is one of the priorities. Thus, according to the authors of the document, the process of education, socialization is determined by the combination of formal and non-

formal education. Formal education, represented mainly by school education, should promote the development of universal values and emotional intelligence of students. This document defines the transition from the approach of “carrying out activities” to the approach of “educational work at each level through educational goals and project approach”. The value-oriented approach is considered through the actualization of national values (territorial integrity of Kazakhstan, state language and unity of the people). Special attention is paid to traditional universal values such as honesty, kindness, justice, self-development. Such values as a rational approach to life, focused on education and development, healthy lifestyle and professional success, love for the Fatherland, small motherland, language and culture are not insignificant [2].

According to this document, the development of universal values and emotional intelligence will be based on the teachings of Abay “Tolyk adam”, Shakarim “Ar-uzhdan”, the pedagogical heritage of Akhmet Baitursynov, Mirzhakip Dulatov, Zhusipbek Aimaulytov, Magzhan Zhumabaev, the cultural heritage of Yermukhan Bekmakhanov, Manash Kozybaev, the ideas of Akseleu Seidimbekov about honouring the traditions of the Kazakh people and serving their country.

Accordingly, the educational process should be organized with an emphasis on the cultivation of strong family values and the importance of the family institution not only in the primary but also in the secondary socialization of the younger generation. This strategic document defines the preservation of the family, national traditions, values and continuity of generations as the basis for the sustainability of the Republic of Kazakhstan as a state. As part of the educational work in the country's schools, explanatory work should be carried out in the school environment and the value of the family should be popularized. According to the authors, schoolchildren should be more involved in the work of clubs in various fields. It is planned to create and develop various youth leagues, such as sports, debating and others. These leagues should promote the development of environmental culture and healthy lifestyle among the youth of Kazakhstan. To this end, it is proposed to develop environmental volunteering within the projects “Ashyk zhurek”, “Salamatty zhastar”, national and regional competitions “Zhas tourist” and “Guldene ber, Kazakhstan”.

Broader and more diverse services for full development are provided through non-formal or additional education. This will be done by strengthening the state educational order for additional education, which covers almost all educational institutions in Kazakhstan, both urban and rural. In this regard, local executive authorities should act to improve the material and technical base. Special attention will be paid to the development of a barrier-free environment for children with special educational needs, so that they do not experience infrastructural limitations. Libraries in secondary schools will be transformed into additional educational platforms. Such platforms will include databases of electronic information resources. To this end, it is planned to create and develop repositories of digitized documents, websites, web portals and other modern digital and electronic infrastructure.

On 28 March 2023, the Concept of the State Youth Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029 was adopted by resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan [3]. Its main goal is to create favourable socio-economic conditions for the self-realization of young people — citizens of the Republic of Kazakhstan. The main measures of the state youth policy are outlined in the National Project “Ulyk Rukhani Zhangiru” and the Comprehensive Plan for Youth Development for 2021–2025. This comprehensive plan provides for the implementation of 55 activities in 10 strategic areas. These activities are planned as part of the implementation of the objectives of education and employment, healthy lifestyle, spiritual and moral education, housing, legal and environmental awareness. All these tasks are of a practical nature and have target indicators for their implementation. The following areas have been identified as target indicators for the implementation of the National Project (Table 1):

Table 1

Target indicators for 2023–2029 [3]

	Target indicators	2023	2029
1	Increasing the proportion of young people involved in decision-making in management at various levels	23 %	30 %
2	Increasing the quota for young people in the Public Council, both at central and local levels	10 %	20 %
3	Reducing the proportion of young people in the NEET category	6,7 %	3,5 %
4	Increase in the share of employed young people out of those who applied to employment centres	55 %	61 %
5	Increasing the number of youth among civil servants	18 %	25 %
6	Increase in the number of young people enrolled in higher education	63 %	75 %

7	Increase in the number of talented young people	500,000 people	1.1 million people
8	Increasing the number of young people participating in volunteer, charitable and environmental initiatives	20 %	32 %
9	Increase in the number of young people participating in military-patriotic education, also through military sporting events	700,000 people	880,000 people
10	Level of attendance of Eljastary.kz infonavigator	700,000 people.	2 million people
11	Increased coverage of youth mental and reproductive health services by youth health centres	17 %	43 %
12	Increased percentage of regional youth trained to improve digital literacy	800,000 people	1.5 million people

Much attention is therefore paid to involving young people in the decision-making process and in the management of organizations at various levels. Participation in the activities of voluntary, charitable, environmental and other public organizations is also important. Improving the level of literacy, including functional literacy, of the younger generation is recognized as one of the strategically important directions. Special attention is also paid to the formation and development of personality through the implementation of pedagogical educational practices. In order to strengthen family values among young people, a series of measures are being developed to increase the effectiveness of family support centres and to provide support for families with children in difficult circumstances. Raising the status of military service also requires certain actions: the organization of military-patriotic games “Aibyn” and “Naiza”, various exhibitions and events, including those of a military-historical nature.

On 19 September 2023, by order of the Minister of Education, the “Unified Education Programme” was approved in educational institutions, with the exception of higher education institutions [4]. The content of the programme defines the purpose and goals of education, values, educational content depending on the age of the child, implementation mechanisms, target indicators and expected results.

The comprehensive plan for the implementation of the programme contains the national values and the expected results of their implementation (Table 2).

Table 2

National values and expected results [4]

National value	Activity	Expected results (qualities)
Ulttyk mudde	<ol style="list-style-type: none"> 1) participation in strengthening the statehood of Kazakhstan; 2) readiness to serve the national interests of Kazakhstan; 3) service for the benefit of society; 4) actively contribute to the formation of Kazakhstan's image; 5) be ready to ensure the security of Kazakhstan; 6) to cherish the national heritage; 7) to glorify the national culture; 8) expand the spheres of application of the Kazakh language. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) patriot, a sense of pride for his/her Motherland; 2) respects the state symbols; 3) appreciates the history of the country; 4) is proud of the national heritage and culture; 5) understands legal and ecological cultures.
Ar-uyat	<ol style="list-style-type: none"> 1) uphold the principle of academic integrity; 2) observe moral standards; 3) respect honest labour; 4) be able to make decisions and develop a sense of responsibility; 6) be true to one's words and deeds; 7) show kindness and respect towards friends, classmates, and family members; 8) to care for the honour of the family; 9) to feel responsible to family, class, school, society, country. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) values honesty, fairness and decency; 2) he is hardworking, remains true to his word, responsible for his actions and deeds; 3) he loves and accepts the care of his parents; 4) he respects his friends and classmates and is able to empathize with them; 5) supports the younger and honours the older.

Talap	1) learns to think critically and creatively; 2) Has a desire to socialize, to work and to self-develop; 3) promote technological and digital skills; 4) be able to develop individually and as part of a team; 5) be able to establish the right relationships; 6) be physically active; 7) plan time and own resources effectively.	1) maintains harmony of soul and purity of body; 2) reveals his aspirations for learning, labour and self-development; 3) keeps the environment clean; 4) has achievements in information, media and financial literacy; 5) personal qualities such as curiosity, purposefulness and cognitive activity are formed.
-------	---	---

In addition, a detailed plan for the academic year and mechanisms for implementing national values through the content of academic subjects, teaching hours, extra-curricular activities, cooperation with the family, interaction with non-governmental organizations and recommendations were identified. Recommendations were made to educational institutions on the use of active learning, interactive methods, project and research activities, and the development of critical and creative thinking among students.

The issues of education for citizenship and its development in schools are highly relevant at the international level, in particular in the UN Sustainable Development Goals. International experts note the need to continue work on improving people's literacy in order to improve socio-economic living conditions and provide a way out of poverty, as well as in the religious sphere and the formation of a general rejection of the destructive ideology of religious fanaticism [5]. In addition, it is necessary for parents to take an interest in their children's daily lives and to instill in them early social skills, responsibility and civic engagement in order to achieve the goals of sustainable development throughout the world.

In 1994, our country acceded to the UN Convention on the Rights of the Child [6]. Thus, Kazakhstan undertook to protect and fully ensure the interests of children in accordance with the principles of international law. This should be facilitated by the state policy in the field of education, upbringing, health care, physical and mental development of children, social security and protection of the family and the child. The expansion of opportunities for legal and civic education is embedded in the provisions of Kazakhstan's education policy. These provisions are defined by the Constitution of the Republic of Kazakhstan [7], the Laws “On Education” [1], “On the Rights of the Child” [1], “On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan” [8], “On the Prevention of Juvenile Delinquency and the Prevention of Child Neglect” [9].

Since 2012, there has been a rethinking of the principles of citizenship education. In the article “Islands of Our Thinking: A New Concept of Global Citizenship Education”, E. David Mendez Pagan calls on educators around the world to revise curricula and create an environment in classrooms conducive to the formation of “global citizens” who are able to overcome the biases and limitations of human thinking and identify themselves as responsible and big-picture thinkers [10]. In 2015, the UN developed and adopted 17 Sustainable Development Goals (hereafter — SDGs). These SDGs were defined as a plan to achieve a better and more sustainable future for all. Their formulation and implementation are designed to ensure the organic interaction of the main components of sustainable development (economic, social and environmental aspects) [11]. The realization of the direction to ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all is represented by SDG 4. Table 3 shows the goals and targets corresponding to the upbringing and education of the younger generation, in line with this priority.

Table 3

Goals, targets and indicators from the Agenda [11; 11]

Purpose	Task	Indicators
4. Ensuring inclusive and equitable quality education and promoting lifelong learning opportunities for all	4.7 By 2030, ensure that all learners acquire the knowledge and skills necessary to promote sustainable development, including through education for sustainable development and sustainable lifestyles, human rights, gender equality, promotion of a culture of peace and non-violence, global citizenship and appreciation of the value of cultural diversity and the contribution of culture to sustainable development	4.7.1 The extent to which (i) Education for global citizenship and (ii) Education for sustainable development, including gender equality and human rights, are fully integrated at all levels in (a) National education policies (b) Curricula; (c) Teacher training programmes; and (d) the student assessment system

Thus, according to the UN recommendations, the state should pay attention to the participation of young people in important political decisions, participation in local self-government, active civic activities, as well as funding programmes and projects to support young people, freedom to form youth organizations, their development, communication, international relations with other organizations that benefit society and the environment. One of the important recommendations of the UN is the development of digitalization in the country, online and distance education, which also contributes to the inclusion of young people and persons with special educational needs in social interaction.

A sub-regional seminar on “Education for Global Citizenship in Central Asia” was held in Almaty on 14–16 October 2015. The main issues discussed at the workshop were to increase understanding and awareness of Global Citizenship Education (GCED), disseminate resource materials, expand networking and strengthen cooperation in Central Asia [12]. Also in 2018, the UNESCO Regional Office in Tashkent organized a workshop on “Global Citizenship Education and the relevance of teacher training to strengthen students’ social inclusion and resilience” [13]. In the report by Lina Benete, Head of the Education Department of the Almaty Cluster Office, the key competences for sustainable development were identified: systemic thinking, normative thinking, forecasting, strategic thinking, collaboration, critical thinking, self-awareness, integrated problem solving. In addition, transversal competences such as critical and innovative thinking, interpersonal communication skills, intrapersonal skills, global citizenship, media and information literacy and other skills were identified.

Since the school year 2022-2023, the curriculum of basic secondary education has introduced a new course “Global Competences”, which consists of 6 sections (units): “Environmental culture”, “Media and financial literacy”, “Ethics and etiquette”, “Citizenship and patriotism”, “Safety of vital activity”, “Secularism and basics of religious studies” [14]. The aim of the course is to create a competitive personality that meets the standards of the culture of behaviour and has global competences. The programme of the course is focused on the formation of students with a number of socially significant qualities. These include the development of active citizenship, social responsibility, a culture of behaviour, sensitivity and respect for others. Great attention is paid to the formation of habits of healthy living and safe behaviour, critical, creative and imaginative thinking. It also aims to apply the knowledge and skills acquired in the field of research, project and volunteer work, which corresponds to the modern concept of a socially responsible person with developed values of citizenship.

Nevertheless, problems persist in Kazakhstan due to a lack of legal literacy and civic initiative among children and young people. This statement is confirmed by a number of facts and sources. The Concept of Educational Development 2023–2029 presents a number of problems in the implementation of educational work in schools [2]. One of the main negative factors is the high unemployment rate among young people, as well as a significant number of NEET youth (as of 1 January 2022, about 247 thousand). According to 2022 statistics, about 4,000 minors were registered with the law enforcement agencies. This number has not decreased in the last five years. It should be noted that although schools provide civic education for students, there is no comprehensive approach to education. The Concept highlights a number of problems in the educational work of secondary education institutions. These include:

- Lack of a unified, integrated approach to educational work;
- Insufficient implementation of scientific, methodological and pedagogical support of the educational process;
- Insufficient interaction of subject teachers and class leaders in the educational process of secondary school;
- The formalization and inefficiency of the work of class teachers;
- Duplication of functions and not always clear regulation of the activities of teachers, psychologists, social workers in the field of educational work;
- Insufficient or total absence of out-of-school organizations within walking distance of the children's homes and of free school clubs;
- Insufficient coverage of children with special educational needs on an inclusive basis and of pupils living in remote rural areas with supplementary education;
- Low levels of parental involvement in their children's education;
- Lack of comprehensive and consistent monitoring and clearly regulated mechanisms and criteria for assessing the quality of educational work [2].

Greater involvement of young people in family, school and society, their civic engagement and legal literacy will not only benefit the social and economic development of society, but will also enable young

people to develop their own skills and personal qualities. Youth participation should be seen as both a means and an end. Civic education should be promoted in schools so that young people are aware of their rights and responsibilities. Recently, separate national studies have been devoted to examining the implementation of global citizenship education in Kazakhstan [15, 16].

Foreign research has shown that most young people have a strong desire to interact actively with their communities, but have little knowledge about decision-making [17]. The importance of civic education in schools lies in laying the foundations for a sustainable civil society capable of addressing contemporary challenges and problems and contributing to the development of the country as a whole. International experience shows that civic and citizenship education is provided at all levels through the compulsory subject of civics. In addition, active citizenship is taught through public humanitarian subjects. In this context, the project aims to study the national values defined in public policy, the values of the subjects of the educational process and their attitude to the practice of forming civic participation in the process of learning history. Within the framework of civic education, attention is also paid to the development of critical thinking in order to promote meaningful human behaviour in the modern information space. The need for moral, legal and political education of children is regulated. The prohibition of the imposition of religion on children, like any other values, through coercion and oppression is defined. The development of scientific and technical skills is encouraged, as they provide the most reliable and rational means of understanding and comprehending the world. Through the formation and development of scientific and innovative thinking, young people's horizons are broadened and their independence and reasoning are encouraged. The ability to express and create is recognized as an important civic competence that objectively contributes to the development of active citizenship, successful socialization on democratic principles.

Conclusions

It is worth emphasizing the importance of civic education for young people as one of the key areas of Kazakhstan's national education policy. A review of legal and regulatory instruments shows that the State has made considerable efforts to instill in students a legal culture, respect for the law and civic responsibility. It is important to further improve the legal framework and to introduce innovative educational methods that promote the development of civic competences. Emphasis on the integration of civic education into school curricula and extracurricular activities will help the younger generation to participate consciously and actively in public life. The implementation of these measures will contribute to the sustainable development of our country.

The article was prepared within the framework of the scientific project under the grant AP23488994 "Realization of the goals of civic education in the context of school history education for sustainable development of Kazakhstan society" (2024–2026) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Об образовании: Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319–III. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>.
- 2 Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023–2029 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 249. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249#z236>.
- 3 Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023–2029 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 247. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000247>.
- 4 Об утверждении «Единой программы воспитания» в организациях образования, за исключением высших учебных заведений: Приказ министра просвещения от 19.09.2023 г. № 294. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/539827?lang=ru>.
- 5 ООН. Цели в области устойчивого развития. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/>.
- 6 О ратификации Конвенции о правах ребенка. Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400_.
- 7 Конституция Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

- 8 О правах ребенка в Республике Казахстан Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_
- 9 О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности. Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 591. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000591>
- 10 Давид Мендес Паган Э. Островки нашего мышления: новая концепция воспитания глобальной гражданственности / Э. Паган Мендес Давид. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21749>.
- 11 Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017 [without reference to a Main Committee (A/71/L.75)] 71/313. Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://undocs.org/A/RES/71/313>
- 12 Субрегиональный семинар «Образование в духе глобальной гражданственности в Центральной Азии». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://old.unesco.kz/education/2015/GCED_programme_ru.pdf
- 13 Бенете Л. Подход «Воспитание глобальной гражданственности» и актуальность подготовки учителей для укрепления социальной интеграции и устойчивости учащихся / Л. Бенете. — Ташкент, 2018. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://peace4centralasia.org/wp-content/uploads/2023/02/lina-benete_ru.pdf
- 14 Чокушева А.И. Руководство для педагогов по курсу «Глобальные компетенции» в 5–9 классах / А.И. Чокушева, А.К. Искакова, Т.С. Игликов, Р.О. Азимбаева, А.К. Мухамедханова, Ж.Г. Жакиянова, А.Ж. Култуманова, А.А. Кабдрахманова. — Нур-Султан: НАО им. И. Алтынсарина, 2022. — 178 с.
- 15 Abazov R. Redefining global citizenship education: a case study of Kazakhstan [Electronic resource] / R. Abazov // Bulletin of KazNU. Philosophy, cultural studies, political science series. — 2021. — No 1(75). — P. 90–99. — Access mode: <https://bulletin-philopolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1235/1120>
- 16 Қоғабәева Ә.М. Қазақстан Республикасы мен Ұлыбританиядағы азаматтық тәрбие мазмұнының ерекшеліктері / Ә.М. Қоғабәева, Д.Е. Атыханова // ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және социология сериясы. — 2015. — № 4 (55). — Б. 52–58.
- 17 Glanville J.L. Political socialization or selection? Adolescent extracurricular participation and political activity in early adulthood / J.L. Glanville // Social science quarterly. — 1999. — P. 279–290.

А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Д.Е. Өте, Н.К. Момошева

Білім беру жүйесіндегі жастарды азаматтық тәрбиелеу: Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілеріне шолу

Мақалада Қазақстан Республикасының азаматтық тәрбие мен білім беру саласындағы мемлекеттік саясатқа шолу жасалған. Жастарды азаматтық тәрбиелеу саласындағы нормативтік құқықтық базаға талдау жүргізілді, негізгі бағыттар, нысандар, жобалар айқындалды. Жастардың азаматтық тәрбиесі елдің қоғамдық-саяси өміріне қатыса алатын белсенді және жауапты азаматтарды қалыптастыруда басты рөл атқарады. Қазақстан Республикасында білім беру жүйесінде азаматтық білім беру мәселелері маңызды орын алады, бұл тиісті бағдарламалар мен іс-шараларды әзірлеуге және іске асыруға бағытталған бірқатар нормативтік құқықтық актілерде көрінеді. Авторлар мақалада жастарды азаматтық тәрбиелеу мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілеріне шолу жасаған. Азаматтық тәрбиенің мақсаттарын, міндеттері мен әдістерін, сондай-ақ оларды білім беру мекемелерінде іске асыру тетіктерін айқындайтын негізгі заңнамалық және заңға тәуелді актілер талданған. Қазақстандық жастардың азаматтық жауапкершілігі мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар мен бастамаларға ерекше назар аударылады. Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде азаматтық білім берудің негізгі бағыттары мен тәсілдерін айқындау, сондай-ақ осы саладағы қолданыстағы нормативтік құқықтық актілердің тиімділігін бағалау.

Кілт сөздер: азаматтық білім беру, тәрбие, тарихты оқыту, оқулықтар, Қазақстан тарихы, мемлекеттік саясат, жастар саясаты, азаматтылық, нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету.

А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Д. Өте, Н.К. Момошева

Гражданское воспитание молодежи в системе образования: обзор нормативно-правовых актов Республики Казахстан

Настоящая статья посвящена обзору нормативно-правовых актов Республики Казахстан, регулирующих вопросы гражданского воспитания молодежи. Осуществлен анализ нормативно-правовой базы в сфере гражданского воспитания молодежи, определены основные направления, формы, проекты.

Гражданское воспитание молодежи играет ключевую роль в формировании активных и ответственных граждан, способных участвовать в общественной и политической жизни страны. В Республике Казахстан вопросы гражданского воспитания занимают важное место в системе образования, что находит отражение в ряде нормативно-правовых актов, направленных на развитие и внедрение соответствующих программ и мероприятий. Особое внимание уделено программам и инициативам, направленным на формирование гражданской ответственности и правовой культуры казахстанской молодежи. Цель данной статьи заключается в выявлении ключевых направлений и подходов к гражданскому воспитанию в системе образования Республики Казахстан, а также в оценке эффективности существующих нормативно-правовых актов в данной области.

Ключевые слова: гражданское образование, воспитание, обучение истории, учебники, история Казахстана, государственная политика, молодежная политика, гражданственность, нормативно-правовое обеспечение.

References

- 1 Ob obrazovanii: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 iulia 2007 goda № 319–III [On education: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007, No. 319–III]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319> [in Russian].
- 2 Ob utverzhenii Kontseptsii razvitiia doshkolnogo, srednego, tekhnicheskogo i professionalnogo obrazovaniia Respubliki Kazakhstan na 2023–2029 gody: Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda № 249 [On approval of the Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023, No. 249]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249#z236> [in Russian].
- 3 Kontseptsii gosudarstvennoi molodezhnoi politiki Respubliki Kazakhstan na 2023–2029 gody: Utverzhdena Postanovleniem Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda № 247 [The concept of the State youth policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029: Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023, No. 247]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000247> [in Russian].
- 4 Ob utverzhenii «Edinoi programmy vospitaniia» v organizatsiakh obrazovaniia, za isklucheniem vysshikh uchebnykh zavedenii: Prikaz ministra prosveshcheniia ot 19.09.2023 goda № 294 [On the approval of the “Unified Education Program” in educational institutions, with the exception of higher educational institutions: Order of the Minister of Education dated 19.09.2023 No. 294] Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/539827?lang=ru> [in Russian].
- 5 OON. Tseli v oblasti ustoichivogo razvitiia [The UN Sustainable Development Goals]. Retrieved from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals> [in Russian].
- 6 O ratifikatsii Konventsii o pravakh rebenka. Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 8 iunია 1994 goda [On the ratification of the Convention on the Rights of the Child. Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated June 8, 1994]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400> [in Russian].
- 7 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian].
- 8 O pravakh rebenka v Respublike Kazakhstan. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 avgusta 2002 goda № 345 [On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan, Law of the Republic of Kazakhstan No. 345 of August 8, 2002]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345> [in Russian].
- 9 O profilaktike pravonarushenii sredi nesovershennoletnikh i preduprezhdenii detskoї beznadzornosti i besprizornosti. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 9 iulia 2004 goda № 591 [On the prevention of juvenile delinquency and the prevention of child neglect and homelessness. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 9, 2004. No. 591]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000591> [in Russian].
- 10 David Mendes Pagan, E. Ostrovki nashego myshleniia: novaia kontseptsii vospitaniia globalnoi grazhdanstvennosti [Islands of our thinking: a new concept of global citizenship education]. Retrieved from <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21749> [in Russian].
- 11 Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017 [without reference to a Main Committee (A/71/L.75)] 71/313. Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development. Retrieved from <https://undocs.org/A/RES/71/313>
- 12 Subregionalnyi seminar «Obrazovanie v dukhe globalnoi grazhdanstvennosti v Tsentralnoi Azii» [Sub-regional seminar “Education in the spirit of global citizenship in Central Asia”]. Retrieved from http://old.unesco.kz/education/2015/GCED_programme_ru.pdf [in Russian].
- 13 Benete, L. Podkhod «Vospitaniie globalnoi grazhdanstvennosti» i aktualnost podgotovki uchitelei dlia ukrepleniia sotsialnoi integratsii i ustoichivosti uchashchikhsia [The approach of “Fostering global citizenship” and the relevance of teacher training to strengthen social integration and student resilience]. Retrieved from https://peace4centralasia.org/wp-content/uploads/2023/02/linabenete_ru.pdf [in Russian].
- 14 Chokusheva, A.I., Iskakova, A.K., Iglikov, T.S., Azimbayeva, R.O., Mukhamedkhanova, A.K., Zhakiyanova, Zh.G., Kultumanova, A.Zh., & Kabdrakhmanova, A.A. (2022). Rukovodstvo dlia pedagogov po kursu «Globalnye kompetentsii» v 5–9 klassakh [Guidance for teachers on the course “Global competencies” in grades 5–9]. Nur-Sultan: NAO imeni I. Altynsarina [in Russian].

15 Abazov, R. (2021). Redefining global citizenship education: a case study of Kazakhstan. *Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, cultural studies, political science series*, 1(75), 90–99.

16 Kogabayeva, A.M., & Atykhanova, D.E. (2015). Qazaqstan Respublikasy men Ulybritaniadagy azamattyq tarbie mazmunynyn erekshelikteri [Features of the content of civic education in the Republic of Kazakhstan and Great Britain]. *Qazaq Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Psikhologiya zhane sotsiologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Psychology and sociology series*, 4 (55), 52–58 [in Kazakh].

17 Glanville, J.L. (1999). Political socialization or selection? Adolescent extracurricular participation and political activity in early adulthood. *Social science quarterly*, 279–290.

Information about the authors

Myrzakhmetova, A.Zh. — Candidate of historical sciences, Assistant professor of Department of Archeology, ethnology and National history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7695-9475>

Khlebnikov Igor — Senior lecturer, Department of World history and international relations, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-2695-5580>

Ote Darkhan — President of the International Public Foundation «Bilim-Innovation», Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0008-4344-1021>

Momosheva Nazira — Candidate of historical sciences, Associate professor, Faculty of History and Regional Studies, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan; <https://orcid.org/0000-0003-3028-1934>

Г.Б. Нарымбет *, Ж.И. Мулдахметова , Р.С. Лабенова , Г.Д. Байбосынова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: n.gulnur_85@mail.ru; zhanar_0869@gmail.ru; labenova74@mail.ru; gulza-79@mail.ru)

Жошы Ұлысының саяси құрылысы: тарихы және мәселелері

Еуразияның көптеген халықтарының тарихында орасан зор рөл атқарған Жошы Ұлысының тарихы соңғы жылдары зерттеушілердің назарын көбірек аударып келеді. Осыған байланысты, бұл мақалада ортағасырлық дереккөздердегі Жошы мемлекеті атауларының түрлері қарастырылған. Авторлар Алтын Орда мемлекетінің саяси, геосаяси, әулеттік-саяси және күрделі-құрамдас атауларының пайдалану ерекшеліктерін зерделеген. Жошы Ұлысының және оның ізбасарларының мемлекеттік және әкімшілік-аумақтық құрылымын көрсететін негізгі ұғымдардың семантикасына және мемлекеттік жүйенің құрылымына талдау жасаған. Сондай-ақ Жошы Ұлысының экономикалық дамуы, мәдени өмірі және саяси тарихының негізгі кезеңдері сипатталған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Жошы Ұлысы, саяси қатар, мемлекеттік құрылым, Жошы Ұлысының шаруашылығының дамуы, тарихтың саяси кезеңі.

Kipicne

Жошы Ұлысы Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның ортағасырлық тарихында ерекше орынға ие. Себебі, Жошы Ұлысы Еуразиядағы ең ірі бірлестік бола отырып, тікелей және жанама түрде халықтардың тарихи дамуына ықпал етті. Жошы Ұлысының құрамына енген ауқымды территория халықтардың болашақта қалыптасуы мен этномәдени ықпалдастығының көпіріне айналды және орталықтандырылған мемлекеттің шеңберінде тарихи өмір сүрудің тәжірибесі өзіндік мемлекеттік формалардың қалыптасуына ықпал етті. Өзінің гүлденуі кезеңінде Жошы Ұлысы шығысында Ертістен бастап, батысында Дунайға дейінгі және солтүстігінде Ақ теңізден бастап оңтүстігіндегі Қара және Каспий теңіздеріне дейінгі территориядағы әртүрлі мәдениет пен шаруашылық типтерін және саяси билік түрлерін ұстанған халықтарды өз билігінің асына біріктіре білді. Сондықтан, ғылыми ортада Жошы Ұлысының тарихы үлкен қызығушылық танытады. Атап айтқанда, Еуразияның көшпелі және отырықшы қоғамының даму тарихында маңызды орынға ие болған Жошы Ұлысының тарихын зерттеу әртүрлі ұлттық тарихнама өкілдерінің зерттеу нысанына айналып отыр. Өзімізге белгілі, империялық және кеңестік кезеңдегі идеология Еуразия халықтарының тарихындағы Жошы Ұлысының алған орыны мен атқарған рөлін ғылыми тұрғыдан зерттеуге шектеу қойған болатын. Сондықтан, осы кезеңде басылып шыққан ғылыми жұмыстарда Жошы Ұлысының тарихы әлемдік өркениетке «кері» үлес қосты деген тұжырым негізінде қарастырылды. Дегенмен, тәуелсіздікке қол жеткізген соң Жошы Ұлысы тарихының зерттелуі нақты түрде жолға қойыла бастады, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап біршама зерттеушілер осы тақырыпқа белсенді түрде ғылыми жұмыстар жаза бастады. Қазіргі уақытта да отандық тарихнамада Жошы Ұлысы тарихының зерттелуі ауқымды әрі маңызды мәселелердің бірі. Осы ретте Жошы Ұлысы тарихын зерттеу барысында келесідей бірқатар саяси мәселелерге, соның ішінде мемлекеттің құрылымы, басқару жүйесі, әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері, құқық негіздері және көрші елдермен саяси-дипломатиялық қарым-қатынастары сияқты мәселелерді атап көрсетуге болады.

Осымен бірге, мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Егемен Қазақстан» газетіне берген «Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға қарауымыз керек» [1] сұхбатында және Ұлытау мен Атырау жерлерінде өткен Ұлттық құрылтай отырыстарында «...Ұлы даланың төрінде тұрған Ұлытау талай тарихи оқиғаның куәсі болған. Ел тағдырын айқындаған көптеген маңызды кеңестер дәл осында өткен. Киелі өлкеде Алтын Орда әміршілері мен Қазақ хандарының ізі қалған Алтын Орда мемлекетінің мұрагері ретінде Жошы ханның кесенесін абаттандыру — біздің адами және ғылыми парызымыз. Биыл Жошы Ұлысының негізі қаланғанына 800 жыл толады. Жошы Ұлысы Қазақстанның мемлекеттілік дәстүрінде айрықша орын алады» деп көрсетті. Мұның өзі мемлекет басшысының Жошы Ұлысының тарихына қатысты кең ауқымды зерттеулердің қолға алынуы

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: n.gulnur_85@mail.ru

қажеттігіне баса назар аударғанын көрсетеді [2]. Осымен бірге, 2020 ж. 18 тамызында Қазақстан Президентінің тапсырмасы бойынша Жошы Ұлысын зерттейтін ғылыми институттың құрылуы да маңызды қадамдардың бірі еді. Бұл институттың қызметкерлері Алтын Орда мұрасын зерттеудің мамандандырылған бағыты бойынша Орта ғасыр кезеңі мен жаңа уақытты қоса алғанда (Жошы ұлысы — Қазақ хандығы) Қазақстанның саяси, этномәдени, әлеуметтік және әскери тарихының негізгі проблемаларына кешенді зерттеу жүргізуде.

Әдіснама және зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық-методологиялық негізін диалектика және объективтілік принциптері құрайды. Қазақ халқының ауызша шығармасының дамуын, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика принципі басшылыққа алынды. Объективтілік принципі батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Егер, тарих оқиғаларды фактілер арқылы түсіндіретін болса, халықтың бұл оқиғаларды қабылдауы фольклорда шарықтайды. Тарихтың әрбір кезеңінің өзіндік фольклоры бар және ғалымдар фольклор мен тарихтың сәйкестігін жоққа шығармайды. Дегенмен, жекелеген кезеңдер бойынша фольклорды зерттеу жаңа құбылыстардың бірі болып саналады. Бұл діни және мәдени жағынан бай мәліметтерге ие болып табылатын, осыған қоса қазақ фольклорының аз зерттелген салаларының бірі — Жошы Ұлысы кезеңінің фольклорына қатысты. Жошы Ұлысы кезеңіндегі халықтардың рухани мәдениеті, соның ішінде фольклоры оған дейінгі кезеңнің фольклорының, мифологиясының, этикалық тарихының, дәстүрінің жалғасы ретінде қалыптасқаны белгілі. Материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштері, соның ішінде маңызды рөл атқаратын қазақ батырлар жыры Қазақстан территориясындағы көшпелілердің этносаяси тарихының негізгі кезеңдерін зерттеу үшін ақпараттық деректер болып табылады. Дегенмен, қазіргі уақытта фольклорлық жанрларға деген сұранымның төмендеуі салдарынан ауызша халық шығармасының бірегей дәстүрі және ақпаратты ауызша жеткізу үрдісі жоғалуда. Оларды жаппай мәдениет, атап айтқанда кәсіби өнер, Интернет, теледидар және әлемдік әдебиет алмастыруда. Сондықтан, қазіргі уақытта халықтың ауызша дәстүрін, батырлар жырын маңызды тарихи дерек ретінде қарастырудың маңызы артып отыр.

Талқылау

Алдымен, атап өту қажет, Жошы Ұлысының кең түрде тараған этногеографиялық және этносаяси атауымен «қыпшақ» (парсы, араб және түркі деректерінде) және «татар» (араб, орыс және Батыс Еуропа деректерінде) түсініктерінің компонентімен тығыз байланысты. Осымен бірге, XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап парсы деректерінде Жошы Ұлысының халқын белгілеу үшін «өзбек» этнонимі қолданылады. Ал, геосаяси атауы «Ақ Орда» және «Көк Орда» түсініктері XIV ғасырдан бастап түркі, парсы және орыс деректерінде пайдаланылады және Жошы Ұлысының оң және сол қанаттарын білдіреді. Егер де Жошы Ұлысының және оның жекелеген бөліктерінің билеушілерінің есімдері қолданылған «династиялық-географиялық» және «династиялық-саяси» атауларына, атап айтқанда «Жошы Ұлысы», «Бату Ұлысы», «Орда Ұлысы» атауларына келер болсақ, бұл атаулар араб, парсы және армяндық авторлардың тарабынан жиі қолданылған. «Жошы Ұлысы» түсінігі Шыңғыс ханның үлкен ұлының қол астына берілген жерлер мен халықтардың атауын білдірді. «Бату Ұлысы» және «Орда Ұлысы» атаулары Жошы мемлекетінің оң және сол қанаттарын құрады [3; 12].

Атап өту қажет, моңғол тілінде «ұлыс» түсінігінің бірнеше мағынасы бар: біріншісі, «халық, адамдар», екіншісі «бағындырылған адамдар», үшіншісі «игерілген территориялар, мемлекет», төртіншісі «мемлекет» дегенді білдіреді. Бастапқыда «Жошы Ұлысы» атауы Шыңғыс ханның үлкен ұлының басқаруына берілген жерлерді білдіресе, соңынан бұл Ұлыс өсіп, нақты мемлекеттік жүйесі бар елге айналды.

Жошы Ұлысының құрылу кезеңі Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы 1207-08 жылдары Батыс Сібір халықтарына сәтті жорық жасап, қазіргі буряттардың «орман халықтарын» жаулап алған кезден бастап есептеледі. Жошы Ұлысының құрылуы Шыңғыс хан империясының мұрагерлері арасында нақты бөлінуімен ерекшеленеді. 1224 ж. Шыңғыс хан өзінің ұлы империясын Жошы, Шағатай, Үгедей және Төле ұлдары арасында бөлді, осылайша алғашқы құрылған Ұлыс — Жошы ұлысына айқын шекаралар берді [4; 40]. Осылайша, Жошы Ұлысы — Шыңғысханның Қыпшақ хандығы мен Хорезм шахтарының мемлекетіне жасаған жорығының нәтижесінде құрылған мемлекеттік бірлік. Шыңғысхан бүкіл жаулап алған жерлерін бәйбішеден туған төрт ұлына бөлгенде Шығыс Дешті

Қыпшақ аумағы үлкен ұлы Жошыға беріледі де, ол сол заманда-ақ Жошы Ұлысы деген атауға ие болады.

Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағында» 1219-1225 жылдары Самарқандқа жасаған жорығынан соң Шыңғыс хан Жошыға 4 мың жуық орыс, сонымен бірге қыпшақтар мен венгерлерден құралған әскер бергендігі және Жошының қол астындағылардың саны 13 мың отбасыға жеткендігі, Жошы Ұлысының астанасы Ертіс өзені бойында жайғасқаны туралы мәлімделеді [5; 25]. Осылайша, 1224 ж. Моңғол империясының батыс бөлігі Жошы Ұлысының кең территориясында жайғасты. 1227 жылы 42 жасында Жошы қайтыс болады. Жошының қазасына байланысты жазба деректер мен халық ауыз әдебиеті нұсқаларында түрлі, бір-біріне қайшы деректер бар. Бір деректе Жошы аңшылық құрып жүрген кезінде қайтыс болды делінсе, қазіргі уақытта көптеген ғалымдар Жошы ауырып қайтыс болды деген пікірді қолдайды.

Жошы қайтыс болғаннан кейін, оның қазіргі Қазақстанның далалық аумағын алып жатқан ұлысына жана билеуші тағайындау мәселесі туындайды. Жошы ұлысына тақ мұрагерін тағайындау мәселесіне қатысты ортағасырлық автор Өтеміс қажының «Шыңғыс нама» қолжазбасында қызықты мәлімет кездеседі. «Шыңғыс хан Жошының үлкен ұлдарын Орда Ежен, Бату, Шайбан мен Тұқай-Темірді Қорақорымға шақырады. Сол жиында Жошының үлкен ұлы Орда тақ билігінен бас тартып інісі Батуға жол береді. «Шыңғыс хан немерелеріне риза болып Алтын босағалы Ақ Орданы Батуға, күмістен жасалған Көк Орданы Еженге, болат босағалы Боз Орданы Ордаға берсе, Тұқай Темірге түк те бермеді деп жазады» [6; 158].

Осылай атасының қалауымен Бату Шығыс Дешті Қыпшақтағы Жошы ұлысының билеушісі болып тағайындалды. Алайда ол Ертіс пен Жайық арасындағы шексіз даланы алып жатқан ұлысты ағасы Ордамен бірге басқарды. Әкесінің ұлысындағы биліктен өз еркімен бас тартып, інісінің билігін мойындаған Орда Ежен өз отауын Ертістің жағалауында тігіп, ұлыстың шығыс бөлігін басқарса, Бату ұлыстың батыс бөлігін, Ұлытау мен Жайық арасын мекендеген ру-тайпаларда билік құрды [7].

Батысқа Ұлы жорық 1236 жылы басталды. Бату Еділ Болгариясына аттанған әскерді өзі басқарып, 1237 жылдың күзіне дейін бұл жерлерді Шыңғыс хан империясының құрамына кіргізді. Содан кейін 1237–1241 жылдары орыс княздықтары, қыпшақтар мен Солтүстік Кавказ халықтары толығымен бағындырылды. 1241 жылы Бату әскері Орталық Еуропаға жорығын бастады. Оның бір бөлігі Молдавия мен Валахия жеріне шабуыл жасаса, екінші бөлігі Польшаға, ал Бату мен Сүбедей бахадүр басқарған моңғолдың басты күштері Венгрияға жорық жасады. Шайо өзені бойындағы Венгр королі IV Белы әскерімен болған үлкен шайқаста Бату өзінің дарынды қолбасшы екенін көрсетіп, жаудың ең күшті әскерін тас-талқан етіп жеңді.

Бату билігі кезеңінде Жошы Ұлысы мемлекеттік иелікке айналады. 1242 жылы Бату хан батысқа қарай Ұлыс территориясын едәуір кеңейтіп, Батыс жорығынан оралып, Еділ өзенінің сағасына қоныстанды және осы жерлерге өз мемлекетін құрды. 1250 ж. бастап Жошы Ұлысының экономикалық және сауда орталығы Еділдің орта ағысындағы Бұлғар қаласынан Сарай қаласына ауысады. Сарай қаласы ұлыстың маңызды экономикалық және саяси орталығына айналып, стратегиялық маңызға ие болады. Осы кезеңде Жошы Ұлысы Моңғол империясының әкімшілік-саяси құрамдас бөлігінің бірі болып, моңғол хандарының билігі мен заңдарына бағынды. Екінші жағынан Бату ханның Жошы Ұлысының әкімшілік орталығы жаңа қалаға ауыстыруы, осымен бірге әкімшілік билік пен мемлекеттік жүйенің құрылуы — моңғол ханының билігінен бөліну және тәуелсіздік алу үрдістерін көрсетті [8; 824].

1242 жылдан бастап, ол өте қысқа уақыт ішінде тек өзіне бағынатын мемлекеттің негізгі билік институттарын қалыптастырды. Осы кезеңде Жошы ұлысының салыстырмалы түрде нақтыланған шекаралары қалыптасты. Оның құрамына Сібір, Орал, Еділ, Қыпшақ даласы, оңтүстік орыс жерлері кірді. Батуға сонымен қатар Солтүстік-Шығыс орыс жерлері, Грузия, Селжүк сұлтанаты, Қырымдағы Феодоро княздігі, Влахо-Болғар патшалығы бағынышты болды. Батудың тағайындаған нойондары Иранның кейбір өлкелеріне де билік құрды [7].

Белгілі ортағасырлық Иран тарихшысы Рашид ад-Диннің келтірген мәліметіне сәйкес, Бату хижраның 650 жылы / 1252–1253 жылы 48 жасында қайтыс болған. Ата Мәлік Джувейнидің хабарына және орыс жылнамаларына сәйкес, ол 1255 жылы қайтыс болды. Белгілі қазақ тарихшысы Зардыхан Қинаятұлының пікірінше, ол алапес ауруы салдарынан дүниеден өткен. Бату өз ұлысының астанасы болған Еділ жағалауында орналасқан Сарай немесе Сарай-Бату қаласында жерленді.

1257 жылдан бастап Беркенің тұсында Жошы Ұлысы едәуір күшейіп, Моңғол империясынан бөлініп, тәуелсіз мемлекетке айналды. Беркенің басқару саясатының айрықша ерекшелігі —

мемлекетте исламның таралуының басталуы болды, дегенмен исламдану үрдісі Орталық Азия мен Еділ Болгария қалаларында белсенді жұмыс істейтін ықпалды ислам саудагерлерінің қолдауымен Өзбек ханының қол астында аяқталды.

Көптеген ғылыми жұмыстарда Жошы Ұлысының гүлденуі Өзбек хан билігі кезеңіне сай келетіндігі атап көрсетіледі. Моңғол зерттеушісі Ж. Гэрэлбадрах араб және парсы тілдеріндегі XIV–XV ғасырларда тарихи жылнамалар мен діни мәтіндерді зерттей отырып, бұл құжаттарда Өзбек ханның ислам дінін таратудағы және нығайтудағы рөлін атап көрсетеді [8; 826]. Ал, Л.Н. Гумилевтің пікірінше Өзбек ханның билігі кезінде Жошы мемлекеті әлсірейді және ол исламды мемлекеттік дін деп жариялап, оған бағынбағандарды жою саясатын ұстанған [9; 616].

Жошы Ұлысының мемлекеттік құрылысы мен әкімшілік бөлінуіне келер болсақ, оның Ұлы Моңғолдар империясының құрамына кіргендігіне қарамастан және дәстүрлі көшпелі мемлекетке сай екі қанатқа бөлінді, ұлыстың Батыс және Шығыс қанаттары әртүрлі жағдайларда дамыды. Егерде, Жошының үлкен ұлы Орданың кең шығыс территорияларын басқарса, екінші ұлы Бату батыс территорияларда өзінің мемлекеттік тәртіптерін орнатып, астанасын құрады. Осылайша, Жошының ұрпақтары өз басқаруларын ұлысқа бөліп, жаулап алған жерлерге моңғол ережесіне сәйкес билік жасады. Соңғы жылнамаларда басқарудың мұндай түрі «орда» атануына ие болды. «Орда» түсінігі түрік сөзінен шыққан және «әміршінің ордасы» дегенді білдіреді [10; 32-39].

Орданың тәуелсіз басқару бірлігі болғандығын Жошы Ұлысының тоқырауы және құлауы кезеңінде Алтын Орда территориясындағы иеліктердің әрқайсысы жеке ыдырағандығын дәлелдейді. Құлау кезеңінде Жошы Ұлысы түмен (он мың), мыңдық, жүздік және ондық жүйе принципі бойынша ыдыраған жоқ, ал, көптеген хандықтар болып ыдырады. Осылайша, 1357 жылдан бастаған мемлекеттік кезеңді Орда басшыларының арасындағы қайшылықтар мен күрес кезеңі деп көрсетуге болады [11; 162]. Әрине, Жошы мемлекетінде қанша Орда саны болғандығы жөнінде нақты ақпарат жоқ. Дегенмен, моңғол иеліктеріне ұқсас мемлекеттік құрылыс серпінді сипатқа ие болып, өзгерістерге ұшырап отырды. Мысалы, Жошы ханның мұрагерлері кейінгі хандардың мұрагерлеріне қарағанда ірі иеліктерді иеленген.

Деректердің жоқтығына байланысты көптеген зерттеушілер Жошы Ұлысының мемлекеттік басқарудың моңғолдық құрылымы азаматтық әкімшілік жүйемен қоса, құрылымдық қызметі барысында өзекті болды. Жошы Ұлысы мемлекеттік аппарат құрылысының басқа аспектілері анықталмаған. Дегенмен, зерттеушілердің пікірінше Жошы Ұлысының мемлекеттік кеңесі ильханат хандығының немесе мәмлүктер сұлтанатының құрылымына ұқсас [12; 51].

Жошы Ұлысының заңшығарушы және сот жүйесі моңғол дәстүріне негізделді, дегенмен, оның жүйесіне сол кезеңнің қажеттіліктеріне сай жаңашылдықтарда енді. Мемлекетте Шыңғысхан кезеңінен бастау алған жасақ (яса) заңдар жинағы күшінде болды. 1320 ж. Өзбек ханның ислам дінін мемлекеттік дін деп ресми жариялауынан кейін және Жошы Ұлысы халқының көпшілігі мұсылман дінін қабылдағаннан соң құқықтық жүйе ислам принциптеріне негізделді. Хан жоғары судья бола отырып, мемлекеттің маңызды істерін қарастырды, ал күнделікті істер ислам судьялары — қаді тарабынан қарастырылған [8; 826].

Жошы Ұлысының тайпалары мен руларына келер болсақ, ұлыс XIV-XV ғғ. түркі тілдес этникалық қауымды құрады. Себебі, Алтын Ордадағы моңғол халқының үлес салмағы айтарлықтай үлкен болмады. XIV ғ. бұл моңғолдар толықтай түркіленіп кеткен [13;78]. Дешті Қыпшаққа келген моңғолдардың түркі көшпелілерімен ассимиляциясын араб авторы әрі сол кезде өмір сүрген замандасы ал-Омари «Ежелгі дәуірде бұл мемлекет қыпшақтардың мемлекеті болды, бірақ бұл жерге татарлар иелік еткен кезде қыпшақтар олардың құзырында еді. Соңынан татарлар қыпшақтармен араласып, туыстас бола бастады. Жер татарлардың табиғи және нәсілдік сапасына ықпал еті, соңынан олардың бәрі қыпшақтарға айналды. Моңғолдар мен татарлар қыпшақтардың жеріне қоныстанып, олармен неке қиып, қыпшақтардың жерінде өмір сүріп қалды. Осылайша, кез келген бір мемлекетте ұзақ болу адамның сол жерге сіңуіне ықпал етеді және сол жердің табиғатына сәйкес олардың туған келбетін өзгеріске ұшыратады» [14; 235] деп атап көрсеткен. Осымен бірге, зерттеушілер Жошы ұрпақтарының мемлекеті династиялық жағынан «көп ұлтты» болды, ал шындығында мәдениет, шаруашылық және этникалық негізі жағынан Түркі мемлекеті болған деген негізделген қорытынды жасайды [15; 100].

Жоғарыда аталған мәселелермен қатар, Жошы Ұлысы тарихының кезеңделуі бірқатар қайшылықтарға ие. Жошы мемлекеті тарихын кезеңдеуде әртүрлі пікірлер қалыптасқан және бұл мәселе қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде жалпылама түрінде қарастырылады.

Моңғол зерттеушісі С. Цоломон өзінің еңбегінде үш кезенді бөліп көрсетеді: бастапқы кезең 1242-1266 жылдармен анықталады және Бату мен Беркенің билігімен және Жошы мемлекетінің құрылуымен сипатталады. Келесі кезең мемлекеттің гүлденуімен айқындалады және 1267-1359 жылдар аралығын қамтиды. Үшінші кезең XIV ғ. 60-жылдарындағы мемлекеттің ыдырауымен байланысты [16].

Профессор С. Лочин өзінің хронологиясын ұсынады: ол мемлекеттің ішінде орын алған тоқырау кезеңін кіші билеушілер кезеңі деп ауыстыруды ұсынады. Кіші билеушілердің бірінші кезеңін Өзбек ханнан кейін Орыс ханға дейінгі кезеңді, яғни 1341–1372 жж. аралығын көрсетсе, екінші кезеңді Тоқтамыс ханның билігінің құлауынан Жошы мемлекетінің ыдырауына дейінгі кезеңді, яғни 1395-1502 жж. бөліп көрсетеді. Ресейлік тарихнамада Жошы Ұлысы тарихының кезеңделуі келесідей беріледі: бірінші кезең — Алтын Орда негізінің қаланған уақыты, екіншісі — оның Моңғол империясының құрамына кірген уақыты, үшінші кезеңі — Алтын Орда мемлекетінің гүлденген кезеңі (Өзбек ханның және Жәнібек ханның билігі), төртінші кезең — Тоқтамыс билігі, бесінші кезең — Жошы мемлекетінің құлауы [8; 822].

Атап өту қажет, «Жошы Ұлысы» және «Алтын Орда» терминологиясын қолдану әр түрлі кезеңдегі мемлекеттік құрылымдарға жататындығын ескеру қажет. Жошы Ұлысы деп Алтай және Батыс Сібір, сонымен бірге Көк Орда және Ақ Орданы біріктіретін ауқымды территория аталды. Ал, «Алтын Орда» атауы өзіндік жаулап алу соғыстарын нәтижелі жүргізген және территориясы жағынан Батыс Еуропаға дейінгі созылған Бату хан құрған жеке империялық мемлекетке қатысты қолданылды [17]. «Жошы Ұлысы» және «Алтын Орда» атауларының пайда болуы Жошы Ұлысындағы ішкі саяси конъюктураның өзгеріске ұшырауымен байланысты. Яғни, Жошы Ұлысының ыдырауы нәтижесінде оның құрамынан бөлініп шыққан тәуелсіз иеліктерді белгілеу қажеттілігінен туындаған. Белгілі бір мемлекеттің атауы ретінде қолданылатын «Алтын Орда» атауы алғаш рет XVI ғ. деректерінде атап көрсетілген [18]. Зерттеуші В.Л. Егоровтың пікірінше «Жошы Ұлысы» және «Алтын Орда» атаулары өздерінің территориялық және мемлекеттік-құқықтық жағынан синоним болып табылмайды. Бұл сәйкессіздік ұлыстық жүйенің әскери-саяси сипатымен, атап айтқанда моңғол армиясы құрылымына сәйкес жаулап алған жерлердің Орда хан мен Бату ханның арасында оң және сол қанаттарға бөлінуімен түсіндіріледі [19].

Қорытынды

Жошы ұлысы — бұл Орта Азияның тарихында маңызды орын алатын, өз дәуірінде кең аумақты қамтыған мемлекет. Жошы ұлысының тарихы, мәдениеті және саяси құрылымы бүгінгі қазақ тарихының іргелі бөлшегі. Әртүрлі деректерде Жошы Ұлысының көптеген атаулары кездесетіндігін көруімізге болады. Бұл атауларда мемлекеттік құрылыстың ерекшеліктері, территориялық құрамы, этникалық үрдістер көрініс тапқан. Жошы Ұлысының қалыптасуы бірыңғай моңғол мемлекетінің билік институтының қалыптасуымен және әскери, азаматтық әкімшілік кадрларымен тікелей байланысы бар ұйымдастырушылық принциптердің өңделуімен қатар жүрді. Дегенмен, Жошы Ұлысының саяси құрылысы мен оның тарихына қатысты тарих ғылымында бірқатар мәселелер орын алғандығын көруімізге болады. Бұл қарама-қайшылықтар мен мәселелер Жошы Ұлысы тарихының кезеңделуіне, Ұлыстың географиялық, этногеографиялық, династиялық-саяси атауларына т.б. байланысты. Соңғы уақытта жаңа ғылыми зерттеу жұмыстарының жарыққа шығуына және жаңа деректердің ғылыми айналымына енуіне қарамастан Жошы Ұлысының саяси тарихы мен саяси құрылысының жалпы тенденциялары және жекелеген ерекшеліктері қосымша зерттеулерді талап етеді. Сондықтан, Жошы Ұлысы саласында тарихи зерттеулерді және пікірталастарды жүргізу және әртүрлі деректерді салыстырып, ғылыми айналымға енгізу Жошы Ұлысына қатысты зерттеу жұмыстарын жаңа деңгейге шығарады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қасым-Жомарт Тоқаев: Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға қарауымыз керек // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2024. — 3 қаңтар.

2 Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulityk-kuryltaydyn-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631>

3 Мустакимов И.А. Государственное устройство, территориальный состав и этносоциальная структура Джучиева Улуса XIII–XVI вв.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / И.А. Мустакимов. — Казань, 2012. — 24 с.

- 4 Абусейтова М.Х. История Казахстана в персидских источниках. — Т. 4: сб. материалов, относящихся к истории Золотой Орды / М.Х. Абусейтова. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 620 с.
- 5 Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий) / пер. с перс. Ч.И. Хамидовой. — Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. — 228 с.
- 6 Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме / Өтеміс қажы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 400 б.
- 7 Өтелбайұлы Ф. Батыс пен Шығысты біріктірген Бату [Электрондық ресурс] / Ф. Өтелбайұлы. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/339482>
- 8 Хэрээд Ж.У. Монгольская страница истории Улуса Джучи / Ж.У. Хэрээд // Золотоордынское обозрение. — 2022. — № 10 (4). — С. 819–839.
- 9 Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилёв. — М.: Мысль, 1993. — 784 с.
- 10 Derfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen / G. Derfer. Weisbaden. Franz Steiner, 1965. — 640 p.
- 11 Чинзориг Б. Зүчийн улс [Улус Джучи] / Б. Чинзориг, Ж. Гэрэлбадрах, Д. Өлзийбаатар. — Улаанбаатар: Steppe publishing 2019. — 343 х.
- 12 Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV вв. / И.П. Петрушевский. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — 492 с.
- 13 Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории Улусов Джучи и Чагатай / Т.И. Султанов // Золотоордынское обозрение. — 2017. — №1. — С. 74–92.
- 14 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. Извлечения из сочинений арабских / В.Г. Тизенгаузен. — СПб., 1884. — 564 с.
- 15 Усманова М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. / М.А. Усманова. — Казань: Казан. гос. ун-т, 1979. — 319 с.
- 16 Цолмон С. Монголын Алтан Орд улс [Государство монголов Золотая Орда] / С. Цолмон. — Улаанбаатар: Адмон, 2006. — 169 х.
- 17 Маргулан А.С. Историческая терминология в контексте изучения понятий: «Улус Джучи» и «Золотая Орда» / А.С. Маргулан // Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. Исторические и социально-политические науки. — 2020. — № 2. — С. 613–617.
- 18 Казанский летописец // Полное собрание русских летописей. — Т. XIX. — СПб., 1903. — С. 5–8.
- 19 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В.Л. Егоров. — М.: Красанд, 2010. — 245 с.

Г.Б. Нарымбет, Ж.И. Мулдахметова, Р.С. Лабенова, Г.Д. Байбосынова

Политический строй Улуса Джучи: история и проблемы

История Улуса Джучи — государства, сыгравшего огромную роль в истории многих народов Евразии, — в последние годы привлекает все большее внимание исследователей. В связи с этим, в данной статье рассмотрены разновидности наименований государства Джучидов в средневековых источниках. Авторы рассматривают особенности использования политических, геополитических, династийно-политических, сложно-составных наименований золотоордынского государства, анализируют семантику ключевых понятий, отражающих государственное и административно-территориальное устройство Улуса Джучи и его преемников, структуру государственного строя и определяют организацию чиновничьего аппарата, государственного управления. Кроме того, описывают хозяйственное развитие, культурную жизнь и выделяют основные этапы политической истории Улуса Джучи.

Ключевые слова: история Казахстана, Улус Джучи, политический строй, государственное устройство, хозяйственное развитие Улуса Джучи, этапы политической истории.

Narymbet G., Muldakhmetova Zh., Labenova R., Baybosynova G.

The political system of Ulus Juchi: history and gaps

The history of the Ulus Dzhuchi, a state that played a huge role in the history of many peoples of Eurasia, has attracted more and more attention of researchers in recent years. In this connection, this article considers the varieties of names of the Djuchid state in medieval sources and the reflection of the peculiarities of Ulus Djuchi in these names. The authors consider the peculiarities of the use of political, geopolitical, dynasty-political and compound names of the Golden Horde state. The article analyses the semantics of key concepts reflecting the state and administrative-territorial structure of Ulus Juchi and its successors, analyses the structure of the state system, determines the organisation of the bureaucratic apparatus and state

administration. Also the authors of this article describe the economic development, cultural life and highlight the main stages of political history of Ulus Juchi.

Keywords: history of Kazakhstan, Ulus Juchi, political system, state structure, economic development of Ulus Juchi, stages of political history.

References

- 1 (2024). Qasym-Zhomart Toqayev: Biz ozyq oily ult retinde tek qana alga qarauymyz kerek [Kassym-Jomart Tokayev: We, as a forward-thinking nation, must look only forward]. “*Egemen Qazaqstan*” gazeti — Newspaper “*Sovereign Kazakhstan*” [in Kazakh].
- 2 Ulattyq quryltaidy ushinshi otyrysty [The third session of the National Congress]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulattyq-kuryltaidy-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631> [in Kazakh].
- 3 Mustakimov, I.A. (2012). Gosudarstvennoe ustroystvo, territorialnyi sostav i etnosotsialnaia struktura Dzhuchieva Ulusa XIII–XVI vv. [State structure, territorial composition and ethnosocial structure of the Dzhuchiev Ulus in the 13th–16th centuries]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Kazan [in Russian].
- 4 Abuseitova, M.Kh. (2006). *Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh: Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy* [History of Kazakhstan in Persian sources. Vol. 4. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Almaty: Daik-Press, 4 [in Russian].
- 5 Rashid ad-din. (2019). Shuab-i pandzhgana (Piat rodoslovii) [Shuab-i panjgana (Five genealogies)]. (Ch.I. Hamidova, Trans). Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 6 Otemis qazhy. (2005). Shyngys-name [Genghis-name]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 7 Otelbaiuly, G. Batys pen Shygysty biriktirgen Batu [Batu united the West and the East]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/339482> [in Kazakh].
- 8 Khereed, Zh.U. (2022). Mongolskaia stranitsa istorii Ulusa Dzhuchi [Mongolian page history Ulusa Juchi]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde review*, 10 (4), 819–839 [in Russian].
- 9 Gumilev, L.N. (1993). Drevniaia Rus i Velikaia step [Ancient Russia and the Great Steppe]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 10 Derfer, G. (1965). Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen [Turkish and Mongolian Elements in New Persian]. Weisbaden. Franz Steiner [in Turkish].
- 11 Chinzorig, B., Gerelbadrakh, Zh., & Olziibaatar, D. (2019). Zuchiin uls [Ulus Juchi]. Ulaanbaatar: Steppe publishing.
- 12 Petrushevskii, I.P. (1960). Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII–XIV vv. [Agriculture and agrarian relations in Iran XIII–XIV centuries]. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 13 Sultanov, T.I. (2017). K istoriografii etnopoliticheskoi istorii Ulusov Dzhuchi i Chagataia [Historiographic ethnopolitical history of Ulusov Juchi and Chagataya]. *Zolotoordynskoe obozrenie – Golden Horde review*, 1, 74–92 [in Russian].
- 14 Tizengauzen, V.G. (1884). Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy. Izvlecheniia iz sochinenii arabskikh [A collection of materials related to the history of the Golden Horde. Vol. 1. Izvlecheniia iz sochinenii arabikh]. Saint Petersburg, 1 [in Russian].
- 15 Usmanova, M.A. (1979). Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV–XVI vv. [Act of charter of Juchieva Ulus XIV–XVI centuries]. Kazan: Kazanskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 16 Tsolmon, S. (2006). Mongolyn Altan Ord uls [Mongolian Empire of the Golden Horde]. Ulaanbatar: Admon [in Mongolian].
- 17 Margulan, A.S. (2020). Istoricheskaia terminologiiia v kontekste izucheniia poniatii: «Ulus Dzhuchi» i «Zolotaia Orda» [Historical terminology in the context of studying concepts: “Ulus Juchi” and “Golden Horde”]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abai. Serii Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Series: historical and socio-political sciences*, 2, 613–617 [in Russian].
- 18 (1903). Kazanskii letopisets [Kazan Chronicler]. *Polnoe sobranie russkikh letopisei — Complete Collection of Russian Chronicles*. Saint Petersburg, XIX [in Russian].
- 19 Egorov, V.L. (2010). Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde in the 13th–14th Centuries]. Moscow: Krasand [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Нарымбет Гүлнұр — аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Мулдахметова Жанар — т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

Лабенова Рабига — аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-4204-0647>

Байбосынова Гулзада — аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-6017-6110>

Information about the authors

Narymbet Gulnur — Senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Muldakhmetova Zhanar — Candidate of historical sciences, Senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Labenova Rabiga — Senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Baybosynova Gulzada — Senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

V.A. Novozhenov

*UNESCO 2nd category Centre for the Rapprochement of Cultures, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: vnovozhenov@gmail.com)*

On the origin of the animal style in the Kazakh steppe

The Scythian-Saka animal style, its bizarre, phantasmagoric images and their territorial distribution in synchronous monuments on the vast territory of the Eurasian continent are clear evidence of the developed trans-continental visual, and in fact, symbolic and figurative communications of the Early nomads during this period. The phenomenon of the origin of this style and its geographical distribution, the decoding of images and communicative messages obviously finds its origins in Kazakh figurative monuments, clearly demonstrating its continuity, originality and origins in the local pictorial traditions of the Bronze Age.

Keywords: petroglyphs, statuary sculptures, Deer stones, horses in masks with horns, Shan Rong, wolf-dragons, Betpakdala, Karasuk Pictorial Tradition, Begazy-Dandybaev Culture.

Introduction

Bright artifacts made in the famous Scythian-Siberian animal style, found in large quantities throughout the archaeological sites of the Great Belt of the Eurasian Steppes, convincingly prove the existence of trans-continental pictorial communications that allowed clans of Early nomads of different languages and ethnic origins to communicate with each other, trade, exchange goods, ideas, information, their cultural achievements and find a common visual language, successfully develop, including through visual animalistic images that were understandable to them.

Obviously, the mythological content of these universal images, their secret meaning, were well understood by all steppe dwellers, both in the West and in the East, regardless of their ethnic origin and the language they spoke. Along with petroglyphs, this pictorial style is represented by decorative objects [1; 389–404] from burial mounds excavated everywhere, numerous finds of *Golden people* with a complex sets of weapons, jewelry and ceremonial horses, as well as megalithic statuary monuments — in the form of classical Deer stones of different types mainly in the East of the Kazakh steppe in the foothill regions of Altai; and also in the form of statuary anthropomorphic sculptures — *balbals* — in the steppe regions, up to the early Sarmatian sanctuary of Bayte III on the Ustyurt Plateau (Mangyshlak Peninsula, Caspian Sea) in the West of Kazakhstan.

The priority in nomadic societies of the verbal and visual (pictorial) communicative tradition, as opposed to the written one, is also explained by the mobile way of everyday life, despite the fact that quite complex examples of sign communication already existed. Thus, the writing of the Early nomads (the Issyk script) is recorded in the Saka monuments of Zhetysu — on the bottom of a silver bowl from the Issyk burial mound [2, 3], primitive signs of communication appear on objects from the Begazy-Dandybayev proto-city Kent.

Research methods

To analyze and copy images, was used a method for processing digital photographs, recognition and 3D computer modeling of images. This method is used along with other traditional methods of archaeological research used for dating, classification and typology of artifacts, searching for systemic analogies and determining the cultural affiliation of the objects under study.

In addition, we classify pictorial, figurative (statuary), ornamental and megalithic traditions in space and time as pictorial, visual communications associated with the identity of their authors, according to the postulates of communication theory. These visual traditions have become an important means of internal and external activity of local groups, which are recorded by archaeological methods in the form of identified archaeological cultures and cultural-historical communities. They have become a reliable indicator of the self-

---

* Corresponding author's e-mail: vnovozhenov@gmail.com

identification of these communities (clans), and their study and analysis make it possible to clarify many controversial issues of ethnocultural history.

This study also uses the method of scientific reconstruction, computer modeling, based on a comprehensive analysis of materials and ancient technologies, developed in the restoration laboratory *Kyrym's Island* and protected by Copyright Certificates of the Republic of Kazakhstan [4].

Results

The Rock Art of Early nomads in the Kazakh steppes (contrast to the southern foothills) is very rare, in comparison with the petroglyphs of the Bronze Age, well known in other synchronous pictorial monuments of Eurasia, or similar representative series of Saka petroglyphs of the same period in Sayan-Altai or Xinjiang [5–10]. Some researchers explain this by the lithological conditions of the Kazakh Uplands, when the flat and smooth surfaces of rocks suitable for applying images were already occupied by petroglyphs of the Bronze Age.

In addition, the environmental (climatic) factor played a significant role. For the population of Central Kazakhstan in the early Saka period there were fewer opportunities for conducting complex forms of economy and the established rhythms of animal husbandry in a certain way influenced the culture as a whole and ancient art [11; 55]. Indeed, there were clearly not enough convenient stone slabs — surfaces located in the right places of the steppe for ancient artists at that time in comparison with the foothill and mountainous southern regions, to which they were forced to migrate from the steppe to the *zhailau* — to the fertile highland valleys, including because the climate in the steppe became more arid and already sharply continental. As a result of these processes, the clans — the bearers of this pictorial tradition were forced to leave the steppe for new, water- and grass-rich nomadic camps (*zhailau*) in the southern and eastern foothill and mountainous regions bordering Saryarka: Tarbagatai, Zhetysu, in the foothills of the Zailiysky Alatau, or further and further to the West — in the foothills of the Urals, mastering new steppe spaces in search of a better life for themselves and succulent feed for their domestic animals.

Significant changes in the iconography of old images of the Bronze Age in this period and stratigraphic observations allow to confidently speak about the formation of the early stage and some canons of the emerging Scythian-Saka animal style in the pictorial monuments of Saryarka, Tarbagatai and Zhetysu, to attribute this region to one of the centers of the emergence of the Scythian-Saka animal style. This was specifically reflected in the iconography and repertoire of local petroglyphs and the artistic creativity of the aboriginal population.

The species composition of animals depicted on the rocks of Saryarka in the Scythian-Saka style is limited and is presented mainly in a naturalistic and partly in an abstract, very early manner. The Scythian-Saka pictorial tradition is associated with the third layer of images identified in the Baikonur petroglyphs by the stratigraphic method, which is represented by animals in the already formed Scythian-Saka animal style, whose legs are bent to the body, and the animals themselves are depicted in a dynamic pose [12; 15].

The image of a deer with a unique interpretation of the muzzle in the form of a bird's beak from Terekty Aulie is also attributed to this layer [13; 105, fig. 34]; a horse in a mask and with a horn on its head (Konyrzhon, surface 5); various predators; saigas; antelopes; wild boars and scenes of predators attacking a bull — scenes of torment (Baikonur III, surface 16). Also dating is the scene with two opposite camels (Baikonur II, surface 3), which finds direct analogies with the Sarmatian plaque from the burial ground Pyatimary I with a similar plot and absolutely coincides with the same scene on the rocks of the Karatau ridge [14; 209, fig. 108], [15; 4–52, fig. 14].

The repertoire of the Scythian-Saka pictorial tradition of Saryarka widely includes images of predatory animals, wild boars, fantastic predators, as well as deer with branched horns, mountain sheep, argali, and scenes of torment, typical for that time.

The Konyrzhon petroglyphs (Fig. 1) present a unique image of a horse in a ritual mask with horns on its head [16], similar to the Saka horse burials found in the Berel mounds in the Kazakh Altai [17], in the Pazyryk and Tuekty mounds [18], [19; 4].

Fig. 1. 1 — Central Kazakhstan. Saryarka. Besoba plain. Image of a horse in a horned mask. Konyrzhon Petroglyphs. General view of the surface with petroglyphs and details. Photo by the author. 2 — Eastern Kazakhstan. Berel. Reconstructions by Kyrym Altynbekov [4].

Similar petroglyphs of horses with horns were found on the southern border of the Kazakh Upland, in the Chu-Ili Mountains, on the territory of the Zhambyl region, in the Ankeldy [20; 86-87] in combination with the image of a quadriga chariot (Fig. 2).

Fig. 2. Southern Kazakhstan. Ankeldy Petroglyphs. General view of the surface with *horned* horse and quadriga. Photo by the author.

A horse in a mask with horns, depicted on a rock in the vicinity of the village of Besoba, similar to the horses found buried in the Altai burial mounds of the Pazyryk period (the burial grounds of Berel, Pazyryk, Tuekta, etc.) is a striking fact proving the transformation of the former images of the Bronze Age and the formation of a new mythology and traditions. The canon of the image, be it a totem animal or a scene, a style or a chosen plot, and in this case — the image of a horse in a ritual mask, begins to acquire at this time a new regulatory and obvious magical power. The above-mentioned third layer of Baikonur petroglyphs, identified on the basis of stratigraphic observations, fully corresponds to the new canons of the Scythian-Saka animal style, new realities in society and is clearly associated with the period of the second and third waves of transcontinental migration of Early nomads, dating back to the 8th–6th cent. BC [21–23].

The new pictorial tradition associated with the clans of the Yuezhi, direct, in our opinion, descendants of the Tokhars, identified within the final stage of the existence of the Scythian-Saka animal style, testifies to a profound transformation and artistic rethinking of old images and the birth of new realities and cults in the steppe [24; 109–125; 20]. Despite the fact that the images and legends of the distant ancestors of the Yuezhi — the Tokhars are carefully preserved and processed by their descendants in the early nomadic environment, finding their new embodiment in the pictorial monuments of Kazakhstan of this period.

The new period in the history of the Early nomads and their art is undoubtedly associated with the waves of migration to these lands starting from the 4th century BC other elite clans — the Savirs-Huns-Xiongnu, who initiated a new tectonic shift, led to another movement of all the aboriginal inhabitants of the steppe and contributed to the formation of Korgantas-type monuments here [25; 179–191] and the probable appearance of bearers of the unique pictorial style of the Yuezhi in rock and applied art, and also led to the creation of new unions and associations of nomads within the framework of the global *Great Migration of Peoples*. Gradually, these changes led to the strengthening and rise of the Western Turkic clans and the formation of a new, Turkic pictorial tradition.

Local nomadic clans developed a megalithic statue tradition in their societies, accumulating local folklore and pictorial experience. As a result, it began to acquire new forms over time — known as Deer stones (Fig. 3), menhirs, kulpytases, koytases or *stone women-balbals* [26].

Fig. 3. Eastern Kazakhstan. Deer stones. Zhartas and Oishilik [13; 44–46].

The movement of Deer stones and statuary sculptures recorded by archaeologists in the Era of Early nomads from East to West, from Ordos and Mongolia to the Black Sea steppes, as an integral and important part — the animal style in the *Scythian triad* is considered by many researchers as evidence of the origin of the Scythians from the depths of Central Asia (Dzungaria) and, accordingly, was called *the Dzungarian hypothesis* [20], [27; 171–193], [28–29], [30–31], [32; 133–139].

The number of such monuments already amounts to several hundred and they are territorially located in the steppe regions of Northern China, Mongolia, the foothills of the Sayan-Altai and in the eastern limits of Saryarka. The Karasuk dating of these stones does not raise any particular doubts among researchers, since the status belts with a sword and weapons suspended from them depicted on them find exact analogies in well-dated archaeological materials of the Karasuk culture [33–35]. This type of pictorial sources can be considered as a kind of ethnic indicator.

The geographical distribution of such anthropomorphic steles far to the West of the continent maps the advancement of the bearers of this tradition themselves [36; 138–180], [37; 160–166]. There have been numerous attempts to classify the Deer stones of Central Asia [34], [38], [39; 125–127], [40–42], [43; 99–105].

Two original traditions of their production have been identified, including the Mongolian-Transbaikal and Sayan-Altai [36; 165–173] and the original regions of their origin have been determined, from where they began to spread to the West of the continent and to Saryarka [12; 288–295]; [27; 171–193]. The study of the origins of this tradition led to the conclusion about the significant iconographic similarity between the Chemurchek statues and the Scythian anthropomorphs [32, 44–45].

The analysis of the military attributes and decorations depicted on the Deer stones revealed many similarities during the comparison of the Yuhuangmiao burial rite with the images on the Deer stones of the Mongol-Transbaikal type, originating from the Uushkiin-uver area on the left bank of the Mongolian Muren River [33], [46–47], [48; 426–427], [49].

In the ears of the warriors from Yuhuangmiao, as well as on these Deer stones, ring-shaped earrings characteristic of the Transbaikal materials were recorded. At the same time, turquoise bead pendants were attached to them, which are not found in the cultures of Southern Siberia and have not yet been found in Mongolia [37; 162], [40; 107]. On the necks of warriors there were necklaces of beads, usually not falling

below the collarbones. There were also pectorals or neck plaques in the form of a horse or a tiger that replaced them [33; 82–48, 426].

In addition, the set and arrangement of weapons characteristic of the early stages of Yuhuangmiao completely coincide: axes (klevtsy, celts) were on the right, and daggers on the left; daggers and knives were in pairs; gorytes (quivers) were often found together with axes. An analysis of weapons in burials and on Deer stones led to the conclusion that among the founders of the Yuhuangmiao culture there was a significant number of people from the nomadic environment of the eastern part of Mongolia and Transbaikalia, where Deer stones of the Mongolian-Transbaikalian type and northern three-sided-three-bladed arrowheads were widespread.

Let's also add the striking repetition of images of weapons of the previously identified chariot armament complex on the entire series of known Deer stones, and especially specific chariot belt plaques in the form of double hooks, analogies to which are known precisely in the Karasuk graves, where they were found on the belts of buried charioteers *in situ* [12, 30, 35, 38, 50–54].

Regarding the typology of the considered Deer stones of the Mongol-Transbaikalian type, the collection of sculptures from the Uushkin-uver area is also a reference [33; 78–83]. It is quite obvious that typologically, this series is distinguished by Deer stones made of granite blocks, strict geometric shapes with images applied to their edges, which compositionally, by images strictly located in specific zones, corresponding to the head and ears of a person, decorated with earrings, by pectoral necklaces or a belt with different types of weapons suspended from it, sometimes with a shield, symbolize the human figure quite abstractly.

At the same time, this complex also contains a completely realistic, statuesque sculpture of a person (stele № 14), whose head is designed as a sculptural portrait — a relief elongated face, with wide and strongly protruding cheekbones, powerful, heavy eyebrows and a long, narrow nose. The sharply outlined lips protrude forward, the ears are conveyed by a relief ridge with earrings hanging from them [33; 82–83], [34; 78–84].

Field studies revealed new steles buried here, confirmed the ritual nature of the stone structures erected around them, rare finds and special catacombs, and most importantly, proved the assumption about the use of these complexes as cenotaphs erected in memory of warriors who died in foreign lands. In a number of cases, ritual burials of the statues themselves were discovered here, replacing and symbolizing these deceased warriors [54; 90–91].

In general, it was the Karasuk-type tribes and their derivatives that actively developed the statuary megalithic tradition of installing anthropomorphic stone sculptures of these two types: realistic statuary and stylized anthropomorphic, Deer stones, peculiar cult cenotaphs — complexes of veneration of warrior-charioteers — *the ancestors-aruakhs*. The idea of these complexes as cenotaphs, already expressed by researchers, obviously most closely corresponds to historical reality [54; 82–92].

Later, during the time of the Early nomads, and in the Turkic period, such statuary monuments performed an important function of commemorating and venerating their ancestors, including those who died during long and, judging by everything, numerous military campaigns of their noble warrior-leaders.

In recent years, manifestations of this megalithic statuary tradition have been increasingly found in the steppe expanses of the Kazakh steppe, precisely in the two lines of development mentioned above. In the steppe foothills of Altai, in Tarbagatai, near the villages of Zhartas and Oishilik, classical Deer stones of a stylized anthropomorphic type with an image of a charioteer's belt plaque were discovered [13; 44–46], [27; 171–179], and in the Tasmola monuments, steles (menhirs) are known, found in the embankments of burial mounds of the early stage (Nurken 2, Taldy 2, Tandayly 2). Tasmolinsky burial mound altars, sculptures, cult stones in the form of menhirs and steles are genetically linked to the monuments of the preceding Begazy-Dandybaev culture of Central Kazakhstan [55; 35].

In Saryarka, there are also about 20 sculptures of Early nomads of the statuary-realistic type; another six such statuary sculptures have been published [56; 7–16], [57], [58; 372–375].

Now we can say that the Saryarka stone sculptures are very close to the iconography of some Chemurchek sculptures and sculptures from the Mangyshlak early Sarmatian sanctuary of Bayte III in a special manner of depicting rounded eyes, mouth and head. These sculptures clearly testify to the high status of the ancestors embodied in them. And this is a fact of their obvious belonging to the single centuries-old statuary tradition considered here, which later continued in the Turkic period. As a result of a detailed study of the iconography of these sculptures, it turns out that one of the important features of the statuary sculptures of Early nomads is the presence of a peculiar hairstyle with a *cone-shaped protrusion*, comparable to a forelock [57; 58].

In the culture of nomadic peoples, this was a common phenomenon. For example, the Kazakhs are known for such hairstyle features as *keqil*, when a strand of hair left on the head falls forward, onto the forehead, and *aydar* — a longer strand of hair falling back, onto the back of the head or to the side. At the same time, *aydar* could be braided, decorated with stones, pieces of colored fabric and, according to folklore, corresponded to the status of noble people in Kazakh society [55; 35].

Thus, initially, within the framework of the Mongolian-Transbaikalian type of Deer stones identified and supported by many researchers, two lines of development are distinguished: abstract-conventional, most fully corresponding to the canons of the animal style, from which menhirs, kulpytases, various types of memorial steles, often without any identification marks, and statuary-realistic, from which statuary relief monuments began to develop in the steppe at this new stage — stone anthropomorphic sculptures (*balbals*). Perhaps such a division of Deer stones into two types testifies to the social status of the hero embodied in it — statuary sculptures were erected exclusively in memory of the most outstanding leaders — the ancestor leaders of these clans.

Discussion

We share the point of view on the origin of the animal style from the Karasuk environment [41; 132–136]. It was during this period that the applied art of the Early nomads was enriched by the artistic achievements of previous societies, including Rock Art, and actively interacted with the Yin and Zhou pictorial traditions, and by the 8th cent. BC it had taken its classical form. The earliest examples of this art are presented in the finds from the Arzhan I mound, possibly dating to the 9th cent. BC [59] based on the stylistic features of the depiction of deer in the so-called *on tiptoe or on the tips of their hooves* pose and with a protrusion on the withers. However, such dating remains controversial.

In Kazakhstani historiography, the question of the origin, distribution and sources of the art of the Scythians and Saka and the so-called *animal style* continues to be relevant. There is an assumption that products from Iranian Luristan influenced this art [60–62]. The origins of animal decor, which find parallels in the steppes of Kazakhstan, go far to the West and East of continent. Abundantly decorated metal, stone or horn (bone) objects have been known since the times of primitiveness, early urban civilization and states in the Middle East. Finds of valuable metal objects with a pronounced symbolic load in cult, temple complexes of the Middle East, in the burials of the elite indicate the social and symbolic aspect of these finds, emphasizing the function of a public leader as a guarantor of well-being and public order, an organizer of rituals and all the most important ceremonies in society.

Konstantin Chugunov suggested that in the area of the Bactria-Margiana Archaeological Complex (BMAC) a synthesis of the cultures of sedentary farmers and livestock breeders of the Great Steppe arose as early as the middle of the 2nd mill. BC, which led to the emergence of the animal style in the art of the Early nomads [63; 246]. Supporters of the Central Asian' concept admit a significant influence of the artistic traditions of the civilizations of the Ancient East on the steppe art. This hypothesis also suggests the functioning of earlier transcontinental contacts, which could have been a conductor of these traditions. Population migrations, long-distance movements of militarized communities in the transitional period Late Bronze Age — Early Iron Age, are reflected in the symbolism of chariot and horse harnesses, as well as staffs and other ritual objects, displaying the nature of the complex historical and ethnocultural situation in the Eurasian steppe.

On the other hand, many researchers agree with the hypothesis that the Scythian-Saka animal style originated in the regions of Ordos, Inner Mongolia, and the steppes bordering the Great Chinese Plain [41], [44; 122–131], [64; 62–67], [65; 183, 184], [66], etc. and from where it began to spread along with nomadic clans to the West and South of the continent as an important component of the famous *Scythian triad*.

Scythian-type cultures, recently studied in the territory of western and northern China, are considered by many researchers as an example of the origin of the art of the animal style of Early nomads [44; 122–131], [49]. The earliest materials of these monuments mainly date back to the 9-8th cent. BC and are located to the northeast of the bend of the Yellow River, in Hebei Province and in Chinese historiography are associated with the mountain Rong (Shan Rong). Regardless of which of the proposed hypotheses of the origin of the animal style turns out to be true, it is obvious that the territory of Kazakhstan is key to clarifying this issue and local finds are of great importance in the formation of the pictorial tradition of early nomads.

At the same time, we also assume a polycentric model of the emergence of this style, since its bearers and keepers, the leaders or priests-shamans, who constituted the elite of their clans, who mastered the features of iconography and were initiated into the mystery of its canons. They were important members of the advanced and developed in all respects communities (collectives) of local steppe nomads and were quite ca-

pable of moving quickly in space and subjugating less developed steppe societies, planting in their midst their characteristic artistic canons and mythological ideas as a way of influencing the conquered society and already in new places to create local centers of development of this style.

Such innovations turned out to be understandable to the aboriginal population and obviously did not fundamentally contradict their own mythological ideas, but only required minor adjustments and corrections. It is precisely this feature that is associated with such a rapid, by historical standards, spread of the canons of the animal style throughout the western part of the steppe Eurasia and numerous renovations and corrections of the petroglyphs of the Bronze Age on the rocks in the Asian part of the continent.

Undoubtedly, this was a fairly long-term process, mobile and lengthy, which directly depended on the specific routes of the back-and-forth advancement of some clans of Early nomads to the West and South. In new places and nomadic camps, as a result of active contacts with the local population (in cases where it was not assimilated and was not forced out of the captured territory), a natural transformation and development of the pictorial tradition took place — a local center of its formation arose, which independently developed with its own characteristics in specific regions.

This model does not at all contradict the presence of a single center from which the process was initially initiated. Indeed, this style and the pictorial tradition itself could only have emerged in a place, in an environment and a society where two important conditions were successfully combined: highly developed and traditional skills of artistic wood, stone, bone carving and highly developed metalworking, namely, exquisite bronze casting in stone molds of complex configurations and small parts with a significant content of tin (or lead, or silver or other impurities) as a ligature to increase the fluidity of the metal, and where the society had developed and stable pictorial communications, traditional and complex mythological ideas about specific, sometimes fantastic, images of animals, possible totems — the main motifs of the Scythian-Saka animal style.

But very soon new regional centers for the development of this tradition appeared, which is associated with obvious significant multidirectional and cyclical population movements. In these new centers, the canons of the animal style were creatively developed and reworked according to their own local pictorial traditions and mythological ideas based on stable mythological ideas and paradigms of the local population. Remarkable in this regard is the striking transformation of the main elements of the Indo-European myth of the creation of man and its pictorial series (narrative) with the main images from the mythology of the Rong: a deer, a wolf (or a dog) and some kind of fantastic creature — a curled up predator with the features of both a wolf and a dragon [28–30]; [67; 80–87].

The classical stage in the pictorial tradition under consideration is associated with monuments such as Mayemir and Kelermes and already by the middle of the 7th cent. BC the Scythian-Saka animal style in the art of Early nomads spread in a fairly canonized form and as part of the Scythian triad far to the West and South across the steppe expanses of the Eurasian continent both in the form of highly artistic elite objects — jewelry, ritual vessels and richly decorated weapons, harness, and in the form of megalithic pictorial monuments — rock carvings, Deer stones of various types and statuary anthropomorphic sculptures.

Scythian-type cultures, recently studied in the territory of western and northern China, are considered by many researchers as an example of the origin of the art of the animal style of Early nomads [44; 49]. The earliest materials of these monuments mainly date back to the 8th century BC and are located to the northeast of the bend of the Yellow River, in Hebei Province and in Chinese historiography are associated with the Mountain Rong (Shan-Rong) as well.

Conclusions

Speaking about the cultural and historical situation in Central and Middle Asia, in the steppe Eurasia at the end of the 2nd — beginning of the 1st mill. BC, experts associate the emergence of the Begazy-Dandybaev culture (BDC) phenomenon in Kazakhstan with the migrations of the Karasukoid type population, whose achievements included mastering the techniques of sleeve bronze casting with tin as an additive, the use of battle chariots, etc. Perhaps these tribes are associated with the later Cimmerians and Tours [12; 332], [30], [31].

The result of complex ethnocultural processes was a period of stabilization: the formation of the Scythian, Saka and Tagar cultures [12; 356-357]. The area of BDC includes the territory of the Kazakh steppe (possibly the western spurs of Altai, Zhetysu and the Eastern Aral Sea region) and is perceived as a cultural community of the population of the Final Bronze Age. The culture was based on special type of livestock farming and the development of non-ferrous metal deposits; militarized elite emerged in the society, clans of

blood relatives. The active and effective use of riding horses and battle chariots, the advanced innovations of this period, ensured “the security of the territory and trade routes along which caravans with metal products and other goods received in exchange from remote regions” [68; 458-459, 460-461].

The Begazy-Dandybayev culture is probably associated with the functioning of the so-called *Great Tin Route* in the second half of the 2nd mill. BC. The bearers of the Great Tin Route on the territory of modern Kazakhstan, Altai and Southern Siberia controlled the extraction and export of tin from Kazakh deposits to the west in two directions (through the Middle Urals to the Volga-Kama region and south of the Urals through the Volga steppe region towards the Dnieper). The Andronovo tribes moved along the same trans-Eurasian *steppe corridor* to the West [69] and from the Kazakh steppe to the East, to the territory of the Great Chinese Plain and back [30; 529].

Kazakhstani archaeologists emphasize the proto-urban character of the BDC, with powerful settlements such as Kent or Myrzhik in Saryarka, with developed social differentiation of society, advanced metallurgy and with multidirectional active cultural-historical, trade contacts with large synchronous centers in the West, East and South of Eurasia [70, 71]. The origin of this culture, in which the mass *-folk* component and the purely *elite one* was clearly distinguished, based on the clans — bearers of the traditions of the trans-Eurasian community of multi-roller ceramics cultures, which spread far to the West, on the Karasuk clans from the East (northeast) and on the Southern clans, bearers of the culture of the Bactrian-Margiana Archaeological Complex (BMAC), which disintegrated at that time. In general, the movement of the BDC carriers from Central Kazakhstan to the Irtysh region and the western foothills of Altai at the end of the 2nd mill. BC and the wave of migrants from the interior regions of Central Asia at the beginning of the 1st mill. BC to Kazakhstan and Tuva are reconstructed [22], [23], [68; 461–473], [72–74].

In the second half of the 8th cent. BC, a significant number of carriers of Kazakhstani traditions moved to Tuva, which is confirmed by the spread of tin bronzes from Central and Eastern Kazakhstan; during this period, nomadism was formed throughout the territory of Kazakhstan [21], [22], [23; 66]. Thus, for the territory of modern Kazakhstan and Sayan-Altai, the Begazy-Dandybayev and Central Asian components played a decisive role in the formation of early nomadic cultures [68; 470, 476], with undoubted close contacts of the BDC with the steppe western population of the community of the cultures of multi-roller ceramics of western Eurasia and the northern regions of China.

As for the territory of Eastern Europe, at the beginning of the 8th cent. BC, a significant influx of population from the East is assumed, which actively participated in the formation of local pre-Scythian antiquities and archaeological cultures. The emergence of bearers of new traditions in the Black Sea region in the form of two successive migrations associated with the movements of nomads caused by environmental changes in the eastern regions of the Steppe Belt of the continent [12; 329-330], [21], [30], [63], [66], [68], [75]. The spread of the most advanced ideas and innovations is associated with the movement of Iranian-speaking horsemen from the Kazakh steppes to the territory of the Iranian Plateau at the end of the 2nd mill. BC.

The military campaigns of Early nomads in Western Asia recorded in written sources of the second half of the 8th cent. BC clearly confirm the active contacts of the steppe dwellers with the states of Western Asia and Near East, which facilitated the exchange of goods, art objects, and ideas, which is convincingly confirmed by the parallels identified in the art of Early nomads (for example, the Saka of Zhetysu or the Pazyryk culture of Altai), as well as by finds of objects of Western Asian origin in the burial mounds of Sarmatian tribes in the territory of modern Kazakhstan.

Acknowledgment

The work was carried out under the grant of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan AR 19679947 “*Reconstruction of the historical and cultural landscapes of ancient Betpakdala*”.

References

- 1 Чугунов К.В. Искусство раннесакского времени Тывы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронологии / К.В. Чугунов; отв. ред. А.З. Бейсенов // Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посв. памяти археолога К.А. Акишева. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 389–404.
- 2 Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре) / К.А. Акишев // Археологические исследования в Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1973. — С. 43–58.
- 3 Акишев К.А. Курган Иссык / К.А. Акишев. — М.: Искусство, 1978. — 132 с.

- 4 Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации / К. Алтынбеков; отв. ред. В.А. Новоженев. — Алматы: Остров Крым, 2014. — 364 с.
- 5 Байпаков К.М. Петроглифы в горах Кулжабасы / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Археологическая экспертиза, 2004. — 22 с.
- 6 Байпаков К.М. Петроглифы Тамгалы / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев, С.А. Потапов. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2006. — 94 с.
- 7 Байпаков К.М. Новые петроглифы Каратау / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев, Б.А. Байтанаев. — Алматы, 2007. — 37 с.
- 8 Байпаков К.М. Петроглифы Баян-Журека / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Credos, 2008. — 200 с.
- 9 Байпаков К.М. Петроглифы Ак-Кайнара / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Credos, 2009. — 104 с.
- 10 Байпаков К.М. Петроглифы Малого Каратау и западной оконечности Киргизского Алатау / К.М. Байпаков, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Археологическая экспертиза, 2013. — 120 с.
- 11 Бейсенов А.З. Петроглифы раннего железного века Жетысу / А.З. Бейсенов, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Хикари, 2014. — 156 с.
- 12 Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии / В.А. Новоженев. — М.: Таус, 2012. — 500 с.
- 13 Самашев З. Древнее искусство / З. Самашев. — Т. 1. — Алматы: Елнур, 2013. — 240 с.
- 14 Кадырбаев М.К. Наскальные изображения хребта Каратау / М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев. — Алма-Ата: Наука, 1977. — 232 с.
- 15 Новоженев В.А. Петроглифы Сарыарки / В.А. Новоженев. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2002. — 125 с.
- 16 Бедельбаева М.В. Наскальные изображения урочища Коньржон / М.В. Бедельбаева, В.А. Новоженев; отв. ред. А.З. Бейсенов // Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 55–59.
- 17 Самашев З. Берел / З. Самашев. — Алматы: Таймас, 2011. — 194 с.
- 18 Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время / С.И. Руденко. — М.–Л.: Наука, 1953. — 343 с.
- 19 Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время / С.И. Руденко. — М.–Л.: Наука, 1960. — 385 с.
- 20 Новоженев В.А. Великая степь: человек в системе древних коммуникаций / В.А. Новоженев; гл. ред. А.В. Епимахов // Таинство этнической истории древнейших кочевников степной Евразии. — Алматы: Остров Крым, 2014. — С. 18–267.
- 21 Пьянков И.В. Этнокультурные процессы в евразийских степях (конец II–первая половина I тыс. до н.э.) / И.В. Пьянков; отв. ред. А.З. Бейсенов // Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 233–243.
- 22 Таиров А.Д. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II–I тыс. до н.э. Материалы к историческим реконструкциям / А.Д. Таиров. — Челябинск: Рифей, 2003. — 68 с.
- 23 Таиров А.Д. Кочевники Урало-Иртышского междуречья в системе культур раннесакского времени в восточной части степной Евразии. — Т. 1 / А.Д. Таиров // Степная цивилизация восточной Евразии. — Астана, 2003.
- 24 Rogozhinski A.E. The Ancient Tamga-signs of South-East Kazakhstan and Their owners: The Route from East to West in the 2nd century BCE — 2nd century CE / A.E. Rogozhinski, S.A. Yatsenko // The Silk Road. — 2015. — № 13. — P.109–125.
- 25 Beisenov A.Z. First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantass Period) / A.Z. Beisenov, S.V. Svyatko, A.E. Kassenalin, K.A. Zhambulatov, D. Duisenbai, P.J. Reimer // Radiocarbon. — 2016. — № 58. — P. 179–191.
- 26 Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии / Л.Н. Ермоленко. — Томск: Том. гос. пед. ун-т, 2008. — 278 с.
- 27 Новоженев В.А. Трансконтинентальные связи ранних кочевников (к проблеме происхождения киммерийцев) / В.А. Новоженев; отв. ред. А.З. Бейсенов // Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 171–193.
- 28 Новоженев В.А. Индоиранская мифологическая традиция в петроглифах Казахстана и Центральной Азии: миф о сотворении человека и о «чудесной» повозке / В.А. Новоженев // Религии Казахстана и Центральной Азии на Великом Шёлковом пути: материалы Междунар. науч.-практ. конф. 12–13 июня 2017 года. — Алматы: Центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, 2017. — С. 334–358.
- 29 Новоженев В.А. Модель коммуникации ранних кочевников Центральной Азии / В.А. Новоженев // Скифия и Сарматия: материалы Междунар. науч. конф. «Новое в исследованиях раннего железного века Евразии: проблемы, открытия, методики». — М.: ИА РАН, 2019. — С. 159–181.
- 30 Новоженев В.А. Наскальные летописи Золотой степи: модель коммуникации населения в древности и средневековье / В.А. Новоженев. — Т. 1. — Алматы: Центр сближения культур ЮНЕСКО, 2020. — 780 с.

- 31 Novozhenov V.A. Between Persia and China: Whence the Cimmerians Came? In: *Research Developments in Arts and Social Studies* / V.A. Novozhenov; B.K. Kayode (Ed.). — London: BP International, 2022. — Vol. 1, Chapter 6. — P. 44-97. DOI:10.9734/bpi/rdass/v1/15427D
- 32 Ковалёв А.А. Происхождение скифов из Джунгарии: основания гипотезы и ее современное состояние / А.А. Ковалёв; отв. ред. А.В. Епимахов // *Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях: сб. памяти Е.Е. Кузьминой*. — Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та, 2014. — С. 124–137.
- 33 Волков В.В. Оленные камни Монголии / В.В. Волков. — М.: Научный мир, 2002. — 248 с.
- 34 Волков В.В. Оленные камни Уушкийн-увэр (Монголия) / В.В. Волков, Э.А. Новгородова // *Первобытная археология Сибири*. — Л.: Наука, 1975. — С. 78–84.
- 35 Новгородова Э.А. Центральная Азия и карасукская проблема / Э.А. Новгородова. — М.: Наука, 1970. — 176 с.
- 36 Ковалёв А.А. О происхождении оленных камней западного региона / А.А. Ковалёв; отв. ред. В.С. Ольховский // *Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии*. — М.: Геос, 2000. — С. 138–180.
- 37 Ковалёв А.А. О происхождении культуры оленных камней / А.А. Ковалёв; отв. ред. С.Н. Астахов // *Евразия сквозь века*. — СПб.: Изд-во университета и ИИМК РАН, 2001. — С. 160–166.
- 38 Новгородова Э.А. Древняя Монголия / Э.А. Новгородова. — М.: Наука, 1989. — 384 с.
- 39 Членова Н.Л. К вопросу о центральноазиатской гипотезе происхождения скифов: дата оленных камней Монголии / Н.Л. Членова // *Древность: историческое значение и специфика источника*. ТД конференции, посвящ. памяти Э.А. Грантовского. — М., 1996. — С. 125–127.
- 40 Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии / Д.Г. Савинов. — СПб.: Изд-во гос. ун-та, 1994.
- 41 Савинов Д.Г. Карасукские традиции и аржано-майэмирский стиль / Д.Г. Савинов // *Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург*. — СПб., 1998.
- 42 Савинов Д.Г. Ранние кочевники Верхнего Енисея: Археологические культуры и культурогенез / Д.Г. Савинов. — СПб.: Изд-во гос. ун-та, 2002. — 257 с.
- 43 Ковалёв А.А. Две традиции использования оленных камней Монголии / А.А. Ковалёв, Д. Эрденбаатар; отв. ред. А.А. Тишкин // *Каменная скульптура и мелкая пластика древних и средневековых народов Евразии*. — Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 2007. — С. 99–105.
- 44 Ковалёв А.А. Древнейшие датированные памятники скифо-сибирского звериного стиля (тип Наньшаньгэнь) / А.А. Ковалёв // *Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург: материалы Всеросс. науч. конф., посвящ. 70-летию со дня рождения А.Д. Грача*. — СПб., 1998. — С. 122–131.
- 45 Ольховский В.С. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В.С. Ольховский, Г.Л. Евдокимов. — М., 1994.
- 46 Шульга П.И. Особенности расположения оружия на оленных камнях и в погребениях могильника Юйхуанмяо (Северный Китай) / П.И. Шульга // *Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири*. — Вып. 3. — Улан-Батор: Изд-во Монгол. гос. ун-та, 2012. — С. 298–306.
- 47 Шульга П.И. Могильник Юйхуанмяо в северном Китае (VII–VI века до н.э.) / П.И. Шульга. — Новосибирск: ИА и Э СО РАН, 2015. — 304 с.
- 48 Шульга П.И. Скифоидные культуры на территории Китая в VIII–VI вв. до н.э. / П.И. Шульга; отв. ред. А.З. Бейсенов // *Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева*. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 419–428.
- 49 Шульга Д.П. Могильник Вандаху культуры янлан в Нинся-Хуэйском автономном районе КНР / Д.П. Шульга, П.И. Шульга // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. — 2019. — № 25. — С. 649–656.
- 50 Legrand S. Karasuk Metallurgy: Technological Development and Regional Influence / S. Legrand; K.M. Linduff (Ed.). *Metalurgy in Ancient Eurasia from the Urals to the Yellow River*. — Lewiston-Queenston-Lampeter: Edwin Mellen Press, 2004. — P. 340–357
- 51 Legrand S. The emergence of the Scythians: Bronze Age to Iron Age in southern Siberia / S. Legrand // *Antiquity*. — 2006. — № 80/310. — P. 843–879.
- 52 Legrand S. Sorting Out Men and Women in the Karasuk Culture / S. Legrand; K.M. Linduff and K.S. Rubinson (Eds.). — *Are All Warriors Male?*. — Lanham: Altamira, 2008. — P. 153–174.
- 53 Новоженев В.А. Колесный транспорт и евразийские коммуникации ранних номадов / В.А. Новоженев // *Stratum plus*. — 2015. — № 3. — С. 57–88.
- 54 Kovalev A.A. A Ritual Complex with Deer Stones at UushigiinUvur, Mongolia: composition and construction stages (Based on the 2013 Excavations) / A.A. Kovalev, D. Erdenebaatar, I.V. Rukavishnikova // *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*. — 2016. — № 44 (1). — P. 82–92.
- 55 Бейсенов А.З. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана / А.З. Бейсенов (отв. ред.) // *Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева*. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 11–38.
- 56 Бейсенов А.З. Исследование кургана сакского времени с каменным изваянием на могильнике Кособа (Центральный Казахстан) / А.З. Бейсенов // *Древние и средневековые каменные изваяния Центральной Азии*. — Барнаул: Изд-во Алтай. гос. ун-та, 2014. — С. 7–16.

- 57 Бейсенов А.З. Новые каменные изваяния сакского времени из Сарыарки / А.З. Бейсенов, Л.Н. Ермоленко // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — 2014. — Т. 3, № 3 (59). — С. 36–40.
- 58 Хабдулина М.К. Каменное изваяние сакского времени из Центрального Казахстана / М.К. Хабдулина; отв. ред. А.З. Бейсенов // Сакская культура Сарыарки: в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2015. — С. 372–375; См.: Ермоленко Л.Н. Святилище на реке Жинишке и проблема первоначального вида кыпчакских изваяний / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов // Археология, этнография и антропология Евразии. — Новосибирск, 2002. — № 3(11). — С. 78–87; Ермоленко Л.Н. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов, А.Д. Касенова // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — 2015. — Вып. 1 (61). — Т. 3. — С. 26–32.
- 59 Шер Я.А. Ранний этап скифо-сибирского звериного стиля / Я.А. Шер; отв. ред. А.И. Мартынов // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово: Изд-во Кемеров. ун-та, 1980. — С. 344–346.
- 60 Членова Н.Л. Хронология памятников карасукской эпохи / Н.Л. Членова. — М.: Наука, 1972.
- 61 Членова Н.Л. Оленные камни как исторический источник / Н.Л. Членова. — Новосибирск: Наука, 1984.
- 62 Членова Н.Л. Центральная Азия и скифы. Дата кургана Аржан и его место в системе культур скифского мира / Н.Л. Членова. — М.: ИА РАН, 1997.
- 63 Чугунов К.В. Торевтика азиатских кочевников и Древний Восток: к вопросу об одном из компонентов искусства Аржана-2 / Н.Л. Членова // Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. — М., 2016. — С. 242–247.
- 64 Деопик Д.В. Всадническая культура в верховьях Янцзы и восточный вариант «звериного стиля» / Д.В. Деопик // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. — М., 1979.
- 65 Крюков М.В. Древние китайцы: проблемы этногенеза / М.В. Крюков, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. — М., 1978.
- 66 Пьянков И.В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности / И.В. Пьянков. — СПб.: Петербург. лингв. общ-во, 2013. — 736 с.
- 67 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / С.М. Ахинжанов. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 1995. — 296 с.
- 68 Чугунов К.В. Формирование культур ранних кочевников в Казахстане и Саяно-Алтае (к постановке проблемы) / К.В. Чугунов // Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы. — Труды ГЭ. — Т. LXXVII. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. — С. 457–486.
- 69 Yang Jianhua. The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe. The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road / Jianhua Yang, Shao Huiqui, Pan Ling. — Singapore: Springer, 2020. DOI: 10.1007/978-981-32-9155-3_1
- 70 Варфоломеев В.В. Кент — город бронзового века в центре Казахских степей / В.В. Варфоломеев, В.Г. Ломан, В.В. Евдокимов // Материалы и исследования по культурному наследию. — Т. XI. — Астана: Каз. науч.-исслед. ин-т культуры, 2017. — 338 с.
- 71 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. — Алма-Ата: Наука, 1979. — 336 с.
- 72 Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н. э. / А.Д. Таиров. — Челябинск: Изд-во Южно-Уральского гос. университета, 2007. — 274 с.
- 73 Таиров А.Д. Кочевники Южного Урала, Северного и Центрального Казахстана (VII–V вв. до н.э.) / А.Д. Таиров // Материалы науч.-практ. Междунар. конф., посвящ. 550-летию образования Казахского ханства. — Петропавловск: Изд-во Сев.-Казахстан. гос. ун-та им. М. Козыбаева, 2015. — С. 68–71.
- 74 Таиров А.Д. Ранние кочевники Жайык-Иртышского междуречья в VIII–VI вв. до н.э. / А.Д. Таиров // Материалы и исследования по культурному наследию. — Т. VIII. — Астана: Каз. науч.-исслед. ин-т культуры, 2017. — 392 с.
- 75 Мурзин В.Ю. Киммерийская проблема в европейском и азиатском контекстах / В.Ю. Мурзин; отв. ред. А.З. Бейсенов // Бегазы-дандыбаевская культура степной Евразии: сб. ст. — Алматы: Бегазы-Тасмола, 2013. — С. 137–149.

В.А. Новоженев

Қазақ даласындағы аң стилінің пайда болуы туралы

Скиф-сақ аң стилі, оның таңғажайып, фантазмагориялық бейнелері және олардың Еуразия континентінің кең аумағындағы синхронды ескерткіштерде аумақтық таралуы — осы кезеңдегі ерте көшпенділердің дамыған трансконтинентальды бейнелеу және шын мәнінде бейнелі және көркем байланыстарының айқын дәлелі. Бұл стильдің пайда болу құбылысы және оның географиялық таралуы, бейнелер мен коммуникативтік хабарламалардың түсіндірілуі қазақстандық ескерткіштерде де өз бастауын табады, яғни қола дәуірінің жергілікті бейнелеу дәстүрлерінде өзінің сабақтастығын, өзіндік ерекшелігін және бастауын айқын көрсетеді.

Кілт сөздер: петроглифтер, мүсіндік ескерткіштер, бұғы тастары, мүйізді бетперде киген аттар, шан-жундар, қасқыр-айдаһар, Бетпақдала, қарасулық бейнелеу дәстүрі, Бегазы-Дәндібай мәдениеті.

О происхождении звериного стиля в Казахской степи

Скифо-сакский звериный стиль, его причудливые, фантазмагоричные образы и территориальное распространение в синхронных памятниках на огромной территории Евразийского континента — яркое свидетельство развитых трансконтинентальных изобразительных, а по сути — знаковых и образных коммуникаций ранних кочевников в этот период. Феномен происхождения этого стиля и его географическое распространение, расшифровка образов и коммуникативных посланий, очевидно, берут свое начало в казахстанских памятниках, ярко демонстрируя преемственность, своеобразие и истоки в местных изобразительных традициях эпохи бронзы.

Ключевые слова: петроглифы, статуарные изваяния, оленные камни, кони в масках с рогами, шаньжуны, волко-драконы, Бетпақдала, карасукская изобразительная традиция, бегазы-дандыбаевская культура.

References

- 1 Chugunov, K.V. (2015). *Iskusstvo rannesakskogo vremeni Tyvy i Kazakhstana: opyt sravnitel'nogo analiza i khronologii* [Art of the early Saka period in Tuva and Kazakhstan: an attempt at comparative analysis and chronology]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheloga K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana, 389–404 [in Russian].
- 2 Akishev, K.A. (1973). Saki aziatskie i skify evropeiskie (obshchee i osobennoe v kulture) [Asian Saka and European Scythians (common and specific in culture)]. *Arkheologicheskie issledovaniia v Kazakhstane — Archaeological research in Kazakhstan*, 43–58. Alma Ata: Nauka [in Russian].
- 3 Akishev, K.A. (1978). *Kurgan Yssyk* [Issyk Kurgan]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 4 Altynbekov, K. (2014). *Vozrozhdeniye sokrovishcha Kazakhstana: opyt nauchnoi restavratsii* [Revived treasures of Kazakhstan: experience of scientific restoration]. V.A. Novozhenov (Ed.). Almaty: Ostrov Krym [in Russian].
- 5 Baipakov, K.M., & Mariashev, A.N. (2004). *Petroglify v gorakh Kulzhabasy* [Petroglyphs in the Kulzhabasy Mountains]. Almaty: Archeologicheskaiia ekspertiza [in Russian].
- 6 Baipakov, K.M., Maryashev, A.N., & Potapov, S.A. (2006). *Petroglify Tamgaly* [Petroglyphs of Tamgaly]. Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 7 Baipakov, K.M., Mariashev, A.N., & Baytanaev, B.A. (2007). *Novye petroglify Karatau* [New petroglyphs of Karatau]. Almaty [in Russian].
- 8 Baipakov, K.M., & Mariashev, A.N. (2008). *Petroglify Baian-Zhureka* [Petroglyphs of Bayan-Zurek]. Almaty: Credos [in Russian].
- 9 Baipakov, K.M., & Mariashev, A.N. (2009). *Petroglify Ak-Kainara* [Petroglyphs of Ak-Kainar]. Almaty: Credos [in Russian].
- 10 Baipakov, K.M., & Mariashev, A.N. (2013). *Petroglify Malogo Karatau i zapadnoi okonechnosti Kirgizskogo Alatau* [Petroglyphs of the Small Karatau and the Western End of the Kyrgyz Alatau]. Almaty: Archeologicheskaiia ekspertiza [in Russian].
- 11 Beisenov, A.Z., & Mariashev, A.N. (2014). *Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu* [Petroglyphs of the Early Iron Age of Zhetysu]. Almaty: Khikari [in Russian].
- 12 Novozhenov, V.A. (2012). *Chudo kommunikatsii i drevneishii kolesnyi transport Evrazii* [The Miracle of Communication and the Most Ancient Wheeled Transport of Eurasia]. Moscow: Taus [in Russian].
- 13 Samashev, Z. (2013). *Drevnee iskusstvo* [Ancient Art]. Almaty: Elnur, 1 [in Russian].
- 14 Kadyrbaev, M.K., & Mariashev, A.N. (1977). *Naskalnye izobrazheniia khrepta Karatau* [Rock carvings of the Karatau ridge]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 15 Novozhenov, V.A. (2002). *Petroglify Saryarki* [Petroglyphs of Saryarka]. Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 16 Bedelbaeva, M.V., & Novozhenov, V.A. (2015). *Naskalnye izobrazheniia urochishcha Konyrzhon* [Rock carvings of the Konyrzhon]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheloga K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev* (pp. 55–59). A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 17 Samashev, Z. (2011). *Berel* [Berel]. Almaty: Taimas [in Russian].
- 18 Rudenko, S.I. (1953). *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia* [The Culture of the Population of the Altai Mountains in the Scythian Time]. Moscow–Leningrad: Nauka [in Russian].

- 19 Rudenko, S.I. (1960). *Kultura naseleniia Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia* [The Culture of the Population of the Central Altai in the Scythian Time]. Moscow–Leningrad: Nauka [in Russian].
- 20 Novozhenov, V.A. (2014). Velikaia step: chelovek v sisteme drevnikh kommunikatsii [The Great Steppe: Man in the System of Ancient Communications]. A.V. Epimakhov (Ed.). *Tainstvo etnicheskoi istorii drevneishikh nomadov stepnoi Evrazii — The Mystery of the Ethnic History of the Ancient Nomads of the Eurasian Steppe*, 18–267. Collective monograph in memory of E.E. Kuzmina. Almaty: Ostrov Krym [in Russian].
- 21 Piankov I.V. (2015). Etnokulturnye protsessy v evraziiskikh stepiakh (konets II–pervaia polovina I tysiacheletii do n.e.) [Ethnocultural processes in the Eurasian steppes (late 2nd — first half of the 1st millennium BC)]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkhologa K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkhologii imeni A.Kh. Margulana, 233–243 [in Russian].
- 22 Tairov, A.D. (2003). Izmeneniia klimata stepei i lesostepei Tsentralnoi Evrazii vo II–I tysiacheletii do n.e. Materialy k istoricheskim rekonstruktsiam [Climate Changes in the Steppes and Forest-Steppes of Central Eurasia in the 2nd — 1st Millennia BC: Materials for Historical Reconstructions]. Chelyabinsk: Rifei [in Russian].
- 23 Tairov, A.D. (2003). Kochevniki Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia v sisteme kultur rannesakskogo vremeni v vostochnoi chasti stepnoi Evrazii [Nomads of the Ural-Irtysh Interfluvium in the System of Early Saka Cultures in the Eastern Part of the Steppe Eurasia]. *Steppe Civilization of Eastern Eurasia, 1*. Astana [in Russian].
- 24 Rogozhinski, A.E., & Yatsenko, S.A. (2015). The Ancient Tamga-signs of South-East Kazakhstan and Their owners: The Route from East to West in the 2nd century BCE — 2nd century CE. *The Silk Road*, 13, 109–125.
- 25 Beisenov, A.Z., Svyatko, S.V., Kassenalin, A.E., Zhambulatov, K.A., Duisenbai, D., & Reimer, P.J. (2016). First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). *Radiocarbon*, 58, 179–191.
- 26 Ermolenko, L.N. (2008). Izobrazitelnye pamiatniki i epicheskaia traditsiia: po materialam kultury drevnikh i srednevekovykh kochevnikov Evrazii [Pictorial monuments and epic tradition: based on the materials of the culture of ancient and medieval nomads of Eurasia]. Tomsk: Tomskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 27 Novozhenov, V.A. (2015). Transkontinentalnye svyazi rannikh kochevnikov (k probleme proiskhozhdeniia kimmeritsev) [Transcontinental Connections of Early Nomads (to the Problem of the Origin of the Cimmerians)]. *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkhologa K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkhologii imeni A.Kh. Margulana, 171–193 [in Russian].
- 28 Novozhenov, V.A. (2017). Indoiranskaia mifologicheskaiia traditsiia v petroglifakh Kazakhstana i Tsentralnoi Azii: mif o sotvorenii cheloveka i o «chudesnoi» povozke [Indo-Iranian mythological tradition in the petroglyphs of Kazakhstan and Central Asia: the myth of the creation of man and the miraculous cart]. V.A. Novozhenov (Ed.). *Religii Kazakhstana i Tsentralnoi Azii na Velikom Shyolkovom puti: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 12-13 iyunia 2017 goda — Religions of Kazakhstan and Central Asia on the Great Silk Road. Proceedings of the international scientific and practical conference June 12-13*. Almaty: Tsentr sbliuzheniia kultur pod egidoi YUNESKO, 334–358 [in Russian].
- 29 Novozhenov, V.A. (2019). Model kommunikatsii rannikh kochevnikov Tsentralnoi Azii [Communication model of Early nomads of Central Asia]. *Skifiia i Sarmatiia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Novoe v issledovaniakh rannego zheleznoogo veka Evrazii: problemy, otkrytiia, metodiki» — Scythia and Sarmatia. Proceedings of the International Scientific Conference “New in Research of the Early Iron Age of Eurasia: Problems, Discoveries, Methods”*. Moscow: Institut arkhologii Rossiiskoi akademii nauk, 159–181 [in Russian].
- 30 Novozhenov, V.A. (2020). Naskalnye letopisi Zolotoi stepi: model kommunikatsii naseleniia v drevnosti i srednevekove [Rock Chronicles of the Golden Steppe: Model of Communication of the Population in Antiquity and the Middle Ages]. Almaty: Tsentr sbliuzheniia kultur pod egidoi YUNESKO, 1 [in Russian].
- 31 Novozhenov, V.A. (2022). Between Persia and China: Whence the Cimmerians Came? In: Research Developments in Arts and Social Studies. B.K. Kayode (Ed.). Vol. 1. Chapter 6. London: BP International.
- 32 Kovalev, A.A. (2014). Proiskhozhdenie skifov iz Dzhungarii: osnovaniia gipotezy i ee sovremennoe sostoiianie [The Origin of the Scythians from Dzungaria: Foundations of the Hypothesis and Its Current Status]. *Arii stepei Evrazii: epokha bronzy i rannego zheleza v stepiakh Evrazii i na sopredelnykh territoriiakh: sbornik pamiati E.E. Kuzminoi — Aryans of the Eurasian Steppes: Bronze and Early Iron Age in the Steppes of Eurasia and in Adjacent Territories*. A.V. Epimakhov (Ed.). Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 124–137 [in Russian].
- 33 Volkov, V.V. (2002). Olennye kamni Mongolii [Deer Stones of Mongolia]. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].
- 34 Volkov, V.V., & Novgorodova, E.A. (1975). Olennye kamni Uushkiin-uver (Mongoliia) [Deer Stones of Uushkiin-uver (Mongolia)]. *Pervobytnaia arkhologiia Sibiri — Prehistory Archaeology of Siberia*. Leningrad: Nauka, 78–84 [in Russian].
- 35 Novgorodova, E.A. (1970). Tsentralnaia Aziia i karasukskaia problema [Central Asia and the Karasuk Problem]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 36 Kovalev, A.A. (2000). O proiskhozhdenii olennykh kamnei zapadnogo regiona [On the origin of deer stones of the western region]. *Arkheologiia, paleoekologiia i paleodemografiia Evrazii — Archaeology, paleoecology and paleodemography of Eurasia*. Moscow: Geos, 138–180 [in Russian].

- 37 Kovalev, A.A. (2001). O proiskhozhdenii kultury olennykh kamnei [On the origin of the deer stone culture]. S.N. Astakhov (Ed.). *Yevrazia skvoz veka — Eurasia through the centuries*, 160–166. Saint-Petersburg: Izdatelstvo universiteta IIMK RAN [in Russian].
- 38 Novgorodova, E.A. (1989). *Drevniaia Mongoliia [Ancient Mongolia]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 39 Chlenova, N.L. (1996). K voprosu o tsentralnoaziatskoi gipoteze proiskhozhdeniia skifov: data olennykh kamnei Mongolii [On the Central Asian hypothesis of the origin of the Scythians: the date of the deer stones of Mongolia]. *Drevnost: istoricheskoe znachenie i spetsifika istochnika. TD konferentsii, posviashchennoi pamiati E.A. Grantovskogo — Antiquity: historical significance and specificity of the source*, 125–127. Moscow [in Russian].
- 40 Savinov, D.G. (1994). Olennye kamni v kulture kochevnikov Evrazii [Deer Stones in the Culture of the Nomads of Eurasia]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 41 Savinov, D.G. (1998). Karasukskie traditsii i arzhano-maiemirskii stil [Karasuk Traditions and the Arzhan-Mayemir Style]. *Drevnie kultury Tsentralnoi Azii i Sankt-Peterburg — Ancient Cultures of Central Asia and St. Petersburg*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 42 Savinov, D.G. (2002). Rannie kochevniki Verkhnego Eniseia: Arkheologicheskie kultury i kulturogenез [Early Nomads of the Upper Yenisei: Archaeological Cultures and Cultural Genesis]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 43 Kovalev, A.A., & Erdenbaatar, D. (2007). Dve traditsii ispolzovaniia olennykh kamnei Mongolii [Two traditions of using Mongolian Deer stones.]. *Kamennaia skulptura i melkaia plastika drevnykh i srednevekovykh narodov Evrazii — Stone sculpture and small plastic art of ancient and medieval peoples of Eurasia*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta, 99–105 [in Russian].
- 44 Kovalev, A.A. (1998). Drevneishie datirovannye pamiatniki skifo-sibirskogo zverinogo stil'ia (tip Nanshangen) [The oldest dated monuments of the Scythian-Siberian animal style (Nanshangen type)]. *Drevnie kultury Tsentralnoi Azii i Sankt-Peterburg: materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 70-letiiu so dnia rozhdeniia A.D. Gracha — Ancient cultures of Central Asia and St. Petersburg. Materials of the All-Russian Scientific Conference dedicated to the 70th anniversary of the birth of A.D. Gracha*. Saint-Petersburg, 122–131 [in Russian].
- 45 Olkhovskiy, V.S., & Evdokimov, G.L. (1994). Skifskie izvaianiia VII–III vv. do n.e. [Scythian Sculptures of the 7th–3rd cent. BC]. Moscow [in Russian].
- 46 Shulga, P.I. (2012). Osobennosti raspolozheniia oruzhia na olennykh kamniakh i v pogrebeniiax mogilnika Yuikhuannmiao (Severnyi Kitai) [Features of the Arrangement of Weapons on Deer Stones and in Burials of the Yuhuangmiao Cemetery (Northern China)]. *Drevnie kultury Mongolii i Baikalskoi Sibiri — Ancient Cultures of Mongolia and Baikal Siberia*, 3, 298–306. Ulaanbaatar: Izdatelstvo Mongolskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 47 Shulga, P.I. (2015). Mogilnik Yuikhuannmiao v severnom Kitae (VII–VI veka do n.e.) [Yuhuangmiao Burial Ground in Northern China (VII–VI Centuries BC)]. Novosibirsk: Institut arkheologii i etnografii Sibirskogo otdeleniia Rossiskoi akademii nauk [in Russian].
- 48 Shulga, P.I. (2015). Skifoidnye kultury na territorii Kitaia v VIII–VI vv. do n.e. [Scythian Cultures on the Territory of China in the VIII–VI Centuries BC]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheologa K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana, 419–428 [in Russian].
- 49 Shulga, D.P., & Shulga, P.I. (2019). Mogilnik Vandakhu kultury yanlan v Ninsia-Khueiiskom avtonomnom raione KNR [Wandahu Burial Ground of the Yanlang Culture in Ningxia Hui Autonomous Region of China]. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopedelnykh territorii — Problems of archeology, ethnography, anthropology of Siberia and adjacent territories*, 25, 649–656 [in Russian].
- 50 Legrand, S. (2004). Karasuk Metallurgy: Technological Development and Regional Influence. Linduff K.M. (Ed.) *Metallurgy in Ancient Eurasia from the Urals to the Yellow River*. Lewiston-Queenston-Lampeter: Edwin Mellen Press, 340–357.
- 51 Legrand, S. (2006). The emergence of the Scythians: Bronze Age to Iron Age in southern Siberia. *Antiquity*. 80/310, 843–879.
- 52 Legrand, S. (2008). Sorting Out Men and Women in the Karasuk Culture. Linduff K.M. and Rubinson K.S. (Eds.) *Are All Warriors Male?* Lanham: Altamira, 153–174.
- 53 Novozhenov, V.A. (2015). Kolesnyi transport i evraziiskie komunikatsii rannikh nomadov [Wheeled Transport and Eurasian Communications of Early Nomads]. *Stratum plus*, 3, 57–88 [in Russian].
- 54 Kovalev, A.A., & Erdenebaatar, D., & Rukavishnikova, I.V. (2016). A Ritual Complex with Deer Stones at UushigiinUvur, Mongolia: composition and construction stages (Based on the 2013 Excavations). *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 44 (1), 82–92.
- 55 Beisenov, A.Z. (2015). Poseleniia i mogilniki sakskoi epokhi Tsentralnogo Kazakhstana [Settlements and Burial Grounds of the Saka Era in Central Kazakhstan]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheologa K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana, 11–38 [in Russian].
- 56 Beisenov, A.Z. (2014). Issledovanie kurgana sakskogo vremeni s kamennym izvaianiem na mogilnike Kosoba (Tsentralnyi Kazakhstan) [Study of the Saka Period Mound with a Stone Sculpture at the Kosoba Burial Ground (Central Kazakhstan)]. *Drevnie i srednevekovye kamennye izvaianiia Tsentralnoi Azii — Ancient and Medieval Stone Sculptures of Central Asia*. Collection of Articles. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 7–16 [in Russian].

- 57 Beisenov, A.Z., & Ermolenko, L.N. (2014). Novye kamennye izvaianiia saksского времени iz Saryarki [New stone sculptures of the Saka period from Saryarka]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Kemerovo State University*, 3 (59), 3, 36–40 [in Russian].
- 58 Khabdulina, M.K. (2015). Kamennoe izvaianie saksского времени iz Tsentralnogo Kazakhstana [Stone sculpture of the Saka period from Central Kazakhstan]. *Sakskaiia kultura Saryarki: v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov v stepnoi Evrazii: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkhеолога K.A. Akisheva — Sak culture of Saryarka; in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of Steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory of archaeologist K.A. Akishev*, 372–375. A.Z. Beisenov (Ed.). Almaty: Institut arkhelologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian]. See: Ermolenko, L.N., & Kurmankulov, Zh.K. (2002). Sviatilishche na reke Zhinishke i problema pervonachalnogo vida kypchakskikh izvaianii [Sanctuary on the Zhinishke River and the problem of the original appearance of Kipchak sculptures]. *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii — Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 3 (11), 78–87; Ermolenko, L.N., Kurmankulov, Zh.K., & Kasenova, A.D. (2015). Novye dannye o spetsificheskoi raznovidnosti izvaianii saksской epokhi [New data on a specific variety of sculptures of the Saka era]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Kemerovo State University*, 1 (61), 3, 26–32 [in Russian].
- 59 Sher, Ya.A. (1980). Rannii etap skifo-sibirskogo zverinogo stilii [Early Stage of the Scythian-Siberian Animal Style]. A.I. Martynov (Ed.). *Skifo-sibirskoe kulturno-istoricheskoe edinstvo — Scythian-Siberian Cultural and Historical Unity*. Kemerovo: Izdatelstvo Kemerovskogo universiteta [in Russian].
- 60 Chlenova, N.L. (1972). Khronologiya pamiatnikov karasukskoi epokhi [Chronology of monuments of the Karasuk era]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 61 Chlenova, N.L. (1984). Olennye kamni kak istoricheskii istochnik [Deer stones as a historical source]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 62 Chlenova, N.L. (1997). Tsentralnaia Aziia i skify. Data kurgana Arzhan i ego mesto v sisteme kultur skifskogo mira [Central Asia and the Scythians. The date of the Arzhan burial mound and its place in the system of cultures of the Scythian world]. Moscow: Institut arkhelologii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 63 Chugunov, K.V. (2016). Torevtika aziatskikh nomadov i Drevnii Vostok: k voprosu ob odnom iz komponentov iskusstva Arzhana–2 [Toreutics of Asian Nomads and the Ancient East: On One of the Components of the Art of Arzhan–2]. *Kavkaz i step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza — The Caucasus and the Steppe at the Turn of the Late Bronze and Early Iron Ages*. Moscow, 242–247 [in Russian].
- 64 Deopik, D.V. (1979). Vsadnicheskaia kultura v verkhoviakh Yantszy i vostochnyi variant «zverinogo stilii» [Equestrian culture in the upper reaches of the Yangtze and the eastern version of the “animal style”]. *Kultura i iskusstvo narodov Srednei Azii v drevnosti i srednevekove — Culture and art of the peoples of Central Asia in ancient times and the Middle Ages*. Moscow [in Russian].
- 65 Kryukov, M.V., Sofronov, M.V., & Cheboksarov, N.N. (1978). Drevnie kitaitsy: problemy etnogeneza [Ancient Chinese: problems of ethnogenesis]. Moscow [in Russian].
- 66 Pyankov, I.V. (2013). Sredniaia Aziia i Evraziiskaia step v drevnosti [Central Asia and the Eurasian Steppe in Antiquity]. Saint Petersburg: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo [in Russian].
- 67 Akhinzhanov, S.M. (1995). Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Institut arkhelologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 68 Chugunov, K.V. (2015). Formirovanie kultur rannikh kochevnikov v Kazakhstane i Saiano-Altai (k postanovke problemy) [Formation of the cultures of early nomads in Kazakhstan and the Sayan-Altai (towards the formulation of the problem)]. *Arkheologiya bez granits: kolleksii, problemy, issledovaniia, gipotezy — Archaeology without borders: collections, problems, research, hypotheses. Proceedings of the State Hermitage Museum*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXVII, 457–486 [in Russian].
- 69 Yang Jianhua, Huiqui Shao, & Ling Pan (2020). *The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe. The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road*. Singapore: Springer.
- 70 Varfolomeev, V.V., Loman, V.G., & Evdokimov, V.V. (2017). Kent — gorod bronzovogo veka v tsentre Kazakhskikh stepei [Kent — a Bronze Age City in the Center of the Kazakh Steppes]. *Materialy i issledovaniia po kulturnomu naslediiu — Materials and Research on Cultural Heritage, XI*. Astana: Kazakhskii nauchno-issledovatel'skii institut kultury [in Russian].
- 71 Margulan, A.Kh. (1979). Begazy-dandybaevskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Begazy-Dandybaev culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 72 Tairov, A.D. (2007). Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei v VII–VI vv. do n.e. [Nomads of the Ural-Kazakh steppes in the 7th-6th centuries BC]. Chelyabinsk: Izdatelstvo Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 73 Tairov, A.D. (2015). Kochevniki Yuzhnogo Urala, Severnogo i Tsentralnogo Kazakhstana (VII–VI vv. do n.e.) [Nomads of the Southern Urals, Northern and Central Kazakhstan (VII–V centuries BC)]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 550-letiiu obrazovaniia Kazakhskogo khanstva — Proceedings of the scientific and practical international conference dedicated to the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate*. Petropavlovsk: Izdatelstvo Severo-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta M. Kozybayeva, 68–71 [in Russian].
- 74 Tairov, A.D. (2017). Rannie kochevniki Zhaiyk-Irtyshskogo mezhdurechia v VIII–VI vv. do n.e. [Early nomads of the Zhaiyk-Irtysh interfluvium in the VIII–VI cent. BC]. *Materialy i issledovaniia po kulturnomu naslediiu — Materials and Research on Cultural Heritage, VIII*. Astana: Kazakhskii nauchno-issledovatel'skii institut kultury [in Russian].

75 Murzin, V.Yu. (2013). Kimmeriiskaia problema v evropeiskom i aziatskom kontekstakh [Cimmerian problem in European and Asian contexts]. *Begazy-dandybaevskaia kultura stepnoi Evrazii: sbornik statei — Begazy-Dandybaiev culture of the steppe Eurasia. Collection of articles*. Almaty: Begazy-Tasmola, 137–149 [in Russian].

Information about the author

Novozhenov Viktor A. — PhD, Candidate of historical science, Leading researcher, International Dialog Department, UNESCO Center for the Rapprochement of Cultures, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-4729-790X>

Г.К. Отарбаева^{ID*}, А.К. Отарбаева^{ID}

*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: gulzhan.otarbayeva@gmail.com; azha_78@mail.ru)*

XX ғ. 20-30 жылдарындағы Түркия мен Кеңес Одағының өзара байланыстарының тарихы

Мақалада Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Түркияның азаттық соғысы жүріп жатқан кезде кеңес-түрік диалогының қалыптасу процесі және КСРО-ның Түркияның осы соғыстағы жеңісіне қосқан үлесі қарастырылған. Авторлар кеңес-түрік ынтымақтастығының себептері мен оң нәтижелерін және Анкараның елдегі коммунистік ықпалдың ықтимал таралуы туралы ұстанымын талдайды. Анкара мен Мәскеу арасындағы дипломатиялық қатынастардың оңнан негативке ауысуын зерделеген. Сонымен қатар Лозанна конференциясы қарсаңында бұғаздар мәселесі бойынша позициялардың сәйкессіздіктерін зерттейді, бұғаздар мәселесі бойынша екі Үкіметтің ұстанымдарын анықтайды. 1923 жылдың ортасында кеңес-түрік қатынастарында салқындауға әкелген себептерді анықтау бойынша Кеңес үкіметінің қызметі баяндалады. Мақалада XX ғасырдың 30-жылдарының аяғында Түркияның Кеңес Одағына қатысты ұстанымына Германиямен (кеңес-фин соғысы және т.б.) мүдделер салаларын бөлу туралы уағдаластықтарды іске асыру шеңберінде КСРО қабылдаған дипломатиялық және әскери шаралардың әсері талданған.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Түркия, сыртқы саясат тарихы, Кеңес Одағының сыртқы саясаты, Кеңес үкіметі мен Түркия қарым-қатынасы, КСРО және Түркия мүдделері.

Кіріспе

XX ғасырдың соңында Жер шарының өмірінде түбегейлі өзгерістердің орын алғаны баршамызға белгілі. Қысқа уақыттың ішінде халықаралық қатынастар жүйесінде жаһандық трансформациялық үдерістер орын алды. Социализмнің әлемдік жүйесінің қирауы және Кеңес Одағының ыдырауы халықаралық аренадағы күштердің арақатынасын өзгеріске ұшыратты. Әлемдік жүйе сипатының және оның мәнінің өзгеруі әр мемлекеттің екіжақты қарым-қатынастарына ықпал етті. Мемлекеттердің арасындағы өзара байланыстар кластық және идеологиялық критерийлермен емес, тарихи, өркениеттік, геосаяси және этникалық факторлармен анықтала бастады. Еуразиядағы оқиғалардың динамикалық тұрғыдан дамуы Ресей мен Түркияның мүдделерінің шкаласын және олардың ішкі/сыртқы саясатын өзгеріске ұшыратты, екі мемлекеттің өзара байланыстарының сипатына ықпал етті. Әрине, қазіргі уақытта Ресей мен Түркияның саяси қарым-қатынастарының деңгейі Орталық Азия, Закавказье және Қара теңізі аймағындағы жағдайға ықпал етуі мүмкін. Осыны ескере отырып, біз үшін XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы КСРО мен Түркия арасындағы қатынастардың тарихын зерттеу үлкен қызығушылық танытады. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңес-түрік қатынастары екі мемлекет үшін де өзара тиімді жағдайда қалыптасты. 1921, 1925 және 1927 жылдары келісімшарттар кеңес-түрік қатынастарының дамуының негізіне айналды. Дегенмен, қарастырып отырған кезеңдегі екі мемлекеттің өзара байланыстарында қарама-қайшылықтар орын алып және бұл екі жақты қатынастардың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Сондықтан, XX ғ. 20–30 жылдарындағы КСРО мен Түркияның өзара байланыстарын зерттеудің ғылыми маңызы бар. Сонымен бірге, қарастырылып отырған кезеңдегі кеңес-түрік қатынастары отандық тарихнамада зерттелмеген, кешенді жұмыстар жоқтың қасы.

Зерттеу әдістері

XX ғ. 20–30 жылдарындағы Кеңес Одағы мен Түркия арасындағы өзара байланыстар тарихын қарастыру барысында историзм, жүйелілік және объективтілік принциптеріне негізделген жалпы ғылыми және жалпы тарихи әдістердің кешені қолданылды. Тақырыпты зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық әдіс пайдаланылды және бұл әдіс кеңес-түрік қатынастарының жекелеген кезеңдерін талдауға және бұл қатынастардың трансформациялануын хронологиялық тұрғыдан бірізді зерттеуге және өзара байланысы бар тарихи оқиғалар мен үдерістерді кезеңдеуге

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulzhan.otarbayeva@gmail.com

мүмкіндік берді. Сонымен бірге, мақалада алға қойған мәселені зерттеуде тарихи-генетикалық және тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс ХХ ғ. 20–30 жылдарында кеңестүрік қатынастарының өзгеруін зерттеу барысында, ал, тарихи-салыстыру әдісі қарастырып отырған кезеңдегі Түркияның және Кеңес Одағының сыртқы саяси стратегиясын салыстыра зерттеуде және көптеген фрагменттерді қамтыған кеңес-түрік қатынастарының жалпы бейнесін құру барысында пайдаланылды.

Талқылау

Тарихи тұрғыдан алғанда кеңес-түрік қатынастары айтарлықтай күрделі сипатқа ие болды. Мысалы, патшалық Ресей мен Осман империясы арасында Қырым, Балқан түбегі және Кавказдағы территориялар үшін, Еуропада саяси ықпал ету мақсатында және стратегиялық тұрғыдан үлкен маңызға ие Босфор мен Дарданелла бұғаздарына бақылау орнату үшін соғыстардың болғаны белгілі. Әрине, мұндай карама-қайшы сипатқа ие болған екіжақты қатынастардың тарихы КСРО мен Түркияның географиялық жағдаймен, сауда саласындағы мүдделерімен, сонымен бірге екі елдің мәдени-тарихи ерекшеліктерімен байланысты болды.

Өзімізге белгілі, Ресей коммунистік партиясының (большевиктердің) тарабынан жарияланған буржуазиялық және империалистік мемлекеттерге қарсы күресі және жұмысшылардың билігін орнату мақсатында басқа елдерге «революцияны экспорттау», сонымен қоса Бірінші дүниежүзілік соғыстан шығуы Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасын (РКФСР) халықаралық тұрғыдан мойындау үдерісін тежеген болатын. Осылайша, жаңадан құрылған кеңестік мемлекет Азамат соғысы жағдайында дипломатиялық изоляцияда қалып қойған болатын. Ал, Түркиядағы жағдайға келер болсақ, 1918 ж. аяғынан бастап мемлекетте ағылшын және француз оккупациялық әскерлеріне қарсы жаппай партизан соғысы орын алған. Осы кезде тәуелсіздік үшін күресу бастамасын М.К. Ататүрік өзіне алған болатын. 1920 ж. 16 наурызда Англияның Осман империясының астанасы Стамбулды басып алуынан соң 1920 ж. 23 сәуірінде кемалисттер Анкарада жаңа парламент — Түркияның Ұлы ұлттық жиналысын (ТҰҰЖ) жасаған. Соңынан, Түркияның интервенциялануы жағдайында М.К. Ататүрік кеңестік Ресейден көмек сұрайды.

1920 жылы М.К. Ататүрік Кеңес үкіметіне хат жазып, орыс-түрік қарым-қатынастарын жан-жақты дамыту ниетін білдіре отырып, кеңестік Ресейден қаржылық және әскери көмек сұрады. Ататүрік хатында Батыс империализміне қарсы бірлескен күштермен күресуді ұсынды. 1920 жылы 9 маусымда «Известия» газеті Сыртқы істер халық комиссары Г.В. Чичериннің Ататүрікке жолдаған хатында: «екі тарап бірлесе күресуге және барлық ұлттармен халықтардың азаттығы үшін бірге жұмыс жасауға дайын деп» жазды. Кеңес үкіметі Түркияның жаңа үкіметінің сыртқы саяси ұстанымдарына қолдау білдіріп, екі жақты келіссөздердің көмегі арқылы Парсы (қазіргі Иран) және Армения арқылы шекараны орнатуға болатынын атап өткен. Кеңес үкіметі Түркияға жолдаған үндеуінде халықтардың өзін-өзі билеу құқықтарын жүзеге асыру үшін, түрік тарапының шақыруымен кеңестік дипломаттардан құралған делегация өзінің миссиясын орындау үшін, Анкараға келуге дайын екенін жеткізді. Екі мемлекеттің аумағында дипломатиялық қарым-қатынас орнату және елшіліктер ашу ұсынылды. Чичерин: «Кеңес үкіметі түрік халқының өз тәуелсіздігі мен егемендігі үшін жүргізіп жатқан қаһармандық күресін үлкен қызығушылықпен бақылап отыр, және осы киын күндерде түрік және орыс халықтарын достық біріктіруі керек» деп атап өтті [1].

Кеңестік Ресей тарабынан Түркияға көмек беріледі, атап айтқанда, Азамат соғысының ауыртпалығына карамастан, РКФСР үкіметі Түркияға 6000 винтовка, 5 млн артық винтовка оғын, 17600 снаряд және 200 кг алтын құймасын жібереді [2].

Соңынан, 1921 жылдың 16 наурызында Мәскеуде екі мемлекеттің арасында 16 баптан және қосымшадан тұратын «Достық және бауырластық жөніндегі» Мәскеу келісімшартына қол қойылады [3]. Бұл Келісімшарт РКФСР мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастарды бекітеді. Атап өту қажет, аталған Келісімшартқа қол қою кезеңінде РКФСР мен Түркия халықаралық құқық субъектісі ретінде танылған жоқ, сондықтан екі тарап арасында қол қойылған Келісімшарт халықаралық құқық тарабынан заңды күшке ие емес.

Дегенмен, ресейлік және түріктік зерттеушілердің көпшілігі екі мемлекеттің арасындағы «Достық және бауырластық» жөніндегі Келісімшартты сол кезеңдегі халықаралық қатынастар жағдайында қол қойылған дұрыс саясат ретінде бағалайды. Мысалы, А.Ф. Миллер аталған Келісімшартты оң бағалап, Түркияның дипломатиялық жеңісі болғандығын көрсетеді [4; 67]. Кеңестік зерттеуші А.Н. Хейфец кеңес-түрік қатынастарының жаңа деңгейге шығуы және

жақындауында армян мәселесінің рөлін көрсетеді [5; 58]. Осылайша, зерттеушілер Мәскеу келісімшартын сол кездегі мәселені шешудің бірден-бір тиімді жолы ретінде қарастырады.

Әрине, біздің пікірімізше аталған Келісімшартқа қол қойып, екіжақты қатынастарды дамытуға екі тараптың да қызығушылығы болды. Мысалы, Кеңес үкіметі кеңестік экономиканы қайта қалпына келтіру үшін қолайлы сыртқы жағдайды қалыптастыру және өз шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге талпыныс жасап және ТҰҰЖ үкіметі күресінің революциялық мәнін ескере отырып және қаржылай көмек көрсету арқылы оның билігін күшейтіп, РКФСР үкіметі Түркиямен достық қатынастарды дамытуға қызығушылық танытты. ТҰҰЖ үкіметінің Анатолиядағы интервенттерге қарсы әскери соғысы аймақтағы Антантаның жоспарын бұзып, кеңестік Ресейдің позициясын нығайтты.

Дегенмен, 1922 ж. екі мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастарда қайшылықтар басталады. Бұл қайшылықтар 1922 ж. 20 қарашада шақырылған халықаралық Лозан конференциясының жұмысында қарастырылған бұғаздар мәселесіне қатысты болды. Конференцияда Қара теңіз бұғаздарын қолдану туралы Конвенцияның екі мүмкін жобасы қарастырылды. Біріншісі, ағылшындар тарабына тиісті болды және ол Жерорта теңізінен Қара теңізге еркін жүзуді, атап айтқанда «ашық теңіз принципі» қарастырды. Ал, Кеңес үкіметі керісінше, бұғазға Қара теңіз мемлекеттерінен басқа елдердің әскери кемелерінің бұғаз арқылы өтуіне тыйым салу керек деген көзқарасты ұстанды. Конференцияға қатысушы мемлекеттер, сонымен қоса Түркия КСРО-ның аталмыш ұстанымына қолдау білдірген жоқ. Түркия үкіметі Кеңес үкіметінің бұғаз жағалауларындағы қауіпсіздікті нығайту туралы ұстанымын қолдамайтындығын атап өтіп, бұғаздардың жабылуы Түркия үшін тиімсіз екендігін атап көрсетеді.

Осымен қатар, 1923 ж. ортасына қарай Кеңес үкіметі мен Түркия арасындағы қатынастардың салқындауына ықпал еткен келесі факторларды атап өтуге болады: ТҰҰЖ-ның Кеңес үкіметінің қадамдарын Түркияның сыртқы саясатын қадағалағысы келеді және өзінің сыртқы саясатында Түркияны қолданғысы келеді деп қабылдауы; ТҰҰЖ-ның Түркиядағы кеңестік сауда өкілдіктерінің жұмыс жасауын тоқтатуы және Түркияға Кеңес үкіметінің тауарларын кіргізуге қарсылығы.

С.И. Араловтың «Воспоминания советского дипломата 1922–1923» аталатын естелігінде РКФСР-дың Түркиядағы сауда өкілдіктерінің мәртебесі мәселесіне және кеңестік тауарларды Түркияға шығаруға тыйым салу жөнінде фактілік материалдар келтіріп, КСРО-ға қарсылық жаңа Түркияның үкіметі тарабынан емес, түрік контрреволюционерлерінің тарабынан болғандығын атап көрсетеді [6; 63].

Дегенмен, екі мемлекеттің арасындағы қатынастарда қалыптасқан қайшылықтарға қарамастан, 1923 ж. ортасына қарай Кеңес үкіметі екі жақты қатынастарды реттеу бойынша қадамдар жасады, атап айтқанда, Кеңес үкіметі Түркиямен экономикалық қатынастарды дамытуға назар аударып, бұл екіжақты саяси қатынастарды да жақсартуға мүмкіндік береді деп санады. Осылайша, Кеңес Одағындағы түрік саудагерлеріне өз саудаларын жүргізуге жеңілдіктер беріп, уақытша статус беру туралы шешім қабылдайды. Бұл статуска сәйкес түрік саудагерлеріне КСРО территориясына лицензиясыз өз тауарларын әкеліп сатуға және КСРО-дан Түркияға ерекше тізімде көрсетілген тауарларды алып кетуге рұқсат берілді. Сонымен бірге, Кеңес үкіметі екі мемлекеттің арасындағы консулдық мәселелерді реттеу бойынша іс-шаралар қабылдайды. КСРО-ның мұндай саясатын Түркия ірі қадам ретінде қабылдайды [7; 22].

Осының нәтижесінде, 1924 ж. қыркүйекте Кеңес үкіметі Түркия үкіметіне екі мемлекеттің де қызығушылықтарына сәйкес келетін және тату көршілік қатынастарды нығайтуға ықпал ететін қосымша келісімшартқа қол қоюды ұсынды. Кеңес үкіметі мұндай келісімшартқа бір-біріне шабуыл жасамау, бейтараптылық және екі мемлекеттің біреуіне басқа үшінші қарсылық білдірген мемлекетпен келісімге келмеу, екі мемлекеттің арасында өзара сенім жағдайын қалыптастыру мәселелерін қосуды ұсынды. Осылайша, Кеңес үкіметі үшін Түркиямен қарым-қатынастарды жақсарту мен дамыту маңызды болғандығын көруімізге болады. Осындай саяси үрдістердің нәтижесінде, 1925 ж. 17 желтоқсанда екі мемлекеттің арасында Келісімшартқа қол қойылады. Келісімшартқа сәйкес, Кеңес үкіметі Түркияның тәуелсіздігін қолдайтындығын және тұрақты достық қатынаста болатындығын көрсетті. Осымен бірге, КСРО Түркияға қатысты туындаған қайшылықтарды тек қана бейбіт жолмен реттеуге міндеттенді [8].

КСРО мен Түркия арасындағы қатынастарды зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан зерттеушілер Н.М. Лавров, П. Моисеев, Ю. Розалиев 1925 ж. 17 желтоқсандағы келісімшартты бағалай келе, «келісімшарт өзара түсіністік пен екі тараптың да мүдделерін ескеру негізінде қол қойылды. Бұл

келісімшарт халықаралық тәжірибеге бейтараптылық пен бір-біріне шабуыл жасамау туралы екіжақты пактінің жүйесін енгізді» деп атап көрсетеді [9], [10]. Әрине, 1925 ж. Келісімшарттың Түркия үшін маңызы болды, себебі, бұл кезеңде Түркияның ішкі саяси жағдайы қиындады және Мосул үшін Ұлыбританиямен шиеленіс басталған болатын. 1925 ж. Келісімшарттың ерекше маңыздылығын атай келе, Г.В. Чечерин өзінің естелігінде «Бізді Түркиямен байланыстыратын мүдделердің ортақтығы — бұл КСРО мен Түркия халықтары үшін бейбітшілікті қамтамасыз ету және ішкі шаруашылықты қалпына келтірумен байланысты» [11; 485] деп атап көрсетеді.

XX ғ. 20-жылдарының аяғына қарай кеңес-түрік қатынастарындағы маңызды оқиғалардың бірі — КСРО Сыртқы істер Халық комиссарының орынбасары Л.М. Караханның 1929 ж. желтоқсанында Түркияға іс-сапары болды. Себебі, іссапар барысында Түркия үкіметімен келіссөздер жүргізіліп, нәтижесінде 1929 ж. 17 желтоқсанда Анкарада 1925 ж. «Бейтараптылық пен бір-біріне шабуыл жасамау туралы» Келісімшартты ұзарту туралы Хаттамаға қол қойылды [12; 739].

Сонымен бірге, 1932 жылдың 25 сәуірінде Түркияның Премьер-министрі Исмет Иненнің Мәскеуге ресми сапары екі мемлекеттің пайдасына оң, нақты нәтижелер әкелді. Бұл сапарда Түркияның Ұлттар Лигасына мүшелігі, халықаралық деңгейде ынтымақтастықты жалғастыру және жаңа өнеркәсіптік кешендер салу үшін 25 жылға дейінгі мерзіммен Түркияға көлемі 8 млн долларды құрайтын пайызсыз несие беру сияқты маңызды мәселелер талқыланды [13].

Алайда, 1934 ж. бастап КСРО мен Түркия арасындағы қатынастарында қарама-қайшылықтар орын алып, екіжақты серіктестіктің біртіндеп әлсіреуі байқалды. Мұндай қарама-қайшылықтар мен екі жақты ынтымақтастық деңгейінің төмендеуі әсіресе бұғаздардың мәртебесі туралы Конвенцияға қол қойылғаннан кейін айқын байқалды (1936 жылғы 20 шілдедегі Монтре Конвенциясы). Ал Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Мәскеу мен Анкара арасындағы қайшылықтар және даулар айтарлықтай ашық көріне бастайды. XX ғ. 30-жылдарындағы екі мемлекеттің арасындағы шиеленістің басты себептерінің бірі — Қара теңіз бұғаздарына қатысты болды. Атап айтқанда, 1933 жылдан бастап Түркия Лозан конференциясында қабылданған бұғаздардың тәртібі мен мәртебесін өзгерту мақсатында өз мүдделерін қорғай бастайды. 1936 ж. 10 сәуірде Түркия Лозан келісімшартына қол қойған мемлекеттерге нота жіберіп, онда Еуропадағы қайшылықтардың нығаюы мен қарқынды саяси оқиғаларға байланысты Лозан келісімшартында бекітілген Қара теңіз бұғаздары қауіпсіздігінің халықаралық кепілі жұмыс жасамайтындығы және оның пайдасыз екендігі түсіндірілді. Осыны ескере отырып, Түркия бұғаздардың қалыптасқан мәртебесін өзгертуді талап етіп, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өз әскерлерін ешқандай санкциясыз бұғаздардың зонасына жайғастыруды сұрайды. Атап өту қажет, Түркияның мұндай қадамы Ұлыбритания мен КСРО тарабынан қолдау табады. Түркияның ұсынысы бойынша Италиядан басқа, Лозан конференциясының барлық қатысушылары, сонымен қоса КСРО Монтрё (Швейцария) қаласында кездесіп, 1936 ж. 20 маусымда Қара теңізі бұғаздарының құқықтық мәртебесін және тәртібін анықтайтын халықаралық конвенцияға қол қояды.

Аталған Конвенцияны талқылау барысындағы түрік-ағылшын қатынастарындағы жақындасу кеңес-түрік ынтымақтастығын екінші орынға итермелейді. Осылайша, дәл осы кезеңде, яғни Монтре халықаралық конвенциясына қол қойылғаннан кейін, Мәскеу мен Анкара арасындағы қатынастардың құлдырауы мен нашарлауы байқалды. Яғни, Түркия мен Батыс елдері арасындағы ұлттық және аймақтық, сонымен бірге саяси диалогтың орын алуы КСРО-ны алаңдатқан болатын.

Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін белгілі түрік ғалымдары Иехмат Гонлубол мен Халук Ульманның пікірінше, жаһандық ауқымдағы саяси және әскери күштердің тепе-теңдігі үш лагерьге бөлінді:

- 1) АҚШ, Ұлыбритания және басқада еуропалық мемлекеттер кірген империалистік блок;
- 2) гитлерлік Германия айналасындағы фашистік блок;
- 3) КСРО басшылық еткен социалистік блок [13].

Соғыс басталғанға дейін Түркия барлық үш блокпен тығыз және достық қарым-қатынасты сәтті құрды және бір блокты екіншісінен артық көрместен өзінің сыртқы саяси бағытын мұқият қадағалады. 1939 жылы 23 тамызда фашистік Германия мен КСРО арасындағы шабуыл жасамау туралы келісімге қол қойылғаннан кейін, фашистік неміс армиясы 1939 жылдың 1 қыркүйегінде Польшаға шабуыл жасады, содан кейін 1939 жылдың 3 қыркүйегінде Франция мен Ұлыбритания Германияға қарсы соғыс жариялады. Осылайша Екінші дүниежүзілік соғыс басталды. Шығыс Еуропадағы соғыс қимылдарының басталуынан соң, Түркияның Батыстағы серіктестері Анкараның гитлерлік Германияға қарсы соғысқа қатысуға көндіргісі келеді. Себебі, антигитлерлік коалицияның

пікірінше неміс армиясына қарсы Балқанда жаңа майданды ашу Германияны жеңу үрдісінде маңызды деп санады.

Дәл осы кезеңде Түркия Премьер-министрі Шукру Сарачоглудың 1939 жылғы 23 қыркүйек — 17 қазан аралығындағы Мәскеуге іссапары және осы маңызды сапар шеңберіндегі ресми келіссөздер (Мәскеу келіссөздері) кеңес-түрік қатынастарындағы бетбұрыс кезеңі болып табылады. Бұл келіссөздерде кеңестік тарап Түркиядан Монте Конвенциясының Қара теңіз емес елдердің әскери кемелерінің өту режимін анықтайтын тармақтарына кейбір өзгерістер енгізуді талап етті. Осы қадаммен Мәскеу Анкараны оңтүстіктегі буферлік аймақ ретінде соғыс қимылдарынан тыс ұстап, Қара теңіз емес елдерге бұғаздарды толығымен жабуға тырысты. Шын мәнінде, КСРО-ның мұндай талаптарының басты себебі — Кеңес үкіметін қару-жарақты жасырын түрде азаматтық кемелерде тасмалдау мәселесі алаңдатты. Ұзақ күрделі кездесулерден кейін Мәскеу келіссөздері оң нәтиже бермеді. Шынында да, белгісіз саяси атмосфера аясында Түркия КСРО-ның әрекеттері мен саясатына күмән келтіре бастады. Осылайша, Ленин мен Ататүріктің қиын кезеңдердегі перспективалық шешімдерінің арқасында қалыптасқан екіжақты достық байланыстар және ынтымақтастық біртіндеп нашарлап, екі мемлекеттің арасындағы қатынастардың шиеленіскен кезеңі басталады және бұл шиеленістік жағдай «Қырғи қабақ соғысы» кезеңінде де жалғасын табады [14].

Қорытынды

XX ғ. 20-30 жылдарындағы Кеңес Одағы мен Түркия арасындағы ынтымақтастық тарихын қарастыра келе, екі мемлекеттің арасындағы байланыстарда қарама-қайшылықтардың орын алғандығын көре аламыз. Екі елдің арасында жан-жақты қатынастардың қалыптасуында 1921 жылғы Мәскеу келісімшарты маңызды рөл атқарған. Бұл Келісімшарт ТҰҰЖ және КСРО үкіметтері арасындағы болашақ қатынастардың негізін қалаған кеңес-түрік қатынастарының бастапқы кезеңін анықтап берді. Кеңес Одағы мен Түркия қарым-қатынастарындағы қарама-қайшылықтар Қара теңіздегі бұғаздар мәселесіне қатысты болды. Бұл мәселеге қатысты екі мемлекетте өздерінің ұлттық мүдделерін көздеп, соған сәйкес саясат жүргізуге ұмтылды. Бұл өз кезегінде екі мемлекет арасындағы саяси қатынастарды қиындатты. Дегенмен, саяси қатынастардың нашарлауына қарамастан, екі ел арасында экономикалық байланыстар өзінің дамуын жалғастырды. Екі мемлекеттің басшылары қалыптасқан күрделі саяси жағдайларға қарамастан өзара баланыстарды нығайтуға деген қабілеттілігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кемалисти и Турецкое Правительство // Известия. — 1920. — № 258. — С. 2.
- 2 Баранов Д. 95 лет российско-турецким дипломатическим отношениям: исторические факты и перспективы / Д. Баранов. — Международная жизнь. — 2015. — № 6. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1314>
- 3 Московский договор между Россией и Турцией. 16 марта 1921 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://doc20vek.ru/node/4149>
- 4 Миллер А.Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А.Ф. Миллер. — М: Наука, 1983. — 275 с.
- 5 Хейфец А.Н. Советская дипломатия и народы Востока. 1921–1927 / А.Н. Хейфец. — М.: Наука, 1968. — 326 с.
- 6 Аралов С.И. Воспоминания советского дипломата. 1922–1923 / С.И. Аралов. — М.: Изд-во Ин-та междунар. отношений, 1960. — 224 с.
- 7 Залялев Р.И. Внешняя политика Советского государства по отношению к Турции (август 1922—декабрь 1925): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Спец.: 07.00.02 — «Отечественная история» / Р.И. Залялев. — Казань, 2009. — 27 с.
- 8 Договор между СССР и Турцией. 17 декабря 1925 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/138563-dogovor-mezhdu-sssr-i-turtsiye-17-dekabrya-1925-goda#mode/inspect/page/1/zoom/4>
- 9 Лавров Н.М. Турция в 1918–1956 годах / Н.М. Лавров. — М., 1956. — 54 с.
- 10 Моисеев П. К истории советско-турецких отношений / П. Моисеев, Ю. Розалиев. — М.: Гос. изд-тво полит. лит-ры, 1958. — 84 с.
- 11 Чичерин В.Г. Статьи и речи по вопросам международной политики / В.Г. Чичерин. — М.: Соцэкгиз, 1961. — 516 с.
- 12 Документы внешней политики СССР: [В 24-х т.]. — Т. VIII. — М.: Госполитиздат, 1963. — 864 с.
- 13 Кайгусуз К. Основные причины процесса трансформации турецко-советских дипломатических отношений 1936–1946 гг. / К. Кайгусуз, И. Руов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/387075>

Г.К. Отарбаева, А.К. Отарбаева

История взаимоотношений Турции и Советского Союза в 20–30-е годы XX века

В статье рассмотрен процесс становления советско-турецкого диалога, когда шла освободительная война Турции после завершения Первой мировой войны и вклад СССР в победу Турции в этой войне. Авторами проанализированы причины и положительные результаты советско-турецкого сотрудничества и позиция Анкары по возможному распространению коммунистического влияния в стране, изучена трансформация дипломатических отношений между Анкарой и Москвой от положительного к отрицательному, а также расхождения в позициях по вопросу о проливах накануне Лозаннской конференции, при этом выявлены позиции двух правительств по вопросу о проливах. Освещена деятельность советского правительства по выявлению причин, которые привели к охлаждению в советско-турецких отношениях в середине 1923 года. Кроме того, в статье отмечено влияние дипломатических и военных мер, предпринятых СССР, в рамках реализации договоренностей о разделе сфер интересов с Германией (советско-финская война и др.), на позицию Турции по отношению к Советскому Союзу в конце 30-х годов XX века.

Ключевые слова: Советский Союз, Турция, история внешней политики, внешняя политика Советского Союза, советско-турецкие отношения, интересы СССР и Турции.

G.K. Otarbayeva, A.K. Otarbayeva

The history of relations between Turkey and the Soviet Union in the 20-30s of the XX century

In the article the process of formation of the Soviet-Turkish dialogue was examined, when the liberation war of Turkey after the end of the First World War and the contribution of the USSR to the victory of Turkey in this war was going on. The authors analysed the reasons and positive results of the Soviet-Turkish cooperation and Ankara's position on the possible spread of communist influence in the country, and examined the transformation of diplomatic relations between Ankara and Moscow from positive to negative. The authors examined the divergence of positions on the Straits issue on the eve of the Lausanne Conference and identified the positions of the two governments on the Straits issue. The activities of the Soviet government to identify the reasons that led to the cooling in Soviet-Turkish relations in the middle of 1923 were highlighted. In the article the influence of diplomatic and military measures taken by the USSR in the framework of the implementation of agreements on the division of spheres of interest with Germany (the Soviet-Finnish war, etc.) on the position of Turkey towards the Soviet Union in the late 30s of the twentieth century was also analysed.

Keywords: Soviet Union, Turkey, history of foreign policy, foreign policy of the Soviet Union, Soviet-Turkish relations, interests of the USSR and Turkey.

References

- 1 (1920). Kemalisti i Turetskoe Pravitelstvo [Kemalists and the Turkish Government]. *Izvestiia — News*, 258, 2 [in Russian].
- 2 Baranov, D. (2015). 95 let rossiisko-turetskim diplomaticheskim otnosheniiam: istoricheskie fakty i perspektivy [95 years of Russian-Turkish diplomatic relations: historical facts and prospects]. Retrieved from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1314> [in Russian].
- 3 Moskovskii dogovor mezhdru Rossiei i Turtsiei. 16 marta 1921 goda [Moscow Treaty between Russia and Turkey. March 16, 1921]. Retrieved from <http://doc20vek.ru/node/4149> [in Russian].
- 4 Miller, A.F. (1983). Turtsiia. Aktualnye problemy novoi i noveishei istorii [Turkey. Actual problems of modern and contemporary history]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Kheifets, A.N. (1968). Sovetskaia diplomatiia i narody Vostoka. 1921–1927 [Soviet diplomacy and the peoples of the East. 1921–1927]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Aralov, S.I. (1960). Vospominaniia sovetskogo diplomata. 1922–1923 [Memories of a Soviet diplomat. 1922–1923]. Moscow: Izdatelstvo Instituta mezhdunarodnykh otnoshenii [in Russian].
- 7 Zalialev, R.I. (2009). Vneshniaia politika Sovetskogo gosudarstva po otnosheniiu k Turtsii (avgust 1922—dekabr 1925) [Foreign policy of the Soviet state towards Turkey (August 1922 — December 1925)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan [in Russian].

- 8 Dogovor mezhdu SSSR i Turtsiei. 1925 g. 17 dekabria [Treaty between the USSR and Turkey. 1925 December 17]. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/138563-dogovor-mezhdu-sssr-i-turtsiey-17-dekabrya-1925-goda#mode/inspect/page/1/zoom/4> [in Russian].
- 9 Lavrov, I.M. (1956). Turtsiia v 1918–1956 godakh [Türkiye in 1918–1956]. Moscow [in Russian].
- 10 Moiseev, P., & Rozaliev, Yu. (1958). K istorii sovetsko-turetskikh otnoshenii [On the history of Soviet-Turkish relations]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 11 Chicherin, V.G. (1961). Stati i rechii po voprosam mezhdunarodnoi politiki [Articles and speeches on international politics]. Moscow: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoi literatury [in Russian].
- 12 (1963). Dokumenty vneshnei politiki SSSR [Documents of the Foreign Policy of the USSR]. Moscow: Gospolitizdat, VIII [in Russian].
- 13 Kaigusuz, K., & Ruov, I. Osnovnye prichiny protsessa transformatsii turetsko-sovetskikh diplomaticheskikh otnoshenii 1936–1946 gg. [The Main Causes of the Process of Transformation of Turkish-Soviet Diplomatic Relations 1936–1946]. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/387075> [in Russian].
- 14 Mehmet, Gönlübol. (1990). Olaylarla Türk Dış Politikası [Turkish Foreign Policy with Events]. Ankara.

Авторлар туралы мәлімет

Отарбаева Гүлжан — т.ғ.к., Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-5048-6083>

Отарбаева Акжаркын — магистр, аға оқытушы, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9285-5468>

Information about the authors

Otarbayeva Gulzhan — Candidate of historical sciences, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0001-5048-6083>

Otarbayeva Akzharkyn — Master, Senior lecturer, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-9285-5468>

З.Г. Сактаганова , Т.Қ. Сақабай

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru; tolkinist78@mail.ru)

1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі

Мақалада архив материалдары негізінде ХХ ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы туындаған панасыз балалар мәселесінің тарихы зерттелген. Авторлар 1930-шы жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар панасыздығының пайда болуының негізгі себептерін зерттей отырып, мемлекеттік билік органдарының балалар панасыздығы мәселесін шешудегі негізгі шараларын қарастырады. Сонымен қатар балалар панасыздығымен күресу жүргізу үшін жергілікті жерлерде ашыққан балаларға тамақтандыру пункттарын ашу, азық-түлікпен, киім-кешекпен жабдықтау, қаржы-қаражат бөлу шараларына және балалар үйлерін ашу мәселелеріне, ондағы балалардың жағдайларына ерекше назар аударады. Мақала авторлары 1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық панасыз, қараусыз балалар санының күрт өсуіне ықпал етті деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: балалар панасыздығы, 1931-1933 жж. ашаршылық, Орталық Қазақстан, балалар үйі, балалар панасыздығымен күрес шаралары, балалар өлімі, көмек көрсету.

Кіріспе

1920-шы жылдары КСРО-да панасыз балалар проблемасы азамат соғысы, ашаршылық сияқты аласапыран кезеңдерде пайда болды. Кәмпескелеу, ұжымдастыру саясаты нәтижесінде 1930-шы жылдардың басында панасыз балалардың жаңа толқыны келді. Қазақстандағы панасыз, қараусыз балалардың санының артуы 1930-шы жылдардағы қазақ даласын шарпыған алапат аштықпен байланысты.

Тарихта зобалаң жылдар ретінде халықтың есінде қалған 1930-шы жылдардағы ашаршылық қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын күйретіп қана қойған жоқ, сонымен қатар миллиондаған халықтың өмірін қиып, миллиондаған адамның тағдырына балта шауып, бүтін бір әулеттер, отбасылар тарихында терең із қалдырды. Солардың ішінде қоғамның ең әлсіз мүшелері балалар тағдырына да өшпес із қалдырды. Аштықтың салдарынан қаншама қазақ баласы аштан қырылып, аман қалғандары төнтіреп, босып, панасыз, қараусыз қалды. Тіпті, адамзат тарихында жат құбылыс болып табылатын, отбасының басқа мүшелерін аман алып қалу мақсатында балаларын құрбандыққа шалу, өздері аштан өлсе де балаларымыз аман қалсын деген мақсатпен балаларын тастап кеткен жағдайлар да кездесті.

Мақалада архивтік материалдар негізінде ХХ ғасырдың 30-шы жылдардағы Орталық Қазақстандағы ашаршылық кезеңіндегі панасыз балалардың пайда болу тарихы зерттелді. Зерттеудің мақсаты 1930-шы жылдардағы Орталық Қазақстан өңіріндегі орын алған ашаршылықтың балалар панасыздығы мәселесінің пайда болуына, олардың санының өсуіне ықпалын және партиялық-мемлекеттік органдардың балалар панасыздығымен күрес қызметін қарастыру.

Зерттеу әдістері

ҚР Орталық мемлекеттік архивы, Қарағанды облыстық Мемлекеттік архиві, Нұра аудандық архиві қорларынан алынған құжаттар мен ғылыми айналымға енгізілген архивтік құжаттар жинақтарында жарияланған панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрес мәселесіне арналған құжаттар мен материалдар мақаланың деректік негізін құрайды. Бұларға 1930-шы жылдары ашаршылық кезеңіндегі балалар панасыздығына қатысты ОГПУ органдарының мәлімдеме жазбалары, облыстық, аудандық атқару комитеттерінің мәлімдеме жазбалары, түсіндірме жазбалары, жеделхаттары, нұсқаулары, жергілікті жерлердегі балалар комиссиясының статистикалық материалдары, жабдықтау бөлімдерінің панасыз қалған балаларға бөлінген көмегі туралы құжаттары

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tolkinist78@mail.ru

жатады. Осы архивтық істерде жиналған құжаттардан Орталық Қазақстан өңіріндегі ашаршылық кезіндегі панасыз балалар жағдайы, оларға көрсетілген көмек түрлері және жергілікті атқару органдарының балалар панасыздығымен күресу шаралары туралы мәліметтерді анықтауға болады. Осындай түрлі деректік материалдарды салыстыру және оларды сыни талдау ашаршылық кезіндегі панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрестің көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар кейбір статистикалық материалдар, панасыз қалған балалардың шамамен көлемін және балалар мекемелерінде болған балалардың санын анықтауға көмектеседі.

Мақаланы жазуда анализ, синтез, аналогия, жүйелеу, салыстыру, сипаттау және т.б жалпы ғылыми әдістермен бірге, тарихи-салыстырмалы, статистикалық және хронологиялық әдістер қолданылды. Орталық Қазақстан аудандарындағы, соның ішінде Нұра, Қарқаралы, Жаңаарқа аудандарындағы және Қарағанды қаласындағы панасыз қалған балалардың жағдайын анықтау барысында талдау, синтездеу, жүйелеу және сипаттау сияқты жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдістер жергілікті жерлердегі балалар комиссиясының мәлімдеме жазбаларындағы тіркеуге алынған балалар санын, олардың ұлттық құрамын, өсуі мен кемуін анықтауға мүмкіндік берді. XX ғ. 30 жылдарындағы ашаршылық кезеңіндегі балалар панасыздығы мәселесінің туындауы және онымен күресу шараларын бір ізді қозғалыста қарастыру барысында хронологиялық әдіс қолданылды.

Талқылау

1930-шы жылдардың басынан бастап Орталық Қазақстан аймағында азық-түлік тапшылығы туындап, осы өңірде орналасқан қазақ ауылдарындағы халық аштыққа ұшырай бастады. Оған 1920-шы жылдардың аяғында жүргізілген кеңес үкіметінің саясаты, оның ішінде кәмпескелеу, ұжымдастыру, отырықшыландыру және астық, мал дайындау т.б. сияқты саяси-шаруашылық науқандар кезіндегі асыра сілтеушіліктер, егін шықпау жағдайлары ықпал еткен болатын. Аштыққа ұшыраған халық азық іздеп, аман қалу мақсатында, жұмыс тауып, жағдайларын жақсарту үшін қалаларға, шекаралас аймақтарға мәжбүрлі түрде босып кеткен болатын. Мысалы, Қарқаралы ауданының үш пунктының өзінде ғана 1932 жылдың ақпанында аштықтан өлгендердің 17 жағдайы тіркелген (№ 13 ауыл — 3, № 16 — 5, Қарқаралы — 6, № 2 ауыл — 3). Бұнымен қоса, халық ауданнан жаппай босып кеткен. Тілексары колхозының № 2-ші ауылының 50 шаруашылығынан 4 қана шаруашылық қалған. № 15-ші ауылдағы 200 шаруашылықтан 36-сы ғана қалған, барлығы аштыққа ұшыраған [1; 2-16]. ОГПУ органдарының арнайы ақпараттарына сәйкес Қарқаралы, Баянауыл аудандарынан азық-түлік тапшылығы негізінде халық жұмыс іздеп Қарағандыға қарай көшіп, аштықтан әлсіреп, жете алмай жолда өліп жатқан жағдайлар болған. 1932 жылдың наурыз айының аяғында Тельман ауданының Колхозный, Степной, Веселов және Токаревка елдімекендерінде аштан өлген 50 адамның мәйіті мен аштықтан әбден әлсіреп, жүре алмай қалған 192 адам (оның ішінде 67 бала мен 17 жасөспірім) табылған [2; 134]. Құжаттарға сәйкес жергілікті органдар оларға көмек көрсетіп, балаларды балалар үйлеріне орналастырып, ересектер жұмысқа орналастырылған. Орталық Қазақстанның әр өңірінде болып жатқан осындай ашаршылық жағдайлар балалар тағдырына әсер етпей қоймады.

Аштық көлемінің ұлғаюымен балалардың панасыздығы да өсті. Павлодар қаласына да көршілес ауылдардан ашыққан панасыз балалар келіп жатқанын ОГПУ органдары баяндайды. 1932 жылдың 29 қаңтарында олардың саны 43 болса, 1 ақпанда 65 адамға жеткен. Балалар бос қалған суық үйге орналастырылып, тамақпен қамтамасыз етілмеуі салдарынан аштықтан қайтыс бола бастаған. 1932 жылы 31 қаңтарда жүргізілген тексеру жұмыстары нәтижесінде 1 жастан 8 жасқа дейінгі 10 баланың мәйіті табылған және 8 бала өлім аузында жатқан. Барлығы қазақ балалары болған [1; 99]. Бұнымен қоса, ашыққан халық тек Қазақстанның аймақтарына ғана емес шекаралас аумақтарға мәжбүрлі түрде босып кетіп, ол аумақтарда да панасыз қалған қазақ балаларының саны өсті. Бұл туралы Сібір өлкелік прокурорының 1932 жылдың 29 наурызындағы мәлімдеме жазбасында 1930 жылдың қазан айынан бастап ҚазАКСР аумағынан Батыс Сібір өлкесіне көшіп келіп жатқан қазақтардың санының ұлғайып жатқанын баяндай келе, қазақтардың балаларын тастап кетуі салдарынан панасыз балалар санының артып отырғанын көрсетеді. Сонымен қатар барлығын қамту мүмкін емес болғандықтан, олардың тек аз бөлігі ғана балалар үйіне орналастырылатындығын атап өтеді [3; 177]. Мысалы, Батыс Сібір аумағы бойынша ОГПУ ІІІ 1932 жылдың 4 ақпандағы хабарламасында: «осы аумаққа келіп жатқан қазақтардың санының өсіп жатқаны және олардың арасында өлім жағдайы көп екені туралы баяндай келе, әсіресе, балалардың жағдайының қиындығына тоқталады. Күніне қала мен ондағы

мекемелерден ата-аналары тастап кеткен 15-20 бала кездеседі. Тіпті, жөргектегі балаларын тастап кеткен жағдайлар да бар. Балалар үйі мен ауруханалар толық. Тастап кеткен балалардың бәріне пана тауып беру мүмкін емес», – деп мәлімдейді [4; 54].

Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы панасыз, қараусыз қалған балалардың нақты санын анықтау қиындық туғызады. БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросының 1932 жылдың 2 шілдедегі «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында ғана панасыз балалар санының орасан зор өсуі атап өтіледі. 1932 жылдың 1 қаңтарынан 1932 жылдың 1 маусымына дейінгі аралықта олардың саны 7 мыңнан 35 мыңға дейін өскенін көрсетеді [5; 90]. Алты ай ішінде панасыз қалған балалар саны 5 есе өскен. Американдық зерттеуші С. Камеронның «Аштық жайлаған дала» еңбегінде ашаршылық кезеңінде Қазақстанда панасыз балалар санының бірнеше есе өскенін Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивы материалдарындағы партия мәліметтері бойынша 1932 жылдың басында республикада 20 700 панасыз бала болса, ал 1933 жылдың басында олардың саны 71 мыңға жеткендігін көрсетеді. Бірақ, бұл сандардың төмен болуы мүмкіндігін айтады. Себебі, ҚР Орталық мемлекеттік архив материалдарындағы республикалық балалар комиссиясы шенеуніктері 1932 жылы Қарағандының көмір кеніштерінің өзінде ғана 17 000 аштыққа ұшыраған балалар жиналғаны туралы мәліметтер айтылады [6; 267].

Неміс зерттеушісі Р. Киндлер аштық ұзаққа созылған сайын панасыз балалардың саны да өскенін және Қазақстанның барлық аудандарынан оларды мыңдап жиналғанын айтады. Оның келтірген мәліметі бойынша 1932 жылдың қазан айында ғана Шығыс Қазақстанның 17 ауданының өзінде ғана мемлекеттік органдар 12 мыңнан астап жетім балаларды тіркегенін, олардың 10 мыңнан астамы түрлі ұйымдардың қамқорлығында болғанын көрсетеді. 1934 жылдың ортасында бұлардың саны 60 мыңнан астам адамға жеткендігі туралы мәліметтер келтіреді. 1932-1933 жылдардағы балалар үйіндегі өлім-жітімнің көптігіне байланысты, сондай-ақ барлық жетімдер есепке алынбағандықтан, олардың жалпы саны әр жағдайда айтарлықтай жоғары болды деген қорытынды жасайды [7; 235].

Балалар панасыздығымен күрес жүргізу бойынша мемлекеттік органдар жергілікті жерлердегі балалар комиссиялары арқылы панасыз балаларды тіркеу оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды. Оған дәлел ретінде архив құжаттарында облыстық балалар комиссиясы аудандық балалар комиссияларынан бірнеше мәрте қабылданған үлгі бойынша панасыз балалар туралы декада бойынша мәлімет жіберіп тұру туралы талаптарын орындамай отырғаны туралы мәліметтер де кездеседі [8; 5]. Жауапты органдардың балалар панасыздығын жоюмен күрес жүргізуде ақпараттарды уақытылы жібермеуі, панасыз балаларды есепке алуға, олардың нақты санын білуге кедергі болуы мүмкін деп ойлаймыз.

1932 жылдың шілде айында «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында Өлкелік комитет панасыздықты жою міндетін барлық бұқаралық және қоғамдық ұйымдардың, әсіресе кәсіподақтардың, комсомолдардың және әйелдер делегаттарының назарында болуы тиіс жауынгерлік міндет деп санайды. Өлкелік комитет Денсаулық сақтау ХК, Ағарту ХК органдары мен қоғамдық ұйымдарға панасыздықпен күресу жөнінде нақты шараларды әзірлеп, оларды ҚазАКСР ХКК енгізуді міндеттейді. Сонымен қатар аталған қаулыда мәжбүрлі түрде босып кетушілердің қайтып келуіне және азық-түлік тапшылығы туындауынан панасыздар саны өсіп, қолда бар қаражаттың жетіспеушілігіне байланысты Халық комиссарлар кеңесіне қосымша қаражат қарастырып, орталықтан материалдық көмек көлемін ұлғайту мәселесін қарастыру тапсырылады.

Осындай жағдайда үкімет органдары панасыз, қараусыз қалған балалардың санының күннен күнге ұлғаюына байланысты панасыздықпен күресуге шаралар қабылдап, мүмкіндігінше тіркеуге алып, балалар үйіне орналастыру мәселесін қарастырған болатын.

1932 жылдың 31 наурызындағы БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросы отырысында көшіп кеткен кедей, орта шаруаларды қайтаруды ұйымдастыру туралы мәселе тыңдалып, оларды Қазақстанның ішінде орналастыру туралы комиссия құруға қаулы етіледі. Қабылданған қаулылар ішінде комиссияның міндеттерінің бірі ретінде панасыз және ашыққан балалар үшін аудан орталықтары мен ірі колхоздарда балаларын үйін ұйымдастырып, ХКК азық-түлік көмегінің ортақ қорынан ұйымдастырылатын балалар үйін жабдықтау үшін арнайы қор бөлу тапсырылады [1; 183].

Қарағанды облысы аумағына да ашыққан балалардың көптеп ағылу фактісіне байланысты, орын алған жағдаймен күресуде Қарағанды облыстық Атқару комитеті президиумының 1932 жылдың 7 сәуірдегі отырысында 10 сәуірге дейін 16 жаңа балалар үйін ұйымдастырып, қолданыстағы балалар үйінің контингентін 1400 панасыз балаларды қабылдау арқылы кеңейту туралы шешім қабылданады.

Оларды облыстың қалалары мен аудандары бойынша келесідей бөлу көзделеді: Петропавл — 100 бала, Қарағанды — 140 бала, Көкшетау — 100, Атбасар — 90, Нұра — 30, Тельман — 60, Қорғалжын — 50, Жаңаарқа — 40 бала және т. б. [9, 60]. Архив құжаттары бойынша 1932 жылдың үш айында (наурыз-мамыр) Қазақстан аумағында 79 балалар үйі (9834 бала қабылданған) және 50 орындық 1 қабылдау пункті ашылады. Оның ішінде Қарағанды облысында 18 балалар үйі ұйымдастырылып, 1617 бала қамтылған [1; 226].

Орталық Қазақстан өңіріндегі ашаршылық тарихына қатысты жарияланған естелік материалдарға сүйенсек, «қазақтардың балаларын асырай алмаймыз, аштан өлтіріп аламыз», – деп, балалар үйіне өздері апарып тапсырған фактілер де болғанын байқаймыз. Отбасы естеліктерімен бөліскен респондент Л.І. Махабаева ол туралы былай: «Шешемнің аты — Бөпіш, әкемнің аты — Ілияс. Екі ұлдары болған екен. Екеуін асырай алмаймыз, аштан өлтіріп аламыз деп, балалар үйіне апарып беріпті. Балалар үйіне бір күн апарып келіп, ертеңінде барса, екеуі үйге кетеміз деп жылаған екен. Тәрбиешілер жібермеді. Содан кейін үшінші күні барса, орнында балалар жоқ. Қайда әкеткенін білмейді. Міне, осы уақытқа дейін хабар жоқ әлі, қайда кеткендері... Біреуі тоғыз жаста, біреуі он бір жаста болған. Екі ұл, содан жоқ, мінеки...» деп баяндайды [11; 335]. Көріп отырғанымыздай ашаршылық зардабы тұтас бір әулеттердің тағдырына әсер етіп, балаларды ата-аналарынан тірідей айырған.

Ашаршылық салдарынан халықтың мәжбүрлі түрде босуынан Қазақстанмен шекаралас аумақтарда да панасыз, қараусыз қалған қазақ балаларының проблемасы туындайды. Сонымен қатар мәжбүрлі түрде босып кеткен қазақтардың балаларының жағдайына байланысты мәселелер қарастырылады. Мысалы, БОАК жанындағы балалар комиссиясы бригадалары Орта Еділ өлкесіндегі босып келген қазақтардың балаларының жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында Орта Еділ өлкесінің 11 ауданында босып келген қазақтардың саны 50 мың адамнан асып, олардың 30 % балалар екенін көрсетеді. Қазақтардың көпшілігінің бір ауданнан екінші ауданға көшіп жүргендіктен, панасыз, қараусыз балалардың нақты санын анықтау мүмкін еместігін баяндайды. Орынбор және Сольилецк аудандарын тексеру барысында қазақ балаларының қиын жағдайы туралы келесі фактілер анықталған: санитарлық-тұрмыстық жағдайы, денсаулық жағдайлары өте төмен, аш-жалаңаш, жүдеу, аштықтан ісініп кеткендіктерін атап өтеді. Сольилецк ауданында қазақ босқындарының балаларына арналған 4 қабылдау пункті (оның 3-уі 3 жастан 12 жасқа дейінгі балаларға, 1-уі 1-3 жастағы балаларға) ұйымдастырылған. Бұл пункттерде 342 адам орналастырылған, олардың барлығы ата-аналары тастап кеткендер балалар екендігін атап өтеді.

Осы мәлімдеме жазбада балалар арасындағы өлім деңгейінің жоғарылығы көрсетіледі. Наурыз айындағы қалалық денсаулық ұйымының мәліметтері бойынша Орынбор бойынша мектеп жасына дейінгі — 31, мектеп жасындағы — 4, ересек — 49, сонда барлығы — 84 бала қайтыс болған. Сольилецк бойынша 15 ақпан мен 15 наурыз аралығында мектеп жасына дейінгі, мектеп жасындағы — 40 бала қайтыс болған. Яғни, балалар өлімі бойынша тәулігіне 3-4 жағдай тіркеліп отырған.

Балалар бригадасының 1932 жылдың 2 сәуірінде Орынбор қаласында қазақ балаларының жағдайын анықтау бойынша шақырылған ауданаралық кеңесі Петров, Ор, Елек, Бөрте аудандарында 2 ай ішінде (ақпан, наурыз) балаларға көмек ұйымдастырылмаған көрсетеді. Көрсетілген аудандар бойынша балалар мекемелеріне орналастырылған балалар саны 998 болса, ата-аналарымен бірге жүрген көмекке мұқтаж балалардың саны — 6163 деп көрсетіледі [2; 277-281].

Қазақ балаларының осындай қиын жағдайын баяндай келе, мәселенің өзектілігі мен қазақтар мен олардың балаларына көмек көрсетудің саяси маңызын ескере отырып, БОАК жанындағы балалар комиссиясы бригадасы орталық пен Қазақстан тарапынан өндірістік тауарлар, азық-түлік қорларын бөлу арқылы шұғыл көмек көрсету қажет деп есептейді.

ҚАКСР ХКК «Көшіп кеткен шаруашылықтарды қайтару және орналастыру бойынша жұмыс жоспарын бекіту туралы» 1932 жылдың 27 сәуіріндегі № 22 қаулысының 7 пунктінде Денсаулық сақтау ХК мен Ағарту ХК тарапынан панасыз балалар мен тарап кеткен шаруашылық балаларына арналған 6000 адамға балалар үйі ұйымдастырылатындығы қарастырылады. Оның ішінде Қарағанды облысы бойынша Денсаулық сақтау ХК тарапынан 300 балаға, Ағарту ХК тарапынан 1500 балаға, барлығы 1800 бала орналастыру жоспарланады [1; 204-205].

Орынбор БКП (б) қалалық комитетінің хатшысы М. Сусманның қазақ босқындарының жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында қазақ босқындарының ауыр жағдайына тоқтала келе, олардың індеттен емес көбінесе аштықтан өліп жатқанын және әсіресе балалар өлімінің жоғары екендігін, қаңтар-ақпан айларында күнделікті балалар мәйіті табылып жатқанын атап өтеді [1; 208-209].

Қарағанды облысына қайтып келген босқындарды орналастыру туралы ҚАКСР ХКК 1932 жылғы 3 қыркүйектегі мәлімдеме жазбасында Қарағанды облысында ресми мәліметтер бойынша 9 мың панасыз бала бар және халық балаларын тастап кетіп жатқандықтан олардың санының тез өсіп жатқанын баяндайды. Тоғыз мың бұл тек балалар үйі мен бөбекжайлармен қамтылған балалар саны, әлі де қамтылмай жатқан панасыз балалар бар екендігі айтылады. Осы мәлімдемеде балалар үйін жабдықтау мәселесін негізгі мәселелердің бірі ретінде атап өтіп, балалар үйлерін азық-түлікпен дұрыс қамтамасыз етпеудің салдарынан балалар өлімінің жоғары екендігін көрсетеді. Мысалы, Көкшетауда бір айда 170, Ақмолада бір айда 90 баланың 30-ы, Қарағандыда он күн ішінде 100 балаға дейін өлгені туралы мәлімдейді [10; 175].

Жергілікті жерлерде де құрылған облыстық балалар комиссиясы ұйымдары панасыз, қараусыз қалған балаларды тіркеуге алып, оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды. Мысалы, Қарағанды облыстық балалар комиссиясының 1932 жылдың 1 қазанындағы мәлімдеме жазбасы бойынша Қарағанды облысы аудандары бойынша 1932 жылдың шілдесінде тіркеуде тұрған панасыз балалар саны 12674 болған. Осы мәлімдемеде облыс аудандары бойынша балалар үйінің саны, тіркелген панасыз балалар саны және олардың ішінде қамқорлыққа алу үшін колхоздар мен совхоздарға, ФЗУ-ға жіберілгендер саны кесте түрінде берілген. Кестеге сәйкес 25 ауданда барлығы — 46 балалар үйі, тіркелген панасыздар саны — 6807, олардың ішінде орналастырылғаны — 6467, жергілікті бюджеттегілері — 1823, арнайы бюджеттегілері — 4634, қамтылмағандар саны — 350, колхозға — 544, совхозға берілгендер — 79, ФЗУ-ға жіберілгендер — 63 деп көрсетілген [11, 176].

Осы мәлімдемеде панасыз балалардың саны 1932 жылдың 1 қазанында 8337-ге күрт азайғанын, оның ішінде бөбектер 28,5 % азайғанын көрсетеді. Балалар саны қысқарған аудандарды келесі кестеден көруге болады (1-кесте):

1 - кесте

Балалар саны қысқарған негізі аудандар [11, 177]

Аудан, қала	1 шілдеде	1 қазанда
Қарағанды	2517	270
Осакаров ауылд./поселкелер	1744	1200
Төңкерей	340	164
Қызыл-Ту	310	269
Айыртау	657	238
Көкшетау	625	500
Арық-Балық	285	124
Есіл	400	100
Қорғалжын	820	151
Барлығы	7698	5446

Кестеден көріп отырғанымыз бұл тоғыз ауданда панасыз балалар саны 1 шілдемен салыстырғанда 1 қазанда 7698-ден 5446-ға қысқарған. Яғни, 34,2 % қысқарған [11; 177].

Сонымен қатар балалар санының қысқаруына әсер еткен келесі себептер көрсетіледі:

1. Панасыз балалар туралы сандық мәліметтердің аудандық балалар комиссиясы мен аудандық халыққа білім беру бөлімдері тарапынан нақтылануы;

2. Жаңа егін түсіміне байланысты туыстарының балаларды өз қамқорлығына қайтып алуы;

3. Сұрыптау арқылы кездейсоқ балалар үйіне келіп түскен балаларды ата-аналарына қайтару; (панасыздарды жинау бойынша қоғамды жұмылдыруда аудандарда жүргізілген он күндік кезінде кейбір ата-аналар өз балаларын аудандық, облыстық ұйымдарға көмек сұрауға мәжбүрлеп, соның нәтижесінде панасыз балалар саны өскендігі айтылады)

4. 623 адам колхоз-совхоздарға, 63 адам ФЗУ-ға жіберілген.

Қарағанды облыстық балалар комиссиясының осы мәлімдеме жазбасында панасыз қалған балалардың жасы, ұлттық құрамы бойынша да ақпараттар кездеседі (2-кесте).

1932 жылғы панасыз балалардың жастық құрамы [11; 178]

Аудандар атауы	Балалар саны	4 жастан 8 жасқа дейінгі	8 жастан 12 жасқа дейінгі	12 жас және одан жоғары
Петропавл	1000	800		200
Булаев	69	8	7	52
Ленин	118	-	63	55
Қызыл-Ту	269	3	125	141
Айыртау	238	9	83	146
Көкшетау	500	288	195	14
Арық-Балық	124	12	27	85
Есіл	100	-	73	27
Атбасар	356	9	260	87
Қорғалжын	161	-	47	104
Тельман	116	9	57	50
Барлығы	3036	1138	937	961

Кестеден көріп отырғанымыздай 11 аудан бойынша тіркеуге алынған 3036 баланың көбі Петропавл және Көкшетау аудандарына тиесілі, сонымен қатар жастық құрам бойынша да 4 жастан 8 жасқа дейінгі, 8 жастан 12 жасқа дейінгі балалар саны осы аудандарда және Атбасар ауданында балалар саны жоғары, ал, 12 жастан асқан балалар саны басқа аудандарға қарағанда Қызыл Ту және Айыртау аудандарында жоғары болған екен.

Панасыз қалған балалардың ұлттық құрамы бойынша мәліметті келесідей көрсетеді (3-кесте):

Панасыз балалардың ұлттық құрамы [11; 179]

Аудандар атауы	Балалар саны	қазақтар	орыстар	украиндар	татарлар
Петропавлов	1000	635	247	52	62
Булаев	69	58	11	-	-
Ленин	118	65	48	-	-
Қызыл Ту	269	268	1	-	-
Айыртау	238	198	40	-	-
Көкшетау	500	311	182	-	7
Рузаев	161	134	27	-	-
Щучинск	160	119	27	2	-
Есіл	100	60	30	7	1
Атбасар	356	164	128	66	5
Тельман	116	114	2	-	-
Барлығы	3067	2126	747	117	75

Панасыз балалардың ұлттық құрамы келесідей сипатталады: олардың басым бөлігін қазақ балалары құрайды — 69 %, келесі орыстар — 24,3 %, украиндықтар — 3,8 %, татарлар — 2,4 %. Көріп отырғанымыздай 1930-шы жылдардағы аштық кезеңінде жергілікті ұлт өкілдерінің балалары бірінші кезекте зардап шегіп, панасыз қалған. Бұл тек тіркеуге алынғандарының ғана саны, ал тіркеуге алынбай қалғаны, шекаралас аумақтарға босып кеткендерінің, қайтыс болғандарының саны біздерге әзірге белгісіз болып отыр.

Балалар панасыздығы мәселесі Қарағанды облысы өңіріне қарасты аудандарда туындап, жергілікті жерлерде ашыққан балаларға азық-түлікпен көмек көрсету шаралары қарастырылады. 1932 жылы Қарағанды облысы аумағында Жаңаарқа ауданы бойынша халықтың аштықтан босып кетуіне байланысты тұрғындар балаларын тастап кету жағдайлары болған. О. Исаевтің Жаңаарқа ауданы жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында тастап кеткен балалардың саны қазан айының аяғында аудан орталығында 350 болған деп көрсетіп, олар ауданға келген кезде олардың 50 ғана қалып, 300 аштан өлген [1, 388]. Ашыққан халық көршілес Нұра ауданына да босып барғаны және панасыз балалар туралы, оларға азық-түлікпен көмек көрсету бойынша материалдарды Нұра аудандық архивынен

кездестірдік. 1932 жылдың 15 желтоқсанындағы мәлімет бойынша Нұра ауданындағы Ивановск және Пушкин балалар үйіне бекітілген Жаңаарқа ауданының панасыз балалар саны 71 деп көрсетіледі [12, 9]. Осы материалдарда Нұра ауданы бойынша да 341 панасыз қалған балалар бойынша мәлімет беріледі. Аудандық жабдықтау комитеті оларға 354 пұт бидай, 3361 пұт тары, 16 пұт ұн, барлығы 3732 пұт азық-түлік берілгені туралы облыстық атқару комитетіне мәлімет берген [12; 20].

Бірақ, кейбір архив материалдарында көмек көрсету шараларының толыққанды сипатта жүргізілмегендігін байқауға болады. Құжаттарда балалар үйлеріне бөлінген азық-түлік, өнеркәсіптік тауарлардың оларға жетпей, талан-таражға салынғаны туралы фактілер кездеседі. Мысалы, Тельман аудандық балалар комиссиясының 1932 жылғы мәлімдеме жазбасында балалар үйлерінің қызметкерлері азық-түлік пен заттарды көбірек алу үшін әдейі балалардың санын артық көрсеткендігі жөнінде айтылады [13; 100-101].

Дегенмен бұндай талан-таражға салу фактілерімен тиісті органдар тарапынан күрес жүргізілген туралы да құжаттық материалдарды кездестірдік. Шет аудандық архивінің құжаттарында барлық облыстық прокурорларға жолданған нұсқауда Өлкелік комитеттің 6-шы Пленумы, үкімет шешімі кеңестік органдар, қоғам жұртшылығын балалар панасыздығын жоюды міндеттейтінін айта келе, осы мақсатта бюджеттен аса көп қаражат жұмсалу ұсынылғандығын көрсетеді. Бірақ, жергілікті жерлерде бұл дерективаларды орындамағандықтан балалар үйінің жағдайы апатты ауыр, өлім деңгейі жоғарылығын атап өтеді. Осыған байланысты балалар үйлерін қамтамасыз етуде қадағалау жүргізуді ұсынады. Бригадалар құру арқылы балалар үйлері, бөбекжайлардың жағдайын, қаржылық органдарды тексеріп, қылмыс ашылатын болса, бірден тергеу жүргізіп, еңбекшілердің алдында ашық сот жүргізуді ұсынады. Сонымен қатар балалардың оқу материалдарымен қамтамасыз етуге көңіл бөлуді назар аударып, осылар бойынша он күн сайын мәлімет беріп тұруды сұрайды [14; 3-4].

Аштыққа ұшырап, қараусыз қалған панасыздарды балалар үйіне орналастырғанмен, балалардың жағдайы өте ауыр болды. Балалар үйлерінде азық-түлік жетіспеу, тәрбиешілердің ұрып-соғу фактілері де болғандықтан балалардың олардан кетіп қалу жағдайлары да болған. Оған дәлелді келесі құжаттан көруге болады: Қарқаралы балалар үйінің директоры Дәрібаевтің 1932 жылдың ақпан айындағы мәлімдеме жазбасында балалар үйінің 100 тәрбиеленушісінің 60-ы ғана балалар үйінде қалып, қалған 40 баланың қайда екендігі белгісіз, қалада қаңғырып жүргендігін және балалар үйінің тәрбиеленушілері қажетті азық-түлікпен (май, қант, жарма өнімдері жоқ болғандықтан) қамтылмағандықтан аш құрсақ өмір сүріп жатқандығын атап өтеді. Сонымен қатар балалар үйінде оқшаулау бөлмесінің жоқтығы салдарынан сау балалар сырқат балалармен бірге орналасқандығын мәлімдейді [15; 11-12]. Аштық жағдайында өмір сүріп жатқан балалардың арасында түрлі жұқпалы аурулар тарап, соның нәтижесінде балалар үйлерінде өлім деңгейі де жоғары болған. Мысалы, Қарқаралы ауданы бойынша 1932 жылы панасыз балалармен күрес жағдайы туралы материалдарында ауданда 3 балалар үйімен 10.X.1932 жылы 505 бала қамтылып, оның ішінде 499 қазақ, 2 еуропалық ұлт, 4 басқа ұлт деп көрсетіледі. Ұл бала — 314, қыз бала — 191. Жасы бойынша 5 жастан 8 жасқа дейінгілер — 43, 9 жастан 16 жасқа дейінгілер саны — 462. Соңғы үш айда (қыркүйек, қазан, қараша) 224 бала қайтыс болған (орта есеппен айына 78 бала өліп отырған). Бұлардың көпшілігінің өліміне аштық себеп болған деп көрсетіледі [8; 14-16].

Мемлекеттік органдар тарапынан панасыз қалған балаларға байланысты шаралар қабылданып жатса да, ата-анасының қамқорынсыз қалған балалардың ағыны толассыз өсіп жатты. Ол туралы мына құжаттан байқауға болады: 1933 жылы 15 сәуірде БКП(б) Қарағанды қалалық комитеті бюросының отырысында «Көшіп келушілердің жағдайы туралы» мәселе қаралды, онда қайта көшіп келушілердің үлкен ағыны және балалар панасыздығының бұрын-сонды болмаған өсуі байқалды. Комсомол бригадалары балаларды балалар үйіне тарату үшін жинады. Облыстың арнайы кенттерінің аудандық ұсынымы қала бойынша және шахталар бойынша арнайы қоныс аударушылардың қаңғыбас балаларын жинауды ұйымдастырды [16; 86-86].

1930-шы жылдардағы Қазақстандағы балалар үйіндегі балалар саны туралы мәліметті БОАК Балалар комиссиясы өкілінің БК Президумына ҚАКСР балалар үйлерінің жай-күйі туралы 1933 жылдың сәуіріндегі берген мәлімдеме жазбасынан көруге болады. Онда Қазақстанда панасыз балалардың жағдайының өте ауыр екендігін баяндай келе, соңғы уақытқа дейін панасыз балалардың ағыны толастамай келе жатқанын және олардың саны 60000 адамға жеткенін, 1 сәуірде балалар үйінде 57000-58000 бала болды және шамамен 2500-3500 балаларды көшеден алып кету керек деп көрсетеді [1; 562].

Қарқаралы аудандық кеңесінің атқару комитеті жанындағы жоспарлау комиссиясының құжаттарында 1934 жылғы мәліметтер келтірілген. Осы мәліметтерге сәйкес Қазақстанда балалар үйіндегі балалар саны 60412 адамды құраған. Ең көп саны Оңтүстік Қазақстан облысында — 13425 бала (22,2 %) және Қарағанды облысында — 13300 бала (22 %) болды. Алматы облысында 9318 (15,4 %), Шығыс Қазақстан облысында 8895 (14,7 %) және Ақтөбе облысында 8300 (13,7 %). Ең аз саны Батыс Қазақстан облысында — 4343 бала (7,1 %) және Алматы қаласы бойынша — 2832 бала (4,6 %) [17; 20].

1933 жылғы 1 шілдедегі балалар панасыздығы мен балалар үйінің жағдайы туралы мәлімдеме жазбада егін шықпауына байланысты РКФСР-дың бірқатар өлкелері мен облыстары және ҚазАКСР мен УКСР одақтас республикаларында 1933 жылы панасыз балалар саны мен балалар үйінің өсуі сипатталады. Бұл құжатта балалар панасыздығынан ерекше зардап шеккен келесі облыстар бөліп көрсетіледі (4-кесте) [18; 318].

4 - к е с т е

1933 жылы балалар үйімен қамтылған балалардың саны

№	Өлке, облыс атауы	01.01.1933 ж. балалар үйімен қамтылған балалар саны		01.08.1933 ж. балалар үйімен қамтылған балалар саны	
		Мекемелер саны	Балалар саны	Мекемелер саны	Балалар саны
1	Солтүстік өлке	86	6000	100	7000
2	Солтүстік Кавказ	142	14650	217	43000
3	Урал	–	16300	–	21500
4	Төменгі Волга	–	6000	–	12000
5	Орта Волга	–	9600	–	13500
6	Батыс-Сібір өлкесі	–	8209	152	11269
7	Қазақстан	–	–	–	61000

Кестеден көріп отырғанымыздай 1933 жылдың бастапқы айларында Қазақстан бойынша балалар үйлері мен ондағы балалар саны бойынша толық мәліметтер жоқ, тек 1933 жылдың тамыз айында балалар үйімен қамтылған балалар саны 61000 құраған. Бұл басқа облыстармен салыстырғанда Қазақстанның балалар панасыздығы бойынша бірінші орында болғанын көрсетеді. Бұл Қазақстанда аш және жетім балалардың саны жоғарыда аталған басқа өлкелер, өңірлер мен облыстарға қарағанда бірнеше есе көп болғанын дәлелдейді. Бұл тек қана тіркелгендерінің ғана саны болып табылады, Ал, тіркелмей, балалар үйлерінде орын болмай далада аш-жалаңаш қалып, аштықтан, суықтан өлгендер де болғанын естен шығармауымыз керек. Бұл мәліметтер ашаршылық кезінде басқа ұлттарға қарағанда қазақтардың соның ішінде қазақ балаларының қатты зардап шеккендігін айқындай түседі.

Қорытынды

Сонымен, 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесін қарастыру барысында келесі қорытындыларға келдік:

- КСРО-да балалар панасыздығымен күресу бойынша шаралар 1920-шы жылдардан бастап жүргізілді, арнайы құрылған органдар панасыз балалар мәселесімен айналысты;
- 1930-шы жылдардағы ашаршылық қоғамның ең әлсіз мүшелері балалар тағдырына да өшпес із қалдырды;
- Балалар панасыздығымен күресу шаралары туралы мәліметтер архив құжаттарында сақталған түрлі органдардың, атқару комитеттерінің мәлімдеме жазбалары, түсіндірме жазбалары, жеделхаттарында қарастырылған;
- Аштық көлемінің ұлғаюымен балалардың панасыздығы да өсіп, аштықтан халық босып шекаралас аумақтарда Батыс Сібір, Еділ т.б аумақтарында да панасыз қалған қазақ балаларының жағдайы өткір проблемаға айналды;
- БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросының 1932 жылдың 2 шілдедегі «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында ғана панасыз балалар санының орасан зор өсуі атап өтіліп, 1932 жылдың 1 қаңтарынан 1932 жылдың 1 маусымына дейінгі аралықта олардың саны 7 мыңнан 35 мыңға дейін өскенін көрсетіледі;

- Өлкелік комитет панасыздықты жою міндетін барлық бұқаралық және қоғамдық ұйымдардың, әсіресе кәсіподақтардың, комсомолдардың және әйелдер делегаттарының назарында болуы тиіс міндет деп санады;

- 1932 жылдың үш айында (наурыз-мамыр) Қазақстан аумағында 79 балалар үйі (9834 бала қабылданған), оның ішінде Қарағанды облысында 18 балалар үйі ұйымдастырылып, 1617 бала қамтылды;

- Жергілікті жерлерде де құрылған облыстық балалар комиссиясы ұйымдары панасыз, қараусыз қалған балаларды тіркеуге алып, оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды;

- Қарағанды облысы аудандары бойынша 1932 жылдың шілдесінде тіркеуде тұрған панасыз балалар саны 12674 болған, олардың жастық құрамы бойынша 4 жастан 8 жасқа дейінгі балалардың саны жоғары, ал ұлттық құрам бойынша панасыз қалған балалардың басым бөлігі қазақтар болған (69 %);

- Аштық салдарынан Қарағанды облысының Жаңаарқа, Нұра, Қарқаралы аудандарында да панасыз балалар мәселесі туындап, оларды балалар үйіне орналастыру бойынша жұмыстар жүргізілді;

- Балалар үйіне орналастырылған балалардың жағдайы, азық-түлік жетіспеуі, азық-түліктің дұрыс бөлінбеуі, балалар арасындағы жұкпалы аурулардың таралуы нәтижесінде олардың жағдайы ауыр болды, балалар өлімі жоғары деңгейде болды;

- 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезеңінде балалардың панасыздығы мәселелері түпкілікті шешімін тапқан жоқ;

- Республикада панасыз және қараусыз қалған балаларды анықтау жұмыстары қысқа мерзімді сипатта болды;

- 1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық соншалықты ауқымды болғандықтан панасыз, далада қараусыз қалған балалардың барлығын тіркеп, орналастыру мүмкін болмады;

- Балаларды азық-түлікпен, киіммен және керек-жарақтарымен қамтамасыз ету мәселелері басты міндеттер болып қала берді;

-1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық панасыз, қараусыз балалар санының күрт өсуіне ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника: сб. док. — Т. 3.: 1932–1934 / отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. — Алматы: Атамұра, 2021. — 1028 с.
- 2 Голод в СССР. 1929–1934: [В 3-х т.]. — Т. 1: 1929–июль 1932. — Кн. 2. — М.: МФД, 2011. — 560 с.
- 3 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 30-қ. — 7-т. — 108-іс. — 58–60-п.
- 4 Гони́мые голодом: сб. док. // сост. Е.Б. Сыдыков. — Семей, 2010. — 693 с.
- 5 ҚОМА. — 822-қ. — 3-т. — 3-іс. — 90–91-п.
- 6 Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 490 с.
- 7 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 382 с.
- 8 ҚОМА. — 76-қ. — 1-т. — 26-іс. — 5-п.
- 9 ҚОМА. — 15-қ. — 1-т. — 22-іс. — 60-п.
- 10 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов / вступ. ст. и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осииов, Ю.И. Романов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 11 Орталық Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық: архивтік құжаттар мен естеліктер жинағы = Голод 1931–1933 годов в Центральном Казахстане: сб. архив. док. и воспом. / Құраст.-сост.: З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, Ж.Ж. Ибраимова т.б.; жауапты ред. Н.О. Дулатбеков. — Қарағанды, 2022. — 461 б.
- 12 Нұра ауданының мемлекеттік архивы. — 422-қ. — 1-т. — 11-іс. — 9-п.
- 13 ҚОМА. — 822-қ. — 3-т. — 7-іс. — 100-101-п.
- 14 Шет ауданының мемлекеттік архивы. — 265-қ. — 1-т. — 216-іс. — 3-4-п.
- 15 ҚОМА. — 76-қ. — 1-т. — 10-іс. — 11-12-п.
- 16 ҚОМА. — 3-қ. — 1-т. — 45-іс. — 86-п.
- 17 ҚОМА. — 1-қ. — 1-т. — 57-іс. — 20-п.
- 18 Беспризорность на Урале в 1929–1941 гг.: сб. док. и материалов / сост. Г.Е. Корнилов, И.А. Лаврова. — Екатеринбург, 2009. — 736 с.

З.Г. Сактаганова, Т.К. Сакабай

Проблемы детской беспризорности в период голода 1930-х годов в Центральном Казахстане

В статье на основе архивных материалов исследована история детской беспризорности в Центральном Казахстане, получившее распространение в период голода 30-х годов XX века. Авторы, изучив основные причины распространения детской беспризорности в Центральном Казахстане в 1930-е гг., рассматривают основные меры, способы государственной власти в решении проблем с детской беспризорностью и такие меры государственной власти, как создание на местах центров питания для детей, обеспечение их продовольственными товарами и одеждой, распределение денежных средств, а также особое внимание уделяется проблемам открытия детских домов и условиям содержания в них беспризорных детей. Авторы приходят к выводу, что голод стал основной причиной резкого роста детской беспризорности в Центральном Казахстане в 1930-е гг.

Ключевые слова: детская беспризорность, 1931–1933 гг. голод, Центральный Казахстан, детский дом, меры по борьбе с детской беспризорностью, детская смертность, оказание помощи.

Z.G. Saktaganova, T.K. Sakabay

Problems of child homelessness during the famine of the 1930s in Central Kazakhstan

In the article based on archival materials the history of child homelessness in Central Kazakhstan was examined, which became widespread during the famine of the 30s of the twentieth century. The authors, studying the main causes of the spread of child homelessness in Central Kazakhstan in the 1930s, consider the main measures and methods of state power in solving the problem of child homelessness. The authors consider such measures of state power as the creation of local nutrition centers for children, provision of food and clothing, distribution of funds, as well as special attention is paid to the problems of opening orphanages and the conditions of detention of street children in them. The authors conclude that hunger was the main reason for the sharp increase in child homelessness in Central Kazakhstan in the 1930s.

Keywords: child homelessness, 1931–1933 famine, Central Kazakhstan, orphanage, measures to combat child homelessness, child mortality, assistance.

References

- 1 (2021). Aşarşylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika: Sbornik dokumentov [Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle. Collection of documents]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 2 (2011). Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Moscow: MFD, 3 [in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 7-t. — 108-is. — 58–60 p. [in Kazakh].
- 4 Sydykov, E.B. (Comp.). (2010). Gonimye golodom: sbornik dokumentov [Driven by hunger: collection of documents]. Semei [in Russian].
- 5 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 822-q. — 3-t. — 3-is. — 90–91 p. [in Kazakh].
- 6 Kameron, S. (2020). *Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 7 Kindler, R. (2017). *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 76-q. — 1-t. — 26-is. — 5 p. [in Kazakh].
- 9 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 15-q. — 1-t. — 22-is. — 60 p. [in Kazakh].
- 10 Aldazhumanov, K.S., Kairgaliev, M.K., Osiiov, V., & Promanov, Yu.I. (Comp.). (1998). *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.* [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933: collection of documents and materials]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 11 Saktaganova, Z.G., Abdrakhmanova, K.K., & Ibraimova, Zh.Zh. (Comp.). (2022). *Ortalyq Qazaqstandagy 1931–1933 zhyldardagy ašarşylyq: arkhivtik quzhattar men estelikter zhinagy = Golod 1931–1933 godov v Tsentralnom Kazakhstane: sbornik arkhivnykh dokumentov i vospominanii* [The Famine of 1931–1933 in Central Kazakhstan: A Collection of Archival Documents and Memories]. Karaganda [in Kazakh, in Russian].

- 12 Nura audanynyn memlekettik arhivy [Nura district state archive]. — 422-q. — 1-t. — 11-is. — 9 p. [in Kazakh].
- 13 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 822-q. — 3-t. — 7-is. — 100-101 p. [in Kazakh].
- 14 Shet audanynyn memlekettik arhivy [State archive of Shet district]. — 265-q. — 1-t. — 216-is. — 3-4-p. [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 76-q. — 1-t. — 10-is. — 11-12 p. [in Kazakh].
- 16 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 3-q. — 1-t. — 45-is. — 86 p. [in Kazakh].
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 1-q. — 1-t. — 57-is. — 20 p. [in Kazakh].
- 18 Kornilov, G.E., & Lavrova, I.A. (2009). Besprizornost na Urале v 1929–1941 gg.: sbornik dokumentov materialov [Homelessness in the Urals in 1929–1941. Collection of documents and materials]. Yekaterinburg [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Сактаганова Зауреш — т.ғ.к., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Сақабай Толқынай — PhD докторант, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of historical sciences, professor of the Department of Archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Sakabay Tolqynay — PhD student, Department of Archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Zh. Tashtanov ^{*1}, Vezhikhi Sefa Fut Hekimoglu ²

¹*M. Auezov South Kazakhstan University Shymkent, Kazakhstan;*

²*Kutahya Dumlupinar University, Kutahya, Turkey*
(E-mail: z_tashtanov@mail.ru; sefafuat@hotmail.com)

Methodological foundations of the study of everyday history (on the example of Sayram district in the 30–60s of the XXth century)

The article is devoted to the analysis of methodological foundations of one of the modern trends in historical science — the history of everyday life on the example of Sairam district. The authors attempt to analyse the achievements of representatives of foreign and domestic historiography in determining the conceptual and methodological foundations of the history of everyday life. As a result of the analysis of scientific problems of the article the author comes to the conclusion that the works of foreign and Kazakhstani authors in general positively assess the heuristic abilities of the new methodological approach in the study of everyday life of a certain city, district, society and an individual person. Also, the object of scientific interest of the author became the subjects of socio-economic history and everyday life of citizens of Sairam district in 30–40 years of the twentieth century. This chronological period is of particular interest from the point of view of studying the process of transformation of everyday life of the population of Sairam district. Since it is in this period, along with the already rooted traditions in the everyday life of the population began to appear elements of a new life space. These changes were caused by collectivization, which began with confiscation of cattle, property and personal property from the Bai, further, changes in the territorial structure of the district, development of construction industry, etc.

Keywords: history, history of Kazakhstan, everyday history, history of Sairam district, Soviet Union, collectivization.

Introduction

In recent years, the history of everyday life has become the most popular field of research in the modern social sciences, especially history. Moreover, everyday life has firmly established itself as a serious academic study. In Soviet historiography, the attention of scientists was focused on the study of the major military-political, socio-economic events of the period. And the issues of the “life-world” of the common human were developed as illustrative material for global historical events, or were not studied at all. In this direction, the most important studies are those related to the study of social problems of social development, especially the reflection of the facets of everyday life: the world of people, private histories, the socialization of personality, the behaviour of people in various extreme situations, etc. After all, man is an integral part of a vast socio-cultural world, and the study of the internal motivations of human activity, of emotional reactions to certain events, allows us to judge the peculiarities of the mental structure of society at a certain chronological stage.

It should be noted that the relevance of the research topic is determined by the increased scientific interest in the problems of social history in recent years, the separation of the history of everyday life into a branch of historical knowledge, and the history of everyday life in cities (districts) into an independent direction of modern domestic historical science. Urban everyday life, as in a mirror, reflected the peculiarities of the reforms carried out in the country. Looking at historical processes through the prism of everyday life of a particular region allows to show the diversity of the general historical process, to enrich historical science with new specific facts and events. The relevance of the topic is also determined by the regional approach. A comprehensive study of the history of everyday life in the Sayram district during the period under consideration has not been carried out, without which our understanding of the region’s past is incomplete.

The knowledge of traditions, peculiarities of historical experience in the organization of everyday life of Sayram district will allow to solve many social problems of modern society by mechanisms that best take

---

* Corresponding author’s e-mail: z_tashtanov@mail.ru

into account regional specifics. All this shows the importance of studying the everyday life of Sayram district.

Research methods

The methodological basis of this article is the scientific principles of objectivity and historicism, based on the recognition of the variability of the historical process. The study is based on the principles of critical interpretation of sources, systematization and comparative analysis of data. A comprehensive approach to the study of the scientific problem required the application of methods of system analysis and microanalysis, comparative, chronological and evaluation methods.

Discussion

Everyday life is a relatively new branch of historical research, the subject of which is human in his everyday life, in its activities in historical-cultural, political, ethnic and other directions. The problem of the study of everyday life requires the consideration not only of historical historiography, but also of studies in other sciences. In the beginning, philosophers were not so much concerned with the history of everyday life as with its everyday aspect. They were concerned with the problem of human existence, the problem of human perception of the world, the problem of human adaptation to society. The concept of “everyday life” first appeared in the works of A. Schütz [1]. He saw it as “the world of human immediacy”. The study of the history of everyday life can be based on the phenomenological approach of E. Husserl (lifeworld). The American sociologists P. Berger and T. Lukman were the first to introduce the concept of “everyday world” into scientific circulation. They raised the question of the language of “everyday encounters”, of the ways of “memorizing typical everyday actions”, thus giving impetus to the concepts of social construction of identities, gender, disability, psychiatry, etc. Another way of analyzing everyday life was developed by the American sociologists A. Sicurel and G. Garfinkel. They studied not only the actions of individuals in social processes, but also the role of their experiences and thoughts. This allowed them to lay the foundations of the sociology of everyday life (or ethnomethodology), which aims to discover the methods used by people in society to carry out everyday actions by analyzing the rules and prejudices that exist in society, the interpretation by “some” people of the speech, behaviour and gestures of “others” [2].

Another American sociologist from Stanford University, Mark Granovetter, shows that urban everyday life is actually a “force of weak ties” [3; 31]. According to him, weak ties are the most important factor in a person’s occupational and career mobility. Moreover, it is the communication in the network of weak ties that is the most informative. Strong ties are the ties of formalized communities, family, close friends and others. It can be said that a city is a set of positive and negative qualities. These qualities reflect the level of development of the human community, its traditions and needs. Each individual city and each individual citizen are inextricably linked by social relationships. This interaction creates a special everyday atmosphere that surrounds us. The modern city is subject to constant changes, qualitative changes that determine the internal and external environment of a person [2].

The German classic Georg Simmel gave a special dimension to the theme of “urban everyday life”. For him, the city dweller is above all neurotic. “The psychological basis of the individuality of a large city is the heightened nervousness of life, resulting from the rapid and constant change of external and internal impressions” [4].

Thus, everyday life as a phenomenon is of great interest in the global scientific environment. In Western historiography, the study of everyday life is one of the popular trends, the interest in which arose after the so-called anthropological turn in history in the 60–70s of the XX century. First of all, the study of the history of everyday life within the framework of a new direction — microhistory — is connected with the advanced ideas of the representatives of the French school of annals M. Blok and L. Fevr [5, 6]. Later it was their follower F. Brodel, who for the first time defined the importance of the material world and its reflection in the everyday life of people in history [7], who purposefully addressed the problem of everyday life. The great merit of F. Brodel is the development of a universal methodology for the study of the history of everyday life, which has not lost its relevance for more than half a century. The study of the material side of people’s everyday life is still carried out on the basis of the structure of everyday life defined by F. Brodel.

It should be noted that the most comprehensive statement on the content of the concept of “everyday history” to date was made by the Russian researcher N.L. Pushkareva: “The history of everyday life is a branch of historical knowledge, the subject of which is the sphere of human everyday life in its historical and cultural, political and event-related, ethnic and confessional contexts”. The focus of the history of everyday

life is “the reality that is interpreted by people and has a subjective meaning for them as a whole life world”, a comprehensive study of this reality (life world) of people of different social strata, their behaviour and emotional reactions to life events [8].

The history of everyday life is a relatively new direction in Kazakhstan history. While in the 1990s there were practically no studies that focused on the problems of everyday life, in the 2000s local history studies devoted to everyday life in individual regions of Kazakhstan began to appear. Thus, the researches of Z.G. Saktaganova [9], K.K. Abdrakhmanova [10], M.M. Kozybaeva [11], E.A. Kozachenko [12] were devoted to the study of urban everyday life. The everyday life of the Kazakh population in the late 18th and early 20th centuries is reflected in the work of N.H. Dzhumaniyazova [13]. The study of the everyday life of the “special contingent” in Kazakhstan was studied by D.U. Khamidullina [14]. These studies reflect the life and everyday life of the Kazakh people in different historical periods.

Moreover, the analysis of existing studies shows that many aspects of everyday life remain understudied. For example, the study of everyday life at the micro level involves the study and description of everyday life in the context of representatives of different age, occupational, gender and other social groups, and such a perspective is not yet practiced in Kazakh research. This approach to research cannot be ignored. After all, the study of microhistory is important not least because this methodological approach to the reconstruction of the past is of great historical significance, and the results of the research can have practical significance — the analysis of the everyday life of individual social groups allows to identify hidden trends in this environment, and gives an opportunity to prevent their negative consequences.

An important feature of the methodology of the history of everyday life is the coexistence of two approaches to understanding everyday life. The first approach considers everyday life as a reconstruction of the mental macro-context of the history of events, an approach attractive to philosophers and cultural historians; the second — as an application of the methods of micro-historical analysis, shared by sociologists and most historians. Microhistory as a method of history prevails among German researchers of everyday life. A number of Italian historians, such as K. Ginzburg, D. Levi, supported this interpretation of the history of everyday life, created a journal and started the scientific series “Microhistory”. In the 1990s, the German-Italian school of micro-historians was extended by American researchers of the past [15].

There are many definitions of microhistory, with which local history is primarily associated. Almost every author of works on microhistory gives a different definition of his subject. “Event history” (as in F. Brodel), “local history” (L. Gonzalez y Gonzalez), “small history” (Richard Cobb). “The most common is the following: microhistory — as a historiographical trend that studies the past social reality on the basis of microanalytical approaches, including both the choice of research objects and the corresponding methods (theoretical and empirical tools)” [16]. An important feature of microhistory or, in our case, local history, is a change in the scale of the study: researchers use microanalysis to see the essential features of the phenomenon under study as if under a magnifying glass. Microanalysis allows us to see the refraction of general processes “at a particular point in real life”.

The history of everyday life is thus another attempt to understand history as a multifaceted process, reproduced and transformed by those who are at once the object and the subject of history. The traditional historian seeks to use a reliable source in his research without distortion, while the historian of everyday life seeks to read the text more carefully in order to reflect on the circumstances of the ideas expressed in it. Such a methodological approach makes it possible to penetrate the meaning of what is expressed and to take into account hidden meanings that have accidentally emerged from the depths of consciousness. The history of everyday life studies not only everyday life but also people’s everyday consciousness and behaviour, using the psychological technique of feeling to interpret other people’s thoughts and words, giving them its own “translation”. When studying everyday life, it is important to combine methods used at both the micro and macro levels of historical research. The study of people’s everyday lives, therefore, involves a number of methodological problems: it is difficult to generalize mutually exclusive data that reveal the internal heterogeneity and changing dynamics of the course of people’s everyday lives. The history of everyday life studies reality as such and people’s perceptions of it.

Sayram is one of the oldest settlements in Kazakhstan. It lies in the valley between Talas and the middle reaches of the Syr Darya. Today, the center of this valley and the whole of southern Kazakhstan is the city of Shymkent. But in the Middle Ages, the main city there was Sayram — Isfijab — Akkala. It stood at the easternmost point of the Silk Road and was the eastern gateway to Turkestan. It was an amazing city that perished and rose again many times, changing its name with each reincarnation, reflecting like a mirror the ethno-cultural changes in the region.

During the Middle Ages, Sayram had a significant influence on the spread of Islam in the south. The birth and maturation of Ahmet Yassawi, who was a major contributor to the Islamic movement in Sayram, and the location of the graves of his parents, Ibrahim and Karashash, in the region speak volumes. The Sayram area also witnessed the invasion of the Kokan Khanate [17; 27]. As a result of Soviet collectivisation and repression, as well as the indiscretions of local activists, the region suffered serious consequences. In January 1928 the Belovodsky district was created as part of the Syr Darya district. In December 1930 it was renamed the Mankent-Sayram district, and in 1935 it became the Sayram district. According to the Kazkhoz plan of 1 June 1930, the district had 6771 hectares and 36255 inhabitants. The centre of the district was Aksu village until 1930, then Mankent until 1935, and finally Sayram village. Sayram had over 2000 farms with over 10,000 people. The district lies along the Mashat, Sayramsu, Badam and Arys rivers [18; 34].

Archive documents show that the Belovodsk district consisted of 5 villages, 3 village councils and 7 collective farms. The farms grew wheat, barley, oats, cotton, alfalfa, potatoes, vegetables and melons. In the mountainous areas and on the steppes beyond Arys, sheep-breeding was successfully developed, especially the breeding of Merino sheep. The local population mainly kept dairy cows. The milk was transported to the town for sale.

In terms of population, Sayram district was the largest in Syrdarya district. The district was run by the district party committee, the district council of workers' deputies and its executive committee. The court, the prosecutor's office and the police reinforced the internal order of the state. Youth affairs were administered by the Komsomol, and women's affairs by the Women's Council. The interests of the poor and working class were defended by the local organization created under the trade union "Kosshy". Its representatives, activists and groups of red agitators were also present in other districts. Under the leadership of the district party committee, they formed a united and strong political system. In the years following the October Revolution, the Soviet power enjoyed great authority among the people, especially among the poor, as the representative of the interests of the workers and peasants, the disadvantaged and the humiliated, as the representative of the end of the exploitation of man by man, of slavery and oppression, as the social formation that established universal equality and justice, and as the herald of a bright and happy future. The party relied on the authority of the new government. To strengthen its political position, it exploited the accumulated class hostility and intransigence of the people.

Of particular political importance was the collectivization that took place in the 1920s and 1930s, which began with the confiscation of cattle, property and personal belongings from the Bai. It is historically reliable that this political campaign was often violent on the ground. The chronicles of Aul tell of activists taking everything from the locals, even poultry.

"The autumn of 1929 also saw the start of active grain harvesting in the steppe regions of Kazakhstan, and a "major turning point" in the process of establishing collective farms in the Syr Darya region. Although the necessary economic and political conditions were not yet in place in some regions, they were included in the list of areas subject to mass collectivisation. For example, areas such as Keles, Maktaaral and Sayram, which developed agriculture for many years, as well as semi-nomadic areas such as Shayan and nomadic areas such as Kyzylkum, Shauldir and Sozak, which remained outside the unification for a long time" [17; 36-37] says historian S. Zholdasov.

On 1 May 1930, the Mankent peasants openly resisted the unjust actions of the authorities. On 1 May 1930, the Mankent peasants openly resisted the unjust actions of the authorities.

The famine that broke out at the beginning of the 1930s brought great suffering to the villages of Kaynarbulak, Arys, Badam, Karatobe and others. Nevertheless, in 1933 the district officially announced the successful completion of collectivization. We must recognise that this period was an era of severe pressure of the Soviet power.

In the 1930s, the urgent issue of strengthening the material and technical base of collective farms was put on the agenda, in connection with which the settlements of Sayram, Kainarbulak, Karatobe, Aksu, Mankent, Karamurt began to receive "Fordzon", "STZ", "UNB" tractors, "Kommunar" combine harvesters, trucks and other agricultural machinery. The technical equipment of the farms made it possible to carry out the seasonal works in time and in quality, to increase the production and yield of cereals, cotton, vegetables, to fully master the available sown areas. In a short time, a third of the district, including large villages, was fully electrified, and small power stations were built and put into operation in four settlements — Sayram, Mankent, Chernovodsk and Belye Vody. Three machine and tractor stations (MTS) were opened. And the establishment of a machine and tractor workshop on the basis of the Mankent MTS, which became a large regional center for technical services, laid the foundation for the district's industry. Thus, even before the

war, Sayram was a fairly prosperous district, with more than 11,000 hectares of irrigated land, a reliable resource and manufacturing base, and good technical facilities.

Due to various political and economic factors, the internal structure of the raion changed several times. The number of village councils that were part of it increased and decreased, and the territory of the region changed accordingly. Thus, the current structure and model of the region was not established at once. In the course of its development, the territorial structure of the region underwent various transformations. It is known that the district was established in 1928. In 1932, the districts of Bazar-Kakpa, Karabulak, Kara-Murt, Sultanrabat, Chimkent-Kapka and Zhargaly were attached to Sayram district. In 1954, the Bazar-kakpa and Chimkent district rural councils were merged into a single Sayram rural council, with the village of Sayram as its centre. Similarly, the Pritraktovoye and Mankent District Councils were merged to form the Mankent District Council. Its centre was Mankent. In November 1957 the Kyzylsu, Komesbulak, Kaynarbulak districts were transferred from the Chimkent district to the Sayram district. In 1960, the Chirkinsk District Council was renamed the Kyzylkystau District Council and, less than a year later, the Arys District Council [19; 56–90].

Conclusion

The complexity of the study of the history of everyday life is caused by a number of methodological problems: a variety of interpretations of the subject of the history of everyday life, which determine the approaches and principles of the study of the object of knowledge; the diversity of the source base, both in form and content; methodological pluralism. Since the history of everyday life uses data from a number of humanities, such as sociology, philosophy, ethnology, in its research, it applies not only historical, but also special scientific methods, such as sociological. Consequently, we can refer to interdisciplinarity as a fundamental principle in researching the history of everyday life. It is essential to acknowledge that emphasizing the variety of methodologies for examining local everyday life highlights the complexity of solutions within this emerging field of historical inquiry. This complexity arises, firstly, from the multitude of interpretations and techniques employed in constructing the historical context of daily life, which complicates the establishment of a singular methodology and renders it nearly impossible to standardize or generalize the various approaches at this point. Secondly, this diversity enables us to identify the most effective strategies and apply them to the analysis of everyday life in Sayram.

References

- 1 Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. — 1988. — № 2.
- 2 Дмитриевская М.С. Городская повседневность как отдельная составляющая изучения обыденности человека / М.С. Дмитриевская. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=39148640>
- 3 Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер // Экономическая социология. — 2009. — № 4. — С. 31–51.
- 4 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. — № 3–4. — 2002. — С. 1–12.
- 5 Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
- 6 Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. — М.: Наука, 1991. — 632 с.
- 7 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — 623 с.
- 8 Пушкарева Н.Л. История повседневности как направление исторических исследований / Н.Л. Пушкарева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.perspektivy.info>.
- 9 Сактаганова З.Г. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.: моногр. / З.Г. Сактаганова. — Караганда, 2010. — 251 с.
- 10 Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / К.К. Абдрахманова. — Караганда, 2009.
- 11 Козыбаева М.М. Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920–1930-е годы: дисс. ... д-ра филос. / М.М. Козыбаева. — Астана, 2000.;
- 12 Козаченко Е.А. Жилищно-бытовая повседневность людей в 70-х годах XX века на примере Усть-Каменогорска / Е.А. Козаченко // Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. «Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвящ. 25-летию Независимости РК. — Ч. 2. — Астана, 2016. — С. 176–178.
- 13 Джуманиязова Н.Х. Повседневная жизнь казахского населения в конце XVIII–начале XX вв. (на материалах Оренбургской губернии) / Н.Х. Джуманиязова // Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. «Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвящ. 25-летию Независимости Республики Казахстан. — Ч. 2. — Астана, 2016. — С. 89–92.

- 14 Хамидуллина Д.Ұ. Қазақстандағы «арнайы контингенттің» күнделікті өмірі (XX ғ. 30–50-шы жылдары): филос. д-ры ... дайынд. дисс. / Д.Ұ. Хамидуллина. — Алматы, 2014.
- 15 Анисимова И.Ю. История повседневности как направление исторических исследований: предмет, источники, методы / И.Ю. Анисимова, Ф.С. Рамазанова, К.Б. Болатова // «edu.e-history.kz» Электрон. науч. журн. — 2021. — № 3 (27).
- 16 Heller A. Can Everydey Life be Endangered? / A.Heller // Can Modernity Survive. T.J. Press Ltd, Padstow, Cornwall, 1990. — P. 46.
- 17 Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік / С. Жолдасов. — Алматы: ҚазАқпарат баспасы, 2002. — 152 б.
- 18 Бабенко С.М. На земле Ахмеда Яссави / С.М. Бабенко. — Белье Воды: Сайрам. район. типогр., 1994. — 272 с.
- 19 Мирхалдаров М. История Сайрама / М. Мирхалдаров. — Алматы, 2000.

Ж.А. Таштанов, Вежихи Сефа Фұат Хекимоглу

Күнделікті өмір тарихын зерттеудің әдіснамалық негізі (XX ғасырдың 30-60 жылдарындағы Сайрам ауданының мысалында)

Мақала Сайрам ауданының мысалында тарихи ғылымдағы қазіргі заманғы бағыттардың бірі — күнделікті тарихтың әдіснамалық негіздерін талдауға арналған. Авторлар шетелдік және отандық тарихнама өкілдерінің күнделікті тарихтың тұжырымдамалық және әдіснамалық негіздерін анықтаудағы жетістіктерін талдауға тырысты. Мақаланың ғылыми мәселелерін талдау нәтижесінде шетелдік және қазақстандық авторлардың жұмыстары белгілі бір қаланың, ауданның, қоғамның және жеке адамның күнделікті өмірін зерттеудегі жаңа әдіснамалық тәсілдің эвристикалық қабілеттерін оң бағалайды деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ, XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Сайрам ауданы тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық тарихы мен күнделікті өмірінің сюжеттері авторлардың ғылыми қызығушылығының объектісі болды. Бұл хронологиялық түйін Сайрам ауданы халқының күнделікті өмірін өзгеру процесін зерттеу тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады. Дәл осы кезеңде халықтың күнделікті өмірінде қалыптасқан дәстүрлермен қатар жаңа өмір кеңістігінің элементтері пайда бола бастады. Осы өзгерістер байлардың мал, меншік және жеке мүлікті тәркілеуден басталған ұжымдастыруға, бұдан әрі ауданның аумақтық құрылымының өзгеруіне, құрылыс индустриясының дамуына және т.б. байланысты еді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, тарих, күнделікті тарих, Сайрам ауданының тарихы, Кеңес Одағы, ұжымдастыру.

Ж.А. Таштанов, Вежихи Сефа Фұат Хекимоглу

Методологические основы исследования повседневной истории (на примере Сайрамского района в 30–60-е годы XX века)

Статья посвящена анализу методологических основ одного из современных направлений в исторической науке — истории повседневности на примере Сайрамского района. Авторами сделана попытка проанализировать достижения представителей зарубежной и отечественной историографии в определении концептуальных и методологических основ истории повседневности. В результате анализа научной проблематики статьи авторы приходят к выводу, что работы зарубежных и казахстанских авторов в целом положительно оценивают эвристические способности нового методологического подхода при изучении повседневной жизни определенного города, района, социума и отдельно взятого человека. Также объектом научного интереса автора стали сюжеты социально-экономической истории и повседневной жизни горожан Сайрамского района в 30–40-е годы XX века. Данный хронологический отрезок представляет особый интерес с точки зрения изучения процесса трансформации повседневной жизни населения Сайрамского района. Поскольку именно в этот период, наряду с уже укоренившимися традициями, в повседневной жизни населения стали появляться элементы нового жизненного пространства. Эти изменения были обусловлены коллективизацией, начавшейся с конфискации у баев скота, собственности и личного имущества, территориальной структурой района, развитием строительной индустрии и т.д.

Ключевые слова: история, история Казахстана, повседневная история, история Сайрамского района, Советский Союз, коллективизация.

References

- 1 Schütz, A. (1988). Struktura povsednevnogo myshleniia [The structure of everyday thinking]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological studies*, 2 [in Russian].
- 2 Dmitrievskaia, M.S. Gorodskaiia povsednevnost kak otdelnaia sostavliaiushchaia izucheniia obydenosti cheloveka [Urban everyday life as a separate component of the study of human everyday life]. Retrieved from elibrary.ru/item.asp?id=39148640 [in Russian].
- 3 Granovetter, M. (2009). Sila slabykh svyazei [The strength of weak ties]. *Ekonomicheskaiia sotsiologiia — Economic sociology*, 4, 31–51 [in Russian].
- 4 Zimmel, G. (2002). Bolshie goroda i dukhovnaia zhizn [Big cities and spiritual life]. *Logos — Logos*, 3–4, 1–12 [in Russian].
- 5 Blok, M. (1986). *Apologiia istorii, ili Remeslo istorika [Apology of history or the craft of a historian]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Fevr, L. (1991). *Boi za istoriiu [Fights for history]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Brodel, F. (1986). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe [Material civilization, economy and capitalism, XV–XVIII centuries. Structures of everyday life: possible and impossible]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 8 Pushkareva, N.L. Istoriia povsednevnosti kak napravlenie istoricheskikh issledovaniia [History of everyday life as a direction of historical research]. Retrieved from <http://www.perspektivy.info> [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G. (2010). Povsednevnaia zhizn gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1945–1953 gg.: monografiia [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953: monograph]. Karaganda [in Russian].
- 10 Abdrakhmanova, K.K. (2009). Povsednevnaia zhizn gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1945–1953 gg. [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 11 Kozybaeva, M.M. (2000). Povsednevnaia zhizn gorodskogo naseleniia Severnogo Kazakhstana v 1920–1930-e gody [Everyday life of the urban population of Northern Kazakhstan in the 1920–1930s]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Astana [in Russian].
- 12 Kozachenko, E.A. (2016). Zhilishchno-bytovaia povsednevnost liudei v 70-kh godakh XX veka na primere Ust-Kamenogorska [Everyday life of people in the 70s of the XX century on the example of Ust-Kamenogorsk]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii “Respublika Kazakhstan i Evraziiskoe prostranstvo: sovremennost i perspektivy razvitiia”, posviashchennoi 25-letiiu Nezavisimosti RK. Chast 2 — Collection of materials of the international scientific and practical conference “The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: modernity and development prospects”, dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. Part 2*. Astana [in Russian].
- 13 Dzhumaniyazova, N.Kh. (2016). Povsednevnaia zhizn kazakhskogo naseleniia v kontse XVIII–nachale XX vv. (na materialakh Orenburgskoi gubernii) [Everyday life of the Kazakh population in the late 18th — early 20th centuries (based on the materials of the Orenburg province)]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii “Respublika Kazakhstan i Evraziiskoe prostranstvo: sovremennost i perspektivy razvitiia”, posviashchennoi 25-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. Chast 2 — Collection of materials of the international scientific and practical conference “The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: modernity and development prospects” dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. Part 2*. Astana [in Russian].
- 14 Khamidullina, D.U. (2014). Qazaqstandagy «arnaiy kontingenttin» kundelikti omiri (XX g. 30-50-shy zhyldary) [The Kazakh population's “contingent” of the 20th century (30–50s)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 15 Anisimova, I.Yu., Ramzanova, F.S., & Bolatova, K.B. (2021). Istoriia povsednevnosti kak napravlenie istoricheskikh issledovaniia: predmet, istochniki, metody [Everyday life history as a direction of historical research: subject, sources, methods]. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» — “edu.e-history.kz” electronic scientific journal*, 3 (27) [in Russian].
- 16 Heller, A. (1990). Can Everyday Life be Endangered? Heller A. *Can Modernity Survive*, 46. T.J. Press Ltd, Padstow, Cornwall.
- 17 Zholdasov, S. (2002). Shezhireli Ontustik [Genealogical South]. Almaty: QazAqparat baspasy [in Kazakh].
- 18 Babenko, S.M. (1994). Na zemle Akhmeda Yassavi [On the land of Ahmed Yassawi]. Belye Vody: Sairamskaia raionnaia tipografiia [in Russian].
- 19 Mirkhaldarov, M. (2000). Istoriia Sairama [History of Sairam]. Almaty [in Russian].

Information about the authors

Tashtanov Zhanabek — Master of historical sciences, PhD student, Senior lecturer of the Department of General history and museum affairs, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Vezhikhi Sefa Fut Hekimoglu — PhD, Kutahya Dumlupinar University, Kutahya, Turkey; <https://orcid.org/0000-0002-6095-7512>

A.D. Tairov *

*South Ural State University (National Research University), Chelyabinsk, Russia
(E-mail: tairovad@susu.ru)*

Saryarka in the system of economic and ethnocultural relations of the early nomads of the southern Trans–Urals

In the early Saka and Sauromatian–Sarmatian times, the population of the modern Kustanai region, including Turgai, was part of the Trans–Ural horde of the ethnopoethestic association of the early nomads of the Southern Urals. The natural landscape features of the steppes of Central Eurasia determined the boundaries of the association. The Southern Trans–Urals, which include modern Kustanai and Turgai, are the eastern subregions of the vast Ural–Aral cultural and historical region. The nomads of this subregion bordered the nomadic tribes of Saryarka in the east, which is an independent cultural and historical region. The proximity of the populations of two cultural and historical regions contributed to the establishment and maintenance of various kinds of contacts between them. The need for copper and tin in the Trans–Ural steppes determined the economic and ethnocultural ties of the nomads of the Southern Trans–Urals and Saryarka. We can divide these connections into two periods: Early Saka (the VIII — the first half of the VI century BC) and Sauromato–Sarmatian (the second half of the VI — mid of the II century BC). The early Saka period had the closest connections, as evidenced by the proximity of material culture objects and the chemical composition of non-ferrous metals. In the Sauromatian–Sarmatian period, the intensity of connections sharply decreased due to changes in the ethno–political situation in the steppes of Central Eurasia. The needs of the nomads of the Southern Trans–Urals for copper and products made from it are now satisfied by the products of the Itkul center of metallurgy and metalworking. The supply routes for tin are also evolving, with Central Asian sources joining the previously established Altai sources.

Keywords: Southern Trans–Urals, Saryarka, Ural–Aral cultural and historical region, early nomads, economic connections.

Introduction

While investigating the culture of the first nomads who lived where the Zhaiyk and Irtysh rivers met in the VIII and VI centuries BC, we saw that the Turgai valley, with its lakes Sarykop, Aksuat, Zharman, and Kushmurun, marked the border between the Southern Trans–Urals and Northern and Central Kazakhstan [1; 14]. Recent research conducted over the past twenty years has focused on archaeological sites in the Kostanay region of the Republic of Kazakhstan. This research has provided valuable insights into the eastern border of the nomadic association of the Southern Trans–Urals during the Savromato–Sarmatian period, which occurred between the second half of the VI — the middle of the II century BC. Simultaneously, a thorough examination of the burial artifacts belonging to the early nomadic tribes residing in the Southern Trans–Urals region, utilizing natural scientific methodologies, enables us to broaden and specify our understanding of their ethnic, cultural, and economic connections. The objective of this study is to ascertain the eastern boundary of the nomadic groups in the Southern Trans–Urals during the VIII–II centuries BC. The following text discusses the overall features of the economic and ethnocultural connections among the nomadic communities in the Southern Trans–Urals and Saryarka regions.

Materials and methods

Researchers have currently studied over two dozen monuments from the VI–II centuries BC in the Kostanay region, spanning from its western borders to the eastern slopes of the Turgai hollow [2; 182–206], [3; 316–327], [4; 264–273], [5; 49–65], [6; 103–116]. When Kazakh researchers try to describe them, they correctly find the most similar funeral rituals and lists of these complexes in the monuments of the early nomads of the Southern Urals. They also say that these people were “Savromatic” and Early Sarmatian (Prokhorov) [7; 155–156, 159], [3], [4; 272], [8; 142–143], [9; 186–187], [2], [10; 175], [5; 61–62], [11; 43].

In the Chelyabinsk region, researchers have identified ritual complexes (geoglyphs) in the form of a ring and a straight line of several mound–like mounds, which appear to be very specific objects for the

* Corresponding author’s e-mail: tairovad@susu.ru

Turgai people. Thus, almost 40 round soil embankments, each with a diameter of 5 to 10 m, form the Uysky geoglyph, an open oval measuring 145x175 m, oriented along the NW–SE line, either end to end or at a short distance from each other. Nine small earthen mounds, each with a diameter of approximately 9 m, form the Alekseevsky geoglyph, stretching into a chain 140 m long and oriented along the NNE–SSW line. Note that early publications on monuments of this type suggested a comparison between the Turgai swastika geoglyph and the three-beam layout design on Cherkasinskaya Sopka Mountain in the Arkaim Museum–Reserve in the Chelyabinsk Region [12; 62-63].

Researchers have discovered a close link between the last stage of the Early Sarmatian culture in the Southern Urals and the Kara-Turgai Ring (Kyzyl Zhuldyz 1) geoglyphs in the southern part of the Turgai trough and Kharkov in the Southern Trans-Urals [13], [14]. This enabled the inclusion of a monument from the Savromato-Sarmatian period, dating from the second half of the VI to the middle of the II centuries BC, among the monuments left by the nomads of the Trans-Urals region in the modern Kostanay region, including the Turgai and Southern Ural Nomadic settlements [15; 251-252], whose eastern boundary is likely to run along the Turgai hollow's eastern slope. Therefore, during the early Iron Age, the nomads in the Southern Trans-Urals region lived alongside nomads who had extensive knowledge of the Saryarka region, stretching from Turgai in the west to Saur-Tarbagatay in the east, and from the North Kazakh Plain in the north to Semirechye and the Turan Lowland in the south [16]. Researchers have primarily studied the northern, central, and eastern regions of Saryarka (Central Kazakhstan), where most Early Iron Age monuments are located. Only a few isolated complexes in the western part of Saryarka, specifically in Ulytau, have received examination [17; 26-27]; [18; 133-134]; [19], [20], [21].

In contemporary archaeology, X-ray fluorescence analysis (XRF) has gained significant popularity as a non-destructive research approach for assessing the metal content of burial artifacts. Although there are certain drawbacks, the main benefit of this technology is its mobility and its capacity to identify a broad spectrum of components. We used this approach to identify the metal composition of various items, including swords, horse harnesses, belt sets, mirrors, jewelry, and tools, found in the tombs of early Iron Age nomads in the Southern Trans-Urals region from the VII to the III centuries BC. The approach also facilitated the analysis of random finds.

Studies have demonstrated the presence of a significant number of bronze artifacts, with tin serving as one of their constituents. Furthermore, monuments from various historical eras frequently contain bronzes with a tin alloy among their non-military durable objects. This situation amply illustrates the exorbitant cost of both the metal and tin, which serve as its constituent materials. Moreover, the existence of tin bronzes in the Southern Trans-Urals, despite the absence of tin deposits in the Urals, implies direct or indirect connections with tin-extraction regions like Pamir, Central Kazakhstan, or Altai. It is important to emphasize that many arrowheads, which are considered “consumable material”, are from tombs dating from the second half of the VI to the IV centuries BC. The makers of these arrowheads used pure copper, arsenic, or arsenic-antimony bronze. They most likely used local metal from the trans-Ural region in their creation. Typically, it refers to the metal makeup of the monuments from the Itkul civilization. The nomads either fashioned the tips themselves using metal from Itkul metallurgists or requested them from Itkul artisans [22], [23], [24], [25].

Results and discussion

The Southern Trans-Urals is the eastern subregion of the Ural-Aral cultural-historical region, known as the Trans-Urals. Cultural-historical areas (CHA) are places where the population shares common historical experiences, socioeconomic progress, and mutual influence, resulting in the development of comparable cultural and daily traits. Tangible material culture and traditional spiritual culture both reflect cultural and historical aspects. Cultural-historical regions are historical classifications that emerge, evolve, and vanish with the progression of certain ethnic groups and their associations within a given geographical region. The Ural-Aral CHA possesses distinct and easily identifiable natural borders. Located in the eastern region, there is the Turgai hollow, which includes the Turgai and Ubagan rivers, as well as a series of lakes such as Sarykopa, Aksuat, Zharman, and Kushmurun. The Ural-Aral CHA is next to the cultural and historical district of Saryarka, located on the eastern slopes of the Turgai valley. In the western and northwestern regions, the Ural (Zhaiyk) river serves as a boundary between the Ural-Aral CHA and the Volga-Ural. The area's northern boundary primarily aligns with the line between the northern and southern forest-steppe regions of the Urals and Trans-Urals. The southern borders include the lower sections of the Syrdarya and Amudarya rivers, the Sarykamysh basin, and the Uzboy valley. Throughout many historical epochs, the geographical

boundaries of the area underwent alterations, either expanding towards the south or contracting. Temperature oscillations and distinct ethnic and political dynamics in both the northern and southern parts of the area, particularly throughout the Middle Ages and current times, primarily influence these shifts. Historical and geographical factors can divide the Ural-Aral CHA into two subregions. Western Kazakhstan is part of the western subregion, known as Cis-Ural. The central ridges of the Urals and Mugodzhar separate the eastern subregion, known as Trans-Ural, from the western subregion. In the archaeological literature, the term “Southern Trans-Urals” refers to the western subregion, while “Southern Trans-Urals” refers to the eastern subregion [26; 79].

The earliest traces of this cultural heritage area date back to the Mesolithic period. The presence of this object throughout the Neolithic era is indisputable, supported by the striking resemblance in both the stone craftsmanship and the decorative patterns seen on pottery. By the end of the Chalcolithic era, during the transition from the III to the II millennium BC, the Ural-Aral cultural-historical area, which was a unified system, ceased to exist owing to climate change. Climate change split it into two largely isolated north-south regions. The migration of the diverse Andronovo (Petrovka) population from the steppe region of the Southern Urals to Central Asia during the transition from the Middle to Late Bronze Ages is primarily responsible for the restoration of the region. The early Iron Age recognized the Ural-Aral cultural and historical area as a well-established system with distinct characteristics that distinguished it from other regions, including the Volga-Ural region. The Ural-Aral CHA emerged about the I millennium BC and lasted until the early XX century. Its operation and long-term survival depended on the pasture-nomadic system, specifically the Aral-Ural cycle of nomadism, which involved giving out pastures and water supplies at different times of the year [27]; [28; 278–280]; [26; 79–81]; [1; 63–96].

Different areas in Central Eurasia's steppes — Southern Urals, Saryarka, Semirechye, and Eastern Kazakhstan — had different landscapes that affected the economy, migration routes, and seasonal pastures for the local people. These landscapes also shaped the main direction of economic, cultural, and political connections, as well as the unique historical context. The distinctiveness of burial rituals, artistic expressions, and material culture, which are ethnic attributes, demonstrated this and shaped the unique historical progression of the people in each region. According to Nurbulat E. Masanov, when examining the origins of the Kazakhs, it is important to recognize that environmental development led to the formation of a community with both economic and non-economic interests. This community served as the foundation for the ethnogenetic processes. The accumulation of ethnocultural communities in Kazakhstan occurred because of similar habitats, economic activities, and levels of productive forces. These communities shared homogeneous ethnic characteristics in their everyday, material, and spiritual cultures. In Kazakhstan, this phenomenon manifested itself in the formation of various types of ethnocultural communities at different times [29; 85]. Therefore, it was the primary region of development throughout the transition from the XV to the XVI centuries. The Middle Zhuz referred to Kazakhstan's central region, specifically during the latter part of the XVII century. The empire controlled extensive regions in Central, Northern, and Eastern Kazakhstan, stretching from the Aral Sea to the Irgiz River and the Turgai River in the west, and from the Irtysh valley to the Altai and Tarbagatai mountains in the east. In the southern region, the Middle Zhuz area was next to the Syr Darya valley, Chu, and Lake Balkhash. It expanded northwards, reaching the boundaries of the Tomsk and Tyumen provinces. In western Kazakhstan, within the Nogai Horde, the Junior Zhuz established itself. During the XVIII century, it controlled lands extending from the Turgai River basin in the east to the lower levels of the Syrdarya in the south, and from the Ural River (Zhayyk) in the west [1; 92-93].

Throughout history, the proximity of the Southern Trans-Urals and Saryarka has played a significant role in the development of ethnic culture, political power, economic activity, and several other forms of relationships. Our research divides the economic and cultural ties between the early nomads in the Southern Trans-Urals and Saryarka regions into two separate time periods. These are the early Saka period, which lasted from the first half of the VII century BC to the VI centuries BC, and the Sauromat-Sarmatian period, which lasted from the second half of the VI century BC to the middle of the II century BC. During the first Saka period, the nomadic tribes residing in the southern Trans-Ural and Saryarka regions were part of the Tasmola historical-ethnographic group. The fact that they came from the same ancestors and the rise of a pasture-nomadic system at this time affected their historical, cultural, and political interactions [1; 34–96]. The inhabitants of the steppe zone in the Southern Trans-Urals had a strong motivation to preserve and enhance commercial ties with the Saryarka tribe due to their requirement for non-ferrous metals, namely copper and tin. The early nomadic settlements in the Southern Trans-Urals during the VII and VI centuries BC found many metal items made of bronze, with tin being one of its main components [22; 25; 243-244].

Nevertheless, from the early VIII to VI centuries BC, the center of Itkul metallurgy and metalworking in the Trans-Urals was still in the process of development [30; 98], [31; 19-20]. This center was unable to adequately meet the demand for copper and copper products in the nomadic Trans-Ural steppe. Given the lack of tin resources in the Urals, it became imperative to create connections with locations where such deposits were present and well-developed. As a result, Saryarka has significant copper stocks and tin deposits [32; 32–65], [33], [34], [35; 30–32], which served as the primary source of raw materials for the Transuranic nomads and perhaps for their finished goods as well. Furthermore, it is evident that the Saryarka tribe played a crucial role in facilitating the transportation of tin from the Altai mines to the Southern Urals. It is worth noting that metallurgical goods trade between the Ural and Kazakhstan regions, which were both important centers of metal production, dates to the Bronze Age [35; 33]. Evidently, the Saryarka tribes played a significant role as middlemen in facilitating the transportation of tin from the Altai mines to the Southern Urals. A collection of artifacts discovered at burial sites dating back to the VII–VI centuries BC substantiate the linkages between the nomadic communities of Saryarka and Sayan-Altai. Northern Kazakhstan has a distinctive metal formula [36; 73].

Numerous findings in the region support the strong economic and ethnocultural connections between the inhabitants of the Southern Trans-Urals and Saryarka. These discoveries include weapons, horse ammo, jewelry, tools, and religious artifacts (for instance, [1; 98–134], [37], [38]). The second period of cultural and economic connections between the nomads of the Southern Trans-Urals and Saryarka began at the same time as major changes occurred in Central Eurasia during the mid-late VI century BC. The decline of earlier ethnocultural groups from the early Saka period and the emergence of new ones linked these changes. The early Sarmatian (Prokhorovkay) archeological culture emerges in the Southern Trans-Urals, exerting a substantial influence on the history of Steppe Eurasia. The development was the result of an intricate interplay of at least four primary components. One of the groups is indigenous, consisting of the bearers of the Bobrovsko-Tasmolian civilization during the early Saka period, whereas the remaining groups are immigrants. The latter group included the Saka people from the South-Eastern Aral area, the “Scythians” from the Eastern European steppe and forest steppe, and the nomadic communities from Inner Asia, based on the already accessible materials. A variety of factors likely contributed to their presence in the Southern Trans-Urals region, which was not simultaneous [39; 228–230].

These changes led to the establishment of a new and swiftly expanding nomadic alliance in the Southern Urals, which significantly altered the distribution of authority in the grasslands of Central Eurasia. The nomadic population of the Southern Urals is progressively assuming a prominent position in this region. Over time, the people, excepting the “Tasmolines” from Central Kazakhstan, emerge as influential figures in both material and, to some extent, spiritual culture. An example of this was the gradual assimilation of the nomadic culture in Saryarka, known as “Sarmatization”. This process likely started in the early V century BC but became particularly evident around the VI–III centuries BC.

An important aspect contributing to the increased influence of the South Ural nomads on the steppes of Central Eurasia was the self-reliance of the South Urals people, particularly the tribes of the South Trans-Urals, in acquiring copper from the Saryarka nomads. The Itkul tribes, living in the forest-steppe region of the Trans-Urals, now fulfilled their need for copper. The military actions carried out by the Trans-Ural nomads along the southern frontiers of the Itkul civilization resulted in the Itkul people being dependent on their steppe neighbors, most likely in the form of tribute, by the end of the VI century BC. The rise in demand for non-ferrous metals within the Southern Trans-Ural nomadic communities, along with the influence of international commerce, clearly fueled the expansion of metal production in Trans-Ural settlements and the prosperity of the Itkul metallurgy and metalworking hub. During the V–IV centuries BC, the “Itkul people” emerged as the primary metal providers to the nomads residing in the Southern Urals [24; 104-105], [39; 191–198], [25; 244-245].

A notable surge in population occurred in the Southern Urals region as a result of the establishment of a swiftly expanding nomadic association with an ethnopoietary focus on the steppes. This situation likely led to conflicts over the winter grazing lands highly prized by nomads, situated in the region of contemporary deserts in Central Asia and Kazakhstan. A territorial dispute arose between the nomadic tribes residing in the Southern Trans-Urals and those in Central and Northern Kazakhstan over the regions around the Lower and Middle Syrdarya rivers, namely the Aral Karakum and Kyzylkum areas. The significance of these lands has particularly risen in relation to the establishment of craft and agricultural hubs in the Lower and Middle Syr Darya. Presumably, during this conflict, the tribes of South Trans-Ural had already displaced the “tasmolians” to the lower parts of Sarysu and the Moyynkum dunes by the early V century BC. As a result,

the nomadic groups in the Southern Trans-Urals not only greatly reduced the size of the Tasmolians' winter grazing lands, but they also prevented the Saryarka tribes from establishing direct connections with the nomadic and semi-nomadic tribes of Central Asia, as well as with the craft and agricultural centers along the Syrdarya river.

The depletion of the most valuable winter grazing lands undoubtedly led to a population catastrophe in the steppes of northern and central Kazakhstan. The prolonged good weather conditions of the preceding period likely contributed to the problem's exacerbation. The increase in livestock and population growth may lead to the depletion of natural resources in the developed territory. To resolve this dilemma, the solution was to enlarge the territory occupied by the Tasmolin and Tasmolin-Ulubaevsk cultures. The manifestation occurred through the migration of a portion of the Saryarka people towards the northern, northeastern, and eastern regions, namely the Ishim forest-steppe, the steppe and forest-steppe Ob-Irtysh area, as well as the northwestern and northern foothills of Altai and the Upper Ob region. The Sargat culture was developed by the nomads who migrated to the Ishim and Barabinsk forest-steppe regions played a role in the development of the Sargat culture. Meanwhile, those who settled in the Ob-Irtysh interfluvium and the Upper Ob region participated in or had a significant impact on the construction of the Kamensk, Staroaleisk, and Bystryansk cultures [40], [41]. The emigration of people resulted in a noticeable decline in the population of Saryarka, as indicated by the significant decrease in archeological sites during the period from the VI to the IV centuries BC.

During that time frame, it is probable that most of the copper ore reserves in Saryarka ceased to be utilized, resulting in a scarcity of metal. Considering these conditions, the inhabitants of Northern Kazakhstan commence the importation of copper from the forest-steppe area in the Southern Trans-Urals [36; 73]. Consequently, the Southern Urals are undergoing a steady shift from being recipients to being suppliers of copper and copper products to specific Saryarka nomads. Presently, the Saryarka nomads no longer serve as the principal intermediaries in supplying Altai tin to the nomads residing in the Southern Trans-Urals. Currently, trade predominantly takes place through Semirechye, resulting in the creation of a major northern route of the Great Silk Road [42; 15]; [43; 136-137]. Furthermore, it's possible that the population living in the agricultural oasis of Bactria and Sogdiana contributed to the enrichment of Altai's previous tin sources from Central Asia. Subsequently, the nomadic people of the Southern Trans-Urals redirected their economic, ethnocultural, and political connections towards the state forms in Central Asia.

Conclusions

Most academics widely recognize the cultural identification of the monuments from the 6th–2nd century BC in the current Kustanai area, including Turgay, as “Sauromatian” and early Sarmatian (Prokhorovskaya). This enables us to classify them as part of the monuments left by the nomads of the Trans-Ural Horde, which belonged to the ethnopoethetic association of nomads of the Southern Urals. It is likely that this association's eastern boundary extended along the eastern slopes of the Turgai valley. The Southern Trans-Urals is the eastern subregion of the Ural-Aral cultural-historical region, known as the Trans-Urals. We can identify the initial boundaries of this region from the Mesolithic period; it was ultimately formed by the mid-1st millennium BC and persisted until the early XX century. The Ural-Aral CHA relied on the pasture-nomadic system, which involved the seasonal allocation of pastures and water supplies, as the foundation for its operation and long-term viability.

This territory shared a boundary with the cultural and historical region of Saryarka to the east. The proximity of the Southern Trans-Urals and Saryarka facilitated the development of many connections among their inhabitants, such as ethnocultural, cultural-political, economic, and others. We can categorize the economic and ethnocultural connections between the early nomads of the Southern Trans-Urals and Saryarka into two major time periods: the Early Saka era (the VII to the first half of the VI centuries BC) and the Sauromato-Sarmatian period (second half of the VI to the middle of the II centuries BC). The primary motivation for establishing and expanding commercial relations with the tribes of Saryarka during the first, early Saka period was the necessity for non-ferrous metals, namely copper and tin, among the population residing in the steppe region of the Southern Trans-Urals. During the early Saka period, Saryarka served as the primary supplier of raw materials and perhaps completed goods for the nomadic groups in the Trans-Ural region. During the Sauromatian-Sarmatian period, there was a noticeable decline in the connections between the inhabitants of the Southern Trans-Urals and Saryarka due to changes in the ethnocultural landscape on the steppes of Central Eurasia.

This occurred because the nomads residing in the Southern Urals, particularly the tribes inhabiting the steppe Trans-Urals, gained autonomy in obtaining copper from the nomads of Saryarka. The Itkul tribes in the forest-steppe region of the Trans-Urals now fulfilled their need for copper. The competition for winter grazing lands, as well as the opportunity to reach the Syrdarya craft and agricultural hubs, resulted in a significant decrease in population and the abandonment of Saryarka. This is evident from the notable decline in archaeological sites in this region over the period from the VIth to the IInd century BC. Most likely, the exploitation of most of the copper ore reserves in Saryarka has ceased. Under the changed circumstances, it is evident that the nomads from Northern and Central Kazakhstan are no longer the primary middlemen in transporting Altai tin to the manufacturing hubs of the Southern Trans-Urals. The establishment of routes to the craft and agricultural districts of Central Asia provided the nomads of the Southern Urals, particularly the Southern Trans-Urals, with access to Central Asian tin supplies. Since then, the people of the Southern Urals steppes have primarily focused on developing economic, cultural, and political connections in the southern direction for many centuries.

Source of funding: The work was carried out with financial support from the Russian Science Foundation (project No. 24-18-20055 <https://rscf.ru/project/24-18-20055/>)

References

- 1 Таиров А. Ранние кочевники Жайык-Иртышского междуречья в VIII–VI вв. до н.э. / А. Таиров. — Астана: Исслед. группа Каз. науч.-исслед. ин-та культуры, 2017. — 392 с.
- 2 Сеитов А.М. Древние кочевники Тургая середины I тыс. до н. э.–середины I тыс. н.э. / А.М. Сеитов; отв. ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова // Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха: колл. моногр. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2017. — С. 182–206.
- 3 Логвин А.В. Раннесарматское погребение кургана 1 могильника Каратомар / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, А.М. Сеитов; отв. ред. М.К. Хабдулина // Маргулановские чтения–2019: материалы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. — Нур-Султан, 2019. — С. 316–327.
- 4 Логвин А.В. Погребения ранних кочевников кургана 1 могильника Каратомар / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, А.М. Сеитов; гл. ред. Б.А. Байтанаев // Маргулановские чтения–2020: материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17-18 сентября 2020 г.). — Т. 2. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2020. — С. 264–273.
- 5 Евдокимов В.В. Сарматские погребения могильника Перелески II в Верхнем Притоболье / В.В. Евдокимов, А.М. Сеитов // Археология Казахстана. — 2021. — № 3(13). — С. 49–65.
- 6 Базарбаева Г. К археологии Притоболья: анализ случайных находок наконечников стрел (VI–IV вв. до н.э.) из окрестностей г. Житикара (Северный Казахстан) / Г. Базарбаева, Г. Джумабекова, А. Сеитов, К. Жамбулатов // Археология Казахстана. — 2023. — № 2 (20). — С. 103–116.
- 7 Логвин А.В. Сарматские материалы на могильнике Бестамак / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, А.В. Колбина, А.В. Нетета // Нижневож. археол. вестн. — 2008. — Вып. 9. — С. 155–169.
- 8 Сеитов А.М. Сарматские памятники Торгайской степи / А.М. Сеитов; отв. ред. А.З. Бейсенов // Археология Казахстана в эпоху Независимости: итоги, перспективы: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 134–144.
- 9 Сеитов А.М. Могильник Белкарагай–2 / А.М. Сеитов, отв. ред. А.З. Бейсенов // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое: сб. науч. ст., посвящ. 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина. — Костанай–Алматы, 2015. — С. 186–188.
- 10 Базарбаева Г.А. Источники по сакской археологии Тургая: обзор имеющихся данных и перспективы исследований / Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова // Материалы науч.-практ. конф. «Теория и методология исторической науки», посвящ. 550-летию образования Казахского ханства (Костанай, 27 марта 2015 г.). — Костанай, 2015. — С. 173–179.
- 11 Сеитов А.М. Раннесарматское погребение курганной группы Кеньш 3 в Казахском Притоболье / А.М. Сеитов, Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова // Поволжская археология. — 2021. — № 1 (35). — С. 37–48.
- 12 Логвин А.В. Ритуальный комплекс Урпек (предварительное сообщение) / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, А.М. Сеитов; отв. ред. А. Онгарулы // Религия и система мировоззрений древних и средневековых nomadov Евразии / отв. ред. А. Онгарулы. — Алматы, 2016. — С. 56–65.
- 13 Логвин А.В. Исследование «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1): предварительное сообщение / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, отв. ред. А.К. Айткали // Степные племена в канун Великого переселения народов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 23–24 ноября 2023 г.). — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2023. — С. 114–119.

- 14 Грудочко И.В. Археологи исследовали первый геоглиф на Южном Урале / И.В. Грудочко. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.susu.ru/ru/news/2022/11/25/arheologi-issledovali-pervyy-geoglif-na-yuzhnom-urale> (Дата обращения: 03.05.2024).
- 15 Таиров А.Д. Кочевники Южного Урала в Центральной Азии во времена Александра Македонского / А.Д. Таиров; отв. ред. И.Н. Храпунов // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э.–V в. н.э.): материалы X Междунар. науч. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Вып. V. — Симферополь: ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2019. — С. 251–255.
- 16 Сарыарка // Казахстан: Национальная энциклопедия. — Т. 4 / гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Гл. ред. «Қазақ энциклопедиясы», 2006. — С. 478–479.
- 17 Ермоленко Л.Н. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов, А.Д. Касенова — Т. 3 // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — 2015. — № 1 (61). — С. 26–32.
- 18 Ермоленко Л.Н. Некоторые итоги изучения изваяний раннего железного века Сарыарки / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов, А.Д. Касенова; под ред. В.В. Боброва // Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения): материалы Междунар. конф. — Кемерово: Кузбассвуиздат, 2016. — С. 126–135.
- 19 Ермоленко Л.Н. Изваяние из долины реки Жангабыл: перипетии атрибуции / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов, А.Д. Касенова; отв. ред. О.С. Советова // Археология Южной Сибири: сб. науч. тр., посвящ. 40-летию кафедры археологии Кемеров. гос. ун-та. — Кемерово: КемГУ, 2016. — С. 46–54.
- 20 Бейсенов А.З. Новые памятники раннего железного века в районе гор Улытау, Центральный Казахстан / А.З. Бейсенов, Ж.Р. Утубаев // Уфим. археол. вестн. — 2022. — Т. 22. — № 1. — С. 104–114.
- 21 Касенова А.Д. Археологические раскопки на комплексе Каратал в Улытау / А.Д. Касенова, Е.Ш. Амиров, Л.Н. Ермоленко, Ж.Р. Утубаев // Археология Казахстана. — 2023. — № 3 (21). — С. 110–124.
- 22 Blinov Ivan A. Influence of Copper Items Treatment Methods on XRF Results (Based on the Belt Stripping Clips from Kichigino I Burial Ground, Kurgan 5, Southern Trans-Urals) / Ivan A. Blinov, Alexander D. Tairov, Anatoly M. Yuminov. In: A. Yuminov, N. Ankusheva, M. Ankushev, E. Zaykova, D. Artemyev (Eds.) // *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy. Proceedings of 6th Geoarchaeological Conference, Miass, Russia, 16–19 September 2019.* — Springer, Cham, 2021. — P. 33–37.
- 23 Blinov I.A. Composition of Non-military Bronze Items from the Kichigino I Burial Ground / I.A. Blinov, A.D. Tairov; in: N.N. Ankusheva, I.V. Chechushkov, A.V. Epimakhov, M.N. Ankushev, P.S. Ankusheva, P.S. (Eds) // *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy—2021. Springer Proceedings in Earth and Environmental Sciences.* — Springer, Cham, 2023.
- 24 Блинов И.А. Химический состав металла медных и бронзовых наконечников стрел могильника Кичигино I / И.А. Блинов, А.Д. Таиров // Нижневолж. археол. вестн. — 2022. — Т. 21. — № 1. — С. 91–118.
- 25 Таиров А.Д. Состав металла предметов из случайных находок на территории степной и лесостепной зон Южного Зауралья / А.Д. Таиров, И.А. Блинов // Археология евразийских степей. — 2024. — № 1. — С. 237–255.
- 26 Таиров А.Д. Урало-Аральская культурно-историческая область как результат адаптации древнего населения к условиям вмещающего ландшафта / А.Д. Таиров // Урал. ист. вестн. — 2010. — № 2 (27). — С. 79–86.
- 27 Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана / К.А. Акишев // Поиски и раскопки в Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1982. — С. 31–46.
- 28 Кузеев Р.Г. Развитие хозяйства башкир в X–XIX вв. (к истории перехода башкир от кочевого скотоводства к земледелию) / Р.Г. Кузеев // Археология и этнография Башкирии. — 1968. — Т. III. — С. 261–321.
- 29 Масанов Н.Э. Этногенез казахов: проблема исторической преемственности / Н.Э. Масанов // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана: тез. докл. Всесоюз. конф. — М., 1988. — С. 84–86.
- 30 Бельтикова Г.В. Развитие иткульского очага металлургии / Г.В. Бельтикова; отв. ред. В.Д. Ковалева // Вопросы археологии Урала. — Екатеринбург: УрГУ, 1993. — С. 93–106.
- 31 Бельтикова Г.В. Зауральский (Иткульский) очаг металлургии (VII–III вв. до н.э.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.В. Бельтикова. — М., 1997. — 23 с.
- 32 Кузнецова Э.Ф. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана / Э.Ф. Кузнецова, Т.М. Тепловодская. — Алматы: Гылым, 1994. — 207 с.
- 33 Берденов С.А. Казахстанские месторождения меди и олова и их разработка в бронзовом веке / С.А. Берденов // Изв. НАН РК. Сер. обществ. наук. — 2008. — № 1. — С. 42–55.
- 34 Байтлеу Д.А. К вопросу об источниках сырья горно-металлургических центров эпохи палеометалла в Центральном Казахстане / Д.А. Байтлеу, М.Н. Анкушев // Genesis: исторические исследования. — 2021. — № 8. — С. 19–27.
- 35 Артемьев Д.А. Цветной металл эпохи бронзы Северного Казахстана: геохимическая характеристика и рудная база / Д.А. Артемьев, А.Д. Дегтярева, С.В. Кузьминых, Л.Б. Орловская // Вестн. археол., антропол. и этногр. — 2024. — № 1 (64). — С. 19–37.
- 36 Барцева Т.Б. Цветной металл из Среднего Приишимья (по материалам Северо-Казахстанской экспедиции) / Т.Б. Барцева; отв. ред. Г.Б. Зданович // Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск: Изд. Башкир. ун-та, 1987. — С. 65–83.
- 37 Таиров А.Д. Новые данные о восточном направлении этнокультурных связей ранних кочевников Южного Зауралья / А.Д. Таиров; отв. за вып. А.В. Коржов // Наука ЮУрГУ: материалы 75-й науч. конф. Секция соц.-гуманит. наук. — Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2023. — С. 86–91.

38 Таиров А.Д. Новые данные о контактах кочевников Южного Зауралья и Восточного Приаралья в раннесакское время / А.Д. Таиров; отв. ред. А.К. Айткали // Древние и средневековые государства и союзы кочевников Евразии в контексте новых археологических и письменных источников: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию археолога, д-ра ист. наук, проф. А.Н. Подушкина (г. Шымкент, 17–18 марта 2023 г.). — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2023. — С. 108–113.

39 Таиров А.Д. Южный Урал в эпоху ранних кочевников / А.Д. Таиров // История Южного Урала: [В 8-и т.]. — Т. 3. — Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2019. — 400 с.

40 Таиров А.Д. Этнокультурные процессы в Урало-Казахстанских степях в VI–V вв. до н.э. / А.Д. Таиров; отв. за вып. С.Д. Ваулин // Наука ЮУрГУ: материалы 61-й науч. конф. Секция естественно-научных и гуманитарных наук. — Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2009. — Т. 1. — С. 173–177.

41 Таиров А.Д. Южное Зауралье в раннесакское и савроматское время / А.Д. Таиров; отв. ред. Л.Т. Яблонский, Л.А. Краева // Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии: материалы IX Междунар. науч. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории», посвящ. 100-летию со дня рождения Константина Федоровича Смирнова. — Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2016. — С. 275–279.

42 Байпаков К.М. Великий Шелковый путь на территории Казахстана / К.М. Байпаков. — Алматы: Адамар, 2007. — 495 с.

43 Баштанник С.В. Семиреченский отрезок Великого Шелкового пути / С.В. Баштанник // Вестн. Кемеров. гос. ун-та культуры и искусств. — 2016. — № 34. — С. 134–141.

А.Д. Таиров

Сарыарқа Оңтүстік Оралдың ерте көшпенділерінің шаруашылық және этномәдени байланыстар жүйесінде

Ерте сақ және савромат–сармат дәуірінде қазіргі Қостанай облысының халқы, оның ішінде Торғай, Оңтүстік Оралдың ерте көшпенділерінің этнопотестарлық бірлестігінің Орал Ордасының құрамына кірді. Бірлестіктің шекаралары Орталық Еуразия далаларының табиғи-ландшафттық ерекшеліктеріне байланысты болды. Оңтүстік Орал, қазіргі Қостанай облысы мен Торғайды қоса алғанда, кең Жайық–Арал мәдени–тарихи облысының шығыс қосалқы облысы. Көшпенділердің шығысында бұл қосалқы облыстар тәуелсіз мәдени–тарихи аймақ негізінен Сарыарқаның көшпелі тайпаларымен көршілес болған. Екі мәдени–тарихи аймақ тұрғындарының көршілестігі олардың арасында әртүрлі байланыстар орнатуға және сақтауға ықпал етті. Оңтүстік Орал мен Сарыарқа көшпенділерінің шаруашылық және этномәдени байланыстары Орал даласы халқының мыс пен қалайыға деген қажеттілігіне байланысты еді. Бұл байланыстарды екі кезеңге бөлуге болады — ерте сақ (VIII — б.з. д. VI ғасырдың бірінші жартысы) және савромат–сармат (VI ғасырдың екінші жартысы — б. з. д. II ғасырдың ортасы). Ең жақын байланыстар ерте сақ кезеңінде болды, бұл материалдық мәдениет объектілері мен түсті металдың химиялық құрамының жақындығынан көрінді. Савромат–сармат дәуірінде Орталық Еуразия даласындағы этносаяси жағдайдың өзгеруіне байланысты байланыстардың қарқындылығы күрт төмендейді. Оңтүстік Орал көшпенділерінің мыс пен одан жасалған бұйымдарға деген қажеттілігі қазір иткөздік металлургия және металл өңдеу ошағының өнімдері есебінен қанағаттандырылуда. Қалайы қабылдау жолдары да өзгеруде, бұрынғы Алтай, оның көздеріне Орталық Азия қосылады.

Кілт сөздер: Оңтүстік Орал, Сарыарқа, Орал–Арал мәдени–тарихи облысы, ерте көшпенділер, шаруашылық байланыстар.

А.Д. Таиров

Сарыарқа в системе хозяйственных и этнокультурных связей ранних кочевников Южного Зауралья

В раннесакское и савромато–сарматское время население современной Кустанайской области, в том числе и Тургая, входило в состав зауральской орды этнопотестарного объединения ранних кочевников Южного Урала. Границы объединения были обусловлены природно-ландшафтными особенностями степей Центральной Евразии. Южное Зауралье, включая современную Кустанайскую область и Тургай, является восточной подобластью обширной Урало–Аральской культурно–исторической области. На востоке номады этой подобласти соседствовали с кочевыми племенами Сарыарки, являющейся самостоятельной культурно–исторической областью. Соседство населения двух культурно–исторических областей способствовало установлению и поддержанию различного рода контактов между ними. Хозяйственные и этнокультурные связи кочевников Южного Зауралья и Сарыарки были обусловлены потребностями населения зауральских степей в меди и олове. Эти связи можно разде-

лить на два периода — раннесакский (VIII–первая половина VI в. до н.э.) и савромато-сарматский (вторая половина VI–середина II в. до н.э.). Наиболее тесными связи были в раннесакский период, что нашло отражение в близости предметов материальной культуры и химического состава цветного металла. В савромато-сарматское время интенсивность связей резко сокращается вследствие изменения этнополитической ситуации в степях Центральной Евразии. Потребности кочевников Южного Зауралья в меди и изделиях из неё удовлетворяются теперь за счет продукции иткульского очага металлургии и металлообработки. Меняются и пути поступления олова, к прежним, алтайским, его источникам добавляются центрально-азиатские.

Ключевые слова: Южное Зауралье, Сарыарка, Урало-Аральская культурно-историческая область, ранние кочевники, хозяйственные связи.

References

- 1 Tairov, A.D. (2017). Rannie kochevniki Zhaiyk-Irtyshskogo mezhdurechia v VIII–VI vv. do n.e. [Early nomads of the Zhaiyk–Irtysh interfluvium in the VIII–VI centuries BC]. Astana: Issledovatel'skaia grupa Kazakhskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta kultury [in Russian].
- 2 Seitov, A.M. (2017). Drevnie kochevniki Turgaia serediny I tysiachletii do n.e.–serediny I tysiachletii n.e. [Ancient nomads of Turgai in the middle of the I millennium BC — the middle of the I millennium AD]. *Kultura naseleniia Turgaia i sopredelnykh regionov: chelovek i epokha: Kollektivnaia monografiia — Culture of the population of Turgai and adjacent regions: man and epoch. Collective monograph* [in Russian].
- 3 Logvin, A.V., Shevnina, I.V., & Seitov, A.M. (2019). Rannesarmatskoe pogrebenie kurgana 1 mogilnika Karatomar [The Early Sarmatian burial of kurgan 1 of the Karatomar burial ground]. *Margulanovskie chteniia–2019: materialy Mezhdunarodnoi arkhelogicheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia kazakhstanskogo arkheloga K.A. Akisheva — Margulanov readings–2019: Materials of the International Archaeological scientific and Practical Conference dedicated to the 95th anniversary of the birth of the outstanding Kazakh archaeologist K.A. Akishev*. Nur-Sultan, 316–327 [in Russian].
- 4 Logvin, A.V., Shevnina, I.V., & Seitov, A.M. (2020). Pogrebeniia rannikh kochevnikov kurgana 1 mogilnika Karatomar [Burials of the early nomads of kurgan 1 of the Karatomar burial ground]. *Margulanovskie chteniia–2020: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia step v svete arkhelogicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniia» — Margulanov readings 2020: materials of the international scientific and practical conference “The Great Steppe in the light of archaeological and interdisciplinary research”* (Almaty, September 17–18, 2020). Almaty: Institut arkhelologii imeni A.Kh. Margulana, 264–273 [in Russian].
- 5 Evdokimov, V.V., & Seitov, A.M. (2021). Savromatskie pogrebeniia mogilnika Pereleski II v Verkhnem Pritobole [Sarmatian burials of the Pereleski II burial ground in the Upper Tributary]. *Arkhelogiia Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 3(13), 49–65 [in Russian].
- 6 Bazarbaeva, G., Dzhumabekova, G., Seitov, A., & Zhambulatov, K. (2023). K arkhelologii Pritobolia: analiz sluchainykh nakhodok nakonechnykh strel (VI–IV vv. do n.e.) iz okrestnostei g. Zhitikara (Severnyi Kazakhstan) [To the archeology of the Tributary region: analysis of accidental finds of arrowheads (VI–IV centuries BC) from the vicinity of the city of Zhitikar (Northern Kazakhstan)]. *Arkhelogiia Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 2(20), 103–116 [in Russian].
- 7 Logvin, A.V., Shevnina, I.V., Kolbina, A.V., & Neteta, A.V. (2008). Sarmatskie materialy na mogilnike Bestamak [Sarmatian materials at the Bestamak burial ground]. *Nizhnevolskii arkhelogicheskii vestnik — Nizhnevolskiy Archaeological Bulletin*, 9, 155–169 [in Russian].
- 8 Seitov, A.M. (2011). Sarmatskie pamiatniki Torgaiskoi stepi [Sarmatian monuments of the Torgai steppe]. *Arkhelogiia Kazakhstana v epokhu Nezavisimosti: itogi, perspektivy: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiiu Instituta arkhelologii imeni A.Kh. Margulana KN MON RK — Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects: materials of the international scientific conference dedicated to the 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the A.H. Margulan Institute of Archaeology of the KN MES RK*. Almaty, 134–144 [in Russian].
- 9 Seitov, A.M. (2015). Mogilnik Belkaragai–2 [Burial ground Belkaragai–2]. *Drevnii Turgai i Velikaia Step: chast i tseloe: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letnemu yubileiu Viktora Nikolaevicha Logvina — Ancient Turgai and the Great Steppe: part and whole. Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of Viktor Nikolaevich Logvin*. Almaty, 186–188 [in Russian].
- 10 Bazarbayeva, G.A., & Dzhumabekova, G.S. (2015). Istochniki po sakskei arkhelologii Turgaia: obzor imeiushchikhsia dannykh i perspektivy issledovaniia [Sources on the Saka archeology of Turgai: an overview of available data and research prospects]. *Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii «Teoriia i metodologiia istoricheskoi nauki», posviashchennoi 550-letiiu obrazovaniia Kazakhskogo khanstva — Materials of the scientific and practical conference “Theory and Methodology of historical science” dedicated to the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate (Kostanai, 27 marta 2015 g.)*. Kostanay [in Russian].
- 11 Seitov, A.M., Bazarbayeva G.A., & Dzhumabekova, G.S. (2021). Rannesarmatskoe pogrebenie kurgannoi gruppy Kenysh 3 v Kazakhstanskom Pritobole [Early Sarmatian burial of the Kenysh 3 kurgan group in the Kazakh Tributary region]. *Povolzhskaiia arkhelogiia — Volga Archeology*, 1 (35), 37–48 [in Russian].

- 12 Logvin, A.V., Shevnina, I.V., & Seitov, A.M. (2016). Ritualnyi kompleks Urpek (predvaritelnoe soobshchenie) [The Urpek ritual complex (preliminary message)]. *Religiia i sistema mirovozzrenii drevnikh i srednevekovykh nomadov Evrazii — Religion and the system of worldviews of ancient and medieval nomads of Eurasia*. Almaty, 56–65 [in Russian].
- 13 Logvin, A.V., & Shevnina, I.V. (2023). Issledovanie «geoglifa» Kara-Turgaiskoe koltso (Kyzyl Zhuldyz 1): predvaritelnoe soobshchenie [The study of the “geoglyph” of the Kara–Turgay ring (Kyzyl Zhuldyz 1): preliminary report]. *Stepnye plemena v kanun Velikogo pereseleniia narodov: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Steppe tribes on the eve of the Great Migration of Peoples. Materials of the International Scientific and Practical Conference* (Aktobe, November 23–24), 114–119. Almaty [in Russian].
- 14 Grudochko, I.V. Arkheologi issledovali pervyi geoglif na Yuzhnom Urale [Archaeologists investigated the first geoglyph in the Southern Urals. Retrieved from <https://www.susu.ru/ru/news/2022/11/25/arkheologi-issledovali-pervyy-geoglif-na-yuzhnom-urale> [in Russian].
- 15 Tairov, A.D. (2019). Kochevniki Yuzhnogo Urala v Tsentralnoi Azii vo vremena Aleksandra Makedonskogo [Nomads of the Southern Urals in Central Asia during the time of Alexander the Great]. *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n.e.–V v. n.e.): materialy X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii» — Crimea in the Sarmatian era (II century BC — V century AD). V. Materials of the X International Scientific Conference “Problems of Sarmatian Archeology and History”*. Simferopol: LLC «Firm «Salta» LTD», 267–271 [in Russian].
- 16 (2006). Saryarka. «Kazakhstan»: Natsionalnaia entsiklopediia [Saryarka. “Kazakhstan” National Encyclopedia]. Almaty: Glavnaia redaktsiia «Qazaq entsiklopediasy», 4 [in Russian].
- 17 Ermolenko, L.N., Kurmankulov, Zh.K., & Kasenova, A.D. (2015). Novye dannye o spetsificheskoi raznovidnosti izvaianii saksoidy epokhi [New data on a specific variety of sculptures of the Saka epoch]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Kemerovo State University*, 3, 1 (61), 26–32 [in Russian].
- 18 Ermolenko, L.N., Kurmankulov, Zh.K., & Kasenova, A.D. (2016). Nekotorye itogi izuchenii izvaianii rannego zheleznoogo veka Saryarki [Some results of studying the sculptures of the Early Iron Age of Saryarka]. *Arkheologicheskoe nasledie Sibiri i Tsentralnoi Azii (problemy interpretatsii i sokhraneniia): materialy Mezhdunarodnoi konferentsii — Archaeological heritage of Siberia and Central Asia (problems of interpretation and preservation): materials of the international conference*. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 126–135 [in Russian].
- 19 Ermolenko, L.N., Kurmankulov, Zh.K., & Kasenova, A.D. (2016). Izvaianie iz doliny reki Zhangabyly: peripetii atributsii [The sculpture from the valley of the Zhangabyly River: the vicissitudes of attribution]. *Arkheologiya Yuzhnoi Sibiri: sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 40-letiiu kafedry arkheologii Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Archeology of Southern Siberia: a collection of scientific papers dedicated to the 40th anniversary of the Department of Archaeology of Kemerovo State University*. Kemerovo: Izdatelstvo Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, 46–54 [in Russian].
- 20 Beisenov, A.Z. & Utubaev, J.R. (2022). Novye pamiatniki rannego zheleznoogo veka v raione gor Ulytau, Tsentralnyi Kazakhstan [New monuments of the Early Iron Age in the area of the Ulytau mountains, Central Kazakhstan]. *Ufimskii arkheologicheskii vestnik — Ufa Archaeological Bulletin*, 22 (1), 104–114 [in Russian].
- 21 Kasenova, A.D., Amirov, E.Sh., Ermolenko, L.N., & Utubaev, J.R. (2023). Arkheologicheskie raskopki na komplekse Karatal v Ulytau [Archaeological excavations at the Karatal complex in Ulytau]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archeology of Kazakhstan*, 3 (21), 110–124. DOI: 10.52967/akz2023.3.21.110.124 [in Russian].
- 22 Blinov, Ivan A., Tairov, Alexander D., Yuminov, Anatoly M. (2021). Influence of Copper Items Treatment Methods on XRF Results (Based on the Belt Stripping Clips from Kichigino I Burial Ground, Kurgan 5, Southern Trans–Urals). In: Yuminov, A., Ankusheva, N., Ankushev, M., Zaykova, E., Artemyev, D. (Eds.) *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy. Proceedings of the 6th Geoarchaeological Conference* (pp. 33–37). Miass, Russia, 16–19 September 2019. Springer, Cham.
- 23 Blinov, I.A., & Tairov, A.D. (2023). Composition of Non–military Bronze Items from the Kichigino I Burial Ground. In: Ankusheva, N.N., Chechushkov, I.V., Epimakhov, A.V., Ankushev, M.N., Ankusheva, P.S. (Eds.) *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy—2021. Springer Proceedings in Earth and Environmental Sciences*. Springer, Cham.
- 24 Blinov, I.A., & Tairov, A.D. (2022). Khimicheskii sostav metalla mednykh i bronzovykh nakonechnikov strel mogilnika Kichigino I [The chemical composition of the metal of copper and bronze arrowheads of the Kichigino I burial ground]. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik — Nizhnevolzhsky archaeological Bulletin*, 21 (1), 91–118 [in Russian].
- 25 Tairov, A.D., & Blinov, I.A. (2024). Sostav metalla predmetov iz sluchainykh nakhodok na territorii stepnoi i lesostepnoi zon Yuzhnogo Zauralia [The composition of metal objects from random finds on the territory of the steppe and forest–steppe zones of the Southern Trans–Urals]. *Arkheologiya evraziiskikh stepei — Archeology of the Eurasian steppes*, 1, 237–255 [in Russian].
- 26 Tairov, A.D. (2010). Uralo-Aralskaia kulturno-istoricheskaiia oblast kak rezultat adaptatsii drevnego naseleniia k usloviyam vmeshchaiushchego landshafta [The Ural–Aral cultural–historical region as a result of the adaptation of the ancient population to the conditions of the surrounding landscape]. *Uralskii istoricheskii vestnik — Ural historical bulletin*, 2(27), 79–86 [in Russian].
- 27 Akishev, K.A. (1982). K probleme proiskhozhdeniia nomadizma v aridnoi zone drevnego Kazakhstana [On the problem of the origin of nomadism in the arid zone of ancient Kazakhstan]. *Poiski i raskopki v Kazakhstane — Searches and excavations in Kazakhstan*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 28 Kuzeev, R.G. (1968). Razvitie khoziaistva bashkir v X–XIX vv. (k istorii perekhoda bashkir ot kochevogo skotovodstva k zemledeliiu) [Development of the Bashkir economy in the Xth–XIXth centuries (to the history of the transition of the Bashkirs from nomadic cattle breeding to agriculture)]. *Arkheologiya i etnografiia Bashkirii — Archeology and ethnography of Bashkiria*, III, 261–321 [in Russian].
- 29 Masanov, N.E. (1988). Etnogenez kazakhov: problema istoricheskoi preemstvennosti [Ethnogenesis of the Kazakhs: the problem of historical continuity]. *Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazakhstana: tezisy dokladov*

Vsesoiuznoi konferentsii — Problems of Ethnogenesis and Ethnic History of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan. Abstracts of the All-Union Conference. Moscow, 84–86 [in Russian].

30 Beltikova, G.V. (1993). Razvitie itkul'skogo ochaga metallurgii [Development of the Itkul metallurgy center]. *Voprosy arkhologii Urala — Questions of the archeology of the Urals.* Yekaterinburg: Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, 93–106 [in Russian].

31 Beltikova, G.V. (1997). Zauralskii (Itkul'skii) ochag metallurgii (VII–III vv. do n.e.) [Zauralsky (Itkul) hearth of metallurgy (VII–III centuries BC)]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Moscow [in Russian].

32 Kuznetsova, E.F., & Teplovodskaya, T.M. (1994). Drevniaia metallurgii i goncharstvo Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient metallurgy and pottery of Central Kazakhstan]. Almaty: Gylim [in Russian].

33 Berdenov, S.A. (2008). Kazakhstanskii mestorozhdeniia medi i olova i ikh razrabotka v bronzovom veke [Kazakh deposits of copper and tin and their development in the Bronze Age]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of social sciences*, 1, 42–55 [in Russian].

34 Baitleu, D.A., & Ankushev, M.N. (2021). K voprosu ob istochnikakh syria gorno-metallurgicheskikh tseftrov epokhi paleometalla v Tsentralnom Kazakhstane [On the issue of raw materials sources of mining and metallurgical centers of the paleometallic epoch in Central Kazakhstan]. *Genesis: istoricheskie issledovaniia — Genesis: Historical research*, 8, 19–27 [in Russian].

35 Artemev, D.A., Degtyareva, A.D., Kuzminykh, S.V., & Orlovskaya, L.B. (2024). Tsvetnoi metall epokhi bronzy Severnogo Kazakhstana: geokhimiicheskaia kharakteristika i rudnaia baza [Non-ferrous metal of the Bronze Age of Northern Kazakhstan: geochemical characteristics and ore base]. *Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii — Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography*, 1(64), 19–37 [in Russian].

36 Bartseva, T.B. (1987). Tsvetnoi metall iz Srednego Priishimia (po materialam Severo-Kazakhstanskoi ekspeditsii) [Non-ferrous metal from the Middle Ishim region (based on materials from the North Kazakhstan expedition)]. *Rannii zheleznyi vek i srednevekove Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia — Early Iron Age and Middle Ages of the Ural-Irtysh Interfluve.* Chelyabinsk: Izdatelstvo Bashkirskogo unistituta [in Russian].

37 Tairov, A.D. (2023). Novye dannye o vostochnom napravlenii etnokulturnykh sviazei rannikh kochevnikov Yuzhnogo Zauralia [New data on the eastern direction of ethnocultural ties of the early nomads of the Southern Urals]. *Nauka Yuzhno Uralskogo gosudarstvennogo universiteta: materialy 75-i nauchnoi konferentsii. Sektsiia sotsialno-gumanitarnykh nauk — Science of South Ural State University: materials of the 75th scientific conference. Sections of social and humanitarian sciences.* Chelyabinsk: Izdatelstvo Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, 86–91 [in Russian].

38 Tairov, A.D. (2023). Novye dannye o kontaktakh kochevnikov Yuzhnogo Zauralia i Vostochnogo Priaralia v rannesakskoe vremia [New data on contacts between nomads of the Southern Trans-Urals and the Eastern Aral Sea region in the Early Saka period]. *Drevnie i srednevekove gosudarstva i soiuzy nomadov Evrazii v kontekste novykh arkhologicheskikh i pismennykh istochnikov: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 70-letiiu arkhologa, doktora istoricheskikh nauk, professora A.N. Podushkina — Ancient and medieval states and unions of Nomads of Eurasia in the context of new archaeological and written sources: materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 70th anniversary of archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor A.N. Podushkin (Shymkent, March 17–18).* Almaty: Institut arkhologii imeni A.Kh. Margulana, 108–113 [in Russian].

39 Tairov, A.D. (2019). Yuzhnyi Ural v epokhu rannikh kochevnikov [Southern Urals in the era of early nomads]. *Istoriia Yuzhnogo Urala — History of the Southern Urals (Vols. 1–8).* Chelyabinsk: Izdatelskii tsentr Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, 3 [in Russian].

40 Tairov, A.D. (2009). Etnokulturnye protsessy v Uralo-Kazakhstanskikh stepiakh v VI–V vv. do n.e. [Ethnocultural processes in the Ural–Kazakh steppes in the VI–V centuries BC]. *Nauka Yuzhno Uralskogo gosudarstvennogo universiteta: materialy 61-i nauchnoi konferentsii. Sektsiia estestvennonauchnykh i humanitarnykh nauk — Science of South Ural State University: materials of the 61st Scientific Conference. Sections of natural sciences and humanities.* Chelyabinsk: Izdatelskii tsentr Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, 173–177 [in Russian].

41 Tairov, A.D. (2016). Yuzhnoe Zaurale v rannesakskoe i savromatskoe vremia [The Southern Trans-Urals in the Early Saxon and Savromatic times]. *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkhologii: materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkhologii i istorii», posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Konstantina Fedorovicha Smirnova — Konstantin Fedorovich Smirnov and modern problems of Sarmatian archeology. Materials of the IX International Scientific Conference «Problems of Sarmatian.* Orenburg: Izdatelstvo Orenburgskogo pedagogicheskogo universiteta, 275–279 [in Russian].

42 Baypakov, K.M. (2007). Velikii Shelkovyi put na territorii Kazakhstana [The Great Silk Road in Kazakhstan]. Almaty: Adamar [in Russian].

43 Bashtannik, S.V. (2016). Semirechenskii otrezok Velikogo Shelkovogo puti [Semirechensk section of the Great Silk Road]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo unistituta kultury i iskusstv — Bulletin of the Kemerovo University of Culture and Arts*, 34, 134–141 [in Russian].

Сведение об авторе

Таиров Александр — доктор исторических наук, директор Научно-образовательного центра евразийских исследований, Южно-Уральский государственный университет (национальный исследовательский университет), Челябинск, Россия; <https://orcid.org/0000-0001-8575-0430>.

Information about the author

Aleksandr D. Tairov — Doctor of historical sciences, Director of the Eurasian studies research and education Centre, South Ural State University (National Research University), Chelyabinsk, Russia.

А.А. Ткачев

*Тюменский научный центр Сибирского отделения Российской академии наук, Тюмень, Россия
(E-mail: sever626@mail.ru)*

Основные компоненты погребальной и материальной культуры скифо-сакского населения горностепных районов Восточного Казахстана

Рассмотрены погребальные комплексы раннего железного века. Материалы отражают особенности развития скифо-сакских племен, обитавших в пределах степной зоны Казахстанского Прииртышья. Основная часть погребальных объектов, изученных в долине Иртыша к северу от устья Каменных гор, представлена отдельными курганами. Памятники располагались обособленно, став позднее центрами формирования средневековых могильников, оставленных носителями тюркских традиций, которые рассматривали более ранние курганы как захоронения своих предков. Полевые исследования в северо-восточной зоне Восточного Казахстана показали насыщенность этой территории поминальными объектами, оставленными кочевниками в разные исторические периоды. Могильник Герасимовка, объединяющий только курганные насыпи ранних кочевников скифо-сакского времени, можно рассматривать как исключение.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Верхнее Прииртышье, могильник, курган, скифо-сакское время.

Введение

Погребальные памятники ранних кочевников привлекали внимание исследователей не только своей монументальностью, но и тайнами, хранящимися в них. Первые археологические исследования курганов скифо-сакского времени на территории Казахского Алтая провел в 1865 г. В.В. Радлов, раскопавший в Берельской степи семь курганов [1; 186–188]. В 1911 г. А.В. Андрианов на территории Верхнего Прииртышья исследовал 14 курганов. Особый интерес до настоящего времени вызывают материалы, полученные при изучении кольцеобразной выкладки на могильнике Майэмир в оградке, сооруженной из семи камней — трех валунов из белого кварца, двух камней темно-зеленой породы и двух гранитных плит. Под наиболее крупным валуном, расположенном в западном секторе оградки, обнаружен вещевой комплекс, послуживший основой для формирования представлений об особенностях раннескифской культуры Алтая [2; 56–57]. При первой публикации «майэмирского клада» было высказано предположение, что он не связан с объектом нахождения, а спрятан кладоискателями после ограбления захоронений курганов значительно позднее их сооружения [2; 61–67], [3; 144–156], [4; 12]. Данное предположение поддержали С.С. Черников [5, 6] и Л.Л. Баркова [6; 20]. М.П. Грязнов, интерпретируя материалы майэмирского типа как ранний этап в развитии скифских древностей, предположил, что под камнем оградки могли спрятать часть вещевого инвентаря, извлеченного при ограблении захоронений могильника Майэмир, признавая тем самым одновременность сооружения курганов, содержащих погребения, и располагавшихся рядом каменных оградок, не содержащих захоронений [7; 9–11]; [8; 164–165]. С.В. Киселев, анализируя материалы, полученные при исследовании майэмирского комплекса, также пришел к выводу о принадлежности к одному культурно-хронологическому периоду курганов с насыпями и каменных оградок [9; 159].

Среди эпизодических исследований древностей раннего железного века в предгорной части Верхнего Прииртышья необходимо выделить работы С.И. Руденко, раскопавшего в 1927 г. на р. Убе между селами Вавилово и Заречное курган с насыпью, сложенной из плитняка, смешанного с грунтом. В ограбленной грунтовой яме размером 3×3×1,75 м, ориентированной по сторонам света, найден вещевой комплекс, соотнесенный с поздней стадией скифской эпохи. Вещевой инвентарь представлен обломками железного кинжала с крыльевидным перекрестьем, каменным оселком, бронзовыми наконечниками стрел, зеркалом, колчаным крючком, золотой гривной и пластиной в виде головы хищной птицы, а также частично сохранившимся кожаным поясом, украшенным бронзовыми обоймами, сердцевидной концевой бляхой и овальной обоймой с четырехугольным отверстием [9; 167–169; рис. 8, 9].

* Автор-корреспондент. E-mail: sever626@mail.ru

Систематическое изучение курганов ранних и средневековых кочевников Верхнего Прииртышья связано с работами Восточно-Казахстанской археологической экспедиции ЛО ИИМК АН СССР и ИИАЭ АН КазССР. Сотрудники экспедиции свыше 30 лет под руководством С.С. Черникова проводили археологические раскопки в южных районах Восточного Казахстана. Основные археологические обследования были сосредоточены в долине р. Иртыш, попадавшей в зону затопления Бухтарминской ГЭС, где открыты и изучены десятки памятников разных культурно-исторических периодов [10, 11]. Исследования курганов в Чиликтинской долине позволили открыть самобытную культуру раннескифского времени, сопоставимую с древностями Алтая и Причерноморья [12].

Подводя итоги изучения древностей ранних кочевников Восточного Казахстана, С.С. Черников выделил два культурно-хронологических периода. Ранний связан с развитием скифо-сакских древностей (VII–IV вв. до н.э.), поздний характеризуется трансформацией погребального обряда и материальной культуры, исчезновением скифо-сибирского звериного стиля и возникновением раннегосударственных образований кочевников (III в. до н.э.–II вв. н.э.). В скифо-сакский период на территории Горного Алтая и Верхнего Прииртышья формируются две группы населения — северная и южная. Становление обеих этнокультурных групп происходит на основе майэмирских древностей раннескифского времени. В северных горных районах Алтая и Казахстана в процессе трансформации майэмирских комплексов развивается пазырыкская культура, тогда как южнее оз. Зайсан, в горно-степных районах Восточного Казахстана, складывается своеобразная сакская культура, позднее названная чиликтинской [13]. Естественной границей между двумя племенными группами выступает правый приток Иртыша — р. Нарым [12, 14; 135–137]. По мнению С.С. Черникова, заключительная фаза раннего железного века Верхнего Прииртышья связана с носителями кулажургинской археологической культурой [15; 65–80].

В 1960-е гг.—начале 1970-х гг. в исследование древностей Восточного Казахстана включается археологическая экспедиция Усть-Каменогорского педагогического института под руководством Ф.Х. Арслановой, которая особое внимание уделяла изучению памятников эпохи бронзы и средневековья [16]. С древностями ранних кочевников связаны публикации случайных находок, обнаруженных в разных районах региона [17–20]. Существует и косвенное упоминание о том, что на территории основного объекта исследований — Зевакинского могильника, кроме оград эпохи бронзы и курганов средневековых кочевников, выявлено и изучено несколько захоронений, сопоставимых по особенностям керамики с древностями кулажургинского типа [21; 502].

В конце 1970-х гг.—начале 1980-х гг. на территории степной зоны Верхнего Прииртышья в районе затопления Шульбинской ГЭС работала Шульбинская археологическая экспедиция ИИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. В процессе аварийно-спасательных работ были открыты и исследованы древности каменного века и эпохи бронзы, переходного времени от бронзы к раннему железу, памятники кулажургинской культуры раннего железного века и значительная серия курганов средневековых кочевников [22]. Среди многочисленных разновременных погребальных объектов в кургане 2 могильника Акчий III изучено единственное захоронение, сопоставимое с древностями раннескифского времени, перекрытое двумя средневековыми погребениями [23; 149; рис. 1; 24; 172–176, рис. 78, 89]. К этому периоду относятся 4 кургана и 3 ритуальные выкладки на могильнике Измайловка, содержащем разновременные поминальные комплексы от ранней бронзы до средневековья [25; 66, рис. 2].

Древности ранних кочевников широко изучались и на рубеже XX–XXI вв. Основное внимание казахстанские археологи уделяли горным районам Казахстанского Алтая, где пролонгированы исследования наиболее известных памятников раннескифского времени — могильников Черновая [26] и Берель [27, 28]. В южных районах продолжено изучение Чиликтинской долины, располагавшейся между хребтами Монрак и Тарбагатай. Наличие здесь многочисленных «царских» и рядовых курганов свидетельствует о функционировании крупного сакрального центра одного из сакских племенных объединений [13].

Методы исследования

В качестве основных источников использованы материалы погребальных комплексов раннескифского времени, исследованных археологической экспедицией Восточно-Казахстанского государственного университета под руководством автора статьи в 90-е гг. XX века. Для более полной культурно-хронологической характеристики периода привлечены материалы, полученные другими исследователями в предшествующие годы на сопредельных регионах. В процессе работы, в основном, ис-

пользовались классические методы археологии, связанные с планиграфическими и стратиграфическими наблюдениями, тогда как для определения культурно-хронологической позиции поминальных объектов и основных элементов материальной культуры применялся метод датированных аналогий, дополненный критическим анализом ранее высказанных предположений и гипотез.

Особенности погребального обряда и инвентаря

Характеризуемые поминальные объекты расположены в горностепной зоне Верхнего Прииртышья на открытых пространствах севернее устья Каменных гор — территории, где р. Иртыш выходит из горных теснин на степную равнину. Вдоль правого берега реки фиксируются невысокие отроги предгорной части Казахстанского Алтая, вдоль левого простирается восточная оконечность Казахского мелкосопочника.

В северо-восточной горностепной зоне Верхнего Прииртышья погребальные объекты, содержащие материалы скифо-сакского времени, выявлены на 10 могильниках (рис. 1). Часть из них представлена одиночными курганами (Кондратьевка XXI, Вавилово, Меновное XIV) или парными конструкциями (Меновное XV), другие содержат разновременные поминальные комплексы от эпохи бронзы до средневековья, с включением единичных курганов, соотносимых с древностями скифо-сакской стадии раннего железного века (Акчий III, Измайловка, Ахмирово I, Ахмирово III, Меновное VIII). Большинство исследователей полагает, что крупные могильники типа Чиликты или Береля располагались в районах зимовок, близ которых и сооружались как величественные «царские» курганы, так и захоронения родоплеменной элиты и погребения рядовых кочевников.

Горностепные пространства, размещавшиеся вдоль р. Иртыш севернее устья Каменных гор, можно рассматривать в контексте постулата о взаимосвязи «зимовка–элитные курганы» в качестве особого территориально-племенного образования скифо-сакского времени. Здесь, в 18 км к северо-востоку от кромки гор, где река «выходит» на равнину, на первой надпойменной террасе левого берега расположен крупный скифо-сакский могильник, прикрытый с юга и запада невысокими сопками. Юго-западный сектор памятника разрушен в результате основания на этом участке пос. Герасимовка, а в 1970-е гг. часть погребальных сооружений уничтожена при сооружении асфальтированной автомобильной дороги, обрамленной лесопосадками. Вследствие антропогенного воздействия определить общее количество курганов не представляется возможным.

Сохранившаяся часть памятника объединяет крупные поминальные объекты, содержавшие «царские» захоронения, конструкции средних размеров, соотносимые с погребениями племенной элиты, и небольшие уплощенные насыпи, принадлежавшие рядовым членам общества. Наличие крупного кладбища позволяет предполагать не только существование сакрального центра, но и функционирование близ него зимовки, являвшейся, в свою очередь, культурно-политическим центром данной территории. Подтверждают это предположение и разведочно-поисковые работы, показавшие, что в радиусе 100 км отсутствуют могильники раннего железного века, сопоставимые по количеству погребальных объектов. Об активном использовании данной территории в хозяйственном освоении свидетельствует серия случайных находок скифо-сакского времени (рис. 1).

Широкая долина Иртыша и окружающие ее горностепные ландшафты обеспечивали кормом табуны и отары в течение всего годового цикла. В условиях увлажнения климата кочевники активно использовали горностепные пространства северо-восточной части Верхнего Прииртышья. В теплое время года какая-то часть кочевников перемещалась вдоль Иртыша на северо-запад, другая передвигалась вдоль берегов лево- и правобережных притоков (Уранхай, Уланка, Дресвянка, Кызылсу, Ульба, Уба). К зимнему сезону население, скорее всего, «стекалось» к «южному» участку иртышской долины, граничащему с устьем Каменных гор. В это время ветра сдували снег с окружающих невысоких сопкок, а незамерзающий из-за быстрого течения Иртыш позволял осуществлять водопой. Можно допустить, что часть долины р. Иртыш, примыкающая к родовому кладбищу, рассматривалась как собственность вождя (правителя) обитавшего здесь племени. Долина р. Иртыш, достигавшая на этом участке в ширину несколько километров, имела хорошие травостои и могла активно использоваться не только для выпаса скота в летне-осеннее время, но и для заготовки сена на зимний период. Наличие индивидуальных находок, одиночных курганов и курганных групп, объединяющих несколько насыпей серии, подтверждает существование сезонных перекочевков. В процессе перемещения по берегам р. Иртыш и его притоков сооружались отдельные курганы для умерших, тела которых в силу разных обстоятельств (особенно в летнее время), не успевали доставить на основное родоплеменное кладбище. Большинство поминальных объектов располагалось близ края первых надпоймен-

ных террас правого и левого берегов рек, занимая открытые пространства на участках, господствующих над окружающей местностью в пределах от 8 до 22 м.

Наличие отдельной родоплеменной территории определяется нахождением в ее пределах крупного кладбища, содержащего захоронения представителей всех социальных групп, существовавших в обществе. В пределах кладбищ своими размерами выделяется несколько «царских» курганов, принадлежащих правящей знати. Наиболее крупный могильник скифо-сакского времени, обнаруженный у пос. Герасимовка, в настоящее время объединяет 30 курганов, из которых четыре могут рассматриваться в качестве «царских». Их количество позволяет предполагать существование данного кладбища на протяжении 4-х поколений правителей, сменяющих друг друга, следовательно, могильник мог функционировать в течении 80–100 лет. Исходя из площади современного поселка, можно предположить, что количество насыпей в древности превышало число сохранившихся в 2–3 раза [29; 218].

На десяти памятниках северо-восточной зоны Верхнего Прииртышья исследован 21 курган, где содержатся захоронения представителей всех социальных групп, имеющие ряд объединяющих признаков:

- для сооружения насыпей в основном использовался грунт без примеси щебня, взятый из ровиков или привнесенный со стороны, значительно реже встречаются насыпи, сложенные из камней и плит, перемешанных с землей;
- насыпи перекрывали округлые, реже квадратные или прямоугольные оградки, сооруженные из камней ломанного белого кварца, обломков гранитных и сланцевых плит;
- гранитные плиты использовались для сооружения внутримогильных конструкций и надмогильных перекрытий;
- захоронения осуществлялось по обряду индивидуального труположения при отсутствии парных и детских захоронений.

В пределах Усть-Каменогорского археологического комплекса выявлено 7 насыпей, соотносимых по своим параметрам с «царскими» курганами скифо-сакской эпохи (Герасимовка — 4, Ахмирово III — 1; Меновное VIII — 2). «Царские» курганы разных памятников сближают размеры оплывших насыпей: диаметр 25–50 м, высота 1,5–3,5 м. Вместе с тем наблюдаются и принципиальные отличия, связанные с отсыпкой насыпи. Для «царских» курганов могильника Герасимовка и Ахмирово III грунт для отсыпки насыпей брали из ровиков, окружавших оградки из камней белого кварца. На могильнике Меновное VIII, в силу сооружения поминальных конструкций на скальном основании, только слегка перекрытом отложениями глины, земля для отсыпки привносилась со стороны. Единственный курган данной группы исследован на могильнике Ахмирово III. Незамкнутый ровик «царского» кургана окружал оградку, прорезанную в северо-восточной части канавкой дромоса. В центре погребальной площадки располагалось поминальное сооружение, сочетающее грунтовую яму с надземным каменным «домиком», соединенным с дромосом, начинающимся за пределами ограждения. Останки погребенного человека лежали на спине с общей ориентировкой на юго-запад. Из погребального инвентаря сохранился помещенный в изголовье бронзовый нож, перекрытый колчаном с пятью (костяная и бронзовые) стрелами. О высоком социальном ранге погребенного человека свидетельствуют не только размеры кургана, но и размещение на уплощенной крыше «домика» жертвоприношения, включавшего все основные виды домашних животных — лошадь, бык и 5 голов мелко-рогатого скота.

Среди погребальных объектов в пределах горностепной зоны Верхнего Прииртышья исследовано несколько курганов, которые можно соотнести с захоронениями представителей родоплеменной элиты:

- с данной социальной группой соотносится ограбленное захоронение в кургане 3 могильника Ахмирово III. Погребальное сооружение имело земляную насыпь (диаметр 13 м, высота 0,6 м), перекрывавшую оградку с открытым проходом, ориентированным на восток, окруженную замкнутым ровиком шириной до 4 м. Погребенный человек в сопровождении коня лежал на спине головой на запад;
- с представителями родовой знати связано и захоронение ограбленного Вавиловского кургана [9]. Размеры насыпи, ее высота, наличие оградки и ее форма не охарактеризованы, но каменно-земляная насыпь перекрывала квадратную грунтовую яму (3,0×3,0×1,75 м), ориентированную по сторонам света. Стенки ямы укреплены деревянными бревнами, которые запирали вкопанные по углам каменные столбы. Пустоты между стенками ямы и срубом были засыпаны золой. О наличии останков

человека не сообщается, но сохранившийся после ограбления богатый сопроводительный инвентарь свидетельствует о высоком социальном статусе погребенного;

– к захоронениям родоплеменной элиты относится и погребение мужчины в сопровождении жертвенной ямы, выявленное в разновременном одиночном кургане Кондратьевка XXI [30, 31]. Основой кургана раннего железного века являлась крупная и глубокая грунтовая яма (3,6×1,1×1,85 м) с размещенной в ней деревянной колодой, содержащей разрозненные останки мужчины. Из вещевого набора сохранились два бронзовых предмета: пронизка от поясной гарнитуры и наконечник стрелы. Западнее могилы в пяти метрах от неё располагалась яма (2,32×1,66×1,57 м), содержащая останки жертвенных животных — барана и трех лошадей. Последних сопровождал сбруйный набор, размещенный около одной из лошадей.

Основная часть исследованных погребальных сооружений принадлежит рядовым членам общества, для которых также характерно формирование социальной дифференциации. Об этом свидетельствуют как объем трудозатрат, так и отдельные элементы погребального ритуала. Диаметр насыпей от 6–7 до 9–11 м, высота 0,1–0,4 м, диаметр оград от 5–6 до 6,3–8,5 м. Под насыпями преобладают округлые оградки, но встречаются прямоугольные и квадратные конструкции. Размеры прямоугольных оград варьируются в довольно широких пределах (4,5–10,5×4,5–9 м). Основная часть захоронений ограблена. Единичные не ограбленные мужские (Акчий III, Меновное XIV) и женские (Измайловка) захоронения содержат минимум инвентаря, соответствующего полу погребенного.

Провести сравнительный анализ погребального обряда между отдельными памятниками достаточно сложно, так как на большинстве могильников изучено от одного–двух (Герасимовка, Ахмирово II, Акчий III, Меновное XIV, Меновное XV) до 5 (могильник Меновное VIII) или 7 (могильник Измайловка) поминальных конструкций [25]. Вместе с тем анализ погребального обряда всех трех социальных страт скифо-сакского общества горностепных районов Верхнего Прииртышья показал, что их объединяет содержание погребального инвентаря и трудозатраты на возведение надмогильных конструкций. Это отражает принадлежность всех социальных групп к одному этнокультурному образованию.

Население, обитавшее в скифо-сакский период в пределах региона, хоронило своих умерших в крупных (1,3–3,6×0,6–3,2) и глубоких (0,9–2,1 м) грунтовых ямах (84 %), глубина которых зависела от подстилающего современную дневную поверхность грунта. Незначительная глубина могильных ям (0,4–1,1 м) памятника Меновное VIII определялась скальной подосновой и была ей ограничена. В то же время могильные ямы памятников Меновное XIV, Меновное XV вырубались в скале, достигая 0,6–1,1 м. Иногда в грунтовую яму дополнительно впускались составные каменные ящики (Измайловка — 4, Герасимовка — 1, Меновное XIV — 1). Выделяются грунтовые ямы с небольшой нишей в торцевой стенке (кург. 4, Ахмирово I) или с неглубокими подбоями в продольных стенках (кург. 28, Герасимовка; кург. 7, Ахмирово III), перекрытых вертикально установленными плитами (кург. 21, мог. 2, Измайловка). Отмечены две грунтовые ямы, содержащие захоронения мужчин, помещенных в деревянные колоды (Кондратьевка XXI, Акчий III). Уникальным является захоронение в деревянной колоде, размещенной внутри каменного ящика, впущенного в грунтовую яму (кург. 16, Измайловка).

В погребальном обряде для перекрытия могильных ям широко использовались дерево (24 %) и гранитные плиты (48 %). На завершающем этапе поверх деревянного или каменного перекрытия иногда отсыпалась наброска из мелких камней (40 %). Необходимо выделить наличие своеобразного типа могильных конструкций, имевших двойное перекрытие из каменных плит и особую форму внутри могильного сооружения — «с ложем, приготовленным для погребенного» (кург. 13, 14, Меновное VIII, огр. 22, Герасимовка, кург. 16, Измайловка). Поза и ориентировка костяков определена в 17 случаях. Сохранившиеся полностью останки и отдельные не потревоженные части скелетов позволяют утверждать, что погребенных укладывали на спину с вытянутыми вдоль туловища руками (64 %), с головой, ориентированной на запад (4–16 %) с отклонением к северо-западу (7–28 %) или юго-западу (3–12 %). Ориентация в северном направлении с незначительными отклонениями единична (3–12 %).

Вещевой инвентарь

Сопровождающий погребальный инвентарь представлен оружием, орудиями труда, элементами сбруйных наборов, предметами хозяйственно-бытового назначения и украшениями. Характерной особенностью скифо-сакского погребального набора является полное отсутствие керамики. Из-за сильного ограбления вещевой инвентарь встречен в 13 могилах (52 %), одной жертвенной яме и трех прикладах. Особый интерес представляют остатки оружейных наборов: железный (рис. 2, 29) и брон-

зовый (рис. 2, 28) кинжалы, бронзовый чекан с втоком (рис. 2, 16, 21), бронзовые (рис. 2, 1–15, 17, 23) и костяные наконечники стрел (рис. 2, 18–20), бронзовые ножи (рис. 2, 22) с кольцевым навершием (рис. 2, 25, 27) и отверстием в верхней части (рис. 2, 26), бронзовый колчаный крючок (рис. 2, 24). Бытовой инвентарь включает железный нож в железных ножнах (Акчий III), бронзовое шило (рис. 3, 3), каменные оселки (рис. 2, 4–7), частично сохранившийся украшенный кожаный пояс (рис. 2, 6). В пяти погребальных конструкциях встречены детали конской узда: в первом случае удила и псалии были впущены в небольшую ямку, располагавшуюся внутри могилы около левой стороны головы погребенного (рис. 3, 16); во втором — помещены в жертвенную яму отдельно от размещенных здесь же на трех уступчиках останков лошадей (рис. 3, 17); в третьем — в небольшой ямке в качестве жертвенного приклада (рис. 3, 18–21). Два жертвенных приклада, связанные с конской упряжью, встречены в могильнике Измайловка: один обнаружен в ограде переходного времени от эпохи бронзы к раннему железу (огр. 17); другой — в неглубокой ямке за пределами насыпи (кург. 5). Украшения, являющиеся составной частью погребального обряда, встречены в 7 могилах (28 %). Среди обнаруженных вещей золотая гривна (рис. 3, 13), застежка (рис. 3, 8), каменные (рис. 3, 2) и стеклянные (рис. 3, 1) бусы, детали ременной гарнитуры (рис. 3, 6, 9–11), изделия, изготовленные в скифо-сибирском стиле (рис. 3, 12), орнаментированные костяные трубочки. Одним из широко распространенных бытовых предметов, используемых в качестве погребального инвентаря, являются бронзовые зеркала с бортиком и петлей на внутренней стороне (рис. 4, 1–6, 9), с прямыми и фигурными ручками (рис. 4, 7, 8, 10). К уникальным изделиям относится пластинчатое округлое зеркало с фигурно-прорезным краем и короткой прямоугольной ручкой с небольшим отверстием (рис. 4, 11). В одном из захоронений в качестве сопровождающего инвентаря встречены астрагалы мелкого рогатого скота, использовавшиеся степными племенами на протяжении тысячелетий для игры в кости (кург. 7, Меновное VIII).

Особая сложность погребального обряда характерна для отдельных представителей скифо-сакских традиций и включает ряд компонентов. В двух случаях отмечены преднамеренно установленные каменные стелы — у северо-восточного (кург. 28, Герасимовка) и юго-восточного углов (Меновное XIV) могильных ям. Редко встречаются захоронения лошадей, размещенных как в жертвенных комплексах (Кондратьевка XXI, Ахмирово III), так и совместно с человеком в одной могиле. В первом случае взаиморасположение человека и лошади не определено (кург. 28, Герасимовка); во втором — человек лежал вдоль северной, лошадь располагалась вдоль южной стенки (кург. 3, Ахмирово III); в третьем — останки человека фиксировались вдоль южной стенки, тогда как лошадь, уложенная на правый бок с подогнутыми ногами, размещалась вдоль северной (кург. 6, Меновное VIII). Как исключение, вместе с жертвенными лошадьми встречаются останки мелкого рогатого скота (Кондратьевка XXI) или прослеживается сочетание трех основных видов домашних животных: лошадь, крупный и мелкий рогатый скот (кург. 1, Ахмирово III).

Свидетельства наличия культа огня отмечены только на могильнике Ахмирово III: в кургане 1 после размещения умершего в могиле, дромос заполнили горючим материалом и подожгли; в кургане 7 тело погребенного присыпали древесными угольками.

Заключение

Особенности погребального обряда и вещевого инвентаря, выявленные при изучении могильников скифо-сакских кочевников, обитавших в северо-западных районах Восточного Казахстана, позволяют соотнести их с майэмирской культурой, развивавшейся в рамках двух локальных вариантов: южного (куртуско-катонского) и северного (усть-куюмского). Памятники данных вариантов близки по основным элементам материальной культуры, но существенно отличаются по характерным деталям погребального обряда [32]. Концепция, предложенная В.А. Могильниковым, получила поддержку исследователей, но с накоплением материалов из горных районов Алтая, особенно после изучения курганного могильника Бийке, был поставлен вопрос о выделении бийкенской культуры раннескифского времени [33, 34] при сохранении термина «майэмирская культура» для памятников, распространенных в горностепных зонах Северо-Западного и Юго-Западного Алтая (Верхнее Прииртышье) [35; 287, рис. 12]. При этом основные признаки погребального обряда носителей майэмирской культуры описаны ранее при характеристике погребальных конструкций [36], как и культурно-территориальное членение разнокультурных объектов бийкенской и майэмирской культур [37; 165–166].

Незначительное количество исследованных памятников северо-западных районов Восточного Казахстана и полученный при этом вещевой инвентарь пока не позволяет наметить этапы в развитии скифо-сакских древностей региона. В то же время необходимо отметить определенную хронологическую неоднородность полученного материала, датирующегося в пределах конца VIII–VI вв. до н.э., что позволяет в перспективе обосновать не только временные рамки культурного развития в пределах локального региона, но и проследить взаимосвязь местного населения с носителями скифо-сакских традиций сопредельных территорий.

Работа выполнена Институтом проблем освоения Севера ТюмНЦ СО РАН в рамках государственного задания Министерства науки и высшего образования Российской Федерации (тема № FWRZ-2021-0006).

Список литературы

- 1 Радлов В.В. Сибирские древности. Из путевых заметок по Сибири / В.В. Радлов // Записки Императорского русского археологического общества. — СПб., 1895. — Нов. сер. — Т. 7. — Вып. 3–4. — С. 147–216.
- 2 Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 году) / А.В. Адрианов // Изв. Императорской археологической комиссии. — Петроград, 1916. — Вып. 62. — 94 с.
- 3 Руденко С.И. К палеоантропологии Южного Алтая / С.И. Руденко // Казаки. — Л.: Изд-во АН СССР, 1930. — Вып. XV. — С. 137–148.
- 4 Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время / С.И. Руденко. — М.–Л., 1960. — 351 с.
- 5 Черников С.С. Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая / С.С. Черников. — Алма-Ата: АН КазССР, 1949. — 112 с.
- 6 Баркова Л.Л. Изображение свернувшихся хищников на золотых пластинах из Майэмира / Л.Л. Баркова // АСГЭ. Вып. 24. — 1983. — С. 20–31.
- 7 Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае / М.П. Грязнов // КСИИМК. — 1947. — Вып. XVIII. — С. 9–17.
- 8 Грязнов М.П. Алтай и приалтайская степь / М.П. Грязнов // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1992. — С. 161–178.
- 9 Киселев С.В. Алтай в скифское время (майэмирская культура) / С.В. Киселев // Вестн. древней истории. — 1947. — № 2. — С. 157–172.
- 10 Черников С.С. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции / С.С. Черников // КСИИМК. — 1956. — Вып. 64. — С. 43–60.
- 11 Черников С.С. Работы Восточно-Казахстанской археологической экспедиции в 1956 г. / С.С. Черников // КСИИМК. — 1959. — Вып. 73. — С. 99–106.
- 12 Черников С.С. Загадка Золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство» / С.С. Черников. — М.: Наука, 1965. — 190 с.
- 13 Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура / А.Т. Толеубаев. — Алматы: ИП «Садвокасов А.К.», 2018. — 528 с.
- 14 Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана) / С.С. Черников // Первобытная археология Сибири. — Л.: Наука, 1975. — С. 132–137.
- 15 Черников С.С. Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции в 1948 г. / С.С. Черников // Изв. АН КазССР. Сер. археол. — 1951. — № 108. — Вып. 3. — С. 64–80.
- 16 Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья / Ф.Х. Арсланова. — Астана: Филиал ИА им. А.Х. Арсланова в Астане, 2013. — 405 с.
- 17 Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана / Ф.Х. Арсланова // СА. — 1972. — № 1. — 253–258.
- 18 Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана / Ф.Х. Арсланова // Бронзовый и железный век Сибири. — Сер. «Древняя Сибирь». — Вып. 4. — Новосибирск: Наука, 1974. — С. 77–83.
- 19 Арсланова Ф.Х. Предметы вооружения из Казахстанского Прииртышья / Ф.Х. Арсланова // Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства. — Кемерово: КемГУ, 1979. — С. 96–98.
- 20 Арсланова Ф.Х. Случайная находка бронзовых вещей из Семипалатинского Прииртышья / Ф.Х. Арсланова // КСИИМК. — 1981. — Вып. 167. — С. 54–57.
- 21 Арсланова Ф.Х. Работы в Восточном Казахстане / Ф.Х. Арсланова // Археологические открытия 1971 года. — М.: Наука, 1972. — С. 501–502.
- 22 Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 280 с.

- 23 Трифонов Ю.И. Воинский комплекс сакской эпохи из Восточного Казахстана / Ю.И. Трифонов, Н.А. Боковенко // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. — СПб: Культ-информ-пресс, 1998. — С. 149–150.
- 24 Трифонов Ю.И. Акчий III // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / Ю.И. Трифонов, С.М. Ахинжанов. — Алма-Ата: Наука, 1987. — С. 168–176.
- 25 Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы и раннее железо) / А.С. Ермолаева. — Алматы: Хикари, 2012. — 238 с.
- 26 Оразбаев А.М. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана / А.М. Оразбаев, Г.К. Омаров // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. — Алматы: КазГУ, 1998. — С. 9–70.
- 27 Самашев З.С. Берель / З.С. Самашев. — Алматы: Таймас, 2011. — 236 с.
- 28 Самашев З.С. Берель. Тридцать шестой курган / З.С. Самашев. — Астана: КазНИИК, 2018. — 324 с.
- 29 Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. — Усть-Каменогорск: Государственный фонд поддержки культуры и искусства, 2006. — 264 с.
- 30 Алехин Ю.П. Курган Кондратьевка XXI — новый памятник раннескифского времени на Рудном Алтае / Ю.П. Алехин, П.И. Шульга // Древности Алтая: известия лаборатории археологии. — 2003. — Вып. 10. — С. 62–70.
- 31 Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. — Ч. I: Раннескифское время / П.И. Шульга. — Барнаул: Азбука, 2008. — 276 с.
- 32 Могильников В.А. Некоторые аспекты этнокультурного развития Горного Алтая в раннем железном веке / В.А. Могильников // Материалы по археологии Горного Алтая. — Горно-Алтайск: ГАНИИИЯЛ, 1986. — С. 35–67.
- 33 Тишкин А.А. Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их / А.А. Тишкин // Погребальный обряд древних племен Алтая. — Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 1996. — С. 20–54.
- 34 Кирюшин Ю.Ф. Основные этапы изучения скифской эпохи Горного Алтая / Ю.Ф. Кирюшин, А.А. Тишкин // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 1999. — С. 70–75.
- 35 Тишкин А.А. Бийкенская культура Алтая аржано-майэмурского времени: содержание и опыт периодизации / А.А. Тишкин // «Terra Scythica»: материалы Междунар. симпозиума «Terra Scythica». — Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2011. — С. 272–290.
- 36 Шульга П.И. О содержании понятия «майэмурская культура» и этнокультурной ситуации в северо-западных предгорьях Алтая в раннескифское время / П.И. Шульга // Пятые исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова. — Омск: Омск. ун-т, 2000. — С. 148–150.
- 37 Тишкин А.А. О соотношении бийкенской и майэмурской археологических культур Алтая раннескифского времени / А.А. Тишкин // Степи Евразии в древности и средневековье. — Кн. II. — СПб.: Изд-во ГЭ, 2003. — С. 164–166.

А.А. Ткачев

Шығыс Қазақстанның тау-дала аймақтарындағы скиф-сақ халқының жерлеу және материалдық мәдениетінің негізгі құрамдары

Мақалада ерте темір дәуірінің жерлеу кешендері қаралған. Материалдар Қазақстан Ертіс өңірінің дала аймағында мекендеген скиф-сақ тайпаларының даму ерекшеліктерін көрсетеді. Тас таулардың сағасынан солтүстікке қарай Ертіс алқабында зерттелген жерлеу объектілерінің негізгі бөлігі жеке қорғандардан тұрады. Ескерткіштер оқшау орналасып, кейінірек түркі дәстүрін ұстанушылар қалдырған ортағасырлық бейіттерді қалыптастыру орталықтарына айналды, олар бұрынғырақ қорғандарды өз бабаларының жерленген жерлері ретінде қарастырған. Шығыс Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағындағы далалық зерттеулер бұл аумақтың түрлі тарихи кезеңдерде көшпенділер қалдырған ескерткіш нысандармен молығуын көрсетті. Скиф-сақ дәуіріндегі ерте көшпенділердің қорғанды үйінділерін ғана біріктіретін Герасимовка бейітін ерекшелік ретінде қарастыруға болады.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, Жоғарғы Ертіс, қорым, қорғандар, скиф-сақ дәуірі.

A. Tkachev

Main components of burial and material culture of scythian-saki population of mountain steppe regions of Eastern Kazakhstan

Early Iron Age burial complexes were considered. The materials reflect the peculiarities of the development of the Scythian-Saka tribes that lived within the steppe zone of the Kazakhstan Irtysh region. The main part of the funerary objects studied in the Irtysh valley north of the Mouth of the Stone Mountains is represented by separate mounds. The monuments were located separately, later becoming centers of the formation of medieval burial grounds left by carriers of Turkic traditions, who considered earlier mounds as burials of their an-

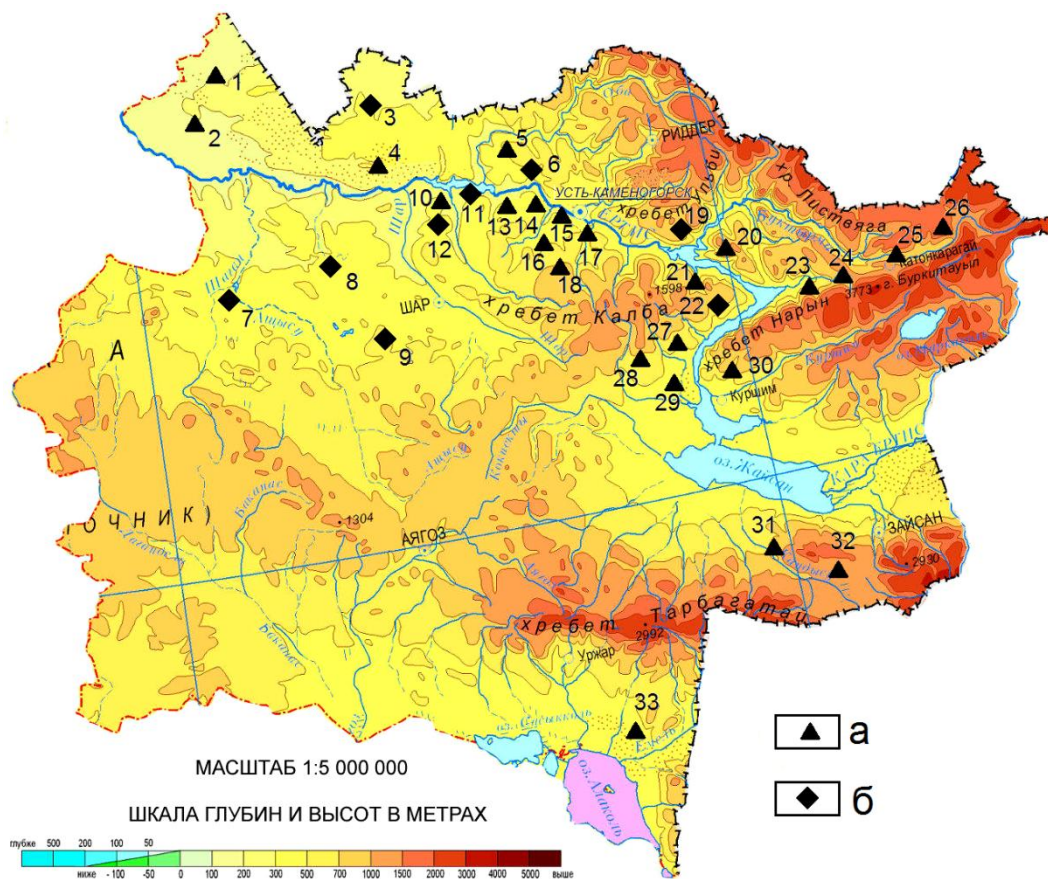
cestors. Field studies in the northeastern zone of East Kazakhstan showed the saturation of this territory with memorial objects left by nomads in different historical periods. The Gerasimovka burial ground, uniting only the mounds of the early nomads of the Scythian-Saka time, can be considered as an exception.

Keywords: East Kazakhstan, Upper Irtysh region, burial ground, mound, Scythian-Saka time.

References

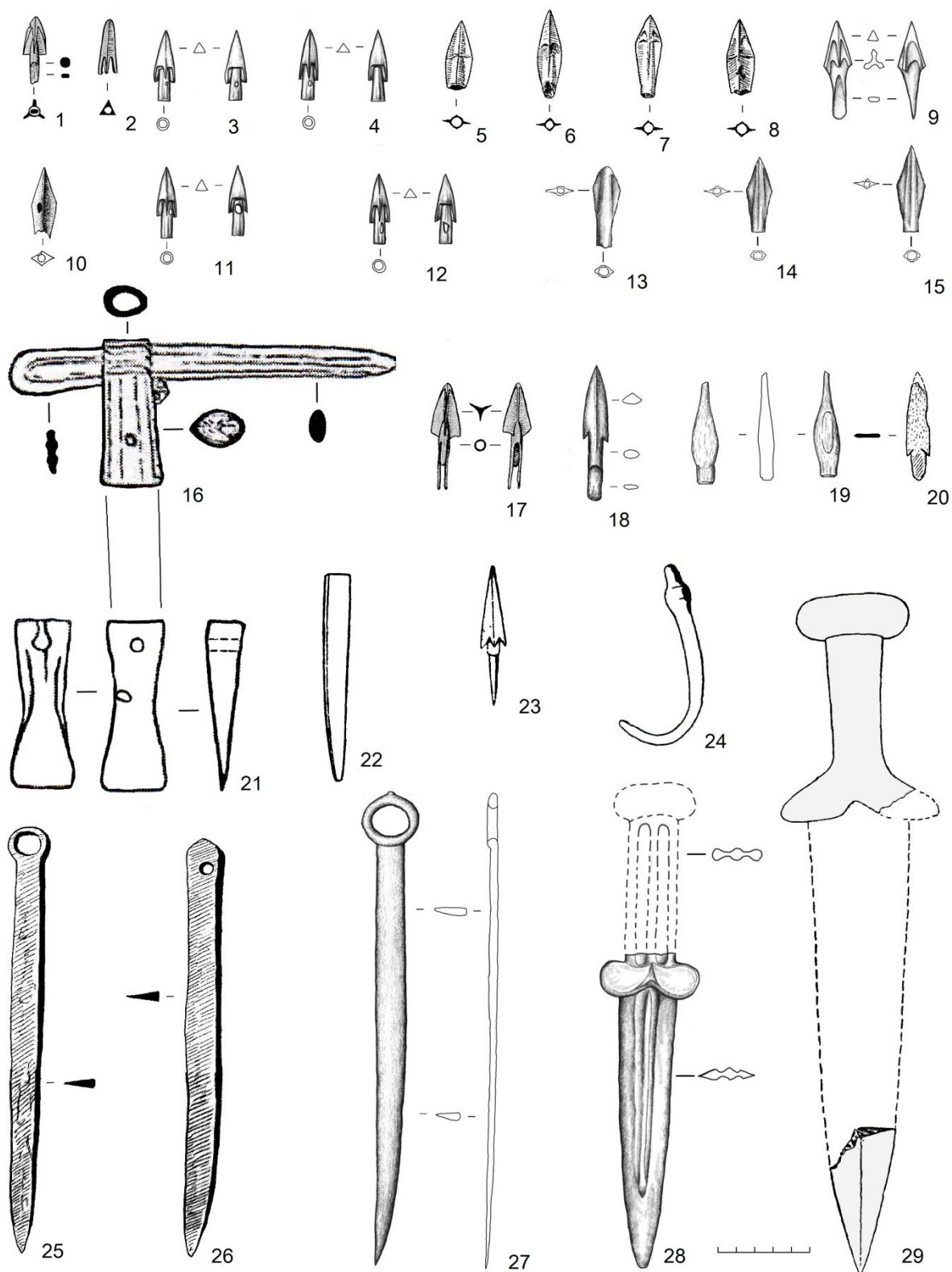
- 1 Radlov, V.V. (1895). Sibirskie drevnosti. Iz putevykh zametok po Sibiri [Siberian antiquities. From travel notes in Siberia]. *Zapiski Imperatorskogo rossiiskogo arkheologicheskogo obshchestva — Notes of the Imperial Russian Archaeological Society*, 7, 3–4, 147–216. Saint Petersburg. New Series [in Russian].
- 2 Adrianov, A.V. (1916). K arkheologii Zapadnogo Altaia (iz poezdki v Semipalatinskuiu oblast v 1911 godu) [To the archeology of Western Altai (from the trip to the Semipalatinsk region in 1911)]. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii — News of the Imperial Archaeological Commission*. Petrograd, 62, 94 [in Russian].
- 3 Rudenko, S.I. (1930). K paleoantropologii Yuzhnogo Altaia [To the paleoanthropology of South Altai]. *Kazaki — Cossacks*. Leningrad. Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, XV, 137–148 [in Russian].
- 4 Rudenko, S.I. (1960). *Kultura naseleniia Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia [Culture of the population of Central Altai in Scythian time]*. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 5 Chernikov, S.S. (1949). Drevniaia metallurgii i gornoe delo Zapadnogo Altaia [Ancient metallurgy and mining of West Altai]. Alma-Ata: Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 6 Barkova, L.L. (1983). Izobrazhenie svernuvshikhskia khishchnikov na zolotykh plastinakh iz Maiemira [Image of curled predators on gold plates from Mayemir]. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha — Archaeological collection of the State Hermitage*, 24, 20–31 [in Russian].
- 7 Gryaznov, M.P. (1947). Pamiatniki maiemirskogo etapa epokhi rannikh kochevnikov na Altae [Monuments of the Mayemir stage of the era of early nomads in Altai]. *Kratkoe soobshchenie Instituta istorii materialnoi kultury — Brief Communications of the Institute of the History of Material Culture*, XVIII, 9–17 [in Russian].
- 8 Gryaznov, M.P. (1992). Altai i prialtaiskaia step [Altai and the Altai steppe]. *Stepnaia polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia — Steppe strip of the Asian part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time*. Moscow: Nauka, 161–178 [in Russian].
- 9 Kiselev, S.V. (1947). Altai v skifskoe vremia (maiemirskaiia kultura) [Altai in Scythian time (Mayemir culture)]. *Vestnik drevnei istorii — Bulletin of ancient history*, 2, 157–172 [in Russian].
- 10 Chernikov, S.S. (1956). O rabotakh Vostochno-Kazakhstanskoi ekspeditsii [On the work of the East Kazakhstan expedition]. *Kratkoe soobshchenie Instituta istorii materialnoi kultury — Brief Communications of the Institute of the History of Material Culture*, 64, 43–60 [in Russian].
- 11 Chernikov, S.S. (1959). Raboty Vostochno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1956 g. [Works of the East Kazakhstan archaeological expedition in 1956]. *Kratkoe soobshchenie Instituta istorii materialnoi kultury — Brief Communications of the Institute of the History of Material Culture*, 73, 99–106 [in Russian].
- 12 Chernikov, S.S. (1965). Zagadka Zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos «skifskoe iskusstvo» [Riddle of the Golden Mound. Where and when “Scythian art” was born]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Toleubayev, A.T. (2018). Rannesakskaiia shiliktinskaia kultura [Early Sak Shilikta culture]. Almaty: IE «Sadvokasov A.K.» [in Russian].
- 14 Chernikov, S.S. (1975). K voprosu o khronologicheskikh periodakh v epokhu rannikh kochevnikov (po arkheologicheskim materialam Vostochnogo Kazakhstana) [On the question of chronological periods in the era of early nomads (according to archaeological materials of East Kazakhstan)]. *Pervobytnaia arkheologiiia Sibiri — Primitive archeology of Siberia*. Leningrad: Nauka, 132–137 [in Russian].
- 15 Chernikov, S.S. (1951). Pervobytnaia arkheologiiia Sibiri [Report on the work of the East Kazakhstan expedition in 1948]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Serii arkheologicheskaiia — News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological series*, 3 (108), 64–80 [in Russian].
- 16 Arslanov, F.Kh. (2013). Ocherki srednevekovoi arkheologii Verkhnego Priirtyshia [Essays on medieval archeology of the Upper Irtysh region]. Astana: Izvestiia Akademii nauk imeni A.Kh. Arslanova v Astane [in Russian].
- 17 Arslanov, F.Kh. (1972). Novye materialy VII–VI vv. do n.e. iz Vostochnogo Kazakhstana [New materials of the 7th–6th centuries BC from East Kazakhstan]. *Sovetskaia arkheologiiia — Soviet Archeology*, 1, 253–258 [in Russian].
- 18 Arslanova, F.Kh. (1974). Novye materialy VII–VI vv. do n.e. iz Vostochnogo Kazakhstana [New materials of the 7th–6th centuries BC from East Kazakhstan]. *Bronzovyi i zheleznyi vek Sibiri. Serii «Drevniaia Sibir» — Bronze and Iron Age of Siberia. Series «Ancient Siberia»*, 4, 77–83. Novosibirsk [in Russian].
- 19 Arslanova, F.Kh. (1979). Predmety vooruzheniia iz Kazakhstanskogo Priirtyshia [Weapons from the Kazakhstan Irtysh region]. *Problemy skifo-sibirskogo kulturno-istoricheskogo edinstva — Problems of the Scythian-Siberian cultural and historical unity*. Kemerovo: Kemerovskii gosudarstvennyi universitet, 96–98 [in Russian].

- 20 Arslanova, F.Kh. (1981). Sluchainaia nakhodka bronzovykh veshchei iz Semipalatinskogo Priirtyshia [Random find of bronze items from the Semipalatinsk Irtysh region]. *Kratkoe soobshchenie Instituta istorii — Brief Communications of the Institute of the History*, 167, 54–57 [in Russian].
- 21 Arslanova, F.X. (1972). Raboty v Vostochnom Kazakhstane [Work in East Kazakhstan]. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 — Archaeological discoveries 1971*, 501–502. Moscow: Nauka [in Russian].
- 22 (1987). *Arkheologicheskie pamiatniki v zone zatopeniia Shulbinskoi gidroelektricheskoi stantsii [Archaeological sites in the flooding zone of the Shulba hydroelectric station]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 23 Trifonov, Yu.I., & Bokovenko, N.A. (1998). Voinskii kompleks saksnoi epokhi iz Vostochnogo Kazakhstana [Saka military complex from East Kazakhstan]. *Drevnie kultury Tsentralnoi Azii i Sankt-Peterburg — Ancient cultures of Central Asia and Sainkt Petersburg*. Saint Petersburg: Cult-inform-press, 149–150 [in Russian].
- 24 Trifonov, Yu.I., & Akhinzhanov, S.M. (1987). Akchii III [Akchiiy III]. *Arkheologicheskie pamiatniki v zone zatopeniia Shulbinskoi gidroelektricheskoi stantsii — Archaeological sites in the flooding zone of the Shulba hydroelectric station*. Alma-Ata [in Russian].
- 25 Ermolaeva, A.S. (2012). *Pamiatniki predgornoi zony Kazakhstanskogo Altaia (epokha bronzy i rannee zhelezo) [Monuments of the foothill zone of Kazakhstan Altai (Bronze Age and Early Iron)]*. Almaty: Hikari [in Russian].
- 26 Orzbaev, A.M., & Omarov, G.K. (1998). Nekotorye itogi arkheologicheskogo issledovaniia Vostochnogo Kazakhstana [Some results of archaeological research in East Kazakhstan]. *Problemy izucheniia i sokhraneniia istoricheskogo naslediiia — Problems of the study and preservation of historical heritage*. Almaty: Kazakhskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 27 Samashev, Z.S. (2011). Berel [Berel]. Almaty: Taimas [in Russian].
- 28 Samashev, Z.S. (2018). *Berel. Tritsatshestoi kurgan [Berel. Thirty-sixth mound]*. Astana: KazNIIK [in Russian].
- 29 (2006). *Svod arkheologicheskikh pamiatnikov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti [Set of archaeological sites of the East Kazakhstan region]*. Ust-Kamenogorsk: Gosudarstvennyi fond podderzhki kultury i iskusstva [in Russian].
- 30 Alekhin, Yu.P., & Shulga, P.I. (2003). Kurgan Kondratevka XXI — novyi pamiatnik ranneskifskogo vremeni na Rudnom Altae [Kurgan Kondratyevka XXI — a new monument of the early Scythian time in the Ore Altai]. *Drevnosti Altaia: izvestiia laboratorii arkheologii — Antiquities of Altai: news of the laboratory of archeology*, 10, 62–70 [in Russian].
- 31 Shulga, P.I. (2008). Snariazhenie verkhovoi loshadi i voinskie poiasa na Altae [Riding horse equipment and military belts in Altai]. *Chast I. Ranneskifskoe vremia — Issue I: Early Scythian time*. Barnaul: Azbuka [in Russian].
- 32 Mogilnikov, V.A. (1986). Nekotorye aspekty etnokulturnogo razvitiia Gornogo Altaia v rannem zheleznom veke [Some aspects of the ethnocultural development of Gorny Altai in the early Iron Age]. *Materialy po arkheologii Gornogo Altaia — Materials on the archeology of Gomy Altai*. Gomo-Altaysk: GANIIYAL, 35–67 [in Russian].
- 33 Tishkin, A.A. (1996). Pogrebalnye sooruzheniia kurgannogo mogilnika Biike v Gornom Altae i kultura naseleniia, ostavivshego ikh [Burial structures of the Biike burial mound in Gorny Altai and the culture of the population that left them]. *Pogrebalnyi obriad drevnikh plemen Altaia — Funeral rite of the ancient tribes of Altai*, 20–54. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta [in Russian].
- 34 Kiryushin, Yu.F., & Tishkin, A.A. (1999). Osnovnye etapy izucheniia skifskoi epokhi Gornogo Altaia [The main stages of the study of the Scythian era of the Altai Mountains]. *Itogi izucheniia skifskoi epokhi Altaia i sopredelnykh territorii — Results of the study of the Scythian era of Altai and adjacent territories*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta, 70–75 [in Russian].
- 35 Tishkin, A.A. (2011). Biikenskaia kultura Altaia arzhano-maiemirskogo vremeni: sodержanie i opyt periodizatsii [Biiken culture of Altai Arzhano-Mayemir time: content and experience of periodization]. *«Terra Scythica»: materialy Mezhdunarodnogo simpoziuma «Terra Scythica» — «Terra Scythica»: Materials of the International Symposium «Terra Scythica»*. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN, 272–290 [in Russian].
- 36 Shulga, P.I. (2000). O sodержanii poniatii «maiemirskaiia kultura» i etnokulturnoi situatsii v severo-zapadnykh predgoriakh Altaia v ranneskifskoe vremia [On the content of the concept of “Mayemir culture” and the ethnocultural situation in the northwestern foothills of Altai in early Scythian time]. *Piatye istoricheskie chteniia pamiati Mikhaila Petrovicha Griaznova — Fifth historical readings in memory of Mikhail Petrovich Gryaznov*. Omsk: Omskii unstitut, 148–150 [in Russian].
- 37 Tishkin, A.A. (2003). O sootnoshenii biikenskoii i maiemirskoi arkheologicheskikh kultur Altaia ranneskifskogo vremeni [On the ratio of the Biiken and Mayemir archaeological cultures of Altai of the early Scythian time]. *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove — Steppes of Eurasia in antiquity and the Middle Ages*. Book II. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 164–166 [in Russian].

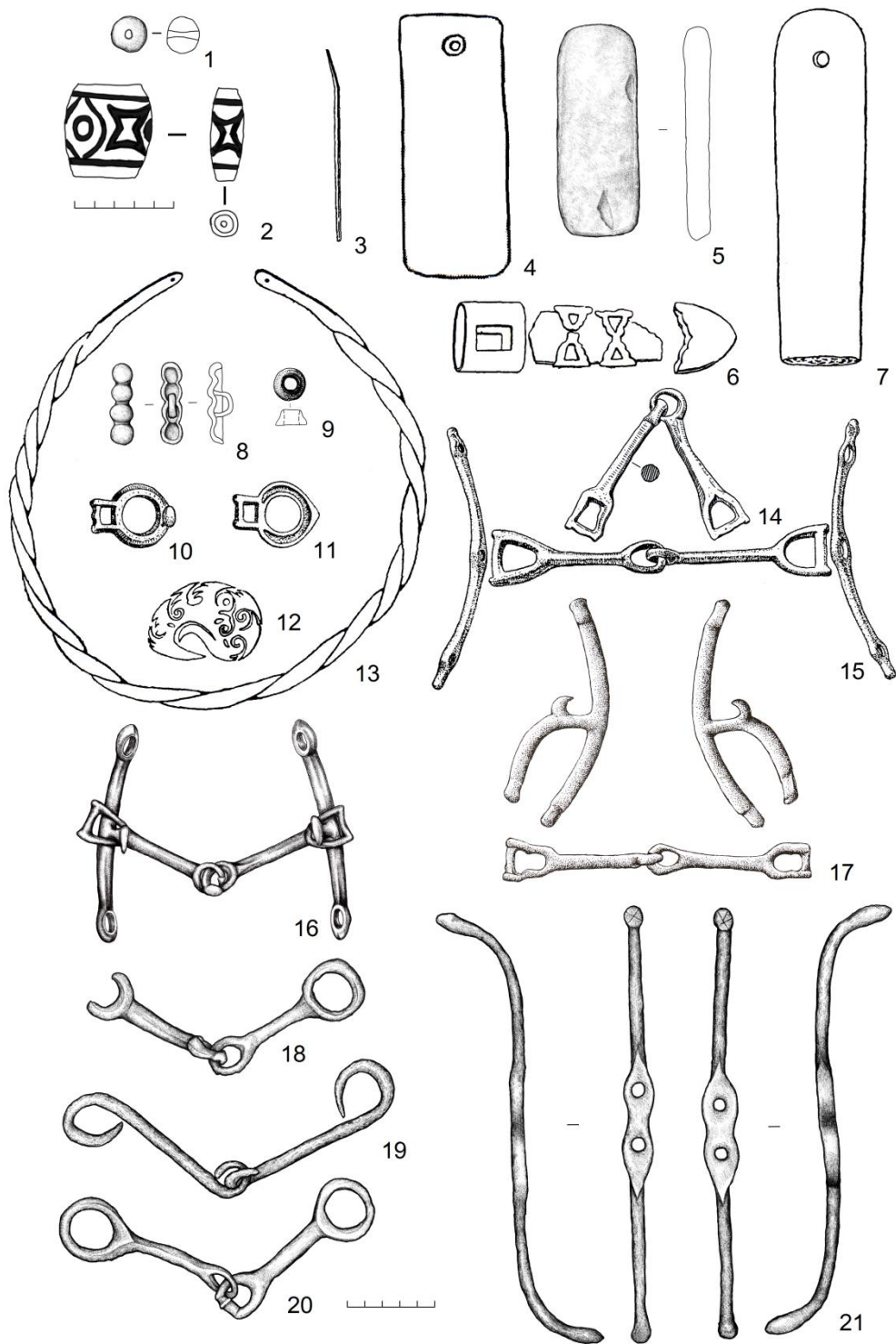
- 1 — Кондратьевка XXI; 2 — Погребение в карьере; 3 — Камышенка; 4 — Акчий III; 5 — Вавилово (Вавилонка); 6 — Зевакино; 7 — Токтамыс; 8 — Бронзовые находки стрел; 9 — Ушбиик; 10 — Имайловка; 11 — Соцшыгыс; 12 — Беткудук; 13 — Герасимовка; 14 — Ахмирово I; 15 — Ахмирово III; 16 — Меновное VIII; 17 — Меновное XIV; 18 — Меновное XV; 19 — Усть-Бухтарма; 20 — Мало-Красноярка; 21 — Юпитер; 22 — Чистый Яр; 23 — Майэмир; 24 — Солонечный Белок; 25 — Черновое; 26 — Берель; 27 — Славянка; 28 — Буконь; 29 — Усть-Буконь; 30 — Кызыл-Ту; 31 — Чаган-Оба; 32 — Чиликта; 33 — Джарбулак

Рисунок 1. Карта исследованных памятников скифо-сакского времени:
а — могильники; *б* — случайные находки

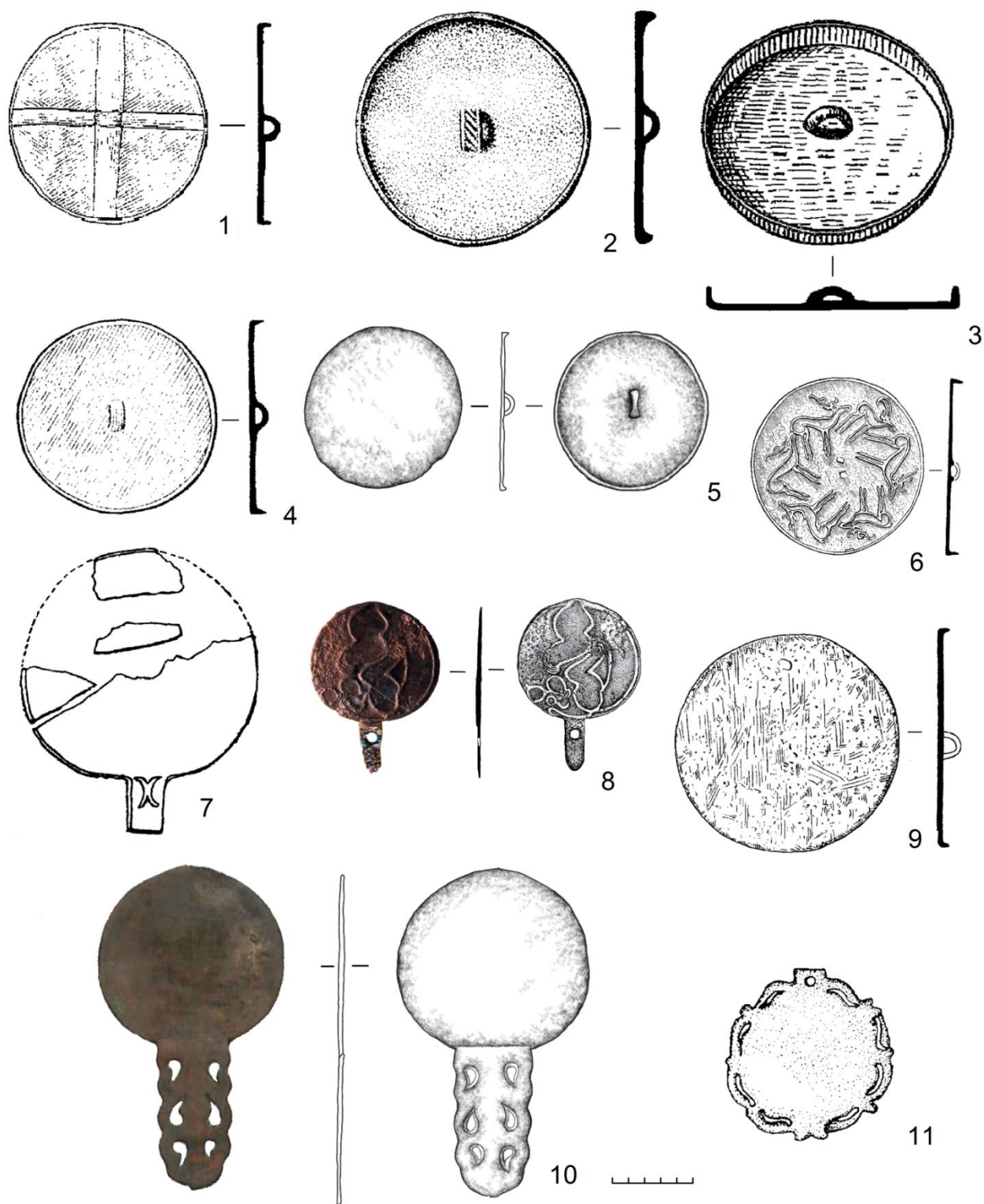
1, 2, 17 — случайные находки. Семипалатинская обл.; 3, 4, 11, 12, 18, 27 — мог. Ахмирово III;
 5-8, 20, 25, 26 — разрушенное погребение, с. Чистый Яр; 9 — мог. Меновное XV, кург. 1;
 10 — кург. Кондратьевка XXI; 13-15, 28 — случайные находки, с. Токтамыс;
 16, 21 — мог. Акчий III; 19 — мог. Меновное VIII, кург. 4; 22-24, 29 — кург. Вавилово;
 1-17, 21-28 — бронза; 18-20 — кость; 29 — железо

Рисунок 2. Предметы вооружения скифо-сакской эпохи из Восточного Казахстана

1 — мог. Меновное XV, кург.2; 2, 18–21 — мог. Меновное XIV; 3, 6, 7, 12, 13 — кург. Вавилово;
 4 — мог. Акции III, кург. 2, погр. 3; 5 — мог. Меновное VIII, кург. 13;
 8 — мог. Меновное VIII, кург. 6, погр.2; 9, 17 — кург. Кондратьевка XXI;
 10, 11, 15 — разрушенное погребение, с. Камышенка; 14 — случайная ходка, с. Беткудук;
 16 — мог. Герасимовка, кург. 22
 1 — стекло; 2, 4, 5, 7 — камень; 6 — кожа-бронза; 3, 8–11, 14–18, 20 — бронза; 12, 13 — золото; 19, 21 — железо

Рисунок 3. Украшения, вещи бытового назначения и детали конской упряжи из Восточного Казахстана

1 — случайная находка (из собрания П.М. Погодина); 2 — мог. Солонечный Белок, кург.3; 3 — мог. Джарбулак, кург. 4; 4 — мог. Майэмир, кург.1; 5, 10 — случайная находка, с. Токтамыс; 6 — случайная находка, с. Бухтарма (из Коллекции П.К. Фролова); 7 — Вавиловский курган; 8 — мог. Измайловка, кург. 21, погр. 1; 9 — мог. Соцшыгыс; 11 — 1 группа Черновинских курганов, кург. 2

Рисунок 4. Бронзовые зеркала скифо-сакской эпохи из Восточного Казахстана

Сведения об авторе

Ткачев Александр — доктор исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Тюменский научный центр СО РАН, Тюмень, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-4072-2724>

Information about the author

Tkachev Alexander — Doctor of historical sciences, Associate professor, Leading researcher, Tyumen Scientific Centre of Siberian Branch RAS, Tyumen, Russia.

Ж.Е. Турекулова *, М.У. Жұмабеков , Э.С. Таукебаева

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: turekulova74@mail.ru[mailto: jumabek-777@mail.ru](mailto:jumabek-777@mail.ru), elt_s@mail.ru)

Батыс-Шығыс ықпалдастығы мәселесі аясындағы Египет тарихы және еуропалық елдердің саясаты (XIX ғасырдың бірінші жартысы)

Мақалада XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Египеттің тарихи даму аясында, еуропалық елдердің аталған елдегі саясатының негізгі бағыттары қарастырылған. Қазіргі таңдағы Таяу Шығыс аймағында орын алып отырған саяси процестер және аймақтың саяси құрылымы негізінен, отарлау дәуірі кезеңінде қалыптасқан, сондықтан XXI ғасырдағы Таяу Шығыс аймағындағы саяси қайшылықтар мен қақтығыстардың тарихи алғышарттарын, Батыс әлемінің аймақтағы мүдделерінің мәнін түсінуде, XIX ғасырдағы араб елдеріндегі еуропалық державалардың, оның ішінде Франция мен Ұлыбританияның саясатын зерделеу ерекше маңызға ие. Еуропалық елдердің Египеттегі отарлық саясатына қатысты мәселелер тарихи, экономикалық және саяси көзқарастар тұрғысынан кең ауқымда зерттелініп келе жатқан бағыт. Тақырыпқа қатысты еңбектердің басым бөлігінде, еуропалық державалардың Египеттегі мүдделері саяси-экономикалық немесе саяси стратегиялық тұрғыдан қарастырылып келеді. Дегенмен, аталмыш мәселені Батыс-Шығыс ықпалдастығы, отарлық модернизация және ориентализм негізінде қарастыру толыққанды зерттеле қоймаған, пікірталастарға толы бағыт. Осы ретте, Франция мен Ұлыбританияның Египеттегі саясатының негізгі мүдделері мен бағыттарына, өзара бәсекелестігіне, отарлық прогресс идеясы тұрғысынан талдау жасалынған. Еуропалық елдердің отарлық саясатының тетіктері, ғылыми және саяси ортадағы идеологиялық ұстанымдар зерделенген. XIX ғасырдың бірінші жартысында Осман империясының құрамындағы ірі мемлекет, ұтымды геостратегиялық ұстанымдарға ие, араб-мұсылман қоғамының рухани құндылықтарына сүйенген, әскери күші дамыған Египеттің еуропалық елдердің ықпалына түсу себептері қарастырылған. Жаңа әдіснамалық тәсілдер арқылы отарлық саясат және Шығыс елдеріндегі модернизациялық үдерістердің өзара байланысы зерттелген.

Кілт сөздер: Египет, отарлық саясат, империя, ориентализм, оксидентализм, тарихи даму, әлеуметтік-экономикалық жағдай, идеология, сыртқы саясат, империялық көзқарас, Батыс-Шығыс парадигмасы.

Kipicne

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірқатар факторлардан құралады. Біріншіден, империялық дүниетанымға қатысты пікірталастар мен ғылыми бағыт теориялық және тәжірибелік маңызға ие тақырыптардың бірі болып саналады және еуропалық державалардың отарлық саясаты мен Шығыс елдеріндегі модернизациялық үрдістердің өзара байланысын жаңа әдіснамалық тәсілдер арқылы қайта қарастырудың ғылыми маңызы жоғары. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің ерекшелігінің бірі ретінде, ұзақ тарихи кезеңдерде қалыптасқан еуропалық өркениеттің Азия және Африка елдеріндегі көрінісі мен оны Шығыс қоғамының қабылдауын айқындайтын, Батыс және Шығыс әлемі арасындағы парадигманың сақталып отырғандығы. Осы орайда, XIX ғасырдағы дәстүрлі ислам, зайырлық реформалар және еуропалық державалардың саяси-экономикалық араласуы мәселелерін ұштастырған Египеттің тарихы аясында қарастыру өзекті болып саналады.

Екіншіден, тақырыптың өзектілігін арттыратын мәселе ретінде қазіргі таңда саяси дискурста Таяу Шығыс аймағы құрылымына қатысты туындаған пікірталастар аясын көрсетеміз. XXI ғасырда, Таяу Шығыс аймағының болашақтағы геосаяси моделіне байланысты пікірлердің ішінде, дәстүрлі Таяу Шығыс елдерінің саяси картасына Кавказ және Орталық Азия елдерін де қосып қарастыратын «Жаңа Таяу Шығыс» геосаяси термині ұсынылып отыр. Жаһандану үрдісінде өзара ықпалдастық, өзара тәуелділік ұғымдарының кеңінен таралуына байланысты, дүниежүзінің басқа да аймақтарында орын алып отырған саяси-экономикалық немесе тарихи оқиғалар, келесі бір аймақтарға да өзінің ықпалын тигізуде. Осы ретте, Таяу Шығыс аймағының тарихын, араб елдеріне қатысты жетекші күш орталықтарының саясатын зерттеу өзектілігін жоғалтпайтын бағыт болып табылады және тарихи итерактивтілік тұрғысынан қарастыратын болсақ, Батыс әлемінің Шығыс елдеріне қатысты саясатының бағыты мен нысаны өзгеріске түскенімен, негізгі мәнін сақтап отырғандығын заманауи

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: turekulova74@mail.ru

тарихи және саяси процестер көрсетіп отыр. Сондықтан, Батыс әлемінің Шығысқа қатысты саясатының ерекшелігін, мазмұнын айқындау да ерекше ғылыми бағыт болып қала береді. Египет мысалында Батыс әлемінің саясатының бағыттарын зерттеу және оның мәнін түсіну, Орталық Азия елдерінің мәдени, саяси және экономикалық тәуелсіздікті нығайту ісінде аса маңызды.

Мухаммед Али билігі (1805-1848) кезеңіндегі Египеттің тарихына талдау жасай отырып, елдің еуропалық державалардың саясатының басты нысанына айналу себептерін, сыртқы халықаралық факторлар мен ішкі жағдайлардың ықпалын, Шығыс және Батыс өркениеттік өзара ықпалдастықтық мәселелерін қарастырудан мақаланың мақсаты мен міндеттері туындайды.

Египеттің даму тарихына қатысты еуропалық зерттеушілердің еңбектерін бірнеше топқа жіктеуге болады. Бірінші топтағы зерттеулерге апологеттік түрдегі еңбектерді жатқызамыз. Атап айтқанда, Египеттің британдық отарлық тарихнамасының негізін қалаған, Египеттегі Ұлыбритания Бас консулы Э.Б. Кромердің (1841-1917) 1908 жылы шыққан «Заманауи Египет» [1] еңбегінде автор, Египеттегі саяси жағдайға шолу жасай отырып, елді басқарудағы британдық қатысудың бағытын дәйектейді. 1796 жылдан 1914 жылға дейінгі Египет тарихы қарастырылатын Артур Вейгаллдың [2], және Д. Сладен [3] еңбектері еуропалық отарлау жүйені ақтауға бағытталған. Шотландиялық тарихшы Ниал Фергюсон, осы британдық дәстүрді жалғастырушы ретінде, Ұлыбританияның қазіргі әлемдік тәртіптің қалыптасуындағы рөлін ерекшелейді. Автордың пікірінше, Азия және Африка елдерінің дамуындағы саяси-экономикалық дағдарыс ең алдымен жергілікті билеушілердің сыбайлас жемқорлығынан туындайды, ал Ұлыбритания болса тарихи даму барысында, еркін сауданы енгізген, заңның үстемдігін дәріптеген, инвесторларды өз қанатына алып қорғаған сыбайлас жемқорлық жайламаған мемлекет болып табылады [4; 98]. Француз зерттеушісі Кэролайн Пикенің зерттеулерінде отарлық прогресс идеялары қарастырылып, еуропалық державалардың Азия және Африка елдерінің модернизациялық дамуындағы рөлі ерекшеленеді [5].

Екінші топқа, отарлық саясаттың оң жақтарымен қатар теріс ықпалдарын да айқындайтын еуропалық зерттеушілердің еңбегін жатқызамыз. XX ғасырдың II жартысынан бастап, Шығыс елдердегі отарлық жүйенің ыдырауына байланысты Шығыс және Батыс елдерінің арақатынасы да түбегейлі өзгеріске түсті. 1956 жылғы Египеттегі «Суэц дағдарысынан» кейін, еуропалық зерттеушілер Египеттің ішкі және сыртқы жағдайына назар аударып, елді еуропалық державалар саясатынан тыс дербес мемлекет ретінде қарастыра бастайды. Мысалы, Дж Марлоу [6] Египеттегі Британ сыртқы саясатының оң және теріс жақтарына салыстырмалы талдау жүргізе отырып, Египеттегі ұлт-азаттық қозғалысты Ұлыбританияның отарлық саясатына қарсы бағытталған құбылыс ретінде сипаттайды.

Жалпы, XX ғасырларда Шығыс елдерінің тарихын зерттеудегі тұжырымдамаларда, Азия және Африка елдерін дүниежүзілік тарихтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру және Шығыс халықтарының әлеуметтік-мәдени өмірін саралаудан өткізу басым болды. Эдвард Саидтың ориентализм теориясы негізінде, отарлау жүйесінің қалыптасуы Батыс елдеріндегі Шығысты танудың дамуының бастамасы болды деген ойлар қалыптасты. Э. Саид [7] пікірінше, отарлау саясаты еуропалық ғылымда және қоғамдық пікірде Шығыс-Батыс дихотомиясын тудырды. Өзінің еңбегінде Э. Саид: «Шығыс» — отарлық қанау үшін пайда болған Батыс ойы болып табылады және еуропалықтар үшін әлем, Шығыс және Батыстан тұратын екі тең емес жағдайдан құралады, сондықтан Шығыс және Батыс арасындағы қатынас — бұл билік, үстемдік ету, гегемониялық көзқарастағы қатынас», – деп айтып өтеді [7; 100].

Үшінші топ зерттеулері аясында, Батыс пен Шығыс арасындағы қатынастар зерттелінеді (Occident және Orient) және білім мен ғылымды меңгерудегі Батыс елдерінің үстемдігі Шығыс халқының саяси өміріне араласуын тудырды деген көзқарастар ұсынылады. Осы мәселе бойынша зерттеулердің қатарына: Сакария университетінің зерттеушісі, PhD доктор Э. Башар Сани Хаметтің еңбегінде ориентализм және отарлық саясаттың өзара байланысы зерттелінеді. Автор Гердер, Монтескье, Локк и Милль түріндегі ойшылдар тарапынан ұсынылған, отарлау — өркениеттің синонимі деген пікірдің жаңсақтығын алға тартып, отарлау саясатын, Батыс әлемінің ойында өркениеттен артта қалған деп қате түрде саналған Шығыс елдеріне қарсы бағытталған қылмыстық әрекет ретінде санайды [8]. Нью-Йорк университетінің профессоры Закари Локман, ориентализм дискурсын еуропалық державалардың Таяу Шығыс аймағындағы билігін ақтап алудың көрінісі ретінде анықтайды [9; 88]. Американдық тарихшы Д. Кеннеди империализм құбылысын, отарлау дәуіріндегі өзара ықпалдастық, қысым көрсету және оған қарсы тұру үдерісі ретінде сипаттайды [10; 359].

Төртінші топ аясында, XIX ғасырдағы халықаралық саясатты араб-еуропа қарсыластығы шеңберінде қарастыратын Египет тарихшыларының еңбектерін жатқызамыз. Мухаммед Али дәуірі кезеңіндегі елдің ішкі жағдайын және Мухаммед Алидің Египет мемлекетінің негізін қалаушы, оның тәуелсіздікке жетуінің алғышартын жасаған тұлға ретінде бағалайтын Абд ар-Рахман Ар-Рафиидің «Мухаммед Али дәуірі» атты еңбегінің маңызы жоғары [11]. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Египет тарихи дамуының негізгі үрдістеріне талдау жасалатын, елдің ішкі саяси жағдайлары айқындалатын, білім беру жүйесіндегі реформалардың барысы қарастырылатын Абдул Хамид Батриқтың «Египет тарихы: Мухаммед Али дәуірі және XIX ғасырдағы Египеттің өркендеуі» еңбегін ерекшелеуге болады [12]. Абдуд Азиз Омардың «Египеттің жаңа және қазіргі заман тарихы» еңбегінде Египетке қатысты әскери-саяси жағдайға талдау жасалынады [13]. Жалпы, Египет тарихшыларының еңбектерінде ел тарихын, ұлт-азаттық қозғалыс аясында қарастыру үрдісі және Египеттің XIX ғасырдың бірінші жартысындағы жетістіктерін ерекше пафоспен, яғни Мухаммед Алидің реформаларының арнасында ғана байланыстыру басым бағыттың бірі.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында, XIX ғасырда еуропа елдері тарапынан араб елдерінде жүргізілген отарлық саясаттың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындайтын тарихи-салыстырмалық әдіс, XIX ғасырдағы Египеттің даму тарихы мен еуропалық елдердің аталған елдегі саясатының тарихы желісінде, ХХІ ғасырдағы саяси оқиғалармен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік беретін, тарихи-элеуметтік үдерістердің қайталануын қарастыратын тарихи параллель, циклдық және тарихи итерактивтілік әдістері қолданылды. Сонымен қатар мақаланың тұжырымдары, XIX ғасырдағы Египеттің тарихи дамуының ерекшелігі және Франция мен Ұлыбританияның мүдделерін, сыртқы саясатын талдауға мүмкіндік беретін хронологиялық-мәселелік әдіс желісінде қарастырылады.

Талқылау

XIX ғасыр дәуірі, еуропалық ірі державалар Ұлыбритания мен Франция арасында, Шығыс елдерінде үстемдік орнатуға бағытталған геосаяси бәсекелестікпен ерекшеленеді. Бір жағынан, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерін қамтитын кеңістікке бақылау орнату, Еуропадағы өндірістің дамуына қажетті шикізат көздеріне деген мүдделерден туындаса, екінші жағынан, Үнді мұхиты бассейнінде жаңа отарлық иеліктерді кеңейту барысында Таяу Шығыс аймағы ерекше маңызға ие болды. 1768-1774 жылғы орыс-түрік соғысынан кейін Осман империясының әлсіреуін пайдаланған Франция және Ұлыбритания Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада өздерінің саясатын белсенді жүргізуді бастап, Осман империясына тиесілі араб иеліктерін өздеріне бағындыруды басты мақсат ретінде көрді. 1869 жылы Суэц каналының іске қосылуы нәтижесінде маңызды стратегиялық коммуникациялық торапқа айналған Египетті бағындыру арқылы еуропалық елдер Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастыратын коммуникацияларға толықтай бақылау орнатуға ұмтылды.

XVIII ғасырдың соңындағы Францияның Египетке жасаған жорығы, Батыс өркениетінің араб елдерінің дамуына араласуының бастамасы болып табылады және осының негізінде Египетте мәдени, қоғамдық-экономикалық және саяси өзгерістер орын алды деп тұжырым жасаймыз. 1798 жылы Наполеон Бонапарттың Египетке жасаған жорығын зерттеушілер еуропалық елдердің Египетті отарлау саясатының, сонымен қатар Шығысты зерттеудің бастамасы мен дамыған мәдениеттің ғылыми түрде басқа мәдениетті меңгеруі ретінде қарастырады. Э. Саид қазіргі таңдағы Шығыс және Батыс арасындағы қатынастардың қалыптасу үдерісін Наполеонның Египеттегі жорығынан басталды деген тұжырым жасай отырып, Француздардың экспедициясынан бастап, Египет және кейіннен басқа да ислам елдері Батыс тарапынан лабораториялық провинцияларға, Шығысты тануды сынақтан өткізудің аренасына айналды деп санайды [7; 67].

Француздық тарихшылардың еңбектерінде, Наполеонның Египетке жасаған жорығына талдау жасау барысында, Францияның өркениеттік миссиясын дәріптеу басым. Роберт Соле «Наполеон Египетті ашуға және оның мәдениетін түсінуге ұмтылды, Наполеон әскерімен бірге келген 150 ғалымдар, жазушылар, өнертанушылар египтология ғылымының негізін қалап, бүкіл әлемге Нил өзенінің бойында өмір сүрген өркениеттің тарихын паш етті», – деп жазады [14;98].

Зерттеушінің бұл көзқарасын жоққа шығаруға болмайды. Шындығында, 1798 жылы Бонапарт Египет институтын құрып, оның президенті ретінде Гаспар Монж тағайындалды. Осы кезеңде, институттың хаттамалары мен ғылыми жаңалықтарын жариялау мақсатында «La Décade égyptienne»

газеті шығарыла бастады. Египетте француздар коммуникациялық құрылыстарды жүзеге асырды. Наполеон экспедициясына қатысушы француздық ғалым, инженер Жак–Мари Лепер (Le Père, Jacques-Marie) (1763-1841) Суэц каналының құрылысы бойынша жасаған ғылыми зерттеуі негізінде, қазіргі таңдағы әлемдік саудадағы стратегиялық маңызға ие Суэц каналы құрылысын жоспарлау туралы ғылыми жобалардың алғышарттары жасалды. Каир, Александрия, Розетта және Дамиетта қалаларында әскери госпитальдар және медициналық мекемелер француздардың күшімен салынған. Наполеонның Египет жорығына қатысқан Франция Ұлттық жиналысының мүшесі Жан-Ламбер Тальен (1767-1820) өзінің жазбасында: «Франция өз жорығында Египетті талқандау мақсатын қоймады, Египет Франция үшін саяси немесе коммерциялық тұрғыда ғана қажет болмауы қажет, ғылым мен білім үшін де маңызы болуы тиіс. Өйткені білім мен сана өмір философиясын басқа арнаға бұрады», – деп жазады [15; 56].

Э. Саид пікірінше, Наполеонның мақсаты — Египетті еуропалық ғылым үшін ашу болды. Өз еңбегінде Э. Саид бұл мәселе төңірегінде: «Египетті зерттеу және ашу барысында ғалымдар оның шынайы табиғи мәдениетімен, географиялық және тарихи маңыздылығымен танысты. Египет Африка және Азия, Еуропа және Шығыс арасындағы, тарихи жады және заманауи дамудың басты нүктесі болып табылады» деген ой қорытады [7; 132].

Алайда, француздардың бұл жорықтағы негізгі мүдделері — Египетте отарлық жүйесін құру арқылы, Жерорта теңізінің Шығыс жағалауында үстемдік орнату және Ұлыбританияның Үндістандағы отарлық саясатын әлсірету болды. Э. Саид бұл мәселе бойынша, «Наполеонның жоспары Шығыс және Батыс арасындағы қайшылықтың бастапқы түрі болды, мұнда ориенталистердің тәжірибелерін отарлық мақсатта пайдалану көзделді» деп жазады [7; 126].

Францияның Египетке басып кіруі ағылшындардың алаңдаушылығын тудырып, 1799 жылы ағылшын-түрік одағы шеңберінде Осман империясымен біріккен Ұлыбритания француздардың әскерін талқандап, 1802 жылы Египетті Осман империясының иелігі деп танитын Амьен бейбіт бітіміне (1802) қол қойылды. Француздарға қарсы құрылған ағылшын-осман одағы 1877-1878 жылғы орыс-түрік соғысына дейін жалғасып, 1882 жылы Египеттегі Британ оккупациясы барысында тоқтады. Амьен келісімі бойынша, Ұлыбританияның Египеттен өз әскерін алты ай ішінде алып кетуі көзделді және осы келісімнің желісінде ағылшындар 1803 жылы Египеттен өз әскерін әкетті.

Қалыптасқан халықаралық саяси жағдайға қарамастан, француздар Египетке қайта оралу бойынша саясатын тоқтатпады. Амьен бітімшартының толықтау орындалуына бақылау жасау үшін Египетке жіберілген француз полковнигі Себастиани (1772-1851), 1803 жылы Францияға оралғаннан кейін Наполеонмен кездесіп, Египетке Францияның қайта оралуын көздейтін жоспарын ұсынды. Себастиан өз мәлімдемесінде, «Мен Египет пашасына екі ел арасында достық және сауда қатынастарын жандандыру туралы айтып, жақын арада Египетке француз сауда агенттерінің келетіндігін айттым. Осыған жауап ретінде паша, француздық агенттердің Египетте үлкен құрметпен қабылданатынын мәлімдеді» деп жазады [16; 314]. Себастианның Наполеонға жазған мәлімдемесі 1803 жылы 30 қаңтар күні «Moniteur Universel» беттерінде жарияланады. Онда, «Египетті қазіргі таңда қайта жаулап алуға алты мың француз әскері жеткілікті және Египет халқының француздарға деген ықыласы ерекше» деп айтылады. Бұл мәлімдемен француздардың қайтадан Египетке басып кіруге мүдделі екендігін аңғарған ағылшындар осыған жауап ретінде, Египеттегі өздерінің ықпалын нығайтуға шешім қабылдайды. Себастианидің мәлімдемесі 1805 жылы 5 ақпан күні «Таймс» газетінде толық басылып шығарылады және Себастианидің жазбалары туралы газет бетінде: «Оның жазбаларының басым бөлігі ағылшын саясаты үшін үлкен алаңдаушылық туғызады, Себастиани жазбалары Египетте қалған ағылшын әскерлері үшін қауіп төндіреді» деп жазады [17]. Сондықтан, ағылшындар Египетте өз саясатын нығайтудың және өз қатысуын күшейтудің жолдарын іздестіре бастайды. Сол кезеңде отарлық бақылау орнатпастан, сауда арқылы Ұлыбританияның Египет дамуына қатысуы бойынша қадамдар жасалынды.

Зерттеушілер, француздық оккупация сәтсіз аяқталғаннан кейін «Египет XIX ғасырдың басында формальды емес империализмнің орнаған жеріне айналды» деген пікір ұсынады [18]. Британ империализмін зерттеуші Джон Галлахер және Рональд Робинсондардың «формальды емес империя» тұжырымдамаларына сәйкес, британдық формальды суверенитет орнамаған жерлерде, тиімді сауда, инвестиция және несиелер арқылы Шығыс елдерінде бақылау орнатуға ұмтылған «еркін сауда империализмі» түріндегі ағылшындардың саясаты Египетте 1840-1880 жылдары айқын көрініске ие болды [19]. Яғни, XVIII ғасырдағы әскери-теңіз флоты түріндегі империализм, XIX ғасырда Шығыс елдеріне номиналды түрде тәуелсіздік бере отырып, саяси және экономикалық қысым түріндегі жаңа

мазмұнға ие болды. Нәтижесінде, формальды саяси бақылау жасаудың орнына еркін сауда және экономикалық тәуелділік саясаты енгізілді.

Ағылшындардың формальды емес империялық бағытындағы саясаты Мухаммед Али кезеңіндегі Египет дамуында да қолданылды. Мысалы, 1808 жылы Египет билеушісі Ост-Үндістан компаниясына, Леванта және Қызыл теңіз аумағында Ұлыбританияға төмендетілген тарифпен сауда жүргізуді көздейтін жасырын келісімді ұсынып, Египет Жерорта теңізі бойында тұрған британдық гарнизондарды астықпен қамтамасыз етуді жүзеге асырды [18]. Мухаммед Алидің бұл саясаты, Осман империясынан тәуелсіз саясат жүргізуге бағытталғанымен, Франция және Ұлыбритания елдерімен формальды емес империялық қарым қатынастың орнатылуы 1882 жылы Египетте Ұлыбританияның протекторатының орнатуының тарихи алғышартын туғызды деп санаймыз.

1802-1805 жылдар аралығында Египет, Осман империясы тарапынан тағайындалған Мехмед Хисроу-паша* (1802-1803), Тахир-паша (1803), Ахмад Хуршид паша (1804-1805) билеушілердің қол астында болды. 1805 жылы 13 мамыр күні Хуршид пашаның орнына Осман империясының сұлтаны Селим III (1789-1807) Мухаммед Алиді тағайындады. Осылайша, Франция мен Ұлыбританияның әскері шығарылғаннан кейін, Мамлюктер мен Осман империясы әскері арасындағы ішкі әскери-саяси тартыстар күшейіп тұрған кезде, Египетке Осман империясы әскерінің құрамында келген албандық әскер басшы Мухаммед Али Египет пашасы ретінде тағайындалады.

Египет тарихнамасында Мухаммед Алиге қатысты заманауи Египет мемлекетінің негізін қалаушы деген ресми атақ 1905 жылы оның билікке келуінің 100 жылдығына орай берілген. Египет тарихшылары Мухаммед Алиге реформатор, елдегі модернизациялық үдерістердің негізін қалаушы деген баға береді [11]. Сонымен қатар, француздық зерттеуші Роберт Соле пікірінше, Египеттің заманауи тарихы Наполеон экспедициясынан бастау алады және мамлюктердің тираниялық жүйесінің ыдырауына, сонымен қатар, Мухаммед Алидің XIX ғасырда аймақтық державаны құруына жол ашқан француздардың жорығы болып табылады [14; 116]. Дегенмен, зерттеулердің ішінде Мухаммед Али Египетте ешқандай жаңа реформалар жүргізген жоқ және француздардың Египетке кіргенінен бұрын Осман империясындағы басталған әскери, экономикалық, білім және қоғамдық салалардағы түбегейлі өзгерістерді қамтитын сұлтан Селим III (1761-1808) «Низам-ы Джемид» (жаңа тәртіп) реформаларының желісіндегі бетбұрыстардың заңды жалғасы деп таниды [19]. Х.Э. Ривлин зерттеуінде, Мухаммед Али өзінің билігі кезеңінде барлық күш жігерін жаңа қоғамды құруға емес, Египеттегі билігін нығайтуға жұмсады деп жазады және француздық ғалымдар, Батысты Египет туралы білімдермен жабдықтауда үлкен рөл атқарғанымен, француздардың египеттіктерге ықпалын асыра бағалау дұрыс емес, деген пікірді алға тартады [20].

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Египеттің даму тарихына талдау жасау арқылы, соңғы пікірлердің дискуссиялық сипатта екендігін айқындау маңызды. Себебі, Селим III кезеңінде басталған реформаларының жалғасы деп танысақ, неліктен Осман империясының басқа да араб провинцияларында Египет сияқты табысты реформалар жүзеге аспады? деген мәселелер туындайды. XIX ғасырда Мухаммед Али билігі кезеңіндегі Египет Осман империясының құрамындағы, дербес армиясы құрылған мемлекет ретінде дамығандығы да тарихи факт. 1848 жылға дейін билік құрған Мухаммед Али табысты реформаларының нәтижесінде Египетті әскери күші дамыған аймақтық державаға айналдырды және Египет Осман империясының құрамындағы, дербес армиясы құрылған орталықтандырылған мемлекет ретінде дамыды.

Елді модернизациялауға бағытталған реформаларды жүргізу барысында Мухаммед Али, еуропалық елдердің мәдени, саяси және экономикалық көмегіне жүгінді. Францияның және Ұлыбританияның саясатын тек отарлық және қанаушылық ұстаным тұрғысынан қарастыруға болмайтындығын, Мухаммед Али кезеңіндегі Египеттің ғылымы мен білімін дамыту үрдісі айқындайды. Француз экспедициясы және одан кейінгі ағылшындардың саясаты египеттіктердің Батыс әлемімен мәдени қатынасын дамытуға ықпалын тигізді. Мухаммед Али билігі кезеңінде Египет жастарын еуропа елдеріне білім және ғылымды меңгеруге жіберу дәстүрі қалыптасты, нәтижесінде, ғылым мен техника саласында Египеттің ұлттық көрнекі өкілдері қалыптасты. Атап айтқанда: атақты египеттік инженер, математик, 1826 жылы Францияға оқуға жіберілген, отанына қайта оралғаннан кейін 1840 жылы араб тілінде алгебра және геометрия бойынша оқулықтар шығарған Мухаммед Баюми эфенди†, Францияда 10 жыл оқып келгеннен кейін Египеттік артиллерия

* Паша – Осман империясы билігі кезеңіндегі Египеттің саяси жүйесіндегі жоғарғы титул

† Эфенди – Осман империясы билігі кезеңіндегі титул және офицерлік шен

училищесінің директоры қызметін атқарған Мухаммед Музаффар-паша, Францияда білім алған инженерлер Ибрагим Рамазан-бей*, Ахмад Дакла-бей, Ахмад Таил эфенди, Ахмад-бей ас-Сабки, Каир темір жолының бас инженері Хасан-бей Нуруддин. Францияда білім алған Египет медицина саласының көрнекті өкілдері: Каср ал-Айн ауруханасының бас дәрігері болған хирург Мухаммед Али Бакли-паша, Аббас пашаның жеке дәрігері болған Ибрагим бей ан-Набрави, атақты египеттік дәрігер Ахмед Хасан аль-Рашиди, медицина мектебінің директоры қызметін атқарған Мухаммед аш-Шабаси –бей. Мемлекеттік басқару саласында: XIX ғасырдың екінші жартысындағы Египет билеушісі болған хедив Исмаил, адмиралдар Усман Нуруддин-паша, Хасан-паша ал-Искандарани, Мухаммед Шунан-бей, Махмуд Нами-бей, Мухаммед-бей Рагиб және египеттік ағартушы Рафаа-бей Рафии ат-Тахтави [11; 32]. Сонымен қатар, елдің медицина саласын дамытуда француздық ықпал жоғары болды, бұл саланың дамуында Франциядан шақырылған мамандар үлкен рөл атқарды. 1825 жылы Египетке келген Клот бей деген есіммен танымал Антуан Бартелеми Клоға (1793-1868) 1830 жылы Египетте орын алған сүзек эпидемиясымен күрестегі белсенді рөлі үшін «бей» деген титул және 1835 жылы бригадалық генерал әскери шені беріледі.

Осман империясына балама аймақтық держава құруға ұмтылған Мухаммед Алидің алдында екі маңызды міндетті тұрды. Біріншісі елдегі мамлюктердің билігін толығымен қирату болса, екіншісі, еуропалық елдердің Египетті жаулап алуына жол бермеу. Бірінші міндетті толықтай табысты жүзеге асырғанымен, XIX ғасырда қалыптасқан әлемдік тәртіптің ерекшелігіне орай, екінші міндетті шешу күрделілігімен ерекшеленеді. Мухаммед Али кезінде, еуропалық елдер Египетті басып алмағанымен, француз — ағылшын бәсекелестігі шеңберінде, экономикалық түрде басқаруға бағытталған шаралар кешені жүзеге асырылды.

Мемлекеттің тәуелсіздігі заманауи армия құрумен тікелей байланысты екендігін жақсы түсінген Мухаммед Али реформалар кешені аясында әскери салаға ерекше маңыз бөлді. Біріншіден, Осман империясына тәуелді жағдайдан шығуға бағытталса, екіншіден, Египетке еуропалық державалар тарапынан төнген отарлық жаулап алу саясатына тосқауыл мақсатында болды. Мухаммед Али әскери ғылымның тек қана Батыс әлеміне ғана тән сала емес екендігін, Шығыс халықтары да әскери реформаларды жүргізу арқылы күшті армия құруға қабілетті екендігін түсінді. Армияны құру барысында елдің басшысы француздардың тәжірибесі мен мамандарының көмегіне жүгінеді. Сулейман-паша аль – Франсауи деген атпен белгілі француздық әскери Джозеф Антельм Севе (1788-1860) елдің армиясын құру ісінде үлкен еңбек сіңірді.

1820 жылға қарай Мухаммед Али Египетте мықты армия құру бойынша мақсатына жетті, осының көрінісі ретінде 1820-1822 жылдардағы әскери жорық нәтижесінде Суданды және 1823-1824 жылдарда Крит аралдарын жаулап алуын қарастырамыз. 1827 жылы Египет және Түркия арасында басталған саяси қайшылықтар 1831 жылы соғысты тудырды, нәтижесінде Мухаммед Али Палестинаны, Сирияны, Киликияны басып алғаннан кейін, Осман сұлтанынан Сирияның билеушісі деген лауазымды талап етеді. Сұлтан келіспегеннен кейін, Мухаммед Али 1832 жылы Акканы, Хомсты жаулап алады. Түркияға Ресей империясы көмекке келіп, 1833 жылы Босфорға жеткен орыс әскерлері египеттік армияны тоқтатады. Осы кезеңде Осман империясына Ресейдің ықпалы артып кетуінен қаймыққан Ұлыбритания мен Францияның араласуымен 1833 жылы мамыр айында Кютахия бітімшартына қол қойылады. Нәтижесінде, сұлтан шығарған жарлықтың негізінде Сирия, Палестина және Адан пашалығы Мухаммед Али бақылауына өтеді, ал ол өз кезегінде өзін Осман империясының вассалы деп мойындайды. Алайда, Египеттің күшеюіне, сондай-ақ Түркия мен Ресейдің одақтастығына алаңдаушылық білдірген Ұлыбританияның саяси араласуының нәтижесінде 1839 жылдың жазында түрік әскерлері Египетке қарсы жаңа әскери жорықты бастады. Мухаммед Алидің ұлы Ибрахим пашаның 1839 жылы 24 маусымда Незиб шайқасында түрік әскерін жеңуі, 1840 жылы халықаралық саясатта «Египет мәселесі» деп аталатын дағдарысты тудырып, Осман империясы, Ұлыбритания, Франция, Ресей, Австрия және Пруссия қол қойған 1840 жылғы Лондон конвенциясы бойынша, Египет Осман империясының құрамында қалғанымен, Лондон конвенциясына қатысқан алты еуропалық елдердің қаржылық бақылауына өтті. Аталған елдер, Египет қаржысын және сыртқы саясатын бақылайтын өз өкілдерін тағайындады. 1841 жылы сұлтан Абдулмажид (1839-1861) Египеттің өкілеттігін шектеу туралы жарлық шығарып, ол бойынша Египет және Шығыс Судан ғана Мухаммед Алидің иелігінде қалды. Египет билеушісі өзін сұлтанның вассалы ретінде мойындап, египеттік армия 200 мыңнан 18 мыңға дейін қысқартылды. Осылайша, «Египет мәселесінің» екінші

* Бей – дворяндық титул және атақ

кезеңі Египеттегі сыртқы державалардың ықпалының күшеюіне және оның тәуелсіздігінің шектелуіне әкелді.

Мухаммед Алидің Осман империясына балама араб-мұсылман дәстүріндегі Египеттік империя құру туралы армандары, еуропалық елдердің ықпалымен және олардың саясатының негізінде жоққа шығарылды. Лондон конвенциясы еуропалық державалардың отарлық саясатының жаңа кезеңін айқындап, 1882 жылғы Ұлыбританияның протекторатына айналуының алғышартына негіз болды. Эдвард Саидтың ориентализм теориясы желісінде қарастырсақ, Шығысқа қатысты белсенді Батыстың өз нормаларын күшпен тануының көрінісі ретінде сипаттаймыз және Мухаммед Алидің идеялары мен Египеттің сол кезеңдегі өркендеуі мен құлдырауының бастамасын Батыс-Шығыс дискурсы арасындағы заңдылық деп танымыз. Егер де, сол кезеңдегі «Египет мәселесі» Мухаммед Алидің пайдасына шешілген кезде, қазіргі таңдағы Таяу Шығыстың саяси картасы да мүлдем басқаша болар еді.

Ал Мухаммед Алидің кезеңінде екі теңізді жалғастыру бойынша француздар тарапынан бірнеше рет ұсыныс түскенімен, бұл мәселе елдің тәуелсіздігінен айыратын фактор екендігін ұғынған Мухаммед Али ұсыныстарды қабылдамаған. В. Пикульдің еңбегінде, Мухаммед Алидің «Вольтер, Сен-Симон, Лейбниц, Монтескьерлердің Суэц каналы туралы пікірлері құнды болғанымен, біз бұл каналды ашатын болсақ, Ұлыбритания оның есігіне құлып салып, кілтін өз қалтасына тығады» [21; 5] деген пікірі берілген. Мухаммед Али дүниеден өткеннен кейін, оның мұрагері Саид — паша кезеңінде француздар Суэц каналының құрылысын бастауға рұқсат алады. Осы кезеңнен бастап, елдің еуропалық елдерге тәуелділігі басталады.

Қорытынды

XIX ғасыр еуропалық ғылымда және саясатта, Египетті өзінің тарихын және табиғи ресурстарын ұтымды пайдалануды білмейтін, елді дұрыс басқаруға әлеуеті жетпейтін ел және артта қалған Египетті еуропалық державалар ғана дамудың озық үлгісі желісіне түсіре алады деген көзқарас басым болды. Осы кезеңдегі еуропа елдерінің тарихи және саяси ойларында, Египетке даму прогресін еуропа елдерінің әкелгені және мемлекеттік құрылымдарды құрудың озық үлгісін көрсеткендігі дәйектеледі. Авторлардың пікірінше, бұл бір жақты ғана көзқарас, өйткені Наполеон жорығында бірге келген ғалымдардың ашқан жаңалықтары бұл Египет өркениетіне тиесілі дүние, Египет өркениетінің жемісі және Шығыс және Батыс елдерінің мәдени ықпалдастығының жарқын көрінісі.

Египеттегі барлық модернизациялық үрдістер және елдің дамуы еуропалық ғылыми-техникалық күштің көрінісі деген ойлар негізді болғанымен, Египеттегі XIX ғасырдағы білімнің, медицинаның, мемлекеттік басқару ісінің, әскери-теңіз саласының дамуы, университеттер мен мектептердің, инженерлік жоғары оқу орындарының ашылуы, Мухаммед Али құрған орталықтандырылған мемлекеттің табысты дамуы бұл пікірдің бір жақты екендігін көрсетеді.

Авторлардың пікірінше, Египеттің еуропалық державалардың нысанына айналуының негізгі себебі, елдің Қызыл теңіз және Жерорта теңізін жалғастырушы геосаяси маңызды аймақ екендігінен туындайды. Осы теңіздерді жалғастырушы Суэц каналының құрылысы туралы идеяны екі еуропалық ғылыми-идеологиялық үрдіс ретінде қарастырамыз. Біріншісі, адам санасының табиғи күштерді бағындыруы туралы көзқарастар. Бұл көзқарастар тұрғысынан, тұтас аймақтың табиғи ландшафтын өзгерту әлеуетіне ие Суэц каналының құрылысы ғылыми прогрестің шексіздігі және адам санасының күшін дәйектейтін еуропалық пікірдің көрінісі болып табылады. Екінші үрдіс, Египеттің ежелгі тарихын зерттеумен айналысқан еуропалық тарихшылар мен археологтардың фараон Нехо II кезеңінен бастап екі теңізді канал арқылы жалғастыруға болады деген тарихи деректерді табуымен байланысты. Заманауи әлемдік сауда үшін ерекше маңызға ие Суэц каналының ашылуы, Шығыстық тарихи деректер мен Батыстық технологиялардың ұштасуын айқындайды.

Мақалада қарастырылған уақыт аралығында Египеттің саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуы сыртқы қысымды бастан кешіргені айқындалды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Египет Осман империясының иеліктерінің ішіндегі ең дамыған провинциясы және тиімді геостратегиялық жағдайға ие ел ретінде ағылшын-француз отаршылдық бәсекелестігінің орталығына айналды. Египет мемлекеттілігінің іргетасын қалаған түбегейлі реформаларды жүргізген Мухаммед Алидің модернизациялық үрдістері және ұтымды сыртқы саясаты арқасында, ресми түрде Осман империясының құрамындағы, бірақ де-факто тәуелсіз Египет мемлекетін құрғандығы таихи факт және осы қадамдар еуропалық державалардың отарлық саясатына тосқауыл бола алды. Дегенмен,

Мухаммед Али кезеңінде басталған тарихи оқиғалар 1882 жылы Египеттің Ұлыбританияның протекторатына айналуын тудырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Cromer E.B. *Modern Egypt* / E.B. Cromer. — Macmillan, 1908.
- 2 Weigall Arthur E.P. Brome. *A history of events in Egypt from 1796 to 1914* / E.P. Arthur Weigall. — Blackwood, 1915.
- 3 Sladen D. *Egypt and the English: Showing British Public Opinion in Egypt upon the Egyptian Question* / D. Sladen. — Hurst and Blackett, 1908.
- 4 Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / Н. Фергюсон; пер. с англ. К. Бандуровского. — М.: Астрель, 2013. — 560 с.
- 5 Piquet C. *Histoire du canal de Suez* / C. Piquet. — Perrin, 2009.
- 6 Marlowe J. *Anglo-Egyptian Relations 1800–1953* / J. Marlowe. — Cresset Press. — 1954.
- 7 Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э.В. Саид; пер. с англ. А.В. Говорунова. — СПб.: Русский мир, 2006. — 636 с.
- 8 Sanı Hamet E.B. *Orientalism: From Expeditions to Colonialisation* / E.B. Hamet Sanı // *Universal Journal of History and Culture*. — 2023. — 5 (2). — 159–177.
- 9 Lockman Z. *Orientalism and empire in Contending Visions of the Middle East* / Z. Lockman // *The History and Politics of Orientalism*. Cambridge University Press. — 2004.
- 10 Kennedy D. *Imperial History and Post-Colonial Theory* / D. Kennedy // *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. — 1996. — 24 (3). — 345–363.
- 11 Ар-Рафии Абдаррахман. Аср Мухаммед Али / Абдаррахман Ар-Рафии. — Каир: Дар ал-маариф, 1989. — 595 с.
- 12 Батрик А.Х. Тарихуль Мисриина. Аср Мухаммеда Али уа нахдату Миср филь карниль тасиа ашара аль амматуль китаби (1805–1882) / А.Х. Батрик. — Каир: Дар ал-маариф, 1999. — 247 с.
- 13 Омар А.А. Дирасат фи тарих Миср аль хадиси уа аль муасири (1517–1952) / А.А. Омар. — Александрия: Дар ал-маариф жамаиа, 2000. — 472 с.
- 14 Solé R. *L'Egypte: passion française* / R. Solé. — Seuil, 1997.
- 15 Москалец О.В. Эволюция системы просвещения и образования в Египте в контексте социально-политических преобразований: XIX — 20-е годы XX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 — «Всеобщая история»/ О.В. Москалец. — М., 2021. — 307 с.
- 16 Себастиани Ф.О.Б. Донесение консулу Бонапарте полковника Себастиани, бывшего в Египте и Сирии / Ф.О.Б. Себастиани; пер. Н. М. Карамзина // *Вестн. Европы*. — 1803. — Ч. 7. — № 4. — С. 314–323.
- 17 Ozavci O. *Dangerous Gifts. Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798–1864* [Electronic resource] / O. Ozavci. — Oxford University Press, 2021. — Access mode: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/50696/9780198852964.pdf?sequence=1>
- 18 Mortimer-Murphy K. *French and British Policy and Culture in Egypt 1798–1841: The Reign of Muhammad Ali and the Eastern Crisis: Doctor's thesis* / K. Mortimer-Murphy. — Flinders University, 2020. — [Electronic resource]. — Access mode: https://flex.flinders.edu.au/file/93e0a4c4-29ea-4102-9ca6-bcd7680915be/1/Mortimer-Murphy2020_LibraryCopy.pdf
- 19 Bayoumi A. *Occidentalism in Late Nineteenth Century Egypt: Master's thesis* [Electronic resource] / A. Bayoumi. — Duquesne University, 2005. — Access mode: <https://dsc.duq.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=etd>
- 20 Rivlin Helen Anne B. *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* Rivlin [Electronic resource] / B. Anne Helen. — Harvard University Press, 1961. — Access mode: <https://archive.org/details/agriculturalpoli00rivl/page/n1/mode/2up>
- 21 Пикуль В. Этюды о былом / В. Пикуль. — М.: Изд-во ДОСААФ, 1989. — 640 с.

Ж.Е. Турекулова, М.У. Жумабеков, Э.С. Таукебаева

Проблемы взаимодействия Запад–Восток в контексте исторического развития Египта и политика европейских стран (первая половина XIX века)

В статье рассмотрены основные направления политики европейских стран в Египте в контексте его исторического развития в первой половине XIX века. Современные политические процессы, происходящие на Ближнем Востоке, в основном сформировались в период эпохи колониализма, поэтому для осмысления исторических предпосылок политических конфликтов в ближневосточном регионе особое значение имеет изучение политики европейских держав, в том числе Франции и Великобритании в арабских странах в XIX веке. Проблемы, связанные с колониальной политикой европейских стран в Египте, являются предметом широкого массива исследований с исторической,

экономической и политической точки зрения. В научных работах, посвященных данной теме, интересы Франции и Великобритании в Египте рассмотрены преимущественно как политико-экономическое или политико-стратегическое направление. Вместе с тем исследование в контексте взаимовлияний Запада и Востока, в рамках колониальной модернизации и ориентализма, является дискуссионным и многоаспектным направлением, которое требует тщательного изучения. В связи с чем в статье проанализированы основные причины и направления политики Франции и Великобритании в Египте. Исследованы механизмы колониальной политики европейских стран, в том числе и пропаганды в научных и политических кругах, благодаря которым сформировались соответствующие политико-идеологические процессы. Рассмотрены основные причины, приведшие к оккупации Египта Великобританией. На основе новых методологических подходов исследована взаимосвязь колониальной политики и модернизационных процессов на Востоке.

Ключевые слова: Египет, колониальная политика, империя, ориентализм, оксидентализм, историческое развитие, социально-экономическое положение, идеология, внешняя политика, имперское мышление, парадигма «Запад–Восток».

Zh. Turekulova, M. Zhumabekov, E. Taukebaeva

Problems of east-west interaction in the context of the historical development of Egypt and the politics of european countries (first half of the 19th century)

This article examines the main directions of the policies of European countries in Egypt in the context of its historical development in the first half of the 19th century. Modern political processes taking place in the Middle East were mainly formed during the era of colonialism, therefore, the study of the policies of European powers, including France and Great Britain policy in Arab countries in the 19th century is of particular importance in understanding the historical background of political conflicts in the Middle East region. The issues caused by the colonial policies of European countries in Egypt have been the subject of a wide array of studies from historical, economic and political perspectives. In scientific works devoted to this topic, the interests of France and Great Britain in Egypt are considered primarily as a part of political-economic or political-strategic direction. At the same time, research in the context of mutual influences between the West and the East, within the framework of colonial modernization and orientalism is a controversial and multifaceted area that requires careful study. In this connection, the article analyzes the main reasons and directions of the policies of France and Great Britain in Egypt. The article considers various colonial policy instruments along with propaganda in scientific and political circles, used by European countries, and by virtue of which the respective political and ideological processes were formed. The main reasons of Great Britain occupation of Egypt are revealed in this article. New methodological approaches are applied in order to scrutinise the correlation of colonial policy and modernisation processes in the East.

Keywords: Egypt, colonial policy, empire, orientalism, Occidentalism, historical development, socio-economic situation, ideology, foreign policy, imperial thinking, East-West paradigm.

References

- 1 Cromer, E.B. (1908). *Modern Egypt*. Macmillan.
- 2 Weigall, Arthur E.P. Brome (1915). *A history of events in Egypt from 1796 to 1914*. W. Blackwood.
- 3 Sladen, D. (1908). *Egypt and the English: Showing British Public Opinion in Egypt upon the Egyptian Question*. Hurst and Blackett.
- 4 Fergusson, N. (2013). *Imperiia: chem sovremennyi mir obiazan Britanii [Empire: how Britain made the modern world]*. (K. Bandurovskii, Trans.). Moscow: Astrel [in Russian].
- 5 Piquet, C. (2009). *Histoire du canal de Suez*. Perrin.
- 6 Marlowe, J. (1954). *Anglo-Egyptian Relations 1800–1953*. Cresset Press.
- 7 Said, E.V. (2006). *Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka [Orientalism. Western concepts of the East]*. (A.V. Govorunova, Trans.). Saint-Petersburg: Russkii mir [in Russian].
- 8 Sani Hamet, E. B. (2023). Orientalism: From Expeditions to Colonialisation. *Universal Journal of History and Culture*, 5 (2), 159–177
- 9 Lockman, Z. (2004). Orientalism and empire in Contending Visions of the Middle East. *The History and Politics of Orientalism*. Cambridge University Press.
- 10 Kennedy, D. (1996). Imperial History and Post-Colonial Theory. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 24 (3), 345–363.
- 11 Ar-Rafii, Abdarrakhman (1989). *Asr Mukhammad Ali [The era of Muhammad Ali]*. Cairo: Dar al-maarif [in Arabic].

- 12 Batrik, A.Kh. (1999). *Tarikhul misriina. Asr Mukhammada Ali ua nakhdatu Misr fil karnil tasia ashara al ammatul kitabi (1805–1882) [History of the Egyptians. The era of Muhammad Ali and the revival of Egypt in the 19th century (1805–1882)]*. Cairo: Dar al-maarif [in Arabic].
- 13 Omar, A.A. (2000). *Dirasat fi tarikh Misr al khadisi ua al muasiri (1517–1952) [Studies on modern and contemporary history of Egypt (1517–1952)]*. Alexandria: Dar al –maarif zhamia [in Arabic].
- 14 Solé, R. (1997). *L’Egypte: passion française*. Seuil.
- 15 Moskalets, O.V. (2021). Evoliutsiia sistemy prosveshcheniia i obrazovaniia v Egipte v kontekste sotsialno-politicheskikh preobrazovaniia: XIX–20-e gody XX v. [The evolution of the educational system in Egypt in the context of socio-political transformations: XIX — 20s of the XX century]. *Candidate’s thesis*. Moscow [in Russian].
- 16 Sebastiani, F.O.B. (1803). Donesenie konsulu Bonaparte polkovnika Sebastiani, byvshago v Egipte i Sirii [Report to Consul Bonaparte, Colonel Sebastiani, who was in Egypt and Syria.] (N. M. Karamzin, Trans.). *Vestnik Evropy — Bulletin of Europe*, 7 (4), 314–323 [in Russian].
- 17 Ozavci, O. (2021). *Dangerous Gifts. Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798–1864*. Oxford University Press. Retrieved from <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/50696/9780198852964.pdf?sequence=1>
- 18 Mortimer-Murphy, K. (2020). *French and British Policy and Culture in Egypt 1798–1841: The Reign of Muhammad Ali and the Eastern Crisis. Doctor’s thesis*. Flinders University. Retrieved from https://flex.flinders.edu.au/file/93e0a4c4-29ea-4102-9ca6-bcd7680915be/1/Mortimer-Murphy2020_LibraryCopy.pdf
- 19 Bayoumi, A (2005). *Occidentalism in Late Nineteenth Century Egypt [Master’s thesis, Duquesne University]*. Electronic theses and dissertations. Retrieved from <https://dsc.duq.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=etd>
- 20 Rivlin, Helen Anne B. (1961). *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*. Harvard University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/agriculturalpoli00rivl/page/n1/mode/2up>
- 21 Pikul, V. (1989). *Etiudy o bylom [Sketches about the past]*. Moscow: Izdatelstvo DOSAAF [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Турекулова Жулдыз — PhD д-ры, қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Жумабеков Мадияр — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

Таукебаева Эльмира — PhD д-ры, қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2372-8147>

Information about the authors

Turekulova Zhuldyz — PhD, Associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Zhumabekov Madiyar — Candidate of historical sciences, Associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Taukebaeva Elmira — PhD, Associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Н.Ж. Тұрмахан^{ID*}, Д.С. Байгунаков^{ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: nurdau_99_99@mail.ru; dosbol_bs@mail.ru)

Батыс Қазақстан ерте сармат мәдениеті қалыптасуының кейбір мәселелері

Мақала Батыс Қазақстан аумағындағы ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына арналған. Қазіргі уақытта деректік база айтарлықтай өсіп, бұл кезеңді жаңа деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Авторлар мақалада мәдениеттің қалыптасуы және кезеңнен кезеңге өту процесіндегі сабақтастық мәселелерін талдауға байланысты мәселелерді қарастыруға баса назар аударған. Жаңа деректер негізінде, ерте сармат мәдениетінің қалыптасу кезеңі б.д.д. VI-IV ғасырларға жатқызылады. Соңғы жылдары сармат мәдениеті мәселесіне қатысты жұмыстардың көлемі артып, жүйелі сипат алды. Мақала аясында ерте сармат мәдениеті қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеушілердің негізгі көзқарастарын қарастыру ұсынылады.

Кілт сөздер: сарматтар, Батыс Қазақстан, ерте сармат мәдениеті, қалыптасуы, жерлеу кешені, зерттелу тарихы, мерзімделуі, ерте көшпелілер мәдениеті, ерте темір дәуірі, археология.

Kipicne

Ерте сармат мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстары 150 жылдай уақытты қамтиды. Бұл тақырып бойынша осы кезге дейін археологиялық мәліметтердің ауқымды деректемелік қоры жинақталды. Археология тарихнамасында сармат мәдениеттері мен мәдени ошақтарына, хронологиясы мен мерзімделуіне, т.б. түйінді сауалдарына қатысты алуан түрлі тұжырымдамалар жасалып, тың көзқарастар мен пайымдаулар ұсынылды, көптеген мәселелер шешімін тапты. Алайда, ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуына байланысты бірқатар түйіні түйіткіл мәселелер де кездеседі. Солардың бірі — ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы мен даму мәселесі. Оның басталуы немесе алғашқы кезеңі негізінде Еуразия даласының солтүстік-батыс аумақтарындағы археологиялық ескерткіштері аясында қарастырылады.

Ең бірінші қазба жұмыстарын жүргізу XIX ғасыр соңғы ширегінде И.А. Кастанье, А.А. Аниховский, П.Д. Нефедов және тағы басқа зерттеушілер есімімен байланысты. Мысалы, И.А. Кастанье ерте сармат кезеңіне жататын Жаман-Қарғалы, Жаксы-Қарғалы және Бисоба қорымдары бойынша алғашқылардың бірі болып мәліметтер қалдырды [1]. Ресми түрде бұл ізденістерді сарматтанудағы алғашқы далалық зерттеулер ретінде бағалаған абзал. Кейінірек XX ғасыр басында Б.Н. Граков Мұғалжар мен Хромтау аудандарында ерте темір дәуірі кезеңіне жатқызылатын 4 обада қазба жұмыстарын жүргізді [2; 55-56]. Ал П.С. Рыков 1925-1927 жылдары Орал өзені оң жағалауында бірнеше обаларда қазба жұмыстарын ұйымдастырды [3]. Осылайша, сармат мәдениетіне қатысты алғашқы археологиялық мәліметтер жинақталып, зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды. Аталған ізденістердің барлығы сарматтанудың негізін қалады.

XX ғасыр бірінші ширегінен бастап жүргізілген далалық ізденістерде ғылыми сипат мейлінше басым болды. Бұл бағыттағы ізденістерді М.И. Ростовцев және Б.Н. Граков, К.Ф. Смирнов, т.б. мамандар жүргізе алды. Есімдері аталып отырған зерттеушілер археологиялық мәліметтер негізінде татымды қорытындылар жасап, мәселеге кешенді түрде келгендігі аңғарылады. Дегенмен де далалық материалдардың көбеюі, XX ғасыр соңғы ширегінен бастап өлкелік зерттеулердің дамуы нәтижесінде жекелеген сауалдар бойынша бірқатар қарама-қайшы тұжырымдамалар қалыптасты.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап археологиялық мәлімет қорының ұлғаюы, бұл мәселені зерттеушілер арасында жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта, деректемелік қор мен мәлімет көзінің артуы барысында кейбір сауалдарға қатысты жаңа көзқарастардың орныққандығы байқалады. Мұндай материалдар ерте сармат мәдениеті қалыптасып дамуындағы мәселелерді қайта қарауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты мақалада сармат мәдениетінің алғашқы б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында дамуындағы негізгі ғалымдардың тұжырымдамалары мен көзқарастары жан-жақты қарастырылды. Мұның өзі зерттеудің негізгі мақсатын ерте сармат

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: nurdau_99_99@mail.ru

мәдениетіне қатысты зерттеушілердің теориялары мен гипотезаларын талдау, ретроспективті түрде мәдениеттің қалыптасып дамуын жалпылау мен жүйелеу деп белгілеп беріп отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында дәстүрлі археология, тарихнама және деректану ғылым салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер мен принциптерге, сонымен қатар өркениеттілік секілді ұстанымдарға ден қойылды. Сонымен қатар, көптеген авторлар ерте сармат мәдениеті теориялық жақтары ғылыми тұрғыда дискуссиялық сипатта қалып, толық шешімін таппағандығын көрсетеді. Осыған орай жұмысты жазу барысында жалпы ғылыми зерттеу әдістері: анализ, синтез, жүйелеу мен тарихи әдістер қолданылды. Нақтырақ келетін болсақ:

- анализ әдісі негізінде археологиялық ескерткіштерді ашу мен зерттеушілердің қорытындыларын қарастыруға мүмкіндік берді;

- ерте сармат мәдениетінің жалпы заңдылықтары мен нәтижелерін жалпылауда, зерттеушілер тұжырымдары мен қорытындыларын, қол жеткізген нәтижелері синтез әдісі арқылы анықталды;

- проблемалық хронологиялық әдіс ерте сармат мәдениеті қалыптасып дамуын ашып көрсету үшін, қарама-қайшы шешілмеген мәселесін нақтылау үшін қолданылды. Бұлардан өзге тарих ғылым салаларында қолданылатын бірқатар зерттеу әдістері (салыстырмалы-тарихи талдау, ретроспективті талдау, индукция, т.б.) ішінара пайдаланылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық пен шынайылық принциптері құрайды. Теориялық жағына ерте сармат мәдениетіне арналған зерттеушілердің тұжырымдамалары жатқызылады.

Сондай-ақ көтерілген тақырыпты қарастыру барысында отандық және шетелдік ғалымдардың сармат мәселесіне байланысты ғылыми монографиялары, диссертациялық жұмыстары мен мақалалары негізге алынды. Өз кезегінде дереккөздерін екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, зерттеу нысанына байланысты жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижелері. Ал екіншісіне, сармат мәдениеті мәселесіне арналған арнайы басылымдар. Осы мағлұматтар негізінде ерте сармат мәдениетін зерттеуге қатысты бірқатар теориялық-методологиялық негіздер мен концептуалдық ойлар, әдістемелік мәліметтер қарастырылды. Бұл бағыттағы алғашқы еңбектер И.А. Кастаньенің зерттеу жұмысымен тікелей байланысты болып келеді. Себебі ең бірінші археологиялық қазба жұмыстары нәтижелері мен сармат мәдениеті мәселесі қозғалған болатын [1]. Зерттеуші өз заманындағы ғылыми-зерттеу әдістерімен шектелген еді. Сонымен қатар К.Ф. Смирновтың 1964 жылы жарық көрген «Савроматы. Ранняя история и культура сарматов» атты еңбегінде, алғашқы сармат мәдениетіне жатқызыталын археологиялық ескерткіштерді жүйеленген болатын [2]. Кейінгі зерттеу жұмысында жаңа археологиялық мәліметтермен жұмыс жасап, савромат-сармат мәдениеті көп компонентті өзгерістерді өткізгендігін айқындады [4]. Оның еңбегі кеңестік тарих ғылымындағы әдіснамаға негізделген еді. Тәуелсіздік жылдарында бірқатар ғалымдар (Гуцалов, т.б.) заманауи және пәнаралық әдістерге негізделген ғылыми еңбектер жариялады. Міне, осы тақілеттес іргелі еңбектерді қарастыру барысында жоғарыда айтылған ғалымдардың концептуалдық ойларына тарихнамалық жүйелеу жүргізілгендігін де айта кеткен жөн.

Нәтижесінде, сармат мәселесін көтерген деректемелерге жоғарыда аталған ғылыми әдістер, тәсілдер, принциптер мен ұстанымдар қолданылып, солардың негізінде тарихнамалық шолу жүргізуге мүмкіндік жасалды, жалпылау әдісі арқылы бір негізге келтіріліп, мәселенің жалпы сұлбасы жасалынды.

Нәтижелері

Оңтүстік Орал маңы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасып дамуында негізгі орталығы болған мекен ретінде өткен ғасырлардан бері археология тарихнамасында белгілі еді. Мұнда ілкі замандардан бері көптеген тайпалар мен халықтардың миграциялық жолы өтті, алуан түрлі тоғысулар орын алды. Бүгінгі археологиялық зерттеулердің қорытындысында бағзы заманнан бастап тұрғындардың бұл мекенде көптеген ғасырлар бойы тұрақтағанын білеміз [5]. Ерте уақыттағы сармат мәдениетінің қалыптасуында б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында бұл мекенде күрделі мәдени ошақтардың тоғысуы, күрделі тарихи үдерістердің орын алғандығы байқалады. Осы уақыт сармат тайпалары археологиялық мәдениетінің қалыптасуындағы алғашқы кезеңі болғандықтан, оның құрылымындағы археологиялық ескерткіштерден құрылыстық ерекшеліктер немесе өзіне тән өзгешеліктер кешені кездеседі.

Мамандар тарапынан зерттелінген ерте сармат уақытына Танаберген II, Бесоба, Тақсай 1, Покровка 2, Филлиповка және т.б. қорымдары кіреді. Жүздеген обалар бойынша қарастыратын болсақ, бұлардағы негізгі жерлеу ғұрыптарында жанама қабірлер жатады. Саны жағынан олар басқа жерлеу құрылыстарына қарағанда біршама көптеп кездеседі. Әсіресе бұл жанама қабірлер б.д.д. VI ғасыр ортасынан бастап б.д.д. V ғасыр аралығында басым болғандығын зерттеушілер де айтып кеткен. Сыртқы пішініне қарағанда жанама қабірлер тар, тік бұрышты. Әсіресе Танаберген II, т.б. қорымдарда мұндай құрылыстық орындар нақты әрі айқын байқалады. Танаберген II қорымында № 14 обада салт атты қалпында жерленген адам қаңқасы анықталған. Мұндай жерлеу ғұрпы басқа археологиялық нысандарда өте сирек кездеседі [5; 96]. Осыған орай қабірдің мұндай өзіндік бірегейлігі мен ерекшелігін ескере келе ерте сармат кезеңіне тән негізгі белгілер қатарына жатқызған да дұрыс сияқты.

Ал келесі бір ерекше дүние конструкциялық қабір шұңқырындағы ерекшелікпен байланысты болып келеді. Көбіне қабір шұңқырының құрылысында ағаштан жасалынған конструкциялар әртүрлі қалыпта қолданылған. Мысалы, Бесоба қорымында дромостары бар бөрене-бағаналы құрылым № 9 обадан кездескен [6]. Ал Тақсай-1 қорымында № 6 обадан жерлеу орыны деңгейінде жанып кеткен қабір үсті ағаш конструкциясы жасалынған. Мұндай жерлеу ғұрыпындағы ағаш конструкциясын қолдану көбіне Арал маңы сақтарына тән болып келеді. Дәл осындай құрылыстар б.д.д. VIII-IV ғасырлар аралығында Сырдың төменгі ағысындағы Ұйғарақ, Түгіскен және т.б. қорымдарында кездеседі [7]. Мұның өзі Сырдың төменгі ағысындағы сақтардың бір бөлігі ерте сармат мәдениетінің қалыптасуына азды-кемді ықпалын тигізетіндігін аңғартса керек. Келешектегі ізденістерде Сыр өңірі сақтары мен Батыс Қазақстандағы савроматтар, ерте сарматтық кешендер арасындағы байланыстар тарихи-генетикалық ізденістер негізінде қаузалғаны дұрыс деген ойдамыз.

Негізінен алғанда, Батыс Қазақстандағы аймақтарда орналасқан жерлеу ғұрыптарында б.д.д. V ғасырдан бастап өзгерістер байқала бастайды. Бұл уақытта негізгі қабір үстіне жасалған жерлеу орыны жиі қолданылып, жанама қабірлердің де саны арта түскен. Сонымен қатар адам қаңқасын оңтүстікке қарай бағыттап жерлеу кең қанат жайған. Ал топырақ қабірі мен жанама-катакомбалы қабірлер б.д.д. V-IV ғасырлар аралығында жиірек ұшырасады [5; 98]. Сондай-ақ бұл кезең ерекше антроморфты тас мүсіндердің кездесуімен де ерекшеленеді. Кезінде зерттеушілер тарапынан далалық ізденістер жүргізілген Покровка 2 қорымындағы № 23 обадан екі антроморфты тас мүсіні анықталған болатын [5; 104]. Мүсіндік тастың жоғарғы жағында конус пішінді қалыпта қару-жарақ орны анықталған. Тас мүсіндер жайында С.Н. Ляшко мен М.И. Фридман зерттеулер жүргізіп, скифологияда қалыптасқан әдістемелерге сай оларды скифтік антроморфты мүсіндер негізінде екі топқа бөліп қарастырған. Бірінші топтағылар обаның жоғарғы жағында орналасып, жерленген адаммен туыстық байланысын көрсетеді. Екінші топта ғұрыптық нанымға байланысты қолданылады. Покровка 2 қабіріндегі тас мүсіні осы екінші топқа жатқызылады [8]. Десе де келешекте мұндай ғылыми жіктеуге жаңа материалдар негізінде өзгерістер енгізілуі ықтимал екендігін жоққа шығара алмаймыз.

Келесі ерте сармат мәдениетінің қалыптасып даму заңдылықтарына тән ерекшеліктер кешенін атақты Филлиповка қорымынан көре аламыз. Бұл қорымда оңтүстік бағытқа қарата жерлеу орындары анықталған, ал жанама шұңқырлардың саны арта түскен. Қабірге қойылған заттар кешенінен алғашқы өтпелі кезеңдегі қылыштардың пайда болуын байқалады. Сонымен қатар, ағаштан тұрғызылған құрылыстар кешенінен дромостар анықталған. Осындай бағыттағы негізгі археологиялық мәліметтердің көптеп анықталуы, аталып отырған қорымның негізінде алғашқы сармат мәдениетінің қалыптасу заңдылықтары орын алғандығын аңғартады [9]. Сонымен қатар бұл кешендер қорымда скиф-сарматтық дәстүрлердің сақталғанын көрсетеді. Филлиповка қорымы жоғарыда аталған зираттарға қарағанда мейлінше көбірек мағлұмат беретін бірегей кешен ретінде біздің тарапымыздан бағаланып отыр. Оның негізгі материалдары, құрылыстық-ғұрыптық кешендері ерте сармат мәдениетінің қалыптасуын кеңінен айғақтай алады.

Осылайша, жоғарыда аталып өтілген ескерткіштерден ерте сармат мәдениетінің көп құрауышты (компонентті) даму жолын байқаймыз. Яғни, ерте сарматтық мәдени кешендер Батыс қазақстандық, аралдық және өзге де іргелес аймақтардағы ерте темір дәуіріндегі қауымдармен этномәдени және тарихи-генетикалық байланыста болғандығы аңғарылады. Тіпті жергілікті тұрғындардың мәдени элементтерінен бөлек скифтер мен сақ тайпаларының Оңтүстік Орал аумағындағы ерте көшпелілерге әсері болып, ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуында алдыңғы орынды алған деуге де болады. Негізгі байланыстар жерлеу ғұрпы мен заттай мәдениеті арқылы дараланып отыр. Көбіне

ерте сармат мәдениетінің алғашқы кезеңі алдыңғы уақыттардағы дайын күйінде қалыптасқан кешендермен тығыз байланысты болып келеді.

Талқылау

Айта кету керек, алғашқы рет ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуын М.И. Ростовцев қарастырған болатын. Ол Оңтүстік Орал маңындағы археологиялық мәліметтерді негізге ала отырып, Орталық Азия аумағындағы ежелгі ирандықтардың әсерінен алғашқы ерте сармат мәдениетіне жатқызылатын мәдени ошақтар пайда болғандығын атап өткен еді. Мұндай қорытынды тек бірнеше обалардан анықталған мәліметтер аясында жасалғандықтан, келесі уақыттарда қайта қарастырылды [10]. Сөйтіп, сарматтар көне ирандықтарға тиесілі туралы дүдәмал концептуалдық пікір археология тарихнамасында қалыптасты.

Келесі кезекте Б.Н. Граковтың 1947 жылы жарық көрген мақаласын атап кетуге болады. Ол бұрынғы зерттеулер негізінде ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуына байланысты хронологиялық шеңбер жасап, сол кездегі ғылыми ортаға тың пайымдарын ұсынды. Ғалым өзі құрастырған хронологиялық шеңберін төрт кезеңге бөліп қарастырды да, аталмыш кезеңдерде әртүрлі археологиялық мәдениеттердің болғандығын дәйектеп өтті. Олар: 1. савромат немесе блоуменфельд мәдениеті (б.д.д. VI-IV ғасырлар); 2. савромат-сармат немесе прохоров мәдениеті (б.д.д. IV-II ғасырлар); 3. сармат немесе сулов мәдениеті (б.д.д. II ғасыр аяғы — б.д. II ғасыр); 4. алан немесе шипов мәдениеті (б.д. II-IV ғасырлар) [11; 100-115]. Археолог Б.Н. Граковтың бұл пайымдары сарматтық мәдениет ошақтарын жүйелеп, олардың даму сатыларын біршама айқындауға мол септігін тигізді. Оның пікірлері сол кезеңдегі археологиялық ізденістер аясында шектелгенімен, біздің тарапымыздан өз заманының озық ғылыми пікірлері ретінде бағаланады. Ғалымның хронологиясы азды-кемді өзгерістермен әлі күнге дейін отандық археология тарихнамасында кеңінен қолданылап келеді [12; 208-216].

Бұл көзқарас әрі қарай К.Ф. Смирновтың еңбектерінде жалғасын тапты. Алғашында зерттеуші бұл кезеңде екі бірдей тайпаның бір мәдениетте болып, жергілікті қола кезеңіндегі тұрғындармен генетикалық байланыста екендігін тілге тиек етті. Бұл орайда ерте көшпелілердің мәдениетінің қалыптасып дамуында қола кезеңіндегі андронов мәдениеті негізгі орын алған деген қорытындыға келді [2; 286]. Оның пікірінше андроновтық құрауыш көптеген мәдениеттерден байқалып тұрады. Ғалымның көзқарасы бойынша б.д.д. V ғасырдан бастап жаңа ерте сармат мәдениетінің белгілері қалыптаса бастады да, б.д.д. IV ғасырда шарықтау шегіне жетті. Негізгі қалыптасу орталығы ретінде Елек өзені бойында орналасқан ерте көшпелілердің топтары шешуші орынды алған. Ол бұл жердегі жанама-катакомбалы жерлеу ғұрыптары мен оңтүстікке қарай бағыттап жерлеу рәсіміне ерекше назар аударып, бұл белгілерді жеке дара бөліп көрсеткен еді. Сонымен қатар, Елек тобындағы сарматтардың қалыптасуында жергілікті савроматтармен қатар, Оралдың арғы жағы мен Арал маңы көшпелілердің ықпалы болуы мүмкін деген қорытындыға келді [5; 173]. Өз кезегінде К.Ф. Смирнов археологиялық материалдар негізінде іргелес тарихи-мәдени аудандардағы мәдени ерекшеліктерді көре білді, олардың Елек өңіріндегі әсері мен ықпалын жүйелеуге талпынды. Зерттеуші өз ізденістерінде этномәдени үдерістер мен миграциялық үрдістерге кеңінен назар аударуға ұмтылған еді.

Одан кейін ерте уақыттағы сармат тайпалары мәдениетінің қалыптасып дамуы М.Г. Мошкова еңбектерінде көтерілді. Ол К.Ф. Смирновтың гипотезасын толыққанды қолдап, Арал маңы тұрғындары ерте сармат мәдениеті қалыптасуына қатысуы мүмкін деген қорытынды жасады [13; 37-46]. Шындығына келгенде зерттеуші тарапынан табылған археологиялық артефактілер, жерлеу орындары мен басқа да материалдар бұл тұжырымдаманың орынды екендігін нақты дәлелдей түскен болатын.

XX ғасыр 60-70 жылдары Б.Ф. Железчиков ерте сармат кезеңіне тән археологиялық мәліметтерді жинап, бірнеше жерлеу орындарына ғылыми талдау жасады. Зерттеуші өз ізденістерінде табиғи-климаттық жағдайларға баса назар аударды да, өзі ұсынған «экологиялық импульс» деген идеясы негізінде Оңтүстік Орал маңы тұрғындары экологиялық жағынан қолайлы аумақтарға көшуі мүмкін екенін атап өтті. Ең бірінші кезекте бұл Аралдың солтүстік-батыс аудандарына көшіп, жергілікті тұрғындармен мәдени араласуы нәтижесінде жаңа мәдениеттің қалыптасып дамығандығын көрсетті. Осының негізінде Б.Ф. Железчиков ерте уақыттарда Арал маңы тұрғындарының материалдық мәдениеті Оңтүстік Орал аумағымен тығыз байланыста болғандығын айтады [14; 59-60]. Ғалымның этномәдени байланыстарға назар аударуын құптай отырып, біз оны соны пікірлер білдіргендігін айта

кеткіміз келеді. Алайда кейінгі еңбектерінде зерттеуші өзінің көзқарасын өзгертіп, Оңтүстік Орал маңы аумағында жеке мәдениеттің қалыптасқандығы жайында мүлдем басқаша қорытынды жасады. Сонымен қатар, К.Ф. Смирнов ұсынған қола дәуір кезеңімен жалғасып кетуін қолдамады [15]. Біздің пікірімізше, жеке мәдениеттің қалыптасуын соңғы ізденістерінде Б.Ф. Железчиков нақты дәйектеп бере қоймады. Оның пайымындағы жаңа мәдениеттің қалыптасуы, оған әсер еткен факторлар, мәдениет ұйытқысы болған этномәдени бірлестіктер жайлы татымды ойлар фактологиялық материалдар негізінде өрбітіле қойған жоқ.

Ерте сармат кезеңі мәдениетінің қалыптасып дамуы А.Х. Пшеничнюк атты ғалымның да зерттеулерінде көтерілді. Ол ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы б.д.д. IV ғасыр емес, керісінше б.д.д. V ғасыр, бәлкім б.д.д. VI ғасыр аяғынан басталуы мүмкін деген басқа авторлардан өзгеше әрі тың идеяны ұсынды. Сонымен қатар А.Х. Пшеничнюк Оңтүстік Орал маңында савроматтар мен ерте сармат мәдениетін толыққанды бір мәдениет ретінде қарастыру қажет деген ой айтты [16]. Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде савроматтар мен сарматтардың өзара ерте кездегі тарихи-генетикалық байланысы туралы тұжырымдама толығымен қалыптаса түсті.

Ерте сармат уақыты мен кезеңін қарастыру мәселесі А.Д. Таиров және А.Г. Гаврилюк жұмыстарында жалғасын тапты. Бұл зерттеушілердің пікірінше б.д.д. VI-II ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан аумағында толыққанды бір археологиялық мәдениет болған. Олар өздерінің ұсынған гипотезасын археологиялық материалдар, соның ішінде қорғанды қорымдар құрылыстары мен бірқатар артефактілер негізінде дәйектеуге тырысты. Сонымен қатар олар ерте сармат кезеңіндегі мәдениеттің қалыптасуына Арал маңы сақтарынан бөлек, Солтүстік Қара теңіз және Солтүстік Кавказдан келген скифтердің де қатысу мүмкіндігін атап өтті [17; 150-159]. Былайша айтқанда, зерттеушілер ерте сармат тайпалары мәдениетінің қалыптасуына үлес қосқан этномәдени бірлестіктер ареалын кеңейтіп, этнос құраушы құрауыштардың үлес салмағын одан ары ұлғайтқан болатын.

Өз кезегінде археолог С.Ю. Гуцалов жоғарыда атап өткен зерттеушілердің ойын қолдап, ерте сармат мәдениетінің б.д.д. VI ғасыр ортасынан бастау алып, дайын күйінде келген деген тұжырым жасады. Ол бірінші кезекте, Оңтүстік Орал маңы тұрғындарына Қара теңіз аумағындағы скифтердің келуі шешуші орынды алды деп қорытындылады [5; 115-117]. Ғалымның айтуы бойынша скифтер Батыс Қазақстан аумағынан бастап Днепр өзенінің орта жағына дейінгі аралықта орналасып, ерте сармат мәдениетінің қалыптасуына өзіндік әсерін тигізген. Скифтердің келуін ғалым Батыс Қазақстан далалық аумақтарында темір өндіретін үлкен қорлармен байланыстырады. Әсіресе оның пікірінше түсті металлдардың көптеп болуы жергілікті жердегі өндірістің дамуына алып келген. Түсті металлдар мен сауда қатынасын өздерінің бақылауына скифтер Батыс Қазақстан аумағына келгеннен кейін алған [18; 84].

Айта кететін бір жайт, Л.Т. Яблонский мен А.Х. Пшеничнюк Филлиповка қорымындағы жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл мәселе бойынша айтарлықтай жетістікке жетті. Бұл қорымдағы нәтижелер бойынша ескерткіш мерзімделуі савроматтық кезеңнен бастау алып ерте сармат мәдениетіне дейінгі аралықты қамтыған. Егер А.Х. Пшеничнюк ерте сармат кезеңінің қалыптасуын б.д.д. VI ғасыр деп мерзімдесе, өз кезегінде Л.Т. Яблонский импорттық заттарға талдау жасауы нәтижесінде б.д.д. V-IV ғасырлармен мерзімдеді. Зерттеуші бұл кезеңге жататын бірнеше ескерткіштерді Еділ-Дон өзендері мен Үстірт жақтардан да кездестіргендігін айтады. Осының нәтижесінде ғалым тарихи дамуды мәдени-хронологиялық көкжиектерге бөлуді ұсынды. Олар: 1. «А» фазасы: б.д.д. VI ғасыр екінші жартысы — б.д.д. V ғасыр ортасы; 2. «В» фазасы: б.д.д. V ғасыр ортасы — б.д.д. IV ғасыр үшінші ширегі; 3. «С» фазасы: б.д.д. IV ғасыр үшінші ширегі — б.д.д. III ғасыр. Сөйтіп, зерттеуші жоғарыда аталып өткен мерзімдеулер үшін жалпылама түрде алғанда мәдени-тарихи қауымдастық не болмаса мәдени-хронологиялық көкжиек деген атауларды ұсынды. Оның ойынша, ең бірінші мәдени-тарихи қауымдастық тұрғысынан, ерте темір дәуірі материалдық және рухани мәдениет бір хронологиялық шеңбер уақытында, географиялық аумаққа қатысты қолданылатын ұғым. Ал келесі мәдени-хронологиялық көкжиек ұғымы болса, бұл географиялық шекарасы жоқ аймақтарда таралған материалдық және рухани мәдениеттер негізінде жіктелген тарихи ұғым. Кез келген мерзімдемелерде анықталған ескерткіштердің бір-бірімен ұқсастығын, бір үлкен мәдени көкжиектің ішінде қарастыру бойынша ғана нақты қорытынды жасауға болады деген ойын да жасырмады. Өз ойларын Л.Т. Яблонский антропологиялық мәліметтер негізінде де нақтылауға тырысты. Мысалы, палеоантропологиялық мәліметтер аясында зерттеуші қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтуімен, ерте сармат мәдениетінің

құрылуын негізсіз деп санады. Оның пікірінше: б.д.д. IV-II ғасыр ерте сармат мәдениеті жаңғырған кезі, ал қалыптасуы күрделі миграциялық процестер шеңберінде қалыптасып, дамыды [19; 59-64]. Зерттеушінің өз пікірлерін археологиялық ғана емес, сонымен қатар антропологиялық мәліметтер негізінде дәйектеуін құптарлық іс деуге болады.

Ал кейіннен археолог Я.А. Лукпанова да жоғарыда аталған кейбір авторларды қолдап Арал маңы сақтары мен Оңтүстік Орал маңы тұрғындары арасында мәдени байланыс болғандығын атап өтті. Зерттеушінің сөзі бойынша Орал маңы тұрғындарының элиталық тобы Арал маңына қоныстанып, нәтижесінде Оңтүстік Орал маңына мәдени бөліктерін алып келген. Бұл ең алдымен жерлеу ғұрыпында көрініс тапқан. Осының негізінде б.д.д. VI ғасыр ортасы мен б.д.д. V ғасыр басы аралығына жататын кезеңдегі сақтардың мәдени компоненттері осындағы жерлеу ғұрыптары мен инвентарларында кездескен [20; 142-143]. Расында да мұндай фактілер екі аймақтағы тайпалардың өзара байланысын, туыстығын, тығыз-мәдени-тарихи қатынасын нақты аңғартады. Дегенмен әлі де болса ерте сарматтар мәдени ошақтарын айқындау ісі әлі де өз жалғасын табуы тиіс деген ойдамыз.

Қорытынды

Сайып келгенде, Оңтүстік Орал маңы б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында күрделі ерте сармат мәдениетінің қалыптасуында алғашқы кезеңді құрады деуге болады. Сармат мәдениетінің қайнар-бастаулары тарихнамалық шолуға қарағанда дәл осы мерзіммен үндеседі. Оған алыс-жақын әрі іргелес өңірлердің белгілі бір этникалық қауымдары белсене араласты. Келешектегі ізденістерде олардың пайыздық үлес салмағын айқындау қажеттілігі де туындап отыр.

Археологиялық зерттеулер сармат тайпаларының мәдениеті көп компонентті әрі алуан түрлілікпен астасып жатқандығы да ішінара аңғарылады. Ол белгілі бір кезеңдерде құрылымдық жағынан толығып отырған. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша мұнда Солтүстік Қара теңіз бен Солтүстік Кавказ аумағындағы скифтердің әсері материалдық мәдениетте кеңінен көрініс тапқан. Ал Арал маңы сақтарының жерлеу ғұрыптарына тән қасиеттер әсері белгілі элиталық топтардан байқалады. Ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуындағы негізгі алғышарттар жоғарыда аталған мерзімде қалыптасып, дамыды. Одан жергілікті тұрғындардың мәдени ерекшеліктері де аңғарылады.

Дегенмен жазба деректемелерде, әсіресе сармат пен скифтік тайпалар антикалық шығармаларда қатар атала беретіндігін де естен шығармаған абзал. Мұның өзі жазбаша мәліметтердің де көтерілген мәселені айқындаудағы рөлі зор екендігін көрсетеді.

Археологиялық мәліметтердің негізінде, бұл мекенде толықанды ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуындағы мерзімдік ерекшеліктерге келетін болсақ, мәдени-тарихи даму белгілі бір деңгейдегі кешенді көлемдегі мәдени көкжиек аясында жүргіндігін де айтуға болады. Жаңаша мәліметтердің алынуы мен алдағы уақыттағы кешенді зерттеулер бұл ерте көшпелілердің мәдениеті қалыптасып даму заңдылықтарын нақтылай түсетіні анық. Сонымен қатар мәселеге пәнаралық ізденістер аясында келу тарихнамада қалыптасқан түйіні түйіткілді жайттарды шешуге мұрындық болары сөзсіз деген ойдамыз.

Алғыс білдіру

Жұмыс ҚР ҒжБМ Ғылым комитетінің БМҚ № BR18574175 жобасының қаржылай қолдауы бойынша жүзеге асырылған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. — 2-е изд. / И.А. Кастанье. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.
- 2 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1964. — 381 с.
- 3 Рыков П.С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г. (Предварительный отчет) / П.С. Рыков // Изв. Краевед. ин-та изучения Южно-Волжск. обл. при СГУ. — 1926. — Т. I. — С. 89-134.
- 4 Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке / К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1975. — 176 с.
- 5 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Пруралья VII-I вв. до н.э. / С.Ю. Гуцалов. — Уральск, 2004. — 136 с.
- 6 Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек / М.К. Кадырбаев // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1984. — С. 84-93.
- 7 Лукпанова Я.А. Комплекс ритуальных предметов из элитного женского погребения в Западном Казахстане / Я.А. Лукпанова // Самар. археол. вестн. — 2018. — Т. 7, № 4 (25). — С. 228-232.

- 8 Яблонский Л.Т. Раскопки курганных могильников Покровка 1 и Покровка 2 в 1993 году / Л.Т. Яблонский, Т.Н. Трунаева, Дж. Веддер, Дж. Дэвис-Кимболл, В.Л. Егоров // Курганы левобережного Илека. — Вып. 2. — 1994. — С. 4–56.
- 9 Яблонский Л.Т. Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филлиповка I (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). Каталог коллекций / Л.Т. Яблонский. — М.: ИА РАН, 2013. — 232 с.
- 10 Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М.И. Ростовцев. — Петроград: Девятая Государственная типография, 1918. — 103 с.
- 11 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов / Б.Н. Граков // Вестн. древней истории. — М.: АН СССР, 1947. — № 3. — С. 100–121.
- 12 Байпаков К.М. Археология Казахстана: учеб. пос. / К.М. Байпаков, Ж.К. Таймагамбетов. — Алматы: Казак университеті, 2006. — 355 с.
- 13 Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры / М.Г. Мошкова. — М.: Наука, 1974. — 52 с.
- 14 Железчиков Б.Ф. Савроматы и ранние сарматы (некоторые итоги исследования) / Б.Ф. Железчиков // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья: сб. науч. тр. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. — С. 54–66.
- 15 Железчиков Б.Ф. Археологические памятники Уральской области / Б.Ф. Железчиков. — Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 1998. — 136 с.
- 16 Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала / А.Х. Пшеничнюк. — М.: Наука, 1983 — 200 с.
- 17 Таиров А.Д. К вопросу о формировании раннесарматской (прохоровской) культуры / А.Д. Таиров, А.Г. Гаврилук // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1988. — С. 141–159.
- 18 Гуцалов С.Ю. Могильники Аксеновский I, II в междуречье Волги и Дона и некрополи номадов в районе г. Орска: неожиданные параллели / С.Ю. Гуцалов // Нижневолж. археол. вестн. — 2010. — Вып. 11. — С. 79–91.
- 19 Яблонский Л.Т. Новые раскопки в Казахстане и проблема формирования раннесарматской культуры / Л.Т. Яблонский // Археология Казахстана в эпоху независимости: итог, перспективы. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 59–64.
- 20 Лукпанова Я.А. Сакский компонент в культуре ранних кочевников Урало-Илекского бассейна VI–IV вв. до н.э. / Я.А. Лукпанова // Ранние кочевники Южного Урала и Нижнего Поволжья. — М., 2020. — С. 129–148.

Н.Ж. Турмахан, Д.С. Байгунаков

Некоторые проблемы происхождения раннесарматской культуры в Западном Казахстане

Статья посвящена становлению и развитию раннесарматской культуры на территории Западного Казахстана. В настоящее время источниковая база значительно выросла, что позволяет рассмотреть данный период на новом уровне. Основное внимание авторами уделено изучению проблем, связанных с анализом вопросов преемственности в процессе формирования культуры и перехода от периода к периоду. По новым данным, период становления раннесарматской культуры берет свое начало с VI–IV веков до н.э. В последние годы объем работ по проблеме сарматской культуры увеличился и приобрел систематический характер. В рамках данной статьи предложено рассмотреть основные точки зрения исследователей на становление и развитие раннесарматской культуры.

Ключевые слова: сарматы, Западный Казахстан, раннесарматская культура, формирование, погребальный комплекс, история изучения, периодизация, культура ранних кочевников, ранний железный век, археология.

N.Zh. Turmakhan, D.S. Baigunakov

Some problems of the origin of the Early Sarmatian culture in Western Kazakhstan

The article is devoted to the formation and development of early Sarmatian culture on the territory of Western Kazakhstan. Currently, the source base of the Early Sarmatian culture has grown significantly, which allows us to consider it at a new level. The article focuses on the consideration of problems associated with the analysis of issues of continuity in the process of culture formation and transition from period to period. According to new data, the period of formation of the early Sarmatian culture dates back to the VI–IV centuries. BC. In recent years, the volume of work on the problem of Sarmatian culture has increased and become systematic. Within the framework of this article, it is proposed to consider the main points of view of researchers on the formation and development of early Sarmatian culture.

Keywords: Sarmatians, Western Kazakhstan, early Sarmatian culture, formation, funerary complex, history of study, periodization, culture of early nomads, early Iron Age, archeology.

References

- 1 Kastane, I.A. (2007). *Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [Antiquities of the Kyrgyz steppe and Orenburg region]*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 2 Smirnov, K.F. (1964). *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov [Sauromats. Early history and culture of the Sarmatians]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Rykov, P.S. (1926). Arkheologicheskie raskopki i razvedki v Nizhnem Povolzhe i Uralskom krae letom 1925 g. (Predvaritelnyi otchet) [Archaeological excavations and exploration in the Lower Volga region and the Ural region in the summer of 1925 (Preliminary report)]. *Izvestiia Kraevedcheskogo instituta izucheniiia Yuzhno-Volzhskoi oblasti pri Saratovskom gosudarstvennom universitete — News of the Local History Institute for the Study of the South Volga Region at Saratov State University, I*, 89–134 [in Russian].
- 4 Smirnov, K.F. (1975). *Sarmaty na Ilike [Sarmatians on Ilek]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Gutsalov, S.Yu. (2004). Drevnie kochevniki Yuzhnogo Pruralia VII–I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Prural region of the 7th–1st centuries BC]. *Uralsk* [in Russian].
- 6 Kadyrbaev, M.K. (1984). Kurgannye nekropoli verkhovev r. Ilek [Kurgan necropolises of the upper reaches of the river. Ilek]. *Drevnosti Evrazii v kifo-sarmatskoe vremia — Antiquities of Eurasia in Scythian-Sarmatian times*, 84–93 [in Russian].
- 7 Lukpanova, Ya.A. (2018). Kompleks ritualnykh predmetov iz elitnogo zhenskogo pogrebeniia v Zapadnom Kazakhstane [A complex of ritual objects from an elite female burial in Western Kazakhstan]. *Samarskii arkheologicheskii vestnik — Samara Archaeological Bulletin*, 7, 4(25), 228–232 [in Russian].
- 8 Yablonskii, L.T., Trunaeva T.N., Vedder Dzh., Devis-Kimball Dzh., & Egorov V.L. (1994). Raskopki kurgannykh mogilnikov Pokrovka 1 i Pokrovka 2 v 1993 godu [Excavations of the burial mounds Pokrovka 1 and Pokrovka 2 in 1993]. *Kurgany levoberezhnogo Ileka — Mounds of the left bank Ilek*, 2, 4–56 [in Russian].
- 9 Yablonskii, L.T. (2013). *Zoloto sarmatskikh vozhdai. Elitnyi nekropol Fillipovka I (po materialam raskopok 2004–2009 gg.) [Gold of the Sarmatian leaders. Elite necropolis Fillipovka I (based on materials from excavations in 2004–2009). Collections catalog]*. Moscow: Institut arkhologii Rossiskoi akademii nauk [in Russian].
- 10 Rostovtsev, M.I. (1918). *Kurgannye nakhodki Orenburgskoi oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma [Kurgan finds of the Orenburg region of the early and late Hellenistic era]*. Petrograd: Deviatiaia Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 11 Grakov, B.N. (1947). Perezhitki matriarkhata u sarmatov [Remnants of matriarchy among the Sarmatians]. *Vestnik drevnei istorii — Bulletin of Ancient History*, 3, 100–121. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 12 Baipakov, K.M. (2006). *Arkheologiiia Kazakhstana [Archeology of Kazakhstan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 13 Moshkova, M.G. (1974). *Proiskhozhdienie rannesarmatskoi (prokhorovski) kultury [Origin of the Early Sarmatian (Prokhorovka) culture]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Zhelezchikov, B.F. (1986). Savromaty i rannie sarmaty (nekotorye itogi issledovaniia) [Sauromatians and early Sarmatians (some research results)]. *Drevniia i srednevekovaia istoriia Nizhnego Povolzhia: sbornik nauchnykh trudov — Ancient and medieval history of the Lower Volga region: collection of scientific papers*, 54–66 [in Russian].
- 15 Zhelezchikov, B.F. (1998). *Arkheologicheskie pamiatniki Uralskoi oblasti [Archaeological sites of the Ural region]*. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Pshenichniuk, A.Kh. (1983). *Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala [Culture of the early nomads of the Southern Urals]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Tairov, A.D., & Gavriiliuk A.G. (1988). K voprosu o formirovanii rannesarmatskoi (prokhorovskoi) kultury [On the issue of the formation of the Early Sarmatian (Prokhorovka) culture]. *Problemy arkheologii Uralo-Kazakhstanskikh stepei — Problems of archeology of the Ural-Kazakh steppes*, 141–159 [in Russian].
- 18 Gutsalov, S.Yu. (2010). Mogilniki Aksenovskii I, II v mezhdureche Volgi i Dona i nekropoli nomadov v raione g. Orska: neozhidannye paralleli [Burial grounds Aksenovsky I, II in the interfluvium of the Volga and Don and necropolises of nomads in the Orsk region: unexpected parallels]. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik — Nizhnevolzhsky Archaeological Bulletin*, 11, 79–91 [in Russian].
- 19 Yablonskii, L.T. (2011). Novye raskopki v Kazakhstane i problema formirovaniia rannesarmatskoi kultury [New excavations in Kazakhstan and the problem of the formation of the early Sarmatian culture]. *Arkheologiiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy — Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects*. Almaty, 2, 59–64 [in Russian].
- 20 Lukpanova, Ya.A. (2020). Saksii komponent v kulture rannikh kochevnikov Uralo-Ilekskogo basseina VI–IV vv. do n.e. [The Saka component in the culture of the early nomads of the Ural-Ilek basin in the 6th–4th centuries. BC]. *Rannie kochevniki Yuzhnogo Urala i Nizhnego Povolzhia — Early nomads of the Southern Urals and Lower Volga region*, 129–148 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Тұрмахан Нұрдәулет — PhD студент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-1779-340X>

Байғунаков Досбол — т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Information about the authors

Turmakhan Nurdaulet — PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Baigunakov Dosbol — Doctor of historical sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

A.S. Yskak ^{*1}, G.Z. Iskakova ², G.B. Zhumatay ¹

¹*Narxoz University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: sakmaral7@gmail.com; gali209@mail.ru; gkhan2050@gmail.com)

The development of office work and postal service in the Semirechye oblast (1865–1905)

In the article the issues of the development of office work and postal communications in the Semirechye oblast in 1865–1905 were considered. The spread of general imperial laws and the formation of a unified system of imperial institutions was aimed at optimizing the system of administration of the empire of Kazakhstan. The need to perform the basic functions of imperial institutions influenced the design of the communication organization system. In this direction office work and postal communication played a significant role. Office work served as a tool for written communication and contributed to the interaction of all institutions both at the local level and the metropole with local administrations. Postal communication ensured the timely delivery of the necessary information, ensuring uninterrupted communication between various institutions. Thus, both spheres were an important areas in the institutional hierarchy of management. Due to the space limitation a comprehensive analysis and discussion of the research topic was not presented and hence it is expected that this theme will be analyzed elsewhere in the future in detail in an interdisciplinary context.

Keywords: Semirechye oblast, office work, postal service, empire, administration, institution.

Introduction

During the Russian imperial rule the system of colonial governance consisted of a complex multi-tiered institution. Office work and postal service played a crucial role in managing the colonial administration in the Kazakh steppe and in other parts of the Russian empire. The results of relations and management decisions at various levels were reflected in the administrative documents, office work and postal service. In addition to paperwork, the postal service also played a communicative role between administrative institutions, establishments, and the subjects of the empire. The importance of the communication technology at that time was that it gave birth to a procedure for writing, registering, and approving the necessary information between colonial institutions, and postal communication to exchange information with each other. The development of the two closely related realms in a new form was associated with the acceleration of the empire's direct control of the colony. The value of information is measured by its speedy and timely delivery. The exploitation of land and natural resources of Kazakhstan along with its vast territory was one of the main goals of the empire. Hence, the delivery of various information, and reports to their destinations was of great importance and became the main task. Thus, the office work and postal communication became an integral part of the colonial system. No imperial institution could conduct its administrative activities without an office work, and institutions could not interact without postal service.

The Russian empire's rule over the Semirechye oblast sought to subjugate indigenous Kazakhs and exploit the resources. In this case, for the empire that had sufficient experience in introducing the colonial rule in other colonies, this course of action was thoughtful and more cautious, given the specifics of the Turkestan region. Gradually, an institution was introduced that was completely alien to the indigenous population as well as a colonial rule with an obvious hierarchy and new technologies. It was a long process with its own difficulties. Initially, the system of military public administration was entirely based on the elective principle introduced by the Provisional Regulations of 1867, which was subject to revision with the development of the New Regulations on Administration of 1891. To manage the region, a separate department was created — the Semirechye Regional Board, and on the ground city, county, and rural institutions. The structure of the Regional Board was determined by the sectoral affiliation of each structural unit and functional feature.

The peculiarity of the administration of the region was the concentration of power with the division into civil and military. In the system of civil administration, institutions were subordinate to the Ministries of In-

---

* Corresponding author's e-mail: sakmaral7@gmail.com

ternal Affairs, Justice, Finance, State Revenue and Public Education. A separate institution was represented by the Office of Orthodox Institutions and the Office of Institutions of Empress Maria. Military institutions, together with the Cossack troops, made up the Military institutions of the Semirechye oblast. In general, the methods and technology of managing the area corresponded to the expectations of the empire. The centralized approach in the hierarchy of the organization of the management system and the spread of general imperial laws on the territory of Kazakhstan contributed to the exercise of complete control over the indigenous population. Office work and postal services played a huge communicative role in this. The unified system of imperial institutions was aimed at optimizing the system of direct control of the empire by colonies and made it possible to carry out the intended colonization policy. The analysis of laws makes it possible to assert that social relations in all spheres of activity were regulated by general imperial laws. At all levels of management, it was office work that served as a tool for written communication. Not a single institution would be able to carry out the management of subordinate institutions without office work. Postal service ensured the timely delivery of the necessary information between institutions. The postal service played a crucial role in communication between institutions not only at the local level, but also between the metropole and Kazakhstan. The postal and telegraph office operated as a separate institution in the city of Verny, and a little later in the counties.

Materials and methods

The records of the history of postal and postal communication are very rich and this scholarly research is based on archival documents. Most of it is unpublished historical sources, reflecting the lack of extensive research on this topic. Archive data includes documents collected in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan No. 4 — “Orenburg Kyrgyz Regional Office of the Ministry of Internal Affairs (1799–1859)” [1], No. 44 — “The Semirechye Regional Office of the Military Ministry” [2], No. 75 — “The Semirechye Regional Court” [3], “No. 194 Verny regional post and telegraph office of the Turkestan postal and telegraph district (1872–1918) [4]”. The principle of comprehensiveness was used to ensure the level of originality and authenticity of archive documents. Interesting new data includes information on the development of administrative and postal communication in the Semirechye region, the work and interrelationships of postal institutions at the regional and district level, the results of the inspection of the institution’s work, the personal composition of employees, their approval, and awards.

The metropolis, which attached great importance to the development of the two industries, obliged the Statistical Committee to officially publish the data showing the progress of their development. “Commemorative book and address-calendar of Semirechye region”, published periodically since 1882, shows the regular activity of postal institutions in the system of imperial administrative institutions. A collection of common imperial laws from the period of the empire, which supplemented the study with data, also helped in considering the legal aspect of the topic.

In the article, the route book “Post Road builder of the Russian Empire” was used as the main historical source to facilitate payment to the post office. It was first published under the name “Postal Calendar” (1777, 1796, 1802, 1803, 1808, 1824, 1829, 1841, 1842, 1852, 1863, 1871, 1875, 1880, 1888, 1901, 1904, 19106, 1910, 1912, 19108, 1911). After 1871, the content of the “Postal Calendar” changed. Between 1871 and 1875, due to the construction of railways, the routes of postal tracts were changed, and some postal stations were moved to other places. The content of “Post Road builder of the Russian Empire” has also changed. In the first part, the main routes in the Russian Empire by railway and mail tractors are described in alphabetical order. In the second part, the amount of payment paid by passengers, as well as convenient and short routes are indicated: A) from the capital of the empire to the locations of post offices and postal stations; B) between the cities of the province and the cities of the region (except Finland); B) from the cities of the province and cities of the region to the post offices and branches located in the same province and region. In addition, railways and postal routes are depicted on the map in “Post Road builder of the Russian Empire”, the routes of railways are marked with the Roman alphabet, and postal routes are marked with Arabic numerals [5].

The next group of historical source includes “The Review of the Semirechye Oblast”, which was published annually in Verny between 1882 and 1915 [6]. These were the data published as an appendix to the reports of the governors of the regional statistical committees. On January 13, 1879, “The Review of the Semirechye Oblast” began to be compiled in connection with the creation of the statistical committee of Semirechye region. People like N.N. Aristov, V.E. Pantusov Nedzvetsky were involved. Due to changes in the region, the content of this data also began to change. “The Review of the Semirechye Oblast” of 1882

consisted of 78 pages, while the review of 1913 consisted of 110 pages. When compiling the survey, no strict requirements were set, the statistical committee provided only general information on the region. They were compiled based on local conditions, the policy of colonization carried out by the regional administration in the region. Currently, “The Review of the Semirechye Oblast” is available online in full version. The State Public Historical Library of Russia has been declared open access since 2018.

According to the “concept of information society”, modern technical tools are the driving force of social development of society. That is, the emergence of new types of communication systems affects the development of society and leads to a new level of culture and civilization. In Russia as a whole, the postal department was established in 1799 and united all postal departments and the central post office. Thus, the highest postal management in Russia was entrusted to six post offices. In 1913, about 7,618 communication institutions worked throughout the territory of the Russian Empire. Their location was uneven. For example, 80 % were located in the European part of Russia, and the rest are concentrated in the territory of Siberia and Central Asia. The development of mail in the territory of the Russian Empire led to the emergence of new communication systems, which led to the establishment of security and order in them. With the advent of the telegraph in 1832, the trend of merging post and telegraph offices began worldwide. And at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the development of railways and other transports increased the level of communication by raising the post and telegraph service to the national and international level. This increased the level of inter-cultural and inter-ethnic relations and made it possible to integrate the space we are considering into events and processes on a global, imperial scale.

Communication is the process of disseminating information, knowledge, spiritual values, moral and legal norms to large audiences through technical means. And mass communication means are special channels and devices that ensure the spread of information messages over large distances.

Communication tools will be studied in a theoretical and pragmatic aspect. Here, the nature of communication is justified by well-known theories guided by functional theories. That's why we consider the function of communication using these theories into the following groups: political control, indirect spiritual control, cultural studies.

Consistency takes a leading place in scientific knowledge today. The systematic nature of communication allows to determine the hierarchy of communication systems, to recognize the socio-cultural differentiation and variety of communication tools. Consistency-theoretical analysis is guided by the research method.

Results and Discussion

Office work and postal communication in the institutional hierarchy of management

If in the pre-reform period of the 19th century we see the management system in combination of the Kazakh traditional institution with the imperial one, yet by the end of the century this picture began to acquire a radically different character. The development of social relations, the emergence of new ways of documenting (typewriters, telephone, telegraph) could not but affect the acceleration of office work processes and postal communications. The appearance of the first postal offices on the territory of the oblast also could not but affect the acceleration of the external communication of institutions. Especially the opening of a telegraph station in 1870 in the city of Lepsinsk, a postal and telegraph office in 1872, and a separate postal office a year later expanded the geography of the mailed correspondence. It became obvious that life required more advanced forms of office work. The separate provisions of the Laws of 1811, 1854 and other legislative acts on office work could no longer ensure the improvement of office work as a whole. In search of new forms of office work, individual institutions decided on self-realization. In Semirechye, it was military-people's based ruling, according for what the highest military executive power was occupied by experienced officials of military rank. The practice of keeping records of military institutions established over the years in the end of XIX century is summarized, formulated, and a special rule is adopted. This step should be taken as a new trend in the organization and consolidation of the proceedings of the imperial administrative institutions. And it is obvious that since in Semirechye the practice of managing the “Regulations on Writing in the Military Department” developed for the military department was clearly about this. This document was of particular importance for the development of office work in imperial institutions. By the end of the nineteenth century and at the beginning of the 20th century, in the office work of the military departments, the “Regulations on Writing in the Military Department” (hereinafter referred to as the Regulations — *Auth.*) was the main regulatory document regulating the organization of work with documents at all levels [7; 109]. The second branch of the Regional Board already at the beginning of 1904 accepted the Regulations on Writ-

ing for guidance. The decree regulated the entire cycle of office processes and postal services, including mailing documents and parcels. The first chapter of the Regulations was devoted to general writing — conducting various correspondence in the military department, compiling and processing documents, as well as signing and sending them. According to the Regulations, documents are classified according to specific and subspecific features. The very concept of “document” is called “official paper”. In the 19th century, in practice, the term “document” was not yet so widespread. By types, the following main types of official documents can be distinguished: reports, relations, instructions and petitions, letters and notes. Of these types of documents, only notes had varieties: report, commemorative, invitation and notice notes. The type of official document depended on which authority they applied to — the highest or lower. At the same time, the position held by the person determined the type of document. Yet the title of the person should not affect the role of the document. As can be seen, the public office played an important role in determining the type of document, and therefore in its execution. The regulation also established the procedure for addressing temporary officials, as well as to the superiors themselves. Relations with officials and institutions of the maritime department, as well as the military land department, had the same character.

“Regulations on Writing in the Military Department” approved the systematic procedure and norms for working with documents approved. At the same time, the procedure for exchanging documents between institutions and sending them by mail was regulated. Documents were drawn up in two forms — on paper of a special format and on a letterhead. Letterheads were of two types: one for the institution and its department, and the other — personal for officials. For frequently repeated documents with uniform text, special printed or lithographed letterheads with an invariable part of the text were used. All official documents, regardless of purpose, had to be of an official nature that was printed on typewriters or typographically. Reports addressed to the emperor were drawn up on half-sheet paper. Other types of documents were drawn up on a special letterhead [7; 111]. All documents and correspondences of administrative, police and public institutions were made exclusively in Russian. The imprint of the institution was indicated on the upper left corner and occupied one third of the letterhead. Under the name of the department, the date and number of the document were indicated, the city of Tashkent, the center of the Turkestan region. To certify the receipt of the document by the Regional Board, a special stamp was placed on its upper right corner [8; 1]. Incoming documents were registered in the log of incoming papers (documents) where the serial number indicated the date of the opening of the case, the content of the document, the number of sheets in the case and the date the case ended [9; 1]. In the inventory of the documents in the case, they indicated the page number of each document, the sheet of each completed and empty sheets. With the introduction of a new regulation on writing, it was required to minimize correspondence, for which the heads of institutions of all degrees were required to accept all that depended on them.

Officials in charge had to observe that the heads of subordinate institutions or structural subdivisions should in no case enter with representations on such cases, the decision of which was left to their own competency, or which were resolved by existing decisions or orders. In addition, when written communications can be replaced, without prejudice to the case, by verbal explanations, then preference was given to the latter [10; 11]. Outgoing documents were sent by mail in compliance with special rules. Documents on especially important cases and secret documents were sent in closed special packages or parcels. Secret documents of lesser importance and documents of money such as appropriations (a document on which the bank issued allocated money), coupons weighing up to one pound were sent in special parcels or in registered letters.

It should be noted that in 1854, with the construction of the Verny fortification to establish a permanent communication between it and the city of Kopal, on May 19, a postal route was opened with two pairs of post horses on each [11; 17]. Accordingly, between the two cities, external communication was already provided by postal communication, although in other regions of Kazakhstan, postal communication was actively used. Soldiers of the lower ranks serving in military fortifications and other places in Kazakhstan sent letters in official packages, which was not allowed by postal rules. When sending letters in postal offices, a weighted payment was used. Found in the Orenburg and Chelyabinsk postal offices, the facts of such a transfer were subject to a fine of 90 kopecks silver from the lot. The fine for only 97 lots amounted to 87 rubles and 30 kopecks silver. Explaining the situation, the Orenburg military governor pointed to the use of civilian Kazakhs for such forwarding of soldier’s letters in official packages due to the distance of the fortifications from the Orenburg line by 450–700 versts or 480–746 km. Therefore, he asked the emperor to add up the aforementioned fine and allow the letters of lower rank soldiers to be mailed free of charge. In 1851, military servants, namely lower rank soldiers, were exempted from the weight payment when sending letters [12; 244].

According to the Provisional Regulations of 1867 on the administration of the Semirechye and Semipalatinsk regions, the content of postal messages was assigned to the military governor until they were transferred to the postal department. The organization of postal communication in the region was entrusted to the responsibility of the Governor-General, who contributed funding to the general estimate of the military-people's administration. The right to determine the size of the toll paid for travel on postal roads belonged to the Governor-General in agreement with the Ministry of Posts and Telegraphs. Regional post offices subordinate to the specified ministry were opened in the cities of Verny and Tashkent. In the Semirechye oblast, county post offices subordinated to the Verny post office were opened in the cities of Sergiopol, Kopal, and Tokmak. Residents of the region were allowed to receive and issue the following types of postal correspondence — ordinary, insurance, cash and parcel [13; 110]. The size of the toll fee was calculated according to the number of versts and horses, and on the roads of the Semirechye region it was 2 1/2 kopecks, and on the highways — 1 1/2 kopecks.

In 1862, the telegraph line connecting Verny and Pishpek was put into operation for the first time [14; 392]. In 1867-1868 there were two postal tracts in Semirechye oblast. The first was the tract from Semey to Verny through Sergiopol. The second one continued from Sergiopol to Urzhar station. In addition, in 1867, the Verny-Sergiopol tract was extended to Tashkent in order to establish a connection between Semirechye oblast and the city of Tashkent. In 1870, there was a problem of establishing a connection between the Vakhtak fortress and the Urzhar station, and a postal route was opened between them in 1873. At first, it was a transport tract, then it became a postal tract, and it was a continuation of the Sergiopol-Urzhar station [4; 9-10].

Other tracts in the region were opened in the following order: in 1868, the Altyn-Emel-Borohudzir tract was established to connect with the detachments located on the Borokhudzir River, and after the capture of Kulja in 1871, this tract route was extended, Kulja was handed over to China, and the border was established by the Khorgos River, and the last point of this tract was Khorgos marked as a post. In the same year, in 1868, a connection was established between the city of Verny and Aksu fortress (where the administration of Issyk Kul district was located). The administration moved to the city of Karakol (Prezhevsk), and on December 1, 1870, it was to pass through Tokmak along the northern coast of Issyk Kul. In order to connect Tokmak with the Naryn fortress, in 1873, a freight transport (packing service) was established, in 1876, a wheeled was established, and in 1880 it became a postal service. In addition, there was a special tract for the city of Lepsinsk, which started from Abakumovsk outpost [15; 54].

In 1892, Semirechye oblast had a total of six postal tracts:

1) Postal tract in the Sergiopol-Verny-Kara-Balta direction, 1040 versts long, included 42 postal stations (including the regional city of Verny, the district towns of Pishpek and Kopal, 1 stanitsa, 18 settlements, 20 outposts).

2) Sergiopol-Urzhar-Bakhty postal tract, 278.25 versts long, included a total of 11 stations (Bakhty fortress, 1 stanitsa, 1 settlement and 8 outposts).

3) Altyn-Emel-Khorgos postal tract, 172 $\frac{3}{4}$ versts long, included 8 stations (district town Zharkent, 1 station, 1 settlement, 5 outposts).

4) Pishpek-Prezhevsk postal tract, 368 $\frac{1}{4}$ versts long, consisted of 14 stations (county town Prezhevsk, 6 settlements, 6 outposts).

5) Lepsinsk-Abakumov postal tract, length 92 $\frac{1}{2}$ versts. It consisted of 3 stations in total (Lepsi city, 1 station, 1 settlement).

6) The length of the Kutemaldy-Naryn postal tract was 151 $\frac{3}{4}$ versts. It included Naryn fortress and 6 stations consisting of 5 outposts.

The total range of the above-mentioned post stations was 99 stations, and the length was 2103 $\frac{3}{4}$ versts [15; 56].

Similarly, apart from these postal tracts, since 1870 packing mail roads connected the cities of Verny and Prezhevsk with the Tien-Shan detachment located in Muzart. However, after Kulja was handed over to China and the state border was established, it became unnecessary. Instead, there was a need to establish a zemskoy post office, and a road connecting the cities of Zharkent and Prezhevsk was opened in 1883-1884.

In his report on the scientific expedition to Turkestan in 1865–1868, N. Severtsov wrote: “There were constant delays at the stations in the field before Kazalinsk for mail horses and camels. Along the Syr Darya, above Kazalinsk, in the fall of 1865, postal stations had not yet been established; from fort to fort, depending on the nature of the road, horses or camels had to be rented, and in November it was necessary to drive on wheels on sand or snow”. In 1858, a post office was opened according to the project of General-Governor

Katenin. The first route was from Orsk to fortress No. 1. The mail was delivered from Orsk to Tashkent once a week and traveled with the Cossacks. In 1864, a connection was opened between Shymkent and Verny fortress. The mail route from Fort No. 1 to Tashkent was opened in January 1866 [16; 65].

Couriers would travel 1,880 kilometers in 24 days, and in important and urgent cases they covered this distance in 10–12 days [16; 178]. Examining the structure and content of postal tracts in his report on the inspection of the Turkestan region, K. Palen noted that postal tracts were the only means of communication before the construction of the Orenburg-Tashkent railway [17; 34]. At the time of the study, Tashkent was the starting point of two of the most important routes in Central Asia that connected it with Orenburg on the one hand, Verny and Semey roads on the other, both roads passed through the territory of South Kazakhstan. The postal tracts were handed over annually to several entrepreneurs under trade and lease contracts [18; 17]. The office received a request from those interested in getting the contents of the projects for the improvement of the tract, in which a detailed description of the proposed conditions was made. After that, the issues received together with the conclusion of the head of the post-telegraph district were reported to the head of the post and telegraph department, who in turn had to agree to the proposed conditions or propose the appointment of trades (their nature and conditions (the price of a pair of horses, the initial and threshold price, etc.) determined by the Council of the Governor-General).

The administration understood the importance of building and repairing bridges to keep the roads in good condition, and to make them suitable for caravans and postal service. For example, the management of Shymkent region in its report, in order to build bridges over the Mashat, Arys, Chakpak rivers, to open the slope on the 11th kilometer from Shymkent and to create a road equalization, between Beklerbek and Sharaphhana, between Beklerbek and Shymkent, between Arys and Mashat stations, uneven areas and slopes between Chakpak stations, requested allocation of funds in the amount of 1040 rubles for the correction of the last verst of the road [19; 28]. The price of the post road was 3 kopecks per mile [16; 89]. Until 1871, the annual payment for two horses to postmen was 6445 rubles. Starting from 1871, the payment rate for two horses issued once a week increased to 9,734 rubles, and in the following year, 1872, it reached the level of 111,900 rubles per year.

If the distance between the stations was different at the beginning of the opening of postal tracts and passed through inconvenient places, at the beginning of the 20th century, the distance between the stations was adjusted, and the roads began to pass through convenient places. In Semirechye oblast, in 1903, 608,753 rubles 47 kopecks from the state treasury were spent on the reconstruction of roads along postal tracts, the construction of 36 new bridges and the restoration of 4 large bridges. Despite all these expenses, the condition of the roads was very poor. Especially during the rainy season in spring and autumn, the softness of the ground made it very difficult for transports to move [20; 33].

At that time, there were 5,000 specialists employees in 460 postal stations in Russia. In St. Petersburg (since 1843) and Moscow (since 1845), mail delivery was regularly carried out from door to door. However, the Russian Empire lagged behind Western countries in postal services. One of the main reasons was the scale of the territory. For example, in 1913, there were 13,000 communication points in Russia, 60,000 in the USA, and 50,000 in Germany. Among them, in Germany (or Great Britain) 1,500–2,000 inhabitants were served by post offices in an area of 13 km², while in Russia there were 10,000 post offices in an area 100 times larger served the resident. And in Semirechye region, for example, according to the statistics of 1897, only 20 post offices with 137 specialists served to 990,107 citizens [21]. Each employee served approximately for 7,000 residents. Post-telegraph communication contributed to the economic development of the empire and the region, including the growth of the number of cities and towns, the development of infrastructure, the growth of the number of people and the standard of living, and the development of trade. For example, in the second half of the 19th century, parcel delivery was introduced, and commercial printed materials such as announcements, catalogs, and price lists were primarily transported. In particular, it allowed to receive various printed materials from abroad, as well as information about foreign goods and to develop trade [22; 113].

However, activities of Post-Telegraph institutions did not bring great economic income to the state treasury, as expected. According to the data provided by the Statistical Committee under the Ministry of Internal Affairs for Semirechye region in the period 1882–1915, the annual profit of post and telegraph institutions was only 13.7 %–55.6 % of the total income (11,735 ruble–181,858 ruble) [23].

For political purposes, the postal service has become an instrument of control for the state. In the Russian Empire in the XIX century, political censorship and perustration were carried out by mail [24]. Empires attempted to maintain security, control public sentiment, and predict political events by establishing control with the help of the postal service [25]. Similarly, at the beginning of the 19th century, there was a need to collect

complete information in order to know the situation in various territories and nations that were part of the Russian Empire. Among those who were under control were, first of all, the opposition groups and the emperor's relatives and friends. Second, the local elite, who were not satisfied with their status quo in the newly annexed regions of the Russian Empire, came under control. Thirdly, there was concern about the sentiments of the common people in the troubled regions, and they were in the spotlight [26; 57–59]. In the second half of the XIX century, there were seven “Black Cabinets” in Russia, in the central cities of the Empire, in the cities located on the southern and western borders, the “Black Cabinets” served in the department of censorship of foreign newspapers and magazines in the post offices of Moscow, St. Petersburg, Warsaw, Odessa, Kyiv, Kharkiv, Tiflis [27; 42]. There was no perustration center in the Semirechye region that we are considering. Therefore, the correspondence and telegrams sent and received by the persons under control were read by the institutions (authorized) and persons with special authority with a known algorithm. For example, a relative of the emperor, Nikolay Konstantinovich, who was in exile since 1874, settled in Tashkent since 1881. Regarding the reading of the correspondence of Nikolay Konstantinovich, his wife, and his employees, the correspondence of the mail-telegram sent according to the circular, depending on the position of the persons whose control is established, is directed to the governor-general or a person equivalent to him, an official appointed by the governor, the head of the local post-telegraph office to the Police Department in Tashkent to be sent [28; 1].

The state informed the masses through the postal system. It propagated and spread ideology and propaganda within the empire. International, empire-level, regional-level announcements and information were carried out by the empire through post and telegraph institutions. For example, on May 17, 1898, an announcement aimed at the people in connection with the Andijan uprising was distributed by post to the volosts in Vernyy uyezd. Residents of Semirechye region were called not to hide those who took part in the uprising, to hand them over to the government and not show them mercy. Its text was taken from “Turkestanskaya tuzemnaya gazeta” No. 26 of 1898 [29; 110].

In addition, communication links were established in the empire through the post-telegraph service, which contributed to the integration of the empire into a single political, economic, and cultural space. Postal tracts have become stable and reliable road junctions. Along it, not only correspondence, but also the army, politically important persons, etc. was an important infrastructure.

In conclusion the Empire tried to effectively use the post and telegraph service to manage the state. It was effectively used as a tool for political control, economic development, integration and management of the regions attached to the empire. Nevertheless, the post-telegraph service brought important historical changes to the society.

The audit of paperwork as a method of improving management

Auditing the state of office work and postal communications in institutions was carried out as an audit measure covering all departments for the quality of organizing work with documents, receiving and sending mail correspondences and parcels. This was the distinguishing feature of the revision of office work in all county and city institutions of the Semirechye oblast. The audit of office work was an important and responsible task, and its implementation was entrusted to the vice-governor. This meant that the level of management organization as a subsystem in the overall management system depended on the quality of record keeping. The next feature was that the audit covered all local administrations, and it was carried out through the work of clerks of all counties with checking cash books, the monetary part of taxes, various types of state penalties, as well as the writ of execution of justices of the peace, according to the decisions of foresters and through the State property. Accordingly, books, magazines, information, inventories contained valuable information of a different nature, reflecting the entire field of activity. Already in 1868, an approved list of books, magazines and information should have been available in all county departments of the region, which was signed by the Military Governor Gerasim Alekseevich Kolpakovsky. In the same year, as a result of an audit in one of the counties, he paid serious attention to the arrangement of means of communication, on which not only communication, but also the further development of the region as a whole depended. This strategic task was assigned to the county chiefs [30; 1–6].

The specified list of books, magazines and information included, in addition to registration forms known in office work, other books containing basic information about the activities of county institutions. The books recorded information about all the wanted persons, taken into custody on investigative and criminal cases, caught deserters and other fugitives and vagabonds, who were deprived or restricted of the rights of their property and about summons to judicial places, to county judges and investigators, sentences of urban societies. In addition, books were kept separately to record trade prices for supplies of life and their transportation, stamp documents, issued tickets and other types of absence from the place of residence, is-

sued passports. They contained information about the number of settled settlements, churches, monasteries, charitable and educational institutions, plants and factories in the county, the number of residents in the county divided into estates, male and female, about road sections to which residents in the county are assigned to correct them with natural and monetary service. Lists of yurt-owners of the county, taxed and not taxed with a wagon tax, vacation funds for lower ranks, honorary citizens and their families, revision tales about merchants, traders and other inhabitants of the city who were taxable estates. Report card to urgent statements and information submitted by the county administration. Official lists of officials of the county administration.

Monitored the correct management of all documents through administrative audit aimed at collecting taxes from the people. However, the shortcomings identified during the audit were not eliminated, and even measures were not taken to prevent the factors that caused them. Cash books were maintained in accordance with the rules on accounting of administrative departments and include an accounting journal for administrative departments. In addition to the main ledger, auxiliary ledgers were kept separately in 4 parts for a note of city sums, zakat duties, auxiliary capital, requisition amount and money sent. Detailed instructions were given separately for cash books [30; 22]. During this period, the variety of documents depended on the specifics of the implementation of certain tasks assigned to institutions. The revision of the Economic Department of the Office of the Verny district chief in 1869 shows the maintenance of a book of city sums, a book on reference prices for food and trucks (long carts), for the transportation of heavy loads, an account book, a list of the townspeople of Verny, books for issuing passports and books of certificates for sales of places in the city. Besides, the following separate books were kept in the county administration for a note on the receipt and expenditure of the transfer amount, the receipt and expenditure of city money, money collected in transit duty, fines collected from Kazakhs, income and expenditure of auxiliary capital [30; 28]. Documents were registered separately in a special book of income and expenses. The log of incoming documents contained data on the beginning of the document, its summary, the number of forms and the date of execution. In practice, the final report on the execution of cases was conducted monthly according to the indicators of the movement of documents for each table. The statements indicated the names of the documents received from each institution, and a report on their execution and non-execution or being still under consideration. Starting with decrees of the Senate, orders of ministries, orders of the governor general, letters of communication with various institutions and individuals, urgent messages requiring consideration from subordinate institutions.

It should be noted that the audit of office work was a powerful and serious tool for identifying shortcomings in the work of the institutions. Circular of the Minister of Justice N.V. Muravyov in 1895 reflected the reality of clerical processes to all courts. In the office work of judicial institutions, sometimes the excessive complexity of the clerical order began to be noticed, manifested itself in an exaggerated abundance of formalities, in an excessive number of documents drawn up, too long and not quite satisfactory presentation, with unnecessary repetitions, and often with inserts that were not directly related to the case and additions. The law required few written forms of legal paper work to be followed. If clerical complication and excess gradually became established in the courts, then this was only in practice. Therefore, these phenomena could be eliminated by means of an appropriate order based on a thorough review of all the details of judicial documents and paper work. The adoption of such measures was all the more necessary because in the field of justice, written and clerical methods in general should be of secondary importance, although they cannot be completely dispensed with in the process and judicial administration. Their immoderate development, contrary to the true spirit of the oral, controversial and public court, harmed the successful performance of tasks by judges, obscured the path to discovering the truth and slowed down the judiciary, its material high cost both for the treasury and for private individuals. In addition, the expansion and predominance of the clerical mechanism in the course of court cases usually led to the establishment of routine in them. Meanwhile, the resolution of a legal conflict over people and their deeds was predominantly a lively activity, regulated to a sufficient degree by law, but it did not at all fit into the immovable framework of paper formalism [31; 54].

Over time, negligence of officials in handling paperwork, the occurrence of paperwork led to the inhibition of the work of the administrative apparatus and the formation of bureaucracy. At first, the judicial institutions showed ways to avoid these shortcomings and suggested improving the proceedings. Nevertheless, the deficiencies in the operation of the apparatus have been accumulated year by year, and the facts of human rights violations have started to occur. Indeed, the office work of institutions in other spheres of activity went to the extreme with strict observance of its external correctness. This led to the suffering of the moral and social authority of the court. Especially as judges admitted, they were burdened with unneces-

sary and meaningless labor, considering office work an unproductive area where money and time could be saved. Concerned about the timely correction of the existing shortcomings, while they had not yet had time to take root deeply in the business environment of the judicial department, it was the judicial figures who considered it appropriate to outline common features by correspondence. First, formalities not prescribed by law in dealings with one another and with private persons, which hindered the possible facilitation and convenience of access to justice. Second, the subjective views of the leaders impeded a quick and cheap trial, which should have been abolished without delay.

To simplify office work, the following measures were proposed:

1. Reduce the number of documents sent and received. To do this, special accompanying documents need to be replaced with brief inscriptions on the documents themselves.

2. Use inexpensive printed letterheads.

3. The use of typewriters, which greatly simplify and speed up clerical work, quickly pays off its cost. A printed document is easier to read and less bulky than a handwritten document.

4. Unify the text of the document, make it as simple and short as possible, avoid verbosity.

5. Review the methods of registration and reporting, such as books, registers, statements, lists, and indexes. It was expected by January 1, 1896, the opinions of local judicial figures on the improvement of office work [31; 55]. Along with all this, it was recognized that cases of theft by malefactors of appropriation documents and letterheads from the office of judicial institutions became more frequent. According to circular No. 35766 of the Accounts Department of the Ministry of Justice of December 21, 1895, it was noted: "According to the information available in the Ministry of Justice, cases of stealing appropriation documents from the office of judicial institutions and receiving money from the treasury on the basis of false appropriations written on them from the treasury have become more frequent, and the possibility the commission of these crimes was due to a large extent to non-compliance by officials with the storage of letterheads".

To put an end to such undesirable phenomena, the Minister of Justice considered it necessary to pay the most serious attention to the need for strict observance of the instructions in the accounting rules and the adoption of the following measures to eliminate such cases by the Ministry of Justice:

- 1) Appropriation letterheads must be kept in locked rooms and used under the direct supervision and responsibility of persons appointed by the heads of institutions.

- 2) Letterheads should be issued upon request and the notes on their issuance should be recorded in a memorable register. Damaged letterheads returned for destruction, records of them were kept in a memorable register.

- 3) When supplying appropriations letterheads to institutions and persons subordinate to them, credit managers included in the accompanying documents information on the number and type of sent letterhead, as well as a requirement to notify them of their receipt.

- 4) Credit managers must make at least once a month a sudden recalculation of available letterheads. Consequently, the responsibility for the storage of appropriation letterheads, their accounting and reporting rests with the chairmen of judicial institutions. The right to discuss the expediency of spending all the money and its correctness remains entirely with the responsibility of the Prosecutors [31; 64].

In fact, the implementation of the proposed measures by the Minister of Justice was an arduous task. The observed indifferent attitude to their duties led to confusion and consistently the formation of bureaucratic relations. Uncontrolled law in the public court, non-interference in the order of proceedings in the traditional institution was compensated by the manifestation of loyalty of the local population to His Majesty the Emperor. Yet gradually by the end of the century, all these trends were changing. Such a fact seems interesting. On February 12, 1869, the military governor asked the Verny district chief to find out whether the 4th degree Order of St. George belonged to the aul chief of the Almaty volost Ordabay Tlenchin at his request. This issue was under consideration for more than two years, as evidenced by the report of the Military Governor of the Semirechye oblast dated August 24, 1871, to the Turkestan Governor-General. Based on the report of the Verny district chief, he reported the following: the aul chief of the Almaty volost Ordabay Tlenchin, in his petition, announcing that in 1864 he had been awarded the 4th degree Order of St. George, for his special devotion to the Russian government and for his diligent execution of the orders of Major General Chernyaev, associated with the danger of life, asked for issuance for this order certificate. According to the headquarters of the troops of the Syr-Darya oblast, the order of the 4th degree under No. 530 was awarded to the former policeman Baidzhigitov from the Botpai clan. According to the order for the troops of Western Siberia dated June 28, 1865, No. 151, it was announced to the Kazakh Tlenchin and informed the Verny district chief that the order was awarded to him personally by Major General Chernyaev at the same time as

Syat (Sat) Baidzhigitov. In fact, Major Medinsky reported that Major General Chernyaev placed on distinguished Kazakh men during the movements of the Shu detachment a ribbon of a military order, but there were no signs of these established for Muslims, and due to lack of written information, he could neither confirm nor deny. General Zhdan-Pushkin, who had been present, personally confirmed that Ordabay Tlenchin had been indeed awarded the Order of St. George. Due to the lack of written evidence, and the awarding of Baidzhigitov was confirmed by an order, the county chief believed that the order may have been issued to Tlenchin Ordabay, probably by mistake instead of the previous one [32; 3–20].

In parallel with this phenomenon, the identification of processes of unfulfilled documents, which gradually led to the formation of bureaucratic relations, was closely related. According to the reporting data, in 1902, only for the month of January, the Border Office of the Semirechye Regional Administration received 57 petitions from individuals, 93 letters from other places, a total of 150 documents [33; 2]. In 1905, by May 1, fifty percent of the orders of the ministries and the Turkestan Governor-General, fifty-one percent of the requests of individuals, fifty-two percent of letters-messages from institutions had not been fulfilled, only urgent tasks were fully completed [34; 1-2].

According to the records of unfinished cases of the Accounting Desk of the Second Branch of the Semirechye Regional Board, the following cases were identified, which by January 1, 1905, remained unfulfilled. For instance, a case initiated on June 11, 1899, for information and guidance on insurance office work — on compulsory mutual insurance of rural buildings issued in the Semirechye oblast since 1898, had been for almost 16 years as an unfulfilled case among the passing cases [35; 8]. The next case, initiated on October 29, 1903, was the case on the costs of clerical work for mutual provincial insurance in 1904. The end of this case was halted by the distribution between the volost clerks of 200 rubles assigned to remunerate them from the insurance capital for 1904. The information from the counties about persons worthy of the award was received only in 1905 and a report was being prepared to the General Presence of the Regional Board on the distribution. The next case, initiated on January 9, 1904, was about an extract from the expedition for the production of state documents — appropriation letterheads due to the incompleteness of the correspondence on sending appropriation letterheads for the Kopal, Pishpek district chiefs and the Pishpek Prison Department. As it turned out, the documents and letterheads were received only on February 7, 1905, and papers for distribution were being prepared. There was unfinished paperwork due to the non-completion of the purchased goods. Started on January 7, 1904, the case for the purchase of a Remington typewriter for the Second Branch of the Regional Board, which was acquired with a three-year payment plan, with the last payment due in 1906, as a result of which this case was to be subject to termination along with the end of the settlement [35; 9-10].

Only on one day, December 9, 1904, 19 Kazakhs were fined 50 kopecks each for filing a petition with the governor. Abusing official duties by county chiefs, volost governors and chiefs were subjected to a fine and arrest for paying taxes and for not receiving notification of this contribution. In fact, during the audit, it was found that the tax payment was made on time, and the delay in sending money to the Treasury was due to the fault of the postal office, which was not dependent on the volost administration. The postal authorities did not accept packages with full amounts in excess of the allowance permitted by postal regulations. It should be noted that at the beginning of the 20th century, the state of communications was recognized as unsatisfactory. Financing from the general zemstvo capital of the region and the road tax in kind provided strategic communication routes from the city of Verny to Turkestan, Siberia and the bordering cities of China. Internal communication was of a secondary importance. Due to the dirt, the roads, especially in spring and autumn, turned into a swampy road. Movement at this time within the oblast was fraught with great difficulties and inconveniences. It often took a whole day to travel the station 27–32 km with an experienced driver and with a reinforced harness. In the spring, receiving mail in the city of Verny with a delay of 15 days was a fairly common phenomenon. Postal service was at its best in summer. In wintertime, traveling along the postal routes was not always convenient, since the sleigh route was built late and not everywhere [5; 232]. Consequently, strict observance of the time of receipt and dispatch of mail by postal and telegraph institutions did not work accordingly [5; 270–273].

Breach of legal norms by employees of the local administration became a normal trend over the years. District chiefs appointed individuals to volost clerks dismissed from such service due to misbehaving and inability to serve. Transferring them from one volost to another made office work worse. With the exception of Dzharkent, district chiefs failed to control grain stores and did not monitor the proper spending of public money, where waste of amounts was observed. Such a picture was noticed when auditing the cash books of volost governors and aul chiefs, who did not transfer money to the treasury in a timely manner. In the judici-

ary, there was no control over judicial decisions, no note was made on the transfer of petitions to the public court and on their consideration. Complaints filed to county chiefs against decisions of public judges were repealed without observing legal norms and cases were dragged out for several years. There was no uniform procedure for the consideration of cases by public courts. Justices of the peace, when calling Kazakhs from distant volosts, districts, appointed such a short turnout period that it was impossible for them to arrive on time, especially in winter. Volost administrators did not report such difficulties, and the Kazakhs were subject to an undeserved fine imposed by justices of the peace. Many veterinarians burdened the Kazakh volost governors with excessive clerical work by demanding statistical information, which was in the county administrations, from where veterinarians could extract the information they needed. Complaints of Kazakhs about the wrong layout of taxes. Nevertheless, in the current difficult situation, the interests of the Kazakhs gradually remained out of sight. The volost governors by abusing their official powers, imposed penalties on the aul chiefs, which was not required by law.

It is worth mentioning the availability of information about the publication of the Steppe Regulations approved on March 25, 1891, translated into the Kazakh language, thus making it easier for the people to get to know and protect their rights. However, despite the fact that this document was not found in the original, in practice, the local population, when submitting petitions and complaints to satisfy their own interests, often did not follow the legal order. Perhaps, if the provision was in the Kazakh language, the Kazakhs would follow it. Nevertheless, even if it were available, it would be impossible to convey it to every volost, for the reason that one clerk, Tikhon Neranov, turned out to be illiterate and unfamiliar with his responsibilities [36; 32]. Or in one volost, four clerks were dismissed within the year, their salary was 15 rubles, and nothing was released for office expenses, which explains the lack of books [30; 43]. Or according to the senior official for special assignments under the military governor of the Semirechye oblast, with his report dated May 20, 1885, No. 11715 to the military governor of the region, he declared there was bribery and corruption among translators and the admission of Tatar and half-Kazakh malefactors to courts and administrations. Court councilor reported to the military governor about a secret inquiry, which confirmed that Musa Basalaev took bribes and often misinterpreted and distorted what the parties said during the trial. To suppress such undesirable actions at the Regional Board it was proposed to establish a permanent commission of translators who were in the public service and individuals with a university degree in oriental languages. Besides, provided that they successfully passed the probationary period, would they be given certificates confirming their oral and written communication skills [37; 5].

On the ground, the absence of a clerk and his functions performed by the headman served as the reason for a number of errors and fallacies in recording the relevant information in books [38; 34]. Having observed the current situation in an order dated March 23, 1900, the military governor noted, “come across facts indicating that some of the employees allow themselves to mix purely personal and personal relationships with their colleagues in official affairs. This unfortunate phenomenon in the interests of the cause cannot be tolerated”. He reminded all employees of their duties regulated by the Decree of the Senate of July 15, 1896, that said: “to serve the cause and not the cause of personal interests, not allowing rivalry among themselves and steadily assisting each other for the benefit of the service” [39; 61]. Due to the size of the territory of the Semirechye region and the lack of experience of the officials who do not know the local language, in most cases, they were indifferent to their duties, corruption and the formation of bureaucracy.

Conclusion

In the 19th century, with the gradual introduction of imperial administration throughout Kazakhstan, the practice of office work and postal communication was carried out taking into account the characteristics of the traditional Kazakh society. Great experience was gained in oral and written communication through the services of translators. A clear organization of office work made it possible to concentrate the necessary valuable documented information in the hands of officials. There are many valuable scientific, both ethnographic and statistical materials. It was justified by the goal of forming a colonization fund for land use, a database on Kazakh farms, population migration, the placement of Russian settlers, and mining. The specified information was collected according to the system of annual statements with the distribution of data by months and categories. Postal communication was initially carried out by the Kazakhs themselves, experienced coachmen who were well versed in areas where the road had not yet been laid. With the advent of the postal route, this type of communication became regular in accordance with the Postal Charter of 1857. However, in the second half of the century, with the adoption of the Provisional Regulations, and especially towards the end of the century with the introduction of the New Regulations on the management of the region, there

was an active search for better new forms in the office work system. “Regulations on writing in the military department” regulated the entire cycle of office work, sending and forwarding documents and parcels. Species classification of documents and their origin were determined.

Office work became more Russified. Tendencies towards the dominance of the Russian language in the management of documentation, communication and employment became pervasive. At the same time, serious attention was paid to checking the state of office work and postal communications in institutions. Despite the fact that the audit of office work was a powerful and serious tool for identifying shortcomings in the work of the institution, excessive complexity of the clerical order began to be noticed in the activities of institutions. The manifestation of which can be indicated by the following phenomena — an exaggeration of formalities, an excessive number of documents compiled, an unsatisfactory presentation of the text. As a result of everything that was happening in all institutions, there was an indifferent attitude towards their duties and the formation of bureaucratic relations. The violations in the actions of certain responsible persons, published by the vice-governor, in fact did not give the desired results. The palliative measures taken by responsible persons on the ground did not lead to success, and those that had deviations became a normal trend over the years.

Acknowledgement

This study was funded by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: AP15473303 “Post-telegraph service in the Semirechye region as part of the communications of the Russian Empire (1865–1917)”.

References

- 1 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 273.
- 2 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1449.
- 3 ЦГА РК. — Ф. 75. — Оп. 3. — Д. 1.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 194. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 9-10.
- 5 Почтовый дорожник Российской империи. — СПб., 1875. — 343 с.
- 6 Обзор Семиреченской области за 1892 г. — Верный 1893. — 108 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-1893#mode/flipbook/page/3/zoom/4> (24.03.2022)
- 7 Ыскак А.С. Положение о письмоводстве в военном ведомстве как источник по истории делопроизводства Казахстана / А.С. Ыскак // Вестн. Кыргызско-Российского Славянского университета. — 2009. — Т. 9, № 5. — С. 108–112.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1449. — Л. 1.
- 9 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 273. — Л. 1.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 23386. — Л. 11.
- 11 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год / сост. В.Е. Недзвецкий. — Верный: Типогр. Семиреченского областного правления, 1905. — 296 с.
- 12 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век): сб. док. — Ч. 1. (1800–1859 гг.). / Г.Е. Отепова, А.С. Ильясова. — Павлодар: ПГПИ, 2015. — 344 с.
- 13 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век): сб. док. — Ч. 2 (1860–1885 гг.). / Г.Е. Отепова, А.С. Ильясова. — Павлодар: ПГПИ, 2015. — 300 с.
- 14 Қазақстан. Ұлттық Энциклопедиясы. — Алматы, Қазақ Энциклопедиясы. 1975. — 7 том. — 728 б.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 194. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 54–56.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 194. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 65.
- 17 Жанысбекова Г.А. Историческая география Южного Казахстана во второй половине XIX–начале XX веков: дис. ... канд. ист. наук / Г.А. Жанысбекова. — Алматы, 2010. — 178 с.
- 18 Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по Высочайшему повелению Сенатором гофмейстром графом Н.Н. Паленом. Поземельно-податное дело. — СПб., 1910. — 214 с.
- 19 Emerson M. Optimisation of Central Asian and Eurasian trans-continental land transport corridors / M. Emerson, E. Vinokurov. — EUCAM Working Paper, 2009. — No. 7. — P. 1–18.
- 20 Федченко А.П. Путешествие в Туркестан / А.П. Федченко. — Т. 1. — СПб.: Сенат, 1875. — 106 с.
- 21 Обзор Семиреченской области за 1897 г. — Верный 1898. — 212 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/52877-za-1897-god-1898#mode/inspect/page/8/zoom/6> (26.01.2023).
- 22 Базилевич К.В. Почта в России в XIX веке / К.В. Базилевич. — М., 1927. — С. 113.

23 Обзор Семиреченской области 1882 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1883. — С. 35; Обзор Семиреченской области 1883 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1884. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49771-za-1883-god-1884#mode/inspect/page/37/zoom/6> — С. 35; Обзор Семиреченской области 1884 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1885. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49772-za-1884-god-1885#mode/inspect/page/51/zoom/7> — С. 49; Обзор Семиреченской области 1885 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1886. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49773-za-1885-god-1886#mode/inspect/page/53/zoom/7> С. 51; Обзор Семиреченской области 1886 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1887. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49774-za-1886-god-1887#mode/inspect/page/47/zoom/6> — С. 45; Обзор Семиреченской области 1887 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1888. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49775-za-1887-god-1888#mode/inspect/page/45/zoom/7> С. 43; Обзор Семиреченской области 1888 год. — [Электронный ресурс] — Верный, 1889. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49776-za-1888-god-1889#mode/inspect/page/36/zoom/4> — С. 36; Обзор Семиреченской области 1900 год. — [Электронный ресурс] — Верный, 1901. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49785-za-1900-god-1901#mode/inspect/page/44/zoom/5> — С. 38; Обзор Семиреченской области 1905 г. — [Электронный ресурс]. — Верный, 1906. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49790-za-1905-god-1906#mode/inspect/page/91/zoom/6>. — С. 91; Обзор Семиреченской области 1913 год. — [Электронный ресурс] — Верный, 1915. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49798-za-1913-god-1915#mode/inspect/page/95/zoom/6> — С. 83).

24 Wilson A.C. A Thousand Years of Postal and Telecommunications Services in Russia [Electronic resource] / A.C. Wilson // New Zealand Slavonic Journal. — 1989. — pp. 135–166. — JSTOR. — Access mode: <http://www.jstor.org/stable/40921334>. (accessed 27 Jan. 2023).

25 Rothe C.G. Postal and telegraph work in India / C.G. Rothe, (1927) // Journal of the Royal Society of Arts. — 1927. — Vol. 71, No 3680. — P. 483–498. — JSTOR. — Access mode: <http://www.jstor.org/stable/41356204>. (accessed 9 Feb. 2023).

26 Измозик В.С. «Черные кабинеты». История российской перлюстрации. XVIII–начало XX века / В.С. Измозик. — М.: НЛО, 2015, 2023. — С. 57–59.

27 Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905. By Jonathan W. Daly. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1998. 260 p.

28 ЦГА РК. — Ф. 194. — Оп. 1. — Д. 34. — Л. 1.

29 ЦГА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 96. — Л. 110.

30 Обзор Семиреченской области за 1903 год. — Верный, 1904. — 143 с.

31 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 55.

32 ЦГА РК. — Ф. 75. — Оп. 3. — Д. 1. — Л. 3–20.

33 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 23. — Л. 2.

34 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1803. — Л. 1–2.

35 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2156. — Л. 8.

36 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 23462. — Л. 32.

37 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2127. — Л. 5.

38 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 366. — Л. 34.

39 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1568. — Л. 61.

А.С. Ысқақ, Ғ.З. Искакова, Ғ.Б. Жұматай

Жетісу облысындағы іс жүргізу және пошта қызметінің дамуы (1865-1905 жж.)

Мақалада 1865-1905 жылдардағы Жетісу өлкесіндегі іс жүргізу мен пошта байланысының дамуы қарастырылған. Жалпы империялық заңдардың таралуы және империялық институттардың біртұтас жүйесінің қалыптасуы Қазақстанды империялық басқарудың жүйесін онтайландыруға бағытталды. Империялық институттардың негізгі функцияларын орындау қажеттігі коммуникацияны ұйымдастыру жүйесін құруға ықпал етті. Бұл салада іс жүргізу және пошта байланысы маңызды рөл атқарды. Іс жүргізу жазбаша коммуникация құралы ретінде қызмет етті және жергілікті деңгейдегі барлық мекемелердің де, мегаполистің де жергілікті әкімшіліктермен өзара әрекеттесуіне қолдау көрсетті. Пошта қызметі әртүрлі мекемелер арасындағы үздіксіз байланысты қамтамасыз ете отырып, қажетті ақпаратты дер кезінде жеткізіп отырды. Осылайша, екі сала да басқарудың институционалдық иерархиясының маңызды институтына айналды. Бұл зерттеу осы мәселенің түпкілікті зерттелуіне нүкте қоймайды және келешекте пәнаралық контексте оның көптеген нұсқалары мен жаңа идеяларды тудыра отырып жалғасады.

Кілт сөздер: Жетісу облысы, іс жүргізу, пошта қызметі, империя, басқару, мекеме.

А.С. Ысқақ, Ғ.З. Искакова, Ғ.Б. Жұматай

Развитие делопроизводства и почтовой связи в Семиреченской области (1865–1905 гг.)

В статье рассмотрены вопросы развития делопроизводства и почтовой связи в Семиреченской области в 1865–1905 годах. Распространение общеимперских законов и формирование единой системы имперских учреждений была нацелена на оптимизацию системы управления империей Казахстаном. Необходимость выполнения основных функций имперских учреждений повлияла на конструкцию системы организации коммуникации. В этом делопроизводстве и почтовая связь сыграли значительную роль. Делопроизводство служило инструментом письменной коммуникации и способствовало взаимодействию всех учреждений как на локальном уровне, так и метрополии с местными администрациями. Почтовая связь обеспечивала своевременную доставку необходимой информации, обеспечивая бесперебойную коммуникацию между различными учреждениями. Тем самым обе сферы были важным институтом в институциональной иерархии управления. Данное исследование не может дать окончательного описания изучаемого вопроса и будет продолжено в будущем, указывая на множество вариаций и генераций новых идей в междисциплинарном контексте.

Ключевые слова: Семиреченская область, делопроизводство, почтовая связь, империя, управление, учреждение.

References

- 1 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 273. — L. 1–103 [in Russian].
- 2 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1449. — L. 1–39 [in Russian].
- 3 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75. — Op. 3. — D. 1. — L. 1–138 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 194. — Op. 1. — D. 3. — L. 9–10 [in Russian].
- 5 (1875). Pochtovyi dorozhnik Rossiiskoi imperii [Postal road worker of the Russian Empire]. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 (1893). Obzor Semirechenskoi oblasti za 1892 god [Review of the Semirechensk region for 1892]. Retrieved from <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-1893#mode/flipbook/page/3/zoom/4> (24.03.2022) [in Russian].
- 7 Yskak, A.S. (2009). Polozhenie o pismovodstve v voennom vedomstve kak istochnik po istorii deloproizvodstva Kazakhstana [Regulations on writing in the military department as a source on the history of office work in Kazakhstan]. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiiskogo Slavianskogo universiteta — Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University*, 9 (5), 108–112 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1449. — L. 1 [in Russian].
- 9 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 273. — L. 1 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 23386. — L. 11 [in Russian].
- 11 (1905). Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1905 god [Commemorative book and address-calendar of the Semirechensk region for 1905]. Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 12 (2015). Zakonodatelnye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek): sbornik dokumentov. Chast 1 (1800–1859 gg.) [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century). Collection of documents. Part 1. (1800–1859)]. Pavlodar: Pavlodarskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut [in Russian].
- 13 (2015). Zakonodatelnye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek): sbornik dokumentov. Chast 2 (1860–1885 gg.) [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century). Collection of documents. Part 2. (1860–1885)]. Pavlodar: Pavlodarskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut [in Russian].
- 14 (1975). Qazaqstan. Ultyq Entsiklopediiasy [Kazakh National Encyclopedia]. Vol. 7. Almaty: Qazaq Entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 15 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 194. — Op. 1. — D. 3. — L. 54–56 [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 194. — Op. 1. — D. 2. — L. 65 [in Russian].
- 17 Zhanysbekova, G.A. (2010). Istoricheskaia geografiia Yuzhnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX–nachale XX vekov. [Historical geography of South Kazakhstan in the second half of the 19th–early 20th centuries]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 18 (1910). Otchet po revizii Turkestanskogo kraia, proizvedennyi po Vysochaishemu poveleniiu Senatorom gofmeistrom grafom N.N. Palenom. Pozemelno-podatnoe delo [Report on the revision of the Turkestan region, produced by the Highest order of the Senator Chamberlain Count N.N. Palen. Land tax business]. Saint Petersburg [in Russian].
- 19 Emerson, M., & Vinokurov, E. (2009). Optimisation of Central Asian and Eurasian trans-continental land transport corridors *EUCAM Working Paper*, 7, 1–18.
- 20 Fedchenko, A.P. (1875). Puteshestvie v Turkestan. Tom 1 [Journey to Turkestan. Volume 1]. Saint Petersburg: Senat [in Russian].

21 (1898). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1897 god [Overview of the Semirechensk region for 1897]. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/52877-za-1897-god-1898#mode/inspect/page/8/zoom/6> (26.01.2023) [in Russian].

22 Bazilevich, K.V. (1927). *Pochta v Rossii v XIX veke* [Postal service in Russia in the 19th century]. Moscow [in Russian].

23 (1883). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1882 god [Overview of the Semirechensk region for 1882]. Vernyi, 35; (1884). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1883 god [Overview of the Semirechensk region for 1883]. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49771-za-1883-god-1884#mode/inspect/page/37/zoom/6> p. 35; (1885). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1884 god [Overview of the Semirechensk region for 1884]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49772-za-1884-god-1885#mode/inspect/page/51/zoom/7>, 49; (1886). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1885 god [Overview of the Semirechensk region for 1885]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49773-za-1885-god-1886#mode/inspect/page/53/zoom/7> p.51; (1887). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1886 god [Overview of the Semirechensk region for 1886]. Vernyi, 45; (1888). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1887 god [Overview of the Semirechensk region for 1887]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49775-za-1887-god-1888#mode/inspect/page/45/zoom/7>, 43; (1889). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1888 god [Overview of the Semirechensk region for 1888]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49776-za-1888-god-1889#mode/inspect/page/36/zoom/4>, 36; (1901). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1900 god [Overview of the Semirechensk region for 1900]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49785-za-1900-god-1901#mode/inspect/page/44/zoom/5>, 38; (1906). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1905 god [Overview of the Semirechensk region for 1897]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49790-za-1905-god-1906#mode/inspect/page/91/zoom/6>. C 91; (1915). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1913 god [Overview of the Semirechensk region for 1913]. Vernyi. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49798-za-1913-god-1915#mode/inspect/page/95/zoom/6> C. 83). (26.01.2023) [in Russian].

24 Wilson, A.C. (1989). A Thousand Years of Postal and Telecommunications Services in Russia. *New Zealand Slavonic Journal*, 135–166. JSTOR. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40921334>. (accessed 27 Jan. 2023).

25 Rothe, C.G. (1923). «Postal and telegraph work in india». *Journal of the Royal Society of Arts*, 71 (3680), 483–498. JSTOR. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41356204>. (accessed 9 Feb. 2023).

26 Izmozik, V.S. (2015, 2023). «Chernye kabinet»». *Istoriia rossijskoj perliustratsii. XVIII–nachalo XX veka* [“Black offices”. *History of Russian illustration. XVIII — early XX centuries*]. Moscow: NLO [in Russian].

27 (1998). *Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905*. By Jonathan W. Daly. DeKalb: Northern Illinois University Press 260 pp.

28 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 194. — Op. 1. — D. 34. — L. 1 [in Russian].

29 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 96. — L. 110 [in Russian].

30 (1904). Obzor Semirechenskoj oblasti za 1903 god. [Overview of the Semirechensk region for 1903]. Vernyi [in Russian].

31 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 14. — L. 55 [in Russian].

32 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75. — Op. 3. — D. 1. — L. 3-20 [in Russian].

33 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 23. — L. 2 [in Russian].

34 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1803. — L. 1-2 [in Russian].

35 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 2156. — L. 8 [in Russian].

36 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 23462. — L. 32 [in Russian].

37 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 2127. — L. 5 [in Russian].

38 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 366. — L. 34 [in Russian].

39 TsGA RK [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1568. — L. 61 [in Russian].

Information about the authors

Yskak Akmaral — Doctor of historical sciences, Associate professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3998-584X>

Zhumatay Gabit — Candidate of historical sciences, Assistant professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-0468-8538>

Iskakova Galiya — PhD, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3175-7930>

В.Н. Бадмаев*

*Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, Элиста, Калмыкия
(E-mail: badmav07@yandex.ru)*

Востоковедение и полицентричность современного мира

В статье отмечается необходимость обсуждения не только и не столько дихотомии «Восток–Запад», сколько концепций ориентализма и оксидентализма, поскольку во главе угла должна находиться задача по поиску путей и способов восприятия Востока Западом и наоборот. В этой связи следует говорить о смене научной картины мира и научной парадигмы. Прежняя научная парадигма, которая исторически основывалась на традиционной дихотомии «Восток–Запад», «Европа–Азия», уже перестала отвечать изменившейся объективной социальной реальности. Современная научная картина мира должна основываться на понимании научно-гуманитарного единства мира, его глобально-планетарной целостности. Культурно-цивилизационное многообразие планеты детерминирует понимание равнозначности, равноважности, равноценности всех культур и конфессий мира. По этой причине современное востоковедение должно быть не только «европейской, западной», но и «азиатской, восточной», и мировой наукой. Современное научное востоковедение также должно учитывать парадигму постнеклассической картины мира, где человек не противопоставляется миру, а вписан в него и включен в него. Здесь важно не дистанцирование от объекта исследования в целях получения объективного научного знания, а, наоборот, исследователь должен быть погружен, вовлечен в исследуемый материал. Постановка и исследование данной масштабной проблемы позволит расширить проблемное и предметное пространство философского востоковедения, сформировать новые научные направления философской компаративистики, опираясь на богатейшее наследие философской мысли Востока, понимая полицентричность мира и самой философии.

Ключевые слова: востоковедение, философское востоковедение, философская компаративистика, знание о Востоке, Восток, Запад, полицентричный мир, диалог.

Введение

Глобальные изменения современного ландшафта сопровождаются проявлением контуров нового мира с обновлёнными «центрами силы», появлением новых полюсов, определяющих векторы мирового развития. Наблюдаются дестабилизация и распад глобального мира на локально-региональные составляющие, которые служат материалами для выстраивания нового миропорядка на полицентричной основе, отражающей культурно-цивилизационное многообразие мира. Многополярность, полицентричность, идентификационный поворот на Восток — это новые характеристики формирующейся реальности и международного порядка.

Появляются новые центры развития (Глобальный Юг и Восток, расширение БРИКС и ШОС, возрастание роли исламского и буддийского миров), представляющие различные цивилизации, культуры, религии, макрорегионы, формируются контуры полицентричной архитектуры, где отдельные ее части имеют независимый и самостоятельный характер, а их взаимодействие отличается небывалым динамизмом и отсутствием какой-либо иерархии.

* Автор-корреспондент. E-mail: badmav07@yandex.ru

В этой связи можно говорить о начале формирования «глобального Востока» — если не как альтернативы давно существующему «глобальному Западу», но как равного партнера в так необходимом для мира глобальном диалоге. Так, характеризуя деятельность БРИКС (куда входят Бразилия, Россия, Индия, КНР, Южная Африка, ОАЭ, Иран, Египет и Эфиопия, с общим населением около 3,5 млрд человек, или 45 % населения планеты), премьер-министр Индии Нарендра Моди отметил, что БРИКС — это не антизападное объединение, оно просто не западное.

Следуя этой логике, министр иностранных дел Индии С. Джайшанкара высказал мысль, что мир — это гораздо больше, чем Европа. Понятно, что смысл этого высказывания в том, что мир гораздо больше, чем Запад [1]. Более того, по его же мнению, долгосрочные последствия конфликтов в Ираке и Афганистане и относительное снижение экономического веса США — симптомы наступления полицентричного мира [2].

Современный мир приобретает характеристики не только полицентричности, но и незападности. Вернее, не только «не-западности», но и «восточности».

Современные мировые процессы, характеризуемые неустойчивостью, геополитической турбулентностью, новым вызовами практически во всех сферах общественного развития и международных отношений, требуют поисков новой архитектуры стабильности и многостороннего сотрудничества, понимания необходимости нового глобального диалога.

Методы

В этом плане важна философско-методологическая база, которая способствовала бы смене прежнего понимания дихотомии «Восток–Запад», «Европа–Азия», «Север–Юг» на новую научно-гуманитарную картину мира, необходимую для равноправного диалога всех мировых культур и цивилизаций [3].

В данном контексте особый смысл приобретает современный идентификационный поворот России на Восток. И дело здесь не только и не столько в реанимировании идей «Паломничества в страну Востока» (Гессе) и «Ex oriente lux». Российский «исход к Востоку» имеет свои глубокие исторические корни и серьезные научные востоковедные основания.

Необходимо отметить, что отношение к востоковедению, востоковедному научному знанию, целям и методам его получения, накопления, интерпретации, его систематизация изменялись на протяжении различных исторических эпох. При этом многие вопросы, стоящие перед современным востоковедным сообществом, остались прежними, они уходят корнями в историю самой востоковедной науки. Это, например, проблемы соотношения научной и практической составляющих в исследованиях, структуры и статуса самой востоковедной науки, её места в системе научного знания и т. д.

Ни в коей мере не ставя задачу фундаментального исследования указанных вопросов, обратимся в рамках известного тезиса М. Блока «Мыслить проблемами!» к основным, на наш взгляд, проблемам современного востоковедения.

Обсуждение и результаты

В первую очередь, это вопросы о месте востоковедной науки в системе научного знания.

Как известно, научное востоковедение в Западной Европе зародилось в XVIII в., получив дальнейшее динамичное развитие в XIX столетии. «В первую очередь это касалось стран, обладавших колониями, — Англии, Франции, Голландии, а позднее Германии и Италии. В Испании и Португалии, хотя еще и сохранивших колонии, но уже утративших к этому времени роль первостепенных держав, востоковедные исследования, имевшие традиции в изучении религии, сократились. Развитие востоковедения отражало политические и социально-экономические реалии» [4; 3]. К середине XIX века Восток стал, говоря словами Бенджамина Дизраэли, «профессией, чем-то таким, где можно было переделать и воссоздать вновь не только Восток, но и самого себя» [5; 263].

Становление и формирование российского востоковедения было напрямую связано с решением стратегических задач российского государства. Собственно говоря, проблема «Восток и Россия» выступает важным фактором развития российской истории и культуры, российской государственности, самой российской цивилизации. Для России, находящейся на границе Европы и Азии и имеющей культурно-исторические связи с восточными народами, всестороннее изучение Востока имело характер государственной задачи, что и предопределило практическую направленность российского востоковедения.

Как отмечал академик Н.И. Конрада, «наряду с практическим востоковедением, как стали обозначать это направление в изучении Востока, развивалась и та отрасль востоковедной работы, которая получила наименование научного востоковедения. Толчком к его развитию послужил более глубокий интерес к Востоку» [6; 9].

Российское научное востоковедение имело три основных направления своего развития:

1. Практическое востоковедение, направленное на обеспечение в первую очередь внешней политики российского государства.
2. Традиционные школы восточных народов России, где изучались история, религия и культура как своей страны, так и сопредельных восточных государств.
3. Западная ориенталистика, ориентированная на переводы на русский язык трудов, изданных в европейских центрах ориенталистики, приглашения европейских ученых-востоковедов для научной работы в Россию [4; 368–369].

Как отмечается в «Истории отечественного востоковедения», к середине XIX столетия востоковедение являлось комплексом наук, в которых внутренняя научная специализация только намечалась. ««Комплексное» востоковедение при определенных преимуществах предполагаемого им широкого охвата не позволяло углубиться ни в одну из составляющих его отраслей, не оставляло возможности овладеть методикой, специфической для каждой из названных выше дисциплин. Уровень ориенталистики был таков, что размежевание составлявших ее дисциплин еще состояться не могло — она находилась в состоянии «нерасчлененного» развития. Главным содержанием востоковедных исследований было выявление, перевод и комментарий древнего или средневекового источника [4; 371].

Во второй половине XIX столетия в России формируются новые научные дисциплины, происходит дальнейшая специализация востоковедной науки. «В русской философии и поэзии образ Востока обычно возникал в связи с темой исторических судеб России, ее места между Европой и Азией. В русской науке чисто колониальная идеология была представлена чрезвычайно слабо. Это давало ей безусловные преимущества в непредвзятом изучении восточной культуры» [7; 476].

Академик Н.И. Конрад в своей статье «Старое востоковедение и его новые задачи» отмечает, что «Научное востоковедение родилось как филология, как наука о письменных памятниках» [6; 7]. Далее он выдвигает тезис о появлении у востоковедения новой задачи: «задачи реконструировать некоторые положения общей теории общественного развития» [6; 23]. При этом достижение данной задачи, по его мысли, было сопряжено с преодолением европоцентризма — «если иметь в виду науки гуманитарные, научный европоцентризм всегда таит в себе опасность механического перенесения категорий, открытых в истории и культуре стран Запада, на явления, наблюдаемые в истории и культуре стран Востока» [6; 24].

В этой связи Конрад делает вывод, «востоковедение как особая отрасль научного исследования будет существовать до тех пор, пока не будет достигнута его новая цель — способствовать своим материалом разработке общей теории, охватывающей все стороны истории и культуры человечества, теории, построенной на истории всех народов, без разделения их на восточные и западные, и проверенной доступным нам историческим опытом» [6; 28].

В данном контексте обратимся к мнению редакторов двух коллективных трудов «Введение в востоковедение. Общий курс» (отв. ред. Е.И. Зеленева, В.Б. Касевич) и «Концепция современного востоковедения» (отв. ред. Е.И. Зеленева, В.Б. Касевич) [8; 11]. По их мнению, современное востоковедение должно «обрести надотраслевую научную парадигмальность, сохраняя собственную обособленность и впитывая в себя методики и понятийный аппарат десятков других наук» [9; 7].

Во «Введении» В.Б. Касевич признает, что «общей теории востоковедения в сколько-нибудь явном виде на сегодняшний день не существует» [8; 23], однако, он считает, что такая теория «необходима» и ее следует «искать» [8; 21].

По мнению Л.Б. Алаева, востоковедение занимает «неустойчивое положение между основными направлениями науки» [10; 16]. Постоянно возникает вопрос о статусе и идентичности востоковедной науки. С одной стороны, она распадается на страново-регионоведческие дисциплины: арабистику, индологию, синологию и т.п. С другой стороны, историки, экономисты, филологи и религиоведы, изучая одну страну, рассматривают различные аспекты ее исторического, социально-экономического, политического развития, не имея общей ее картины.

Другая проблема востоковедной науки состоит в ее многоаспектности, комплексности, не позволяющей углубиться в однородный материал, использовать один или ограниченное количество приемов (методов). Есть востоковеды-лингвисты, востоковеды-филологи, историки, экономисты [10; 18].

В этой связи возникают фундаментальные вопросы: «Существует ли Восток как цельный объект изучения? Содержательны ли понятия «восточная литература», «восточные языки», «восточное языкознание», «восточные религии?»» [10; 24].

В результате своих рассуждений Л.Б. Алаев формулирует основной вопрос востоковедения, который сводится к сравнению Востока с Западом: «Что есть Восток?», «Почему он не Запад?», «Им никогда не сойтись?» [10; 259].

Другой, не менее важный, вопрос связан с философскими аспектами востоковедения, философским востоковедением, синтезом востоковедных и философских исследований, с включением «восточного материала» в философский дискурс.

Как известно, долгое время господствовал тезис, согласно которому «колыбелью философии» была античная мысль Греции и идея существования какой-либо иной, кроме западной, философии являлась бесосновательной. Гегель в своих «Лекциях по истории философии», отмечая, что «первой по времени является так называемая восточная философия», писал: «Выражение «восточная философия» употребляется преимущественно для обозначения того периода, когда это великое всеобщее восточное воззрение соприкоснулось с Западом» [11; 160].

Но постепенно с изменением «угла зрения ориенталистов» происходит переоценка в возможности «рассматривать и оценивать феномены «восточной» мысли в контексте общечеловеческой культуры, всемирной истории философии» [12; 154]. Конечно, это было сопряжено с рядом методологических сложностей. Еще академик Н.И. Конрад отмечал, «нам довольно хорошо известна история философской мысли в Индии и Китае. Но обычно мы изучаем появление и развитие идей и концепций, то есть саму философскую мысль, и мало обращаем внимания на то, как в этих странах понимали и оценивали эти идеи и концепции; иначе говоря, оставляем без должной оценки науку, предметом которой является философская мысль» [6; 26].

По его мнению, исследователи прилагают «к оценке философских идей Востока обозначения, сложившиеся в философской науке у нас, в Европе, такие, например, как материализм, идеализм, рационализм, интуитивизм, мистицизм, критицизм, монизм, плюрализм и т.п., даже не подумав всерьез о том, — подходят ли вообще эти обозначения к тому, что мы хотим обозначить ими; не лучше ли обратиться к тем обозначениям и характеристикам, которые выработаны научной мыслью там же — на Востоке; не соответствуют ли именно эти обозначения природе и содержанию обозначаемых ими явлений. Во всяком случае первое, что мы должны сделать, — это обратить самое пристальное внимание на эти обозначения, постараться понять их из них самих, как они сложились в истории философской мысли в данной стране. Надо полностью учитывать, что и в Индии, и в Китае в древности и в средние века существовала не только богатая, всесторонне развитая философская мысль, но и наука о философии со своей терминологией, своей технической номенклатурой». «Моделирование основных философских категорий должно быть произведено путем сопоставления и оценки всего материала — и западного, и восточного» [6; 27].

Дальнейшее развитие востоковедного знания приводит к тому, что происходит «логический переход отечественного философского востоковедения от накопления знаний о конкретных персоналиях, памятниках, школах, направлениях и даже этапах развития истории восточной мысли к обобщающим заключениям касательно тех отличительных особенностей каждой из философских традиций Востока, которые позволяют ее идентифицировать и отличить от других. Выявление «оснований», «сущностных характеристик» или «универсалий» восточных культур продиктовано также соображениями, выходящими за рамки положения дел в собственно российской ориенталистике» [13; 5].

Историко-философское востоковедение в его различных конкретных направлениях (историко-философская арабистика, индология, синология, японистика и т.д.) оформляется в качестве научной дисциплины. Но, по мысли А.В. Смирнова, «историко-философское востоковедение — это не просто соединение того и другого, это не результат смешения двух подходов в какой-нибудь пропорции (две части истории философии на одну часть востоковедения или наоборот). Как перевод — это не знание двух языков: можно знать их в совершенстве и совсем не уметь переводить, так и историко-философское востоковедение — это не владение двумя сторонами — историко-философской и востоковедной. Точнее, такое владение — лишь необходимое, но совсем не достаточное условие. Чтобы историко-философское востоковедение возникло, необходимо чтобы сформировалась специфическая область исследования со своими задачами, которые не могут быть решены ни традиционными исто-

рико-философскими методами, ни методами «обычного» востоковедения, и, чтобы в соответствии с этими задачами были разработаны особые методы исследования» [14; 9].

Для современных философско-востоковедных исследований эвристическое значение имеют межкультурная философия, философская компаративистика, ставящие задачу постижения и достижения межкультурного диалога [15–21].

Приведем в этой связи определения философской компаративистики. Так, В.К. Шохин дает следующее определение: философская компаративистика — это «область историко-философских изысканий, предметом которых является сопоставление различных уровней... (понятия, доктрины, системы) философского наследия Востока и Запада» [22; 45].

Здесь следует отметить различное понимание философской компаративистики в западном и российском научном дискурсе. Как отмечает А.В. Смирнов, компаративистика, как она понимается на Западе, — это «далеко не то же самое, что историко-философское востоковедение как синтетическая дисциплина. На Западе до сих пор принято очень тщательно разграничивать сферы компетенции философа и востоковеда, и это разграничение, зафиксированное весьма жестко в академической структуре, ясно обнаруживается и в творчестве двух категорий мыслителей». Компаративистика стала «еще одним аспектом — и аспектом немаловажным — историко-философского востоковедения. Существенным отличием от западной компаративистики явилось то обстоятельство, что сравнительные штудии здесь имеют тенденцию стать составной частью общих историко-философских востоковедных исследований» [14; 10].

По мнению А.С. Колесникова, «философская компаративистика имеет «горизонтальное» (культурно-географическое) и вертикальное (историко-философское) направления исследований. Они взаимосвязаны, но первое направление акцентирует диалог культура Востока и Запада, как и методологическое прояснение концептов Восток, Запад, Юг, Север (как культурных феноменов), осознание их уникальности и поиск путей возможного диалога. Второе направление проблематизирует эволюцию формирования сравнительного метода в истории философии (от метафизического представления о соразмерности космоса в античности до логического понимания сравнения как базисной операции рассудка в философии Нового времени) и сравнимости философии и культуры Востока» [23; 20].

На наш взгляд, необходимо обсуждение не только и не столько дихотомии «Восток–Запад», сколько концепций ориентализма и оксидентализма, поскольку во главе угла должна находиться задача по поиску путей и способов восприятия Востока Западом и наоборот.

Напомним, что европейская трактовка Востока получила название «ориентализм», имеющее негативные коннотации на самом Востоке и среди критически по отношению к западной системе настроенных западных же ученых, а изображение Запада, нередко упрощенное и часто отрицательное, восточными исследователями, известно как «оксидентализм». По мнению Е. Штейнера, «удобные (и кажущиеся фундаментальными) таксоны вроде «восток» и «запад», рассматриваемые с разных точек полицентричного мира, оказываются культурно детерминированными, подвижными и относительными концептами. Что может быть стопроцентно восточным или стопроцентно западным? Какую оптику и какой язык описания должен использовать исследователь, чтобы быть максимально адекватным исследуемому инокультурному объекту?» [24].

Как известно, существенный вклад в дисциплинарное и концептуальное оформление этих исследований внес американский социолог и культуролог палестинского происхождения Эдвард Вади Саид (1935–2003). Сама постановка проблемы и начало довольно активных дискуссий вокруг нее связаны с его известной книгой «Ориентализм» (1978), посвященной критике всей западной традиции понимания Востока и взаимодействия с ним. Ориентализм Саида определяет Восток не в географическом (East), а в культурологическом смысле (Orient). По мнению Э. Саида, ориенталисты не только исследовали Восток, но и конструировали свой объект исследования. В данном контексте Восток предстает не только как ментальный конструкт западной ориенталистской традиции, но и в прямом смысле ее порождение. Саид задается вопросом — почему, собственно, Восток не может противопоставить ангажированной и потому не совсем точной репрезентации Запада собственную, более объективную автопрезентацию, самому выработать собственный более аутентичный образ?

В этой связи необходима актуализация фундаментальной научно-методологической проблемы: каким образом возможно адекватное представление одной культуры в другой, существенным образом от нее отличной?

Продолжая дискуссии относительно перспектив развития востоковедения А.В. Лукин, отмечая, что «изучение Востока, или востоковедение, — явление западное, европейское», предлагает сделать

предметом востоковедения уровень вестернизации азиатских и африканских обществ, механизмы взаимодействия западной культуры с традиционными структурами и его последствия, а также изучение этих структур в контексте последующей вестернизации [25]. Представляется, что данный подход не в полной мере отвечает сложившимся реалиям современного мира, не учитывает специфику самих восточных обществ, их собственной истории и традиций, отличающихся от западных.

На наш взгляд, востоковедение должно развиваться с учетом следующих принципиальных аспектов:

Во-первых, прежняя научная парадигма в рамках традиционной дихотомии «Восток–Запад», «Европа–Азия», уже перестала отвечать изменившейся социальной реальности. Необходимо понимание научно-гуманитарного единства мира, его глобально-планетарной целостности.

Во-вторых, культурное многообразие планеты, которое должно основываться на понимании равнозначности и равноважности всех культур и конфессий мира, обуславливает и то, что востоковедение должно быть не только «европейской, западной», но и «азиатской, восточной», и мировой наукой. Важно не только то, что «Запад думает о Востоке», но и то, что «Восток думает о самом себе».

В-третьих, современное востоковедение должно учитывать парадигму постнеклассической картины мира, где человек не противопоставляется миру, а вписан в него и включен в него. Здесь важно не дистанцирование от объекта исследования в целях получения объективного научного знания, а, наоборот, исследователь должен быть погружен, вовлечен в исследуемый материал.

Философское востоковедение, вводя «восточный материал» в понятийные историко-философские лексиконы, выявляя взаимодействие универсального и партикулярного (уникального), дает возможность интерпретировать его в общеполитических типологических категориях, расширяет повестку современной философской проблематики.

Постановка и исследование данной масштабной проблемы позволит расширить проблемное и предметное пространство философского востоковедения, сформировать новые научные направления философской компаративистики, опираясь на богатейшее наследие философской мысли Востока, понимая полицентричность мира и самой философии.

Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 24-48-03004, <https://rscf.ru/project/24-48-03004/>.

Список литературы

- 1 Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел Российской Федерации С.В. Лаврова на международном форуме «Примаковские чтения», Москва, 27 ноября 2023 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.primakovreadings.ru>
- 2 Dominance of US is changing... Washington is adjusting to multipolar world': Jaishankar. Hindustan Times. — 2023. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.hindustantimes.com/india-news/dominance-of-us-is-changing-washington-is-adjusting-to-multipolarworld-jaishankar-101695821761148.htm>
- 3 Бадмаев В.Н. Востоковедение как философский дискурс знания о Востоке / В.Н. Бадмаев // Вестн. Калмыц. ун-та. — 2020. — № 1. — С. 84–90.
- 4 История отечественного востоковедения до середины XIX века. — М.: Наука; Гл. ред. восточной литературы, 1990. — 435 с.
- 5 Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э.Саид; пер. А.В. Говорунова. — СПб.: Русский Мир, 2006. — 640 с.
- 6 Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи / Н.И. Конрад. — М.: Наука, 1972. — 498 с.
- 7 История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 536 с.
- 8 Введение в востоковедение. Общий курс / под ред. Е.И. Зеленева и В.Б. Касевича. — СПб.: КАРО, 2011. — 584 с.
- 9 Концепции современного востоковедения / под ред. Е.И. Зеленева, В.Б. Касевича. — СПб.: КАРО, 2013. — 464 с.
- 10 Алаев Л.Б. Проблематика истории Востока / Л.Б. Алаев. — М.: ЛЕНАНД, 2019 — 504 с.
- 11 Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. — Кн. 1 / Г.В.Ф. Гегель. — СПб.: Наука, 1993. — 350 с.
- 12 Степанянц М.Т. Отечественное философское востоковедение: проблемы и перспективы развития (к 30-летию создания сектора философии зарубежного Востока Ин-та философии АН СССР) / М.Т. Степанянц // Народы Азии и Африки. — 1990. — № 5. — С. 151–158.

- 13 Универсалии восточных культур. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 431 с.
- 14 Степанянц М.Т. Мир Востока. Философия: прошлое, настоящее, будущее / М.Т. Степанянц. — Институт философии. — М.: Восточная литература, 2005. — 375 с.
- 15 Колесников А.С. Центр философской компаративистики и сравнительных социогуманитарных исследований (1992–2014) / А.С. Колесников // Вестн. СПб. ун-та. — 2016. — Сер. 17, Вып. 1. — С. 158–165.
- 16 Лысенко В.Г. Сравнительная философия или межкультурная философия в перспективе постколониальных исследований / В.Г. Лысенко // Философские науки. — 2017. — № 5. — С. 7–27.
- 17 Степанянц М.Т. «Когнитивная скромность» Рам Адхар Малла / М.Т. Степанянц // Vox. — 2017. — № 24. — С. 195–203.
- 18 Степанянц М.Т. От европоцентризма к межкультурной философии / М.Т. Степанянц // Вопросы философии. — 2015. — № 10. — С. 150–162.
- 19 Степанянц М.Т. Предпосылки к развитию межкультурной философии (опыт Индии) / М.Т. Степанянц // Вопросы философии. — 2017. — № 8. — С. 20–29.
- 20 Степанянц М.Т. Манифест вновь нарождающейся философии / М.Т. Степанянц // Вопросы философии. — 2018. — № 9. — С. 5–12.
- 21 Степанянц М.Т. Межкультурная философия: истоки, методология, проблематика, перспективы / М.Т. Степанянц; Институт философии РАН. — М.: Наука; Восточная литература, 2020. — 183 с.
- 22 Шохин В.К. Философская компаративистика / В.К. Шохин // Новая философская энциклопедия. — 2001. — Т. 4. — С. 245–246.
- 23 Колесников А.С. Методология компаративистского изучения философии и культуры Востока / А.С. Колесников // Вестн. Русс. христиан. гуманитар. акад. — 2008. — Т. 9, Вып. 1. — С. 19–29.
- 24 Штейнер Е.С. Ориентализм /оксидентализм: языки культур и языки их описания / Рос. Ин-т культурологии; материалы Междунар. науч. конф. (23—25 сентября 2010 г.). — М.: Совпадение, 2012. — 416 с.
- 25 Лукин А.В. Востоковедение: предмет и перспективы развития в России / А.В. Лукин // Вестн. СПбГУ. Востоковедение и африканистика. — 2023. — Т. 15, Вып. 2. — С. 234–252.

В.Н. Бадмаев

Шығыстану және қазіргі әлемнің полицентрлігі

Мақалада Шығыс-Батыс дихотомиясын ғана емес, шығыстану және оксидентализм ұғымдарын талқылау қажеттілігі атап өтілген, өйткені Батыстың Шығысты қабылдауының жолдары мен тәсілдерін табу міндеті бірінші орында тұруы керек. Шығыстану келесі принципті аспектілерді ескере отырып дамуы қажет: біріншіден, дәстүрлі «Шығыс-Батыс», «Еуропа-Азия» дихотомиясы шеңберіндегі бұрынғы ғылыми парадигма өзгерген әлеуметтік шындыққа жауап беруді тоқтатты. Әлемнің ғылыми-гуманитарлық бірлігін, оның ғаламдық-планетарлық тұтастығын түсіну керек. Екіншіден, әлемнің барлық мәдениеттері мен конфессияларының эквиваленттілігі мен маңыздылығын түсінуге негізделуі керек планетаның мәдени әртүрлілігі шығыстану тек «еуропалық, батыстық» ғана емес, «азиялық, шығыстық» және әлемдік ғылым болуы керек екенін анықтайды. «Батыстың Шығыс туралы не ойлайтыны» ғана емес, сонымен бірге «Шығыстың өзі туралы не ойлайтыны» да маңызды. Үшіншіден, қазіргі шығыстану әлемнің классикалық емес бейнесінің парадигмасын ескеруі керек, онда адам әлемге қарсы емес, оған жазылған және оған енгізілген. Мұнда объективті ғылыми білім алу үшін зерттеу объектісінен алшақтау маңызды емес, керісінше зерттеуші зерттелетін материалға еніп, қатысуы керек. Осы ауқымды проблеманы тұжырымдау және зерттеу философиялық шығыстанудың проблемалық және пәндік кеңістігін кеңейтуге, шығыстың философиялық ойының бай мұрасына сүйене отырып, философиялық салыстырудың жаңа ғылыми бағыттарын қалыптастыруға, әлемнің полицентрлігі мен философияның полицентрлігін түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шығыстану, философиялық шығыстану, философиялық компаративистика, Шығыс туралы білім, Шығыс, Батыс, полицентрлік бейбітшілік, диалог.

V.N. Badmayev

Oriental Studies and the Polycentricity of the Modern World*

The article notes the need to discuss not only and not so much the East-West dichotomy as the concepts of orientalism and occidentalism, since the task of finding ways and means of perceiving the East by the West and vice versa should be at the forefront. Oriental studies should develop taking into account the following fundamental aspects. Firstly, the former scientific paradigm within the framework of the traditional East-West, Europe-Asia dichotomy has already ceased to meet the changed social reality. It is necessary to under-

stand the scientific and humanitarian unity of the world, its global and planetary integrity. Secondly, the cultural diversity of the planet, which should be based on an understanding of the equivalence and equal importance of all cultures and faiths of the world, also determines that Oriental studies should be not only “European, Western”, but also “Asian, Eastern”, and world science. It is important not only that “The West thinks about the East”, but also that “the East thinks about itself”. Thirdly, modern Oriental studies should take into account the paradigm of the post-non-classical worldview, where a person is not opposed to the world, but is inscribed into it and included in it. It is important here not to distance oneself from the object of research in order to obtain objective scientific knowledge, but, on the contrary, the researcher should be immersed, involved in the material under study. The formulation and research of this large-scale problem will expand the problematic and subject space of philosophical Oriental studies, form new scientific directions of philosophical comparative studies, based on the rich heritage of philosophical thought of the East, understanding the polycentricity of the world and the polycentricity of philosophy itself.

Keywords: oriental studies, philosophical oriental studies, comparative philosophy, knowledge of the East, East, West, polycentric world, dialogue.

References

- 1 (2023). Vystuplenie i otvety na voprosy Ministra inostrannykh del Rossiiskoi Federatsii S.V. Lavrova na Mezhdunarodnom forumе «Primakovskie chteniia» (Moskva, 27 noiabria 2023 goda). [Speech and answers to questions by the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation S.V. Lavrov at the international forum “Primakov Readings” (Moscow, November 27, 2023)]. Retrieved from <https://www.primakovreadings.ru/> [in Russian].
- 2 (2023). Dominance of US is changing... Washington is adjusting to multipolar world’: Jaishankar. Hindustan Times. Retrieved from <https://www.hindustantimes.com/india-news/dominance-of-usis-changing-washington-is-adjusting-to-multipolarworld-jaishankar-101695821761148.htm>
- 3 Badmaev, V.N. (2020). Vostokovedenie kak filosofskii diskurs znaniia o Vostoke [Oriental Studies as a Philosophical Discourse of Knowledge about the East]. *Vestnik Kalmytskogo universiteta — Bulletin of Kalmyk University*, 1, 84–90 [in Russian].
- 4 (1990). *Istoriia otechestvennogo vostokovedeniia do serediny XIX veka [History of Russian Oriental Studies to the Mid-19th Century]*. Moscow: Nauka; Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 5 Said, E. (2006). Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka [Orientalism. Western Concepts of the East]. (A.V. Govorunov, Trans). Saint Petersburg: Russkii mir [in Russian].
- 6 Konrad, N.I. (1972). *Zapad i Vostok. Stati [West and East. Articles]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 (1997). *Istoriia otechestvennogo vostokovedeniia s serediny XIX veka do 1917 goda [History of Russian Oriental Studies from the Mid-19th Century to 1917]*. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN [in Russian].
- 8 Zelenev, E.I., & Kasevich, V.B. (Eds.). (2011). *Vvedenie v vostokovedenie. Obshchii kurs [Introduction to Oriental Studies. General Course]*. Saint Petersburg: KARO [in Russian].
- 9 Zelenev, E.I., & Kasevich, V.B. (Eds.). (2013). *Kontseptsii sovremennogo vostokovedeniia [Concepts of Modern Oriental Studies]*. Saint Petersburg: KARO [in Russian].
- 10 Alaev, L.B. (2019). *Problematika istorii Vostoka [Problematics of the History of the East]*. Moscow: LENAND [in Russian].
- 11 Hegel, G.V.F. (1993). *Lektsii po istorii filosofii. Kniga 1 [Lectures on the History of Philosophy. Book 1]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 12 Stepaniants, M.T. (1990). Otechestvennoe filosofskoe vostokovedenie: problemy i perspektivy razvitiia (k 30-letiiu sozdaniia sektora filosofii zarubezhnogo Vostoka Instituta filosofii AN SSSR) [Domestic Philosophical Oriental Studies: Problems and Prospects of Development (on the 30th Anniversary of the Creation of the Sector of Philosophy of the Foreign East, Institute of Philosophy, USSR Academy of Sciences)]. *Narody Azii i Afriki — Peoples of Asia and Africa*, 5, 151–158 [in Russian].
- 13 (2001). *Universalii vostochnykh kultur [Universals of Eastern Cultures]*. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN [in Russian].
- 14 Stepaniants, M.T. (2005). *Mir Vostoka. Filosofii: proshloe, nastoiashchee, budushchee [The World of the East. Philosophy: Past, Present, Future]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 15 Kolesnikov, A.S. (2016). Tsentr filosofskoi komparativistiki i sravnitelnykh sotsiougumanitarnykh issledovaniia (1992–2014) [Center for Comparative Philosophical Studies and Comparative Social and Humanitarian Research (1992–2014)]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta — Bulletin of Saint Petersburg University*, 17, 1, 158–165 [in Russian].
- 16 Lysenko, V.G. (2017). Sravnitelnaia filosofii ili mezhkulturnaia filosofii v perspektive postkolonialnykh issledovaniia [Comparative Philosophy or Intercultural Philosophy in the Perspective of Postcolonial Studies]. *Filosofskie nauki — Philosophical Sciences*, 5, 7–27 [in Russian].
- 17 Stepaniants, M.T. (2017). «Kognitivnaia skromnost» Ram Adkhar Malla [“Cognitive Modesty” by Ram Adhar Malla]. *Vox*, 24, 195–203 [in Russian].
- 18 Stepaniants, M.T. (2015). Ot evropotsentrizma k mezhkulturnoi filosofii [From Eurocentrism to Intercultural Philosophy]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 150–162 [in Russian].

- 19 Stepaniants, M.T. (2017). Predposylki k razvitiu mezhkulturnoi filosofii (opyt Indii) [Prerequisites for the Development of Intercultural Philosophy (Indian Experience)]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 8, 20–29 [in Russian].
- 20 Stepaniants, M.T. (2018). Manifest vnov narozhdaishcheisia filosofii [Manifesto of the Emerging Philosophy]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 9, 5–12 [in Russian].
- 21 Stepaniants, M.T. (2020). *Mezhkulturnaia filosofia: istoki, metodologiya, problematika, perspektivy* [Intercultural Philosophy: Origins, Methodology, Problems, Prospects]. Moscow: Nauka; Vostochnaia literatura [in Russian].
- 22 Shokhin, V.K. (2001). Filosofskaia komparativistika [Comparative Philosophical Studies]. *Novaia filosofskaia entsiklopediia — New Philosophical Encyclopedia*, 4, 245–246 [in Russian].
- 23 Kolesnikov, A.S. (2008). Metodologiya komparativistskogo izucheniia filosofii i kultury Vostoka [Methodology of Comparative Study of Philosophy and Culture of the East]. *Vestnik Russkoi khristianskoi gumanitarnoi akademii — Bulletin of the Russian Christian Humanitarian Academy*, 9, 1, 19–29 [in Russian].
- 24 Shteiner, E.S. (2012). Orientalizm /oksidentalizm: yazyki kultur i yazyki ikh opisaniia [Occidentalism: Languages of Culture vs. Languages of Description]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Materials of the International scientific conference*. Moscow: Sovpadenie [in Russian].
- 25 Lukin, A.V. (2023). Vostokovedenie: predmet i perspektivy razvitiia v Rossii [Oriental Studies: Subject and Development Prospects in Russia]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika — Bulletin of St. Petersburg University. Oriental Studies and African Studies*, 15, 2, 234–252 [in Russian].

Сведения об авторе

Бадмаев Валерий — доктор философских наук, профессор, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, Элиста, Калмыкия; <https://orcid.org/0000-0003-1066-8314>

Information about the author

Badmayev Valery — Doctor of Philosophy, Professor, Kalmyk State University named after B.B. Gorodoviko, Elista, Republic of Kalmykia; <https://orcid.org/0000-0003-1066-8314>

О.А. Донских*

*Новосибирский государственный университет экономики и управления–НИНХ, Новосибирск, Россия;
Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия
(E-mail: oleg.donskikh@gmail.com)*

О деформации этического дискурса в советской философии

Обсуждается проблема трансформации философского дискурса в советскую эпоху, который после дискуссий 20-х годов утвердился на двух основных положениях, сформулированных еще Энгельсом: 1) философия — это наука; 2) истинная философия — это материализм. Кроме того, главной установкой для философствующих стал догматически понятый 11-й тезис Маркса о Фейербахе. Анализируются основные идейные направления постреволюционного периода. В конечном итоге, к середине 30-х годов этика исчезла из философии, которая становилась идеологией. В статье отстаивается тезис о том, что, когда обсуждение этических проблем вернулось в философию в начале 60-х годов, это не восполнило того зияния, которое образовалось в результате осуществленной ранее деформации. Так называемая советская марксистско-ленинская философия не смогла занять того места, которое ей по праву должно принадлежать. Этика так и не появилась в программах вузов (за исключением философских факультетов), оставив место лишь для догматически понятых онтологии и гносеологии. Ничего не изменило и провозглашение марксистско-ленинской этики качественно новым этапом в развитии этики, поскольку то, что под этим названием предлагалось в учебниках, никоим образом не могло соперничать с классическими этическими работами. В работе показано, что 1) существенно поменялись акценты в подходе к философии, они ушли с человека на учение о мире; 2) учебная этика не имела никакого отношения к этике бытовой; 3) в рамках классовой этики человек как автономное существо, как личность исчезает в пользу человека массового, несмотря на все оговорки; 4) не исследуется проблема идентификации и самоидентификации.

Ключевые слова. философия, советская философия, диалектический и исторический материализм, этика, марксистско-ленинская этика, партэтика, основной вопрос философии, идеология.

*А наша нравственность, ленинская, коммунистическая,
заключается в том, что мы разрушаем старое общество.*
Емельян Ярославский

Введение

Так получилось, что основным вопросом философии в преподававшейся и разрабатываемой советскими философами дисциплине (объединявшей диалектический и исторический материализм) стал вопрос об отношении материи к сознанию (относящийся к онтологии), сопряженный с теорией отражения (в гносеологии). При этом этика оказалась производной от исторического материализма и вполне вторичной дисциплиной, более того, с ней вместе в ряду второстепенных философских дисциплин оказались эстетика и философия права. Да и вся история философии подверглась соответствующему искажению. Проблема, которая обсуждается в данной статье, состоит в том, чтобы на примере этики осознать следствия такого подхода для философии как таковой и для общественного сознания.

В советское время очень любили повторять тезисы Маркса о Фейербахе, опубликованные в 1888 году, особенно 11-й: «Философы лишь различным образом объясняли мир, но дело заключается в том, чтобы изменить его» [1; 4]. Иными словами, меняется позиция философии: из размышления о человеке, его месте в мире философия становится руководством к действию. Она становится идеологией; а идеология, в отличие от философии, дает установки, а не размышляет. Стоит заметить, что Маркс в своих философских взглядах всегда представлялся в советской философии как продолжатель традиции немецкой классической философии. И это справедливо в том смысле, что он некоторое время был гегельянцем. Но если для основателя немецкой классической философии Канта главным вопросом являлся вопрос о человеке, то Маркс делает человека функцией общества, в основании которого лежат материальные отношения. Таким образом, позиция автора статьи состоит в том, что принятие указанных установок повело советскую философию в тупик, выходом из которого стало нелогическое включение некоторых положений классической философской традиции.

* Автор-корреспондент. E-mail: oleg.donskikh@gmail.com

Методы исследования

В работе делается сравнительно-исторический анализ процесса формирования нового образа философии в рамках дискуссий 20-х годов Советской России.

Результаты

Догматически принятый экономический материализм был упрощенно перенесен на историю философии, которая оказалась ареной борьбы материализма с идеализмом, то есть стала представляться не как развитие человеческого познания, а как борьба единственно верного и вполне примитивного взгляда на мир со всеми остальными концепциями. Борьба, приведшая к конечной победе марксизма-ленинизма. Этот резко упрощенный взгляд на философию, начинаясь с младогегельянцев, активно продвигается Энгельсом, который в работе «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии» пишет: «Великий основной вопрос всей, в особенности новейшей, философии есть вопрос об отношении мышления к бытию. ... Высший вопрос всей философии, вопрос об отношении мышления к бытию, духа к природе, имеет свои корни, стало быть, не в меньшей степени, чем всякая религия, в ограниченных и невежественных представлениях людей периода дикости» [2; 282–283]. Для Энгельса идеализм — это лишь остаток того невежества, которое сохраняют защитники правящих классов. Отсюда и заключительное предложение его работы: «Немецкое рабочее движение является наследником немецкой классической философии» [2; 317]. Эти взгляды Энгельса были вполне догматично и вульгарно восприняты Лениным, который ссылается в «Материализме и эмпириокритицизме» именно на эту работу Энгельса: «В своем сочинении «Людвиг Фейербах» он делит философов на «два больших лагеря»: материалистов и идеалистов. Основное отличие между ними Энгельс ... видит в том, что для материалистов природа есть первичное, а дух вторичное, а для идеалистов наоборот» [3; 25]. Отсюда вытекает и основной вопрос философии как отношение материи к сознанию, к которому примыкает уже совершенно очевидный для материалиста постулат о познаваемости мира, поскольку человек лишь отражает все более точно и точно объективную данность. Соответственно, этические представления — функция классовой борьбы на разных этапах развития человечества. Ленин принимает эти положения в качестве абсолютных, и обсуждению они в принципе не подлежат.

В 20-е годы эти вполне примитивные взгляды были восприняты молодыми идеологами (которых, по недоразумению, стали считать философами), и каркас марксистско-ленинской философии сформировался к началу 30-х годов после отплытия философского парохода и различных дискуссий, в том числе дискуссий в Комакадемии конца 20-х. В эти бурные годы одной из активно обсуждавшихся тем является проблема морали. Выходят сборники текстов вроде «Марксизм и этика» под редакцией Я.С. Розанова, где представлены тексты Маркса, Энгельса, Лафарга, Каутского, Плеханова, Иоффе, Мартова и других. Идет дискуссия между Л. Аксельрод и А. Дебориным о проблеме классового и общечеловеческого в морали. Предшествующие философские учения оцениваются лишь с позиций вульгарного материализма. Очень показательна в этом отношении статья П. Виноградской про этику Канта «Этика Канта с точки зрения исторического материализма». «Догматическая философия, которая процветала в Германии, представляла ничто иное, как замаскированную теологию, приспособленную к обывательскому уровню мышления» [4; 71]. Методология статьи строится на следующем положении: «Методологически правильной рассматривать все кантианство лишь как один из этапов в одной из стран в борьбе третьего сословия на идеологическом фронте со своими классовыми противниками» [4; 83]. Виноградская даже похвалила Канта за то, что он, Кант, «подметил ... зависимость между личностью и классом», но, конечно, (в силу своей классовой узости) он не смог ее исторически объяснить. Таким образом, автор последовательно приходит к выводу, что все ошибки «выразителя настроений мелкого собственника» Канта проистекают из того, что он не является последователем Карла Маркса и историческим материалистом. В качестве авторитета в конце статьи идут ссылки все на ту же работу «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии» Энгельса, где критикуется моральное учение Фейербаха. И в заключение оптимистическая максима: «В борьбе за свое освобождение пролетариату не нужно морали, наоборот, ему нужно преодоление всякой морали, ибо мораль пролетариата — это его боевые нормы, тесно сплывающие его в борьбе за коммунизм» [4; 91].

В 1925 году на 2-ом Пленуме ЦКК РКП (б) принимается проект «О партэтике», «в котором сформулированы пять основных требований партэтики: партия — цель, а не средство; не коммунист

тот, кто делает что-либо такое, против чего партия борется, коммунист тот, у кого на первом плане партия и ее интересы; коммунист должен думать о товарищах по совместной работе; семья должна стать «трудовой товарищеской коммуной» [5; 154]. Большое внимание в проекте уделено также борьбе с нравственными пережитками, «болезнями». В своих статьях В.Н. Назаров странным образом выделяет период 1923–1959 гг. в качестве цельного периода, когда сформировалась марксистско-ленинская этика, монополизировавшая моральную идеологию в советской России». После чего появляется период советской этики (начало 60-х–конец 80-х гг.), когда происходит «первая собственно этическая дискуссия по проблеме категорий этики» [6; 109]. И выходит первый учебник по этике. Если марксистско-ленинская этика до этого существовала, то почему в начале 60-х происходит *первая* дискуссия и выходит *первый* учебник? Совершенно очевидно, что никакой марксистско-ленинской этики как раздела философии или как некоего сформулированного учения не существовало, а был набор неких максим, ориентировавших на соответствие линии партии на любом этапе и, конечно же, не составлявших никакого цельного учения.

Уровень философствования хорошо демонстрируется тем фактом, что вождь в беседе с молодыми «философами» выдвигает совершенно замечательный и с точки зрения философии абсолютно дикий термин «меньшевистствующий идеализм», соединивший политический термин с философским (этапы движения к авторитаризму ярко представлены в статье [7]). Как писал Н.А. Бердяев: «Марксисты-ленинисты принуждены игнорировать настоящую, высокую философию, она просто ускользает от них, для их критики посильны лишь вульгаризованная форма философии. Это определяется их ложным взглядом на «практику», то есть, в конце концов, на жизнь, на бытие, извращающим иерархию ценностей. Ибо все, в конце концов, зависит от установки ценностей» [8; 14]. В рамках этих дискуссий возникла еще одна идея, которая сделала философию зависимой не только от классовых отношений, но и — более узко — от партийных отношений. Появился принцип партийности, на котором, по мнению его авторов, строится не только философия, но и наука вообще, причем философия, как указывал Энгельс, стояла в ряду наук и была неизменно «научной». «Жизнь поставила на очередь дня задачу строжайшего проведения ленинского принципа партийности науки, подчинения науки задачам партийной политики в деле строительства социализма» [9; 125]. Очевидно, что говорить о примитивизме такого подхода бессмысленно. Достаточно заметить, что механицизм в науке — философии, согласно философам-борцам, имеет, как и другие направления, свои классовые корни, что, разумеется, доказывается лишь отсылкой к авторитету.

Н.М. Аверин представляет этот период как борьбу «нигилистов» и консерваторов. Позиция первых в лице Л. Троцкого, Н. Бухарина, Е. Преображенского «вела фактически к упразднению морали, ибо отрицалась самая ее сущность — гуманистический смысл, духовное содержание морали» [10; 23]. В качестве «консерватора», по мысли автора, выступает Ленин, который был убежденным консерватором в вопросах бытовой морали, но выдвигал «задачи выработки коммунистической морали», считая, что переход к новой морали будет длительным, эволюционным», и поэтому с конца 20-х–начала 30-х годов «надо вести отсчет существования советской этической школы» [10; 24]. Вообще говоря, позиция, мягко говоря, странная: этического учения Ленин не оставил, сам же автор говорит о том, что «научная деятельность была связана преимущественно с комментированием высказываний В.И. Ленина, И.В. Сталина, других известных деятелей государства», и при этом положительным результатом этого периода стало «укоренение этики в системе социальных наук» [10; 24]. Нелепость подобного заключения очевидна. И во всяком случае, несомненно, что высказываний Ленина, когда он говорит о диктатуре пролетариата, о терроре и т.д. гораздо больше, чем об этике. Достаточно процитировать Э. Розина, который в книге, специально посвященной роли Ленина в становлении большевистского государства, пишет, что «именно Ленин обосновывал в своих многочисленных работах «необходимость» безграничного тотального насилия со стороны большевистской партии и большевистского государства и применил на практике свои политические идеи» [11; 314–315]. Про ленинские представления об этике пишет О. Мариничева в заметке на основе ранее неизвестных источников [12].

Для нас важно отметить, что, когда философия была подвергнута соответствующим операциям по очистке от буржуазных идеалистических взглядов и утверждению вульгарно материалистических пролетарских, любые обсуждения этических проблем оказались излишними. Само слово «этика» практически исчезло из философии. Так, в цитированном выше курсе под редакцией М.Б. Митина слово *этика* встречается в случайных контекстах всего два раза, а слово *мораль* хотя и употребляется несколько раз, но лишь в связи с критикой Фейербаха и единожды в связи с упомянутым принципом

партийности: «Развитие Лениным принципа партийности науки состоит в том, что он показал всю ограниченность объективизма, впадающего в апологетику господствующих классов, и всю ограниченность субъективизма, превращающего общественную науку в ряд назиданий мещанской морали» [9; 189]. То же самое можно сказать о самом выдающемся философском произведении советского периода — второй части четвертой главы книги «История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс», опубликованной в 1938 году и неоднократно переиздававшейся. Считалось (и, по-видимому, вполне справедливо), что этот текст был написан самим И.В. Сталиным, и это определило его абсолютное значение. Слово «этика» появляется здесь один раз в контексте критики Фейербаха, который не смог подняться до ее материалистического понимания. А слово «мораль» также появляется один раз, когда говорится, что «практическая деятельность партии пролетариата должна основываться не на добрых пожеланиях «выдающихся лиц», не на требованиях «разума», «всеобщей морали» и т.п., а на закономерностях развития общества, на изучении этих закономерностей» [13; 109]. Вся этика, уже так и не называвшаяся, вытекала из безоговорочного принятия очередных указаний партии, которые не могли быть ничем иным, как манифестацией закономерностей общественного развития. Так, в своем выступлении по поводу выхода упомянутого «Краткого курса» Сталин говорит о тех, кто не был готов идти на любые меры при организации колхозов, что они: «... оказались политически неподкованными, оказались теоретически необразованными, оказались людьми, которые не знают законов политического развития, и поэтому им не удалось переварить того крутого поворота, который называется поворотом в сторону колхозов» [14]. Философия как размышление, рефлексия закончилась. Круг замкнулся.

Первые кафедры этики и эстетики, учебники по этике появляются на рубеже 50-х–60-х годов. В 1961 году на XXII съезде партии принимается «Моральный кодекс строителя коммунизма». Конечно же, никакого отношения к какому-то разработанному марксистско-ленинскому этическому учению этот кодекс не имел. Более того, по великой иронии судьбы он был сознательно укреплен христианской этикой. Один из авторов Манифеста Ф. Бурлацкий в своем интервью говорил: «Я сказал, что нужно исходить не только из коммунистических постулатов, но и также из заповедей Моисея, Христа, тогда всё действительно «ляжет» на общественное сознание. Это был сознательный акт включения в коммунистическую идеологию религиозных элементов. Буквально часа за полтора мы сочинили такой текст, который в Президиуме ЦК прошел на «ура»» [15].

В учебниках по марксистской этике начала 60-х годов и позже, до Перестройки писалось, что марксистская этика — качественно новый этап в развитии этической мысли. Но если попытаться уяснить, что же в этой этике действительно нового и операционально понятного, то есть такого, что может действительно служить человеку для осознания своих поступков, ориентируясь на какие-то положения, практически невозможно. Возьмем в качестве примера один из учебников.

«Из всех классов, приходящих к власти, только рабочий класс не нуждается ни в моральных иллюзиях, ни в лицемерии, так как условия его освобождения как класса есть вместе с тем условия освобождения всего общества от эксплуатации, угнетения человека человеком. Он нуждается в строго научных представлениях о развитии общества — без этого ему не создать новых общественных отношений» [16; 40]. Но и у рабочего класса есть не только морально-положительное, но и морально-отрицательное. И даже есть в морали рабочего класса нечто общечеловеческое, которое проявляется в классовом. И настоящая общечеловеческая мораль появится лишь в будущем бесклассовом обществе. «Марксистская этика — этика творчества новых, более возвышенных моральных отношений» [16; 52]. Эта этика определяется «объективными потребностями развитого социалистического общества». А дальше все проблемы морали, касающиеся свободы воли, морального конфликта, нравственного выбора и т.д. формулируются либо самым тривиальным образом, либо совершенно не приемлемым в нормальной жизни. Например, проблема морального выбора опирается на диалектико-материалистическое понимание свободы и необходимости. Потом берется гениальная цитата классиков с фразой «свобода воли означает ... не что иное, как способность принимать решения со знанием дела» и затем делается вывод: «Свобода морального выбора — это способность принимать решение о поступке в соответствии с познанной исторической необходимостью, которая принимает форму нравственной необходимости» [16; 137]. Получается, что морально может действовать лишь человек, который, подобно Павлику Морозову, познал историческую необходимость своего поступка. То есть нравственно лишь то, что нужно для данного общества. Конечно, в данной статье нет смысла давать какую-то ни было подробную критику данного учебника. По крайней мере он хорош тем, что излагает другие подходы к этическим проблемам и дает хотя бы искаженное представление об этой области

философии. Но при этом он отражает ту деформацию, которую претерпела философия в советское время, когда этика оказалась лишь дополнением к диалектическому и историческому материализму.

Обсуждение

А теперь обсудим следствия такого подхода к философии вообще и к этике, в частности.

Во-первых, поменялись акценты в подходе к философскому дискурсу. Философия, начиная с античности, в первую очередь ориентировалась на понимание того, что есть человек и на то, как он должен осознать себя в этом мире и как действовать. Моралью пронизан космос Анаксимандра и Гераклита, Платон и Аристотель посвящают этике и праву свои ключевые работы, стоики придают этике такое значение, что их логика и физика уходят на второй план (Пьер Адо убедительно показал, насколько важна была практическая составляющая стоицизма с его духовными упражнениями), свой главный труд Спиноза называет «Этикой», практический разум в немецкой классической философии неразрывно связан с чистым разумом, и что говорить об иррационализме и экзистенциализме? А этику в курсе философии в советские годы читали только на философских факультетах. Соответствующим образом в пользу онтологии (основного вопроса философии) была искажена история философии.

Во-вторых, из-за того, что этические вопросы практически не обсуждались, серьезной рефлексии по поводу моральных отношений в обществе не было, а если и была, то на уровне бытовой морали, которая в учебниках этики считалась то буржуазной, то общечеловеческой.

Во-третьих, это смещение акцента в философии на онтологию и гносеологию привело к тому, что человек как личность, как автономное мыслящее существо практически исчезает. В своих работах Ленин ведёт речь не об отдельных личностях, но только об обществе, раздробленном на классы; он указывает, что на пути к «общине» (возникающей в ходе отмирания государства) необходимо и верно применение силы по отношению к капиталистам, «эксплуататорам» как к классу. Он не видит, не различает в этой густой массе отдельных людей, не желает этого. Это приводит к тому, что моральные нормы, обосновывающие политику, вполне допускают ситуацию, где классовые цели оправдываются любыми средствами». Соответственно, «этика социалистическая в качестве предпосылки морального долга называет только классовый интерес» [17; 192]. Человек лишается свободы самоопределения, и он становится функцией определенных общественных отношений. Не случайно, как мантра повторялась фраза Маркса о том, что «сущность человека — это совокупность всех общественных отношений». И воспринималось это совершенно буквально, тогда как у Маркса это понималось как исходная позиция понимания человека, позволяющая определить условия конечного достижения царства свободы. Именно принудительный труд в условиях антагонистических формаций и, в частности, капиталистического способа организации производства ведет к тому, что человек утрачивает свою духовную сущность. Устранение частной собственности приведет к возможности все более полной реализации творческого потенциала личности на основе ее свободного развития. «Согласно К. Марксу, свободная и самостоятельная творческая деятельность человека совместно с другими людьми и на общее благо есть главное условие «целостного» человеческого бытия, в конечном итоге сущностное назначение человека и смысл его жизни» [18; 17]. Таким образом, если у Маркса целью общественного развития является идеал целостного бытия человека, то в вульгаризированном советском варианте остается и бетонируется лишь то, что для Маркса является промежуточным этапом.

В-четвертых, совершенно не развивалась в советское время одна из важнейших проблем, которую уже давно обсуждали на буржуазном западе, — проблема идентификации. В связи с зависимостью этики от классовых отношений марксистская философия не могла сформулировать и обсуждать проблему идентификации. Поскольку было очевидно, что человек, принадлежащий к определенному классу естественным образом разделяет мораль данного класса. То же можно сказать и о проблеме самореализации, которая определяется, как полагалось, классовым сознанием.

Выводы

Таким образом, этика серьезно потеряла в своем значении как для самой философии, так и для общества. Это имело глубоко негативное значение, поскольку определило вполне отрицательное (среди людей с высшим образованием) отношение к догматически утверждаемой советской философии, выполнявшей идеологические функции.

В заключение стоит заметить, что совершенно не случайно в ситуации цивилизационного вызова пришлось возвращаться к серьезным моральным проблемам и говорить о традиционных ценно-

стях, что знаменует возврат от «качественно нового этапа» в развитии этической мысли к предшествующему.

Список литературы

- 1 Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — Т. 3. — М.: Госполитиздат, 1955. — 629 с.
- 2 Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / К. Маркс и Ф. Энгельс // Сочинения. — 2-е изд. Т. 21. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 269–317.
- 3 Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм / В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — Т. 18. — М.: Политиздат, 1968. — С. 7–384.
- 4 Виноградская П. Этика Канта с точки зрения исторического материализма / П. Виноградская // Под знаменем марксизма. — 1924. — № 4–5. — С. 60–91.
- 5 Партийная этика. Дискуссии 20-х годов. — М.: Политиздат, 1989. — 509 с.
- 6 Назаров В.Н. Опыт хронологии русской этики XX века: первый период (1900–1922) / В.Н. Назаров // Этическая мысль. Ежегодник. — 2000. — С. 107–131.
- 7 Огурцов А.П. Подавление философии / А.П. Огурцов // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. — М.: Политиздат, 1989. — С. 353–374.
- 8 Бердяев Н.А. Генеральная линия советской философии и воинствующий атеизм / Н.А. Бердяев. — Paris: YMCA PRESS, 1932. — 31 с.
- 9 Митин М.Б. Диалектический и исторический материализм / М.Б. Митин. — М.: ОГИЗ, СОЦЭКГИЗ, 1934. — 511 с.
- 10 Аверин Н.М. Советская этика: идеологический фантом или историческое наследие? / Н.М. Аверин // Вестн. ТГУ. Сер. Гуманитарные науки. — 2000. — Вып. 3 (19). — С. 21–28.
- 11 Розин Э. Ленинская мифология государства / Э. Розин. — М.: Юрист, 1996. — 320 с.
- 12 Мариничева О. Морали в политике нет / О. Мариничева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bibliophagus.livejournal.com/108980.html>
- 13 История всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. — М.: Госполитиздат, 1948. — 352 с.
- 14 Сталин И.В. Выступление на заседании Политбюро ЦК ВКП (б) по вопросу партийной пропаганды в связи с выходом «Краткого курса истории ВКП (б)» 10 октября 1938 года / И.В. Сталин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_070.htm
- 15 Общество и право. Бурлацкий Федор: «Судьба дала мне шанс» / Федор Бурлацкий. — [Электронный ресурс] // «Российский адвокат». — 2007. — № 5. — Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20130823004817/http://gra.ros-adv.ru/magazine.php?m=60&a=3>
- 16 Марксистская этика: / под ред. А.И. Титаренко. — 2-е изд., перераб и доп. — М.: Политиздат, 1980. — 356 с.
- 17 Цечоев В.К. Роль большевистских представлений о морали и праве в процессе формирования новых органов судебной власти в советском государстве (1917–1920-е гг.) / В.К. Цечоев, В.В. Лядов // Гуманитарные и социальные науки. Право. — 2015. — № 5. — С. 190–200.
- 18 Устинов О.А. Концепция человека в философии К. Маркса: опыт реконструкции / О.А. Устинов // Вестн.Перм. ун-та. Философия. Психология. Социология. — 2016. — Вып. 4 (28). — С. 14–21.

О.А. Донских

Кенестік философиядағы этикалық дискурстың деформациясы туралы

Кенестік дәуірдегі философиялық дискурстың трансформациялану мәселесі талқыланды, ол 1920-шы жылдардағы пікірталастардан кейін Энгельс тұжырымдаған екі негізгі ережеге негізделді: 1) философия — ғылым, 2) шынайы философия — материализм. Сонымен қатар, Маркстің Фейербах туралы догматикалық түсінікті 11-ші тезисі философтардың негізгі көзқарасы болды. Революциядан кейінгі кезеңнің негізгі идеялық бағыттары талданған. Сайып келгенде, 1930 жылдардың ортасына қарай этика философиядан жоғалып кетті, ол идеологияға айналды. Мақалада этикалық мәселелерді талқылау 1960 жылдардың басында философияға қайта оралғанда, бұл бұрын жүзеге асырылған деформация нәтижесінде пайда болған ойды толтырмады деген тезис қорғалған. Кенестік марксистік-лениндік философия оған тиесілі орынды ала алмады. Этика ешқашан жоғары оқу орындарының бағдарламаларында пайда болған жоқ (философиялық факультеттерді қоспағанда), тек онтология мен эпистемологияны догматикалық тұрғыдан түсінетіндерге орын қалдырды. Марксистік-лениндік этиканы этиканың дамуындағы сапалы жаңа кезең деп жариялау ештеңені өзгерткен жоқ, өйткені оқулықтарда осы атаумен ұсынылған нәрсе классикалық этикалық жұмыстармен ешқандай бәсекелес бола алмады. Жұмыста 1) философияға деген көзқарастағы акцент айтарлықтай өзгерді, олар адамнан алем туралы ілімге кетті; 2) оқу этикасының тұрмыстық этикаға ешқандай қатысы жоқ; 3) таптық

этика шеңберінде адам автономды болмыс ретінде, жеке тұлға ретінде барлық ескертулерге қарамастан жаппай адамның пайдасына жоғалады; 4) сәйкестендіру және өзін-өзі сәйкестендіру мәселесі зерттелмейтіндігі туралы айтылған.

Кілт сөздер: философия, кеңестік философия, диалектикалық және тарихи материализм, этика, марксистік-лениндік этика, «партетика», философияның негізгі мәселесі, идеология.

O.A. Donskikh

On the deformation of ethical discourse in Soviet philosophy

The problem of transformation of philosophical discourse in the Soviet era was discussed. This discourse after the discussions of the 20s established itself on two basic positions formulated earlier by Engels: 1) philosophy is a science, 2) true philosophy is materialism. Besides, the main attitude for philosophers defined dogmatically understood 11th thesis of Marx on Feuerbach. The main ideological directions of the post-revolutionary period were analyzed. Ultimately, by the mid-30s, ethics disappeared from philosophy, which itself was transformed into ideology. The article defends the thesis that when the discussion of ethical problems returned to philosophy in the early 60s, it did not make up for the gaping hole created by the deformation realized earlier. The so-called “Soviet Marxist-Leninist philosophy” failed to take the place that should rightfully belong to it. Ethics never appeared in the programs of universities (with the exception of philosophy faculties), leaving room only for dogmatically understood ontology and epistemology. The proclamation of Marxist-Leninist ethics as a qualitatively new stage in the development of world ethics did not change anything either, since what was offered in textbooks under this name could in no way compete with classical ethical works. The paper shows that 1) the accents in the approach to philosophy changed significantly, they shifted the main direction of philosophy from human being to the doctrine of the world, 2) textbook on ethics had nothing to do with everyday ethics, 3) within the framework of class ethics, the human being as an autonomous person was not a part of the ethical system.

Keywords: Philosophy, Soviet philosophy, dialectical and historical materialism, ethics, Marxist-Leninist ethics, “party ethics”, the main question of philosophy, ideology.

References

- 1 Marx, K., & Engels, F. (1955). *Sochineniia [Works]*. Vol. 3. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 2 Marx, K., & Engels, F. (1961). Ludvig Feierbakh i konets klassicheskoi nemetskoi filosofii [Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy]. *Sochineniia — Works*, 21. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 3 Lenin, V.I. (1968). Materializm i empiriokrititsizm [Materialism and empirio-criticism]. *Polnoe sobranie sochinenii — Complete Works*. Moscow: Politizdat, 18, 7–384 [in Russian].
- 4 Vinogradskaiia, P. (1924). Etika Kanta s tochki zreniia istoricheskogo materializma [Kant's ethics from the perspective of historical materialism]. *Pod znamenem marksizma — Under the Banner of Marxism*, 4–5, 60–91 [in Russian].
- 5 (1989). *Partiinaia etika. Diskussii 20-kh godov [Ethics of the Party. Discussions of the 20s.]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 6 Nazarov, V.N. (2000). Opyt khronologii russkoi etiki XX veka: pervyi period (1900–1922) [Experiment of chronology of Russian ethics of the XX century: the first period (1900–1922)]. *Eticheskaiia mysl. Ezhegodnik — Ethical Thought. Yearbook*, 107–131 [in Russian].
- 7 Ogurtsov, A.P. (1989). Podavlenie filosofii [The Suppression of Philosophy]. *Surovaia drama naroda: Uchenye i publitsisty o prirode stalinizma — The Harsh Drama of the People: Scholars and Publicists on the Nature of Stalinism*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Berdyayev, N.A. (1932). *Generalnaia liniia sovetskoi filosofii i voinstvuiushchii ateizm [The General Line of Soviet Philosophy and Militant Atheism]*. Paris: YMCA PRESS [in Russian].
- 9 Mitin, M.B. (1934). *Dialekticheskii i istoricheskii materializm [Dialectic and historical materialism]*. Moscow: OGIZ; SOTSEKGIZ [in Russian].
- 10 Averin, N.M. (2000). Sovetskaia etika: ideologicheskii fantom ili istoricheskoe nasledie? [Soviet ethics: ideological phantom or historical legacy?]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Tambow University Review. Series Humanities*, 3 (19), 21–28 [in Russian].
- 11 Rozin, E. (1996). *Leninskaia mifologiya gosudarstva [Lenin's Mythology of the State]*. Moscow: Yurist [in Russian].
- 12 Marinicheva, O. Morali v politike net [There is no morality in politics]. Retrieved from <https://bibliophagus.livejournal.com/108980.html> [in Russian].
- 13 (1948). *Istoriia Vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii (bolshevikov). Kratkii kurs [History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Short course]*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].

14 Stalin, I.V. Vystuplenie na zasedanii Politbiuro TsK VKP (b) po voprosam partiinoi propagandy v sviazi s vykhodom «Kratkogo kursa istorii VKP (b)» 10 oktiabria 1938 goda [Speech at the meeting of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) on the issues of party propaganda in connection with the publication of “A Short Course of the History of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b)” October 10, 1938]. Retrieved from https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_070.htm [in Russian].

15 (2007). Obshchestvo i pravo. Fedor Burlatskii: «Sudba dala mne shans» [Society and Law. Fedor Burlatsky: “Destiny gave me a chance”]. *Rossiiskii advokat* — “Russian Advocate”, 5. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20130823004817/http://gra.ros-adv.ru/magazine.php?m=60&a=3> [in Russian].

16 Titarenko, A.I. (Eds.). (1980). *Marksistskaia etika [Marxist ethics]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

17 Tsechoev, V.K., & Lyadov, V.V. (2015). Rol bolshevistskikh predstavlenii o morali i prave v protsesse formirovaniia novykh organov sudebnoi vlasti v sovetskom gosudarstve (1917–1920-e gg.) [Role of Bolsheviks’ ideas on morality and law within the formation of new bodies of court power in the Soviet State (1917–1920s)]. *Gumanitarnye i sotsialnye nauki. Pravo — Humanitarian and Social Sciences. Law*, 5, 190–200 [in Russian].

18 Ustinov, O.A. (2016). Kontsepsiia cheloveka v filosofii K. Marksa: opyt rekonstruktsii [The Concept of Man in the Philosophy of K. Marx: An Attempt at Reconstruction]. *Vestnik Permskogo universiteta. Filosofii. Psikhologii. Sotsiologii — Bulletin of Perm University. Philosophy. Psychology. Sociology*, 4 (28), 14–21 [in Russian].

Сведения об авторе

Донских Олег — доктор философских наук, профессор кафедры философии и гуманитарных наук, профессор кафедры философии, Новосибирский государственный университет экономики и управления — НИИХ; Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия; <https://orcid.org/0000-0001-7297-9754>

Information about the author

Donskikh Oleg — D-r of Sc. (Philosophy), Professor, Professor of the Department of Philosophy and Humanities, Novosibirsk State University of Economics and Management, Professor of the Department of Philosophy, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia; <https://orcid.org/0000-0001-7297-9754>

А.В. Иванов*

*Алтайский государственный аграрный университет, Барнаул, Россия
(E-mail: ivanov_a_v_58@mail.ru)*

Крах европоцентризма и два лика русского западничества

В статье обосновывается современное крушение идеологии европоцентризма, утверждающей, что история Запада есть осевая линия мировой истории, а европейская культура — вершина мировой культуры. Это лишает западничество его мировоззренческой основы, а его традиционные призывы к не западным народам копировать институты, образ жизни и ценности Запада становятся реакционными, отбрасывающими их в прошлое. Выделяются три исторических формы русского западничества как теории и практики: прусско-имперская, социалистическая и либерально-рыночная. Российская перестройка, проводившаяся по либерально-прозападным образцам, обернулась для России и многих стран бывшего СССР неисчислимыми социально-экономическими и культурными потерями и, как сегодня выясняется, большой кровью. В статье показано различие между порочным, «смердяковским», по выражению автора, западничеством, основанным на мифологическом преклонении перед Европой и США; и конструктивным — живым — западничеством, как любви к высоким достижениям западной цивилизации и пониманием необходимости объективного изучения ее современных научно-технических и культурных достижений. Только это может обеспечить равноправный, рациональный и продуктивный диалог между цивилизациями Востока и Запада. Крах европоцентризма и глубокий кризис современного Запада нацеливают интеллектуальные элиты не западных народов на поиск национальных стратегий развития и творческого обсуждения общемировых перспектив, связанных с переходом от нынешнего тупикового техногенно-потребительского к нарождающемуся духовно-экологическому мироустройству будущего.

Ключевые слова: Запад, Россия, культура, европоцентризм, западничество, «смердяковское западничество», «живое западничество», русофобия, техногенно-потребительская цивилизация, духовно-экологическая цивилизация.

Введение

В нынешних условиях противостояния России и объединенного Запада со всей остротой встает вопрос о судьбе европоцентризма и идеологии русского западничества. Европоцентризм, как известно, подразумевает признание европейской истории осевой линией мировой истории, а европейские культурные достижения вершиной всей мировой культуры. Соответственно, классическая западническая идеологическая установка, которую исповедуют представители других культур, нацеливает их на признание политического и культурного лидерства Запада и на безоговорочное усвоения его идей и ценностей, что автоматически влечет за собой смирение со вторичностью и отсталостью собственной культуры. В крайней форме западничество порождает чувство стыда за свою национальную культуру и даже ненависть к ней. Сущность русского западничества отчетливо выражена в словах одного из его первых идеологов П.Я. Чаадаева: «...Все в России... носит на себе печать рабства — нравы, стремления, образование и вплоть до самой свободы, — поскольку о ней может идти речь в этой стране. Не следует забывать, что, по сравнению с Россией, все в Европе преисполнено духом свободы: государи, Правительства и народы. Как же после этого ожидать, чтобы эта Европа прониклась искренним сочувствием к России? Ведь здесь естественная борьба света с тьмой!...Было бы полезно не только в интересах других народов, а и в ее собственных интересах — заставить ее перейти на новые пути» [1; 569].

В XIX веке европоцентристская идеологическая установка вызвала резкий идейный отпор со стороны русских почвенников. Жесткую и точную критику европоцентризма параллельно с обоснованием культурной самобытности российской цивилизации мы находим у ранних славянофилов, Н.Я. Данилевского, К.Н. Леонтьева, а в XX веке у их идейных наследников — евразийцев. В работе «Европа и человечество» Н.С. Трубецкой показал, что некритическое принятие европейских идей, ценностей и институтов неизбежно ведет к деградации национальных культур и к превращению европеизированных стран в колониально-сырьевые придатки и/или в политические сателлиты Запа-

* Автор-корреспондент. E-mail: ivanov_a_v_58@mail.ru

да. Что касается русского западничества, то идеология и практика его различных течений была глубоко проанализирована в работе Н.Н. Алексеева «Русское западничество», написанной в 1929 году. В ней он выделил следующие черты, общие для всех его разновидностей:

- западная культура признается единственно передовой и истинной;
- не западные культуры признаются отсталыми, а их народы подлежат «переделке» по западным культурным и политическим образцам;
- «...вера в преимущественную культурную силу учреждений, призванных к перевоспитанию «косного» народа, и преимущественное служение «правде внешней», а не «правде внутренней», идеалам общественным, а не идеалам личным»[2; 140];
- непонимание национальных задач российской цивилизации, которые определяются своеобразием ее географического положения, истории и культуры. Все западники, пишет в этой связи Н.Н. Алексеев, «были убеждены, что для преуспевания России достаточно было взять чужие учреждения со всеми свойственными им, чисто имманентными целями извне, пересадить их на русскую почву и осуществлять свойственные им цели так, как они применялись в первоисточнике (например, парламентаризм, как в Англии, социализм, как в Европе и т.п.)» [2; 140]. В результате то, что очень хорошо работало на Западе, не работает в России и дает результаты, прямо противоположные ожидаемым.

Разрушительная сущность идеологии европоцентризма, нацеленного на политическое и экономическое господство Запада, равно как и выделенные Н.Н. Алексеевым черты русского западничества, остались в целом неизменными. Однако в последние 30–40 лет кардинальной эрозии подвергся сам образ коллективного Запада, а также существенно новые черты во второй половине XX–начале XXI веков приобрел феномен русского западничества особенно в ходе так называемой перестройки («катастрофы» по удачному неологизму того же А.А. Зиновьева) [3]. Наконец, в нынешних исторических условиях важным является разделение *разрушительной* и *созидательной* ипостасей русского западничества, о чем речь и пойдет на последующих страницах данной статьи.

Методы исследования

В качестве методологического инструментария данной статьи будут использованы элементы диалектического метода, поскольку анализируются противоположные, но внутренне связанные друг с другом ипостаси русского западничества. В статье также используется герменевтическая методология, нацеленная на выявление явных и скрытых психологических установок, идейных и ценностных предрассудков западнической ментальности. Наконец, автор будет в определенной мере опираться на концепцию «идеальных типов» М. Вебера, ибо при всем разнообразии русского западничества ему свойственны, как это верно подметил упоминавшийся выше Н.Н. Алексеев, некоторые общие — идеальные — черты, хотя они претерпевают темпоральные изменения, а некоторые латентные идеи и ценностные установки, как мы постараемся показать ниже, имеют тенденцию становиться явными.

В методологическом плане важно также оговориться, что термины Европа и Запад, западная и европейская цивилизации мы будем употреблять как синонимы. Крупнейшие мыслители Запада XX века М. Хайдеггер, К. Ясперс и К.Г. Юнг справедливо полагали, что именно европейская история и культура, ее ценности и идеи лежат в основании всей западной цивилизации.

Результаты

Сформулируем ключевые тезисы (результаты) статьи, претендующие на новизну и подлежащие обоснованию в следующем разделе.

Во-первых, сознание русского западника с самого начала отличалось *утопичностью и мифологичностью*, где реальный Запад сплошь и рядом подменялся его идеальным конструктом в голове; а внешняя благополучная обывательская картинка, открывавшаяся взору русского человека во время его кратких поездок в Европу, заменяла необходимость глубокого и объективного анализа существенных черт западной цивилизации в сложной диалектике их плюсов и минусов. Отрезвление к русскому западнику часто приходило тогда, когда ему доводилось долго пожить на Западе и столкнуться с подлинной, а не мифологизированной западной реальностью.

Впрочем, восхищение материальным достатком, научно-техническими и демократическими завоеваниями Европы было еще как-то объяснимо для не европейцев в XIX веке, но в веке XX, по мере нарастания кризиса техногенно-потребительской цивилизации Запада, усиления его военно-политической агрессивности, экономического и идеологического давления на не западные страны, —

начинает необратимо разрушаться мировоззренческая, так сказать, онтологическая основа западничества. Европоцентризм, особенно сегодня, все более обнаруживает свою несостоятельность.

Так, становится очевидным, что западные державы не очень гуманны, их народы вовсе не свободны, высокий уровень жизни в них во многом определяется безжалостной эксплуатацией природных и человеческих ресурсов не западных стран, а западный проект объединения человечества (так называемая глобализация) чреват его гибелью в чреде военных, экономических, экологических и гуманитарных катастроф. Явным тупик глобализации под эгидой Запада стал очевидным в связи с событиями на Украине. Соответственно, сегодня есть все основания говорить *о смерти идеологии и практики европоцентризма*, где вера в глобальное лидерство Запада может поддерживаться только через вооруженное насилие, возможности которого все более суживаются, экономический шантаж и изощренное манипулирование сознанием людей с целью культивирования западнических мифологем. Нынешний начавшийся поворот России на Восток и неуклонно идущая интеграция не западных стран под эгидой ШОС и БРИКС — практическое подтверждение этого тезиса.

Во-вторых, можно констатировать не только *внешний закономерный крах идеологии и практики европоцентризма*, но и *внутреннее историческое изживание Россией европоцентризма и всех форм русского западничества к первой четверти XXI века*. Можно говорить о трех исторических формах русского западничества.

Первую форму правомерно назвать *пруско-имперской*, наиболее зримо проявившую себя в эпоху царствования Николая I. Этот проект, основанный на подражании немецким образцам самодержавного правления при засилье государственной бюрократии, псевдопатриотически прикрывал себя знаменитой уваровской идеологемой «православие–самодержавие–народность». Этого самодержавного западничества не принимали ни русские либералы, ни почвенники, ни революционные демократы. Блестящей краткий анализ николаевской России можно найти в упомянутой статье Н.Н. Алексеева [2; 124–127].

Второй формой идеологии и практики русского западничества стал *марксистский советский проект*, который, при всех своих великих исторических завоеваниях и близости базовым ценностям традиционной русской культуры, страдал рядом существенных недостатков и потерпел в начале 90-х годов трагическое историческое поражение.

Наконец, третьей и, смеем надеяться, последней формой русского западничества стала *рыночно-либеральная ельцинская Россия*, когда страна была идейно и политически насильственно вовлечена «перестройщиками» в западную стратегию глобализации, уже исторически изживавшую себя. Советский социалистический проект был по-настоящему творческим, во многом, повторимся, сохранившим и воссоздавшим самобытные русские ценности и идеалы. Советскую Россию строили в основном люди большого таланта, долга и чести, если вспомнить фигуры тех же «железных» сталинских наркомов и руководителей первых советских заводов. Народы нашей страны под руководством коммунистов выиграла Великую Отечественную войну, подняли Россию из руин, превратив ее в сильную и прекрасно образованную державу. Что же касается прозападных реформ 90-х годов прошлого века, то они поражают какой-то удивительной заемностью идей, интеллектуальной бездарностью и нравственной порочностью тех, кто осуществлял капиталистическое «обустройство» России.

Сегодня наступила новая эпоха, когда у России вновь появился исторический шанс вернуться ко всему богатству отечественных идей и проектов, чтобы в условиях краха европоцентризма и поворота на Восток выработать, наконец, такую стратегию национального развития, которая бы, с одной стороны, соответствовала ее статусу великой евразийской державы, а, с другой — была бы нацелена на переход к принципиально новой — духовно-экологической — стратегии мирового развития. Отсылаем в этой связи читателя к коллективной монографии, где духовно-экологическое будущее России и особенно ее сибирских регионов обсуждаются весьма подробно [4].

В-третьих, налицо неуклонная идейная и антропологическая деградация русского западничества на протяжении второй половины XX–начала XXI веков, особенно зримо проявившаяся в последние годы. В нем стали нарастать такие черты, как усиливающийся комплекс цивилизационной и личностной неполноценности, вытекающие отсюда русофобия и призывы к насилию над идейными оппонентами, предательство национальных интересов. Эту разновидность западничества, пророчески проанализированную в романах Ф.М. Достоевского, можно назвать «смердяковщиной».

Однако от лакействующего и русофобского «смердяковского западничества» следует отличать творческое, «живое» русское западничество, основанное на уважении к великим культурным завое-

ваниям европейской цивилизации и нацеленное на равноправный и взаимно обогащающий диалог с Западом.

Второй из высказанных выше результатов мы оставим без обоснования в силу ограниченного пространства статьи; первый и третий подробно обсудим ниже.

Обсуждение

Прежде всего, подчеркнем еще раз мифологический и утопический характер мировоззрения русского западника, у которого место реальных черт западной цивилизации заменяет ее идеальный образ, а чаемое выдается за действительное. Любопытно, что, если русский коммунист-утопист считал, что несовершенное земное настоящее — это путь к общему счастливому будущему; то западник-утопист уверен, что счастливое будущее уже реально сбылось в настоящем западных стран. Именно к этому западному — счастливому и благополучному — настоящему и следует стремиться всем остальным народам Земли.

Вот типичный образец этого мифологизированного и утопического западнического сознания. «Сегодня европейская цивилизация, — пишет, например, доктор философских наук Л.А. Никитич, — это большое количество стран с высоко развитой инфраструктурой, развитыми промышленностью и сельским хозяйством, с высокой производительностью труда, высоко развитым образованием, здравоохранением, престижем классического образования, развитым музейным и библиотечным делом, с университетами, занимающими первые места в мировых рейтингах, с высокими уровнем и качеством жизни людей, с отсутствием или очень низким уровнем коррупции, с гарантией безопасности человека и соблюдением и защитой его прав, с правовыми государствами, с подлинным разделением властей, с независимыми парламентами и судами. Европейская культура, европейское христианство воспитало человека, для которого справедливость стала привычкой, привычкой стало уважение прав других людей и норм закона, привычкой стало «жить не по лжи». В современной европейской цивилизации сосуществуют различные религиозные конфессии, а случающиеся напряженности между ними в условиях развитого гражданского общества решаются демократическим правовым путём, становятся предметом дискуссий на всех уровнях существования общества» [5; 113].

Исторические достижения западноевропейской цивилизации велики и ее влияние, в том числе, и на русскую культуру, особенно начиная с реформ Петра, было значительным. На этом мы еще остановимся ниже. Однако характер этого влияния, по меньшей мере, не однозначен, что ясно увидели те же славянофилы и евразийцы, а уж вклад западных стран в мировую историю и культуру заслуживает куда как более критической оценки, чем это представляется процитированному выше автору. Более того, непредвзятому аналитику должны быть очевидны разрушительные черты идеологии и политики западных стран. О них полезно напомнить.

Так, именно агрессивная политика Запада в XX столетии стала главной причиной возникновения двух разрушительных мировых войн, а в последние десятилетия он превратился в откровенного мирового агрессора, если вспомнить войны НАТО против Югославии, Ирака, Афганистана и Ливии, его нынешнюю провокационную деятельность на Украине, чреватую возникновением третьей мировой войны. Первые концентрационные лагеря были созданы англичанами для буров в Южной Африке, а их превращение в технически отлаженные фабрики смерти — продукт германского цивилизационного «творчества». Там же впервые стали ставиться «научные» эксперименты над военнопленными (правда, по степени зверства конкуренцию фашистской Германии могут составить японцы). Разворачивание американских военных биологических лабораторий по всему миру, в том числе и на Украине, с непредсказуемыми последствиями для всего мира — также очевидный факт.

Применение боевых отравляющих веществ на фронте впервые произошло в Европе в годы Первой мировой войны (и здесь отличились немцы), а массовая химическая обработка джунглей для борьбы с партизанами осуществлялась США во Вьетнаме в 60-е годы прошлого века. Приоритет в атомной бомбардировке японских городов и в сбрасывании бомб с наконечниками из обедненного урана на головы мирных жителей (сербов, иракцев, афганцев, а сегодня — йеменцев) также принадлежит американцам. Так что с западной «справедливостью, которая стала привычкой» и с «уважением прав других людей и норм закона», о которых пишет Л.А. Никитич, дела обстоят как-то не очень.

Обратимся теперь к европейской «привычке жить не по лжи». Активное использование СМИ и всех средств технической цивилизации для массовой дезинформации чужого и собственного населения — также западное изобретение. Приоритет здесь, бесспорно, принадлежит Геббельсу и его ведомству. Первым это четко зафиксировал Э. Кассирер в своей последней работе «Миф государства».

Сталинская коммунистическая пропаганда все же не додумалась до главного принципа западных ПИАР-технологий, сформулированного еще Геббельсом: ложь должна быть настолько чудовищной, чтобы в ней нельзя было усомниться. Яркие примеры современного воплощения этого геббельсовского принципа — откровенное замалчивание (а, значит, и косвенное поощрение) неонацистских движений в Прибалтике и на Украине параллельно с медиадемонизацией образа иранцев, северокорейцев, а теперь уже и русских. Словом, инкубатор современных «информационных войн», сеющих хаос по всему миру, также находится на Западе.

Именно в западных странах, а не на Востоке и не в «тоталитарной» России, впервые получили массовое распространение операции по перемене пола, суррогатное материнство, поощрение эвтаназии, попытки вживления в человеческий организм технических устройств для «усовершенствования» человека (программа так называемого трансгуманизма), пропаганда однополю любви и гомосексуальных браков. Именно Запад, начиная с эпохи Возрождения, счел себя вправе насильственно переделывать мир по собственному усмотрению, не считаясь с его объективными законами. Бездумный конструктивизм и постмодернистский культ вседозволенности, где можно механически тасовать геном, менять гендерную ориентацию, культурные коды и ценности, неизбежно оборачиваются апологией откровенного зла. В ряде европейских государств легализована проституция, «легкие» наркотики и однополые браки, а тоталитарной травле со стороны ювенальной юстиции, причем без всяких «правовых оснований и дискуссий», начинают подвергаться католические семьи, придерживающиеся традиционных убеждений и отказывающиеся от уроков в школе, где с малолетства учат толерантно-му отношению ко всем формам сексуальных связей, включая зоофилию.

Кажется, нет такой телесной похоти и прихоти, которые современный западный мир не попытался бы удовлетворить, даже если ради этого придется отказаться от таких вечных ценностей человеческого бытия, как моральная и физическая чистоплотность; мир между странами, народами и религиями; верность и целомудрие в любви; двуполоя семья с нормальными папой и мамой, бабушками и дедушками; правом ребенка на светлый образ мира, где добро обязательно должно побеждать зло. *Все это заставляет констатировать не только исторический крах европоцентризма и западного глобализма, но и превращение современной западной цивилизации в непосредственную угрозу всему миру, особенно в связи с военными действиями на Украине и готовностью стран НАТО пойти на все ради победы над Россией.* Последняя же, при всех своих нынешних недостатках, которые здесь обсуждать неуместно, все более превращающейся в хранилище и защитницу вечных ценностей человеческого бытия, о которых речь шла выше.

Все эти процессы не могли не привести к *маргинализации западничества*, в том числе и русского. В нем появились новые черты, а также стали явными те, которые раньше носили скрытый, латентный характер. Так, известно, что любой национализм связан с комплексом неполноценности, когда ссылками на величие своего народа силятся прикрыть личное убожество и как бы «стяжать» то, что тебе лично не принадлежит. Однако забывают, что либеральное западничество страдает тем же синдромом, где *ощущение личной и национальной неполноценности*, а часто и духовное диссидентство, пытаются компенсировать своей причастностью к западной «прогрессивной» культуре. Как справедливо подмечал В.В. Кожин, «в «западниках» очевиден как бы некий надлом, или, пользуясь популярным определением, «комплекс национальной неполноценности», который они стремятся изжить» [6; 228].

Антинациональному западничеству, как и национализму, свойственно агрессивное неприятие позиции оппонентов. Отсюда *и русофобия, как ненависть к своей стране и ее людям*, которые не желают принимать твои взгляды. В XIX веке ненависть к России со стороны западников было редчайшим исключением, как у эмигрировавшего из России В.С. Печерина, написавшего печально знаменитые строки: «Как сладостно отчизну ненавидеть! И жадно ждешь ее уничтоженья... И в разрушении отчизны видеть всемирную денницу возрождения». При этом подавляющее большинство русских западников того времени были патриотами своего Отечества, храбро сражавшиеся с европейскими завоевателями, как тот же П.Я. Чаадаев в Отечественной войне 1812 года. Число русофобствующих западников значительно возросло в XX веке, особенно среди диссидентов 50–80-х годов, покинувших Советский Союз. Сегодня многие уехавшие из России после начала СВО проявляют не просто неприятие войны, но именно ярую русофобию. Среди них мы видим и пользовавшихся ранее всенародным уважением в России известных деятелей культуры. Стало понятным, что для них Россия была не Родиной, не Отечеством, а исключительно страной пребывания.

Одну из причин этой ненависти западников второй половины XX–начала XXI веков к России можно найти в кардинальном различии культурных кодов и ценностей, которые исповедуют патриот России и западник. Это различие стало особенно явным в 90-е годы прошлого века. Для подлинно русского человека важны ценности служения своей стране, нестяжательства, правды, соборного единения народов племен и культур [7]. Что касается западника, то он исповедует западные ценности личного успеха, комфорта, материального достатка, индивидуалистически понимаемой свободы жизни и творчества. А.С. Панарин справедливо пишет: «...Сознание западнического типа, взыскующее одних только успехов, послаблений, потребительских благ и утех (все это оно и называет прогрессом) прямо-таки обречено не любить Россию как страну, постоянно обманывающую его ожидания... Западническому сознанию кажется, что это Россия «злостно не соответствует стандарту». Поэтому сегодня это сознание ненавидит Россию» [8; 386–387].

Отсюда и желание западников прошлого и настоящего *насильственно переделать* деспотическую Россию и русского человека-раба через механическое внедрение западных институтов и систем образования, через приглашение западных специалистов, а в предельном случае — даже через прямую военную оккупацию отсталой и темной — не важно: царской, сталинской, брежневской или путинской — России просвещенным и культурным Западом. Это хорошо отразил Ф.М. Достоевский в образе русофоба Смердякова, откровенно сетующего, что культурная французская нация не поработила бескультурную русскую нацию.

Русофобское «смердяковское западничество», сплошь и рядом прикрывающееся указаниями на политические, правовые и культурные недостатки, существующие в России, всегда чревато *прямым предательством* своей Родины, что мы видим в прошлом на примере «власовцев», и что мы наблюдаем сегодня, когда многие современные русские западники пересылают деньги ВСУ и призывают Запад уничтожить нецивилизованную Россию. О них очень точно высказался все тот же Ф.М. Достоевский устами князя Мышкина в романе «Идиот»: «...Русский либерализм не есть нападение на существующие порядки вещей, а есть нападение на самую сущность наших вещей, на самые вещи, а не на один только порядок; не на русские порядки, а на самую Россию...» [9; 336]. Если с ласковым либеральным западничеством, особенно восторжествовавшем у нас в годы ельцинского правления, надо решительно идейно бороться, то к *западничеству разумному и творческому* — к «живому западничеству», — надо относиться с уважением и внимательно к нему прислушиваться, ибо одна из особенностей культурного и просвещенного народа состоит в почитании своих учителей и в умении творчески усваивать чужой культурный опыт.

Так, есть глубокая историческая правота в *русском западничестве XIX века*. Влияние Запада на Русь и Россию было очень значительным. Это касается инженерных и художественных традиций, ведь главные храмы того же московского Кремля были построены архитекторами-итальянцами. На русскую философию капитально повлияло европейское философское Просвещение в лице французского свободомыслия и немецкой классической философии, особенно Шеллинга. Художественная культура России испытала определяющее влияние европейской живописи, музыки и театра. Через Запад мы приобщились к достижениям экспериментальной европейской науки и к университетской традиции. Именно в европейские университеты поедут учиться не только отечественные западники, но и славянофилы. Из Европы и те, и другие будут привозить новомодные идеи и активно творчески их перерабатывать. Позднее, правда, лично попав в Европу и долгое время пожив в ней, глубоко разочаруются в своих наивных европоцентристских верованиях наиболее выдающиеся русские западники от А.И. Герцена до П.И. Новгородцева и П.Н. Милокова.

Да и сегодня мы должны быть благодарны европейскому Западу не только за отрицательные, но и за многие положительные уроки в науке, технике, экономике и особенно экологии. Современную западную науку и культуру надо внимательно изучать и знать, отделяя зерна от плевел, но, в свою очередь, пропагандируя национальные научные, культурные и социальные достижения. *Без открытости Западу не может быть полноценного мирового культурного диалога и прогресса, но это должен быть диалог равных и разных цивилизаций, а не культурный монолог, к которому так привык Запад и от которого он пока не может отказаться.*

Хочется надеяться, что евразийские народы будут совместно изживать западнические утопии, обретать ясные горизонты национального существования и совместно вырабатывать пути глобального перехода от нынешней кризисной техногенно-потребительской к новой поликультурной духовно-экологической цивилизации.

Выводы

1. Можно уверенно говорить о смерти идеологии европоцентризма, утверждавшей, что история Запада есть осевая линия мировой истории, а европейская культура — вершина мировой культуры. Сегодня западный мир сам находится в глубочайшем кризисе и нуждается в кардинальном как идейном, так и социально-экономическом реформировании.

2. Западничество лишилось сегодня своей онтологической основы, а призывы копировать западные институты, образ жизни и ценности являются, безусловно, реакционными и отбрасывающими не западные народы в прошлое. Закономерно, что российская перестройка, проводившаяся по либерально-прозападным образцам, обернулась для России и многих стран бывшего СССР неисчислимыми потерями и, как сегодня выясняется, большой кровью.

3. Следует различать «смердяковское западничество», ведущее к иррациональной русофобии и утопическому преклонению перед Европой и США; от конструктивного «живого западничества», как любви к высоким достижениям западной цивилизации и желанию объективно изучать ее современные достижения, что только и способно обеспечить равноправный, рациональный и продуктивный диалог между цивилизациями Востока и Запада.

4. Крах европоцентризма и явная маргинализация «смердяковского западничества» нацеливают интеллектуальные элиты не западных народов на поиск национальных стратегий развития и творческого обсуждения общемировых перспектив, связанных, повторимся, с неизбежным переходом от нынешнего тупикового техногенно-потребительского — к нарождающемуся духовно-экологическому мироустройству будущего. Эти перспективы намечены, в частности, в коллективной монографии [10], в которой участвовал автор данной статьи, но они требуют отдельного и широкого обсуждения в среде интеллектуальной элиты евразийских народов.

Список литературы

- 1 Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений и избранных писем. Т. 1 / П.Я. Чаадаев. — М.: Наука, 1991. — 798 с.
- 2 Алексеев Н.Н. Русский народ и государство / Н.Н. Алексеев. — М.: Аграф, 1998. — 640 с.
- 3 Зиновьев А.А. Западнизм / Феномен Зиновьева / А.А. Зиновьев; сост. А.А. Гусейнов, О.М. Зиновьева, К.М. Кантор. — М.: Изд-во «Современные тетради», 2002. — С. 231–243.
- 4 Иванов А.В. Категории национального духа / А.В. Иванов // Изборский клуб. — 2024. — № 1. — С. 88–111.
- 5 Цивилизационная миссия Сибири: от техногенно-потребительской к духовно-экологической стратегии глобального и регионального развития / под ред. А.В. Иванова. — Барнаул: Новый формат, 2022. — 368 с.
- 6 Никитич Л.А. Говоря о Византии, вспомним Гегеля и задумаемся... / А. Никитич // Вестн. РФО. — 2015. — № 2(74). — С. 111–114.
- 7 Кожин В.В. О русском национальном сознании / В.В. Кожин. — М.: Алгоритм, 2002. — 384 с.
- 8 Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / А.С. Панарин. — М.: Изд-во «Эксмо», 2003. — 544 с.
- 9 Достоевский Ф.М. Собр. соч. [в 15 т.]. / Ф.М. Достоевский. — Ленинград: Наука, 1989. — Т. 6. — 671 с.
- 10 Иванов А.В. На путях к новой цивилизации (очерки духовно-экологического мировоззрения) / А.В. Иванов, И.В. Фотиева, М.Ю. Шишин. — Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2014. — 219 с.

А.В. Иванов

Еуроцентризмнің күйреуі және орыс батысшылдығының екіжүзділігі

Мақалада Батыстың тарихы әлемдік тарихтың негізгі бағыты, ал еуропалық мәдениет — әлемдік мәдениеттің шыны деп тұжырымдайтын еуроцентризм идеологиясының қазіргі күйреуі негізделген. Бұл батысшылдықты өзінің дүниетанымдық негізінен айырады, оның батыстық емес халықтардан Батыстың институттарын, өмір салтын және құндылықтарын көшіруге деген дәстүрлі үндеулері оларды өткенге тастап, реакциялық сипатқа ие болады. Орыс батысшылдығының үш тарихи формасы теория мен практика ретінде ерекшеленеді, атап айтсақ: пруссия-империялық, социалистік және либералды-нарықтық. Либералды-батысшыл үлгілер бойынша жүргізілген ресейлік қайта құру Ресей мен бұрынғы КСРО-ның көптеген елдері үшін сансыз әлеуметтік-экономикалық және мәдени шығындарға әкеліп соқтырды және бүгінгі таңда белгілі болғандай, көптеген қантөгістерге әкелді. Мақалада автордың көзқарасы бойынша қатыгез «смердяковский» пен Еуропа мен АҚШ-қа мифологиялық тағзым етуге негізделген батысшылдық; және батыстық өркениеттің жоғары

жетістіктеріне деген сүйіспеншілік және оның қазіргі ғылыми-техникалық және мәдени жетістіктерін объективті зерттеу қажеттілігін түсіну ретінде конструктивті-тірі-батыстық арасындағы айырмашылық бар. Тек бұл Шығыс пен Батыс өркениеттері арасындағы тең, ұтымды және нәтижелі диалогты қамтамасыз ете алады. Еуроцентризмнің күйреуі және қазіргі Батыстың терең дағдарысы батыстық емес халықтардың интеллектуалды элиталарын ұлттық даму стратегияларын іздеуге және қазіргі тұйық техногендік-тұтынушылықтан болашақтың дамып келе жатқан рухани-экологиялық дүниетанымына көшуге байланысты әлемдік перспективаларды шығармашылық талқылауға бағыттайды.

Кілт сөздер: Батыс, Ресей, мәдениет, еуроцентризм, батысшылдық, «смердяковтық батысшылдық», «тірі батысшылдық», орыстарды жеккөрушілік, техногендік-тұтынушылық өркениет, рухани-экологиялық өркениет.

A.V. Ivanov

The collapse of Eurocentrism and the two faces of Russian Westernism

The article substantiates the modern collapse of the ideology of Eurocentrism, which claims that the history of the West is the centerline of world history, and European culture is the pinnacle of world culture. This deprives Westernism of its ontological basis, and its traditional appeals to non-Western peoples to copy the institutions, lifestyle and values of the West become reactionary, throwing them back into the past. Three historical forms of Russian Westernism as theory and practice are distinguished: Prussian-imperial, socialist, and liberal-market. Russian perestroika, conducted according to liberal-Western models, turned out for Russia and many countries of the former USSR with incalculable socio-economic and cultural losses and, as it turns out today, with a lot of blood. The article distinguishes between vicious, “smerdyakov's” as the author puts it, Westernism, based on mythological worship of Europe and the USA; and constructive — living — Westernism, as love for the high achievements of Western civilization and understanding of the need for objective study of its modern scientific, technical and cultural achievements. Only this can ensure an equal, rational and productive dialogue between the civilizations of East and West. The collapse of Eurocentrism and the profound crisis of the modern West direct the intellectual elites of non-Western peoples to search for national development strategies and creative discussion of global perspectives related to the transition from the current dead-end techno-consumerist to the emerging spiritual-ecological world order of the future.

Keywords: West, Russia, culture, Eurocentrism, Westernism, “Smerdyakov's Westernism”, “living Westernism”, Russophobia, techno-consumerist civilization, spiritual-ecological civilization.

References

- 1 Chaadaev, P.Ya. (1991). *Polnoe sobranie sochinenii i izbrannykh pisem [The Complete Collection of Works and Selected Letters]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Alekseev, N.N. (1998). *Russkii narod i gosudarstvo [The Russian People and the State]*. Moscow: Agraf [in Russian].
- 3 Zinovev, A.A. (2002). *Zapadnizm / Fenomen Zinoveva [Westernism / The Zinoviev's Phenomenon]*. A.A. Guseinov, O.M. Zinoveva, K.M. Kantor (Ed.). Moscow: Izdatelstvo «Sovremennye tetradi» [in Russian].
- 4 Ivanov, A.V. (2024). *Kategorii natsionalnogo dukha [Categories of National Spirit]*. *Izborskii klub — The Izborsky club*, 1, 88–111 [in Russian].
- 5 Ivanov, A.V. (Ed.). (2022). *Tsivilizatsionnaia missiia Sibiri: ot tekhnogenno-potrebitelskoi k dukhovno-ekologicheskoi strategii globalnogo i regionalnogo razvitiia [The Civilizational Mission of Siberia: from Technogenic-consumer to Spiritual-ecological Development Strategy]*. Barnaul: Novyi format [in Russian].
- 6 Nikitich, L.A. (2015). *Govoria o Vizantii, vspomnim Gegelia i zadumaemsia... [Speaking of Byzantium, let us Remember Hegel and Reflect...]*. *Vestnik Rossiskogo filoosfskogo obshchestva — Bulletin of the Russian Philosophical Society*, 2(74), 111–114 [in Russian].
- 7 Kozhinov, V.V. (2002). *O russkom natsionalnom soznanii [On Russian national consciousness]*. Moscow: Algoritm [in Russian].
- 8 Panarin, A.S. (2003). *Pravoslavnaia tsivilizatsiia v globalnom mire [Orthodox Civilization in the Global World]*. Moscow: Izdatelstvo «Eksmo» [in Russian].
- 9 Dostoevsky, F.M. (1989). *Sobranie sochinenii [Collected works]*. (Vols. 1–15). Vol. 1. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 10 Ivanov, A.V., Fotieva, I.V., & Shishin, M.Yu. (2014). *Na putiakh k novoi tsivilizatsii (oчерki dukhovno-ekologicheskogo mirovozzreniia) [On the Way to a New Civilization (Essays of Spiritual-ecological Worldview)]*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].

Сведения об авторе

Иванов Андрей — доктор философских наук, профессор, директор Центра гуманитарного образования, Алтайский государственный аграрный университет, Барнаул, Россия; <https://orcid.org/0000-003-3125-484X>

Information about the author

Ivanov Andrey — Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Center for Humanitarian Education, Altai State Agricultural University Barnaul, Russia; <https://orcid.org/0000-003-3125-484X>

A.R. Ozkan*

Ankara University, Ankara, Turkey
(E-mail: ozkanarafet@gmail.com)

Paradoxes of Gender and Ritual in Turkish Romani: An Ethnographic Analysis

This ethnographic study explores the complex interplay between gender roles and rituals within Turkish Romani marriage practices. The research investigates how Romani girls are socialized into womanhood, emphasizing the cultural expectations and responsibilities placed upon them from a young age. The study highlights the separation of girls from boys as they approach adolescence, signifying their preparation for future marriages. It examines the restrictions placed upon young women, including limited mobility and social interaction with men outside the family unit. Paradoxically, the study reveals how Romani women, despite their restricted social roles, play a crucial economic role in the family. They contribute significantly through various occupations like daily labor, cleaning, fortune-telling, and flower selling. However, the patriarchal structure of the family deems them subordinate, viewing them as property acquired through monetary transactions. The ability to bear sons holds significant weight, as it is seen as a defining aspect of womanhood within the Romani community. The study delves into the importance of childbirth and motherhood, emphasizing the centrality of the “puri dai” rituals, signifying a woman's commitment to upholding traditional practices. By examining these gendered rituals and expectations within Romani marriage customs, the study contributes to a deeper understanding of the multifaceted role of women in Turkish Romani society.

Keywords: Ethnography, gender, ritual, paradoxes, patriarchy, Turkish Romani.

Introduction

This ethnographic study delves into the intriguing phenomenon of the gender paradox within Turkish Romani communities. We aim to unpack this complexity by examining two key aspects: family structure and associated rituals. By analyzing these interconnected elements, we can gain a deeper understanding of the roles and status of Romani women.

Family as the Locus of Socialization: The Romani family serves as the cornerstone of social life. Often referred to as the “school of life”, it is the primary setting for transmitting cultural traditions and practices across generations [1]. Within this “tribal context”, strong filial relationships are paramount, forming the foundation for authority and power dynamics. The presence of children holds immense significance, with childlessness viewed as a source of misfortune and a potential justification for divorce [2]. Romani families are typically large and extended, encompassing parents, children, grandparents, and sometimes even more distant relatives.

The Paradoxical Position of Romani Women: Romani women occupy a space fraught with contradictions. They shoulder a significant burden in maintaining the social fabric of the community and contribute substantially to the family's economic well-being. Yet, despite these vital contributions, they often struggle to achieve a social status commensurate with their responsibilities. From a young age, girls are meticulously socialized into the roles of ideal wives and devoted mothers. Furthermore, they are expected to develop skills that enable them to contribute financially to the household. This presentation draws upon the rich data collected during a fourteen-years ethnographic field study conducted within Turkish Romani communities. By analyzing family structure and associated rituals, we aim to shed light on the complex interplay between gender roles and cultural practices, ultimately revealing the nuances of the gender paradox within this fascinating social group.

1. Family Structure and the Gender Paradox in Turkish Romani Society

Turkish Romani families are characterized by a complex interplay between extended kinship structures and a patriarchal social order. Extended families, encompassing multiple generations living under one roof, are the norm. This close-knit structure provides a strong sense of community and social support for its members. However, this patriarchal framework also presents a fascinating paradox regarding gender roles.

Paradoxical Power Dynamics: Despite the seemingly subordinate status of Romani women in broader Turkish society, they wield significant power and influence within the family unit. Romani women often act

---

* Corresponding author's e-mail: ozkanarafet@gmail.com

as the de facto heads of households, managing finances, making crucial decisions, and overseeing the upbringing of children. Their role in preserving cultural heritage and traditions is central, and they are highly respected for their wisdom and knowledge.

The Duality of Power and Constraint: This power dynamic within the family coexists with limitations faced by Romani women. They are often subjected to gender-based violence and societal discrimination. Educational and employment opportunities outside the domestic sphere remain limited. Understanding this paradox requires a nuanced analysis of historical, cultural, and social factors that have shaped Romani social norms.

Significance of the Paradox: Examining the gender paradox within Turkish Romani families is crucial for developing effective strategies to promote gender equality and empower Romani women. By acknowledging the complexities of power dynamics within the family unit, we can create more targeted interventions that address both societal limitations and leverage the existing power Romani women hold within their communities.

The gender paradox observed within Turkish Romani families presents a multifaceted challenge with deep roots in Roma history, cultural practices, and established social norms. Understanding this paradox is critical for developing effective strategies that promote gender equality and empower Romani women.

1.1. The Importance of Children: Roles and Responsibilities in Turkish Roma Families

For Roman families, children are the essence, target, and center of life for Gypsies. Children have salient roles and functions within family [1; 79]. In Türkiye, boys usually act as companion to their mothers children of mothers doing “bundling” (*bohçacılık*). Moreover, the supervision and control of adult sisters are their tasks. As for maiden, they are occupied with doing cleaning, cooking, dishwashing, and water-carrying at home, or in tent.

In Gypsyish families, children participate in the sustenance of family, as well. Children of sedentary Romans contribute to family economy by shining shoes, selling pretzels, and, sometimes begging [3]. Hence, having so many children does not impose too much of a burden to them. Gypsies in Türkiye to a great extent, uphold the structure of families with many children.

1.2. Gender Segregation and the Restricted Lives of Young Roma Girls in Turkey

Till the period of adolescence, the Gypsyish girls and boys play with each other, wander through wilderness, and feel free to get shower in creeks. Yet from the moment they reached the age of puberty, the societal path of young girls and boys are separated. Well then, they begin to engage in feminine and masculine roles; and especially prepare for their future marriage. Young girls are taken to a strict protection till marriage. They alone will not be sent to anywhere, cannot work, and cannot talk to foreign men [1; 81]. However, under the supervision of her brother, or other close relatives, they may work, perform belly-dance, beg, or sell flowers. So the controlling eyes of the whole family and relatives are over their young girls; thereby, for them, they are protected.

The most distinctive features of Roman women, separating them from other women, are their mode and form of clothing. Apparel of Gypsies, especially of Gypsyish women, is particularly featured with vivid colors [2; 23]. In their clothing, they considerably prefer pink color, known as “Gypsyish Pink” (*Çingene Pembesi*). What is more, red color has an important place in the life of Gypsies in that it is an auspicious color for Gypsies. And still other eye-catching bright colors adorn Gypsyish clothes. Gypsyish women especially prefer skirts with flowers, spotted, and rose motif. Besides red-green color, green is also of great importance, for it is regarded as an indicator of real Gypsiness [4]. Refraining from revealing their legs, elderly women wear long skirt or baggy trousers. As for young girls, they today choose ready-made clothes appropriate to their economic capability. Young girls wear in particular very eye-catching wearing at weddings.

At the head of the job performed, Gypsyish girls prefer belly-dance; so far as they get money for this in the wedding and entertainment of indigenous people. At nearly every home, they present in the evenings a feast of music and dance, called *devriye* (“rounded [music and dance]”) for costumers in Sulukule, Istanbul. Musicians in these houses are composed of usually father, brother, sister, and close relatives; while belly-dancer is usually the daughter of house [5].

1.3. The Duality of Women's Roles in Turkish Roma Society: Burden Bearers and Cultural Guardians

Women are the vanguard of the Gypsy families. In addition to their household duties, they take the livelihood of their families upon themselves. Gypsies in Türkiye carry considerably the burden of household economy by doing such jobs as bundling, charring, begging, fortune telling, witchcraft, florist, and the like. Although women perform many functional tasks, they are regarded as negligible beings owing to patriarchal

family structure. Since purchasable with money in their customs, women are considered to be a kind of property [2; 21]. Even before giving birth to a baby boy, women may not be able to be elevated to the status of “feminine” (*romni*) [6]. Therefore, the most important role of woman in family is to be mother and to bring many children to the world. The Importance of motherhood in the Gypsy families is described as follows: (Mother) who look after everything, and is a “Puri dai”, who is remain connected to the old sacred sexual rituals. She give birth, children, especially male children, to her husband, and carry the burden of the group [6; 131].

It should be state here that Gypsy women in Türkiye have shown great loyalty to their husband. Their loyalty toward their husbands is really spectacular. In the aim to help, expedite the needs and necessities of their husbands, they endure many hardships; get through accidents, miseries, and troubles (Mérinée, 1936; 84) [7]. In many parts of Türkiye, we have detected this situation clearly. For instance, among the Gypsies living in Zonguldak, Türkiye, the day when a bride married, she promises that she will take very good care of her husband. This practice is carried out as follows: Immediately after the wedding the groom is put into a sack; and the bride comes next to the sack, and swears that she will take good care of her husband in front of witnesses.

Gypsies in various regions of Türkiye practice usually soothsaying, such as palmistry, fortune telling by throwing bean, and coffee. Fortunetelling is implemented only by women; namely Gypsyish men cannot practice it. Regarding this issue, Western sources lay bare that Gypsies came to Paris in 1427, and practiced fortunetelling, witchcraft, and palmistry to make their livelihood. This shows that they practiced their profession vividly since their arrival in Europe [8]. According to researchers in this arena, the Gypsy women get certain knowledge against natural forces, and have conscious heritage of that kind of knowledge for centuries [9; 24].

The elderly who are the protector of tradition and experience have very special position, and has high respect in all Gypsy groups. Especially, the oldest woman of the group has a great importance in preserving customs and traditions. Such motifs as “Gypsy Mother” and “Gypsy Queen” show how Gypsies pay reverence to experienced and older women in their traditions. At the same time, elderly women are the guards for moral values of young Gypsy girls [10].

In Türkiye, the elderly, be they men, or women, are esteemed highly without discrimination among both nomadic and sedentary Gypsies. On the other hand, the elderly men have a great importance for the whole group, while the importance of the elderly women, to a great extent, can be observed among women. In addition, grandparents are highly esteemed within families.

1.4. Leading the Family: Authority, Livelihood, and the Roles of Roma Men in Turkey

Life in a Gypsy family is determined by moral and traditional norms. Within the framework of these norms, men assume their roles. Accordingly, they are the head of family, and promoters of livelihood. In the family, the greatest authority is based on father. Other family members depend on the absolute authority of father. Among nomadic Gypsies, the duty of men as follows: accommodation, housing, ascertaining the time and direction of immigration, supplying food, beverages, and practicing jobs that are in accordance with the spirit of immigration. However among sedentary Gypsies, men are engaged in doing music, portering, shoe shining, selling pretzels, and peddling.

Though very simple and unsophisticated, nomadic Gypsies have roughly a division of labor between man and woman. The manufacturers of this economy are men, its sellers and distributors are women. A Gypsy man spent the day manufacturing in his tent, while a Gypsy woman sells available products. This situation continues today in the same way as in the past [11]. However, this division of labor is not always so. Heavy duties usually fall to women, whereas men spend their times in coffee houses, or in tents doing nothing. Among some of the nomadic Gypsy groups, men are not engaged in any manufacturing jobs, just stay where they are earning money by fighting cock in coffeehouses in their quartering places. Especially, the male members of the group, called “*Malikli*”, or “*Melikan tribe*”, give great importance to cockfighting, and make sums of money from this practice.

Among semi-nomadic Gypsies, one can see a clear division of labor between men and women. In general, greater part of duties falls upon women, too. However, the male members of the group collect scraps, and exchanging them with plastic bins and baskets, and sell them.

2. Negotiating Identity: Romani Traditions, Gender, and Change in Turkish Communities

Tradition is the foundation of Gypsyish life. From birth to death, all crevices of Gypsy life are determined by tradition. Therefore, they are bound tightly to their traditions and culture. In other words, Gypsies

succeeded in maintaining, by and large, their traditions and cultures. In this juncture, the tradition of gendered paradox will be discussed [12].

Romani people, also known as Roma or Gypsies, are an ethnic group with a rich and diverse cultural heritage. Despite centuries of marginalization and discrimination, Romani traditions have persisted and continue to play an important role in the lives of Romani people around the world. This ethnographic study explores the preservation of Romani cultural heritage through a focus on Romani traditions.

The study draws on data collected from Romani communities in Türkiye over a period of 1996–2010. Through participant observation, interviews, and focus groups, the study investigates how Romani traditions are transmitted, practiced, and adapted in the face of contemporary challenges.

2.1. Endogamy and Exchange: Marriage Practices and Social Cohesion Among Turkish Roma

Despite their historical mobility, Turkish Roma communities have exhibited remarkable resilience in maintaining a distinct cultural identity. One crucial factor contributing to this persistence is the practice of endogamy, or marriage within the group [13]. This phenomenon, observed across Roma populations worldwide, prioritizes marital unions between close or distant relatives, often at a young age (Sutherland, 1990).

Traditionally, marriages within Turkish Roma communities are often arranged. These arrangements, historically referred to as “purchasing”, “exchanging”, or even “abducting” brides, typically occur at a young age. On average, females marry between 13 and 17 years old, while males marry between 15 and 19 (reference source needed). While the terminology used can vary, these practices can be understood as a form of arranged marriage with an economic exchange component.

A significant aspect of these arrangements is the bride price, a payment made by the groom's family to the bride's family. The amount varies depending on location and the socioeconomic status of the families involved. Current estimates suggest that the average bride price in Turkey now exceeds \$100,000, a substantial increase from reports of \$5,000 in the United States in 1975 [6, 2, 14]. Disagreements over the bride price can reportedly lead to the dissolution of the marriage, with the bride's family reclaiming her. Similarly, in cases of bride abduction for marriage (a practice of disputed prevalence), the bride's family may demand compensation (*drahoma*) from the groom's side.

Turkish Roma society adheres to a patriarchal structure, evident in post-marital residence patterns. In this system, the groom traditionally does not reside with the bride's family. Such an arrangement is considered unacceptable and carries significant social stigma. Men who reside with their wives' families are reportedly denied the title “rom” (man) and may even be referred to as “house gypsy” [15]. This practice underscores the importance of patrilocality (residence with the husband's family) within Turkish Roma traditions, even if it contradicts claims of flexibility in other aspects [13; 463].

Our research suggests that polygamy may be present to some extent among Turkish Roma communities. We encountered instances of men with multiple wives, some with as many as seven or eleven. The reasons for this practice are complex and likely multifaceted. One potential factor is the patriarchal structure of Roma society, which traditionally grants men greater authority within marriage. Additionally, the absence of formal marriage registration, particularly among nomadic Roma groups, may contribute to the practice. Furthermore, the concept of bride price might influence polygamy. Since the economic burden falls primarily on the first marriage, subsequent marriages may not be as financially prohibitive for wealthier men [13; 464].

Polygamy finds justification in some societies, potentially due to the concept of male privilege ingrained through religious and traditional structures. This emphasis on masculinity might lead to overlooking shortcomings in men while undervaluing women's strengths, even though women often carry significant economic burdens within the household. This creates an inconsistency between perceived gender roles and economic realities, suggesting an unequal distribution of power and value. In the context of Romani communities [16], the practice of a husband taking additional wives despite his existing wife's sacrifices could be interpreted as reinforcing a patriarchal system that prioritizes male desires over female contributions.

The presence of polygamy in some Turkish Roma communities might be *طبترم* (*murtabit*, meaning “associated with”) both patriarchal social structures and economic considerations. Within a patriarchal system, men traditionally hold greater power within the family, which could be a contributing factor. Additionally, the economic burden of the household might be distributed differently in polygamous marriages. Some argue that having multiple wives could potentially increase a family's overall economic output, particularly in nomadic communities where family size can be advantageous for certain tasks [13; 465]. It is important to note, however, that this perspective is not universally accepted and the potential downsides of a larger family structure should also be considered.

The process of dissolving a marriage within Turkish Roma communities differs from the legal procedures of mainstream society. Due to the absence of formal marriage contracts, dissolutions may occur outside of official channels. One common practice involves the husband leaving his wife at her family's home. However, this can be a risky situation for the husband, who may fear retaliation from the wife's family [12; 91].

It's important to note that women may not have the same level of agency in divorce as men. While unhappy wives may face social isolation if they attempt to leave their husbands, husbands who send their wives away may lose them permanently. The example cited from Çorlu, where a wife was allegedly sold to another man by her father after being sent back home, highlights the potential vulnerability of women in such situations [12; 91].

Further research is needed to explore the power dynamics and social norms surrounding divorce within Turkish Roma communities. This would provide a more nuanced understanding of the experiences of both men and women in navigating marital dissolution.

2.1.1. The Daro System: Bride Price in Turkish Roma Culture

As previously mentioned, marriage arrangements in Turkish Roma communities involve a negotiation process centered around the bride price, traditionally referred to as “daro”. This sum varies significantly by region, with reported figures ranging from \$5,000 in Marmara and Aegean regions to \$100,000 in Osmaniye (Ozkan, 2000). Negotiations can be lengthy, with the bride's family initially requesting a high amount that is then reduced to a level the groom's family can afford. In situations where multiple suitors compete for the same bride, the one offering the highest price typically prevails.

Similar practices of bride price negotiation, albeit with different starting figures, have been documented among Roma communities in Germany. Völklein (1981) reports opening bids as high as one million marks, which are ultimately brought down to a more manageable amount through bargaining [17, 18].

Similar to Roma communities across Europe and America [6], wedding celebrations in Turkish Roma communities hold significant importance, alongside the selection of the bride. Our research, encompassing Roma groups from Iğdır to Edirne, indicates that these ceremonies traditionally last for three days. The festivities typically begin on Friday and culminate on Sunday evening, when the bride arrives at the groom's house. Interestingly, across various Roma groups, Sundays are the designated day for the bride (bori) to formally enter the groom's household.

The three-day ceremony follows a specific structure. The first two days are typically celebrated at the bride's house, while the final day shifts to the groom's residence. In Aegean and Marmara regions, a unique custom takes place on the second day. Here, the bride sits on her mother-in-law's lap for at least five minutes. This practice is believed to symbolize the bride's future fertility and productivity, mirroring the qualities of her mother-in-law [13; 465].

Wedding celebrations in Turkish Roma communities involve the exchange of gifts, traditionally categorized as “kırkim” (presented at the bride's house) and “şaba” (presented at the groom's house). In the Thrace region specifically, these gifts and ornaments are often displayed prominently outside the homes for all to see.

Reflecting their love for entertainment and celebration, Turkish Roma communities put considerable emphasis on festivities during weddings. Drinking plays a significant role in these celebrations, and can even be considered the most substantial expense associated with the ceremony [12; 92].

Traditional wedding ceremonies in Turkish Roma communities often involve a custom centered on virginity. The bride (bori) wears a red dress and veil, with red symbolizing virginity and good fortune. Following the consummation of the marriage, a cloth is inspected for signs of virginity. It's important to acknowledge that this practice is not unique to Roma communities and has historical precedents in Turkish society as well.

The bride's mother traditionally displays the cloth to those gathered outside, signifying the bride's virginity. The success or failure of this test can significantly impact the families involved. If the virginity test is not passed, the bride's family may face shame and potentially be pressured to return the bride price. In some instances, the groom's family might accept the situation and allow the bride to stay.

It's important to recognize the potential social and emotional consequences of virginity testing for young women. This practice can be a source of anxiety and pressure, and it does not necessarily provide an accurate measure of sexual history. Further research is needed to explore the evolving attitudes towards this tradition within Turkish Roma communities

The practice of displaying a blood-stained cloth as proof of virginity isn't unique to Roma culture, but extends across many Asian societies. This tradition aims to curb premarital relationships seen as immoral. While outsiders may find it strange or even dehumanizing, for those within the culture, it's a social norm. Every bride anticipates the public display of the bedsheets, acting as both a social pressure and a tangible consequence for defying virginity expectations. This practice significantly discourages premarital intimacy.

In Turkish Roma culture, premarital intercourse is strictly forbidden due to a confluence of factors. Nomadic life fosters a strong emphasis on lineage clarity, making virginity a prerequisite for establishing a stable family unit within the community. Loyalty is paramount, and premarital relations are seen as a potential indicator of future infidelity. The return of a non-virgin bride means a significant loss of dignity for the family, not just due to the broken tradition, but also due to the social stigma spread throughout the Roma community. This stigma translates into economic consequences: a lower bride price for the “defective” girl and potential difficulty finding suitable matches for her sisters. Therefore, the prevention of premarital sex is driven by a complex interplay of traditions, religious beliefs, moral values, and the socio-economic realities of nomadic life [13; 466].

Within some European Roma communities, particularly among the Kalderash and Lovari subgroups, traditional wedding ceremonies have been preserved. These ceremonies incorporate a symbolic act of unity. The bride and groom stand facing each other, with the groom on his left leg and the bride on her right. A trusted friend of the groom then places a piece of bread on their intertwined knees and sprinkles salt on it. As they share the bread, their friends sing a song invoking prosperity and harmony. This ritual, with its focus on bread and salt as essential elements, signifies the couple's commitment to build a life together filled with shared resources and enduring happiness, even in the face of potential challenges (Tomašević & Djurić, 1989; 23).

Among settled Turkish Roma communities in western Türkiye, a unique wedding custom takes place. To bestow good luck and happiness on the groom, milk is poured over him, followed by a sprinkling of flour. This symbolic washing with milk and flour precedes the groom taking a bath for thorough cleansing. It's important to note that this tradition appears to be more prevalent in Roma groups that have adopted a more sedentary lifestyle.

2.1.2. Exchange Marriage (“Kampicokali”) in Turkish Roma Communities

Some Turkish Roma communities practice a form of exchange marriage known as “kampicokali” (daughter exchange). This system eliminates the need for bride price payments. Families with marriageable daughters and sons essentially “exchange” their children. Both families benefit from the economic advantage of avoiding bride price expenditures, while still solidifying social ties through marital unions.

Within Turkish Roma communities, a specific type of exchange marriage, known as “kampicokali” (daughter exchange), is prevalent, particularly among close relatives. This practice is often favored due to its economic advantages. Brothers with marriageable children can arrange reciprocal marriages between their offspring. This eliminates the need for bride price payments, a potentially significant financial burden for Roma families. Consequently, daughters may become brides to their paternal or maternal uncles' sons, and sons may marry their paternal or maternal aunts' daughters. This practice underscores the importance of inter-familial solidarity, as traditional bride price customs can be quite expensive. Thus, “kampicokali” marriages offer a more economical alternative for establishing marital alliances and strengthening kinship bonds within the community [13; 466].

Within Turkish Roma communities, a prevalent practice known as “kampicokali” (daughter exchange) facilitates cousin marriage, particularly among fathers with multiple sons nearing marriageable age. This economic strategy involves arranging reciprocal marriages between their children and the children of another man with both sons and daughters of marriageable age. “Kampicokali” marriages eliminate bride price payments, a significant financial burden for many Roma families. Consequently, daughters may marry their paternal or maternal uncles' sons, and sons may marry their paternal or maternal aunts' daughters. This practice strengthens kinship bonds within the community and offers a cost-effective alternative for establishing marital alliances [12; 94-95]

Exchange marriages (“kampicokali”) in Turkish Roma communities possess a unique characteristic that discourages divorce. In the event of a marital dispute leading to divorce on one side, the other family has the reciprocal right to dissolve the marriage of their daughter in return. This creates a system of mutual obligation, effectively pressuring both parties to uphold marital vows. Unlike other marriage types within the community where men might hold more unilateral power in initiating divorce, “kampicokali” marriages in-

centivize compromise and reconciliation. Therefore, this practice serves to minimize arbitrary divorces and promote marital stability.

Exchange marriages, known as “değiş tokuş” [19] or “berdel” in Anatolia and “Şigâr” in Arabic, are a rare tradition. While Islamic Law prohibits them, some communities, particularly Roma groups, continue the practice. A defining characteristic is the reciprocal nature of the union. If a divorce occurs in one marriage, the other marriage within the exchange is also dissolved, regardless of the happiness or presence of children in the second couple. This tradition prioritizes upholding customary obligations over individual circumstances. Notably, unlike the Turkish practice of “değiş tokuş” which can occur between non-relatives, Roma communities often utilize exchange marriage to solidify kinship bonds through cousin marriage. In close-knit societies, marrying relatives offers a sense of security and familiarity to the families involved [13; 667].

2.1.3. Marriage by Elopement and Reconciliation Processes

Marriage by elopement (abduction) is practiced to some extent within both Turkish and European Roma communities, albeit with variations. In Turkey, if the couple is apprehended within three months, the perpetrator's family is expected to pay a reduced bride price. If reconciliation hasn't occurred after six months, tribal leaders intervene to mediate a peaceful resolution. Similarities exist between Turkish and European Roma traditions. Spending a night together outside of marriage is considered a binding union. A woman's refusal of a man's advances can be viewed as an insult, potentially leading to retaliation in the form of a similar act [4; 126]. However, key differences emerge in the post-elopement reconciliation process. Spanish Gitanos typically remain separated until the birth of a son, returning to seek forgiveness from their families [10; 249-250, 18; 34-35]. In contrast, Roma subgroups like Sinti, Roma, Manush, and Kalderash usually reunite within a few weeks. The young husband seeks forgiveness through symbolic gestures like kissing his father-in-law's hand, and may receive a mild reprimand following tradition [4; 126].

These variations in elopement practices highlight the cultural diversity within the broader Roma community.

Turkish Roma marriages are characterized by distinct gender roles and traditions for the bride. She is expected to fulfill all assigned duties and demonstrate successful adaptation within her new family. Notably, childbirth plays a significant role in status elevation. The birth of a son grants the bride the esteemed “romni” status, signifying respect within the community. Furthermore, the father achieves “rom” status, a position of greater respect, upon becoming a father to a son. This elevated status also grants him voting rights in the community tribunal, the “kris romani” [6; 228].

In contrast, the birth of daughters carries different implications. While daughters contribute to the household by assisting with chores and potentially supplementing the family income through arranged marriage later in life, they are not seen as directly contributing to the lineage's continuation. Despite this, the value placed on daughters within Turkish Roma communities shouldn't be underestimated. Their future roles as wives and dedicated family members are seen as crucial to the family's well-being and happiness. Therefore, the birth of a daughter is still viewed positively, with families recognizing the important responsibilities and future contributions these girls will make.

2.1.4. Pregnancy and Childbirth Traditions among Turkish Roma

The forms and rules of conduct among Gypsies are handed down via tradition. From the cradle to the grave, they carry their traditions. According to their traditions, pregnant women are regarded as prenationally “unclean” (*murdar*). Though varied according to antenatal and postnatal periods of women in different groups, women's phase of uncleanness is six weeks. Laundry of woman is separated from those of other members of the family. When washed, her laundries are separately washed from other members of the family. Pregnant women cannot touch cooking utensils, and foodstuffs. This practice is maintained in the same way among Gypsies in Europe.

When a child is born, and cut his/her umbilical cord, she/he is introduced to the world. In the first process, a red cap is put on her/his head. After then, red wool is wrapped around her/his arms, and, lastly a red amulet is worn to the baby. All of these practices aim at guaranteeing a lucky childhood to the new-born child. According to the Gypsy beliefs, the Goddess of Fate / “Grandma” (*Urme*) determines the child's fate seven days later following the birth. That night, mother should be vigilant in order for the child's fate not to sleep.

In the Gypsies groups engaged in music, when a girl is born, four cymbals are put near her ears in the hope that she will be a belly-dancer when grown.

3. Purity and Pollution: The Concepts of “Clean” and “Dirty” in Turkish Roma Culture

The whole system of beliefs and traditions of Gypsies is based on two concepts: “Clean” (*Ouzo*) and “Dirty” (*Márimé*) These two concepts separate, on the one hand, the dead from the alive, on the other hand, the “other” from themselves, forming an invisible bond. The term *Márimé* (“Dirty”) comes from the word *mar*, which means “dead”, and “killing”. As such, this concept is an indication of Gypsyish conception regarding human, animal, cosmos, and nature [2; 24].

It is obvious that the notion of hygiene plays a major role in experimental values in earlier eras. In this study, we want to analyze minutely with respect to the notions of cleanness and dirtiness among Gypsies, ranging from cleaning from infectious diseases to post-death cleansing due to the fear of dead spirit; from avoiding from meats of certain animals to abstaining from sexual relations for a certain period of time during menstruation and postpartum.

For the time being, it is not clear whether the orders of ritual cleansing among some Gypsy groups are based on ancient Indian sources, or a historical root shaped with the interaction with Jewish, or Christian groups. In this respect, the effects of certain Gnostic sects, such as Manichaeism, and Athinganoi in Anatolia, are taken into consideration. During the great exodus of the Gypsy groups, some groups accrued different conceptions and beliefs.

For the sake of generalization, the traditional “Taboo System” of the Gypsy groups is based on these elements: Female bogy and organism, gender segregation according to age levels, discrimination of non-Gypsies, diets, and beliefs associated with death. Here, we will try to evaluate all but the first three.

3.1. Gender and Cleanliness: Taboos Surrounding Birth, Menstruation, and the Female Body

After the birth, the Gypsy woman is regarded unclean. If a woman gives birth to a boy, she is considered to be unclean for seven days, so is her menstruation period. However, she is supposed to stay in tent, or home for 33 days for clearing her blood. Thence, she cannot touch holy things for 40 days ($33 + 7 = 40$ days). If she gives birth to a girl, then she is regarded unclean for two weeks; and besides this, she is supposed to stay in tent, or at home for 66 days. That is to say, she stays 80 ($14 + 66$) days in her home, or tent [10; 245]. The practices of Gypsies in Europe are similar to those of Gypsies living in Turkiye.

The woman who recently gives s birth is regarded taboo, just as bloody patients. Her bed is separated from other family members. Since woman is considered unclean during these days, she is supposed to stay away from other family members let this dirtiness not infect them. During this time, woman is prevented from cooking, and from taking, based on superstitions, hands cleaner in her hand. This is because when she cooks, her dirtiness may infect those who eat this food, or when she cleans house, dirtiness spread to home. Hence, adult daughters, or other wives of husband cook, and clean house. Gypsies in Turkiye name this dirtiness “*márimé*”. This understanding is prevalent among Gypsies in Germany, *Sintis*, who use the term *prasto* for dirtiness.

Just as her/his mother is regarded unclean, a newborn child is regarded so; thus the father of the baby cannot touch her/him for three days. In some cases, the uncleanness time of newborn even takes five or fifteen days. As noted before, woman who gives birth, woman and girl who is in menstruation period, also the wounded patients and the dead are considered dirty; thus they are seen as taboo; and therefore one should carefully avoid touching. This situation is like the customs of primitive societies, which believe that dead, newborn child, menstruating women, and bloody things are taboo [10; 245, 18; 89–95, 20; 58].

In the Bible, ritual dirtiness is described as a contagious disease spreading from one another. One can see that Gypsies use different symbols for purity, impurity, and interdiction from group. Hence, the word *malelo* means “dirty”, “unclean”, “filthy”; the word *uzo* denotes “clean”, “pure”, so on. However, for “ritual dirtiness” they use the term *márimé* [21].

For Gypsies, upper waist of woman is considered clean; whereas lower waist is unclean. There is a logical distinction between upper and lower waist. The upper regions are considered to be clean; while the lower regions are dirty, for in the bottom of the female body, especially the genital regions are related to the mysteries of birth and blood; thence, this region is the source of ritual dirtiness, which is called “*márimé*”. For this reason, the things used for the upper part of waist, such as soap, towels, shaving instruments, combs, cleaning dishes, pillows, table cloths, food containers, and food itself, should not be left in contact with the lower waist of the female body, or with the clothes under belt. If things or persons intentionally or unintentionally touch those unclean parts of woman body, or her skirt, then the thing, the person touching will be considered as *márimé* [22]. The taboo system based on the concept of cleanness and dirtiness is prevalent among the Gypsies in Turkiye and Europe, and so is among those of the Americas, according to the reports.

3.2. Age and Ritual Impurity: How Cleanliness Rules Change Over a Lifetime in Turkish Roma Culture

For Gypsies, the possibilities of “contamination” are related to one’s age level. These levels separate each groups from one another; namely, spouted infants, children, youth, young people after marriage, and the elderly.

Just like her/his mother in the traditional Gypsy families, breast-fed infants are considered unclean (*márimé*) due to her/his relation with the mother [10; 247]. This state of dirtiness of breast-fed infants among Gypsies in Europe continues till baptized, or till a public explanation by the chieftain of the group; as for those in Türkiye this filthiness continues for eight days. Baby boys in some regions are circumcised on the eighth day; thence he is saved from this situation of uncleanness.

Just as other Gypsies in the world, the Gypsyish boys in Türkiye is named *çav / çavo*; as for girls as *çay*. Young girls and boys in this age can get shower without segregation. However, after childhood, when family start searching for his son girls to marry, this young male is called *çavbaro*, i.e., “teenager”. After the initiation of menstruation, girl is called *çaybari*. From now on, young girls and young men are supposed to comply with the principles of *márimé*, and those of strict gender rules. Due to embarrassment, *çaybari* wears long skirts, and wash her laundry separately of their mothers and other older sisters. Complying with the principles of cleanliness and with that of gender relations, she may clean home during her menstruation period.

Gender segregation is preserved in connection with the rules of *márimé*. In the traditions of the Gypsy groups in Europe, such as Kaldaraş, Lovara, Sinti and a few relative groups, just as those in Türkiye, the lower waist of woman is potentially considered as *márimé* [23].

In the preparation of food, one should follow the principles of *márimé*. In fact, no human food essentially is put in the bowls in which laundry and human are washed. Women must be aware of this. Woman cannot touch cooking pots with their skirts. The following situations make foods and drinks unclean; hence cannot be eaten. These are: Woman unintentionally touches food or food containers, touch fruits with her skirt, passes over upstream river, and the like. Thence, all the Gypsy families completely segregate what is clean and dirty. Depending on these rules, a Gypsy must not touch anything dirty/*márimé* [23; 161]. The same rule applies for the European Gypsies. Since illness is considered as uncleanness, the food supplies used by the patient are kept apart from those who are healthy. When a sick person gets healed, she/he throws away the supplies during her/his sickness [18; 89].

3.3. Maintaining Boundaries: “Gacé” (Outsiders) and the Preservation of Roma Culture in Türkiye

Gypsies separates themselves from *gaco* (“non-Gypsies”). There are several reasons for this separation. One of the reasons for this is the preservation of Gypsy culture and tradition. They practice endogamy (consanguineous marriage). If a girl marries with a non-Gypsies (*gaco*) man, she is excluded from the community on the grounds that the principles of family group are denied. Gypsies in principle regards non-Gypsies as “dirty” (*márimé*). Hence, marrying with a *gaco* man makes Gypsy girl “dirty” (*márimé*). On the other hand, the opposite situations —namely, a Gypsy man may marry with a non-Gypsy girl is welcome on the condition that the would-be bride should fully comply with the cultural values of Gypsies. The same thing applies to the *gaco* who wants to accept the values of being Gypsy. In Türkiye, we did empirical research, during which we have come across that both Gypsy male and non-Gypsy female get married, and also though being *gaco*, man who get married with Gypsy woman, become gradually *romanized*. Based on personal researches, Gypsies in Europe are stick to these strict rules.

What is more, related to the taboo system prevail among Gypsies, they do not bath in the river, or stream in which *gaco* bathed before. This is because they consider that the *gacos* are “dirty”; hence, they may infect the river, or stream. In the same way, according to their belief, Gypsies do not bath in the creeks, or streams in which woman, and *goca* bathed before, or the lower waist of woman is immersed in water. Gypsy men often get bath in rivers in the skylight nights, for at nights neither women, not *gacos* may enter the river; hence it is considered as clean.

4. Discussion and Analytical Modalities

This study reveals the gender paradox and ritual codes of Gypsies in Türkiye. In line with understanding stemming from the Gypsy traditions, woman in this culture is overlooked and treated as second-class citizens. Since their childhood, women are trained in accord with prescribed roles, namely motherhood; thence, they are expected to consent with their destiny. Despite carrying the burden of all the family, they are sold like a commodity, and even unless gives birth to a baby-boy, they do not reach to the stage of motherhood. That is to say, without giving birth to a baby-boy, they cannot solidify their position at home. Under these

circumstances, the Gypsy women are, by and large, forced to live in a centuries back ethos. What the tradition predestines the role for women, they are supposed to play that role without hesitation.

From an outside view, despite all unfavorable conditions from which they suffer, Gypsy women know how to be happy and not erase their smiling faces manifesting the joy of living. And one can see that happiness in their songs, dances, and entertainments. They perform salient tasks in both their noteworthy roles in the family, and their role of preserving and transmitting of cultural heritage of the bygone eras. I recommend to everyone that all get acquainted with these beautiful people laden with joy of life.

References

- 1 Gronemeyer, Reimer & Rakelmann, Georgia A. (1988). *Die Zigeuner. Reisende in Europa*. Du Mont.
- 2 Tomašević, N.B., & Djurić, R. (1989). Roma. Eine Reise in die verborgene Welt der Zigeuner. Vgs Verlagsgesellschaft.
- 3 Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer (1978). (*Gesamtherstellung*), Herausgeber Bundes Ministers für Jugend, Familie und Gesundheit. Bad Ems.
- 4 Arnold, H. (1965). *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Staemme in deutschen Sprachgebiet mit einem nachwort von Proffesor Rudolf Gunzert*. Walter-Verlag.
- 5 Ozkan, A.R. (2008). Çingenelerin Kökeni ve Türkiye'deki Çingeneler, *Bir Çingene Yolculuğu*. Fatih Belediyesi Başkanlığı
- 6 Sutherland, A. (1990). *Gypsies. The Hidden Americas*. Taristock Publications.
- 7 Mérimée, Prosper (1936). *Karmen*, çeviren Avni İnsel, (roman). Hilmi Kitabevi.
- 8 Hohmann, Joachim S. (1992). "Neue deutsche Zigeunerbibliographie, Unter Berücksichtigung aller Jahrgaenge des «Journal of the Gypsy Lore Society»".
- 9 Golowin, Sirguis. (1973). *Zigeuner-Magie im Alpenland. Geschichten um ein vergesbsenes Volk*. Huber.
- 10 Vossen, R. (1983). Zigeuner: Roma, Sinti. Gitanos, Gypsies Zwischen Verfolgung und Romantisierung Katalog zur Ausstellung des Hamburgischen Museums für Völkerkunde. Ullstein Sachbuch.
- 11 Şerifgil, Enver, M. (1981). "XVI. Yüzyıl'da Rumeli Eyaletindeki Çingeneler". *TürkDünyası Araştırmaları*, 15, 117–144.
- 12 Ozkan, A.R. (2000). *Türkiye Çingeneleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 13 Ozkan, A.R. (2006). Marriage among the Gypsies of Turkey, *The Social Science Journal*, 43, 461–470.
- 14 Durst, J. (2002). Fertility and childbearing practices among poor Gypsy women in Hungary: the intersections of class, race and gender. *Communist and Post-Communist Studies*, 35 (4), 457–474.
- 15 McLaughlin, J. (1980). *Gypsies Lifestyle*. Lexington Books.
- 16 Ozkan, A.R., & Polat, Kemal. (2005). Socio-cultural life of Gypsies in southern Kyrgyzstan. *The Social Science Journal*, 42, 469–478.
- 17 Völklein, U. (1981). *Zigeuner. Das verachtete Volk*. Stalling Verlag GMBH.
- 18 Wittich, E. (1990). *Beitraege zur Zigeunerkunde*, Bearbeitet, eingeleitet und herausgegeben von Joachim S. Hohmann. Peter Lang.
- 19 Derleme, Sözlüğü (1993). Türk Dil Kurumu Yayınları, Vol. I-XII (6). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- 20 Soest, George von (1979). *Zigeuner swischen Verfolgung und Integration*. Weinheim
- 21 Kitab-ı Mukaddes Tevrat, Zebur, İncil (2022). Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- 22 Miller, Carol (1975). American Rom and the Ideology of Defilement, In: F. Rehfisch (Ed.), *Gypsies, Tinkers and other Travellers* (pp. 41–54).
- 23 Yoors, J. (1982). *Zigeuner*. Klette-Cotta im Ullstein Taschenbuch-Verlag.
- 24 Mebruk, Murad Abdurrahman (1996). *Tavzifü'fl-fiahsiyeti'l-Gacariyye fi'r-Rivayeti'l-Arabiyyeti fi-Mısr 1967-1991*. Kahire.

A.P. Өзкан

Түрік сығандарындағы гендерлік парадокстар мен рәсімдер: этнографиялық талдау

Бұл этнографиялық зерттеу түрік сығандарының неке тәжірибесіндегі гендерлік рөлдер мен рәсімдер арасындағы күрделі байланысты зерттейді. Мақалада сыған қыздарының бойжетіп, үй болуға қалай дайындалатыны туралы айтылған, оларға жас кезінен бастап берілетін міндеттерді атап көрсетеді. Сонымен қатар жасөспірім жасқа жақындаған кезде қыздар мен ұлдардың бөлінуіне баса назар аударады, бұл олардың болашақ некеге дайындығын көрсетеді. Онда жас әйелдерге қойылған шектеулер, соның ішінде жинақылық және отбасынан тыс ер адамдармен әлеуметтік қарым-қатынас

қарастырылады. Парадоксальды түрде, бірақ зерттеу көрсеткендей, сығандар әйелдері шектеулі әлеуметтік рөлдеріне қарамастан, отбасында маңызды экономикалық рөл атқарады. Олар күнделікті жұмыс, тазалау, сәуегейлік және гүл сату сияқты әртүрлі кәсіптердің арқасында отбасының дамуына айтарлықтай үлес қосады. Алайда, отбасының патриархалдық құрылымы оларды ақшалай операциялардан алынған меншік ретінде қарастыра отырып, бағынышты жағдайға қояды. Ұл туу қабілеті үлкен маңызға ие, өйткені ол сығандар қауымдастығындағы әйелдіктің анықтаушы аспектісі болып саналады. Зерттеу бала туу мен ана болудың маңыздылығын зерделеген, әйелдің дәстүрлі тәжірибені ұстануын білдіретін «пури дай» рәсімдерінің орталық рөлін көрсетеді. Сығандардың неке әдет-ғұрыптары аясында осы гендерлік рәсімдер мен үміттерді талдай отырып, зерттеу түрік сығандар қоғамындағы әйелдердің көп қырлы рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: этнография, гендер, рәсім, парадокс, патриархат, түрік сығандары.

А.Р. Озкан

Гендерные парадоксы и ритуалы у турецких цыган: этнографический анализ

Данное этнографическое исследование подчеркивает сложную взаимосвязь между гендерными ролями и ритуалами в брачных практиках турецких цыган. В статье показано, как цыганские девушки социализируются и становятся женщинами, при этом сохраняя культурные ожидания и обязанности, возлагаемые на них с раннего возраста. Кроме того, подчеркивается разделение девочек и мальчиков по мере приближения к подростковому возрасту, что свидетельствует об их подготовке к будущему браку. В частности, рассмотрены ограничения, налагаемые на молодых женщин, включая ограниченную мобильность и социальное взаимодействие с мужчинами вне семьи. Парадоксально, но исследование показывает, что цыганские женщины, несмотря на свои ограниченные социальные роли, играют важную экономическую роль в семье. Они вносят значительный вклад в развитие семьи благодаря различным профессиям, таким как ежедневный труд, уборка, гадание и продажа цветов. Однако патриархальная структура семьи ставит их в подчиненное положение, рассматривая как собственность, приобретенную в результате денежных операций. Способность рожать сыновей имеет большое значение, поскольку считается определяющим аспектом женственности в цыганской общине. В исследовании рассмотрена важность деторождения и материнства, подчеркивается центральная роль ритуалов «пури дай», символизирующих приверженность женщины соблюдению традиционных практик. Анализируя эти гендерные ритуалы и ожидания в рамках цыганских брачных обычаев, исследование способствует более глубокому пониманию многогранной роли женщин в турецком цыганском обществе.

Ключевые слова: этнография, гендер, ритуал, парадоксы, патриархат, турецкие цыгане.

Information about the author

Ali Rafet Ozkan — Prof. Dr. Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Turkey. <https://orcid.org/0000-0002-7710-5471>

Н.Л. Полтораднева*

*Омский государственный университет путей сообщения, Омск, Россия
(E-mail: PoltoradnevaNL@mail.ru)*

Проектирование теории национальной экономической безопасности: мета-теоретический подход

В статье развернут мета-теоретический подход как инструмент проектирования теории. Выполненные ранее исследования позволили утверждать о некорректности использования термина «теория» и нечеткости в выполнении процедур теоретизации. Для устранения недостатков предложен переход от моноаспектного подхода в проектировании теории к полиаспектному подходу. Для этого известные методологические разработки К. Поппера, В. И. Разумова, Д. Франкфуртера и других используются системно, а не по отдельности. Целью статьи является наглядная демонстрация практического применения методологии в проектировании экономических исследований. Новизна данного материала заключается в том, что экономические теории традиционно проектируются, как отражение позиции одного методологического направления. Это объясняется тем, что современные экономисты редко обращаются к методологии, а если и обращаются, то обычно ограничиваются только одним, иногда случайно выбранным, методологическим подходом. Появление новой методологической позиции на один и тот же объект становится побудительным мотивом к формированию еще одной теории, что вносит рассогласование в понимание объекта. Полиаспектный подход к проектированию теории в экономике позволяет устранить указанные недостатки. Это делается путем творческой переработки нескольких методологических подходов с целью построения авторской более адекватной объекту методологической конструкции.

Ключевые слова: мета-теоретический подход, методология, моноаспектный подход, полиаспектный подход, теория.

Введение

Проблема теории в современной науке характеризуется тем, что в знаниях можно выделить «малые логические формы» (понятие, суждения, умозаключения, вопросы) и «большие логические формы» (теорию, гипотеза, модель, концепция). Малые логические формы определились уже в XVIII веке и нашли выражение в логике Пор-Рояль [1; 82], а в отношении больших форм существует неопределенность, и представители различных дисциплин по-разному определяют эти формы.

Поскольку теория относится к большим логическим формам, следует обратить внимание на тот факт, что разные ученые наполняют термин «теория» разным содержанием. Кроме того, авторы публикаций по ЭБ, НБ не критично используют термины из философии, логики и методологии науки, такие как объект, абстрактный объект, парадигма, научная картина мира. Большинство авторов не вникают глубоко в смыслы и содержания понятий, с помощью которых исследовательский материал организуется в форматы теории, гипотезы, аксиом, парадигм и картину мира. Даже элементарное согласование понимания смысла этих понятий существенно повысит уровень профессиональных коммуникаций специалистов по ЭБ и НБ.

Методы исследования

Исследование методологических функций теоретических понятий и строения теории ЭБ [2, 3] позволяет говорить о том, что современное состояние теории ЭБ характеризуется описанием и систематизацией накопленного эмпирического материала, когда устанавливаются простейшие логические связи между отдельными данными и группами данных, фактами и их обобщениями уровня эмпирических закономерностей. Следовательно, современная теория ЭБ относится к категории дескриптивных, или описательных, феноменологических теорий, характерных для ранней стадии развития любой науки.

Переход от феноменологических теорий к нефеноменологическим, или объяснительным, характеризует более высокий уровень развития науки и ее теоретическую зрелость, отражает диалектику

---

* Автор-корреспондент. E-mail: PoltoradnevaNL@mail.ru

развития научной мысли. Следовательно, необходимо на современном этапе пробовать переходить от познания свойств, отношений явлений и процессов в области ЭБ — к более глубокому раскрытию их сущности, осуществляя это на уровне объяснительных теорий, нацеленных на раскрытие сущности объекта.

В нашем исследовании будем различать методологические подходы, которые представляют собой последовательности преобразований изучаемых материалов. Каждый подход — это авторское видение организации научного исследования и описания его результатов. Возьмём специалистов в области познания — К. Поппера, Д. Франкфуртера и В.И. Разумова — с целью познакомиться с индивидуальными особенностями каждого при проведении исследований.

К. Поппер выстраивает следующую схему познания [4, 5]:

Проблема → гипотеза → теория → фальсификация (опровержение теории) → новая проблема

Д. Франкфуртер предлагает следующую схему [6]:

Идеология → аксиомы → предположения (гипотезы) → теория → модель → испытания (опыт)

В.И. Разумов использует 2 схемы:

– первая схема (Метод восхождения): категориальная схема → отбор эмпирического материала, согласно категориальной схеме → формирование понятийного аппарата, описывающего эмпирический материал → систематизация (соединение эмпирического и теоретического материала) → скорректированная категориальная схема [7; 179–180];

– вторая схема: сложная предметная (исследуемая) область → метафизическая проекция → философы → типология изменения → содержательное (качественное) моделирование → изменение типа → содержательно-генетическая логика → междисциплинарный подход → сложная предметная область (осваиваемая) [8; 48–66].

Перечисленные подходы могут использоваться исследователями в авторской трактовке или служить базой для конструирования собственных подходов к организации научных исследований.

Результаты

В большинстве случаев исследователи ограничиваются каким-либо одним подходом — это моноаспектное исследование. Автор предлагает полиаспектный подход — когда перечисленные выше подходы служат элементной базой для конструирования своих оригинальных подходов, а также позволяют переходить к созданию научных теорий. Состав теории хорошо представлен в работах В.С. Степина [1, 9].

Опираясь на представления о научной теории, полученные В.С. Степиным и его школой, а также специалистами в области концептуального проектирования С.П. Никаноровым [10], З.А. Кучкаровым, А.Г. Теслиновым [11, 12], выделим компоненты, которые должны присутствовать во всякой теории: объект (реальный), абстрактный объект, аксиоматический аппарат или гипотеза, следствия, эмпирическая база, научная картина мира [9].

В свою очередь, теория выступает основой для построения моделей, являющихся инструментами практической реализации теории к решению конкретной задачи [13].

Оригинальность предлагаемой когнитивной технологии выразим на рисунке 1.

Рисунок 1. Оригинальная когнитивная технология связи методологических подходов, теории и моделей

Экономическая наука традиционно использует моноаспектный подход к построению теории. Предлагаемая автором технология, представленная на рисунке 1, выражает переход от моноаспектного к полиаспектному научному исследованию, когда один и тот же объект описывается с разных точек зрения, оформленных соответствующими моделями. Еще одним достоинством предложенной когнитивной технологии является то, что она позволяет организовать познание не только как последовательность переходов от одного компонента к другому, но и на ее основе любое исследование можно организовать в форме сочетания нескольких параллельных процессов. На рисунке 1 — это одновременная проработка подходов, теории, моделей.

Со второй половины XX века складываются два метода для работы с абстрактным объектом научной теории:

- формирование на его основе гипотетико-дедуктивной теории [14]. При таком сравнительно новом сценарии (данный тип теории получает распространение со второй половины XX века) относительно абстрактного объекта формируется гипотеза, утверждающая версию его устройства. Последующее развертывание теории предполагает использование и согласование разных исследовательских инструментов в интересах подтверждения теории. После принятия научной теории научное общество предпринимает усилия, нацеленные на ее опровержение и создание новой теории;
- традиционный способ (аксиоматико-дедуктивный) построения научной теории. Относительно абстрактного объекта формулируются аксиомы. Из аксиом выводятся следствия, осуществляются их сопоставления с эмпирическим материалом.

Сложность проектирования теории НЭБ заключается в том, что экономика XXI века с ее постоянно усложняющимися объектами требует не моноаспектного подхода, а полиаспектного, что было показано выше на рисунке 1.

В этой связи представим особенность проектирования теории НЭБ на рисунке 2.

Рисунок 2. Многоаспектный подход к проектированию теории НЭБ

Рисунок 2 демонстрирует три разных, но взаимосвязанных между собой аспекта теории НЭБ. Совокупность моделей представляют собой теорию НЭБ.

Теория имеет объект — это часть практики, обладающая относительной автономностью, в интересах изучения которой формируется научная теория. Реконструкция реального объекта, когда он заменяется мысленным образом, для проведения различных экспериментов с целью предусмотреть все возможные комбинации, которые важно учесть в начале конструирования теории представляет собой абстрактный объект научной теории. В качестве такого объекта в данной работе взята национальная экономика России в целом.

Дискуссия

Междисциплинарный характер и сложность ЭБ находят отражение в научных отраслях, как относящихся, так и не относящихся к экономическим наукам. Наглядно описываемую ситуацию отражают шифры паспорта специальностей, где наблюдается с одной стороны изучение ЭБ всеми экономическими специальностями, с другой — в каждой специальности выделен какой-то один аспект ЭБ, что чрезвычайно затрудняет комплексное представление как об абстрактном, так и реальном объектах ЭБ (табл. 1).

Таблица 1

Специальности, относящиеся к экономическим наукам, по которым защищены диссертации, исследующие ЭБ, за период с 1995 по 2018 годы включительно

№	Специальность	Количество диссертаций
1	08.00.05 — Экономика и управление народным хозяйством (ЭБ)	374
2	08.00.01 — Экономическая теория	56
3	08.00.10 — Финансы, денежное обращение и кредит	13
4	08.00.12 — Бухгалтерский учет, статистика	3
5	08.00.13 — Математические и инструментальные методы экономики	5
6	08.00.14 — Мировая экономика	11
7	08.00.30 — Экономика предпринимательства	1
8	05.02.22 — Организация производства	1
9	05.13.10 — Управление в социальных и экономических системах	8
10	20.01.07 — Военная экономика	3
11	Смешанные	
	08.00.01 и 08.00.05	9
	08.00.05 и 08.00.10	16
	08.00.05 и 08.00.12	1
	08.00.05 и 08.00.14	3
	другие	5
ВСЕГО		509

Таблица 1 демонстрирует широту охвата объекта исследования ЭБ. Складывающаяся ситуация приводит к разрозненности и фрагментарности исследования абстрактного и реального объектов ЭБ. Одной из ключевых причин такого положения является междисциплинарный характер ЭБ, как объекта исследования.

Необходимо отметить, что понятие НЭБ не является широко распространенным, но ему уделяется заметное внимание в статьях С.А. Афонцева [15, 16], монографиях А.Е. Воробьева, В.И. Морозова, Т.В. Чекушиной, Т.Н. Савиной, О.В. Федониной и Е.Б. Ленчука, Г.А. Власкина, В.И. Филатова и других; двух докторских (М.В. Сигова и И.А. Круглова) и 9 кандидатских диссертациях (Н.Ф. Агадуллин, Ф.А. Ашуров, А.Д. Бурлаков, С.А. Запольнов, Э.М. Кубадиев, В.И. Пешков, М.В. Халилова, О.В. Хлопцев, М.С. Шальнева) из 574 работ, защищенных с 1995 по 2022 годы по ЭБ [3]. Понятийный аппарат находится в стадии формирования. Так, например, специалисты употребляют понятия: «национальная безопасность» (НБ), «экономическая безопасность» (ЭБ) и «национальная экономическая безопасность» (НЭБ), однако логические отношения между этими понятиями по-разному интерпретируются. Представим возможные варианты отношений понятий НБ, ЭБ и НЭБ на рисунке 3.

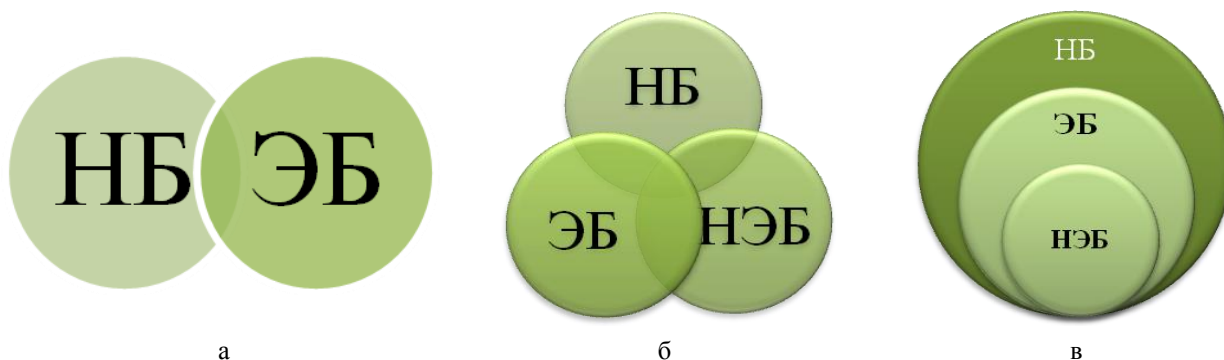

Рисунок 3. Возможные варианты отношений понятий НБ, ЭБ и НЭБ

Выбор варианта *а, б, в* основывается на Стратегиях НБ и ЭБ РФ. В настоящее время российские ученые предпочитают пользоваться экспертной оценкой [17]. Для России автор считает наиболее подходящим вариант на рисунке *3 в*.

НЭБ может быть представлена в узком и широком смыслах. *НЭБ в широком смысле* — система обеспечения НЭБ страны, когда государственным органам необходимо оценивать и возмещать экономический ущерб от событий природогенного*; техногенного; социогенного† характера, влияющих на устойчивость и развитие хозяйствующих субъектов. *НЭБ в узком смысле* — система обеспечения НЭБ страны, выявляющая, оценивающая риски и угрозы экономике (состоянию хозяйствующих субъектов-резидентов), предлагающая меры по их предотвращению, а также снижению экономического ущерба.

В данной работе акцент ставится на понятии НЭБ, поскольку в условиях современного противостояния России и стран Запада успехи одной из сторон определяются наличием Стратегии, опирающейся на прогрессивную научную теорию. В этой ситуации национальная специфика играет определяющую роль для эффективной конкуренции государства на мировом рынке.

Компоненты и содержание теории НЭБ сведены в таблицу 2.

Т а б л и ц а 2

Теория НЭБ: содержание и компоненты

№	Компонент	Содержание
1	Объект (реальный)	Национальная экономика России, национальные системы (экономическая система: энергетическая, транспортная, продовольственная, образовательная, медицинская и т.д.; финансовая система), национальные рынки, национальные компании, население, товарные и денежные потоки как внутри страны, так и пересекающие границу РФ
2	Научная картина мира	Мировая экономика (это среда, в которой представляется объект)
3	Абстрактный объект	Задан институциональными, гомеостатическими, потоковыми, гибридными моделями
4	Аксиоматический аппарат или гипотеза	<i>Аксиоматико-дедуктивная теория</i> формируется, когда среда доминирует над объектом и формирует ограничения для субъекта, ситуация, когда отсутствует суверенитет; <i>гипотетико-дедуктивная теория</i> строится, когда субъект формирует среду, обладая суверенитетом
5	Следствия	Результаты применения моделей теории НЭБ представлены в главе 5
6	Эмпирическая база	Статистическая информация

* Массивные лесные пожары, наводнения, оползни, сели, засухи и т.п.

† Теракты, протестные движения, социальные революции, перевороты, мятежи и т.п.

Таблица 2 не только позволяет компактно представить компоненты и содержание теории НЭБ, то есть формирует стандарты для теории НЭБ, с которыми можно соотносить имеющиеся опыты теоретизации в области ЭБ.

Раскрывая мета-теоретический подход в проектировании теории НЭБ важно отметить, что обеспечение безопасности уровня n требует как минимум рассмотрения явления на уровне $n+1$. Уровневое представление является необходимым для проведения разграничения между экономической теорией и теорией НЭБ. Представим это на рисунке 4.

Рисунок 4. Сравнение экономической теории и теории НЭБ с учетом уровней организации знаний

Рисунок 4 позволяет наглядно продемонстрировать, что теория НЭБ относится к теориям более высокого порядка, поскольку экономическая теория изучает в качестве объекта исследования экономику, используя моноаспектные подходы к построению теории, в то время как обеспечение безопасности национальной экономики требует целостного представления об объекте защиты, вынуждая ученых использовать полиаспектный подход в построении теории НЭБ. Наглядно продемонстрируем сказанное на рисунке 5.

Рисунок 5. Сочетание представления об уровнях организации знаний и методологических подходов в построении теорий

Таким образом, обеспечение безопасности объекта требует выхода на более высокие уровни абстракции. Воспользуемся разработкой крупнейшего философа второй половины XX века К. Поппера — концепцией трех миров (1967). Согласно данной концепции, реальность образована физическим,

психическим мирами и миром объективного знания. К. Поппера интересовала эволюция миров, в особенности мира знания. Отталкиваясь от представлений Поппера для наших целей наибольший интерес представляют:

- содержание явления в каждом из трех миров;
- перемещение явления между мирами.

Интерпретируем концепцию трех миров К. Поппера для анализа текущего положения ЭБ и НЭБ и представим на рисунке 6.

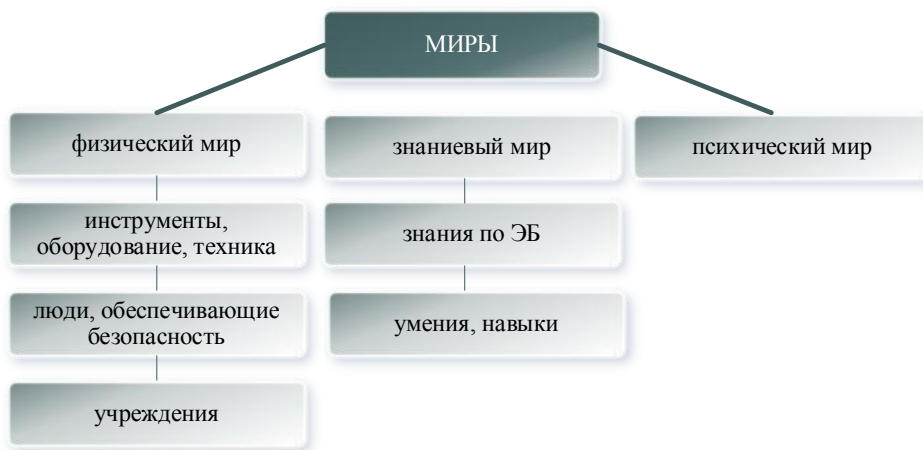

Рисунок 6. Представление объекта НЭБ в интерпретации концепции трех миров К. Поппера

Интерпретация концепции трех миров К. Поппера, представленная на рисунке 6, позволяет детализировать тему взаимосвязей теоретических построений и практических реализаций, вскрывая целый ряд недостатков. Прежде всего, рассматривая физический мир, укажем на отсутствие в рамках государства РФ отдельного органа, специализирующегося на ЭБ и НЭБ, как это реализовано, например, в Японии в виде Министерства экономической безопасности Японии [18]. Специалисты, призванные обеспечивать ЭБ, имея соответствующее образование, вынуждены работать в непрофильных организациях.

В продолжение темы, рассматривая знаниевый мир, обратим внимание на диспропорции в большом объеме знаний об ЭБ и НЭБ в сравнении с представлениями об умениях и навыках специалистов в области ЭБ.

Интерпретация концепции трех миров К. Поппера дает возможность обнаруживать ранее не наблюдаемые объекты и субъекты. Полная интерпретация концепции трех миров К. Поппера в применении к ЭБ и НЭБ представим на рисунке 7.

Рисунок 7. ЭБ и НЭБ в трех мирах К. Поппера

В развиваемом нами представлении к физическому и знаниевому мирам добавляется психический мир. Психический мир позволяет выявлять наблюдаемые и ненаблюдаемые объекты и субъекты. Часть этих объектов и субъектов могут быть проявлены в виртуальном мире. Появление третьего мира открывает возможности для принципиально новых преступлений, а, следовательно, требует ответственностей в физическом и знаниевом мирах. Это открывает новые области как для криминальной деятельности, так и области ЭБ и НЭБ.

Заключение

Мета-теоретический подход в проектировании теории НЭБ предполагает установку на синтез подходов в проектировании теории. Первые теории в экономической науке строились в условиях недостатка эмпирических данных об экономике, поэтому оформлялись в виде гипотез, которые существовали до момента их опровержения, например, теории денег, теории кредита. В XX веке с появлением больших массивов эмпирических данных широко распространяется подход к построению теории на основе математических моделей. К сожалению, эти модели мало применимы на практике, поскольку прогнозы на их основе далеки от реальности.

Мета-теоретический подход к проектированию теории НЭБ состоит из:

- компонентов и содержания теории НЭБ;
- сочетание уровневого подхода к организации знаний и полиаспектного подхода, когда на основе одной теории строится несколько моделей;
- интерпретации концепции трех миров К. Поппера в применении к ЭБ и НЭБ, позволяющей наиболее адекватно репрезентировать реальность, с которой сталкиваются как ученые, так и практики;
- синтеза подходов в построении теории, когда гипотеза конструируется параллельно с моделью, позволяя формировать прогнозы, сбывающиеся с высокой вероятностью.

Список литературы

- 1 Светлов В.А. Современная логика: учеб. пос. / В.А. Светлов. — СПб.: Питер, 2006. — 400 с.
- 2 Полтораднева Н.Л. Исследование современного состояния теории экономической безопасности с позиции методологии научного познания / Н.Л. Полтораднева // Инновационное развитие экономики. — 2019. — № 3 (51). — С. 191–199.
- 3 Полтораднева Н.Л. Российские школы экономической безопасности: прошлое, настоящее, будущее. 1995–2022: моногр. / Н.Л. Полтораднева. — Курск: Изд-во ЗАО «Университетская книга», 2023. — 332 с.
- 4 Поппер К. Эволюционная эпистемология / К. Поппер // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. — М.: КомКнига, 2006. — 464 с.
- 5 Поппер К. Объективное знание: Эволюционный подход / Карл Раймунд Поппер; пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Эдиториал УРСС, 2002. — 384 с.
- 6 Frankfurter G.M. THEORY and reality in financial economics: essays toward a new political finance / G.M. Frankfurter. — Scientific Publishing Company, 2007.
- 7 Боуш Г.Д. Методология научного исследования (в кандидатских и докторских диссертациях) / Г.Д. Боуш, В.И. Разумов. — М.: ИНФРА-М, 2022. — 227 с.
- 8 Разумов В.И. Категориально-системная методология в подготовке ученых: учеб. пос. / В.И. Разумов. — Омск: Омск. гос. ун-т, 2004. — 277 с.
- 9 Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 744 с.
- 10 Никаноров С.П. Введение в концептуальное проектирование АСУ: анализ и синтез структур / С.П. Никаноров, Н.К. Никитина, А.Г. Теслинов. — М.: Ракетные войска стратегического назначения, 1995. — 234 с.
- 11 Иванов А. Концептуальные технологии. Школа Спартак Никанорова / А. Иванов, А. Теслинов. — М.: НКГ «ДиБи-Эй-Концепт», 2023. — 312 с.
- 12 Теслинов А.Г. Управляй решениями. Как думать, чтобы решать и действовать / А.Г. Теслинов, Е.А. Теслинова. — М.: ФЛИНТА, 2020. — 240 с.
- 13 Горбань А.Н. Демон Дарвина. Идея оптимальности и естественный отбор / А.Н. Горбань, Р.Г. Хлебопрос. — М.: Наука, 1998. — 203 с.
- 14 Поппер К. Логика и рост научного знания (избранные работы) / К. Поппер. — М.: Прогресс, 1983. — 605 с.
- 15 Афонцев С.А. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу / С.А. Афонцев // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 10. — С. 30–39.
- 16 Афонцев С.А. Концептуальные основы анализа национальной и международной экономической безопасности / С.А. Афонцев // На страже экономики. — 2020. — № 2 (13). — С. 27–47.

17 Плотников В.А. Институционально-стратегические аспекты государственной политики в сфере обеспечения национальной безопасности Российской Федерации / В.А. Плотников, А.В. Пролубников, М.В. Рукинов // Глобальная ядерная безопасность. — 2020. — № 2 (35). — С. 119–130.

18 Website of the Ministry of Economic Security of Japan. (n.d.). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.fsa.go.jp/en/refer/councils/index.html>

Н.Л. Полтораднева

Ұлттық экономикалық қауіпсіздік теориясын жобалау: мета-теориялық көзқарас

Мақалада теорияны жобалау құралы ретінде мета-теориялық тәсіл зерделенген. Алдыңғы зерттеулер «теория» терминін қолданудың дұрыс еместігін және теориялық процедураларды жүзеге асыруда анық еместігін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Кемшіліктерді жою үшін теориялық жобалаудағы моноаспектілі тәсілден көпаспектілі тәсілге көшу ұсынылған. Осы мақсатта К. Поппердің, В.И. Разумовтың, Д. Франкфуртердің және басқалардың белгілі әдістемелік әзірлемелері жеке емес, жүйелі түрде қолданылады. Мақаланың мақсаты — экономикалық зерттеулерді жобалауда әдістеменің практикалық қолданылуын нақты көрсету. Осы мақаланың жаңалығы экономикалық теориялардың дәстүрлі түрде бір әдістемелік бағыттың позициясының көрінісі ретінде құрастырылғандығында. Бұл қазіргі экономистердің әдіснамаға сирек жүгінетіндігімен түсіндіріледі, олар әдетте бір ғана, кейде кездейсоқ таңдалған әдіснамалық тәсілмен шектеледі. Бір объекті бойынша жаңа әдістемелік позицияның пайда болуы объектіні түсінуде сәйкессіздікті енгізетін басқа теорияны қалыптастыруға ынталандыруға айналады. Экономикадағы теорияны жобалауға көпаспектілі көзқарас осы кемшіліктерді жоюға мүмкіндік береді. Бұл объектіге неғұрлым сәйкес келетін автордың әдістемелік құрылымын құру үшін бірнеше әдістемелік тәсілдерді шығармашылықпен өңдеу арқылы жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: мета-теориялық көзқарас, әдіснама, моноаспектілі көзқарас, көпаспектілі көзқарас, теория.

N.L. Poltoradneva

Designing the theory of national economic security: a meta-theoretical approach

The article explores the meta-theoretical approach as a theory design tool. Previous studies have allowed us to assert that the use of the term “theory” is incorrect and that the procedures for theorizing are unclear. To eliminate the shortcomings, a transition from a multidimensional approach in theory design to a multidimensional approach is proposed. For this purpose, the well-known methodological developments of K. Popper, V.I. Razumov, D. Frankfurter, etc. are used systematically, and not individually. The purpose of the article is to demonstrate the practical application of the methodology in the design of economic research. The novelty of this material lies in the fact that economic theories are traditionally designed as a reflection of the position of one methodological direction. This is due to the fact that modern economists rarely turn to methodology, and if they do, they usually limit themselves to only one, sometimes randomly selected, methodological approach. The emergence of a new methodological position on the same object becomes an incentive to form another theory, which introduces a mismatch in the understanding of the object. A multidimensional approach to the design of theory in economics makes it possible to eliminate these shortcomings. This is done by creatively reworking several methodological approaches in order to build an author's methodological structure more adequate to the object.

Keywords: metatheoretical approach, methodology, multidimensional approach, theory.

References

- 1 Svetlov, V.A. (2006). *Sovremennaiia logika: uchebnoe posobie [Modern logic: a textbook]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 2 Poltoradneva, N.L. (2019). Issledovanie sovremennoego sostoiianiia teorii ekonomicheskoi bezopasnosti s pozitsii metodologii nauchnogo poznaniia [Study of the current state of the theory of economic security from the standpoint of the methodology of scientific knowledge]. *Innovatsionnoe razvitie ekonomiki — Innovative development of the economy*, 3 (51), 191–199 [in Russian].

- 3 Poltoradnava, N.L. (2023). *Rossiiskie shkoly ekonomicheskoi bezopasnosti: proshloe, nastoiashchee, budushchee. 1995–2022: monografiia* [Russian schools of economic security: past, present, future. 1995–2022: monograph]. Kursk: Izdatelstvo ZAO «Universitetskaia kniga» [in Russian].
- 4 Popper, K. (2006). *Evolutsionnaia epistemologiya* [Evolutionary epistemology]. *Evolutsionnaia epistemologiya i logika sotsialnykh nauk: Karl Popper i ego kritiki — Evolutionary epistemology and logic of social sciences: Karl Popper and his critics*. Moscow: KomKniga [in Russian].
- 5 Popper, K. (2002). *Obektivnoe znanie: Evolutsionnyi podkhod* [Objective knowledge: Evolutionary approach]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 6 Frankfurter, G.M. (2007). *THEORY and reality in financial economics: essays toward a new political finance*. Scientific Publishing Company.
- 7 Boush, G.D., & Razumov, V.I. (2022). *Metodologiya nauchnogo issledovaniia (v kandidatskikh i doktorskikh dissertatsiakh)* [Methodology of scientific research (in candidate and doctoral dissertations)]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 8 Razumov, V.I. (2004). *Kategorialno-sistemaia metodologiya v podgotovke uchenykh: uchebnoe posobie* [Categorical-systemic methodology in the training of scientists: a tutorial]. Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 9 Stepin, V.S. (2003). *Teoreticheskoe znanie* [Theoretical knowledge]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 10 Nikanorov, S.P., Nikitina, N.K., & Teslinov, A.G. (1995). *Vvedenie v kontseptualnoe proektirovanie ASU: analiz i sintez struktur* [Introduction to conceptual design of automated control systems: analysis and synthesis of structures]. Moscow: Raketnye voiska strategicheskogo naznacheniia [in Russian].
- 11 Ivanov, A., & Teslinov, A. (2023). *Kontseptualnye tekhnologii. Shkola Spartaka Nikanorova* [Conceptual technologies. School of Spartak Nikanorov]. Moscow: NKG «DiBiEi-Kontsept» [in Russian].
- 12 Teslinov, A.G., & Teslinova E.A. (2020). *Upravliai resheniami. Kak dumat, chtoby reshat i deistvovat* [Manage your decisions. How to think in order to decide and act]. Moscow: FLINTA [in Russian].
- 13 Gorban, A.N., & Khlebopros, R. G. (1998). *Demon Darvina. Ideia optimalnosti i estestvennyi otkor* [The Idea of Optimality and Natural Selection]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Popper, K. (1983). *Logika i rost nauchnogo znaniia (izbrannye raboty)* [Logic and the Growth of Scientific Knowledge (selected works)]. Moscow: Progress [in Russian].
- 15 Afontsev, S.A. (2002). *Natsionalnaia ekonomicheskai bezopasnost: na puti k teoreticheskomu konsensusu* [National Economic Security: Towards a Theoretical Consensus]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia — World Economy and International Relations*, 10, 30–39 [in Russian].
- 16 Afontsev, S.A. (2020). *Kontseptualnye osnovy analiza natsionalnoi i mezhdunarodnoi ekonomicheskoi bezopasnosti* [Conceptual Foundations of the Analysis of National and International Economic Security]. *Na strazhe ekonomiki — On guard of the economy*, 2 (13), 27–47 [in Russian].
- 17 Plotnikov, V.A., Prolubnikov, A.V. & Rukinov, M.V. (2020). *Institutsionalno-strategicheskie aspekty gosudarstvennoi politiki v sfere obespecheniia natsionalnoi bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii* [Institutional and strategic aspects of state policy in the sphere of ensuring national security of the Russian Federation]. *Globalnaia yadernaia bezopasnost — Global nuclear security*, 2 (35), 119–130 [in Russian].
- 18 Website of the Ministry of Economic Security of Japan. (n.d.). Retrieved from <https://www.fsa.go.jp/en/refer/councils/index.html>

Сведения об авторе

Полтораднева Наталья — кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономическая безопасность и управление финансами», Омский государственный университет путей сообщения, Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-6849-2000>

Information about the author

Poltoradnava Natalia — Candidate of economic sciences, Docent of the Department of Economic Security and Financial Management, Omsk State Transport University (OSTU), Omsk, Russian Federation; <https://orcid.org/0000-0002-6849-2000>

А.Г. Теслинов*

Научно-консалтинговая группа «ДИБИЭЙ-Концепт» («Мастерская концептуального мышления»), Москва, Россия
(E-mail: ananda@teslinov.ru)

Принципы очередного этапа преодоления нарастающей сложности реальности

В статье дано объяснение особенным обстоятельствам, создающим вызовы мышлению активных деятелей, обоснованы закономерности усложнения реальности и, как следствие, требования к продуктивному мышлению, обеспечивающему успешность деятельности людей и живучесть сообществ в этих условиях. Все эти обстоятельства объясняют наступление очередного этапа необходимого развития подходов к мышлению реальности, которому должны быть сопоставлены особенные правила (начала) интеллектуального взросления состоявшихся в современной культуре людей. Такие правила обосновываются в статье как принципы преодоления нарастающей сложности. Упорядоченная совокупность этих принципов вместе с их обоснованием публикуется впервые. В основание этих принципов положены достижения ряда современных продуктивных интеллектуальных школ. Проведенное исследование обобщается в выводах, задающих магистраль обсуждения направлений подъема мышления сложной реальности к новым возможностям.

Ключевые слова: вызовы мышлению, сложность, развитие мышления, принципы мышления.

Введение

Объективное усложнение реальности, с которой имеют дело люди, происходит с заметным ускорением. Если в «первой природе» это усложнение происходило медленными космическими циклами, принуждающими животных и другие царства менять свое неизменное случайными мутациями, то во «второй природе» (по Ф. Шеллингу [1]), то есть в мире людей, в мире мыслящих приматов, это происходит приливами их творческой активности. По меткому образу М.М. Бахтина, теперь это происходит «произведением произведений» [2]. В настоящее время этот генератор творческих человеческих усилий направляется, судя по всему, на то, чтобы занимать верхние ступени умножающихся рейтингов. А поскольку он не только не обуздан какой бы то ни было разумной дисциплиной, но еще и разгоняется «шумпетеровским безумием», то каждый новый день вносит в пространство наших интеллектуальных отражений новые порции артефактов, все менее поддающихся истолкованию. Бездна осмысления этой картины усиливает расширяющееся поле гоббсовской «войны всех против всех».

Разумеется, это увеличение разнообразия фрагментов реальности, вступающих в разнообразие малопонятных отношений, приводит к перегрузке человеческой медиасферы, затрудняя каждому из нас принятие решений относительно разнообразных жизненных ситуаций [3]. В интерпретации Ю.М. Лотмана это происходит волнами — «волнами синкретичности», которые характеризуются чередованием потери и сносного обретения способности дефрагментировать реальность, чтобы действовать в согласии с понятным, чувствуемым и осмысленным целым. Иными словами, в поступи взросления человечества от овладения мифоритуальными опорами живучести к рациональным и далее, возможно, к этическим (кто ж знает?) возникали и будут возникать подъемы и спады сложности мира. Здесь под сложностью стоит понимать такое увеличение разнообразия компонентов реальности и отношений между ними, которое лишает нас возможности объяснять происходящее и разумно действовать. В настоящее время можно констатировать наступление очередного этапа усложнения реальности и способов ее преодоления. А каковы были предшествующие этапы?

Вполне уместно за исторически *первый этап* принять сам олудавский феномен — феномен отчетливого пробуждения сознания у высших приматов (800–200 тыс. лет назад). Эта новая функция мозга привела к возникновению фундаментальной дуальности сознания (Я и Другое), решительно повлиявшей на ход антропогенеза. Состоявшееся при этом выпадение животных из биоритмической слаженности их инстинктов, выпадение их из континуального потока реальности и потеря ими син-

* Автор-корреспондент. E-mail: ananda@teslinov.ru

критичности потребовали задействования первых средств преодоления возникшей сложности. Стоит согласиться с тем, что ими стали ритуальные, а затем и мифические комплексы «выравнивания» отношений наших предков с реальностью [4]. Приобретение и трансляция этого опыта вовне формировала социальность, коммуникацию и в долгосрочной перспективе — все знаковые системы различных культур.

Второй этап усложнения реальности и борьбы с нею следует связать с развитием языка, преобладающего в своих функциях обеспечение бытовых коммуникаций. Усложнение форм социального взаимодействия и развитие творческих потенций объективно требовали адекватных средств создания и трансляции вовне разнообразия значений переживаемой реальности (смыслов). С неизбежностью этот процесс способствовал развитию языка и языковых знаковых систем. Следствием развития возможностей языка явилось возникновение к концу V—началу IV тыс. до н. э. письменности. С одной стороны, это обстоятельство способствовало снятию противоречий между внутренней и внешней реальностями людей. Но, с другой — создало взрыв новых проблем, связанных с выражением и пониманием смыслов, которые теперь по меткому образному замечанию Ю. Лотмана, могли обретать форму высочайшей поэзии и унижающей лжи.

Третий этап продемонстрирован в истории возникновением древнеегипетских математических учений, вавилонской алгебры, математических текстов Египта и Халдеи и далее — формальной логики греков и пр. (с конца X по IV вв. до н. э.). *«Имеются все основания полагать, что открытие таких приемов решения, общность которых видна из частных применений к числовым примерам, не могло иметь места без хотя бы минимального количества логических рассуждений (возможно, еще не вполне осознанных, но схожих с теми, на которые опирается современный алгебраист, когда принимает вычисление до «окончательного оформления» всех деталей)»* [5; 9]. Скорее всего, основными причинами этого этапа развития мышления были усложнение обменных процессов между людьми, между народами и дискуссии вокруг разнообразных предметов бытия. Это было началом «дедуктивной математики», которая легла в основу развития философской и математической мысли последующих столетий. Она уже разрешала проблемы практической деятельности, но еще не создавала нового способа объяснения усложняющейся реальности.

К началу I тыс. до н. э. напряжение между возможностями мифоритуальной и первичной символической (языковой) организации мышления и дробления воспринимаемой реальности под действием усложнения культур достигло критического состояния. Перестали срабатывать имеющиеся способы преодоления разнообразных логических противоречий. Это объективно не могло не отразиться на потере экзистенциальных ориентиров жизни [6]. Мифоритуальная система стала разрушаться в нащупывании нового способа объяснения порядка элементов расширяющегося опыта людей. В античные времена этот способ был внесен в мировоззрение идеей Логоса — некоего должностования определенного миропорядка, по-разному определяемого возникавшими религиями. *«Логос как особый порядок элементов опыта и Абсолют как его духовная ипостась стали со временем смысловыми оболочками культуры вместо старого мифа»* [7; 142]. Но античность была ещё только переходным периодом к новой системе миропонимания. Окончательно она оформилась через дуалистические, а затем монотеистические религии. К. Ясперс определил период ее исторического становления «осевым временем» [8]. Присущий ему логоцентризм возник как форма упорядочивания опыта по дуальным оппозициям: добро—зло, должное—сущее, правильное—неправильное, праведники—грешники и т. д. Этот процесс сопровождался возведением любых процессов и явлений к некоей причине или к некоему принципу, преобладанием логических процедур в мышлении над интуитивными, поиском чёткости и определённости значений. Все это можно рассматривать как *четвертый этап* усложнения реальности и связанного с этим процессом изменения способов ее мышления.

Началом *пятого этапа* можно считать исчерпание объяснительного ресурса Абсолюта, который стал превращаться в пустую оболочку. Идеал служения Ему постепенно, но с ускорением трансформировался в мораль личного успеха. Отчетливой «точкой» этого этапа в Европе можно считать 1534 год, когда английский король Генрих VIII объявил о независимости английской церкви от католицизма и Римской церкви. Это было началом восхождения на пьедестал миропонимания Личности для реализации ее свобод и концом «осевого времени». Последней стадией Революции Личности можно считать начало эпохи Просвещения (XVII век, основания рационального познания Р. Декарта [9]). Если раньше любое творение адресовалось некой высшей инстанции, то теперь оно обслуживало личные интересы отдельных людей и сообществ. В этот период происходило становление некоего универсального Метода, который должен был *«дать нам некоторое осязаемое и грубое средство,*

которое направило бы разум, подобно начерченным линиям в геометрии и формам операций, предписываемым обучающимся арифметике. Без этого наш разум не смог бы проделать длинный путь, не сбившись с дороги» [5; 15]. Если становление Метода состоялось, благодаря работам Р. Декарта, то его наибольшему развитию способствовали усилия Лейбница, посвятившего свои труды созданию «Универсальной характеристики», под которой подразумевался некий особенный символический язык, способный без двусмысленности выражать любые человеческие мысли и тем самым продуктивно оперировать представлениями о реальности [10; 494]. Эти обстоятельства впоследствии создали взрыв разнообразия формально-логических средств фиксации текстов, которыми оперируют люди в своих попытках постигать действительность, и способов преодоления сложности, которым мы пользуемся и в современную эпоху.

Есть основания полагать, что этот этап усложнения реальности еще длится, но подошел к закономерному исчерпанию ресурса создаваемых и действующих средств овладения ею.

Постановка задачи

Цель исследования — обосновать продуктивные подходы к преодолению сложности текущего этапа постижения реальности — сложности нового порядка. Но каковы ее признаки?

В первую очередь, это гигантское разнообразие версий объяснения реальности, порожденное разнообразием способов и методов решения разнородных задач усложняющейся практики, вызванных разрастающимся разнообразием потребностей субъектов. В наши дни эта стремительная фрагментация, дробление условно «единого» представления о реальности на разные дисциплины ускоряется усложнившимся вопрошанием со стороны мышления, обращенного к новому опыту и не погруженного в серьезное образование. Все это — след дробления мира людей на индивидуальные (чрезвычайно редко — личностные) миры, отказывающиеся отождествлять себя с какими бы то ни было другими. К настоящему моменту времени индивидуализация достигла, пожалуй, своей высшей — нарциссической стадии [11], преодолением которой может быть лишь интеграция. Но по каким основаниям? Религиозное, техническое, сугубо финансово-экономическое, физикалистское, цифровое и другие виды мышления как осколки целого для этого не годятся. Все они вторичны, поскольку зависят от тех отношений с реальностью, которые мы сами строим, исходя из актуальной способности овладеть ею [12]. А пока наступившая эклектика интерпретаций реальности представляет собой проявление способностей частей, не сознающих целого, перегрузивших мышление бессвязными средствами покорения сложности.

Созданные методы постижения дробящейся в наших отражениях реальности уже с трудом поддаются систематизации, которая могла бы помогать нам в определении уместности их применения. В какой-то мере эту проблему снимает грубое разделение всех подходов к преодолению сложности на школы 1) исследования операций, которые «трудятся» над решением проблем управления пассивным миром; 2) организационного управления, возникшие для решения проблем объединения людей как субъектов деятельности в продуктивные целостности; 3) творческих методов, изобретаемых для повышения интенсивности инновационной деятельности; 4) системологии, организующей познавательную деятельность [13]. Однако «могут» еще не означает «будут». Высочайшая энтропия способов, приемов и методов преодоления сложности превышает порог их уместного задействования для выбора вариантов усиления живучести человечества.

Следствием этих двух обстоятельств является повсеместная опора на применение готовых, успешно отработанных кем-то и где-то методов для решения новых, неизвестных доселе задач. Основными подходами к преодолению сложности теперь являются копирование, подражание, использование лайфхаков, фасилитация процессов групповой коммуникации для принятия решений, задействование примеров лучших практик, перенос методов решения одних задач к другим, инструментальная эклектика и другие подобные им. Все это поддерживает наши интеллектуальные силы на коротком «отрезке» времени и на простых задачах, но сдерживает нас от создания новых средств покорения сложности вдолгую. Наиболее ярким примером этого современного увлечения, ослабляющего нас на длинной дистанции, является работа созданного искусственного интеллекта как цифровой нейронной сети, которая собирает и в ходе «обучения» многократно «перемножает» друг с другом известное, удивляя своих пользователей возникающей «новизной». При этом уже с гегелевских времен было понятно, что продуктивная новизна возникает не из комбинаторики, а, как минимум, из способности мышления к работе с абстрактным [14]. Речь идет о том, что перспективный искусственный интеллект должен быть построен на других основаниях, которые формируются пока весьма неспешно [15].

В обилии существующих и создаваемых способов объяснения реальности наименее конструктивно создается наиболее желанный результат любого исследования — эффект порождающего мышления. На эту проблему указывал еще И. Кант, который показал, что человек мыслит с точностью до имеющихся у него моделей бытия и не более того. Он утверждал, что *«у любых суждений есть различие по содержанию, в силу которого они бывают или просто поясняющие и не прибавляют ничего к содержанию познания, или же бывают расширяющие и увеличивают познание»* [16; 40]. Первые он называл аналитическими, а вторые — синтетическими. То есть порождение нового знания может быть результатом лишь особых усилий мышления. Многие интеллектуальные технологии, претендующие на решение задач конструирования новой реальности и объяснения сложной, лишены этой способности. По-прежнему анализ в современных исследовательских практиках существенно преобладает над синтезом.

В отсутствии заметных приращений в области технологий мышления сложной реальности, по мощности адекватных разнообразию новых и, прежде всего, гуманитарных задач, наблюдается отказ усложняться средствами «второй природы», обращаясь за помощью к эмпатийным возможностям «первой». Речь идет о возросшем разнообразии публикаций, тренингов, образовательных программ, так называемых «практик», обучающих замене интеллектуальных процессов психическими приемами, якобы позволяющими исследователям порождать цели и смыслы из самих себя, за счет прямого, нерассуждающего понимания реальности. Полагается, что все это может быть сильнее языка и мыслительных методов. Этот интеллектуальный демарш есть знак той степени усложнения реальности, которая, судя по всему, превосходит способности людей в восстановлении синкретиза культурными, то есть интеллектуальными средствами и от беспомощности обращает нас к биологическим.

Все эти признаки современного этапа усложнения реальности укрепляются убежденностями и уже верой в некие общечеловеческие заблуждения. Убежденностью в том, что все достигнутое кем-то должно быть освоено всеми другими, которые должны суметь повторить его, независимо от особенностей их культуры. Убежденностью в окончательность состоявшейся модели исторического развития, которую следует лишь ускоренно улучшать технологическими достижениями, обеспечивая этим некое «ползучее» обновление, которое непременно работает на прогресс. Верой в возможности искусственного интеллекта, якобы объединяющего в себе все мыслительные возможности человечества и освобождающего в перспективе его не только от рутинного, но и от творческого труда... за чем-то. Верой в так называемые «священные» ценности — ценности независимости, индивидуализма, так называемого «личностного роста». Это те ценности, которые отработали уже свою роль на предыдущем этапе взросления человечества и теперь нуждаются в замене на противоположное — на ценности этичности, придающие свободам смыслы, ценности согласованного поведения, ценности субъектной позиции и всего того, что позволяет разному объединяться в новое живучее целое.

Представленное состояние усилий человечества в преодолении ускоряющейся сложности мира исчерпывает свой ресурс, а известные подходы (школы) не справляются с нею. Они не наделяют мышление современного человека свойствами, главными из которых, исходя из особенностей наступившего этапа усложнения реальности, являются следующие:

- требование ясности — мышление должно быть способным различать существенные детали постигаемой реальности;
- требование новизны — мышление должно быть способным порождать новое знание о реальности, создаваемой под новые условия и новые задачи;
- требование конструктивности — мышление должно быть способным к сохранению истинности в операциях через контроль над ними и выводить исчерпывающие перечни выводов из создаваемых понятийных систем. Конструктивность — это то, что позволяет поддерживать прозрачность хода мышления, принятия и гибкого изменения решений в усложняющихся условиях задач;
- требование разнообразия — мышление должно быть способным выводить мыслителей к разнообразиям различений проблемных ситуаций и решений проблем, порождать альтернативные версии решений разнородных задач для повышения их надежности;
- требование продуктивности — мышление должно быть способным порождать объективное знание, пригодное для использования. В завершённой форме оно должно создавать полноценные непротиворечивые теории деятельности, пригодные для объяснения их деталей разным участникам с разными возможностями понимания возникающих перед ними задач;

– требование целостности — мышление должно быть способным оперировать целостностями, выбираемыми из действительности существенное для конкретной познавательной ситуации. По замечательному определению Аристотеля, «целое — это то, к чему больше нечего добавить».

Авторская гипотеза состоит в том, что для выхода к новым возможностям «второй природы» необходимо реконструирование принципов мышления, с помощью которой она может продолжать саму себя с нарастающей живучестью.

Методы исследования

Основной метод предпринятого исследования — обобщение известных попыток поиска прогрессивных форм мышления усложняющейся реальности с целью выделения продуктивных принципов его организации. При этом обобщение проводится через выявление в разнородных интеллектуальных практиках тех оснований (начал), которые способствуют усилению мышления, а сама формула силы мышления (P_m) представляется так:

$$P_m = f(N_{pd}; S_{pd}; A_{rp}),$$

где

- N_{pd} — новизна проблем (р), вызванных трудностью (d);
- S_{pd} — сложность проблем (р), вызванных трудностью (d);
- A_{rp} — альтернативность решений (г) проблем (р).

Очевидно, при таком взгляде на мышление силу ему придает не столько объем и содержание готового знания людей, а способ мышления. Это непременно способ понимающего типа, поскольку новизна и альтернативность решений добываются не знанием, а поиском. Здесь понимание — интегральный поисковый процесс овладения мышлением содержанием новых явлений.

Результаты исследования

Исследование и обобщение продуктивных практик и теорий мышления выводит к следующему ряду принципов (начал), следование которым позволит ему осилить сложности наступившего этапа взаимодействия человеческого сознания с реальностью.

1. *Принцип схемного мышления.* Этот принцип предполагает необходимость признания того обстоятельства, что для человеческого мышления все есть текст, то есть предмет, предполагающий для его использования распаковывание его содержания, которое никогда не дается нам в явном виде. То есть сама реальность остается, по И. Канту, «вещью в себе», которую необходимо «прочитать», чтобы понять и овладеть ею. Речь идет об отказе полагаться на некое натуральное видение и постижение любой реальности. В противоположность этому наивному взгляду на возможность познания чего бы то ни было следует полагать, что все, с чем имеет дело человеческое сознание, есть порождаемые им схемы (от греч. *schema* — *наружный вид, форма*) — знаковые отображения существенных для какой-то задачи признаков реальности. Это означает, что наши различия реальности определяются найденными, добытыми, понятыми, сознаваемыми или нет смыслами — ее значениями и ничем другим.

Из этого следует, что адекватность постижения реальности определяется качеством используемых нами схем, а наша живучесть зависит от способности работать с ними как с исходными установками мышления, определяющими саму возможность понять что-либо. Иными словами, любой акт мышления важной для нас сложной реальности должен начинаться с мышления не ее самой, а того предустановленного подхода к нему, которым оно пытается открыть дверь в неизвестное. Эта мысль сродни гуссерлевской идее интенциональности [17], но фокусирует наши познавательные усилия не только и не столько на анализе исследовательских намерений при постижении любых объектов реальности, сколько на обоснованных выборах способа их мышления.

Сознание того, что мышление человека имеет схемный характер *снимает противоречие привязанности* к устоявшимся подходам к объяснению реальности, поскольку при встрече с непреодолимым затруднением, обусловленном сложностью того или иного «отрезка» реальности, может быть пересмотрена сама схема, исходя из которой была сделана попытка постигнуть его. Так преодолевается устаревшая парадигма мышления и открывается возможность помыслить реальность по-новому, продуктивнее.

Разумеется, задействование указанного принципа требует от мышления способности и умений мыслить само себя. Человечеству экзистенциально необходимо овладеть контролем над схемами своего мышления. При этом любую форму мышления, не сознающего происхождения и содержания своей схемы, в строгом смысле мышлением называть нельзя.

Принцип «задачного» мышления. Его можно рассматривать как следствие предыдущего принципа, поскольку им устанавливается связь между особенностями познавательной задачи и способа мышления, который необходимо обоснованно выбирать/изобретать для постижения нового сложного «отрезка» реальности. Этот принцип предписывает правило, состоящее в том, что в любом акте мышления необходимо сознавать и тщательно исследовать побуждающую его познавательную (когнитивную) ситуацию — проще говоря, задачу исследования. Поскольку она непосредственным образом определяет выбор способа преодоления сложности, влияющего на его результат, то ее условия должны выполнять роль безупречного цензора всех мыслительных усилий работы мышления, преодолевающего сложность. В этой связи деструктивным представляется подход к постижению реальности, основанный на использовании ее готовых моделей, на попытке узнать новый сложный предмет через его сопоставление с уже известным, а не создать его новое понимание. А именно так, согласно герменевтическому правилу, работает обыденное мышление, встречающееся с новизной [18].

Согласно задачному принципу мышления, следует отказываться использовать готовые модели, схемы, представления, которые существуют в публичной риторике, так или иначе связанной с исследуемыми предметами, без тщательного соотнесения их с особенностями, с деталями исследовательской задачи. Это правило предполагает и требует обосновывать и отбирать разные аспекты исследования реальностей, осмысленно задавать глубину развертки содержания представлений о них, выбирать лишь необходимые признаки аспектов реальности в соответствии с задачей, которая выступает в роли причины той или иной распаковки содержания постигаемых объектов как текстов. Все это подчиняется только задаче и никакого самостоятельного значения не имеет. В каждом акте мышления необходимо удерживать «задачные» требования к нему. Признание верховного примата «задачного» мышления освобождает нас от необходимости в каждом исследовательском опыте учитывать огромное, в конечном счете — бесконечное множество факторов. В каждой особенной задаче может быть учтено только то, что имеет значение лишь для нее.

Возникающие при этом свойства мышления придают ему высокую проникающую силу понимания сложной реальности, запутанного диалога, малопонятных текстов, несвязного калейдоскопа феноменов. Это позволяет «преодолевать» и понимать чужую речь восстановлением ее контекста, который в обыденной практике всегда умалчивается или неявно подразумевается. Задачный принцип мышления *снимает противоречие дефицита порождающего эффекта* в мышлении реальности, исследуемой в особенных познавательных ситуациях. Строгое следование этому принципу, как правило, приводит к созданию новых теорий с необходимым мыслителю когнитивным уровнем.

Принцип мышления целого. В любом акте мышления реальности необходимо удерживать целое, чтобы не втянуть в него лишнее и не потерять необходимое. Целое в мышлении образуется из тех компонентов реальности, которые можно рассматривать отдельно от других без потери существенного. Его создает триада (рис. 1):

- объект исследования — «отрезок» исследуемой реальности;
- исследовательская задача — когнитивная ситуация;
- предмет исследования — операционально значимый аспект исследуемой реальности, выделенный с определенной точки зрения.

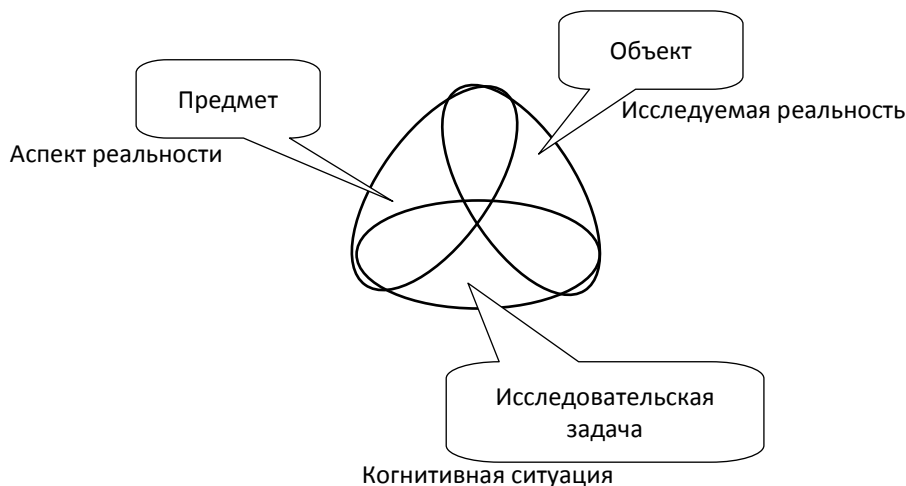

Рисунок 1. «Единица» целостного мышления

Здесь объект — это любой «отрезок» реальности, выделенный нашим сознанием для овладения им. А предмет — это то, что «подсвечивается» в нем для конкретной познавательной задачи. Совокупность объекта исследования, когнитивной ситуации и предмета исследования образует «единицу» любого продуктивного мышления.

В этом принципе отражается признание того обстоятельства, что мышление никогда не работает с реальностью, а лишь, как писал Р. Декарт, с реальностью, «взятой в скобки», — с предметами. Следовательно, при новой формулировке познавательной задачи, то есть при уточнении когнитивной ситуации мышление должно «брать» новые предметы, стремясь непрерывно поддерживать целостность познавательного процесса. В науке это проявляется в требовании к исследователям работать не с объектами реальности, а с предметами. Однако за пределами ее строгих требований этот принцип работает чрезвычайно слабо.

Эта работа освобождает нас от необходимости проводить обширный анализ и сбор разнородных избыточных данных о проблемной реальности, что, в силу особенностей наступившего этапа усложнения реальности, делается чрезвычайно часто на уровне частных и государственных решений. Это освобождает нас от необходимости собирать огромное количество признаков для определения несложных понятий. Освобождение приходит вместе со способностью ограничивать поиск только теми признаками, которые образуют целое. При расширении исследования, при усложнении спектра исследовательских задач, которое неизбежно сопровождает процесс развития человеческой мысли, это создает шансы увеличивать познавательную мощь овладения сложными реальностями через способность по-новому «спрашивать» и по-новому «брать» новые предметы.

Удержание в мышлении целостностей *снимает противоречие роста энтропии познавательного процесса.*

3. *Принцип преодоления имен.* Поскольку любая схема, любое описание реальности в человеческом сознании выстраивается из совокупности неких исходных понятий (из совокупностей существенных отличительных признаков объектов), выраженных в определенных терминах (именах), то любой мыслитель со своими схемами оказывается в их концептуальной власти. Она возникает благодаря зависимости различений человеком реальности от соотношения между компонентами всей смеси логического «четырёхугольника». Речь идет о логической фигуре мышления Г. Фреге [19] (рис. 2).

Так, имена (термины), которыми люди обозначают объекты реальности, либо позволяют, либо не позволяют узнавать их. Понятия (концепты), скрепленные с этими терминами, либо позволяют, либо не позволяют различать признаки реальности. Условия (контекст), в которых мы используем имена, либо точно указывают, либо искажают их значения. Эти же условия либо позволяют, либо не позволяют принимать концепты, соглашаясь с ними или нет. Все это либо позволяет, либо не позволяет людям понимать реальность, а следовательно, вести себя в соответствии с этим пониманием.

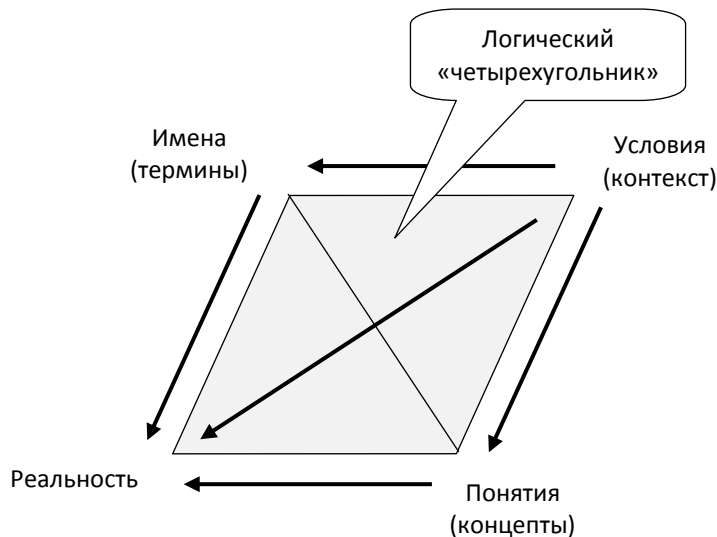

Рисунок 2. «Рычаги» концептуальной власти

Следует признать, что схемы реальности, на которые опирается мышление человека, всегда находятся под угрозой принуждающего, то есть властного искажения, которое происходит от используемых для их построения терминов. Схемы мышления непременно следует защищать разоблачением этой власти. Поэтому любой акт мышления следует начинать с переопределения значений терминов, применяемых для создания и понимания схем реальности, с учетом условий (контекста) решаемой задачи. Время, когда за каждым именем исследуемого «отрезка» реальности, за каждым словом требовалось и «стояло» его однозначное понимание, осталось в прошлом вместе с попытками Аристотеля удержать все эти элементы мышления в его знаменитом «треугольнике».

С пренебрежения принципа преодоления имен начинаются все малые и великие заблуждения человечества. Разоблачение власти имен *снимает противоречие зависимости результатов преодоления сложности от используемых слов/терминов*, теряющих свои значения в меняющихся контекстах их использования.

4. *Принцип уместной абсолютизации мыслимого.* Он заключается в требовании такого истолковывания предметов мышления, при котором происходит сокращение смыслового «объема» суждений о них, а вовсе не расширение связанной с ними информации, как этого добиваются в большинстве случаев исследования объектов реальности, делая неподъемным груз ее использования. Приемом такого сжатия является абсолютизация содержания предметов мышления — абсолютизация мыслимого.

Абсолютный (от лат. *absolutum*, от *absolutus* — *независимый, свободный*) — это ничем не ограниченный, безотносительный, совершенный объект. Исходя из этого определения, принцип абсолютизации предполагает в познавательных актах совершать мысленный эксперимент, состоящий в принудительном сокращении смыслового «объема» суждений о предметах мышления до минимального уровня, достаточного для исследовательской задачи, полагая, что от всего остального эти предметы независимы. То есть, существо абсолютизации состоит в признании того, что в конкретном исследовании действуют только те или иные факторы и никакие другие. Их называют «абсолютом». Разумеется, при подобных операциях картина мира упрощается. Но что это дает?

Во-первых, это позволяет устанавливать границы того, что можно объяснить, позволяя теоретически исчерпать предметную область, обусловленную актуальным уровнем ее понимания. При этом усиление способности понимать происходящее открывает возможность расширить/сузить область абсолютного, обоснованно меняя глубину постижения реальности. Во-вторых, с помощью абсолютизации происходит выведение на поверхность сознания принимаемых нами ограничений исследования. Эта мыслительная операция принуждает нас к обоснованному назначению и фиксации глубины овладения реальностью, которая в последующих интеллектуальных опытах может быть увеличена. В-третьих, она чаще всего выводит исследователей к более полной картине предметной области за счет принуждения к сознательному отбору ее признаков, как правило, неочевидных. Это создает эффект новизны, снимая *противоречие застывания знаний о реальности*.

Принцип абсолютизации противоречит расхожему в настоящую эпоху овладения реальностью подходу к ней, при котором мышление стремится строить картины, в которых могло бы быть учтено по возможности все. Тем самым теории предметов оказываются перегружены большим объемом признаков, не поддающихся объяснению. Абсолютизация снимает это противоречие.

5. *Принцип обоснованной идеализации мыслимого.* Этот принцип создает необходимость выхода к неким, можно сказать, «последним», идеальным признакам объектов исследования, избавляясь от второстепенного в них. Суть идеализации — это приравнивание значений некоторых существенных признаков объектов нулю или бесконечности. Как это помогает овладению сложностью?

Работа с идеализированными представлениями существенно усиливает интенсивность овладения объектами реальности, поскольку многие из них при кажущейся инаковости, при различии каких-либо природных признаков оказываются схожими по идеальным признакам. Это позволяет, поняв свойства стоящих «за ними» идеализированных объектов, глубоко понимать их все, пренебрегая особенностями каждого. Так, например, управление подчиненным, или законотворчеством, или штурмовой группой, или баллистической ракетой в идеальном смысле одинаковы, поскольку могут быть поняты через идеальную систему управления (целенаправленную систему). Такое же значение имеют, например, евклидовы геометрические понятия или знаменитые платоновы тела, или космические объекты типа «черных дыр». Все это так называемые «конструкты» — понятия, инвариантные по отношению к разным предметным областям. Признаками и свойствами конструктов не обладают, пожалуй, никакие реальные объекты. Но понимание свойств этих идеализированных объектов позволяет овладевать близкими к ним другими — реальными. Создание и исследование конструктов как универсалий для разнородных предметных областей открывает возможность их глубокого теоретического исследования, не отягощенного, не ограниченного их конкретными особенностями. Причем овладение разными объектами реальности происходит с высокой степенью интенсивности, поскольку движется не за опытом, а за идеями, которые могут развиваться существенно быстрее.

Идеализация создает эффект владения «полными системами», то есть такими, облик которых полностью обоснован, а не взят из каких бы то ни было шаблонированных интеллектуальных заготовок, сделанных когда-то под частные задачи без восхождения к их идеальным обликам. Опора на этот принцип снимает противоречие кажущегося разнообразия форм объектов реальности при единственности их содержания.

6. *Принцип продуктивной операционализации мышления.* Этот принцип заключается в требовании подъема мышления к продуктивным аналогиям, создающим возможность придания мышлению операционального характера. Речь идет об аналогиях между математическим и любыми другими представлениями реальности — физическом, биологическом, химическом и даже философском. Им всем следует сопоставлять математические аналогии.

К этой идее закономерно выводит рассмотренный нами принцип идеализации, поскольку следование ему показывает, что разные по природе реальности в идеальном значении проявляют продуктивную аналогию между их естественными свойствами и их математическим представлением. Так оказывается, что, например, разнообразие форм развития в виде количественно-качественных переходов в живых целостностях происходит в форме разных вариантов дифференциации и интеграции их признаков, которые аналогичны математическим операциям взятия булеана над множествами (то есть порождения разнообразий) и декартова произведения множеств (то есть порождения новых отношений). Разнообразие форм экспансии (например, вирусов, саранчи, идей, рекламных роликов, знакомств в соцсетях, полномочий и др.) адекватно отражается с помощью графов типа «дерево» или трехступенчатой математической структуры, построенной на одном множестве. Малые приращения во времени качеств объектов любой природы аналогичны дифференциальному исчислению.

Опора на обсуждаемые аналогии снимает противоречие безоперациональности мышления сложных явлений реальности. Благодаря таким аналогиям возникает возможность совершения контролируемой математической трансформации разнообразий качеств реальности и тем самым использование универсальных, инструментальных методов теоретического исследования предметных областей. Это позволяет исследовать любую сколь угодно сложную реальность с помощью готовых интеллектуальных средств, которыми обладает математика или любой другой язык представления и оперирования представлениями.

7. *Принцип мышления разнообразиями.* Суть принципа кратко может быть выражена так: высокую продуктивность мышлению придает его способность оперировать потенциальным разнообразием признаков постигаемой реальности. То есть, исследуя любой объект, следует мыслить его как

представителя целого класса ему подобных, как представителя множества. Исследуя любое отношение, следует мыслить его как зависимость между классами объектов. Особенно наглядно богатые возможности этого принципа проявляются при установлении отношений между объектами реальности, которыми друг от друга отличаются все они. Это происходит благодаря тому, что у любого отношения есть три грани, три аспекта различения реальности. Это:

- объекты отношений;
- содержание отношений;
- мощность отношений — объем объектов, которые находятся в этих отношениях (рис. 3).

Отчетливое разделение мыслительных операций над содержанием отношений между объектами, мыслимыми как множества, с необходимостью устанавливают отношения между их элементами (каждый—с каждым; каждый—с некоторыми; некоторые—с каждым; все—со всеми и т.д.). Такая мыслительная работа, скажем так, «технически» выводит нас к признакам объектов, которые не различимы в практиках иного мышления. Это позволяет удерживать в мышлении «тонкие» различия реальности, которые исчезают из поля «зрения» обыденного мышления, чрезмерно пристрастно, привычно обращенного к конкретному, а не к уникальному в разнообразии однородного.

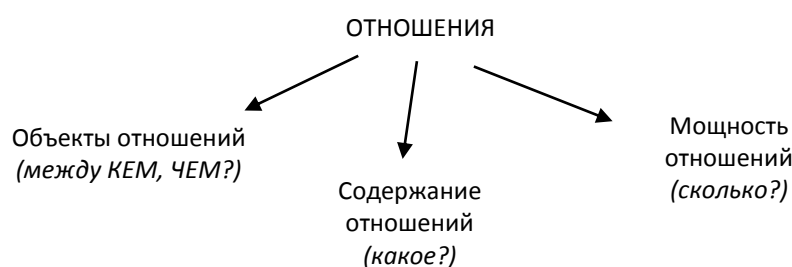

Рисунок 3. Ключевые компоненты отношений

Основания возможностей, которые при этом открываются уму, находятся в самой его способности строить понятия, давать определения чему бы то ни было. Для понимания этого обстоятельства надо признать, что любая попытка дать определение любому объекту — это акт абстрагирования. Абстракции (лат. *abstractio* — «отвлечение») — это результаты отвлечения от несущественных характеристик реальности для разных нужд мышления. Абстракции возникают в результате выделения существенных характеристик реальности и отбрасывания второстепенных — несущественных. Все понятия, которыми мы определяем и с помощью которых мы различаем признаки реальности, есть абстрагированные представления о ней с разной глубиной детализации.

Поскольку для людей как мыслящих существ, как существ, способных к символизированию (по Л. Уайту [20], любая «вещь» — это исходно лишь заготовка для распаковки ее содержания, это текст, это бесконечность, которая открывается познающему уму «под задачу», а, следовательно, лишь некоторыми своими гранями по, то любое определение такой бесконечности есть результат выделения ее существенных признаков через отвлечение от всего другого. У И. Канта можно найти утверждение о том, что представляемый объект с качествами, приписываемыми ему в чувственном наглядном представлении, нигде не встречается, да и не может быть нигде найден, так как именно наши субъективные свойства определяют форму его как явления [21]. Следовательно, все различия между определениями любого объекта, то есть разных его предметов, отличаются лишь уровнем абстрактности. И если в обыденных практиках люди полагают, что, давая определения чему бы то ни было, мыслят конкретно, то это заблуждение [22]. Давая определение любому объекту реальности, необходимо сознавать, что, принимая во внимание тот или иной состав признаков, мы фиксируем уровень абстрактности, с которым происходит работа мышления. И следовательно, оперирование понятиями есть оперирование разнообразиями объектов, подпадающими под эти понятия.

Такого рода работа мышления влечет за собой возможность порождать новые разнообразия. То есть, принцип «мышления разнообразиями» снимает ограничение привязанности к конкретному и открывает возможность порождать и различать классы признаков реальности, находящейся за пределами возможностей органов чувств.

8. *Принцип порождающего мышления.* Утверждение этого принципа можно рассматривать как ответ на почти сакральный вопрос о том, как мышлением создаются новые, синтетические (не аналитические) суждения, то есть новые представления реальности, которых не существовало в начале любого акта ее постижения?

Идея ответа на этот вопрос возникла у Г. Гегеля при построении оснований его диалектической философии. Как способ познания реальности, при помощи которого мышление усваивает себе конкретное, воспроизводит его в духовно-конкретное, эту идею представил миру и использовал К. Маркс. Особенности формирования конкретного в мышлении и трансформацию его в абстракции проявил советский философ Э. Ильенков [23]. Сама организация мышления такого типа была обоснована в работе А. Зиновьева как «механизм» восхождения [24]. А операционный аппарат этого механизма как инструментарий создания интеллектуальных систем порождающего типа разработан С. П. Никаноровым [25].

Существо ответа на поставленный вопрос состоит в том, что новое конкретное, возникающее в мышлении при встрече сознания с исходным наблюдаемым конкретным возникает в ходе исполнении мышления уникального «танца», состоящего из двух разнородных операционных «фигур» (рис. 4):

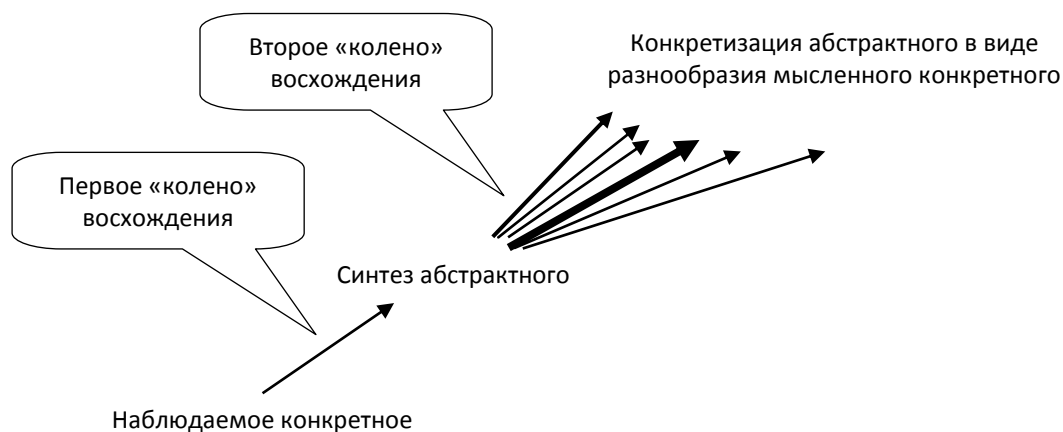

Рисунок 4. Фигура «восхождения» к конкретному

1. Операции абстрагирования исходного конкретного, называемой «первым коленом восхождения». В ходе этой операции мышление синтезирует абстрактное, выделяя в объекте мышления существенные для познавательной задачи признаки и создавая из них логически обоснованную конструкцию.

2. Операции конкретизации построенной абстракции. В ходе этой операции из созданной мышлением абстрактной конструкции выводятся конкретизированные следствия. Эту операцию называют «вторым коленом восхождения».

В результате первой операционной фигуры мышление создает абстрактное представление о признаках полного класса объектов, которые еще не различимы друг от друга, но уже выделены как особенное среди всего другого как знание о признаках рода. Вторая фигура приводит мышление к различению признаков каждого объекта этого класса, обнажая особенное в них и видовое разнообразие рода. Так рождается представление о новом. Так с логической ясностью проявляется мощное разнообразие (множество) немислимых доселе, незаметных для мышления прежде деталей реальности. Этот результат подобен взрывному эффекту, поскольку создает одновременно множество новых различий невидимого.

Задействование в мышлении принципа порождающего мышления, во-первых, снимает противоречие эвристических приемов творчества, при котором успех создания новых реальностей оказывается случайно-зыбким. Возникающий при этом созидательный эффект придает мышлению регулярный, управляемый характер. Во-вторых, у мышления возникает прогностический характер, поскольку выводит его к объяснению неочевидных последствий изобретений человеческого ума. Более того, организованное на этой основе понимание сложной реальности позволяет мышлению выпол-

нять свою экзистенциальную роль — роль механизма усиления живучести людей и человечества в целом в ходе усложняющегося преодоления трудностей существования за счет порождения новых версий пути в Неизвестное.

Подытоживая результаты предпринятого исследования, можно утверждать, что основными принципами мышления, способного овладевать реальностью на очередном этапе ее усложнения для нас, являются следующие принципы:

- схемного мышления;
- «задачного» мышления;
- мышления целого;
- преодоления имен;
- уместной абсолютизации;
- обоснованной идеализации;
- продуктивной операционализации мышления;
- мышления разнообразиями;
- порождающего мышления.

Истоки оснований этих принципов-правил мышления содержатся в откровениях многих исследователей разных интеллектуальных школ. Однако в совокупности представленных интерпретаций они содержат новизну, продуктивную с точки зрения возможности обуздания разрастающейся сложности мира, галопом несущегося в будущее и с ослабляющейся ясностью пути.

Обсуждение

На покорение вершины под названием «Сложность» в настоящее время движутся многие колонны интеллектуальных школ, выбравшие разные маршруты восхождения. Выделяя из них те, которые претендуют на наиболее значимые исходы своих усилий, можно назвать следующие.

Системология. Ее практически столетние наработки позволяют покорять сложность через продуктивную редукцию беспорядочного комплекса разнородных компонентов в причинно-следственную структуру отношений, обнажаемых мышлением под свободно взятые точки зрения на исследуемую реальность. Совокупность многих правил системологии выводит нас к построению схем реальности, доступных осмыслению и использованию. Однако в работе с высокими уровнями сложности она еще не способна продуктивно оперировать разнообразиями, поскольку ее аппарат еще не созрел до способности исчерпывающим образом выводить следствия из создаваемых конструкций. В связи с этим ее достижения приостановились примерно с середины 90-х годов на уровне овладения системами средних классов, не покоряя уровни развивающихся и более сложных целостностей [26].

Когнитология. Это междисциплинарное научное направление «борется» со сложностью средствами изучения процессов, происходящих в мозгу человека, инициируемых интеллектуальными преградами. В середине 90-х годов достижения этого направления имели претензию на овладение способами распаковывания содержания феноменов сложной реальности [27] и объяснение продуктивной структуризации знаний о реальности [28]. Но созданные в нем модели пока не пригодны для их операционального использования, поскольку: а) еще не объясняют тайну мышления порождающего типа и б) не опираются на какие-либо аппаратные средства многоаспектного синтеза, который мог бы выводить мышление к небывало новому. При том, что рекомендации когнитологии уже подпитывают смыслами некоторые решения в области искусственного интеллекта, все же объяснительная мощь их еще невелика.

Технологии искусственного интеллекта (ИИ). Их взрывное развитие уже позволяет оперировать гигантским разнообразием комбинаций известного, отвечая на многие исследовательские вопросы. Но выбранная ими магистраль саморазвития, основанная на нейроноподобной эклектике массивов статистических данных, возникающих при обучении, еще не умеет и, скорее всего, не научится самостоятельному субъектоподобному целеполаганию при создании исследовательских траекторий, что отличает интеллект естественный от всех других. Для этого технологии ИИ должны быть построены на других основаниях, которые уже ищутся [29].

Онтологическое моделирование и проектирование реальности. Как средства борьбы со сложностью эти семантические технологии существенно упрощают ее, наводя в картинах реальности порядок и позволяя создавать конструкции, удерживающие большие разнообразия свойств индивидуальных объектов и их классов. Они в достаточной мере операбельны и позволяют понимать текст, его

контекст, смысловую нагрузку больших объемов данных. Но пока это — возможности формализации знаний для разных классов задач, но не способов его порождения и усложняющегося развития [30].

Категориально-системная методология. В этой философской школе наработан широкий инструментальный ряд принципов и методов интенсивной развертки содержания текстов об объектах реальности, для работы с которыми мышление еще не находит какие бы то ни было подходы. Средствами категориально-системной методологии организуется само мышление, для которого прокладываются маршруты движения к исходным схемам, через которые могут быть развернуты разные линии интерпретаций реальностей как текстов и тем самым мобилизованы разные классы альтернативных способов овладения ими [31]. Здесь возникает тот желанный порождающий эффект, который необходим для покорения знания предыдущего энтропийного уровня. Тем самым инструментально обеспечивается этап развертки знаний, но остается на прежнем доинструментальном уровне этап их синтезирующей сборки.

Системо-мыследеятельностная методология. На этапах своего становления эта школа создала продуктивный задел для объяснения психических и интеллектуальных процессов, выводящих исследователей на поэтапный подъем к возможностям, при которых могут появляться новые схемы мышления и, как следствие, создаваться новые различия усложняющейся реальности. Согласно достижениям этой школы, такие возможности возникают в ходе проблематизации мыслительного процесса, схематизации рождающегося при этом содержания текстов о реальности, визуализации этого содержания, поддерживаемых структурированной коммуникацией между участниками мыслительной деятельности [32]. Но не имея конструктивного аппарата оперирования различиями, методология не выводит к обоснованным результатам этой деятельности, не контролирует связи между исходными установками мышления и его плодами, не управляет когнитологическими уровнями постижения реальности и не удерживает полное разнообразие следствий умозаключений.

Этот краткий анализ достижений разных интеллектуальных школ показывает, что ни одна из них не создает того богатого разнообразия эффектов опережения темпов усложнения реальности, которые необходимы на его новом этапе и которые удовлетворяли бы требованиям к мышлению реальности нового этапа сложности.

В наибольшей мере эти возможности реализуются в школе концептуальных технологий [33]. Основной шаг, который был сделан для этого основателями и адептами школы, состоял в переносе представлений о конструктах и познавательных процессах, основанных на конструктах, идей абсолютизации, идеализации и ряда других в область инструментального (математического) оперирования понятиями (концептами). Разумный синтез свойств понятий (концептов) с возможностями родоструктурной математики позволил воплотить в подходах к овладению сложностью многие принципы мышления, представленные в статье. Добротная часть достижений этой Школы оказалась связанной с канторовской идеей множества как объединения в одно общее объектов, хорошо различаемых нашей интуицией или нашей мыслью [34]. Через многие препятствия эта идея вывела математиков, объединившихся в 1935 году под псевдонимом Н. Бурбаки, к теории родов структур (к метаматематике) и к пониманию того обстоятельства, что концепция *иерархии структур* является мощным принципом, упорядочивающим сложность в широчайшем диапазоне ее версий. Благодаря порождающим свойствам родовых структур, в распоряжении исследователей реальности появились могучие рычаги, предоставленные им *«теорией наиболее важных структур. И она теперь окидывает единым взглядом унифицированные аксиоматикой огромные области, в которых некогда, как казалось, царил самый бесформенный хаос»* [5; 254]. Теперь при обнаружении между элементами любой природы отношений, удовлетворяющих аксиомам структуры определенного типа, человек может воспользоваться всем арсеналом общих теорем, относящихся к ним.

Выбор, использование и развитие специалистами концептуального направления теории родов структур Н. Бурбаки, основанной на положениях математической логики и использующей возможности кванторных теорий, позволяют теперь постигать чрезвычайно разнородные реальности по сходству их родовых структур, не изобретая уникальных инструментов преодоления возникающих проблем. Это демонстрируют многочисленные примеры работ, выполненных представителями концептуального научно-технического направления за его полувековую историю [35].

Выводы

1. На сегодняшний момент не существует такой интеллектуальной технологии, такого единого подхода к мышлению сложной реальности, которые могли бы удовлетворить одновременно всем ос-

новным требованиям настоящего этапа ее покорения — требованиям ясности, новизны, конструктивности, разнообразия, продуктивности и целостности.

2. Существенным препятствием покорения нарастающей сложности следует признать гипертрофированные ожидания от возможностей цифровых средств обеспечения мыслительной деятельности людей. Как и у любых других инструментов, сфера их возможностей ограничена потребностями людей, обеспечению которых они служат, и развитие техносферы всегда следует за развитием потребностей людей. Однако даже приведенный краткий обзор потребностей и достижений передовых интеллектуальных школ, штурмующих сложность, указывает на то, что они ориентированы в большей мере на решение разнородных классов актуальных задач практики, а не на преобразование самого мышления. Тем самым совершается своего рода обход интеллектуальных преград мышления в ущерб разрешению проблем его развития.

3. Представляется неразумным и даже опасным развитие цифровых средств усиления интеллектуальной деятельности и, в частности, ИИ, без усиления возможностей мышления их пользователей. Ускоренная современная практика задействования мощных средств ИИ выводит к пониманию того обстоятельства, что, облегчая людям решение каких-то частных задач, она создает вызов их общему усложнению и, в особенности, усложнению способов их мышления. Образно говоря, граната в руках обезьяны делает ее опаснее для нее самой и для других. Скорость повышения мощности ИИ должна происходить при более высокой скорости усложнения естественного интеллекта людей и развития важных человеческих качеств. Речь идет о необходимости усиления качества нашего целеполагания, повышения рангов рефлексии, усиления «прочности» субъектной и этической позиций, решительного развития форм совместной деятельности и существования. При отставании темпов развития в этих сферах бытия от развития техносферы угроза с ее стороны примет катастрофический характер.

4. Другим препятствием борьбы со сложностью следует признать чрезмерную психологизацию способов этой борьбы. В этой стратегии борьбы развитие мышления подменяется поиском способов выхода к таким состояниям психики, при которых разрешение интеллектуальных проблем происходило бы само собой. Эта магистраль человеческих усилий представляется деструктивной, поскольку уводит нас от укрепления оснований «второй природы», уповая на нереализованные возможности первой.

5. Возможности развития самого мышления в современной научной риторике продемонстрированы. Они связаны с овладением методами оперирования представлениями о реальности как логически сконструированными системами понятийно сформированных признаков, выделяемых мышлением под признаваемые задачи с управляемыми когнитивными уровнями. Эти представления могут поддаваться рассмотрению, преобразению и исчерпывающему объяснению для порождения гроздей альтернативных версий усиления живучести нас, человеческого общества как подлинного и единственного индивидуума на планете.

Эти и другие результаты предпринятого исследования могут послужить основаниями для пересмотра и развития образовательных программ детей и молодежи, поскольку именно в этот период в человеке закладывается фундамент освоения правил прогрессивного мышления. Кроме того, научное и практическое значение имеют указания на те особенности мышления сложной реальности, которые могут быть учтены в создании разнообразных инструментов усиления его мощности.

Список литературы

- 1 Шеллинг Ф.В.Й. Философия откровения. Т. 1 / Ф.В.Й. Шеллинг. — СПб.: Наука, 2000. — 699 с.
- 2 Библер В.С. Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры / В.С. Библер. — М.: Прогресс; Гнозис, 1991. — 176 с.
- 3 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек–текст–семиосфера–история / Ю.М. Лотман. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
- 4 Пелипенко А.А. Рождение Смысла / А.А. Пелипенко // Личность. Культура. Общество. — 2007. — Вып. 3 (№ 37). — С. 69–95.
- 5 Бурбаки Н. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — 292 с.
- 6 Пелипенко А.А. Культура и смысл / А.А. Пелипенко // Постигание культуры: [В 2-х ч.]. — Ч. 1. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 536–537.
- 7 Пелипенко А.А. Дуалистическая революция и смыслогенез в истории: учеб. пос. / А.А. Пелипенко. — МГУКИ, 2007. — 434 с.
- 8 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Политиздат, 1994. — 527 с.

- 9 Декарт Р. Рассуждения о методе / Р. Декарт. — М.: АСТ, 2020. — 416 с.
- 10 Об универсальной науке или философском исчислении: Соч.: [В 4-хт.]. Т. 3 / Г.В. Лейбниц. — М.: Мысль, 1984. — 734 с.
- 11 Ореховский П.А. Наступление нарциссической культуры: последствия для образования, науки и политики / П.А. Ореховский, В.И. Разумов // Идеи и идеалы. — 2021. — Т. 13, № 3, Ч. 1. — С. 84–102.
- 12 Теслинов А.Г. Благодатные силы индивидуализации / А.Г. Теслинов // Идеи и идеалы. — 2022. — Т. 14, № 2, Ч. 1. — С. 180–196.
- 13 Теслинов А.Г. Управляй решениями. Как думать, чтобы решать и действовать / А.Г. Теслинов, Е.А. Теслинова. — М.: ФЛИНТА, 2020. — 240 с.
- 14 Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? / Г.В.Ф. Гегель // Вопросы философии. — 1956. — № 6 — С. 138–140.
- 15 Варламов О.О. Миварные системы принятия решений роботов. РобоРазум: моногр. / О.О. Варламов, А.А. Коценко, Д.В. Аладин, А.А. Желтова, А.В. Марущенко. — М.: ИНФРА-М, 2024. — 549 с.
- 16 Кант И. Прологомены / И. Кант; пер. с нем. Вл. Соловьева. — М.: Академический Проект, 2008. — 174 с.
- 17 Гуссерль Э. Феноменология / Э. Гуссерль // Логос. — 1991. — № 1. — С. 12–21.
- 18 Гадамер Г.Г. О круге понимания / Г.Г. Гадамер // Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991. — С. 72–81.
- 19 Фреге Г. Шрифт понятий: скопированный с арифметического формульный язык чистого мышления / Г. Фреге // Методы логических исследований. — Мецниереба: Тбилиси, 1987. — 152 с.
- 20 Уайт Л. Избранное: Наука о культуре / Л. Уайт. — М.: РОССПЭН, 2004. — 960 с.
- 21 Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. — М.: Наука, 1999. — 655 с.
- 22 Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? / Г.В.Ф. Гегель // Вопросы философии. — 1956. — № 6. — С. 138–140.
- 23 Ильенков Э.В. Диалектика конкретного и абстрактного в научно-теоретическом исследовании / Э.В. Ильенков; сост., предисл., библиогр. А.Г. Новохатько. — М.: РОССПЭН, 1997. — 464 с.
- 24 Зиновьев А.А. Метод восхождения от абстрактного к конкретному (на материале «Капитала» К. Маркса) / А.А. Зиновьев; Рос. акад. наук; Ин-т философии. — М.: ИФ РАН, 2002. — 324 с.
- 25 Никаноров С.П. Об одном направлении в теории систем и его значении для приложений / С.П. Никаноров, Д.Б. Персиц // Вопросы кибернетики. — 1977. — Вып. 32. — С. 74–89.
- 26 Teslinov, A.G. (2021). Vertical Development of the Systems Approach and Cybernetics: Issues and Opportunities / A.G. Teslinov. — WOSC Book of abstracts. World Organisation of Systems and Cybernetics WOSC Congress. — 2021. — P. 44-45. <https://www.wosc2020.org/abstracts>
- 27 Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Р.Л.Солсо; пер. с англ. — М.: Тривола, 1996. — 600 с.
- 28 Бальцер В. Архитектоника науки. Структуралистская программа / К.У. Мулинз, Дж.Д. Сид // Общественные науки за рубежом. Сер. 8. Науковедение. — 1989. — № 2. — С. 37–45.
- 29 МИВАР'24: сб. науч. ст.; под ред. О.О. Варламова. — М.: ИНФРА-М, 2024. — 571 с.
- 30 Гринько О.В. и др. Цифровые двойники знаний и онтологии для высшего технологического образования / О.В. Гринько и др. // International Journal of Open Information Technologies. — 2021. — Вып. 9. — № 1. — С. 128–141.
- 31 Разумов В.И. Категориально-системная методология / В.И. Разумов. — Омск: Омск. гос. ун-т, 2004. — 140 с.
- 32 Щедровицкий Г.П. Оргуправленческое мышление. Идеология, методология, технология / Г.П. Щедровицкий. — М.: Студия Артемия Лебедева, 2021. — 464 с.
- 33 Никаноров С.П. Концептуализация предметных областей / С.П. Никаноров. — М.: Концепт, 2009. — 268 с.
- 34 Ученые о множествах Георга Кантора; пер с нем. — СПб.: Образование, 1914. — 176 с.
- 35 Иванов А. Концептуальные технологии. Школа Спартака Никанорова / А. Иванов, А. Теслинов. — М.: НКГ «ДиБи-Эй-Концепт», 2023. — 312 с.

А.Г. Теслинов

Шындықтың өсіп келе жатқан күрделілігін жеңудің келесі кезеңінің принциптері

Мақалада белсенді қайраткерлердің ойлауына қиындықтар туғызатын ерекше жағдайларға түсініктеме беріледі, яғни шындықтың күрделену заңдылықтары және нәтижесінде осы жағдайларда адамдардың іс-әрекетінің сәттілігі мен қоғамдастықтардың өмір сүруін қамтамасыз ететін өнімді ойлауға қойылатын талаптар негізделеді. Осы жағдайлардың барлығы қазіргі мәдениетте жетілген адамдардың интеллектуалдық жетілуінің ерекше ережелерімен (бастауларымен) салыстырылуы тиіс шындық туралы ойлау тәсілдерінің қажетті дамуының келесі кезеңінің басталуын түсіндіреді. Мұндай ережелер мақалада өсіп келе жатқан күрделілікті жеңу принциптері ретінде негізделеді. Осы принциптердің реттелген жиынтығы олардың негіздемесімен бірге алғаш рет жарияланды. Бұл принциптердің негізіне бірқатар заманауи өнімді зияткерлік мектептердің жетістіктері жатады.

Жүргізілген зерттеу күрделі шындықтың ойлауын жаңа мүмкіндіктерге көтеру бағыттарын талқылау арқылы магистралды анықтайтын қорытындыларда жинақталған.

Кілт сөздер: ойлау сын-кәтерлері, күрделілік, ойлауды дамыту, ойлау принциптері.

A.G. Teslinov

The principles of the next stage of overcoming the increasing complexity of reality

The article explains the special circumstances that create challenges to the thinking of active people, substantiates the regularities of the complexity of reality and, as a consequence, the requirements for productive thinking that ensure the success of people's activities and the survivability of communities in these conditions. All these circumstances explain the next stage of necessary development of approaches to reality thinking, to which special rules (beginnings) of intellectual maturation of people established in modern culture should be compared. Such rules are substantiated in the article as principles of overcoming increasing complexity. An organized set of these principles together with their justification is published for the first time. These principles are based on the achievements of a number of modern productive intellectual schools. The research is summarized in the conclusions that set the main line for discussions of the directions of the rise of complex reality thinking to new possibilities.

Keywords: challenges to thinking; complexity; development of thinking; principles of thinking.

References

- 1 Schelling, F.V.Y. (2000). *Filosofia otkroveniia [Philosophy of Revelation]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 2 Bibler, V.S. (1991). *Mikhail Mikhailovich Bakhtin, ili Poetika kultury [Mikhail Mikhailovich Bakhtin, or the Poetics of Culture]*. Moscow: Progress; Gnozis [in Russian].
- 3 Lotman, Yu.M. (1996). *Vnutri mysl'ishchikh mirov. Chelovek–tekst– semiosfera–istoriia [Inside the Thinking Worlds. Man — Text — Semiosphere — History]*. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 4 Pelipenko, A.A. (2007). Rozhdenie Smysla [Birth of Meaning]. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo — Personality. Culture. Society*, 3 (37), 69–95 [in Russian].
- 5 Burbaki, N. (1963). *Ocherki po istorii matematiki [Essays on the History of Mathematics]*. Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury [in Russian].
- 6 Pelipenko, A.A. (2012). Kultura i smysl [Culture and Meaning]. *Postizhenie kultury — Understanding Culture* (Vols. 1–2). Vol. 1. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 7 Pelipenko, A.A. (2007). *Dualisticheskaiia revoliutsiia i smyslogenez v istorii: uchebnoe posobie [Dualistic Revolution and Meaning Generation in History: A Textbook]*. MGUKI [in Russian].
- 8 Jaspers, K. (1994). *Smysl i naznachenie istorii [The Meaning and Purpose of History]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 9 Descartes, R. (2020). *Rassuzhdeniia o metode [Discourse on Method]*. Moscow: AST [in Russian].
- 10 Leibniz, G.V. (1984). *Ob universalnoi nauke ili filosofskom ischislenii [On Universal Science or Philosophical Calculus]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Orekhovskii, P.A., & Razumov, V.I. (2021). Nastuplenie nartsissicheskoi kultury: posledstviia dlia obrazovaniia, nauki i politiki [The Advance of Narcissistic Culture: Consequences for Education, Science, and Politics]. *Idei i idealy — Ideas and Ideals*, 13, 3, 1, 84–102 [in Russian].
- 12 Teslinov, A.G. (2022). Blagodatnye sily individualizatsii [Beneficial Forces of Individualization]. *Idei i idealy — Ideas and Ideals*, 14, 2, 1, 180–196 [in Russian].
- 13 Teslinov, A.G., & Teslinova, E.A. (2020). *Upravliai resheniiami. Kak dumat, chtoby reshat i deistvovat [Manage decisions. How to think in order to decide and act]*. Moscow: FLINTA [in Russian].
- 14 Hegel, G.V.F. (1956). Kto myslit abstraktno? [Who thinks abstractly?]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 6, 138–140 [in Russian].
- 15 Varlamov, O.O., Kotsenko, A.A., Aladin, D.V., Zheltova, A.A., & Marushchenko, A.V. (2024). *Mivarnye sistemy priniatii reshenii robotov. RoboRazum: monografiia [Mivar decision-making systems of robots. RoboMind: monograph]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 16 Kant, I. (2008). Prolegomeny [Prolegomena]. (Vl. Soloveva, Trans). Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 17 Husserl, E. (1991). Fenomenologiya [Phenomenology]. *Logos — Logos*, 1, 12–21 [in Russian].
- 18 Gadamer, G.G. (1991). O krughe ponimaniia [On the Circle of Understanding]. *Aktualnost prekrasnogo — The Actuality of the Beautiful*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].

- 19 Frege, G. (1987). Shrift poniatii: skopirovannyi s arifmeticheskogo formulnyi yazyk chistogo myshleniia [The Font of Concepts: The Formulaic Language of Pure Thinking Copied from the Arithmetic Language]. *Metody logicheskikh issledovaniĭ — Methods of Logical Research*. Metzniereba: Tbilisi [in Russian].
- 20 White, L. (2004). *Izbrannoe: Nauka o kulture [Selected Works: Science of Culture]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 21 Kant, I. (1999). *Kritika chistogo razuma [Critique of Pure Reason]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 22 Hegel, G.F.V. (1956). Kto myslit abstraktno? [Who Thinks Abstractly?]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 6, 138–140 [in Russian].
- 23 Penkov, E. V. (1997). Dialektika konkretnogo i abstraktnogo v nauchno-teoreticheskom issledovanii [Dialectics of the Concrete and the Abstract in Scientific and Theoretical Research]. A.G. Novokhatko (Comp). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 24 Zinovev, A. A. (2002). *Metod voskhozhdeniia ot abstraktnogo k konkretnomu (na materiale «Kapitala» K. Marksa) [The Method of Ascent from the Abstract to the Concrete (Based on K. Marx's Capital)]*. Moscow: IF RAN [in Russian].
- 25 Nikanorov, S.P., & Persits, D.B. (1977). Ob odnom napravlenii v teorii sistem i ego znachenii dlia prilozhenii [On One Direction in Systems Theory and Its Significance for Applications]. *Voprosy kibernetiki — Questions of cybernetics*, 32, 74–89 [in Russian].
- 26 Teslinov, A.G. (2021). Vertical Development of the Systems Approach and Cybernetics: Issues and Opportunities. WOSC Book of abstracts. World Organisation of Systems and Cybernetics WOSC Congress, 44-45. <https://www.wosc2020.org/abstracts>
- 27 Solso, R.L. (1996). *Kognitivnaia psikhologĭia [Cognitive Psychology]*. Moscow: Trivola [in Russian].
- 28 Balzer, V., Mullins, K.W., & Sneed, J.D. (1989). Arkhitektonika nauki. Strukturalistskaia programma [Architectonics of Science. Structuralist Program]. *Obshchestvennye nauki za rubezhom. Serĭia 8. Naukovedenie — Social Sciences Abroad. Series 8. Science Vision*, 2, 37–45 [in Russian].
- 29 Varlamov, O.O. (Eds.). (2024). *MIVAR'24: Sbornik nauchnykh statei [MIVAR'24: Collection of scientific articles]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 30 Grinko, O.V. & others. (2021). Tsifrovye dvoyniki znaniĭ i ontologii dlia vysshego tekhnologicheskogo obrazovaniia [Digital Twins of Knowledge and Ontologies for Higher Technological Education]. *International Journal of Open Information Technologies*, 9, 1, 128–141 [in Russian].
- 31 Razumov, V.I. (2004). *Kategorialno-sistemnaia metodologiia [Categorical-systemic methodology]*. Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 32 Shchedrovitskii, G.P. (2021). *Orgupravlencheskoe myshlenie. Ideologiia, metodologiia, tekhnologiia [Organizational management thinking. Ideology, methodology, technology]*. Moscow: Studiia Artemiia Lebedeva [in Russian].
- 33 Nikanorov, S.P. (2009). *Kontseptualizatsiia predmetnykh oblastei [Conceptualization of subject areas]*. Moscow: Kontsept [in Russian].
- 34 (1914). *Uchenie o mnozhestvakh Georga Kantora [The doctrine of sets by Georg Cantor]*. Saint Petersburg: Obrazovanie [in Russian].
- 35 Ivanov, A., & Teslinov, A. (2023). *Kontseptualnye tekhnologii. Shkola Spartaka Nikanorova [Conceptual technologies. School of Spartak Nikanorov]*. Moscow: NKG «DiBiEi-Kontsept» [in Russian].

Сведения об авторе

Теслинов Андрей — доктор технических наук, профессор, Научно-консалтинговая группа «ДИБИЭЙ-Концепт» («Мастерская концептуального мышления»), Москва, Россия; <https://orcid.org/0000-0001-5235-3324>

Information about the author

Teslinov Andrey — Doctor of technical sciences, Professor, Scientific consulting group “DBA-concept” (“Workshop of Conceptual Thinking”), Moscow, Russia; <https://orcid.org/0000-0001-5235-3324>

А.В. Шастин*

ООО «Рэдиум Инвестиции» Омск, Россия
(E-mail: shastin@raedium.ru)

Подходы к управлению с точки зрения оценки сложности реальности (обсуждение статьи А.Г. Теслинова)

Целью настоящей работы является проведение сравнения собственных наработок с результатами А.Г. Теслинова и развитие авторский подход к управлению. У А.Г. Теслинова превалирует несколько иной, по сравнению со стандартным (общепринятым), подход. Рассматривается управление с точки зрения мышления (каким образом человек мыслит, принимает решения), а значит, насколько сложные картины человек может реконструировать. С точки зрения усложнения реальности у А.Г. Теслинова выделяются пять этапов в истории. В дальнейшем для реконструкции реальности применяются 7 принципов: это принципы схемного мышления, «задачного» мышления, мышления целого, преодоления имен, уместной абсолютизации мыслимого, обоснованной идеализации мыслимого, продуктивной операционализации мышления. Принципы под номером 8 и 9 приближают статью к философской, а не управленческой. Данные принципы позволяют понять предмет и метод управления, онтологии управления, его места в системе наук, социальной роли менеджмента как науки. В итоге применение схем усложнения реальности, предложенных А.Г. Теслиновым, вполне востребовано при принятии управленческих решений на современном этапе. Его можно использовать в реинжиниринге бизнес-процессов, управленческом моделировании организационных схем предприятий и в организационно-деятельностных играх.

Ключевые слова: бизнес-процесс, логика, операциональность, принцип, реконструкция сложности реальности, управление, экономическая модель.

Введение

Менеджмент исторически стандартно определялся с точки зрения классического подхода, затем в управленческом подходе увеличивалось внимание к человеку и организационным структурам через анализ и применение бихевиористского подхода. Позднее в менеджменте был выделен партисипативный подход, который выражен в процессном подходе и создании кружков качества (кайдзен). К настоящему времени в подходе к управлению преобладает системный подход. С точки зрения автора, наибольшую популярность приобрел категориальный подход, что выражается в полиаспектности, схематизации (как универсальном языке управления) и организационно-деятельностных играх (как способе разработки и принятия управленческих решений и стратегий).

Целью настоящей работы является проведение сравнения собственных наработок с результатами А.Г. Теслинова и развитие авторского подхода к управлению. У А.Г. Теслинова превалирует несколько иной, по сравнению со стандартным (общепринятым), подход. Рассматривается управление с точки зрения мышления (каким образом человек мыслит, принимает решения), а значит, насколько сложные картины человек может реконструировать. С точки зрения усложнения реальности у А.Г. Теслинова выделяются пять этапов в истории. Человек начинает реконструировать реальность в 800–200 тыс. лет до н.э., когда появляется дуальность (с и др.), коммуникация, а в дальнейшем — письменность. Благодаря письменности и коммуникации развивается математика, что в античные времена приводит к появлению формальной логики. Завершающим историческим этапом является фиксация правил формальной логики Р. Декарта, появление схем, как способов фиксации текстов [1].

В дальнейшем происходит усложнение реальности, что приводит к появлению способов работы с ней и методов управления объектами.

Методы исследования

Основной метод, предпринятый в статье А.Г. Теслинова, — обобщение известных попыток поиска прогрессивных форм мышления усложняющейся реальности с целью выделения продуктивных принципов его организации [2]. В настоящей статье автор использовал аналитический метод выска-

* Автор-корреспондент. E-mail: shastin@raedium.ru

званий А.Г. Теслинова, и добавление собственных идей к ним, которые окажутся актуальными и важными.

Результаты

Обобщение теорий мышления позволяет сформулировать следующие принципы (начала), которые необходимо использовать исследователю и управленцу для реконструкции реальности и принятия управленческих решений.

1. Принцип схемного мышления. Основывается, что все для человеческого мышления есть текст. Это определяет, что конкурентоспособность компании зависит от адекватности отражения реальности, которые определяется качеством применяемых схем. Способность принимать грамотные решения зависит от корректности исходных установок мышления.

Схема управления проектами в менеджменте — это конкретный способ организации взаимоотношений для выполнения бизнес-процессов на предприятии (менеджером, заказчиком и исполнителями в соответствии с их функциональными обязанностями и задачами) [3].

В качестве базовых вариантов схем в управлении проектами выступают:

- Основная схема. Руководитель является представителем заказчика и не несёт финансовой ответственности за принимаемые решения.

- Схема «расширенного управления». Руководитель (менеджер) принимает ответственность за проект в пределах фиксированной цены.

- Схема «под ключ». Руководитель (менеджер) проекта — проектно-строительная компания, которая заключила соответствующий контракт с заказчиком.

Выбор конкретного варианта схемы управления проектом остаётся за его заказчиком.

Использование схемного подхода к мышлению снимает привязанность к устоявшимся подходам к объяснению реальности, позволяет сформировать нетривиальные решения к принятию управленческих решений, разработке стратегий и т.д. Таким образом, открывается возможность помыслить реальность по-новому, продуктивнее.

Для применения принципа схемного мышления необходимо иметь способность к рефлексии — способности сознательно обращать внимание на свои мысли, эмоции и поведение, оценивать принятые решения и перспективы. Рефлексия помогает:

- контролировать мышление;
- оценивать обоснованность и логичность поступков, анализировать мысли;
- преобразовывать скрытые умения в эффективные инструменты для развития;
- избавляться от нерешительности и делать выбор;
- очищать сознание от лишних мыслей;
- определять поведенческие шаблоны и корректировать их.

2. Принцип «задачного» мышления. Устанавливается связь между особенностями познавательной задачи и способа мышления, который необходимо обоснованно выбирать/изобретать для постижения нового сложного «отрезка» реальности [4].

Исходя из данного принципа, при принятии управленческих решений и выработке концепций следует отказываться от использования готовых моделей, схем, представлений, без тщательного сопоставления их с особенностями, с деталями решаемой задачи. Это правило предполагает и требует обосновывать и отбирать разные аспекты объяснения бизнес-процессов (бизнес-моделей), осмысленно задавать глубину развертки содержания представлений о них, выбирать лишь необходимые признаки аспектов бизнес-процессов в соответствии с задачей, которая выступает в роли причины той или иной распаковки содержания постигаемых объектов как текстов, выраженных в схемах.

В управлении для роста эффективности при решении управленческой задачи, необходимо:

- планировать общее направление действий и предвидеть конечный результат;
- распределять и управлять материальными и человеческими ресурсами;
- координировать действия персонала предприятия для достижения общего конечного результата;
- контролировать поведение сотрудников организации с точки зрения этики.

3. Принцип мышления целого. При принятии управленческих решений и выработке стратегий необходимо удерживать целое, чтобы не втянуть в него лишнее и не потерять необходимое.

Этот принцип освобождает от необходимости проводить обширный анализ и собирать избыточные данные об управленческой задаче, что в силу особенностей наступившего этапа усложнения реальности делается чрезвычайно часто на уровне частных и государственных решений. Освобождение приходит вместе со способностью ограничивать поиск только теми признаками, которые образуют целое. При усложнении решаемой управленческой задачи, которое неизбежно сопровождает процесс развития и роста компании, возникает необходимость увеличивать познавательную мощь овладения сложными управленческими задачами через способность по-новому «спрашивать» и по-новому «брать» новые предметы [5].

Такой принцип в менеджменте реализуется через критическое мышление. Критическое мышление — это способность анализировать, оценивать и интерпретировать информацию и идеи, чтобы принимать обоснованные решения или формулировать свои собственные точки зрения.

Оно включает в себя следующие навыки:

- задавать вопросы;
- искать доказательства;
- рассматривать различные точки зрения;
- оценивать аргументы.

Критическое мышление помогает развивать логическое и аналитическое мышление, а также способность критически взглянуть на информацию и не принимать её на веру, а проверять на достоверность и обоснованность.

4. Принцип преодоления имен. Поскольку любая схема, любое описание реальности в человеческом сознании выстраивается из совокупности неких исходных понятий (из совокупностей существенных отличительных признаков объектов), выраженных в определенных терминах (именах), то любой мыслитель со своими схемами оказывается в их концептуальной власти [6].

Следует признать, что организационные схемы бизнес-процессов, на которые опирается управление, всегда находятся под угрозой принуждающего, то есть властного искажения, которое происходит от используемых для их построения терминов. Поэтому решение любой управленческой задачи или любое управленческое действие следует начинать с переопределения значений терминов, применяемых для создания и понимания организационных схем, с учетом условий (контекста) решаемой управленческой задачи.

5. Принцип уместной абсолютизации мыслимого. Он заключается в требовании такого истолковывания предметов мышления, при котором происходит сокращение смыслового «объема» суждений о них.

Абсолютный (от лат. *absolutum*, от *absolutus* — независимый, свободный) — это ничем не ограниченный, безотносительный, совершенный объект. Исходя из этого определения принцип абсолютизации предполагает в управленческих актах принудительно сокращать смысловой «объем» суждений об управленческой задаче (разрабатываемой стратегии) до минимального уровня, достаточного для решения задачи. При подобных организационная схема предприятия упрощается [7].

Это позволяет устанавливать границы решаемой задачи (разрабатываемой стратегии), контролировать и, соответственно, обозначать и принимать глубину и перечень ограничения для решения задачи и получению нестандартных (новых) решений управленческой задачи за счет анализа неочевидных аспектов решаемой задачи.

6. Принцип обоснованной идеализации мыслимого. Этот принцип создает необходимость выхода к неким, можно сказать, «последним», идеальным признакам объектов исследования, избавляясь от второстепенных [8].

Работа с идеализированными представлениями существенно усиливает глубину и абстрактность принимаемых управленческих решений, поскольку многие из них при кажущейся инаковости, при различии каких-либо природных признаков оказываются схожими по идеальным признакам. Это позволяет, поняв свойства стоящих «за ними» идеализированных объектов, глубоко понимать их все, пренебрегая особенностями каждого. Так, например, управление подчиненным, или законотворчеством, или штурмовой группой, или баллистической ракетой в идеальном смысле одинаковы, поскольку могут быть поняты через идеальную систему управления (целенаправленную систему).

7. Принцип продуктивной операционализации мышления. Этот принцип заключается в требовании подъема мышления к продуктивным аналогиям, создающим возможность придания мышлению операционального характера. Речь идет об аналогиях между математическим представлением реальности и экономическими моделями [9].

Экономическая модель — формализованное описание различных экономических явлений и процессов. Экономические модели позволяют отвлечься от второстепенных элементов и позволяют сосредоточиться на главных элементах системы и их взаимосвязях. Экономические модели выступают абстрактным отражением реальности и поэтому не могут быть всеобъемлющими.

При создании экономической модели необходимо выбрать переменные. Различают экзогенные и эндогенные переменные. Экзогенные переменные вводятся в экономическую модель извне и задаются, в первую очередь, перед началом создания самой модели. Вторые же выявляются главным образом в процессе построения.

Далее, после отбора переменных, происходит определение различных допущений для того, чтобы не усложнять экономическую модель. Например, в модели кривой производственных возможностей рассматриваются всего два вида производимых товаров, неизменное количество ресурсов и отсутствие внешнеэкономических связей.

Затем осуществляется выдвижение гипотезы, которая должна быть подтверждена или опровергнута экономической моделью. В экономике это короткое предложение, в котором осуществляется попытка объяснить, как связаны между собой эндогенные переменные. Таким образом, с помощью экономического моделирования можно применять управленческие решения.

8. Принцип мышления разнообразиями. Суть принципа кратко может быть выражена так: высокую продуктивность мышлению придает его способность оперировать потенциальным разнообразием признаков постигаемой реальности.

Данный принцип действует при решении технологических, поведенческих и организационных задач. Наличие большого количества различий позволяет принимать больше количество нестандартных решений.

9. Принцип порождающего мышления. Как способ познания реальности, при помощи которого мышление усваивает себе конкретное, воспроизводит его в духовно-конкретное, эту идею представил миру и использовал К. Маркс. Особенности формирования конкретного в мышлении и трансформацию его в абстракцию проявил советский философ Э. Ильенков [10]. Сама организация мышления такого типа была обоснована в работе А. Зиновьева как «механизм» восхождения [11]. А операционный аппарат этого механизма как инструментарий создания интеллектуальных систем порождающего типа разработан С.П. Никаноровым [12].

Принципы под номером 8 и 9 приближают статью к философской, а не управленческой. Данные принципы позволяют понять предмет и метод управления, онтологии управления, его места в системе наук, социальной роли менеджмента как науки. Работа А.Г. Теслинова выполнена в духе подхода к управлению, как наукоемкой деятельности. В целом, подход А.Г. Теслинова можно определить как системно-кибернетический. Существенный потенциал в дальнейшем развитии менеджмента А.Г. Теслинов видит в развитии принципов и приемов развития мышления.

В подходах к менеджменту также сначала происходит абстрагирование, принимаются управленческие решения, вырабатываются концепции, а затем они конкретизируются до уровня конкретного предприятия (бизнес-процесса).

Обсуждение

Из применяемых современных подходов управлению можно выделить:

- Системный подход. В менеджменте он выражается через реинжиниринг бизнес-процессов, построение организационных моделей предприятия, систему сбалансированных показателей и т.д.
- Технологии искусственного интеллекта. Их взрывное развитие уже позволяет оперировать гигантским разнообразием комбинаций организационных схем предприятий и бизнес-моделей. Однако применение массивов статистических данных в качестве основания для управления не отражает всего пространства принимаемых управленческих решений. В связи с этим уже происходит формирование новых оснований ИИ для повышения качества принимаемых управленческих решений.
- Категориальная методология. Средствами категориальной методологии организуется само мышление, для которого прокладываются маршруты движения к исходным схемам, через которые могут быть развернуты разные линии интерпретаций реальностей как текстов и тем самым мобилизованы разные классы альтернативных способов овладения ими.
- Системо-мыследеятельностная методология. На этапах своего становления эта школа создала продуктивный задел для объяснения бизнес-процессов, выводящих исследователей на поэтапный подъем к возможностям, при которых могут появляться новые схемы управления и, как следствие,

создаваться новые различия усложняющегося бизнеса. Согласно достижениям этой школы, такие возможности возникают в ходе проблематизации бизнес-процессов, схематизации рождающихся при этом содержания текстов о бизнесе, визуализации этого содержания, поддерживаемых структурированной коммуникацией между участниками мыслительной деятельности.

Выводы

Применение схем усложнения реальности, предложенных А.Г. Теслиновым, вполне востребовано при принятии управленческих решений на современном этапе. Его можно использовать в реинжиниринге бизнес-процессов, управленческом моделировании организационных схем предприятий и в организационно-деятельностных играх.

Список литературы

- 1 Теслинов А.Г. Технология усиления живучести организации в условиях перемен / А.Г. Теслинов. — М.: НКГ «ДиБиЭй-Концепт», 2018. — 24 с.
- 2 Теслинов А.Г. Технология разработки и запуска стратегий развития организаций и деятельности. Концептуальные методы / А.Г. Теслинов. — М.: НКГ «ДиБиЭй-Концепт», 2017. — 45 с.
- 3 Боронина Л.Н. Основы управления проектами / Л.Н. Боронина. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. — 134 с.
- 4 Гадамер Г.Г. О круге понимания / Г.Г. Гадамер // Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991. — С. 72–81.
- 5 Поплавская Т.Н. Категории «Целое» и «Часть» в современной философии / Т.Н. Поплавская // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология. — 2012. — № 4.
- 6 Фреге Г. Шрифт понятий: скопированный с арифметического формульный язык чистого мышления / Г. Фреге // Методы логических исследований. — Мецниереба: Тбилиси, 1987. — 152 с.
- 7 Новая философская энциклопедия. — Т. 1–4. — М.: Мысль, 2000. — 2659 с.
- 8 Кант И. Пролегомены / И. Кант; пер. с нем. Вл. Соловьева. — М.: Академический Проект, 2008. — 174 с.
- 9 Горбань А.Н. Демон Дарвина: Идея оптимальности и естественный отбор / А.Н. Горбань, Р.Г. Хлебопрос. — М.: Наука, 1988. — 208 с.
- 10 Ильенков Э.В. Диалектика конкретного и абстрактного в научно-теоретическом исследовании / Э.В. Ильенков. — М.: РОССПЭН, 1997. — 464 с.
- 11 Зиновьев А.А. Метод восхождения от абстрактного к конкретному (на материале «Капитала» К. Маркса) / А.А. Зиновьев. — М.: ИФ РАН, 2002. — 324 с.
- 12 Никаноров С.П. Об одном направлении в теории систем и его значении для приложений / С.П. Никаноров, Д.Б. Персиц // Вопросы кибернетики. — 1977. — Вып. 32. — С. 74–89.

А.В. Шастин

Шындықтың күрделілігін бағалау тұрғысынан басқару тәсілдері (А.Г. Теслиновтың мақаласын талқылау)

Мақаланың мақсаты А.Г. Теслиновтың нәтижелерімен өз әзірлемелерін салыстыру және басқаруға авторлық көзқарасты дамыту. А.Г. Теслинов стандартты (жалпы қабылданған) тәсілмен салыстырғанда сәл өзгеше тәсілге ие. Басқару ойлау тұрғысынан қарастырылады (адам қалай ойлайды, шешім қабылдайды), яғни адам қаншалықты күрделі суреттерді қалпына келтіре алады. Шындықтың күрделілігі тұрғысынан А.Г. Теслинов тарихтағы бес кезенді анықтайды. Болашақта шындықты қайта құру үшін 7 қағида қолданылады. Бұл схемалық ойлау принципі, «тапсырмалық» ойлау принципі, тұтас ойлау принципі, атауларды жеңу принципі, ойды орынды абсолюттеу принципі, ойды негізделген идеалдандыру принципі, ойлауды өнімді пайдалану принципі. 8 және 9 нөмірлі принциптер мақаланы басқарушылық емес, философиялық тұрғыдан жақындатады. Бұл принциптер басқару пәні мен әдісін, басқару онтологиясын, оның ғылым жүйесіндегі орнын, менеджменттің ғылым ретіндегі әлеуметтік рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде А.Г. Теслинов ұсынған шындықты күрделендіру схемаларын қолдану қазіргі кезеңде басқару шешімдерін қабылдау кезінде өте қажет. Оны бизнес-процестерді реинжинирингте, кәсіпорындардың ұйымдастырушылық схемаларын басқарушылық модельдеуде және ұйымдастырушылық және белсенді ойындарда қолдануға болады.

Кілт сөздер: бизнес-процесс, логика, операциялық, принцип, шындықтың күрделілігін қайта құру, басқару, экономикалық модель.

Management approaches from the point of view of assessing the complexity of reality (discussion of the article by A.G. Teslinov)

The purpose of this work is to compare our own developments with the results of A.G. Teslinov and to develop the author's approach to management. A.G. Teslinov has a slightly different approach in comparison with the standard (generally accepted) approach. Management is considered from the point of view of thinking (how a person thinks, makes decisions), which means how complex pictures a person can reconstruct. From the point of view of complicating reality, A.G. Teslinov identifies five stages in history. In the future, 7 principles are applied to reconstruct reality. This is the principle of schematic thinking, the principle of "task-based" thinking, the principle of thinking as a whole, the principle of overcoming names, the principle of appropriate absolutization of the conceivable, the principle of reasonable idealization of the conceivable, the principle of productive operationalization of thinking. The principles numbered 8 and 9 bring the article closer to philosophical rather than managerial. These principles allow us to understand the subject and method of management, the ontology of management, its place in the system of sciences, the social role of management as a science. As a result, the use of reality complication schemes proposed by Teslinov A.G. is quite in demand when making managerial decisions at the present stage. It can be used in business process reengineering, management modeling of organizational schemes of enterprises and in organizational and activity games.

Keywords: business process, logic, operability, principle, reconstruction of the complexity of reality, management, economic model.

References

- 1 Teslinov, A.G. (2018). *Tekhnologiya usileniya zhivuchesti organizatsii v usloviakh peremen [Technology of enhancing the survivability of the organization in the conditions of change]*. Moscow: NKG «DiBiEi-Kontsept» [in Russian].
- 2 Teslinov, A.G. (2017). *Tekhnologiya razrabotki i zapuska strategii razvitiia organizatsii i deiatelnosti. Kontseptualnye metody [Technology of development and launch of strategies for the development of organizations and activities. Conceptual methods]*. Moscow: NKG «DiBiEi-Kontsept» [in Russian].
- 3 Boronina, L.N. (2016). *Osnovy upravleniia proektami [Fundamentals of project management]*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 4 Gadamer, H.G. (1991). O krughe ponimaniia [On the circle of understanding]. *Aktualnost prekrasnogo — The Relevance of the beautiful*. Moscow: Iskustvo [in Russian].
- 5 Poplavskaiia, T.N. (2012). Kategorii «Tseloe» i «Chast» v sovremennoi filosofii [Categories "Whole" and "Part" in modern philosophy]. *Uchenye zapiski Krymskogo federalnogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Sotsiologiya. Pedagogika. Psikhologiya — Scientific notes of the Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Sociology. Pedagogy. Psychology*, 4 [in Russian].
- 6 Frege, G. (1987). Shrift poniatii: skopirovannyi s arifmeticheskogo formulnyi yazyk chistogo myshleniia [Font of concepts: formulaic language of pure thinking copied from arithmetic]. *Metody logicheskikh issledovaniy — Methods of logical research*. Metzniereba: Tbilisi [in Russian].
- 7 (2000). *Novaia filosofskaia entsiklopediia [New philosophical encyclopedia]*. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Kant, I. (2008). *Prolegomeny [Prolegomena]*. (VI. Soloveva, Trans). Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 9 Gorban, A.N., & Khlebopros, R. G. (1988). *Demon Darvina: Ideia optimalnosti i estestvennyi otbor [Darwin's Demon: The Idea of Optimality and Natural Selection]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Penkov, E.V. (1997). *Dialektika konkretnogo i abstraktnogo v nauchno-teoreticheskoi issledovaniy [Dialectics of the concrete and abstract in scientific and theoretical research]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 11 Zinovev, A.A. (2002). *Metod voskhozhdeniia ot abstraktnogo k konkretnomu (na materiale «Kapitala» K. Marksa) [Method of ascent from the abstract to the concrete (based on the material of "Capital" by K. Marx)]*. Moscow: IF RAN [in Russian].
- 12 Nikanorov, S.P., & Persits, D.B. (1977). Ob odnom napravlenii v teorii sistem i ego znachenii dlia prilozhenii [About one direction in systems theory and its significance for applications]. *Voprosy kibernetiki — Questions of Cybernetics*, 32, 74–89 [in Russian].

Сведения об авторе

Шастин Анатолий — кандидат экономических наук, директор, ООО «Рэдиум Инвестиции», Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-6843-0985>

Information about the author

Shastin Anatoly — PhD in Economics, Director of Radium Investments LLC, Omsk, Russian Federation; <https://orcid.org/0000-0002-6843-0985>

Х.А. Шимшек*

*Кастамону университеті, Кастамону, Түркия
(E-mail: simsekahmet@hotmail.com)*

Мәулевилік тариқаты

Мақалада Мәулана Жалаладдин Руми философиясы және оның сопылықтың дамуына, әлемдік мәдениетке ықпалы қарастырылған. Руми ілімі Құдайды және ішкі ақиқатты іздеуді махаббат, кішіпейілділік және Құдаймен бірігу арқылы жүретін жол деп санаған. Оның ілімдері эгоны жеңуге, жүректі ашуға және рухани ағартуға, әсіресе дервиштердің биі арқылы, медитация, музыка және поэзия арқылы қол жеткізуге бағытталған. Румидің сопылық мистицизмі Шығыс пен Батыс арасындағы екі діннің мәдени байланыстарын күшейту және шиеленісті қатынастарды жоюға бағытталған. Сонымен қатар, әлемдегі ислам-христиан диалогының маңызды элементі болып табылады. Өзінің жоғары көркемдік формасы мен адамгершілік құндылықтардың терең жалпыадамзаттық мазмұнына толы Жалаладдин Румидің поэтикалық сопылық шығармашылығы жалпы мұсылман мәдениетінің ғана емес, әлемдік мәдени мұраның да маңызды элементіне айналды.

Кілт сөздер: Руми, сопылық, руханият, махаббат, эго, медитация, дервиштер, құдайлық, ақиқат, Мәулана ордені.

Kipicne

«Тариқат» термині араб тілінен аударылғанда мұсылман сеніміндегі бір-біріне байланысты екі түрлі мағынаны білдіреді, оның біріншісі — ізделінетін жол», – деп түсіндіреді проф. Л. Массигнон [1] және бұл тақырыптағы ойын төмендегіше жалғастырады:

«Тариқат» сөзі алғашында рухани жан дүниесі мол әрбір адамға жол көрсетуді мақсат тұтқан бір моральдық-психологиялық әдіске сай келеді. Яғни, ол Тәңірге баратын жолды көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге Тәңірінің анықтаған заңдарын (шариғат) Тәңірі растығына (Ақиқат) жеткенге дейін түгелдей жүріп шыққанда әртүрлі кезендерден өтеді дегенді меңзейді. IX және X ғасырларда Гунейт, Халлас, Сараж, Кускари, Хужриви есімді ұлы сопылар осы бағыттағы рухани шейхтер болып саналады».

Екінші мағынасындағы тариқат сөзін XI ғасырдан өмір сүре бастаған тариқат жүйесіндегі әртүрлі мұсылмандар арасында ортақ мақұлданған рухани өмірдің байлығы деп түсінеміз. Ақырындап кеңейтілген «дәруіш үйі» сөзімен синонимдес, ортақ бір шейхтің қолдауымен жеке принцип ретінде құрылған ортақ бір өмірді көрсетеді. Бұл дәруіштердің үйлерінің біріне байланысты көбінде үйлі-баранды мүшелерінің белгілі бір уақытта анда-санда болса да, өмірлерін бір рет бір теккеде (кесенеде) өткізуін қажет деп санайды. Біздің тақырыбымыз христиандардың тариқатымен ұқсас жағдай десек те болады.

Ең алғаш тариқат б.д.д. XII ғасырда Абдулкадир Гейланидің басшылығымен Бағдатта құрылған. Кадирилер исламиетте, Үндістанда оның мүшелері айрықша көп болатын.

Біршама уақыттан кейін Шехабеддин Сухревердің (1144-1234) ұйымдастыруымен Сухревердие тариқаты құрылған. Шехабеддиннің шәкірттері арасында ақын Саади де бар еді.

Шазелие тариқатын Нуриддин Ахмет Шазели (1196-1258) Солтүстік Африка өлкелерінде құрған болатын. Бұл тариқат Мысыр, Солтүстік Африка және Сирияда ерекше кең қанат жайды.

Мәулеви тариқаты Желаледдин Руми тарапынан Түркияда құрылған, бірақ, бұл тарихаттың нағыз құрушысы үлкен ұлы Сұлтан Велед болатын. Мәулевиліктердің тарихы мен салт дәстүріне кейіннен кеңінен тоқталамыз. Түпнұсқа, яғни, мүшелеріне айналған дәруіш (семазен) айтылған белгілі сема мейрамы. Бұған да кейін кеңінен тоқталатын боламыз.

XIII ғасырдан бастап діни тариқаттар айрықша көбейді. Тариқат мүшелерінің әрқайсысы біршама ойшыл болып қалыптасты және ғибадат сияқты әртүрлі жұмыстарға, тариқаттың жиналыстарына қатысуға міндетті еді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: simsekahmet@hotmail.com

Сопылық кітаптары әр теккеде сәйкестендірілген тәртіпті ашық және өзіне шартсыз бағынуы керек деп шешті. Шейхтің қызметі сабақтарды рухани мұқтаждықтарға және шәкірттердің мүмкіншіліктеріне қарай белгілеуі тиіс еді. Бірақ, Шейх пен жаңа талапкер сопы арасындағы қатынастар «шәкірт шейхіне» байланған кісідей деп суреттеуге болатындай деңгейге жетті. Бұл жерде рухани бір «ауамен» демалған адамдардың иждихаттарына сай болған әдістің үйретілуі ғана емес, сонымен қатар рухани бір әсердің жеткізілуі және тек қана Пайғамбарға дейін ұзаған бір тізбектің ұсынушысы ғана бере алатын ерекше қасиеті бар ағым негізгі тақырып еді. Негізінде бұл төренмен (қуаныш) қабылданған шен құжат, бешпент немесе шапанның киілуімен белгіленген. Шәкірт «шейхтің баласы» делінеді. Және бұл шәкірттер өз араларында бір-бірін Алла ғашықтығы үшін сүйген бауырлар болып табылады. Өз қандасынан да жақын бір рухани араласуымен бір-біріне жақындаса түседі. Әр сопы, осылайша, мешітте қауымы бөлінбес бір бауырмалдық құрады, ең төменгі мүшесіне дейін өзін ең үстіндегі, жоғарғысындағына бағынышты екендігін сезінеді: араларындағы осы байланыс ешқашан үзілмейді, өйткені, бұл рухтардың Алла жайындағы берілген анты. Әбу Саид ибн Абулхайыр былай дейді:

«Бірі батыста, бірі шығыста болғандықтарына қарамастан, бір-бірінің сөздерінен қуаныш, бақыт, күш, қайрат алады, сонынан ерген ұрпақтары өзінен алдыңғылардың сөздерінен сабақ алады және жандары жай табады».

Әбу Саид ибн Абулхайырдың теккесіндегілердің (кесенесіндегілердің) жазбаша түрде баяндаған теккеге тиесілі бұйрықтары, өзіне қатысты тәртіп жүйесі және семазендердің тариқатының құрылуынан шамамен 2 ғасыр бұрын ұсынған маңызды міндеттері төмендегідей:

1. Өздерін және киімдерін әр уақытта таза ұстау;
  2. Мешітте немесе басқа да бір киелі жерге бос әңгіме үшін жиналмаулары;
  3. Намаздарын жамағатпен бірге оқу;
  4. Түнгі ибадаттарына көп көңіл болу;
  5. Таң бозарған уақытта Алладан кешірім сұрау және жалбарыну;
  6. Таңғы уақыттарда қолдарынан келгендерінше Құран оқу және күн шықпастан бұрын сөйлеспеу;
  7. Ақшам намазы мен құптан намазы арасында біраз дұғамен шұғылдану;
  8. Кедейлер мен жарлыларды жақсы қарсы алу және оларға қызмет көрсету қиындықтарына сабырмен қарау;
  9. Бір-бірімен бөлісуде артық ештеңе жемеу немесе алмау;
  10. Бір-бірінен рұқсат сұрамастан, бір жерден кетіп қалмау.
- Айрықша, бос сағаттарында мына үш жұмыстың біреуіне көңіл бөлсін: я дін тәрбиесімен; я біраз сопылық ұмтылысын; я болмаса бірінің мұңын бөлісу үшін жиналсын.

1. Мәулеви тариқатындағы чиле

1.1 Жалғыз қалушылық (азап)

Жалпы, Исламда жалғыз қалу (халвет) 40 күн жалғасады. Бірақ, Мәулевиерде чилеге кіргісі келген бір дәруіш мың бір күн теккеде қалады. Рұқсатсыз бұл жерден басқа бір жерге бара алмайды және бұл заңға қарсы көрсетілген әрекеті оған чиледе өткен уақытын жоғалтып, қайтадан басынан бастауға тура келтіреді. Үш жылға жуық бір уақыт бойынша Мәулеви шәкірт қиын өмір сүреді. Басқа «тариқаттарда» шейх рухани «дәрежесіне» қарай шәкіртке Алланың есімдерінің бірін үйретеді. Бірақ, Мәулана Желаледдин Румидің дәруіш үйінде жаңа шәкіртке, оның көкіректігін басу үшін — жерлерді сыпыру, дәретханаларды тазалау, дәруіштің аяқ-киімдерін жөндеу сияқты шаршататын және мезі қылатын жұмыстар береді. Шәкірт бұл жұмыстарды бағынушылықпен, адал әрі шын жүректен орындауы қажет, көңілі толсын-толмасын әр уақытта «Аллаға шүкіршілік» деп және дәруіштер үйіндегі өзінен бұрын келгендерге үлкен құрмет көрсету керек. «Чилекеш» (азап шеккен) делінген бұл халветке (жалғыз қалушылық) тартылған адам күні бойы жұмыс істеп, тек ақшам намазынан кейін ғана тынығатын. Өзіне тиесілі бір күркеде кереует пен көрпесі болмаса да ұйықтайтын; өте суық болса да, тек қана үстіне шапан жамыла салатын және оны кие алмайтын. Дәруіштер үйінде Мейданшы есімді күркелерге жауапты бір кәрі адам дәруіштерді таң атпастан бір сағат ерте оятуға міндетті етеді. Мешіттің шамдарын жағатын, содан кейін бәрі бірге азан оқитын.

Чиледегі бір шәкірт қателескенде немесе өзінен жоғары біреуге құрмет көрсетпей, қорланатындай артық нәрсе жасап қойса, шейх барлық дәруіштердің көзінше көкіректігін басу үшін аяғына ауыртпай он немесе жиырма рет дүре соғып, оны осылайша жазалайды.

Барлығы бірге бір дастарқан басында бөлектенбей тамақ жейтін. Дәруіштер аз тамақты тойып жеу үшін көңілі жайланбайтындай ыңғайсыз отырып және барлығы бір табақтан жейтін болған.

Біраз басқа бір шейхтар сияқты Мәулана шәкірттеріне тіленіп, қайыр сұрауға рұқсат бермейтін. Пайғамбарымыздың: «Таза абыройларыңды сақтаңыздар, себебі қолдарыңнан жұмыс істеу келеді» дегендігін олардың есіне түсіріп, мынаны да қосатын: «Әркім өз еңбегімен ғана аз болсын, көп болсын өз өмірін жалғастыра алады; кім саудамен айналыса алады. Қайсыбірі жазушылықпен немесе тамақ пісіру арқылы маңдай терімен өмір сүріп, күнін көре алады. Кімде-кім бұл жолды ұстамаса — оның бір тиын да құны болмайды». Бір дәруіштің үш күн аш қалмайынша, ешбір садақаны қабылдамауы да заңның бір тармағы еді.

1.2. Намаз және ораза

Діни жорамалдарда дүниеге бет бұруды немесе босандықты құп көрмеген Мәулана діннің әмірлеріне толығымен мойынсұнуды қалаған және былай деген:

«Сіздің ибадат істеріңізді бағынушылықпен орындауларыңызды, бұл үшін талпынуларыңызды сұраймын. Өйткені, Пайғамбарымыздың сүннеттерінің ең кішкентай бір бөлігі де көзге көрінбеуі және тыс қалуы да мүмкін».

Азаншының даусы Мәулананың құлағына жеткен кезде құрметпен орнынан тұрып, былай деген екен:

«Рухтарымызға жарық берген сенсің, атың мәңгілік үзілмейтін болсын!».

Осы қызметте болған бір кісі жастардың тон киіп, пештер мен тандырлардың жанында суықта, қыстың қатал бір кезінде Мәулана медресесінің шатырына шығып, азанға дейін ол жерде мыңдаған кешірім сұрап, жалбарынып, түнгі намаздарын оқығандарын айтады. Таңғы намазды оқығаннан кейін ғана шатырдан түскен екен. Мүбәрак аяқкиімдерін шешкен кезімде, ораза ұстаудан әлсізденген хәлінде ол өкшесіндегі жыртықтардан қан тамшылап, ал достары жылап тұрған еді, – дейді [2].

«Руханият ғашықтарының тыңдалуы, демалуы шаршауда; олар үшін қазына машақатта, тыныштық ізденісте».

Аңызға қарағанда, Мәулана моншаға кірген бір күні өзіне-өзі көзі түсіп, денесінің арықтағанын байқап, өкінішпен былай дейді:

«Бүкіл өмірімде ешкімнен ұялмадым, бірақ, бүгін өз денемнен ұялып тұрмын. Себебі ол: «Маған бір күн де тыныштық, рахат бермедің», – деп, кім біледі «хәл» тілімен нелер айтып, нелер айтпай, жасырып, «жүгіңді таси беруім үшін мені де еш тыныш қоймадың; бір түн болса да дем алып, қуаттануыма еш мүмкіндік бермедің», – деп қаншама зар иледі екен? Бірақ мен не істейін? Менің тыныштығым — оның қиналуында емес пе? Менің бір күн жаным жай тапса — рухым еш демалмас» [2; 309].

Сопылар үшін намаздың терең мағынасы не? Бір күні Мәуладанан былай деп сұрапты: «Аллаға жақындау үшін намаз ибадатынан басқа, қысқа жол бар ма?» Ол былай деп жауап береді:

«Жоқ, бірақ намаз, тек қана сурет емес. Сурет намаздың бір бастауы, бір соңы бар. Бірақ, намаздың рухы шартсыз және шексіз, не басы бар, не соңы бар. Бұл жағдайда намаздың өзі жалғыз түр емес. Намаз тәңірде жоқ болуға және өзінен кетуге бір дайындық. Барлық суреттері сыртта қалып, ол кезде тап-таза бір рух болған жебірейіл үшін де рухта орын болмайды» [3].

1.3. Айну (кедейлік)

Бір дәруіш Мәуладанан былай деп сұрайды: «Шын дана кім?» Ол былай деп жауап береді: «Ешбір қиындықтың таза мінез-құлқын шиеленістірмеген адам — дана. Себебі, былай бұйырылған: Дана адам айнымайды. Оған келген былғанған нәрселер тұрады» [2; 250].

Бұл жағдайда дәруіштің тамаша тепе-теңдікті мінез-құлқы ортаға шығаруы керек. Ефлаки аңыздарында Мәулана үнемі мынадай ұсынысты қайталайды:

«Сізге достарыңыздың істеген жамандықтары түсіндіріледі; оларға қайырымды бол және шын ниетіңмен жетпіс рет жорамалда; оларды жорамалдауда және түсіндіруде толығымен әлсізденген уақытыңызда өз-өзіңізге жамандықты істеген мұның сырын біледі деп ойлаңыз және мәселені жапсаңыз, доссыз қалмайсыз. Қатесіз дос іздеген доссыз қалады».

Дәл осылайша, бүтін дүние заттарынан айну да зор іс. Ақшаның Мәуланаға бір тіксіну тудырғаны көрінеді және ол алған нәрселерін біреуге беруге асығатын.

«Ғашықтықтың белгісі деген ол — ең жақсы нәрселер және ең жақсы көретін нәрселеріңмен бөлісу» [2; 347].

2. Тариқаттың тарихы

Мәулана Желаледдин Румидің заманында маңайынан табылған шәкірттер тобы дұрыс бір тариқат болып саналмайтын. Тек Сұлтан Велед басшылыққа алған кезден бастап шын тариқат болып құрылды.

Шәкірттерден басқа, теккеде болмаған және чилеге (азап) кірмеген өте көп тариқат достары бар, олардың біразы семаға және Месневи дәрістеріне қатысатын.

Сопыларды біріктірген бауырмалдық достық — өлімнен кейін де жалғасатын және оның естелігі шәкірттерінің ең мәнсізі үшін де терең бір құрметті сезім оятып, көрсетіп өтетін. Мәулананың әкесінің бас аспазшыға, кейін Мәуланаға және ең соңы Сұлтан Веледке де ғасырлар бойы жалғасқан құрметтерінің жолдары да осындай. Аңызға қарағанда, отты жағып, дәруіштерге тамақ дайындау үшін керек отынның қалмағанынан бас аспазшы өзі отқа түсіпті. Бірақ, аяқтары да жанбай кері шыққан екен. Оған «Отты ата» депті. Бүкіл Мәулеви аспазшыларында сол уақыттан осы уақытқа дейін пештерінің үстіне былай деп жазылады: – «Ей, хазіреті ұлы отшы». Кешкі тамақтан кейін, шам жағылған уақытта, Мәуладан кейін оған мақтау сөздер арнайтын [4]. Кония маңайында табылған оның қарапайым мешіті әлі күнге дейін зиярат орны болып саналады.

Тариқаттың шейхі жасырын, ешкімге айтпастан халифаны тағайындайтын. Тағайындалған халифаның өмірде болған ескі шейхтің орнына өтуі мүмкін емес еді. Мәулана тірі кезінде Хусамеддин Челебиге теккені ұйымдастыруы үшін өз орнына өту мүмкіндігін берген. Мәулана өлгеннен кейін бұл мүмкіндік мұрагері болған ұлына берілді.

Мәулевилердің киімдері «сикке» делінген бір киізден жасалған бас киім, «теннуре» деп аталатын жеңсіз, ұзын көйлек, «дестегүл» атты жеңі бар костюм, белдеме және жәкеттен құрылған бір шапаннан тұрады.

Кониядағы Мәулевилердің алғашқы теккесі басқалары құрылғаннан кейін орталыққа айналдырылған. Ол жерде бұрыннан біраз бөлмелер бар болатын. Кейіннен дәруіштер үшін кішкене бөлмелер, сема үшін үлкен бір зал қосылған. Бұл теккеге астана-уль-Хузур, хузуре-пир (бардың бастаушысы, пірдің барлығы) делінген. Екі түрлі текке болады: ең маңыздыларын «астана» дейтін. Халветі істейтіндер мен дәруіштердің дәріс алатын жерлері осы жер. Қалғандары «завие» деп аталатын.

Түркияда, Сирия мен Мысырда он астана, Стамбулда бес мәулихана, жетпіс алты завие бар. Мәулананың астанасы мәулевилер «Валиде Сұлтан» (Сұлтандардың анасы) дейтін. Ұстазымыздың анасы Қараман зевиеcін құрған. Анадолының барлық қалаларында ерекше мәулевиханалар бар еді. Мәулана заманында тариқат ерікті болатын. Конияда қасиетті орталығы бар. Бірақ, кішкене қалаларда тариқаттың тармақтары немесе теккелер де болатын.

Мәулана халыққа өте жақын еді. Бауырмал, адамгершілікпен, кешіріммен қарау сияқты адами қасиеттерді тариқатына негіз етіп алды. Дәруіш топтары ең кішкентай ауылдарға барып, халыққа жәрдем беретін, олармен бірге сема істейтін және кедейлер олардың арқасында жоқшылықтарын ұмытатын. Әйелдер де қоғам үшін жаңа құбылыс болған бұл төренге қатысатын. Әйелдер теккесі жоқ, бірақ кейбіреулерінің еркек немесе әйел шәкірттері бар еді. Сұлтан Веледтің қызы Шерейф Хатун біраз шәкірттерге ие және Ариффе Хосмеке атты кониялық бір әйелдің де таңдаулы еркек шәкірттері болған.

XVI ғасырдан бастап тариқаттың ерекшелігі өзгерді, яғни орталықтандырылды. Нақ осы кезеңнен кейін ең маңызды теккелер әмірлер мен шахзадалар тарапынан құрылды. Сазгер әрі ақын Сұлтан III Селім (XVIII ғ.) Мәулеви ақын Шейх Галибке шексіз қайран қалатын және неймен (музыкалық аспап) айтқан көптеген шығармалары да оның еңбегі болатын. Тариқат бұл шақта өзінің өркендеу шегіне жеткен.

1925 жылы Ататүріктің жарлығымен барлық тариқаттар жабылды. Халеп теккесі барлығының орталығы болды. Бүгінгі күні ескі теккелер мұражайға айналдырылған. Мысырда, Кипр мен Ливияда бүгінгі күнге дейін Мәулеви орталықтары бар.

3. Тариқаттың әсері

Түрік империясы кең, үлкен бір жерге ие еді. Мәулеви музыкасының, семасының және өлеңдерінің әсерлері Әзербайжаннан Венаға дейін жетті. Мәулананың немересі Емир Арф Челеби атасының тәрбиесін мүмкіндігінше барлық өлкелерге жаюға тырысты. Ғасырлар бойы ең ұзақ өлкелерде теккелер құрылды және бұл жерлерде әр түрлі тілдерге аударылған Мәулеви мен оның түрікше болжамдары оқылатын. Бұл үшін парысша білетін біреудің қажеті де жоқ еді. Басшылар

отбасы бұл мәулеви шығармаларынан ғанибет жақсы әсер алатын. Өзі де ақын болған Сиван басшысы Коды Бурханеддин Мәуланаға арнап мақтау сөздер жазады. XV ғасырдан бастап классикалық түрік әдебиетінен басқа, ерекше айырмашылығы бар бір мистикалық әдебиет пайда болды. Ибрахим мырза, Сұлтан Диван Жусуп Сине Чалы, Арзи ата, Шейх Галиб, Есрар ата, Жаңақалалы Авни мырза сияқты ақындар бұл әсердің арқасында маңызды ақындыққа иеленді. Бұл ақындар XVI ғасырдан бастап мистикалық терминдерін қолдана бастады. Мистикалық музыкалары да әдебиет сияқты толығымен классикалық дүние болатын. Тарикаттың өнер түсінігі сурет және ежелгі хат жазу үлгісі бойынша да дәл осылайша үлкен бір әсер қалдырды. Кониядағы Мәулана мұражайы бұл тақырыптағы ақиқат бір қазына дерліктей. Месневидің алтын жіппен нақышталып, жазылған алғашқы қол жазуы да осында.

Тарикаттың өте ерекше жағдайларын шамалы да болсын көрсету мақсатымен, тарихшы-жазушы Ефлакиден алынған кейбір анекдоттарды айтпасақ болмайды. Ғұламаларға байланысты асыра сілтеушілікке қарамастан бұл аңызда сол кезден алынғандығы сезілген және Фиореттидікі сияқты жанды портреттер сызғанда біршама ерекшеліктер де орын алған (Мәулана 17 жасар кезінде өлген Франчанс д. Ассисе мен Мәулана арасында онсыз да мейлінше ұқсас ерекшеліктер бар). Бұл ұқсастықты мына мейірімді сөздерден таба аламыз:

Бір күні достарының бірі медресенің қабырғасына шеге қағады. «Бұл бөлме шейхіміз Шамседдинге тиесілі», – деді Мәулана. «Ол жерге шеге қағудан қорықпайды ма? Мұны істеуден, яғни шеге қағуын тоқтатын, ол шеге менің жүрегіме қдалып жатқандай» [2; 23].

Маурисе Баррис атап айтқанындай, тарикат мүшелері «тарикат құрушысының барлық уақыттарға көңіл бөлгенін естеріне сақтайды және ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады». Мәулананың кісілігі оның тарикатына өшірілмейтін терең бір әсердің мөрін басты.

Бұл түсіндірмелердің біраз қиындық тудыратын сикырларына қарамастан, оның ортағасырға тиесілі нәзіктігі, Мәулананың ақылды, алғыр қабілеті, күнделікті оқиғалар тақырыбындағы жанды білімі мен діни білімін біріктірген психологиялық ой-тұжырымдары Алланың берген күш-қуатын және айрықша, басқаларға ұқсамайтын бақытының бұлағы бұл жеңілтектікті қайдан тапқанын білмеймін. Уақыты келгенінде мысқылшы да бола алады: «Бұл түн сен үшін бар тілегіммен Құранды түгел оқыдым» деген біреуге, тек қана мынандай деп айта аласың: «Мақұл, бірақ сен қалай өлмедің?».

Сөзін жүргізе алатын адамдарға салықалы, кедейлердің арасында қарапайым болуды білетін. Оның жасаған істерінде әрдайым баршылық пен тіршілік иелерін, әсіресе, әлсіздерді, яғни балаларды, жамандықтан құтылғысы келген әйелдерді, хайуандарды бауырына қысқандай нәзіктік пен тәтті мейірімділік сезімімен баурайтын. Бір күні балалардың ойнайтын ауласынан өтіп бара жатады. Балалар оны байқап қалып, оған қарап жүгіре бастайды. Бір бала: «Тоқтандаршы, мен де келемін!» деп айқайлайды. Мәулана бала келгенше күтеді.

«Ол заман оған қарсы тәкәппарлық, менмендік көрсетілген кез еді; Оны қабылдамай, бас тартатын; Оған қарсы сот ашып, сотта оның музыкасына тиым салуларына байланысты шешімдер қатты дауыспен оқылатын», – деп түсіндіреді Ефлаки.

Негізінде мәулевилердің атақты семасы қатаң наразылықтарға тап болған, бірақ жалпы адамдарға жайлы болғандықтан да қоғамды, ортаны өздеріне қаратқан. Алғашында дұшпаны болып, кейіннен, сема белгісін ойында тасыған құқықшы шейх Шемседдин Мардинидің де жағдайы былай болған. Ол: «Ант-су ішейін — бұл ыстықтық Аллаға арнап теспих етеді («Субханааллах» сөзін сөйлеумен Аллаға тағзым ету) және кімде-кім бұл сема арам десе — ол адамның өзі арамза» [2; 321].

Мәулананың кешірімділігі өте жоғары дәрежеде екендігі соншалық, сема ауласына кіріп, сүйіктісінің жамалын ойлаған бір күні, кенеттен, мас адам семаға кіріп, көпшілікті үркітіп, жыңды сияқты Мәуланаға қарай атылады. Ол жердегілер оған жаман нәрселер істейді. Сонда Мәулана: «Шарап ішкен — ол мас адамның қылығын жасаған сіздер!», – деп [2; 193], оларға ренжіген екен.

Барлық тіршілік иелерін терең бір бауырмалдық сезіммен түсінетін. «Ағаштарға дейін мені танып, сәлеміме жауап береді» дейтін. Бірде достары кішкене көлдің жағасында шеңбер құрып отырыпты.

Ефлаки түсіндіретін: «Шейхіміз нұр дариясында ойға шомылып, басқа дүниемен байланысты түсініктерді аузына алып отырыпты. Кенеттен құрбақалар құрылдай бастайды. Шейхіміз оларға қаһарлы бір дауыспен: «Бұл не шу? Сөйлеу сендерге бұйырған ба, жоқ әлде бізге ме?» деп айқайлайды. Құрбақалар түгелдей дыбыссыз қалыпты, біреуі де дыбыс шығармаған екен. Шейх

орнынан тұрғаннан кейін көлшіктің жағасына жақындап: «Бұдан кейін болады» дегендей бір ыммен ишара істейді. Сол кезден бастап барлық жәндіктер қайтадан құрылмай бастапты» [2; 134].

Бір шәкірті мынадай жағдайды баяндайды: Мәулана өзінен мол мөлшерде жейтін нәрселерді алып келіп, ол да бұл сұраған нәрселерді көрсетеді. Мәулана бұлардан бір уыстай алып, дорбасына салып, ол жерден ұзай түседі. Оның не істемек екенін білгісі келген бозбала оның соңынан ереді.

«Оның артынан жәймен жүріп келемін, қираған, быт-шыты шыққан жерге келді, жерде бір ұрғашы ит жатқанын көрдім. Мәулана барлық алып келген жейтін азығын оған берді. Бұл мейірімділік пен жанашыршылықты көріп, қайран қалдым. Мәулана: «7 күн бұл бейшара хайуан ешнәрсе жемеген әрі күшіктерін де тастап кете алмаған. Алла оның ыңырсыған дауысын маған жеткізіп, оны жұбатуды әмір етті» [2; 294] деп, жағдайды түсіндірді.

Тек қана кішкене қайырымдылық істері туралы, сол кездегі бүкіл жаратылысқа жолдаған бір қасиетке ишара еткен бұндай мысалдарды көптеп айтуға мүмкіндігіміз бар. «Барлық дүние тек бір затты ортаға шығарған ұсақтардан құрылған» дейтін. Мәулана да Хазіреті Пайғамбарымыздың мына хадисінде бұйырғаны сияқты: Ұлы Раббым! Үрім-бұтағымды өзің басқар, себебі олар білмейді». Үмбетім сөзінен бір-екі ұсақ түсінік қана шығады. Себебі, адал еместер бұл ұсақтардың ішінде ойланбаса — бүтіндік сақталмайды» [2; 126].

Ол әрқашан да өте кең мейірімділіктің алды болған. «Фихи Мафикте: «Ізденіс жолдары әр түрлі, бірақ, ізделетін нәрсе — біреу», – дейді. Меккеге баратын жолдардың неше түрлі болғандығын көремісің? Біреуі Византиядан, енді біреуі Сириядан және осылайша, басқа жолдар не құрлықтан немесе теңізден өтеді. Нәтижесінде жолығысатын бұл жолдардың қашықтығы әртүрлі, бірақ, соңына түскен уақытта, тартыстар мен көзқарас айырмашылықтары тарқайды, себебі, көңілдері бірлеседі. Көңілдің бұл толқуы иман да, имансыздық та емес ғашықтық» [3; 134].

Мәулана басқа діндерге де мейірімділікпен қараған. Тек өз дініндегілермен ғана емес, араларынан табылған христиандар жағынан да жақсы көрілетін. Ол кезең осындай мейірімділікке қолайлы уақыт еді. Әркім ешбір негізсіз және тартынбастан шейхтің жанынан табыла алатын. Кішкентай екі баласымен қалған, екі әйелінің өлімінен кейін Мәулана Жевхер Хатун есімді, ислам дінін қабылдаған кониялық христиан қызына үйленеді. Одан Малика Хатун есімді қызы және Мұзафереддин Амир Алем атты ұлы болған. Мәулана грек тілін жақсы білген және баласы Сұлтан Веледтің грек тілінде жазған еңбектері де бар. XVII ғасырда Есрар ата өзін Таурат пен Інжіл тәрбиесіне берген. Тариқат әр кезде сенімдеріне құрмет көрсеткен басқа мезхептердің мүшелерін де өзіне ұқсаған бұл фанатиктіктен ұзақ мейірімділікпен өзін ортаға шығарған.

Мәулана ойлау бостандығын қолдайтын және ғалымдардың таяз ақылдылығына және түсіну қабілеттерінің жеткіліксіздігіне еш шыдай алмайтын. Әсіресе, хаттарында және Фихи Мафиһте тариқаттың демократиялық құрылысының және сема төрендерінің сыналғандығы болып табылатын жағдайларда, оны қарсы бағытта көрсеткен жұмыстарының іздері табылады, бірақ халықтың барлығы оған үлкен құрмет көрсетеді. Үлкен қателерге қарсы Кония халқының оған сыйынғандарын да білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Encyclopedie de L'islam. Tarikat.
- 2 Yazaıcı, T. (1954). A. Eflaki. Ariflerin Menkibeleri.
- 3 Meyerovtch, E. V. (1975). Le Livre du Dedans.
- 4 Gölpinarlı, A. (1953). Mevlanadan Sonra Mevlevilik.

Х.А. Шимшек

Маулевские тариқаты

В статье рассмотрена философия Маулана Джалаладдина Руми и ее влияние на развитие суфизма и мировой культуры. Учение Руми считало поиск Бога и внутренней истины путем любви, смирения и слияния с Богом. Его учения направлены на преодоление эго, открытие сердца и достижение духовного просветления, особенно через танец дервишей, через медитацию, музыку и поэзию. Суфийский мистицизм Руми направлен на укрепление культурных связей двух религий между Востоком и Западом и устранение напряженных отношений. Кроме того, он является важным

элементом исламско-христианского диалога в мире. Поэтическое суфийское творчество Джалаладдина Руми, наполненное глубоким общечеловеческим содержанием своей высокой художественной формы и нравственных ценностей, стало важным элементом не только мусульманской культуры в целом, но и мирового культурного наследия.

Ключевые слова: Руми, суфизм, духовность, любовь, эго, медитация, дервиши, божественность, истина, орден Маулана.

H.A. Shimshek

Maulev tariqats

In the article the philosophy of Maulan Jalaladdin Rumi and its influence on the development of Sufism and world culture was examined. Rumi's teaching considered the search for God and inner truth to be a path of love, humility and merging with God. His teachings are aimed at overcoming the ego, opening the heart and achieving spiritual enlightenment, especially through the dance of dervishes, through meditation, music and poetry. Rumi's Sufi mysticism aims to strengthen the cultural ties between the two religions between East and West and eliminate strained relations. In addition, it is an important element of the Islamic-Christian dialogue in the world. The poetic Sufi work of Jalaladdin Rumi, filled with the deep universal content of its high artistic form and moral values, has become an important element not only of Muslim culture as a whole, but also of the world cultural heritage.

Keywords: Rumi, Sufism, spirituality, love, ego, meditation, dervishes, divinity, truth, order of Maulana.

Автор туралы мәлімет

Хаджи Ахмет Шимшек — философия ғылымдарының докторы, Кастамону университетінің оқытушысы, Кастамону, Түркия; <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Information about the author

Haji Ahmet Shimshek — Doctor of Philosophy, Lecturer at Kastamonu University, Kastamonu, Turkey; <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Е.А. Сухачев*

Москва, Россия
(E-mail: eucx@mail.ru)

Применение аппарата теории динамических информационных систем в исследовании спортивной тренировки как целостного сложноорганизованного объекта

В статье обсуждены возможности исследования спортивной тренировки в качестве сложноорганизованного динамического объекта на основе аппарата теории динамических информационных систем (ТДИС). Методология ТДИС позволяет осуществить процедуру теоретического описания спортивной тренировки, что достигается в том числе выявлением дополнительных понятий, необходимых для представления набора взаимосвязей структуры исследуемого объекта. Педагогические, биологические и социальные аспекты спортивной тренировки увеличивают сложность процедур синтеза нового теоретического знания при исследовании этого объекта. Всесторонне актуализируется проблема обеспечения полноты получаемого теоретического знания о спортивной тренировке как сложноорганизованном динамическом объекте. Методология ТДИС предусматривает работу с «тонкими» настройками, чтобы задавать требуемые параметры достаточности и полноты описания объекта исследования.

Ключевые слова: спортивная тренировка, ТДИС, абстрактные объекты теории, системы.

Введение

Получение научного знания о подготовке спортсменов высокого класса основано на широком применении междисциплинарной методологии. Ключевыми компонентами спортивной подготовки являются: соревновательная деятельность, внутренировочные факторы и спортивная тренировка [1]. Спортивная тренировка — это специализированный процесс, основанный на использовании физических упражнений, способствующих совершенствованию механизмов адаптации, лежащих в основе развития физических и двигательных способностей индивида в избранном виде спорта [2]. Несмотря на значительное увеличение доли соревновательной деятельности, спортивная тренировка занимает более половины всего времени спортивной подготовки, что делает ее важнейшей составляющей этой системы. Учитывая роль спортивной тренировки, она постоянно совершенствуется на основе объективизации знаний о структуре тренировочного процесса, подготовленности спортсменов, общих и специфических закономерностях становления спортивного мастерства.

В решении задач получения новых знаний о спортивной тренировке применяется ряд концепций из естественнонаучных дисциплин, например теории адаптации, теории функциональных систем (ТФС), реализуются методы комплексного контроля, широко применяются возможности современной диагностики и программно-аппаратных комплексов [3–5].

Существенно возросшее количество научных публикаций показывает интерес исследователей к вопросам построения спортивной тренировки. Отмечается стремительное наполнение и расширение ядра научного знания о спортивной тренировке разносторонней информацией и новыми данными, происходит быстрое обновление понятийного аппарата. Все перечисленное осложняет коммуникацию исследователей из различных дисциплинарных областей и выработку практических рекомендаций.

В то же время, со стороны исследователей спортивной тренировки, современные философские разработки, обладающие потенциалом для теоретического синтеза, остаются без должного внимания. Одной из таких разработок является теория динамических информационных систем (ТДИС), аппарат которой основан на идеях триадичности явлений, процессов и объектов. Эта интеллектуальная технология нашла применение в таких областях научного знания, как экономика, социология, менеджмент, философия, лингвистика, информатика и методология. Аппарат ТДИС разрабатывался для исследования абстрактных объектов, обеспечивая возможность проведения операций по конструкции и

* Автор-корреспондент. E-mail: eucx@mail.ru

деконструкции базовых и дополнительных понятий, на основе их объединения гибкими, настраиваемыми связями.

Применение ТДИС в исследовании «спортивных» объектов раскрывает новые возможности: (1) оптимально осуществлять перенос смыслов, понятий и знаний из одной научной дисциплины в другую, достигая необходимой и достаточной полноты описания объектов; (2) качественно улучшать условия для совершенствования дисциплинарного метаязыка [6, 7].

Сложная структура организации спортивной тренировки предусматривает не менее десятка сценариев исследования этого объекта. Полисценарность обусловлена большим количеством факторов: вид спорта, уровень квалификации спортсменов, цели и задачи тренировочных циклов, методики и технологии, применяемые в подготовке, имеющиеся модельные характеристики. Кроме того, на уровне практической реализации необходимо учитывать соответствующие особенности структуры специальной подготовленности спортсменов.

В.Н. Платонов выделяет в структуре подготовленности пловцов следующие факторы: (1) уровень специальной подготовленности в плавании; (2) уровень скоростных возможностей, (3) уровень специальной выносливости. Многоаспектность спортивной тренировки в сочетании с закономерностями физиологической адаптации обуславливает необходимость совместных усилий представителей различных научных дисциплин.

Постановка задачи

Цель исследования — обосновать подходы к применению ТДИС для описания спортивной тренировки в плавании как целостного сложноорганизованного объекта.

1. Первая задача настоящего исследования предполагала изучение методологии ТДИС, а также имеющихся случаев ее успешного применения. Наиболее подходящей для решения первой задачи настоящего исследования стала совместная публикация Г.Д. Боуш и В.И. Разумова «Формирование систем понятий для изучения объектов в экономике: опыт применения аппарата теории динамических информационных систем к бизнес-кластерам» [7]. В исследовании рассматриваются аксиологические аспекты формирования системы понятий в связи с институализацией бизнес-кластеров (БК). Авторы исследования указывают на то, что по теме БК существует большое количество научных определений и понятий, обозначающих различные аспекты предметной области, что затрудняет целостное восприятие. Кроме того, отмечается, что использование методов математического моделирования ведет к нечеткости описания объекта, а редукционистский подход подменяет целостную систему на множество аспектных моделей. На наш взгляд, предложенный авторами понятийный аппарат является более совершенным и онтологически связанным с социально-экономическими условиями возникновения и функционирования БК.

2. Вторая задача настоящего исследования состояла в автоматизации применения технологии ТДИС. Решение этой задачи продиктовано большим объемом используемых информационных единиц, объектов и синтезируемых дополнительных понятий, которые требуется представить в виде системы с различными взаимосвязями. Согласно методологии ТДИС между понятиями могут быть установлены связи типа «первообразное» — «производные». В исследовании Г.Д. Боуш и В.И. Разумова указывается, что «любое понятие дешифруется в триаду, при этом должны получиться ровно три его первообразных. Продолжение дешифровки дает, во-первых, первообразные высших порядков для исходного понятия; во-вторых, приумножает число первообразных первого порядка за счет образования дополнительных триад; в-третьих, формирует много производных и у первообразных высших порядков. Для дешифровки понятия предназначена обратная операция — свертка» [7]. Особенностью ТДИС является возможность построения из понятий геометрических объектов, которые являются направляющими рассуждений. Авторы-разработчики называют эти геометрические конструкции «смысловыми схемами». Кроме того, авторы-разработчики предусмотрели возможность дешифровки понятий до любого уровня, предложив использовать для этого собственную компьютерную программу «Когнитивный ассистент» [8–11]. Собственный опыт применения ТДИС показал необходимость расширения функциональных возможностей средств автоматизации и визуализации операций, проводимых на основе ТДИС. В настоящее время ведется поиск возможных решений, направленных на совмещение технологий авторов-разработчиков с известными парадигмами визуализации данных. В частности, нами использовалась облачная программа для управления проектами Trello, известная как Канбан. Канбан — наглядная система разработки, показывающая, что необходимо создать, когда и сколько. Существующая программа Trello позволяет создавать группы и карточки с тегами в виде

меток разного цвета, которые можно переименовывать, давая им значения полученных «производных». Карточки поддерживают комментарии, вложения и списки. Все перечисленные способствует скорости и точности документирования возникающих мысленных образов, смыслов, понятий. Кроме того, интерфейс Trello допускает возможность группового удаленного взаимодействия исследователей, что может способствовать усилению синергетического потенциала коммуникации исследователей при групповом и командном взаимодействии.

3. Третья задача исследования состояла в проверке экспертности ТДИС. Для решения этой задачи использовался материал докторской диссертации В.Н. Платонова «Исследование спортивной тренировки в плавании как целостного сложноорганизованного объекта». Отметим, В.Н. Платонов является одним из основателей современной теории подготовки в олимпийских видах спорта [12]. Предполагалось, что полученная система понятий будет соответствовать разработанной В.Н. Платоновым абстрактной модели спортивной тренировки пловцов высокой квалификации, построение двухуровневой схемы дешифровки исходного понятия «спортивная тренировка» позволит сопоставить собственные «смысловые схемы» с материалами и структурой диссертационного исследования, отражающими авторскую задумку, логику рассуждений.

Методы исследования

Одним из признаков неполноты знания о предметной области является увеличение новых концепций, рост исследовательской активности. Появление новых знаний, раскрывающих особенности построения спортивной тренировки, связано с усилением процессов деления спорта на любительский, профессиональный и спорт высших достижений. Учитывая динамику спортивных результатов, четко установить границу между ними становится все сложнее. Тем не менее эта задача требует решения, поскольку выявление системобразующего фактора и выбор соответствующих тренировочных воздействий на каждом этапе многолетней подготовки важны с точки зрения получения представления об итоговых и промежуточных результатах подготовки. Соответственно, различия в абстрактных объектах спортивной тренировки, которые применяются в качестве моделей для управления подготовкой, определяют заведомо разную эффективность. Кроме этого, разрабатываемые модельные характеристики для прогнозирования могут существенно повлиять на определение критериев тренировочного процесса и соревновательной деятельности, позволяющих выходить на требуемый уровень подготовленности спортсменов к моменту главных соревнований.

Таким образом, точность прогнозирования во многом будет зависеть от исходных моделей, качества получаемых данных, их интерпретации, методов обработки. Все перечисленное может стать источником противоречий между практиками, непосредственно занятыми в реализации спортивной тренировки и представителями обособленных научных дисциплин, обеспечивающих различные вне-тренировочные процессы. В данном случае возникает потребность в технологии междисциплинарного синтеза. В изучении сложноорганизованных, динамических объектов, каковым является спортивная тренировка, аппарат ТДИС позволяет обеспечить баланс сохранения содержательно-смысловой специфики и математическую строгость операций. Последовательность, содержание и планируемый результат операций, осуществляемых в рамках использования ТДИС, представлены в таблице ниже.

Таблица

Последовательность и содержание и результат операций

№	Название операции	Содержание	Планируемый результат
1	Дешифровка	Триадическая дешифровка базового понятия «спортивная тренировка» предполагает выделение трех семантических компонент — «триад», образующих семантическую сеть понятия	Три новых базовых семантических компонента — «триады», раскрывающие понятие «спортивная тренировка»
2	Дешифровка базовых «триад»	Расшифровка базовых триад осуществляется на основе поиска определений понятий с последующим их компонентным анализом	Девять дополнительных «триад», раскрывающих понятия трех базовых «триад»
3	Мутации «триад»	Мутации «триад» по алгоритму, предложенному разработчиками ТДИС	Шесть категориальных схем (КС)

Схема двухуровневой триадической дешифровки базового понятия «спортивная тренировка», дополненная процедурами мутаций «триад», может рассматриваться в качестве одного из компонентов теоретической схемы научного знания [13]. Выполнение формальных операций ТДИС обеспечивает сочетание однозначных процедур перестановок и связей понятий в КС с эвристической процедурой семантического синтеза. Присвоение индексов полученным семантическим компонентам — «триадам» в КС позволяет осуществлять необходимое количество операций по дешифровке начальных понятий до любого уровня семантической иерархии.

Результаты исследования

В основе логики осуществляемых операций находится компонентный анализ определения понятия «спортивная тренировка» данного в диссертационном исследовании В.Н. Платонова: «*Спортивная тренировка — это процесс функционального совершенствования организма с целью приспособления его путем систематических упражнений к повышенным требованиям при выполнении определённой работы*» [12]. Данное определение позволяет выделить наиболее значимые семантические компоненты, составляющие содержание понятия «спортивная тренировка», которые находятся в сфере ее идеального воплощения, связанного с целью деятельности: «совершенствование» «приспособляемость», «готовность». Операция выделения семантических компонент, определяющих непосредственную реализацию деятельности, направленную на получение результата, в настоящем исследовании не проводилась. Это позволило нам выбрать ситуативный контекст, установить качественные связи, определить необходимый и достаточный объем информации для описания фоновых знаний, чтобы разработать комплекс КС, отражающий системные характеристики абстрактного объекта «спортивная тренировка», их обособленную предметную область и внутренние связи.

Обсуждение

В настоящем исследовании рассматривается процесс конструирования исходной КС (см. рис.). В исходной КС находит отражение базовое понятие «спортивная тренировка», при этом она является также и средством дальнейшей работы с понятием «спортивная тренировка», поскольку задает направление для извлечения дополнительных понятий. Таким образом, исходная схема (а) выступает в качестве методологической платформы. В исходной схеме заложены следующие семантические компоненты: (1) предмет деятельности (функциональное *Совершенствование* организма); (2) средство деятельности (*Приспособление* путем систематических упражнений); (3) цель деятельности (*Готовность* организма к повышенным требованиям при выполнении определённой работы).

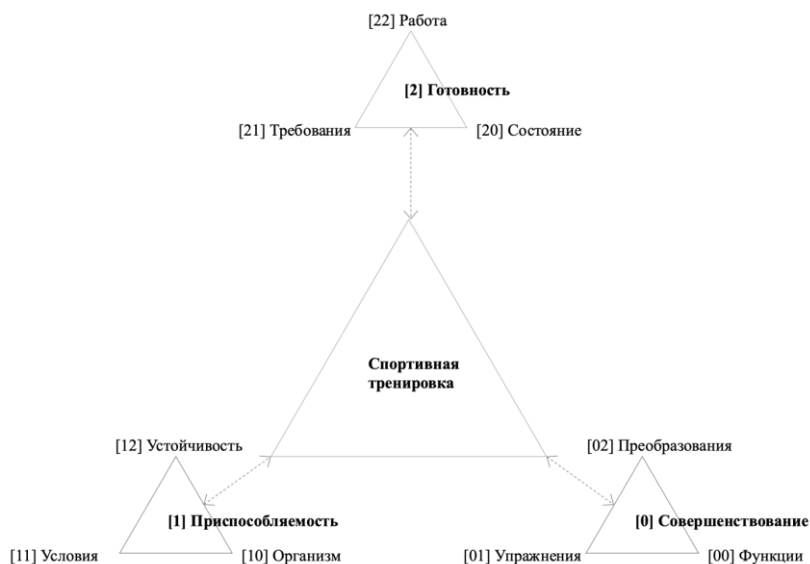

Рисунок. Исходная категориальная схема (КС) понятия «спортивная тренировка»

Выводы

В рамках выполненного междисциплинарного исследования получены следующие результаты:

1) в ходе решения первой задачи исследования изучены возможности и технология применения ТДИС, на примере исследования «спортивной тренировки» удалось сконструировать исходную категориальную схему объекта, которая позволила выделить основные возможные маршруты для дальнейшего исследования его предметных аспектов;

2) в ходе решения второй задачи исследования удалось частично адаптировать интерфейс облачного сервиса «Trello» и методологию Канбан для быстрого создания карточек базовых и дополнительных «триад», предложенный способ в значительной степени ускоряет процесс записи результатов, позволяет работать в группе в удаленном формате;

3) в решении третьей задачи исследования удалось достичь несколько промежуточных результатов: (1) получить представление о метаязыке исследования; (2) сопоставить авторскую структуру исследования с разработанной категориальной схемой; получить представление о полноте и достаточности описания спортивной тренировки как сложноорганизованного объекта.

Полагаем, что ТДИС обладает значительным потенциалом для многостороннего трансфера знаний между научными дисциплинами, разработки концепций и других компонент теоретического знания, что подтверждается результатами исследования Г.Д. Боуш и В.И. Разумова [7]. Следует констатировать, что в настоящем исследовании получены промежуточные результаты, а решение третьей задачи в полном (желаемом) объеме не получено. Этот результат в определенной степени связан со сложностью изучаемого объекта, несовершенством дисциплинарного метаязыка, недостаточным количеством проведенных операций дешифровки и мутаций.

Список литературы

- 1 Основы подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Настольная книга тренера: [В 2-х т.]. — Т. 1 / В.Н. Платонов. — М.: ООО «ПРИНТЛЕТО», 2021. — 592 с.
- 2 Платонов В.Н. Подготовка квалифицированных спортсменов / В.Н. Платонов. — М.: Физкультура и спорт, 1986. — 286 с.
- 3 Салтыков А.Б. Разные трактовки понятия «функциональная система» / А.Б. Салтыков // Успехи современной биологии. — 2007. — № 5. — С. 435–444.
- 4 Судаков К.В. Функциональные системы / К.В. Судаков. — М.: Изд-во Рос. акад. мед. наук, 2011. — 320 с.
- 5 Фудин Н.А. Анализ спортивной деятельности с позиции теории функциональных систем / Н.А. Фудин, Ю.Е. Вагин // Сеченовский вестн. — 2016. — № 3 (25). — С. 34–45.
- 6 Разумов В.И. Категориально-системная методология / В.И. Разумов. — Омск: Омск. гос. ун-т, 2004. — 140 с.
- 7 Боуш Г.Д. Формирование систем понятий для изучения объектов в экономике: опыт применения аппарата теории динамических информационных систем к бизнес-кластерам / Г.Д. Боуш, В.И. Разумов // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Сер. Философия. — 2011. — 9. — № 4. — С. 30–37.
- 8 Свидетельство о Государственной регистрации программы для ЭВМ № 2023680436 Российская Федерация. Программирование перестановок категорий в рассуждениях на базе теории динамических информационных систем (ТДИС): № 2023668949: заявл. 08.09.2023; опубл. 29.09.2023 / В.И. Разумов. — EDN СКХМОД.
- 9 Информационные основы синтеза систем: моногр.: [В 3-х ч.]. — Ч. 1 / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2007. — 266 с.
- 10 Информационные основы синтеза систем: моногр.: [В 3-х ч.]. Ч. 2 / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2008. — 344 с.
- 11 Информационные основы синтеза систем: моногр.: [В 3-х ч.]. — Ч. 3 / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2011. — 628 с.
- 12 Платонов В.Н. Исследование спортивной тренировки в плавании как целостного сложноорганизованного объекта: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / В.Н. Платонов. — М., 1977. — 57 с.
- 13 Степин В.С. Философия и методология науки / В.С. Степин. — М.: Академический Проект; Альма Матер, 2015. — 719 с.

Е.А. Сухачев

Спорттық жаттығуларды біртұтас күрделі ұйымдастырылған объект ретінде зерттеуде динамикалық ақпараттық жүйелер теориясының аппаратын қолдану

Мақалада динамикалық ақпараттық жүйелер теориясы (ДАЖТ) аппараты негізінде күрделі ұйымдастырылған динамикалық объект ретінде спорттық жаттығуларды зерттеу мүмкіндіктері талқыланды. ДАЖТ әдістемесі спорттық жаттығуларды теориялық сипаттау процедурасын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, оның ішінде оған зерттелетін объект құрылымының өзара байланыстарының жиынтығын ұсыну үшін қажетті қосымша ұғымдарды анықтау арқылы қол жеткізіледі. Спорттық жаттығулардың педагогикалық, биологиялық және әлеуметтік аспектілері осы объектіні зерттеу кезінде жана теориялық білімді синтездеу процедураларының күрделілігін арттырады. Күрделі ұйымдастырылған динамикалық объект ретінде спорттық жаттығулар туралы алынған теориялық білімнің толықтығын қамтамасыз ету мәселесі жан-жақты өзекті болып отыр. ДАЖТ әдістемесі зерттеу объектісінің сипаттамасының жеткіліктілігі мен толықтығының қажетті параметрлерін орнату үшін «нәзік» параметрлермен жұмыс істеуді қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: спорттық жаттығулар, динамикалық ақпараттық жүйелер теориясы, теорияның абстрактілі объектілері, жүйелер.

E.A. Sukhachev

Application of the apparatus of the theory of dynamic information systems in the study of sports training as an integral complex object

In the article the possibilities of studying sports training as a complex dynamic object based on the theory of dynamic information systems (TDIS) were discussed. The TDIS methodology makes it possible to carry out the procedure of theoretical description of sports training, which is achieved, among other things, by identifying additional concepts necessary to represent a set of interrelations of the structure of the object under study. Pedagogical, biological and social aspects of the systemic representation of sports training increase the complexity of the synthesis of new theoretical knowledge. The problem of ensuring the completeness of the obtained theoretical knowledge about sports training as a complex dynamic object is being comprehensively updated. In turn, the TDIS methodology allows you to make the necessary settings to set the required parameters of sufficiency and completeness.

Keywords: sports training; TDIS; abstract objects of theory; systems.

References

- 1 Platonov, V.N. (2021). *Osnovy podgotovki sportsmenov v olimpiiskom sporte. Nastolnaia kniga trenera [Fundamentals of training athletes in Olympic sports. Handbook of the trainer]*. (Vols. 1–2). Moscow: ООО «PRINTLETO», 1 [in Russian].
- 2 Platonov, V.N. (1986). *Podgotovka kvalifitsirovannykh sportsmenov [Training of qualified athletes]*. Moscow: Fizkultura i sport [in Russian].
- 3 Saltykov, A.B. (2007). Raznye traktovki poniatii «funktionalnaia sistema» [Different interpretations of the concept of “functional system”]. *Uspekhi sovremennoi biologii — Advances in modern biology*, 5, 435–444 [in Russian].
- 4 Sudakov, K.V. (2011). *Funktionalnye sistemy [Functional systems]*. Moscow: Izdatelstvo Rossiiskoi akademii meditsinskikh nauk [in Russian].
- 5 Fudin, N.A., & Vagin, Yu.E. (2016). Analiz sportivnoi deiatelnosti s pozitsii teorii funktsionalnykh sistem [Analysis of sports activities from the standpoint of the theory of functional systems]. *Sechenovskii vestnik — Sechenov Bulletin*, 3 (25), 34–45 [in Russian].
- 6 Razumov, V.I. (2004). *Kategorialno-sistemnaia metodologiya [Categorical-systemic methodology]*. Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 7 Boush, G.D., & Razumov, V.I. (2011). Formirovanie sistem poniatii dlia izucheniia obektov v ekonomike: opyt primeneniia apparata teorii dinamicheskikh informatsionnykh sistem k biznes-klasteram [Formation of concept systems for studying objects in the economy: experience of applying the apparatus of the theory of dynamic information systems to business clusters]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filosofiya — Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: Philosophy*, 9, 4, 30–37 [in Russian].
- 8 Razumov, V.I. Svidetelstvo o Gosudarstvennoi registratsii programmy dlia EVM № 2023680436 Rossiiskaia Federatsiia. Programmirovaniye perestанovok kategorii v rassuzhdeniiakh na baze teorii dinamicheskikh informatsionnykh sistem (TDIS): № 2023668949; Zaiavlenie 08.09.2023; Opublikovano: 29.09.2023 [Certificate of state registration of computer program

No. 2023680436 Russian Federation. Programming permutations of categories in reasoning based on the theory of dynamic information systems (TDIS): No. 2023668949: declared 09/08/2023: published 09/29/2023]. EDN CKXMOD [in Russian].

9 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2007). *Informatsionnye osnovy sinteza sistem: monografiia* [Information foundations of system synthesis: Monograph]. (Vols. 1–3). Omsk: Izdatelstvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta, 1 [in Russian].

10 Razumov, V.I., & Sizikov, V. P. (2008). *Informatsionnye osnovy sinteza sistem: monografiia* [Information bases of systems synthesis: Monograph]. (Vols. 1–3). Part 2. Omsk: Izdatelstvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

11 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2011). *Informatsionnye osnovy sinteza sistem: monografiia* [Information bases of systems synthesis: Monograph]. (Vols. 1–3). Part 3. Omsk: Izdatelstvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

12 Platonov, V.N. (1977). *Issledovanie sportivnoi trenirovki v plavanii kak tselostnogo slozhnoorganizovannogo obekta* [Research of sports training in swimming as an integral complex object]. *Extended abstract of Doctor`s thesis*. Moscow [in Russian].

13 Stepin, V.S. (2015). *Filosofia i metodologiya nauki* [Philosophy and methodology of science]. Moscow: Akademicheskii Proekt; Alma Mater [in Russian].

Сведения об авторе

Сухачев Евгений — кандидат педагогических наук, Москва, Россия; <https://orcid.org/0009-0008-5112-7059>

Information about the author

Sukhachev Eugenii — Candidate of pedagogical sciences, Moscow, Russia; <https://orcid.org/0009-0008-5112-7059>

В.И. Разумов*

*Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия
(E-mail: RazumovVI@omsu.ru)*

Интеллект естественный и искусственный: развитие от Малых к Большим логическим формам

С учетом имеющихся подходов к тематике развития искусственного интеллекта специалистам предлагается обсудить такое предложение. В Мироздании как один из его компонентов присутствует интеллект, реализуемый в разных условиях и на разных носителях, поэтому есть дополняющие друг друга естественный и искусственный интеллект. Ведущая проблема сейчас — развитие естественного интеллекта в направлении поиска новых логических форм в согласовании с проектами по искусственному интеллекту. К Малым логическим формам отнесем известные в логике: понятия, суждения, умозаключения, определения, вопросы. Большие логические формы включают: гипотезы, теории, модели, системы, проблемы. Предлагается следующее. В отношении понимания знаний стоит отталкиваться от концепции трех миров К. Поппера. Знания и познание не столько отражают, сколько дополняют физическое и психическое, транслируют на двух примерах в предметы и в Мир в целом человеческое участие. Понятия и категории имеют разные функциональные назначения: понятия переносят смыслы и содержание, а категории определяют логику мышления. Работа анонсированного здесь подхода демонстрируется на двух оригинальных примерах. Представленные инструменты познания находят применение в исследованиях, учебно-методической работе, в проектировании любых объектов. Изложенный материал преподается в университетах как спецкурсы по всем направлениям подготовки аспирантов и магистров. Перспективным кажется формирование комплексов, где планируется совместное участие, взаимодействие и взаиморазвитие естественного и искусственного интеллекта, в том числе в задачах проектирования исследований.

Ключевые слова: графы, естественный интеллект, знания, искусственный интеллект, категориальные схемы, концепция трех миров, логические формы, проектирование исследований.

Введение

С популярной в интеллектуальных средах темой искусственного интеллекта (ИИ) связывают как разнообразные надежды, так и опасения. Как минимум, уместно констатировать все более расширяющуюся и усиливающуюся конкуренцию человека с искусственным интеллектом. По настоящее время основные усилия по развитию ИИ осуществляются по пути копирования естественного интеллекта (ЕИ). Поставим вопрос, а исчерпан ли потенциал ЕИ? Возможно в ЕИ есть еще не освоенный, не отрефлексируемый человеком потенциал, необходимый для развития ИИ. Обратимся к теме логических форм, представляющую перспективной для серьезного развития ЕИ [1]. К логическим формам будем относить устойчивые конструкции мысли, необходимые для ведения рациональных рассуждений. Логические формы разделим на большие и малые. К малым логическим формам отнесем те, которые легко применяются в рассуждениях, описываются для учебных целей, без существенных разночтений одинаково используются разными специалистами. К числу малых логических

* Автор-корреспондент. E-mail: RazumovVI@omsu.ru

форм отнесем: понятия, суждения, определения, умозаключения, вопросы, формулировки задач, классификации, выполненные по одному основанию. К большим логическим формам отнесем: концепции, теории, гипотезы, проблемы, кластеры знаний, систематики, системы.

Наработаны *Онтологические и гносеологические предпосылки для работы с Большими логическими формами*. С конца XX в. глубина, масштабы, скорости перемен в культуре и цивилизации определяются сущностными трансформации в основах представлений о реальности и познании, и мы в XXI в. наблюдаем ускорение этого процесса. Сформулируем тезис: то, что мы именуем «познанием», не сводится к отражению действительности, а оказывается одним из фундаментальных механизмов самого мироустройства. В широком смысле познание обеспечивает коррекцию происходящих в объектах изменений. Таким образом, познание есть фундаментальный механизм миротворчества, а человек и общество отличаются от других объектов тем, что обладают наибольшей свободой определять, каким образом они встраиваются в эти процессы. Всеобщность познания, его распространенность по всему Мирозданию позволяют говорить о «Когнитивном императиве» как о выражении действующих в Мироздании универсальных механизмов, призванных поддерживать самопознание как объективный процесс [2]. Высказанные соображения о познании обращают к онтологической проблематике.

Много споров и разногласий вызывает понятие реальности. Для большинства образованных людей реальность (объективная) есть то, что существует независимо от сознания. Однако развитие физики микромира, начиная от принципа наблюдателя Н. Бора, указывает на включенность сознания в физическую реальность.

Методы исследования

На настоящее время самым удачным остается образ реальности К.Р. Поппера как единства трех миров: физического, психического, объективного знания [3]. Такое понимание субстанциализирует среди трех перечисленных миров также психическое и знание, а это имеет колоссальное теоретическое и практическое значение. В русле роста марксизма как материалистического учения познание и знание были не самостоятельны и вторичны в отношении к «объективным физическим процессам». В предлагаемом нами подходе знание субстанциально, и оно не *отражает*, а *дополняет* реальность, образуя систему из физического, психического и знаниевого (когнитивного) компонентов. Сказанное вполне согласуется с сообщенными выше соображениями о познании как процессе, имманентно присутствующем Мирозданию, о месте самопознания в миротворчестве, выражаясь в идее Когнитивного Императива.

Следующим шагом в развитии нового подхода к исследовательской деятельности, обучению, проектированию является обращение к категориям. Впервые Аристотель в книге «Категории» показывает, что, выделив их и организовав в список из 10 слов, он демонстрирует, что, пользуясь этой последовательностью, можно описывать любой объект. К сожалению, это открытие Аристотеля не получило должной оценки и развития [4]. Для эффективного употребления категорий их следует первоначально отделить от понятий, которые большинство специалистов отличают от категорий по неопределенному критерию общности. Нам представляется, что категории и понятия целесообразно различить на функциональном уровне. Понятия ответственны за передачу смыслов и содержаний, а категории определяют направления потоков рассуждений. Это хорошо иллюстрируется, если обратиться к простому категорическому силлогизму, в котором направление движения мысли задается конфигурацией большего, среднего, меньшего терминов (*P, M, S*) в четырех фигурах умозаключения.

Диалектика как инструмент работы с Большими логическими формами. Обсуждение диалектики с большей или меньшей интенсивностью ведется от античности по настоящее время. Постараюсь дать простые пояснения. Диалектика широко используется в медицинской дифференциальной диагностике, где, наряду с более вероятным диагнозом, рассматривается еще хотя бы одна диагностическая версия. По аналогии с физическими телами это же требование предъявляется к категориям, которые в простейшем случае объединяют в категориальные оппозиции. Оппозиции поляризуют знание, а также и наши представления о мире. Доминирование одной из противоположностей делает систему неустойчивой. Сбалансированность категориальной оппозиции хорошо иллюстрирует роль категорий и категориальных схем в направлении мышления и рассуждений. Для примера возьмем категориальную оппозицию: обучение/ воспитание. На основе установления их диспозиции образуются две педагогические парадигмы. Одна из них строится относительно выражения: обучая воспитываем. Другая относительно выражения: воспитывая обучаем.

Другой уровень организации представляют триады, поскольку для них доступно реализовывать как развитие, так и стабилизацию состояния. Наш опыт с категориальной оппозицией для триады выглядит так: гармоничный педагогический процесс есть координация обучения и воспитания.

С повышением сложности отношений и числа категорий в категориальных схемах (КС) мы переходим к теме визуализации рассуждений, выполняющими ряд функций, среди которых: подключение к познанию ресурсов правого полушария головного мозга и активизация межполушарного диалога. Специализация категорий на задачах «логистики» рассуждений позволяет ассоциировать их с ключевыми словами. Таким образом, получаемую на основе ключевых слов КС уместно рассматривать инфраструктурой конкретной интеллектуальной деятельности, осуществляемой, чаще всего, в форматах: исследование, преподавание, проектирование. Развернем эту идею как метод обработки информации и знаний на примере изучения «Соотношения естественного и искусственного интеллекта в освоении больших и малых логических форм». Выделим из всех доступных нам по теме исследования материалов категории как лексические единицы, отвечающие критериям: репрезентативности к материалам и большой частотой употребления среди них. Здесь можно сказать мы совершили гомоморфное отображение всех доступных материалов по изучаемой теме в сравнительно малую группу репрезентативных и часто употребляемых здесь категорий. Для учета всех возможных вариантов нужно брать факториал от числа таких категорий ($n!$), то есть, если мы имеем пять категорий, факториал рассчитывается так: $5! = 1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 120$. Перебор всех возможных вариантов в изучаемом объекте не обеспечит его лучшее понимание, поэтому следует заключить, что практически все научные исследования осуществляются в ситуации *неосмысленной неполноты*. Вне зависимости от научного направления и гуманитарий и математик полагаются на этом отрезке интеллектуальной работы на интуицию. Нами разработан метод, позволяющий работать с неполнотой познания, переходя к *осмысленной неполноте*. Проведем следующее. 1. Запишем ключевые слова. 2. Расположим ключевые слова в столбик и вообразим, что они есть вершины графа, в форме которого представляется КС для изучения данного объекта. 3. Определим последовательность категорий в их записи столбиком, соответственно будем строить граф как цифровой аналог КС. 4. В получившемся полукольце наметим дополнительные связи, но только такие, что будут специально описаны нами. Каждую такую связь проиндексируем буквами латинского алфавита. Так, образуется оцифрованный объект, представляющий собой проект исследования в форме чертежа. Нами уже был апробирован опыт развертывания Большой логической формы для категории «Событие» [5]. Здесь на базе заявленной методологии продолжим рассуждать на тему: «Интеллект в развитии человека, природы, общества».

В представлении реальности соединением физического, психического, знаниевого компонентов, где ведущей функцией знания оказывается то, что оно дополняет, достраивает реальность и ее предметы до состояния доступного человеку. Примем еще установку на то, что бытие невозможно без присутствия в нем познания. В таком случае оказывается: а) предназначение человека и общества — это производство, хранение и передача, утилизация знания, а участие в этом тотальном процессе составляет содержание когнитивного императива; б) интеллект есть проявление в разных формах функции когнитивного императива.

До того, как обсуждать еще не созданную сильную версию искусственного интеллекта и с учетом сказанного выше, имеет смысл сформировать свое понимание места, роли, особенностей эволюции интеллекта в мироздании в целом, а также специфику участия человека в этих процессах. Сталкиваются две позиции. В одной ЕИ и ИИ есть две ветви совершенствования Интеллекта как космического феномена субъектом которого выступает интегрированная, разумная система, противостоящая неразумной части Мироздания. Вторая позиция предполагает усиливающееся противостояние ЕИ с ИИ.

В продолжение темы места интеллекта в Мироздании предпримем следующее рассуждение. Количество нейронов в головном мозге человека около 85 млрд. Население планеты в настоящее время 8 млрд. человек, а если к этой величине добавить имеющиеся на планете вычислительные устройства, а их не меньше 4 млрд., получается, что на Земле имеется не меньше 12 млрд. очень разных устройств, способных проводить вычисления. В таком случае будет обоснованным поставить вопрос о том, что наша планета мега-компьютер, объединяющий множества очень разных вычислительных элементов. Интеллект обладает свойством жизни изменять окружающую среду под свои интересы, но он идет существенно дальше, он интеллектуализирует ее, проявляясь в автоматизации, роботизации, цифровизации и т.д. Особого внимания заслуживает идея И.С. Ладенко о интеллектуальных системах

образованных: коллективом специалистов, предметной областью, задачами, техникой, вычислительными средствами, между которыми развернут процесс перераспределения функций, прежде всего от человека к другим компонентам интеллектуальной системы [6].

В целом основу работы образует разработанная нами Категориальная методология, уже реализуемая в учебном процессе [7].

Результаты

Теперь перейдем к проработке темы — интеллект в качестве Большой логической формы. Работа начинается с выделения в данном случае 10 ключевых слов, записанных в порядке алфавита: антропоморфизм, ЕИ, знание, информация, ИИ, интеллектуальная система, носитель интеллекта, социоморфизм, функции интеллекта в Мироздании, человек. Теперь следует определить онтологически осмысленную последовательность развертывания материала, задаваемую нумерацией категорий. Делать это лучше, записав категории в столбик, указывая для каждой номер ее участия в схеме в качестве вершины строящегося графа.

- антропоморфизм (5);
- ЕИ (3);
- знание (2);
- информация (1);
- ИИ (4);
- интеллектуальная система (8);
- носитель интеллекта (6);
- социоморфизм (7);
- функции интеллекта в Мироздании (9);
- человек (10).

Каждая из десяти категорий получает цифровое обозначение. Затем относительно уже имеющейся последовательности выделяются дополнительные связи между теми категориями, которые будут обсуждаться специально. Латинскими буквами обозначена последовательность переходов к обсуждаемым дополнительным связям.

В итоге получена Интеллектуально-логистическая схема (чертеж) для обсуждения проекта изучения темы Интеллект в Мироздании (рис. 1).

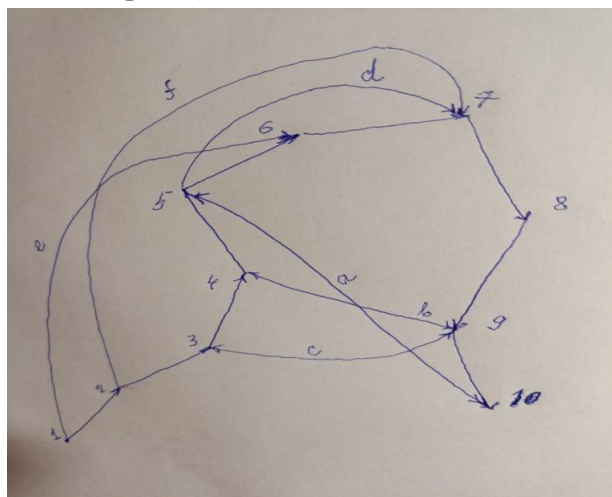

Рисунок 1. Интеллектуально-логистическая схема для обсуждения проекта изучения темы «Интеллект в Мироздании»

Полученная на рисунке 1 конструкция перспективна для изучения и применения для широкого круга специалистов, ориентированных на творчество в разных областях.

1. Граф на рисунке 1 является когнитивным инструментом для работы с Большими логическими формами.

2. Конструкция на рисунке 1 удобна для организации коллективного обсуждения в обычном формате или в виде деловой игры.

3. Работа с проектом-чертежом исследования предусматривает переход от моно- к полиаспектности.

4. Визуализация рассуждений требует подключения правого полушария головного мозга с запуском межполушарного диалога.

5. Использование привычной техники рисунка позволяет подключать тонкую моторику. Не основательно утверждать, что на таком пути возможны интересные предложения решения проблемы о том, как сочетать требования научной объективности с авторской индивидуальностью.

6. Есть смысл обсудить тему объединения когнитивного и эстетического аспектов исследования.

Обсуждение темы статьи с необходимостью затрагивает вопросы Цифровизации. Цифра есть запись числа. Однако здесь сосредоточиваются и иные смыслы. С технической точки зрения под цифровизацией понимается представление объектов дискретными образованиями, доступными для снятия с них копий в двоичной системе исчисления. Мы придерживаемся широкого подхода к пониманию цифровизации, и считаем это многообразные процессы замены содержательных конструкций записями цифр и цифровых кодов. В данной статье примерами такого подхода будут изображения графов на рисунках 1, 2. Остановимся на актуальных аспектах данной темы.

В социально-экономическом и политическом аспекте речь идет о том, насколько макро- и мега-тенденции в обществе содействуют, препятствуют, нейтральны плану и ходу модернизации. С начала XXI в. мировая динамика все больше определяется противостоянием сил: сторонников дальнейшего развития мира как униполярной конструкции (миросистема И. Валлерштайна), с чем ассоциируется коллективный Запад; и многополярный мир, на место одного из лидеров в котором претендует Россия. Обратим внимание на следующее обстоятельство. Сама Россия в настоящее время иерархическая система с отчетливо выделенным центром. Можно ли успешно призывать использовать предложения другими, если сам их не практикуешь?

Уровень новизны, на который может рассчитывать, — рассматриваемая цивилизация, определяется педагогами, учащимися, образовательными программами. Заметим, рассогласование между наукой, образованием, с одной стороны, и технологиями, техникой — с другой, усиливается по параметру более быстрого развития технологий и техники в сравнении с наукой и образованием. В качестве аргумента приведу рассуждение. Современная Россия не является страной — мировым лидером в науке и в образовании, но страна производит новые виды конкурентоспособных вооружений. На науку и образование в РФ с начала XXI в. оказывает влияние механизм, определяемый так: для всякой социосистемы характерно наличие обратно-пропорциональной зависимости между ее креативностью и бюрократичностью. В настоящее время в научных и образовательных учреждениях креативность находится под жестким контролем бюрократов. Установка ученых и преподавателей на получение результатов подменяется требованием — соответствовать показателям. Еще одним важным фактором торможения интеллектуального развития России является пирамида российских вузов, оказывающая серьезное влияние на неравномерное распределение интеллекта по территории России.

Проект цифровизации перспективно рассматривать в узком и широком смыслах. В узком смысле цифровизация является комплексом мероприятий, позволяющих подвести любую интересующую нас деятельность под ее дискретное представление и техническую реализацию в двоичной системе исчисления. В широком смысле понимание цифровизации уместно начать с того, что цифра есть запись числа. Цифра есть знак, поэтому работа с цифрами может быть представлена разнообразностью формализации предмета. В таком ключе цифровизация находит широкое применение в разнообразных задачах рубрикации, кодировки материалов. В простейшем случае цифровизацией выступает замена порядка в организации предмета его физических компонентов их цифровыми кодами. В таком случае цифровизация приобретает статус комплекса действий по предформализации знаний. Цифровизация в отношении к проектам автоматизации и искусственного интеллекта поддерживает лучшие варианты взаимодействия человека и техники.

Ресурсы цифровизации на настоящее время осваиваются преимущественно бюрократией, видящей в цифровизации мощные механизмы мультипликации информации и знаний, а также приемы формирования новых документов. В противовес этой тенденции цифровизация содействует развитию естественного интеллекта, причем в направлении расширения когнитивных инструментов. В настоящее время в научных и образовательных учреждениях креативность находится под жестким контролем бюрократов. Установка ученых и преподавателей на получение результатов подменяется требованием — соответствовать показателям. Еще одним важным фактором торможения интеллектуально-

го развития России является пирамида российских вузов, оказывающая серьезное влияние на неравномерное распределение интеллекта по территории России.

Еще одним важным аспектом в распаковке потенциала ЕИ является переход от моно- к полиаспектности. С этими эффектами сталкиваются школьники, когда им предлагается написать сочинение по определенной ими выбранной теме. И тут учащиеся хорошо знающие произведение оказываются в худшем положении, чем те, кто плохо подготовлен. Какие стратегии здесь возможны? Для плохо подготовленного школьника есть один вариант — собрать, что он знает по какому-то одному аспекту. Хорошист и отличник оказываются в сложном положении. Они выделяют несколько аспектов, но, как правило, их никто не учил как эти аспекты систематизировать, а тем более как их синтезировать. Ситуация со школьными сочинениями сходна с идеями альтернативной истории. Для большинства историков действует тезис: «История не знает сослагательного наклонения».

Проблема общая — у школьников, историков и многих других отсутствует культура полиаспектного мышления. Вопрос: «Как ее развить?».

Целесообразно начинать с простого, назовем это стратегией школьника. В качестве объекта нашего исследования возьмем «войну». Отметим, война во множестве ее аспектов существенно богаче и глубже вплетена в историю человечества, чем она представлена в научных исследованиях, отсутствуют общие университетские курсы, посвященные войне. Война, в особенности мировая, касается всех, но ее осмыслением занимаются единицы. Итак, сформулируем отдельно заголовки отдельных текстов о войне, так, чтобы каждый из них выражал ее один определенный аспект. Приведем некоторые из таких формулировок.

Война есть самый радикальный и систематически проявляющий себя механизм перемен в обществе.

Война сильнее, чем что-либо поляризует общество.

Война/ мир есть разновидности процессов организации/ дезорганизации, и они взаимопроникаемы как инь и ян.

Война аккумулирует, а позднее уничтожает все лучшее и худшее, что создал ко времени войны человек. В этом аспекте на начальной фазе война обостряет противоречия, а по завершении сглаживает их.

Война возникает тогда, когда хотя бы один из субъектов отношений готов применить оружие для закрепления неэквивалентных отношений между ними.

С появлением мировых войн война становится важнейшим фактором в развитии общества и человека, образуя оппозицию с категорией «мир», дополняя оппозицию: эволюция/ революция.

Война куммулирует, и одновременно с этим аннигилирует большинство из лучшего и худшего, что есть сейчас у человека и общества.

Чем значительнее война, тем больше послевоенный мир будет отличаться от довоенного.

Важно, чтобы на начальном этапе не возникали конкурентные отношения в осмыслении этих аспектов. Пока мы работаем со множеством отдельных аспектов, и представленный выше список характеристик войны может продолжать пополняться. Наша задача — построить систему знаний о войне. В таком случае приведенные выше характеристики выступают материалом, перерабатываемым на этапе работы над системой знания «Война». Придерживаясь тезиса о том, что знанием в реальности предмет достраивается до целостности. Приведенные выше соображения предполагают, что знание можно преобразовывать как материал, с которым мы: а) продолжаем работать; б) уточняем как можно уплотнить формулировки до адекватного ей по смыслу и содержанию слова, словосочетания. Так мы образуем список категорий, которые, в виде схемы, определяют разные возможности движения знаний. Представим такой список в записи столбиком и пока без какого-либо ранжирования в нем слов. В развитии темы войны список будет таким:

- социальная осмысленность (12);
- механизмы быстрых перемен (3);
- социальный поляризатор (5);
- дисбаланс организации/ дезорганизации (1);
- многоуровневость (иерархичность) (4);
- неэквивалентность в обменах ценностями (6);
- логичность (8);

- комплексные развитие/ деградация (2);
- символизм (7);
- реальность: довоенная/ послевоенная (9);
- аннигиляция (10);
- куммуляция (11).

Произведем оцифровку слов и словосочетаний и построим граф, располагая цифры последовательно в виде цепочки. В принципе, если отсутствует для данного процесса жесткая событийная последовательность, то она может быть любой. Случай с темой «Война» мы рассматриваем именно с этих позиций. В таком случае любой из возможных вариантов следования категорий оцифровывается в силу действия определенной идеи. В рассматриваемом случае это будет наполнение темы войны социальной осмысленностью. С такой позиции станем нумеровать категории, а граф строить в виде полукольца (возможны и другие варианты). Отсюда открывается целая область когнитивного дизайна. Следующим шагом, подчеркивающим целесообразность избранной методологии, становится выделение дополнительных связей. Подчеркнем, такие связи выделяются не по критерию важности данной связи для исследования системы, а потому, что каждая из выделенных дополнительных связей будет описана. Поскольку они тоже образуют последовательность, для их обозначения воспользуемся латинским алфавитом. На рисунке 2 подобным образом представлена тема войны в разных обществах.

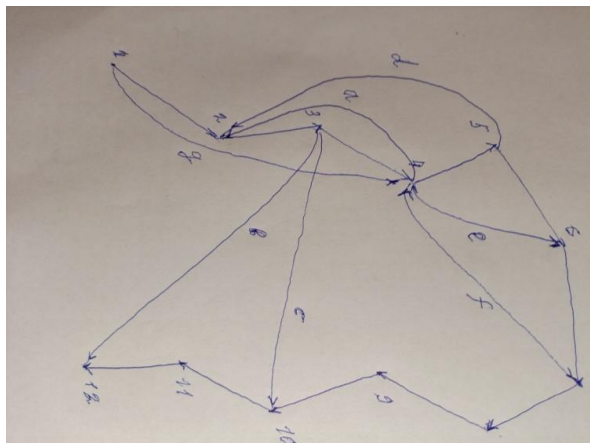

Рисунок 2. Интеллектуально-логический чертеж исследований по теме «Война»

Обсуждение

В результате предпринятых действий на рисунке 2 получен интеллектуально-логистический чертеж исследований по теме «Война». Кратко охарактеризуем, в чем эффективность описываемого здесь подхода.

1. В процессы мышления и организацию рассуждений за счет визуализаций подключается правое полушарие головного мозга и ускоряется межполушарный диалог.
2. Все исследование представляется как единое целое.
3. По полученному чертежу легче организовать работу как отдельно взятого профессионала, так и группы специалистов.
4. Работа над чертежом настраивает специалиста на вариабельность исследования, которой он способен управлять. Можно менять последовательности категорий, связи между категориями, последовательность осмысления дополнительных связей. Объект трансформируется в конструктор.
5. Изучаемый материал подвергается оцифровке, понимаемой широко, в том числе и как замена содержательного языка объекта универсальным цифровым кодом.
6. Еще одним достоинством данного подхода является то, что чертеж целесообразно выполнять от руки, а этим решается задача: как обеспечить присутствие автора работы.

Отдельно скажем о следующем эффекте. Методы, методики, технологии, обсуждаемые здесь и ориентированные на многовариантность развертывания процессов в изучаемом объекте, хорошо согласуются с полисюжетными художественными произведениями Х.Л. Борхеса, Д. Фаулза, У. Эко, М. Павича, В. Пелевина и других.

Выводы

В совокупности продемонстрированная методология позволяет повысить креативность исследований, их рефлексивность и критичность. Главное, кардинально вырастет эффективность, производительность труда исследователя. Есть основания заявить о том, что методология снова начинает ставить и решать конкретные задачи, а не рассуждать о них. Сама данная статья служит аргументом в подтверждении заявленных в ней идей. Во-первых, в статье излагается оригинальный подход к устройству реальности, знаний о ней, анонсируется новый исследовательский аппарат. Во-вторых, в статье разворачиваются два примера (рис. 1, 2), а каждый из них по отдельности — это оригинальное исследование. Получается, что в одном тексте размещены три сюжета статей. И эта ситуация относится к возможностям работы с Большими логическими формами.

Уместно сказать о перспективности соединения познания, обучения, проектирования. По крайней мере так может быть преодолен недостаток, где научная деятельность осуществляется ненаучными методами. Вообразим сказочный сюжет: правитель ставит перед подданным задачу — «Пойди туда, не знаю куда, принеси мне то, не знаю что». Вам эта сценка не напоминает, как научный руководитель объясняет своему подопечному, чем и как тот будет заниматься под его руководством.

Развитие темы статьи подводит нас к понятиям интеллекта с двумя его ветвями: естественным и искусственным интеллектом. Общей деятельностью для этих двух ветвей интеллекта может стать их совместная работа над Большими логическими формами.

Список литературы

- 1 Разумов В.И. Естественный и искусственный интеллект и их соотношение / В.И. Разумов, В.П. Сизиков // Вестн. Омск. ун-та. — 2019. — Т. 24, № 1. — С. 98–105.
- 2 Разумов В.И. Категориальный аппарат развития теоретического знания / В.И. Разумов, В.П. Сизиков // Вестн. Омск. ун-та. — 2007. — № 3. — С. 36–49.
- 3 Поппер К.Р. Логика и рост научного знания. Избранные работы / К.Р. Поппер. — М.: Прогресс, 1983. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: ЭБС Национальная электронная библиотека: электронный читальный зал ФБ МГ Ладенко И.С. Интеллектуальные системы и логика.
- 4 Аристотель. Категории: [Сочинения: В 4-х т.]. — Т. 2 / Аристотель; ред. З.Н. Микеладзе. — М.: Мысль, 1978. — С. 51–90.
- 5 Цифровизация в социокультурном измерении: моногр. — Новосибирск: НГУЭУ, 2023. — С. 177–193.
- 6 Ладенко И.С. Интеллектуальные системы и логика / И.С. Ладенко. — Новосибирск: Наука, 1973. — 172 с.
- 7 Боуш Г.Д. Методология научного исследования (в кандидатских и докторских диссертациях): учеб. / Г.Д. Боуш, В.И. Разумов. — М.: ИНФРА-М, 2020. — 227 с.

В.И. Разумов

Табиғи және жасанды интеллект: Кішкентайдан Үлкен логикалық формаларға дейін дамуы

Жасанды интеллектті дамыту тақырыбына қолда бар тәсілдерді ескере отырып, мамандарға осындай ұсынысты талқылау ұсынылады. Ғаламда оның құрамдас бөліктерінің бірі ретінде әртүрлі жағдайларда және әртүрлі тасымалдаушыларда жүзеге асырылатын интеллект бар, яғни, бір-бірін толықтыратын табиғи және жасанды интеллект. Қазіргі кездегі жетекші мәселе — жасанды интеллект жобаларымен келісе отырып, жаңа логикалық формаларды іздеу бағытында табиғи интеллектті дамыту. Кіші логикалық формаларға логикада белгілі: ұғымдар, пайымдаулар, қорытындылар, анықтамалар, сұрақтар жатады. Үлкен логикалық формалар гипотезалар, теориялар, модельдер, жүйелер, мәселелерді қамтиды. Келесілерді ұсынуға болады: Білімді түсіну тұрғысында К. Поппердің үш әлемі тұжырымдамасынан бастаған жөн. Білім мен таным көп бейнеленбейді, керісінше физикалық және ақыл-ойды толықтырады және екі мысалды қолдана отырып, адамның қатысуын объектілерге және тұтастай әлемге аударады. Ұғымдар мен категориялардың функционалдық мақсаты әртүрлі: ұғымдар мағына мен мазмұнды береді, ал категориялар ойлау логистикасын анықтайды. Мұнда жарияланған тәсілдің жұмысы екі түпнұсқа мысал арқылы көрсетілген. Ұсынылған танымдық құралдар ғылыми-зерттеу, оқу-әдістемелік жұмыстарда және кез келген объектілерді жобалауда қолданылады. Ұсынылған материал жоғары оқу орындарында аспиранттар мен магистранттарды дайындаудың барлық бағыттары бойынша арнайы курстар ретінде оқытылады. Табиғи және жасанды

интеллектің бірлескен қатысуы, өзара әрекеттесуі және өзара дамуы, оның ішінде зерттеулерді жобалау міндеттері жоспарланған кешендерді қалыптастыру перспективалы болып көрінеді.

Кілт сөздер: графалар, табиғи интеллект, білім, жасанды интеллект, категориялық схемалар, үш әлем тұжырымдамасы, логикалық формалар, зерттеулерді жобалау.

V.I. Razumov

Natural and artificial intelligence: development from small to large logical forms

Taking into account the available approaches to the development of artificial intelligence, specialists are invited to discuss such a proposal. In the Universe, as one of its components, there is intelligence, realized in different conditions and on different media, i.e. there are natural and artificial intelligence that complement each other. The leading problem now is the development of natural intelligence in the direction of finding new logical forms in coordination with artificial intelligence projects. We will refer to the Small logical forms known in logic: concepts, judgments, conclusions, definitions, questions. Large logical forms include: hypotheses, theories, models, systems, problems. The following is proposed. With regard to the understanding of knowledge, it is worth starting from the concept of the three worlds by K. Popper. Knowledge and cognition do not so much reflect as complement the physical and mental, they translate human participation into objects and into the World as a whole using two examples. Concepts and categories have different functional purposes: concepts carry meanings and content, and categories determine the logistics of thinking. The work of the approach announced here is demonstrated using two original examples. The presented cognitive tools are used in research, educational and methodological work, and in the design of any objects. The presented material is taught at universities as special courses in all areas of postgraduate and master's degree training. It seems promising to form complexes where joint participation, interaction and mutual development of natural and artificial intelligence, including in research design tasks, are planned.

Keywords: Graphs, natural intelligence, knowledge, artificial intelligence, categorical schemes, the concept of three worlds, logical forms, research design.

References

- 1 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2019). Estestvennyi i iskusstvennyi intellekt i ikh sootnoshenie [Natural and artificial intelligence and their relationship]. *Vestnik Omskogo universiteta — Bulletin of Omsk University*, 24 (1), 98–105 [in Russian].
- 2 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2007). Kategorialnyi apparat razvitiia teoreticheskogo znaniia [Categorical apparatus of development of theoretical knowledge]. *Vestnik Omskogo universiteta — Bulletin of Omsk University*, 3, 36–49 [in Russian].
- 3 Popper, K.R. (1983). Logika i rost nauchnogo znaniia. Izbrannye raboty [Logic and the growth of scientific knowledge. Selected works]. Moscow: Progress. Retrieved from Electronic Library System National Electronic Library: Electronic Reading Room of the Federal Library of Moscow Ladenko I.S. Intelligent Systems and Logic [in Russian].
- 4 Aristotel. (1978). *Kategorii [Categories]*. Z.N. Mikeladze (Ed.). (Vols. 1–4). Moscow: Mysl, 2 [in Russian].
- 5 (2023). *Tsifrovizatsiia v sotsiokulturnom izmerenii: monografiia [Digitalization in the Sociocultural Dimension: monograph]*. Novosibirsk: NGUEU [in Russian].
- 6 Ladenko, I.S. (1973). *Intellektualnye sistemy i logika [Intelligent Systems and Logic]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 7 Boush, G.D., & Razumov, V.I. (2020). *Metodologii nauchnogo issledovaniia (v kandidatskikh i doktorskikh dissertatsiiakh): uchebnik [Methodology of Scientific Research (in Candidate's and Doctoral Dissertations): textbook]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].

Сведения об авторе

Разумов Владимир — доктор философских наук, профессор кафедры теологии, философии и культурологии, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-6904-9764>

Information about the author

Razumov Vladimir — Doctor of philosophical sciences, Professor of the Department of Theology, Philosophy and Culturology, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-6904-9764>

А.А. Сапунков*

*Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия
(E-mail: sapunkovy@mail.ru)*

Критика искусственного интеллекта и когнитивной науки: вспоминая о «чистом разуме»

Настоящая работа посвящена исследованию термина когнитивной науки и последствий подмены ею собственно науки. Автор рассматривает исторические примеры применения технологии тайного знания и исследует возможности использования с этой целью искусственного интеллекта правящими элитами в попытках удержать власть любой ценой. Автор ищет ответ на вопрос: «А какими доказательствами существования искусственного интеллекта и его невероятных потенциальных возможностей мы вообще располагаем?». Изучение причин широкого и быстрого распространения перехода к когнитивной науке и использованию искусственного интеллекта является важным в корреляции с нарастающим наложением множества кризисов, в том числе экономических, структурных, а также финансовых и социальных. Автор приходит к выводу, что новые вызовы и угрозы создают новые системы и институты, но изменить природу всего человечества ради корыстных интересов группы нереально. Даже будучи реализованной, такая система окажется нежизнеспособной и придет к упадку, поскольку резко снижает популяционное разнообразие, в том числе в его когнитивном проявлении.

Ключевые слова: когнитивная наука, искусственный интеллект, традиционная наука, сознание хипстера, технологический уклад, тайное знание, техномагия, футуроцид.

Введение

Термин «когнитивный» в настоящее время заполнил гуманитарные науки на Западе и активно проникает в российскую науку, где его употребление достаточно разнородно и не всегда оправдано. Если рассмотреть термин как некий символ, в терминах постмодернистской философии — симулякр, копию несуществующего оригинала, вырисовывается четкий образ системы, предназначенной не для научных целей — познания истины, законов мироздания и социума, а опознавательной системы свой/чужой, сложившейся в определенном страте социальной структуры «западного общества». Феномен можно обозначить как науку хипстеров, существующую не как способ познания, а как образ жизни, выделяющий из общей серой массы окружающих. С точки зрения христианской этики — это смертный грех гордыни, «Бог гордым противится, а смиренным дает благодать» [1] (Иак. 4:6).

Методология и методы исследования

При подготовке статьи использованы общенаучные методы изучения развития и формирования социального, анализ и синтез, системно-логический метод, на базе синхронного и диахронного сравнения. Основными методами исследования явились методы систематизации, системного анализа и обобщения, индукции и дедукции. Методологической основой исследования являются принципы историзма, объективности, единства общечеловеческих ценностей. Публикация является не обоснованием конкретной гипотезы или теории, а представляет в большей степени постановку вопроса о базовых направлениях развития социума и его перспективах, на основе максимально широкого междисциплинарного научного дискурса философов, теологов, филологов, правоведов и историков.

Результаты и их обсуждение

Развивая мысль о «гордыни» когнитивной науки, можно сделать вывод, что речь идет уже не о науке, собственно, а о постнауке, порожденной обществом посмодерна. Наука порождается особым мироощущением (новой ментальностью), порожденным мировыми религиями, без их этики, выраженной в учении о душе, наука теряет всякий смысл существования. Например, в литературе это выразилось тем, что, по мнению М.М. Бахтина, «мир эпоса» был сменен «миром романного слова», где «для эпоса характерно пророчество, для романа — предсказание. ... У романа новая специфическая проблемность; для него характерно вечное переосмысление — переоценка» [2; 473]. В политической

* Автор-корреспондент. E-mail: sapunkovy@mail.ru

истории на смену племенам, царствам и полисам приходят империи, которым нужны уже не просто подданные, а движимые этическим сознанием граждане. В юридической сфере — это «Право народов» (*Jus gentium*), превратившее Рим в невиданный ранее цивилизационный котел.

Постиндустриальное общество — это отказ от всего комплекса: наука без этики и души, наднациональные структуры глобализма, даже в литературе вытеснение романной научной фантастики синкретичным жанром полуэпоса — фэнтэзи. Духовная сфера хипстера не генерирует смыслы будущего, а ищет красочные образы в прошлом, обществах цензового (античность) или аристократического (феодализм) типа. Российская рок-группа «Ундервуд» дает точный художественный образ: «В крови у них мохито, а в душах — Мураками, для них Хемингуэй — книжонка вот и всё» [3]. Несомненно, романский текст Хемингуэя выпадает за рамки фэнтэзийного мышления хипстера.

Традиционное понимание науки транслирует крупнейший британский философ I половины XX в. А. Уайтхед: «Наука и искусство сознательно определили цель истины и красоты. С их помощью конечное сознание человечества предназначается к осуществлению собственной бесконечной плодотворности природы ... Церковь и ритуалы, монастыри со своими священными книгами, университеты с своим поиском знаний, медицина, право, торговля — все они являют собой ту устремленность к цивилизации, ... сохраняет для своего использования источники гармонии» [4; 326]. Надо отметить, что А. Уайтхед скончался в 1947 г., до повсеместного распространения термина-символа — когнитивность.

В 50-е гг. XX в., прежде всего в США, набирает силу междисциплинарное направление исследований (психология, лингвистика, компьютерные науки, культурная антропология, нейробиология и философия), которое получит название «когнитивной науки», другое именование — «когнитивная революция». Именно ученые данной группы стали пионерами в исследовании искусственного интеллекта. Не вдаваясь подробно в историографию, следует упомянуть двух Нобелевских лауреатов по экономическим наукам — Герберта А. Саймона (1978) [5] и Даниела Канемана (2002) [6], апологетов когнитивной науки. На фоне этого темы искусственного интеллекта и цифровизации становятся ведущими в научном дискурсе, страшно представить количество изданных на эту тему публикаций. Давление данного информационного вала больше всего имеет признаки направленной пропаганды, а не критического научного восприятия.

В то же время, от нелиберальных экономистов, то есть тех, кто еще когда-то в СССР изучал экономическую теорию, а не «эффективных менеджеров», всю полноту процессов воспринимающих исключительно через финансовые потоки и в России заслужено получивших прозвище «манегеров», поступает информация достаточно интересного содержания. Отмечается, что после финансового кризиса 2007–2008 гг. рост американской экономики держится исключительно на подъеме биржевых котировок 6 высокотехнологичных компаний, связанных с разработкой искусственного интеллекта, а за их вычетом никаких признаков экономического роста не наблюдается. Экономисты используют корректный термин явного «биржевого финансового пузыря», а с точки зрения права возникают подозрения о мошеннической афере мирового масштаба. Схлопывание «пузыря» несет невероятные катастрофические угрозы всей системе мировой экономики. Следовательно, налицо миф об искусственном интеллекте, который любыми способами необходимо поддерживать для решения краткосрочных (тактических) задач — не допустить крушения финансовых рынков прямо сейчас. В условиях сверхактивного социального мифотворчества рассчитывать на достоверность распространяемой информации крайне наивно.

Например, можно провести аналогию с известной публикацией академика РАН В.В. Адушкина, который на подобный заведомо засекреченный вопрос сделал вывод: «Так, миф или реальность геофизическое оружие? К сожалению, однозначного ответа на этот вопрос дать нельзя» [7]. Старая шутка спецслужб гласит: «Если у вас паранойя, это не значит, что за вами не следят». Строить стратегический анализ планетарного масштаба на информации заведомо принципиально непроверяемой и легко фальсифицируемой при наличии в качестве интересанта фальсификата глобального финансового капитала — это явное мифотворчество, но все голоса сомнения просто не воспринимаются научным и политическим дискурсом. Знаменитый афоризм М.М. Горького: «Образованные господа, распоряжайтесь, а закону не знайти ... Да — был ли мальчик-то, может мальчика-то и не было?» [8; 87].

При критичном рассмотрении возникает простой вопрос: «А какими доказательствами существования искусственного интеллекта и его невероятных потенциальных возможностей мы вообще располагаем?». Базовый критерий — наличие самосознания — недоказуем и непроверяем. По сути, речь идет лишь об огромных базах данных статистики, которую человек механически обработать не

может, но сам интеллект, который формирует логическую структуру для обработки, как был, так и остается человеческим, только обезличенным и безымянным. Подобная организация общества, только на технически более низком уровне описана в повести братьев Стругацких «Обитаемый остров» (1969), где на планете Саракш властвуют «Неизвестные Отцы» (в подцензурной версии — «Огненные Творцы»).

Вам говорят, что решение принимает машина, а по сути, это могут делать люди, которые её программируют, и контролировать данные процессы общественность принципиально не может. Ранее данный тип управления применялся различными тоталитарными сектами, а на уровне государства — держава ассасинов (исмаилитов-низаритов) Аламут, другое название Низаритское исмаилитское государство (1090–1273). Известна «значительная роль, которую сыграла тайная религиозно-политическая организация исмаилитов под названием Ад-да'ва в возникновении Фатимидского халифата и Царства Аламут ... [непубличная власть решившая] прибегнуть к системе «ячеечного» обращения верующих, отдаленно напоминающей маркетинговые схемы наших дней ... [современники] описывают процедуру обращения в исмаилизм, выделяя семь последовательных этапов обряда, в результате которых новый сторонник становится убежденным атеистом» [9; 148]. В современной историографии можно встретить описания Аламута, и как — «первая мусульманская террористическая организация» [10; 98], «среди их жертв — Низам аль-Мульк, покровитель учёности [создатель системы медресе] и визирь султана Мелик-Шаха» [11; 158]; и идеализацию режима Аламута — «политическая структура низаритов строилась на основе принципов взаимной любви и истинного внутреннего доверия» [12; 4]. Несмотря на то, что величайшее святотатство в исламе совершили не иноверцы, а исмаилиты-карматы в 930 г., которое описано ал-Фахри, — «набеги на Мекку из ал-Абтаха в течение восьми дней, убийство в Мекке и ее окрестностях около 30 тысяч человек и пленение такого же количества женщин и детей. Разграбление ал-Ка'бы, похищение «черного камня». Выкуп его ал-Муктади за 50 тысяч мискалей ... Кошунство Абу Тахира в ал-Ка'бе. Уход карматов из Мекки ... Извлечение трупов из колодца Замзам, очистка от крови колодца, стен ал-Ка'бы, всей мечети» [13; 34–35], показательно, что люди, совершившие это, продолжали причислять себя к мусульманам.

Технологию многоступенчатой «промывки мозгов» разумеется использовали не только исмаилиты, достаточно упомянуть тайные общества (ложи) масонов, возводившие себя к тамплиерам [14; 198], с сокрытием истинных целей через многоуровневое посвящение — «три первые степени являются лишь преддверием храма, истинное же масонство заключается в высших степенях; эти последние стали быстро количественно возрастать, сперва поднялись до девяти, потом до 33, наконец до 99» [15; 505]. В современной теории права наличие публичной власти считается неотъемлемым признаком государства, но крушение социальных систем может приводить к возникновению новых ранее невиданных форм, в том числе посредством искусственного интеллекта, социальных сетей и нейролингвистического программирования, посредством которых — «СМИ могут формировать как социальные нормы жизни и социального действия, так и анти-нормы, модели асоциального действия» [16; 177]. Приравняв естественный интеллект с искусственным, человек как бы снимает с себя ответственность за выбор между нормой и анти-нормой, полагаясь на неконтролируемую им полностью, по сути мистическую (непостижимую человеческим разумом) силу. Вопрос о безальтернативности подобного пути развития социума, внушаемый на глобальном уровне, явно заставляет задуматься о злонамеренности «кукловодов». В конце концов, мистически настроенные карматы Абу Тахира тоже верили, что творят благое дело.

Известной мистификацией является «Шахматный автомат» В. фон Кемпелена «Турок», известный с 1769 г. и ряд его подражателей, внутри управление аппаратом осуществлял живой человек. Современная машина уже сама обыгрывает человека в шахматы, это схоже с интеллектом, но в полной мере критериям такого не отвечает. «Когда Платон дал определение, имевшее большой успех: «Человек есть животное о двух ногах, лишённое перьев» [17; 433] (Опр. 415 а), Диоген оципал петуха и принес к нему в школу, объявив: «Вот платоновский человек!» [18; 226] (Кн. 6:40). Нет достоверных доказательств того, что искусственный интеллект, не более чем жалкое подобие мышления — «человек Платона», голем Иуды Льва бен Бецалея (легенда нач. XVII в.) или чудовище Франкенштейн из романа Мэри Шелли (1818), то есть сущность некоторой степени антропоморфности, лишённая творческого созидательного начала. Блестящей пародией на тупиковость сознания «тайного общества» в мировой литературе, безусловно, является роман Умберто Эко «Маятник Фуко» [19] (1988), по сути это приговор играм в искусственный интеллект, которые создают «путь в никуда», заикленный на самом себе. Ирония У. Эко в том, что если где-то есть среда, благоприятная для

«тайного общества», и если вы даже в шутку её коснётесь, то на таковое общество и наткнетесь, к вящему изумлению. Борьба за власть и престиж через тайное знание — технология, отработанная тысячелетиями, если искусственный интеллект предоставляет такие шансы — вероятность, что ими будут пользоваться, несомненна.

Сколько бы уровней сложности не нарабатывала машинная технология, источником ответственности может быть только человек и его сознание, человечество можно истребить, но заменить в этом невозможно. По выражению И. Канта: «На долю человеческого разума в одном из видов его познания выпала странная судьба: его осаждают, от которых он не может уклониться, так как они навязаны ему его собственной природой ... я определил специфику этих вопросов сообразно принципам и, обнаружив пункт разногласия разума самим с собой, дал вполне удовлетворительное решение их. Правда, ответ на эти вопросы получился не такой, какого ожидала, быть может догматически-мечтательная любознательность; её могло бы удовлетворить только волшебство, в котором я несведущ» [20; 9–12]. Ответ искусственного интеллекта для современного человека оказывается более приемлем, чем умопостроения И. Канта по вопросу «чистого разума»; сказка, магия и волшебство — простой, доступный, но чреватый последствиями выбор.

Отрыв интеллекта от человечности ставит вопрос о принципиальной безнравственности творимого искусственного интеллекта, на что обращают внимание религиозные деятели разных конфессий. Информация об озабоченности патриарха Московского и всея Руси Кирилла тем, что «если человечество теряет религиозную веру, особенно в условиях нарастания технологий, связанных с появлением искусственного интеллекта, то мы действительно входим в эпоху Апокалипсиса» [21], была распространена 11.09.2024 г. Агентством «Интерфакс». Само заявление было сделано на полях проходившего в Петербурге X Международного культурного форума «Культура XXI века: суверенитет или глобализм?», где также в официальном выступлении было заявлено: «Попытки западноевропейской философии XVIII–XIX веков представить религию как «детство человеческого разума» — именно так пытались представить религию такие философы, как Огюст Конт, Людвиг Фейербах или известный всем, особенно в нашей стране, Карл Маркс — в новейшее время были признаны совершенно несостоятельными, особенно после завершения драмы атеистического гуманизма XX века ... Сегодня мы наблюдаем активное «раскультуривание»; появилось даже особое понятие для описания вводимых в обиход практик — «новая нормальность» ... Антикультура всегда является антирелигиозной — она стремится лишить человека всякой духовной опоры и надежной системы нравственных координат» [22].

Показательны и технологии когнитивной науки, которые апеллируют больше к чувственному интуитивному восприятию, чем к научно-логическому. Например, известный канадско-американский учёный Стивен Пинкер, специализирующийся в области экспериментальной психологии, психолингвистики и когнитивных наук, рассуждает: «Поможем убедительно продемонстрировать наше обыкновение использовать некоторые понятия в качестве метафор для других понятий, которые структурируют ... само мышление... вниз по кроличьей норе ... Базовые понятия: управляющие мышлением людей в повседневной жизни, могут оказаться такими же эксцентричными, как Фальшивая Черепаха или Королева Червей у Льюиса Кэрролла» [23; 111]. Далее следует критика логики причинно-следственных связей: «К несчастью, реальная жизнь нам часто подбрасывает сюжеты, которые с трудом укладываются в рамки этой игры ... 1 июля 1881 г. президент США Джеймс Гарфилд собирался сесть в поезд, и в этот момент некто Чарльз Гуито прицелился в него из винтовки и произвел два выстрела ... По современным меркам рана была несерьезной, и она не должна была оказаться смертельной даже во времена Гарфилда ... На суде Гуито неоднократно повторял: «Это доктора убили его, я же только в него стрелял». Но его слова не убедили присяжных, и в 1882 г. Гуито был повешен — еще один человек, чья судьба, оказалась зависимой от семантики глагола» [23; 114–115]. Данный текст ближе всего к софистике со множеством риторических украшений, но этими приемами автор лишь отвлекает внимание как умелый фокусник, а, по сути, парадокс абсолютно искусственный и «семантика глагола» здесь не причём. Хотя текст написан человеком (вероятно), логика от машины. Задача ИИ создать максимальную «логическую полноту картины», то есть учесть все возможные факты и их взаимодействия. Человеческий разум исходит из «сознательной неполноты», разделяя элементы события по их важности, Гуито совершил действия, которые должны были причинить смерть, все дальнейшее от его воли никак не зависело, искусны оказались доктора или нет, это не меняет вину Гуито и вердикт присяжных, и наказание обосновано. Разумеется, ИИ способен решать задачи подобной сложности, но кто будет его программировать? Кто даст целевые установки, что счи-

тать действием в интересах общественного блага? С высочайшей долей вероятности мы получаем не электронное правосудие, а IT-диктатуру. Возвращаясь к теме «антикультуры», надо особо выделить данную проблематику в праве, которое может плодотворно существовать только во взаимодействии с нравственностью [24], что особо остро осознавалось российской школой правоведения и, например, нашло отражение в трудах великого правоведа А.Ф. Кони [25]. «В условиях единства глобализационных процессов ... правовое регулирование процессов позволяющих противостоять глобальным социальным кризисам, становится приоритетом национальной безопасности» [26; 188].

Современное общество демонстрирует наложение множества экономических, в том числе структурных, а также финансовых и социальных кризисов. Обосновано ставится вопрос о крахе всей системы капитализма, которая генерировалась с «долгого XVI века», а по некоторым оценкам с XIV в. Программа «инклюзивного капитализма» и «великая перезагрузка» К. Шваба воспринимаются с огромным недоверием, как в странах «золотого миллиарда», и тем более «глобальным Югом». Неопределенности добавляют признаки надвигающейся Четвертой промышленной (технологической) революции, она же Индустрия 4.0, и Шестого технологического уклада (в том числе NBIC-конвергенция). Неспособность выработать образы и смыслы будущего в условиях глобального кризиса неизбежно ведет к единственно оставшейся программе — сохранению власти любыми средствами и способами, не считаясь с издержками, в том числе через примитивизацию системы, развал культуры и образования.

По сути, программу К. Шваба можно рассматривать как форму геноцида, ради предотвращения экоцида — кратное сокращение населения планеты должно снизить нагрузку на окружающую среду. Однако даже это, по замыслу проектантов, не решает проблему, достижение экологического баланса отодвигается в неопределенное будущее и программу уже Седьмого технологического уклада [27], «по прогнозам основой Седьмого технологического уклада будут выступать когнитивные технологии» [28; 20], в частности, «предложены три возможных сценария развития седьмого технологического уклада: трансгуманистический уклад, экологический уклад ... уклад интеллектуальных машин» [29; 40]. Маркером перехода к Седьмому укладу предполагается, «технологическая сингулярность» [термин введен фантастом Вернором Винджем] [30] ... — предполагаемое в теории событие, в котором искусственный интеллект становится способным к рекурсивному самосовершенствованию или даже к созданию более мощных и умных машин вплоть до того, что искусственный интеллект заменит человека. Технологическая сингулярность — это точка, в которой искусственный интеллект превосходит человеческий в такой степени, что достигается конвергенция человеческого и машинного интеллекта» [31; 73]. По крайней мере большая часть человечества должна поверить в превосходство машинного интеллекта, а действительно ли этот интеллект искусственный, или это просто коллективная маска правящей элиты уже не должно иметь значения, непостижимое обезличенное сакральное знание не подлежит оспариванию и образует новый неограниченный властный ресурс. Примечательно заявление в книге «Сингулярность близка» американского футуролога Рэя Курцвейла: «Я установил дату Сингулярности, представляющей собой глубокую и разрушительную трансформацию человеческих возможностей, как 2045 год» [32; 136], другие прогнозы дают человечеству немногим более времени. Выраженный «синдром Бога» у Р. Курцвейла не случаен, это претензия западной элиты на сохранение власти через монополию на новый вид насилия, когнитивного по форме. Отсюда неоднозначный термин — «футуроцид», как технологии уничтожения позитивных сценариев будущего.

Сознание хипстера, ориентированное не на будущее, а в прошлое, является адекватным социальным заказом системы. С этой точки зрения, реальная наука, по сути, превращается в техномагию — процесс, которой засекречен «черным ящиком», потребителю известен только запрос и результат, сам процесс абсолютно непрозрачен. Тайное знание приобретает силу власти, причем власти мистической, непостижимой и безликой, а потому неуязвимой. С данной точки зрения когнитивная наука, собственно наукой уже не является, а описывает для посвященных сложную систему шифрования для управления так называемым искусственным интеллектом, которому быть интеллектом совершенно не обязательно.

Можно назвать описанные процессы «теорией заговора», хотя заговор общемирового масштаба вряд ли возможен, а вот общий страх перед лицом неизбежного толкает различные элитные группы к согласованности действий для выживания. Также надо отметить и тщетность подобных ухищрений, человечество в своей истории пережило множество глубочайших кризисов, в том числе с угрозой полного вымирания («эффект бутылочного горлышка»), но обратить социокультурные процессы

вспять не удавалось еще никому, несмотря ни на какие ухищрения. Новые вызовы и угрозы создадут новые системы и институты, но изменить природу всего человечества ради корыстных интересов группы нереально. Даже будучи реализованной, такая система окажется нежизнеспособной и придет к упадку, поскольку резко снижает популяционное разнообразие, в том числе в его когнитивном проявлении. Отраженная в христианской этике эта мысль выражена в Послании апостола коринфянам: «Ибо надлежит быть и разномыслиям между вами, дабы открылись между вами искусные» [33] (1Кор. 11: 19). В данном смысле у искусственного интеллекта, как глобального единомыслия, единой логической архитектуры, нет шансов на долгосрочное доминирование.

Заключение

Уходящая элита всегда цепляется за власть и неизбежно проигрывает, а вот жертвы могут быть огромны. Особенно пугает то, что ядерное оружие как фактор международной политики теряет функцию сдерживания, что свидетельствует о панической утрате когнитивных способностей на системном уровне и когнитивная наука здесь не помогает. Как известно, сон разума рождает чудовищ.

В «эпоху перемен», когда в исторической временной точке одновременно сходятся завершения множества исторических циклов (техническая революция, смена технологического уклада и пр.) происходит глобальная ломка социальной организации общества, последствия которой непредсказуемы, в данных условиях неизбежно возникает соблазн абсолютизации возможностей некоей инновационной технологии, берущей на себя роль «мессии» — вершителя будущего. Однако при критическом осмыслении можно прийти к выводу, что реальные возможности новой технологии, потенциал её развития могут быть значительно преувеличены с целью управления массовым сознанием, подмены реального научного знания новым мифотворчеством, техномагией. Однозначные выводы сделать невозможно, но тот факт, что западная «когнитивная наука», по сути, самостоятельная отрасль, имеющая единую цель — развитие и продвижение искусственного интеллекта, крайне настораживает и заставляет задуматься: не имеем ли мы дело с глобальной злонамеренной «промывкой мозгов». Возникает вопрос: «Находимся ли мы еще в рамках парадигмы научного познания или уже вышли за её пределы и создаем некую наукообразную мифологию?».

Разумеется, это не исключает исследований когнитивности в рамках традиционного научного подхода, без навешивания на них искусственного ярлыка «когнитивной науки».

Список литературы

- 1 Соборное послание апостола Иакова // Библия. Синодальный перевод. Новый Завет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.my-bible.info/biblio/biblija/posl_iakov.html.
- 2 Бахтин М.М. Эпос и роман (О методологии исследования романного слова) / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет; ред. С. Лейбович. — М.: Художественная литература, 1975. — С. 447–483.
- 3 Ундервуд (рок-группа). Разведка с мудаками: текст песни. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pesni.guru>.
- 4 Уайтхед А.Н. Приключения идей / А.Н. Уайтхед; науч. ред. С.С. Неретинапер; с англ. Л.Б. Тумановой. — М.: ИФРАН, 2009. — 383 с.
- 5 Пресс-релиз Нобелевского комитета по экономике за 1978 год. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1978/press-release/>
- 6 Пресс-релиз Нобелевского комитета по экономике за 2002 год. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2002/press-release/>
- 7 Адушкин В.В. Это — миф... Или все-таки реальность? / В.В. Адушкин, С.И. Козлов // Независимая газета. Фед. № 123 (3803). 2006.04.21. Прил.: Независимое военное обозрение. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://nvo.ng.ru/armament/2006-04-21/6_weapontheyfear.html?ysclid=m0x76pvwny404024850.
- 8 Горький М. Жизнь Клима Самгина (сорок лет) / М. Горький // Полное собрание сочинений: художественные произведения: [В 25-ти т.]. — Т. 21 / гл. ред. Л.М. Леонов. — М.: Наука, 1974. — 576 с.
- 9 Завурбеков Ф.З. Роль института миссионеров Ад-да'ва в создании государств Фатимидский халифат и Аламут / Ф.З. Завурбеков // Ученые записки юридического факультета. — 2015. — № 38(48). — С. 146–151.
- 10 Ивушкина О.В. Генезис и развитие террористического движения в России в XIX–XXI вв. (истоки, идеологическая основа и финансирование) / О.В. Ивушкина, А.С. Баиров, А.С. Довгопольный // Научный дайджест Восточно-Сибирского института МВД России. — 2020. — № 6(9). — С. 96–101.
- 11 Сальников С.П. Терроризм ассасинов / С.П. Сальников, Ш.Б. Байрамов, О.Е. Гер // Юридическая наука: история и современность. — 2018. — № 1. — С. 157–162.

- 12 Тавонофар М.А. Религиозно-философские и социально-политические воззрения низаритов Аламута / М.А. Тавонофар // *Вестн. Пед. ун-та.* — 2015. — № 3–2(64). — С. 3–7.
- 13 Ал-Фахри Али ибн Мухаммад ибн Абдаллах. Китаб талхис ал-байан фи зикр фирак ахл ал-адйан: Краткое разъяснение к перечню последователей разных вер: факсимиле рукописи / Ал-Фахри; отв. ред. М.Б. Пиотровский, краткое изложение содержания С.М. Прозоров. — М.: Наука; Восточная литература, 1988. — 170 с.
- 14 Гекеторн Ч.У. Тайные общества всех веков и всех стран / Ч.У. Гекеторн; изд., пер. с англ. Е.Н. Ахматовой. — СПб.: Типогр. Е.Н. Ахматовой, 1876. — 250 с.
- 15 Гессен Ю. Франк-масонство / Ю. Гессен // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* 36а (72). — СПб.: Семёновская типолит., 1902. — С. 502–509.
- 16 Чимаров С.Ю. Нейролингвистическое программирование: история и инструментарий / С.Ю. Чимаров // *Управленческое консультирование. Актуальные проблемы государственного и муниципального управления.* — 2007. — № 1(25). — С. 170–178.
- 17 Псевдо-Платон. Определения / Псевдо-Платон // Платон. Диалоги; сост., ред. А.Ф. Лосев, пер. с древнегреч. С.Я. Шейнман-Топштейн. — М.: Мысль, 1986. — С. 427–436.
- 18 Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген; ред. А.Ф. Лосев, пер. с древнегреч. М.Л. Гаспарова. — М.: Мысль, 1986. — 571 с.
- 19 Эко У. Маятник Фуко / У. Эко; пер. с итал. Е.А. Костюкович. — СПб.: Симпозиум, 2006. — 736 с.
- 20 Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // *Собрание сочинений: [В 8-ми т.].* — Т. 3; ред. И.С. Андреева; пер. Н.О. Лосского. — М.: Чоро, 1994. — 741 с.
- 21 Патриарх Кирилл сказал, что мир приближается к Апокалипсису. 13:58, 2024. 09. 11. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.interfax.ru/russia/981528>.
- 22 Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на X Санкт-Петербургском международном форуме объединенных культур. Пресс-служба Патриарха Московского и всея Руси. Официальный сайт Московского Патриархата: Русская православная церковь. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6158099.html>.
- 23 Пинкер С. Субстанция мышления: Язык как окно в человеческую природу / С. Пинкер; пер. с англ. В.П. Мурат, И.Д. Ульяновой. — 2-е изд. испр. — М.: Либроком, 2016. — 560 с.
- 24 Малева Э.М. Нравственность в праве: историко-теоретический аспект / Э.М. Малева // *Социально-правовые регуляторы общественных отношений и вызовы современности: Материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения д-ра юрид. наук, проф., заслуженного юриста РФ Владимира Ильича Нижечека (23 сентября 2021 г.).* — Иркутск: Байкал. гос. ун-т, 2021. — С. 57–63.
- 25 Малева Э.М. § 6. Кони А.Ф. о нравственных началах в праве / Э.М. Малева // *Кризисные явления в праве: теория, история, пути преодоления: моногр.* — СПб.: Центр научно-информационных технологий «Астерион», 2021. — С. 259–264.
- 26 Сапунков А.А. Правовые реформы как ответ на глобальные социальные вызовы (уроки судебной реформы второй половины XIX века в России) / А.А. Сапунков, Н.А. Сапунков // *Науч. тр. Сиб. гос. ун-та физ. культуры и спорта.* — 2014. — № 19. — С. 188–195.
- 27 Козачек А.В. Седьмой технологический уклад: возможные глобальные экологические проблемы и соответствующие аспекты профессиональной подготовки инженера-эколога / А.В. Козачек // *Изв. Самар. науч. центра РАН.* — 2015. — Т. 17, № 5–2. — С. 477–489.
- 28 Низамова И.Р. Положение мировой экономики и экономики России в системе технологических укладов / И.Р. Низамова // *Управление экономическими системами: электрон. науч. журн.* — 2014. — № 11 (71). — С. 20.
- 29 Туккель И.Л. Седьмой технологический уклад: представления человека и машины / И.Л. Туккель, И.А. Гуков, Я.И. Жук [и др.] // *Инновации.* — 2023. — № 6 (296). — С. 40–49.
- 30 Vinge V. *Marooned In Realtime* / V. Vinge. — St. Martin's Press/Bluejay Books, 1986.
- 31 Мартин-Иогансон Э. Трансгуманизм: технологическая сингулярность или разрушение человечества? / Э. Мартин-Иогансон // *Философия хозяйства.* — 2022. — № 6 (144). — С. 68–81.
- 32 Kurzweil R. *The Singularity Is Near. When Humans Transcend Biology* / R. Kurzweil. — Viking; Published by the Penguin Group, 2005.
- 33 Первое послание к Коринфянам святого апостола Павла // Библия. Синодальный перевод. Новый Завет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.my-bible.info/biblio/biblija/1posl_korif.html.

А.А. Сапунков

Жасанды интеллект пен когнитивті ғылымды сынау: «таза ақылға» оралу

Мақала когнитивті ғылым терминін және оның ғылымды алмастыруының салдарын зерттеуге арналған. Автор құпия білім технологиясын қолданудың тарихи мысалдарын қарастырады және осы мақсатта билеуші элиталардың кез келген жағдайда билікті ұстап тұру үшін жасанды интеллекті қолдану мүмкіндіктерін зерттейді. Бізде жасанды интеллект пен оның керемет әлеуетті

мүмкіндіктерінің қандай дәлелі бар? деген сұраққа жауап іздейді. Когнитивтік ғылымға көшудің және жасанды интеллекті қолданудың кең және жылдам таралу себептерін зерттеу көптеген дағдарыстардың, соның ішінде экономикалық, құрылымдық, сондай-ақ қаржылық және әлеуметтік дағдарыстардың артуымен байланысты маңызды болып саналады. Жаңа сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерді жаңа жүйелер мен институттар жасайды, бірақ топтың пайдакүнемдік мүддесі үшін бүкіл адамзаттың табиғатын өзгерту шындыққа жанаспайды деген қорытынды жасалған. Тіпті жүзеге асырылған жағдайда да мұндай жүйе өміршең емес болып шығады, өйткені ол популяцияның өртүрлілігін, оның ішінде оның танымдық көрінісін күрт төмендетеді.

Кілт сөздер: когнитивтік ғылым, жасанды интеллект, дәстүрлі ғылым, хипстер санасы, технологиялық құрылым, құпия білім, техномагия, футуроцид.

A.A. Sapunkov

Criticism of artificial intelligence and cognitive science: a return to the “pure mind”

This paper examines the term cognitive science and the implications of using it to replace science proper. The author examines historical examples of secret knowledge technology and explores the possibilities of using artificial intelligence for this purpose by the ruling elites in their attempts to retain power at any cost. The author is looking for an answer to the question — what evidence do we even have for the existence of artificial intelligence and its incredible potentialities? Studying the reasons for the widespread and rapid spread of the transition to cognitive science and the use of artificial intelligence is important in the context of the increasing overlap of multiple crises, including economic, structural, financial and social crises. The author concludes that new challenges and threats create new systems and institutions, but it is unrealistic to change the nature of all humanity for the sake of the interests of one group. Even if implemented, such a system will be unsustainable and will decline because it drastically reduces the diversity of the population, including its cognitive manifestations.

Keywords: cognitive science, artificial intelligence, traditional science, hipster consciousness, technological mode, arcane knowledge, techno-magic, futurocide.

References

- 1 *Bibliia. Sobornoe poslanie apostola Yakova. Sinodalnyi perevod. Nobyi Zavet* [Synodal translation of the Bible. The Conciliar Epistle of the Apostle James. The New Testament]. (n.d.). Saint Petersburg: Sinodalnaia tipografiia. Retrieved from http://www.my-bible.info/biblio/biblija/posl_iakov.html [in Russian].
- 2 Bakhtin, M.M. (1975). Epos i roman. (O metodologii issledovaniia romannogo slova) [Epos and the novel (On the methodology of the study of the novel word)]. *Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniia raznykh let — Questions of literature and aesthetics. Studies of different years*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 3 *Undervud (rok-gruppa). Razvedka s mudakami: tekst pesni* [Underwood (rock band). Scouting with assholes: lyrics]. (n.d.). Retrieved from <https://pesni.guru> [in Russian].
- 4 Whitehead, A.N. (2009). *Priklucheniiia idei [Adventures of ideas]*. Moscow: IFRAN [in Russian].
- 5 Press-reliz Nobelevskogo komiteta po ekonomike za 1978 god [Press release of the Nobel Committee on Economics for 1978]. (n.d.). Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1978/press-release/> [in Russian].
- 6 Press-reliz Nobelevskogo komiteta po ekonomike za 2002 god [Press release of the Nobel Committee on Economics for 2002]. (n.d.). Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2002/press-release/> [in Russian].
- 7 Adushkin, V.V., & Kozlov, S.I. (2006). *Eto — mif... ili vse-taki realnost?* [This is a myth... Or is it reality after all?]. *Nezavisimaya gazeta — Independent Newspaper*. Fed. No. 123 (3803). 2006.04.21. Retrieved from https://nvo.ng.ru/armament/2006-04-21/6_weapontheyfear.html?ysclid=m0x76pvwny404024850 [in Russian].
- 8 Gorky, M. (1974). *Zhizn Klima Samgina (sorok let)* [The life of Klim Samgin (forty years)]. *Polnoe sobranie sochinenii: khudozhestvennye proizvedeniia — Complete works of art: works of art. L.M. Leonov* (Ed.); (Vols. 1–25). Moscow: Nauka, 21 [in Russian].
- 9 Zavurbekov, F.Z. (2015). *Rol instituta missionerov Ad-da'va v sozdanii gosudarstv Fatimidskii khalifat i Alamut* [The role of the Institute of missionaries of al-da'wa in the creation of the states of the Fatimid Caliphate and Alamut]. *Uchenye zapiski yuridicheskogo fakulteta — Scientific notes of the Faculty of Law*, 38(48), 146–151 [in Russian].
- 10 Ivushkina, O.V., Bairov, A.S., & Dovgopoly, A.S. (2020). *Genesis i razvitie terroristicheskogo dvizheniia v Rossii v XIX–XXI vv. (istoki, ideologicheskaiia osnova i finansirovanie)* [Genesis and development of the terrorist movement in Russia in the XIX–XXI centuries (origins, ideological basis and financing)]. *Nauchnyi daidzhest Vostochno-Sibirskogo instituta MVD Rossii — Scientific digest of the East Siberian Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 6(9), 96–101 [in Russian].

- 11 Salnikov, S.P., Bayramov, Sh.B., & Ger, O.E. (2018). Terrorizm assasinov [Terrorism of assassins]. *Yuridicheskaiia nauka: istoriia i sovremennost — Legal science: history and modernity*, 1, 157–162 [in Russian].
- 12 Tavonofar, M.A. (2015). Religiozno-filosofskie i sotsialno-politicheskie vozzreniia nizaritov Alamuta [Religious-philosophical and socio-political views of Nizarites of Alamut]. *Vestnik Pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Pedagogical University*, 3–2(64), 3–7 [in Russian].
- 13 Al-Fakhri, Ali ibn Muhammad ibn Abdallah (1988). *Kitab talkhis al-baian fi zikr firak akhl al-adian: Kratkoe raziasnenie k perechniu posledovatelei raznykh ver: faksimile rukopisi [Kitab talkhis al-bayan fi zikr firak ahl al-adyan: A brief explanation to the list of followers of different faiths: facsimile of the manuscript]*. M.B. Piotrovskiy (Ed.); S.M. Prozorov. Moscow: Nauka. Vostochnaia literatura [in Russian].
- 14 Geketorn, Ch.U. (1876). *Tainye obshchestva vsekh vekov i vsekh stran [Secret societies of all ages and all countries]*. (E.N. Akhmatovoy, Trans). Saint Petersburg: Tipografiia E.N. Akhmatovoi [in Russian].
- 15 Hessen, Yu. (1902). Frank-masonstvo [Frank-Freemasonry]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona 36a (72) — Encyclopedic dictionary of Brockhaus and Efron t. 36a (72)*. Saint Petersburg: Semenovskaia tipolitografiia [in Russian].
- 16 Chimarov, S. Yu. (2007). Neirolingvisticheskoe programmirovaniie: istoriia i instrumentarii [Neuro-linguistic programming history and tools]. *Upravlencheskoe konsultirovanie. Aktualnye problemy gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniia — Management consulting. Current problems of state and municipal management*, 1(25), 170–178 [in Russian].
- 17 Pseudo-Plato (1986). Opredeleniia [Definitions]. *Platon. Dialogi — Plato. Dialogues*. A.F. Losev (Ed.); (S.Ya. Sheynman-Topshteyn, Trans). Moscow: Mysl [in Russian].
- 18 Diogenes Laertius. (1986). *O zhizni, ucheniiah i izrecheniiah znamenitkh filosofov [On the life, teachings and sayings of famous philosophers]*. A.F. Losev (Ed.); (M.L. Gasparova, Trans). Moscow: Mysl [in Russian].
- 19 Eco, U. (2006). *Maiatnik Fuko [Foucault's Pendulum]*. (E.A. Kostyukovich, Trans). Saint Petersburg: Simpozium [in Russian].
- 20 Kant, I. (1994). Kritika chistogo razuma [Critique of pure reason]. *Sobranie sochinenii — Collected works*. I.S. Andreeva (Ed.); (N.O. Losskiy, Trans). (Vols. 1–8). Moscow: Choro, 3 [in Russian].
- 21 Patriarkh Kirill skazal, chto mir priblizhaetsia k Apokalipsisu [Patriarch Kirill said that the world is approaching the Apocalypse]. (n.d.). Moscow, Informatsionnoe agentsvo Innterfaks, 13:58, 2024.09.11. Retrieved from <https://www.interfax.ru/russia/981528> [in Russian].
- 22 Vystuplenie Sviateishogo Patriarkha Kirilla na X Sankt-Peterburgskom mezhdunarodnom forumе obedinennykh kultur [His Holiness Patriarch Kirill's speech at the X St. Petersburg International Forum of United Cultures The press service of the Patriarch of Moscow and All Russia] (n.d.). Moscow, Ofitsialnyi sait Moskovskogo patriarkhata. Russkaia pravoslavnaia tserkov. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/6158099.html> [in Russian].
- 23 Pinker, S. (2016). *Substantsiia myshleniia: Yazyk kak okno v chelovecheskuiu prirodu [The substance of thinking: Language as a window into human nature]*. (P. Murat, I.D. Ulianovoi, Trans). Moscow: Librokom [in Russian].
- 24 Maleva, E. M. (2021). *Nravstvennost v prave: istoriko-teoreticheskii aspekt [Morality in law: a historical and theoretical aspect]*. Proceedings from Social and legal regulators of public relations and challenges of our time: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia doktora yuridicheskikh nauk, professora, zasluzhennogo yurista RF Vladimira Ilicha Nizhecheka (23 sentiabria 2021 goda) — The International scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of the Russian Federation Vladimir Ilyich Nizhechek, Irkutsk, September 23 In 2021*. (Pp. 57–63). Irkutsk: Baikalskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 25 Maleva, E.M. (2021). § 6. *Koni A.F. o нравstvennykh nachalakh v prave [§ 6. Koni A.F. on moral principles in law]*. *Krizisnye yavleniia v prave: teoriia, istoriia, puti preodoleniia: monografiia — Crisis phenomena in law: theory, history, ways of overcoming: monograph*. Saint Petersburg: Tsentр nauchno-informatsionnykh tekhnologii «Asterion» [in Russian].
- 26 Sapunkov, A.A., & Sapunkov, N.A. (2014). Pravovye reformy kak otvet na globalnye sotsialnye vyzovy (uroki sudebnoi reformy vtoroi poloviny XIX veka v Rossii) [Legal reforms as a response to global social challenges (lessons of judicial reform of the second half of the XIX century in Russia)]. *Nauchnye trudy Sibirskogo gosudarstvennogo universiteta fizicheskoi kultury i sporta — Scientific works of the Siberian State University of Physical culture and sports*, 19, 188–195 [in Russian].
- 27 Kozachek, A.V. (2015). Sedmoi tekhnologicheskii uklad: vozmozhnye globalnye ekologicheskie problemy i sootvetstvuiushchie aspekty professionalnoi podgotovki inzhenera-ekologa [The seventh technological order: possible global environmental problems and relevant aspects of professional training of an environmental engineer]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk — Izvestia of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 17, 5–2, 477–489. [in Russian].
- 28 Nizamova, I. R. (2014). Polozhenie mirovoi ekonomiki i ekonomiki Rossii v sisteme tekhnologicheskikh ukладov [The position of the world economy and the economy of Russia in the system of technological structures]. *Upravlenie ekonomicheskimi sistemami: elektronnyi nauchnyi zhurnal — Management of economic systems: electronic scientific journal*, 11 (71), 20 [in Russian].
- 29 Tukkel, I.L., Gukov, I.A., Zhuk, Ya.I., Nedosekov, R.A., Pankratov, G.O., Pospelov, K.N., & Sorokina, D.M. (2023). Sedmoi tekhnologicheskii uklad: predstavleniia cheloveka i mashiny [The seventh technological order: representations of man and machine]. *Innovatsii — Innovations*, 6 (296), 40–49 [in Russian].
- 30 Vinge, V. (1986). *Marooned In Realtime*. St. Martin's Press/Bluejay Books.
- 31 Martin-Johanson, E. (2022). Transgumanizm: tekhnologicheskaiia singuliarnost ili razrushenie chelovechestva? [Transhumanism: technological singularity or the destruction of humanity?]. *Filosofia khoziaistva — Philosophy of Economics*, 6 (144), 68–81 [in Russian].

32 Kurzweil, R. (2005). The Singularity Is Near. When Humans Transcend Biology. Viking; Published by the Penguin Group.

33 Pervoe poslanie k Korinfianam sviatogo apostola Pavla. Bibliia. Sinodalnyi perevod. Novyi Zavet [Synodal translation of the Bible. The First Epistle to the Corinthians by St. Paul the Apostle]. (n.d.). Saint Petersburg: Sinodalnaia tipografiia. Retrieved from http://www.my-bible.info/biblio/biblija/1posl_korif.html [in Russian].

Сведения об авторе

Сапунков Андрей — кандидат юридических наук, магистр юридических наук, магистр экономических наук, доцент теоретико-исторических правовых наук, доцент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0001-9719-0899>

Information about the author

Sapunkov Andrey — Candidate of law, Master of law sciences, Master of economics sciences, Associate professor of theoretical and historical legal sciences, Associate professor of the Department of Theory and History of State and Law, Faculty of Law, Omsk State University of the name F.M. Dostoevsky, Omsk, Russia; <https://orcid.org/0000-0001-9719-0899>

Н.А. Черняк*

*Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия
(E-mail: chernyaknatalya@rambler.ru)*

Кантовский корреляционизм и проблема познания абсолюта

В статье рассмотрены идеи нового философского направления в западной философии — «спекулятивного реализма», возникшего как реакция на господство идеалистической посткантовской философии, получившей название корреляционизма и его разновидностей. Проанализированы аргументы и контраргументы проводимой критики корреляционизма по важнейшему философскому вопросу — существование вещей самих по себе или «в себе». Согласно спекулятивному реализму, уязвимым местом корреляционизма, обнаруживающим его слабость, является проблема «диахроничности» или «архископаемого». Под диахроничностью понимается временной разрыв между мышлением и бытием, то есть признание того факта, что бытие предшествует мышлению, оно «существует» раньше, чем мышление. Эту проблему не в состоянии разрешить последовательный корреляционизм. Показано, какое влияние на формирование научных и философских стандартов оказала галилеокоперниканская революция. Математический дискурс, согласно анализируемой точке зрения, является убедительным доказательством возможности выхода мышления к вещам самим по себе или «в себе». Оригинальность статьи выражается в обнаружении ограниченности позиции спекулятивного реализма как критики корреляционизма: спекулятивный реализм, претендующий на осмысление метафизических проблем, пытается решить метафизические проблемы средствами науки. Сделано заключение об эвристической значимости и ограниченности предлагаемого направления.

Ключевые слова: «вещь в себе», корреляционизм, абсолютное, «до-историческое», коперниканский поворот в философии, «птолемеевская контрреволюция», спекулятивный реализм, математический дискурс, посткантовская философия, трансцендентальный идеализм.

Введение

Кантовская философия положила начало совершенно иной эры в философии — критической, фундаментальным принципом которой стал трансцендентализм в кантовском его понимании. Согласно этому принципу, в качестве достоверной и не вызывающей сомнения в своем существовании основой философского анализа является не гипотетическая субстанция, будь то «природа» Спинозовского или Гоббсовского толка, или Бог как последний аргумент в дуалистической философии Декарта. Такой основой становится принцип самосознания как единственная почва самоочевидности и обоснования всякого сущего.

Кантовская критика задумывалась как концепция, отвечающая на вопрос: «Что делает возможным объективный мир в терминах сознания или иначе, каковы трансцендентальные (универсальные и не зависящие от конкретного опыта) условия данности явлений сознанию?». Метод трансцендентального анализа, предложенный Кантом, позволил выявить нормообразующие структуры, которые служат своеобразным основанием опыта, предшествуют ему, но не сводятся к нему, могут быть отделены от эмпирического сознания и исследованы независимо от него. Так, препарированное сознание выступало как условие рационального постижения вещей и формулировки объективных, доказательных, универсальных суждений о мире, достижение которых обеспечивалось процедурой рефлексии. Попытка связать в единое целое всеобщие структуры сознания и опытное применение категориально-рассудочных форм представляют собой не утратившее свою актуальность и в настоящее время одно из главных достижений кантовской мысли. Значение такого разворота философской мысли, прежде всего, в том, что были подвергнуты критике сформулированные прежней «догматической» метафизикой объяснительные схемы процесса познания, был наложен запрет на онтологизацию и натурализацию трансцендентальных понятий. Этот запрет означал ограничение претензий спекулятивного разума на познание тех реалий, которые лежат за пределами нашего опыта.

В известной мере радикализацией кантовского трансцендентализма стала феноменология Э. Гуссерля, который предпринял попытку более последовательного, чем Декарт и Кант, применения принципа субъективности как единственной почвы философского анализа.

* Автор-корреспондент. E-mail: chernyaknatalya@rambler.ru

Несмотря на то, что кантовский запрет на субстанциализацию мыслительных сущностей отчасти был снят в немецкой посткантовской классической философии, в дальнейшем в западноевропейской философии сознание рассматривалось в предложенной Кантом парадигме — не как субстанция, не как суть мира, а как основа и условие рационального постижения вещей.

При этом следует заметить, что кантовский трансцендентализм не означал полного разрыва познавательного опыта с миром самим по себе, более того, предполагал независимое существование внешнего мира. Этот тезис акцентируется Кантом в предисловии ко второму изданию «Критики чистого разума», где он называет скандалом общечеловеческого разума его несостоятельность представить какое бы то ни было удовлетворительное доказательство существования мира самого по себе вне человеческого разума.

Тем не менее посткантовская философия, сложившаяся под парадигмой критического мышления, — это философия преимущественно идеалистического толка, в которой установка традиционной философии на постижение вещей, как они существуют сами по себе, объявляется несостоятельной в своей основе. Так, например, М. Хайдеггер считает, что скандал в философии заключается не в том, что доказательства существования мира самого по себе еще нет, но в том, что такие доказательства снова ожидаются и предпринимаются. С его точки зрения, ложность проблемы состоит в том, что вначале предполагается безмирный, изолированный субъект, а затем проводится его сопряжение с «миром».

Цель, задачи исследования. В этой связи, а именно, в условиях прерогативного утверждения идеалистической точки зрения на мир, кажется особенно интересным попытка представителей позднейших философских направлений возобновить обсуждение вопроса о мире, как он существует сам по себе, или «в себе», независимо от человека и человеческого сознания.

Речь идет о так называемом «спекулятивном реализме», или «метафизическом материализме»: позиции, которая противостоит господствующим формам посткантовской философии, называемым им корреляционизмом.

Под корреляционизмом (от лат. *correlatio* — «соотношение, взаимосвязь») спекулятивные реалисты подразумевают субъектно-объектную связь, связь между сознанием и бытием. Представитель этого направления Квентин Мейясу в докладе «Время без становления», прочитанном в Университете Мидлсекса в рамках семинара Центра исследования современной европейской философии, организованного Питером Холлуардом и Рэем Брасье, 8 мая 2008 года, пишет: «Корреляционизмом» я называю современного противника любого реализма». Согласно корреляционизму, «нет объектов, событий, законов, сущностей, которые не были бы всегда уже скоррелированы с точкой зрения, субъективным доступом. Всякий, утверждающий противоположное, то есть, что возможно достичь чего-то вроде реальности в себе, существующей абсолютно независимо от его точки зрения, его категорий, или его эпохи, или культуры, или языка и т.д., — этот человек был бы образцом наивности, или, если угодно, реалистом, метафизиком, старомодным догматическим философом» [1].

Корреляционизм, как утверждает Мейясу, взял на вооружение известные положения критической философии И. Канта и под определенным углом их препарировал. А именно, если Кант признавал существование так называемых «вещей-в-себе» в качестве источника или причины аффицирования нашей чувственности, то послекантовская философия «разрушила эти заявления отрицанием даже самой возможности в-себе за пределами самости». «Впрочем — добавляет Мейясу — современные корреляционистские теории вовсе не являются спекулятивным идеализмом: они не утверждают догматически, что нет вещей в себе, но только, что мы ничего не можем утверждать о в-себе, даже существует ли оно — и именно поэтому, считаю я, термин «в-себе» исчез из этих дискурсов» [1].

Действительно, нужно признать, что связь корреляционизма или того, что таковым именуют, с кантовской философии несомненна. Кант объявляет свою философию «трансцендентальным идеализмом», исходный тезис которого состоит в том, что мир, данный человеку в опыте, не есть мир, как он существует «сам по себе», а есть мир явлений или феноменов, то есть представлений, сконструированных априорными формами чувственности и рассудка. «Все предметы возможного для нас опыта суть не что иное, как явления, то есть только представления, которые в том виде, как они представляются нами, а именно как протяженные сущности или ряды изменений, не имеют существования сами по себе, вне нашей мысли» [2; 450].

С точки зрения Мейясу, существуют две основные версии корреляционизма: трансцендентальная, заявляющая, что есть некоторые универсальные формы субъективного познания вещей, и постмодернистская, отрицающая существование любой субъективной универсальности. Но в обоих

случаях речь идет об отрицании абсолютного знания, то есть знания вещей в себе, не зависящего от нашего субъективного доступа к ним [1].

Итак, согласно Мейясу, корреляционизм — это установка, в соответствии с которой «мысль вынуждена иметь дело лишь с миром, как он дан в отношении с нею и с непостижимым фактом бытия такой корреляции» [1]. В этой связи он высказывает сожаление о том, что «современные мыслители безвозвратно лишились Великого Внешнего, абсолютного Внешнего докритических мыслителей. Внешнего, не опосредствованного отношением к нам, данного как безразличное к собственной данности, существующего в себе, безразлично, мыслим мы его или нет» [3; 15].

Задача, которую ставит перед собой Мейясу, заключается в том, чтобы «отвергнуть всякую форму корреляционизма, то есть... показать, что мышление при определенных условиях может прорваться к реальности, как она есть сама по себе, независимо от любых актов субъективности. Иными словами, я настаиваю на том, что абсолют — то есть абсолютно автономная от субъекта реальность — может быть помыслен субъектом» [1].

По мнению Мейясу, уязвимым местом корреляционизма, обнаруживающим его если не несостоятельность, то, по крайней мере, слабость, является проблема, которую он называет «проблемой диахроничности», или «архископаемого». Под диахроничностью автор понимает временной разрыв между мышлением и бытием, то есть признание того факта, что бытие предшествует мышлению, оно «существует» раньше, чем мышление. Корреляционизм, считает Мейясу, не может придать смысл способности естественных наук производить суждения о доисторическом на основе изучения архископаемых (радиоактивных изотопов, света звезд и др.) [1].

Вопрос, который здесь возникает, заключается в том, можно ли, а если можно, то как, осмыслить идею времени, которое предшествует субъекту, или сознанию, или *Dasein*? Ведь, если время — это коррелят субъекта (априорные формы), согласно кантовской установке, то ничто не может предшествовать субъекту (индивидуальному или, более радикально, взятому как человеческий вид) во времени. Помыслить доисторическое, поэтому, равносильно тому, чтобы помыслить мир без мышления — мир без данности мира. Отсюда Мейясу формулирует требование: «Чтобы помыслить доисторическое, нам требуется возобновить мышление об абсолютном» [2; 35].

Естественно, когда речь заходит об абсолютном, то, в первую очередь, возникают ассоциации с традиционным классическим спекулятивным толкованием Абсолюта метафизической философии: в религиозно-философских учениях — это Бог, в материалистических и близких к ним — субстанция, в иных концепциях — внеэмпирические интеллигибельные начала всякого бытия и мышления. Иными словами, то, что любая метафизика мыслила в соответствии с определением Аристотеля, как первые начала и конечные причины всякого сущего. В дальнейшем мы увидим, что Мейясу дает собственное определение абсолютного, не вполне совпадающего с классически метафизическим.

Согласно Мейясу, корреляционизм может сказать о доисторическом лишь то, что это — субъективная репрезентация такого прошлого и оно не могло реально существовать в себе, само по себе, со всеми его объектами и событиями. Для корреляциониста, продолжает Мейясу, доисторическое не может быть реальностью, предшествующей субъекту, — оно может быть лишь реальностью, которая заявляется и мыслится самим субъектом как предшествующая ему. И такого рода утверждения, согласно Мейясу, — это катастрофа, потому что они лишают смысла научные суждения: доисторическое и научное суждение не говорит, что нечто существовало до субъективности для субъективности, но что оно существовало до всякой субъективности — и ничего более: доисторическое суждение имеет реалистический смысл или вовсе не имеет никакого [1].

Принцип фактуальности, которым предлагает руководствоваться Мейясу для решении поставленной задачи, заключается в том, чтобы открыть абсолют, но такой абсолют, «который не будет никаким абсолютным сущим» (Дух, Воля, Жизнь), как это было принято в новоевропейской метафизике или теологии. Здесь автор вводит спекулятивный тезис: абсолют — это абсолютная невозможность необходимого сущего. Можно сказать, что возможно доказать абсолютную необходимость необходимости любой вещи [3; 88].

Что можно в таком случае сказать об Абсолютном и как к нему выйти? Выйти к нему можно только при условии признания специфического способа данности Абсолюта в качестве неданного как определенного сущего. Тогда напрашивается вопрос о так называемой фактичности, или фактуальности Абсолюта: в чем она находит свое подтверждение или выражение?

Со слов Мейясу, эта проблема для своего решения требует категорического установления абсолютности математического дискурса [3; 165]. Математизация мира позволяет мыслить мир так, как он

существует сам по себе, независимо от того, дан он нам или нет. «Галилео-коперникианская революция... не имеет никакого иного смысла, кроме парадоксального разоблачения способности мышления мыслить то, что не зависит от существования мышления» [3; 173]. Или иначе, математизация мира сделала возможным познание мира безразлично к человеческому существованию и знанию, которое человек может о нем иметь. Поэтому математизация, по Мейясу, позволяет научному дискурсу придавать смысл возможности диа-хронического, или архи-исторического.

При этом следует иметь в виду, что Мейясу не ставит своей целью доказать, что так понимаемое математизируемое Абсолютное обладает необходимым существованием вне мышления. Согласно ему, оно носит контингентный характер, то есть обладает возможным фактическим существованием вне мышления. Итак, под математизируемым сущим понимается то, что несводимо к корреляту мышления.

Последняя глава книги Мейясу «После конечности: Эссе о необходимости контингентности» с симптоматичным названием «Реванш Птолемея» посвящена проблематике «ложного» коперникианского поворота Канта. Здесь Мейясу отмечает поразительный парадокс. Как известно, философы называют революцию, которую Кант совершил в мышлении, коперникианской. Во втором предисловии к «Критике чистого разума» Кант сравнивает специфическую критическую установку, пришедшую на смену догматической, с коперникианским открытием, в котором меняется принцип взаимоотношения наблюдателя и предмета наблюдения: теперь не познание согласовывается с объектом, но объект с познанием.

Смысл же «коперникианской революции», по мысли Мейясу, заключается не столько в астрономическом открытии не-центрального положения земного наблюдателя внутри Солнечной системы, сколько в более фундаментальном процессе децентрализации мышления по отношению к миру внутри процесса познания. Благодаря галилеевско-декартовской математизации, мышление было осмыслено как контингентное внутри мира, стало возможно мышление о мире, который может обойтись без мышления, мире, сущностно независимом от факта его осмысления или неосмысления [3; 174]. Поэтому, с точки зрения Мейясу, революция, произведенная Кантом в мышлении, скорее сравнима с «птолемеевской контрреволюцией», поскольку «он утверждал не то, что наблюдатель, который считался неподвижным, на самом деле вращается вокруг наблюдаемого им Солнца, а, наоборот, что субъект стоит в центре процесса познания» [3; 176].

В чем же видится Мейясу птолемеевский реванш «Критики чистого разума» Канта? «Критика...» открыла условия мыслимости в современной науке, тем самым поставила науку в зависимость от трансцендентального субъекта. Или иначе, трансцендентальная философия потребовала в качестве условия мыслимости физической науки принцип корреляционного познания мира. Давая оценку произошедшей в западноевропейской философии метаморфозе мышления, Мейясу заключает: «В то время как наука впервые открыла способность мышления иметь доступ к познанию мира безразлично к отношению к миру, философия ответила на это открытием наивности собственного древнего «догматизма», сделав «реализм» докритической метафизики устаревшей парадигмой концептуальной наивности» [3; 177]. Отказ философии от спекулятивной метафизики, по словам Мейясу, обернулся для нее птолемеевской интерпретацией науки.

Мейясу ставит вопросы: «Почему философия, чтобы помыслить науку, вылилась в трансцендентальный идеализм, вместо того, чтобы решительно ориентироваться, как надо было бы, на спекулятивный материализм?», «Как получилось, что самый неотложный вопрос, который наука поставила философии, стал для философии по преимуществу праздным вопросом: как мышление может помыслить то, что действительно может быть, когда мышления нет?» Причину он видит, прежде всего, в юмовском полном разрушении абсолютной истинности принципа достаточного основания, далее, в утверждении «недействительности какой бы то ни было формы метафизики рациональности, ... знание должно отказывать любой форме доказательства, целью которой является установить *a priori*, что данное таким образом должно безусловно быть таковым». Ну, и позднее, «открытие Канта устанавливает окончательно крах метафизики, делая из корреляционного познания единственную форму философски легитимного познания. Корреляционизм становится единственной дозволенной формой философии: знание, обусловленное нашим отношением-к-миру, и только оно, способно мыслить науку в той мере, в какой она сместила спекулятивную метафизику, тем не менее, не отрицая некоторую форму универсальности» [3; 189].

Как следует расценивать такого рода умозаключения? Мы видим, что главным контраргументом спекулятивного реализма в критике корреляционизма является утверждение о том, что наука обрела

своеобразную спекулятивную силу, благодаря децентрализации мышления в результате галилеокопернической революции. Эта спекулятивная сила, по мысли Мейясу, обеспечивала допуск науки в мир, как он есть сам по себе, в то время как посткантовская философия замкнулась на корреляционном птоlemeизме.

Для того чтобы дать оценку изложенной выше концепции, обратимся к еще одному известному исследователю истории западноевропейской науки Нового времени — Э. Гуссерлю. Гуссерль отмечает особую роль математики с ее способностью к идеализации в формировании стандартов и критериев научного и философского мышления. Посредством идеализации стало возможным «создавать чистые идеальные сущности, конструировать новые формы с помощью уже данных ранее элементарных фигур, превратить операции, с помощью которых они создаются в однозначные, intersубъективные и продуктивные методы, а также конструктивно создавать все общие мыслимые идеальные формы с помощью априорного, всеохватывающего системного метода» [4; 572]. Далее он замечает, что благодаря этому, математика «создала идеальную объективность с помощью идеализации физического мира и ее пространственно-временной оформленности... она создала объективный мир в подлинном смысле слова, а именно *бесконечную тотальность идеальных предметностей*, определяемых методически всегда однозначно» [4; 578–579].

Гуссерль отмечает особую роль Галилея в математизации научных представлений о природе. Именно он осуществил замещение единственно реального, опытно воспринимаемого и данного в опыте мира — мира нашей повседневной жизни — миром идеальных сущностей, который обосновывается математически. Галилей утвердил мысль, «согласно которой все специфически чувственные качества должны рассматриваться как реальное обнаружение *математических индикаторов*, процессов, присущих идеальным формам, всегда принимаемых как нечто само собой разумеющееся... Бесконечная природа — этот *конкретный универсум каузальности*, стала своеобразной *прикладной математикой*» [4; 585]. Следствием все более утверждающихся в науке математических методов исследования, явилось, по мнению, Гуссерля, «систематическое, априорное мышление, полностью свободное от всякой связи с чувственно воспринимаемой действительностью, размышление о числах вообще, числовых отношениях, числовых законах» [4; 594–595].

Мы видим, что Гуссерль делает несколько иной вывод из анализа факта математизации научного знания новоевропейской революции, чем Мейясу. Тезис Гуссерля, что «математика создала объективный мир в подлинном смысле слова...» не означает выход науки к миру самому по себе, он означает создание сциентизированного объективного мира. То, что Гуссерль понимает под объективным миром, — это тот мир, с которым имеет дело наука, а, точнее, мир, сконструированный математикой и математическим естествознанием, или иначе, мир, каким он предстает в системе аксиоматического, достоверного и аподиктически выверенного знания. Но здесь встает вопрос: «Является ли эта *бесконечная тотальность идеальных предметностей* «миром, как он существует сам по себе?». Ведь объект (предмет) мысли и «вещь сама по себе» — это не одно и то же. Сам Гуссерль указывает на недостатки так понимаемой научной рациональности — овнешнение, физикализм и натурализм.

Итак, кантовский трансцендентализм показал, как возможна математика и естествознание. Синтез априорных категориально-рассудочных форм и опытного чувственного материала наполняют научные понятия конкретным содержанием, а также придают им универсальный общезначимый смысл. Гуссерль идет дальше и ставит проблему природы идеальных образований, объективного статуса идеальных «предметностей», своего рода идеальных гештальтов и обнаруживает их происхождение из исторического априори (см. «Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология», «Начала геометрии»). Нас в данном случае интересует, насколько правомерна аттестация Мейясу кантовского учения о познании как «птолемеевской контрреволюции».

Мейясу называет кантовское учение о познании катастрофой, которая состоит в отказе от любой формы абсолюта, что не было аутентичным требованием современной науки. Задача философии и науки того времени, по мнению Мейясу, заключалась в том, чтобы, опираясь на принцип копернической децентрализации мышления, придерживаться картезианского тезиса — «что математизируемо, то абсолютизируемо» — и при этом не ассоциировать себя с изжившей парадигмой метафизического типа. И, отсюда, формулировка главной задачи, получившей название принципа фактуальности: «вывести в качестве Фигуры, что любое математическое высказывание способно формулировать абсолютизируемое возможное, хотя бы в качестве гипотетического. Абсолютизировать «саму» математику ... ухватить в сущностном критерии любого математического высказывания необходимое условие контингентности любого сущего» [3; 190–191].

Результаты исследования

Возникает вопрос: «Какие следствия вытекают из такого формата постановки проблемы научных высказываний об абсолютном?». Следует сказать, что Мейясу формулирует проблему в трансцендентальном ключе, то есть речь идет о выяснении универсальных условий возможности (или невозможности) выработки общезначимого, объективного, аподиктического знания о мире самом по себе, без мышления. И при этом главным аргументом способности науки формулировать суждения о реальности (абсолютном) служит «практика» математизации сущего.

Но нужно иметь в виду, что решение вопроса о реальности объектов внешнего мира наука ставит в зависимость от возможности удостовериться в их существовании путем особым образом организованных процедур наблюдения и проверки. И в этом смысле мы вынуждены считаться с тем, что наука делает выводы об «историческом» на основе некоторых полученных в настоящем данных относительно специфических фактов (свет звезд, изотопы). Иного способа пробиться к «сущности» вещей, в том числе и «архи-исторического», наука не знает. Поэтому наука отдает отчет в определенной ограниченности результатов собственных исследований в притязании на истину. И одним из ограничителей, регулирующих опытные высказывания, является известный принцип экспериментальной науки: «объект наблюдения существует лишь в системе условий наблюдения».

Выводы

Подводя итоги, следует сказать, что спекулятивный реализм, или «метафизический материализм», появился как реакция на долговременное засилье идеализма в континентальной философии. Давая оценку рассмотренной концепции, нужно отметить, что сама постановка проблемы исследования абсолютного, то есть «вещей-самих-по себе», заслуживает внимания. Попытка дать строго научное решение вопроса, выходящего за границы научного познания, как его понимал Кант, при отчетливом позиционировании противоположности своего подхода к критической точке зрения — это смелая попытка возобновить продумывание старой метафизической проблемы — каков мир сам по себе? Обращение к истории научной и философской мысли придает этому предприятию вес и значимость.

Однако, тем не менее, следует заметить, что представленная позиция спекулятивного реализма как критики корреляционизма, претендующая на осмысление метафизических проблем, как нам кажется, пытается решить метафизические проблемы средствами науки. Анти-кантовский поворот в философии высветил и обозначил действительные трудности критической философии. И обращение современной философии к старой спекулятивной метафизической проблематике — каковы вещи сами по себе? — вполне оправдано. И все-таки нужно признать, что при всей уязвимости кантовской философии, она с должной мерой убедительности показала, что возможно и достижимо в границах научного познания, а что выходит за его границы и составляет предмет не науки, а скорее, метафизики.

Список литературы

- 1 Мейясу К. Время без становления / К. Мейясу. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://m-introduction.livejournal.com/274141.html>
- 2 Критика чистого разума: Соч. [В 6-и т.]. — Т. 3 / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1964. — 799 с.
- 3 Мейясу К. После конечности: Эссе о необходимости контингентности / К. Мейясу. — Екатеринбург; М.: Кабинетный ученый, 2016. — 196 с.
- 4 Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философия. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. — Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. — 752 с.

Н.А. Черняк

Канттық корреляционизм және абсолютті тану мәселесі

Мақалада корреляционизм және оның түрлері деп аталатын идеалистік постканттық философияның үстемдігіне реакция ретінде пайда болған Батыс философиясындағы жаңа философиялық бағыт —

«спекулятивтік реализм» идеялары қарастырылған. Ең маңызды философиялық мәселе бойынша — заттардың өз ішінде немесе «өзінде» болуы туралы корреляционизмдік сынның дәлелдері мен қарсы дәлелдері талданған. Спекулятивтік реализмге сәйкес корреляцияның осал тұсы оның әлсіздігін ашатын «диахрондық» немесе «архиископия» мәселесі. Диахрондылық ойлау мен болмыс арасындағы уақыт аралығы ретінде түсіндіріледі, т.б. болмыстың ойлаудан бұрын болатынын, яғни оның ойлаудан бұрын «бар» екендігін мойындау. Бұл мәселені тұрақты корреляционизм арқылы шешу мүмкін емес. Галилей-Коперник революциясының ғылыми және философиялық стандарттардың қалыптасуына қандай әсер еткені көрсетілген. Математикалық дискурс, талданған көзқарас бойынша, ойлаудың өз бетінше немесе «өз ішінде» заттарға шығу мүмкіндігінің күшті дәлелі. Мақаланың өзіндік ерекшелігі (жаңалығы) корреляционизмді сынау ретінде спекулятивтік реализмнің шектеулі позициясын ашуда көрінеді: метафизикалық мәселелерді түсінуге ұмтылған спекулятивтік реализм метафизикалық мәселелерді ғылым арқылы шешуге тырысады. Ұсынылған бағыттың эвристикалық маңыздылығы мен шектеулілігі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: «өзіндік нәрсе», корреляционизм, абсолютті, «тарихқа дейінгі», философиядағы коперниктік бетбұрыс, «птолемейлік контрреволюция», спекулятивтік реализм, математикалық дискурс, постканттық философия, трансценденттік идеализм.

N.A. Chernyak

Kantian correlationism and the problem of cognition of the absolute

In the article the ideas of a new philosophical trend in Western philosophy — “speculative realism” were examined, which arose as a reaction to the dominance of idealistic post-Kantian philosophy, called correlationism and its varieties. The arguments and counterarguments of the ongoing criticism of correlationism on the most important philosophical issue — the existence of things by themselves or “in themselves” were analyzed. According to speculative realism, the vulnerable point of correlationism, revealing its weakness, is the problem of “diachronism” or “the archiepiscopal”. Diachronism refers to the time gap between thinking and being, i.e. the recognition of the fact that being precedes thinking, it “exists” earlier than thinking. Consistent correlationism cannot solve this problem. It is shown what influence the Galilean-Copernican revolution had on the formation of scientific and philosophical standards. Mathematical discourse, according to the analyzed point of view, is a convincing proof of the possibility of thinking about things by themselves or “in themselves”. The originality (novelty) of the article is expressed in the discovery of the limitations of the position of speculative realism as a critique of correlationism: speculative realism, claiming to comprehend metaphysical problems, tries to solve metaphysical problems by means of science. The conclusion is made about the heuristic significance and limitations of the proposed direction.

Keywords: “thing-in-itself”, correlationism, absolute, “pre-historical”, Copernican turn in philosophy, “Ptolemaic counterrevolution”, speculative realism, mathematical discourse, post-Kantian philosophy, transcendental idealism.

References

- 1 Meillassoux, K. *Vremia bez stanovleniia* [Time without Becoming]. Retrieved from <https://m-introduction.livejournal.com/274141.html> [in Russian].
- 2 Kant, I. (1964). *Kritika chistogo razuma* [Critique of Pure Reason]. V.F. Asmusa. A.V. Gulygi, T.I. Oizermana (Ed.). (Vols. 1-6). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Meillassoux, K. (2016). *Posle konechnosti: Esse o neobkhodimosti kontingentnosti* [After Finitude: Essay on the Necessity of Contingency]. Ekaterinburg; Moscow: Kabinetnyi uchenyi [in Russian].
- 4 Husserl, E. (2000). *Logicheskie issledovaniia. Kartezianskie razmyshleniia. Krizis evropeiskikh nauk i transtsendentalnaia fenomenologiia. Krizis evropeiskogo chelovechestva i filosofii. Filosofii kak strogaia nauka* [Logical Investigations. Cartesian Reflections. Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology. The crisis of European humanity and philosophy. Philosophy as a rigorous science]. Minsk: Kharvest; Moscow: AST [in Russian].

Сведения об авторе

Черняк Наталья — доктор философских наук, профессор кафедры теологии, философии и культурологии, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-6659-4740>

Information about the author

Chernyak Natalia — Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Theology, Philosophy and Cultural Studies, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky, Omsk, Russia;
<https://orcid.org/0000-0002-6659-4740>

2024 жылғы
«Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия”сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”»
в 2024 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series»
in 2024

№ б.
№ с.
№ р.

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

<i>Abdraimov Y.A., Sadykov T.S., Smigel M.</i> Stages of formation of social harmony in Kazakhstan.....	1	7
<i>Abdykulova G., Musabalina G.</i> Gender approach in the state policy of Kazakhstan: the history of implementation, results and problems	3	26
<i>Akhmetshina G.U., Mutalova Dzh.S., Zhakash D.B., Tulegenova A.Zh.</i> The role of the “Madeni Mura” Program in the context of the nation-building policy of Kazakhstan	2	57
<i>Akif Çarkçı.</i> Islamist political parties formed through the influence of the Muslim Brotherhood Movement in Egypt	2	19
<i>Aktilak B., Ibrayemova M., Pussyrmanov N.</i> Socio-political life of Kazakhs abroad in the 20th century	1	14
<i>Aktilak B.B., Ibraemova M.S., Nabiyev S.T.</i> Perception of Soviet Kazakhstan in emigrant publicism: an analysis of the works of Hasan Oraltay	3	41
<i>Amangosov E.R., Pussyrmanov N.S., Zhakiyanov T.Zh., Orazbekova G.B.</i> Developing the Institution of the Assembly of the People of Kazakhstan in the Context of Forming a Fair Kazakhstan	2	43
<i>Baigozhina G.M.</i> Concerning the observance of bilingualism in document management in Kazakhstan in 1985–1991 years.....	2	66
<i>Baishov B.B., Abdenov A.Zh., Orazbaeva Zh.Zh., Demeuova N.K.</i> Some aspects of the Caspian policy of Peter I: based on the expedition in the first quarter of the 18th century	3	58
<i>Baishov B.B., Alikulova N.S., Demeuova N.K., Orazbaeva Zh.Zh.</i> Caspian Sea as a continuation of the history of determining the border of the Republic of Kazakhstan.....	2	74
<i>Baizhiyenova K.T., Akhmetshina G.U., Omarova B.K., Kamzayev B.K.</i> Stages of historical development of the healthcare system in Kazakhstan: problems and prospects	1	32
<i>Balchikh A.O., Kurmangaliyeva G.E.</i> Religious education in Akmola region: historical analysis (XIX century and early XX century).....	4	7
<i>Makhanov N.I., Baisarina K.K.</i> Museum as a tool for developing students’ cognitive competence	2	122
<i>Makhortykh S., Grömer K., Tiefengraber G.</i> About one of the unique finds of the late pre-Scythian period from the Koban necropolis	3	118
<i>Makhortykh S., Kotova N., Stadler P.</i> Bronze belts with zoomorphic images in the Koban culture	4	77
<i>Malikova A.M., Makulbekov A.T., Abdaliev G.K.</i> Oratorical Principles of Educating Youth Audiences in the Turkic Worldview.....	4	66
<i>Mondira Dutta.</i> Mitigating Child Exploitation and Abuse during Disasters: History, Preparedness and Policy Framework in India	4	89
<i>Myrzakhmetova A.Zh., Khlebnikov I.D., Ote D., Momosheva N.K.</i> The civic education of young people in the education system: a review of the normative and legal acts of the Republic of Kazakhstan.....	4	114
<i>Novozhenov V.A.</i> On the origin of the animal style in the Kazakh steppe	4	132
<i>Sadvokassov Sh.A., Zhumashev R.M.</i> Features of the Islamic revival in the Republic of Kazakhstan	2	143
<i>Saktaganova E.B., Baibossyn L.S., Bizhanova G.K., Kanenova G.T.</i> Alash Orda and socio-political activities of Seydazim Kadyrbaev	1	97
<i>Shabambayeva A.G., A.M. Turlybekova, Akshanova A.M.</i> The role of A.Zh. Mashanov as a scientist in the study of historical and political processes	3	259

<i>Tairov A.D.</i> Saryarka in the system of economic and ethnocultural relations of the early nomads of the southern Trans–Urals.....	4	174
<i>Tashkarayeva A. M., Negmetzhanova A.O., Ibraimov N. L.</i> Ethnopolitical history of ancient Turkic tribes (based on Abulgazy's work "Shezhire-i Tarakime").....	3	221
<i>Tashkarayeva A.M., Abdykulova G., Smakhanova J.S.</i> Continuity of traditions in the spiritual culture of turkic peoples in medieval states (according to Shajara-i Tarakime data).....	1	104
<i>Tashtanov Zh., Vezhikki Sefa Fut Hekimoglu.</i> Methodological foundations of the study of everyday history (on the example of Sayram district in the 30-60s of the XXth century).....	4	167
<i>Yelkey N.N., Sadykov T.S., Kara A.</i> Problems of studying historical personalities and socio-political activities of Khairetdin Bolganbaev	2	82
<i>Yensepov B., Tokbolat S., Dzhursinbaev B.</i> The rebellion of the Syr Darya kazakhs, led by Zhanhozha Nurmukhameduly, in opposition to the russian empire's expansionist policy	3	152
<i>Yskak A.S., Iskakova G.Z., Zhumatay G.B.</i> The development of office work and postal service in the Semirechye oblast (1865-1905).....	4	220
<i>Zhaksylyk Ye.Ye., Seyfettin Ershahin.</i> History of religious policy of the Soviet power in South Kazakhstan in the 40-80s of the twentieth century.....	4	32
<i>Zhangaliev U.K.</i> Political and cultural situation in Kazakhstan in the XVIII–XIX centuries (historical aspect).....	2	88
<i>Zhumashev R.M., Meirambekov A.K.</i> Foreign views on the culture of Soviet Kazakhstan: an analysis of historiography	2	95
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> История детских домов Центрального Казахстана в 1940–1950-е гг.....	3	7
<i>Абдыкулова Г.</i> Қазақстандағы гендерлік мәселелерді еңсеру мүмкіндіктері (тарихи аспект)	2	7
<i>Алланиязов Т.К., Абдрахманова К.К.</i> Дети-спецпереселенцы Казахстана в документах и материалах	2	31
<i>Амалбекова Б.А.</i> Бауыржан Момышұлының шығармаларын тарих сабағында дерек ретінде қолдану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу	3	52
<i>Анашева С.Н., Сайлаубаева Н.Е., Асанова С.С., Мамраймов С.Д.</i> Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің қоғамдық саяси-қызметі	1	25
<i>Аубакирова А.Ж., Дукенбаева З.О., Ташағыл А.</i> XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әйелдерінің қызметі (тарихи аспект).....	2	50
<i>Бекболатқызы Ж., Болатова К.Б., Байгапанова А.Б.</i> Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру: мақсаты, барысы, салдары	3	82
<i>Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А.</i> Советская периодика как отражение идеологии в отношении детства (на материалах журнала «Балдырган»)	1	40
<i>Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З.</i> Хлебозаготовки 1931–1932 годов в Кокчетавском районе по материалам Государственного архива Акмолинской области.....	3	69
<i>Джумабеков Д.А., Козина В.В., Ныгметова Ж.Т., Саккулакова Ф.Д.</i> 1920 жылдардың соңында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны.....	4	18
<i>Дулатбеков Н.О., Уалиева Г.К.</i> Ұлы анадан туған ұлы тұлға: Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі туралы деректер	3	237
<i>Еришева Т.А., Альдибаева А.Б., Ибраимов Л.Н.</i> XIX ғасырдағы реформаларға Қазақстандағы жергілікті билік өкілдерінің бейімделуі және тарихи жады мәселелері (Жантуриндер әулеті мысалында)	1	51
<i>Ермаханова Р.Б., Дукенбаева З.О.</i> Шерхан Мұртаза: өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі.....	3	162
<i>Жақсылық Е.Е.</i> Оңтүстік Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі: тарихи талдау	3	91
<i>Жанғалиев Ұ.Қ., Биназарова Н.Н., Алпысбаева Ф.Б.</i> XVIII–XIX ғғ. Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамы құрылымындағы түбегейлі өзгерістер.....	1	60
<i>Жолдасұлы Т., Бодеев К.Т.</i> Атеизмнің Қазақстандағы киелі орындарға ықпалы: Қызылорда облысы мысалында (1960-1980 жж.).....	4	39
<i>Капышев А.К., Тулеуова Б.Т., Свиначук А.И.</i> К вопросу о проблемах просвещения национальных меньшинств в Казахстане в 20–30-е годы XX века (на материалах Северного Казахстана).....	2	106
<i>Кенжеғали Ж.М., Досова Б.А., Мухатаева Г.А., Смагулов С.Г.</i> Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастар тарихы: табиғи фактор	4	52
<i>Көшенова Ф.И.</i> Шетел тарихнамасында Шағатай ұлысының бөлінуі: діни фактор	1	75

<i>Кузембаев Н.Е.</i> Создание единой информационной площадки как решение проблемы освещения межнациональных отношений и национальной политики в Центральной Азии	1	67
<i>Курбонов Б.Г.</i> О славной истории Управления мусульман Узбекистана	4	60
<i>Кушенова Г.И., Мартин Уорд.</i> Қазақ жүздерінің шығуы: шетелдік тарихнама	3	98
<i>Ломан В.Г., Косинцев П.А., Гимранов Д.О., Шохатаев О.С.</i> Доңғал қонысының остеологиялық коллекциясының құрамы туралы	1	82
<i>Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К.</i> Трудовая деятельность чеченцев и ингушей, насильственно переселенных в Казахстан в 40-е годы XX века (на примере Центрального Казахстана).....	3	110
<i>Маханов Н.И., Адильбаева А.С., Болатова К.Б.</i> Музей мен қоғамның өзара байланысы: тарихи аспект	3	129
<i>Мулдахметова Ж.И., Джолдыбаев Ж.Т., Байдалиева Э.А., Саккулакова Д.Б.</i> XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар: тарихы және мәселелері.....	2	128
<i>Мунхбаяр Б.Ч., Ковалев А.А.</i> Изображения оленей на плитах чемурчекских ритуальных оград (Монгольский Алтай) и их особенности	4	98
<i>Муратова М.Б., Джумабеков Д.А., Иксанов С.Б.</i> XIX ғ. екінші ширегіндегі Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайы.....	3	136
<i>Мырзахмет Г.К., Алысбаева Г.Б., Данабекова Д.И.</i> Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының бастаулары мен қазіргі қоғамдағы рөлі (тарихи талдау).....	3	146
<i>Нарымбет Г.Б., Мулдахметова Ж.И., Лабенова Р.С., Байбосынова Г.Д.</i> Жошы Ұлысының саяси құрылысы: тарихы және мәселелері	4	124
<i>Ныгметова Ж.Т.</i> Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі этникалық репатриация мәселелері	2	135
<i>Отарбаева Г.К., Отарбаева А.К.</i> XX ғ. 20-30 жылдарындағы Түркия мен Кеңес Одағының өзара байланыстарының тарихы.....	4	149
<i>Өскембаев Қ.С., Ескалиев С.А., Бодеев К.Т.</i> 1920–1930 жж. кеңес билігінің дінге қарсы күресі.....	2	196
<i>Сакенов С.К., Ярыгин С.А., Кульмаганбетова Г.К., Илдеряков Н.Н.</i> Поселение и могильник конца позднебронзового века Сандықтау (предварительные результаты исследования)	3	182
<i>Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Эвакуация детских домов и интернатов в годы Великой Отечественной войны в Казахскую ССР	2	151
<i>Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г.</i> Смертность и заболеваемость детей в Карлаге в 1941 году: дети матерей-заключённых и вольнонаёмных	3	169
<i>Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ.</i> 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі.....	4	156
<i>Салауат Н.С., Сейтказина К.О., Ташағыл А.</i> Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі байлардың рөлі.....	1	90
<i>Сейітжан Д.Қ., Дукенбаева З.О., Ташағыл А.</i> Тарихтағы тұлғаны танудың әдіснамалық мәселелері және Акселеу Сейдімбектің өмірі, қызметі	3	215
<i>Серубаева А.Т., Идрисова Г.Б., Садыкова А.К.</i> Шоқан Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктері	3	207
<i>Смағұлова Г.М., Шотбакова Л.К., Стамбулов С.Б., Оразбекова Г.Б.</i> Семей және Батыс Қазақстандағы ядролық полигон сынақтарының тарихы және салдары: салыстырмалы талдау	3	200
<i>Смағұлов Д.С., Сайлаубаева Н.Е., Ибраимова М.С., Қарибекова А.Ж.</i> Академик В.В. Бартольдтың ғылыми мұраларындағы ортағасырлардағы Қазақстан қалалары.....	3	193
<i>Смаханова Ж.С., Алиакбаров А.П., Моминова Г.Т.</i> Моғолстан тарихының оқулықтарда берілуін талдау: тарихи оқиғалар, тұлғалар және идеологиялық аспектілер.....	2	166
<i>Ташкараева А.М., Альдибаева А.Б.</i> «Шежіре-и Таракиме» шығармасындағы ортағасырлық мемлекеттерге қатысты жер-су деректерінің берілуі.....	2	174
<i>Темирбекова М.Е., Вентсель А., Мырзахметова А.Ж.</i> Методы анализа фотографических изображений	3	229
<i>Ткачев А.А.</i> Основные компоненты погребальной и материальной культуры скифо-сакского населения горностепных районов Восточного Казахстана.....	4	186
<i>Тлегенова Л.Т., Маулет А., Аршабеков Т.Т.</i> Кәрі (қары) жіліктің қорғаныс күшіне байланысты наным-сенімдер (Сарыарқа өңірінің этнографиялық материалдары негізінде)	2	187
<i>Турекулова Ж.Е., Жұмбабеков М.У., Таукебаева Э.С.</i> Батыс-Шығыс ықпалдастығы мәселесі аясындағы Египет тарихы және еуропалық елдердің саясаты (XIX ғасырдың бірінші жартысы)	4	201

<i>Тұрмахан Н.Ж., Байгунаков Д.С.</i> Батыс Қазақстан ерте сармат мәдениеті қалыптасуының кейбір мәселелері.....	4	211
<i>Черниенко Д.А., Ауанасова А.М., Багдатова С.А.</i> Динамика этнодемографических процессов в Акмолинской области (по данным переписей населения)	1	111
<i>Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М.</i> Природа и человек древнего мира в исторической концепции Ф. Броделя.....	3	249
<i>Ысқақ А.С., Жұматай Ф.Б.</i> Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу (1920-1930 жж.).....	1	121
<i>Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Ганиева А.С.</i> Петроглифы раннего железного века в горах Кайраколь и Каракунгей.....	2	207

**ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ
HISTORY OF PHILOSOPHY**

<i>Дағарова Ж.Ө., Сейфуллина Ф.Р., Аралбай С.М.</i> Стоиктер іліміндегі тағдыр идеясы философиялық мәселе ретінде.....	1	132
--	---	-----

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

<i>Solochshenko P.P., Aleshkov A.A., Baibossunov D.B.</i> Productive methodological principles of activity, thinking and communication as a result of practical philosophy.....	3	427
<i>Umirzakova L.A., Aikenova R.A., Seifullina G.R.</i> Mythological thinking in the cognitive system.....	3	434
<i>Даулбаева Ж.И., Абдрашева Б.Ж., Тлебалдиева М.Д.</i> Методы познания в суфийском учении ибн Араби.....	2	341
<i>Жахина Т.С., Адаева Г.А.</i> Ғылыми шығармашылықтың философиялық аспектілері.....	3	409
<i>Искакова З.С., Айтбаева А.Б., Аташ Б.М., Құранбек Ә.А., Аубакирова С.С.</i> Аударма мәселесінің теориялық-әдіснамалық бағдарлары мен ұстанымдары: философиялық мәтіндер мысалында...	3	418
<i>Ломан Н.Ф., Темиргалиев К.А., Джамалиева Г.Ж., Осинцева Ю.Г., Ковтун О.А.</i> Роль философии в формировании навыков критического мышления.....	1	141
<i>Разумов В.И.</i> Интеллект естественный и искусственный: развитие от Малых к Большим логическим формам.....	4	320
<i>Сапунков А.А.</i> Критика искусственного интеллекта и когнитивной науки: вспоминая о «чистом разуме».....	4	329
<i>Черняк Н. А.</i> Кантовский корреляционизм и проблема познания абсолюта.....	4	339

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Abikenov Zh.O.</i> Methodological analysis of theories of the concept of nation.....	3	268
<i>Adylkhanova S.E.</i> Philosophical aspects of the ethics of responsibility by Hans Jonas.....	3	276
<i>Akhatova A.A., Aralbay S.M., Abdrakhmanova K.Zh.</i> Transformation of national identity in the context of globalization.....	2	219
<i>Beissenova A.A., Muhanova Zh.S.</i> Education and human capital: Socio-philosophical aspect.....	3	294
<i>Boranbayev A.A., Nurmanbetova D.N., Bolyssova K.M.</i> Modern concepts of dehumanization of art.....	2	238
<i>Dussipova A.S., Peeter M.</i> Philosophical analysis of the phenomena arising among the Kazakh youth.....	1	160
<i>Dzhukeeva B.A., Imanzhusip R.N., Kashaganova T.U.</i> Prerequisites for the transformation of the element of national consciousness in the kazakh worldview at the beginning of the XXI century.....	3	304
<i>Kadyraliyeva A.M., Zholdubaeva A.K., Doskhozhina Zh.M.</i> Money as a cultural phenomenon: philosophical and cultural aspect.....	3	343
<i>Karipbaev B.I.</i> Factors in the formation of information culture (socio-philosophical aspect of the problem)	2	256
<i>Malikova A.M., Bolyssova K.M., Rakimzhanova S.K.</i> Value-Based Concepts of the Art of Oratory.....	3	351
<i>Manassova M.M.</i> Comparative analysis of the development of world capitals.....	1	208
<i>Manassova M.M., Klishina M.V.</i> Philosophical and methodological foundations of the study of urban culture and spiritual life of the.....	3	381

<i>Medzhidova N.</i> The role of modern education in solving socio-cognitive problems of the modernization of public consciousness.....	2	264
<i>Nassimov M.O.</i> Spiritual modernization of society: historical and philosophical aspect.....	3	373
<i>Orazbayeva D.Ye.</i> Batyrs as a marker of the cultural landscape: a philosophical analysis.....	2	279
<i>Ozkan A.R.</i> Paradoxes of Gender and Ritual in Turkish Romani: An Ethnographic Analysis.....	4	261
<i>Sagatova A.S.</i> Philosophical significance of Bukhar zhyrau’s wise views.....	2	291
<i>Salymatova N.R., Esengaliyeva V.A., Zholomanova A.Kh.</i> The substantiality of “zaman” in the worldview of Abai and Shakarim.....	2	300
<i>Seifullina G.R., Arinova O.T., Zhakin S.M.</i> Digital identity in the space of digital culture.....	2	307
<i>Seitakhmetova N. L., Sharonova Ye.M.</i> National tolerance program of the United Arab Emirates: universal and spiritual values.....	3	392
<i>Sirazhiden D.A., Kasbayeva G.S., Bülent Şenay.</i> VR and AR technologies in contemporary cultural space .	1	225
<i>Turebayeva G.M., Abdina A.K., Uyzbayeva A.A.</i> Existentialist Perspectives on Emotional Intelligence in Coaching in Foreign Studies.....	2	321
<i>Zholdubaeva A.K., Doskhozina Zh.M., Kadyraliyeva A.M.</i> Semantic analysis of images on banknotes of the Republic of Kazakhstan.....	2	245
<i>Zhussupova B.Zh., Kerimov T.Kh.</i> In the flow of sociems.....	1	170
<i>Алибаева А.Н., Альджанова Н.К.</i> Этноцентризм және шығу туризміндегі мәдениетаралық коммуникация кедергілері.....	1	149
<i>Алтайбаева А.Н., Телебаев Г.Т.</i> Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсері.....	2	229
<i>Амангельдиев А.А., Шакиров С.Е.</i> Білім беру жүйесіндегі цифрландыру мәселелері: философиялық талдау.....	3	285
<i>Бадмаев В.Н.</i> Востоковедение и полицентричность современного мира.....	4	235
<i>Донецкая Н.А.</i> Этническая идентичность как фактор этнокультурной толерантности молодежи: научно-прикладной аспект.....	3	312
<i>Донских О.А.</i> О деформации этического дискурса в советской философии.....	4	244
<i>Жанабергенова Д.К., Кайрбеков Н.Е.</i> Личное дело ученого-востоковеда Абсаттара Багисбаевича Дербисали.....	3	322
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Перспективы социальной философии в современных условиях глобализации.....	3	332
<i>Иванов А.В.</i> Крах европоцентризма и два лика русского западничества.....	4	252
<i>Камишева Г.А., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., Ыылдыз Н.</i> Ислам дiнiндегi бiлiмнiң статусы мен құндылығы және киелiлер культi.....	1	178
<i>Карипбаев Б.И., Жумасултанова Г.А.</i> Методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности.....	1	188
<i>Қожан А.Ә., Божбанбаев Б.М., Осербаяев Е.Н., Досалиев Т.К.</i> Қазақстанның өркениетгiлiк дамуындағы жапондық модельдiң маңыздылығы.....	1	196
<i>Мелисова Б.М., Альмухаметов А.Р., Натан Д., Затов К.А.</i> Философские и религиозно- этические аспекты прав интеллектуальной собственности.....	3	362
<i>Муканова А.К.</i> Актуальность некоторых идей Ф. Барта для современных исследований этничности	2	271
<i>Полтораднева Н.Л.</i> Проектирование теории национальной экономической безопасности: мета-теоретический подход.....	4	272
<i>Разумов В.И.</i> Категориальная методология в формировании аппарата концептуализации.....	3	399
<i>Семедов С.А.</i> Основные методологические подходы и исследовательские установки в контексте формирования новой культуры социальной деятельности.....	1	218
<i>Спанов М.Ж., Есіркеп Г.Ж.</i> Философияны оқытуда сыни ойлаудың рөлi.....	2	313
<i>Сухачев Е.А.</i> Применение аппарата теории динамических информационных систем в исследовании спортивной тренировки как целостного сложноорганизованного объекта.....	4	313
<i>Теслинов А.Г.</i> Принципы очередного этапа преодоления нарастающей сложности реальности.....	4	282
<i>Төлеу Б.Ж.</i> Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясы.....	1	237
<i>Шастин А.В.</i> Подходы к управлению с точки зрения оценки сложности реальности (обсуждение статьи А.Г. Теслинова).....	4	299
<i>Шимшиек Х.А.</i> Мәулевилік тариқаты.....	4	306

<i>Шорманбаева Д.Г., Шарипова Р.М., Сиводедова А.В., Шебалина О.А., Ивлева Е.Н. Межэтнические отношения: методология изучения межэтнического взаимодействия .....</i>	2	329
---	---	-----